

MAĞRİB'DE TASAVVUF

Prof. Dr. Kadir Özköse

SİVAS 2023

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Mağrib'de Tasavvuf

ISBN

978-625-6497-08-5

Yazar

Prof. Dr. Kadir Özköse

Kapak ve İç Düzen

Abdulkadir Kocatürk

Baskı

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaa
Sertifika Numarası: 40954

Dağıtım

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Sivas 2023

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO: 272

09/10/2023 Tarih ve 26 Numaralı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayın Kurulu Kararı ile 18/10/2023 Tarih ve 34 Toplantı Sayılı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yönetim Kurulu Kararına istinaden basımı uygun görülmüştür.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	13
MAĞRİB TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	13
1. Müslümanların Mağrib'de Gerçekleştirdiği Fetih Hareketleri	13
2. Mağrib'de İslâm Kültürü	19
3. Mağrib Emirlikleri	25

BİRİNCİ BÖLÜM

MAĞRİB TASAVVUFU

1. Mağrib'te Tasavvufun Ortaya Çıkış Süreci	35
2. Mağrib Tasavvufunun Etkilediği Kaynaklar	37
2.1. Şark Tasavvuf Ekolleri	37
2.2. Afrika Sûflerinin Etkisi	38
2.3. Endülüs Sûflerinin Etkisi	39
3. Salih Zâtlar Olarak Tanınan Klasik Dönem Mağrib Sûfleri	40
4. Mağrib Tasavvufunun Temel Hususiyetleri	47
5. Mağrib Tasavvuf Tarihinin Dönüm Noktaları	49
5.1. Cüneyd-i Bağdâdî'ye Kadarki Süreç	49
5.2. Cüneyd-i Bağdâdî'den Ebû Medyen'e Kadarki Süreç	50
5.3. Ebû Medyen'den eş-Şâzilî'ye Kadarki Safha	51
5.4. eş-Şâzilî'den Cezûlî'ye Kadarki Safha	52
5.5. el-Cezûlî ve Sonrası	53
6. Erken Dönem Mağrib'inde Kurulan Ribat ve Zaviyeler	53

İKİNCİ BÖLÜM

MURABITLAR DÖNEMİNDE TASAVVUF

1. Murabıtlar Devletinin Ortaya Çıkışı	59
2. Murabıt Sultanları	60
3. Mezhep Taassubuna Bürünen Murabıtlar Devletinin Felsefe, Kelâm ve Tasavvufa Karşı Mesafeli Tutum Sergilemesi	62
4. Murabıtlar Döneminde Tasavvufun Popüler Hâle Geliş Sebepleri	63
5. Murabıtlar Döneminin Seçkin Sûfleri	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MUVAHHİDLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

1. Muvahhid Sultanları	99
2. Muvahhidler Devletinin Kurucusu ve Zühdî Yaşamı	100
3. Abdülmü'min b. Ali Dönemi (524-558/1130-1163)	101
3.1. İbn Hûd Ayaklanması	102
3.2. İbn Kasiy İsyanı	102
3.3. Abdülcelil b. Veyhlân'ın Soruşturmayaya Tabi Tutulması	103
3.4. Ebû Şuayb el-Azmûrî'nin Merâkeş'e Getirilmesi	103
3.5. Ebû Ya'zâ'nin Merâkeş'e Getirilmesi	106
3.6. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ömer el-Esam'ın (ö. 542/1147) Süikasta Kurban Gitmesi	113
3.7. Ebû'l-Fazl b. Ahmed'in (ö. 542/1147) Cemaatinden Tecrit Edilmesi	114
3.8. Ebû Mehdi İbnü's-Selâme İbn Cildâsin'in (ö. 560/1164) Dükkâle'yi Terk Etmek Zorunda Kalması	115
3.9. Ebû'l-Hasan Ali İbn Hırzihim'in (ö. 559/1164) Hapsedilişi	117
4. Ebû Yakub Yusuf Dönemi (558-580/1163-1184)	123
4.1. Ebû Abdillâh Muhammed b. Musa el-Ezkânî'ye (ö. 590/1194) Uygulanan Baskı Politikası	126
4.2. Ebû Zekerîya Yahya İbn Yüġân es-Sanhâcî (ö. 527/1139) Olayı	127
4.3. Ebû Muhammed Abdullâh el-Kattân'ın Sert Çıkışı	128
4.4. Ebû Vuzâġâr Teyfâvut İbn Ali el-Müşnizâî'nin (ö.603/1206) Öldürülmesi	130
4.5. Ebû Muhammed Tilcî İbn Musa ed-Deġûġî'nin (ö. 605/1208) Siyasi Suçlu Kabul Edilmesi	131
4.6. Ebû Muhammed Yüsker b. Musa el-Curâvî'nin (ö. 598/1201) Karaviyyin Hatipliġine Tayin Edilmesi	131
5. Ebû Yusuf Yakub b. Mansur Dönemi (580-595/1184-1199)	132
5.1. Ebû Medyen'in Tahkikata Maruz Kalması	138
5.2. Sultanın Ebû Abdilhâlik Abdülazîm b. Ebî Abdillâh el-Emġâr ile Yakın İlişki Kurması	139
5.3. Ebû'l-Abbas es-Sebtî ile Yakup Mansur Arasındaki Özel İlişki	140
5.4. İsa b. Abdilazîz Yelbaht el-Kazûlî'nin (ö. 607/1210) Öğretilerine Sarayın Müsamaha Göstermesi	141
6. Muvahhidler Devletinin Çöküş Yılları	141
7. Muvahhidler Döneminin Seçkin Sûfîleri	149

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MERİNİLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

1. Merînî Sultanları	229
2. Merînîler Devletinin Kuruluşu	230

3. Merînîlerin Mağrib’de Siyasî Birliği Tesis Etmesi	232
4. Merînîlerin Gerileme ve Çöküş Dönemi	238
5. Merînîler Döneminde Dinî ve İlmî Hayat	242
6. Merînîler Döneminde Tasavvufî Hayat	245
6.1. Merînî Sultanlarının Tasavvuf Erbabına Hürmet Beslemesi	249
6.2. Merînîler’in Tîf Ribâtı’na Tanıdığı İmtiyazlar	249
6.3. Merînîlerin et-Tâifetu’l-Hâhiyyûn ile İrtibatları	250
6.4. Şaziliyye Tarikatının Merînî Hanedanlığına Tesiri	253
6.5. Fes Şeriflerinin Merînî Hanedanlığa Karşı Ayaklanması	254
6.6. Merînîler Döneminin Seçkin Sûfleri	255

BEŞİNCİ BÖLÜM

VATTÂSİLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

1. Vattâsî Sultanları	263
2. Vattâsîler Devletinin Kuruluşu	263
3. İdrisî Şeriflerin İktidarı Ele Geçirme Girişimleri	264
4. Yönetimin Şeriflerden Tekrar Vattâsîlere Geçmesi	266
5. Mağrib’in Portekiz İşgaline Maruz Kalması	267
6. Vattâsîler Devletinin Yıkılışı	268
7. Portekizlilere Karşı Direniş Sergileyen Ribat ve Zaviyeler	269
7.1. Hasan İbn Cum’a el-Alemî (ö. 888/1483) Benî Reşid Ribatı	270
7.2. Benî Arûs Ribatı	271
7.3. Abdullah İbn Ömer el-Midigrî (ö. 927/1521) ve Midigra Zaviyesi	271
7.4. Berekât İbn Muhammed et-Tidesî (ö. 917/1511) ve Tidsi Zaviyesi	272
7.5. Am’hammad u’M’barak el-Akkavî (ö. 924/1518) ve Akka Zaviyesi	272
7.6. Muhammed İbn Abdurrahman ez-Zeydânî (ö. 923/1517) ve Tagmedert Zaviyesi	273
8. Cezûliyye Tarikatının Öncü Rolü ve Dönemin Cezûliyye Şeyhleri	273
8.1. Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 869/1465)	276
8.2. Amr İbnü’s-Seyyâf el-Muğîtî (ö. 890/1485)	294
8.3. Abdülaziz ed-Debbâğ (ö. 914/1508)	295
8.4. Muhammed b. İsa el-Muhtârî el-Meknesî (ö. 10/16.yy)	298
8.5. Abdülkerim b. Ömer el-Fellah el-Hâhî (ö. 933/1526)	299
8.6. Ebû Muhammed Abdullah b. Accâl el-Gazvânî (ö. 935/1528)	300
8.7. Rahhâl el-Kûş (ö. 950/1543)	306
9. Vattâsîler Döneminin Diğer Seçkin Sûfleri	307

ALTINCI BÖLÜM
SA'DİLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

1. Sa'dî Sultanları	315
2. Sa'dîler Hanedanlığının Kuruluşu	315
3. Osmanlı-Sa'dî İlişkileri	317
4. Sa'dî Hanedanlığında Yaşanan Taht Kavgaları	319
5. Sa'dîler Döneminde İlmî ve Dinî Hayat	320
6. Sa'dîler Döneminde Tasavvufî Hayat	321
6.1. Cezûliyye Şeyhleri	322
6.2. Fâsiyye Şeyhleri	334
6.3. Zerrûkiyye Şeyhleri	340
6.4. Sa'dîler Döneminin Diğer Seçkin Sûfîleri	349

YEDİNCİ BÖLÜM
FİLÂLİLER/ALEVİLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

1. Filâlî Sultanları	365
2. Filâlî Hanedanlığının Tarihi Serüveni	366
3. Filâlîler Döneminde Tasavvufî Hayat	369
3.1. Darkaviyye Şeyhleri	370
3.2. Dellâiyye Şeyhleri	379
3.3. Hıfniyye Şeyhleri	382
3.4. Kettâniyye Şeyhleri	385
3.5. Muhtâriyye Şeyhleri	388
3.6. Nâsiriyye Şeyhleri	391
3.7. Senûsiyye Şeyhleri	403
3.8. Ticânîyye Şeyhleri	416
3.9. Vezzâniyye Şeyhleri	422
3.10. Filâlîler Döneminde Yetişen Diğer Meşhur Sûfî Şahsiyetler	426
SONUÇ	434
KAYNAKÇA	441
EKLER	450
1. Müellif Sûfîler ve Eserleri	450
2. Delâilü'l-Hayrât Türü Eserler	470
3. Sûfî Şairler ve Manzumeleri	473
4. Vefat Yerlerine Göre Mağrib Sûfîlerinin Dağılım Çizelgesi	485
4.1. Ağmât u Rîke	485
4.2. Akka	486

4.3. Asafî	486
4.4. Azmûr	486
4.5. Bulat	486
4.6. Cezîratü'l-Hadra	487
4.7. Dellâ	487
4.8. Der'a	487
4.9. Dimnât	488
4.10. Dükkâle	488
4.11. Dükkâle	489
4.12. Enmây	489
4.13. Ensâ	489
4.14. Eylân	489
4.15. Fes	490
4.16. Hebt	493
4.17. Heskûre	493
4.18. Kasr-ı Kutâme	494
4.19. Kasûr	494
4.20. Lumta	494
4.21. Mâsse	494
4.22. Meknes	494
4.23. Merâkeş	495
4.24. Rakûne	499
4.25. Rekrâke	499
4.26. Safru	499
4.27. Sebte	499
4.28. Sellâ	500
4.29. Semâile	501
4.30. Sicilmâse	501
4.31. Sictâne	502
4.32. Sûs	502
4.33. Şifşâven	502
4.34. Şiyazma	502
4.35. Tâdile	502
4.36. Tafilalt	503
4.37. Tafuğldâşt	503
4.38. Tagmadert	503
4.39. Tağyye	503

4.40. Talemkenke	504
4.41. Tanca	504
4.42. Taroudant	504
4.43. Tâze	504
4.44. Temakduşt	504
4.45. Testâvut	504
4.46. Timbuktu	504
4.47. Titvan	505
4.48. Vezzân	505
4.49. Cezâyir	505
4.50. Endülüs	506
4.51. Hicaz	507
4.52. Libya	508
4.53. Mısır	508
4.54. Suriye	509
4.55. Tunus	509

ÖNSÖZ

Tasavvuf ilmi, İslâm düşünce sisteminin önemli disiplinlerden biridir. Ayrıca tasavvuf, ahlâkî, irfanî, felsefî ve tarihi boyutları ile İslâm kültür ve medeniyetinin bir zenginliğidir. İslâmî kaynaklara sadakat gösteren özgünlüğü, toplum kesimlerinin tümünde temsil edilişi, İslâm coğrafyasının her köşesinde yayılışı ve İslâm tarihinin tüm dönemlerinde varlık gösterişi ile tasavvuf, daima gündemden düşmeyen bir kültür mirasımızdır. Müslümanların sanat dünyasında, edebiyat birikiminde, kültür zenginliklerinde, toplum deneyimlerinde, uygarlık yarışında, siyaset sahnesinde, dinin yaşanması ve yaşatılması çabasında, gündelik hayatın içinde, hem bireysel hem de toplumsal sorunların çözümünde tasavvuf, artı bir değer olarak sürekli katkıda bulunmuştur.

Tasavvuf kültürünün belirleyici ve baskın konumda olduğu coğrafyaların başında Mağrib gelmektedir. Mağrib-i Aksa ifadesi ile Anadolu insanı olarak bizlere her ne kadar uzak bir coğrafya olarak gözükse de Mağrib coğrafyası, ortak deneyimler, ortak hisler ve zengin birikimler nedeniyle hiç de bizlere ırak değildir. Müslümanların batı dünyasında gerçekleştirdiği güçlü bir medeniyet örneği olarak Endülüs, Mağrib kültürünün temel taşı oluşturmaktadır. Endülüs medeniyetinin gerçekleştirdiği dil, kültür, edebiyat, sanat, ilim, irfan, düşünce, felsefe ve mimarlık sahasındaki zenginlik, takip eden nesiller için hep güzellik muştusu, başarı tutkusu ve medeniyet inşacısı bir kitle olmalarına imkân hazırlamıştır.

Müslümanların ilk dönem fetih hareketlerinden sonra gerçekleşen kitlesel göçler, uygulanan bilinçli iskân politikaları, dinî ve ahlâkî değerlerin transferi, ilim ve maneviyat önderlerinin gayretkeş çalışmaları, farklı etnik ve dinsel kitlelerle ortak bilincin geliştirilmesi Mağrib ve Endülüs'ün bir İslâm kültür havzası hâline gelmesini sağlamıştır. İlmiye sınıfı ilim ve irfanı toplumun her kesiminde işlevsel kılarken, bölgenin yetiştirdiği tasavvuf önderleri de maneviyat, ahlâk ve İslâmî değerleri ikame etmenin çabasını gütmüşlerdir. Kurulan ribat ve zaviyeler çok yönlü işlev görmek suretiyle sosyal hayatın merkezliğini gerçekleştirmiştir. Tekke-medrese birlikteliği ortak bilincin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Mağrib sûfilerinin karizmatik ve saygın kişilikleri siyasîlerle halk arasında köprü işlevi görmüştür. Endülüs ve Mağrib'de yetişen tasavvuf önderleri sadece kendi coğrafyalarının geleceğini şekillendirmekle kalmamış, İslâm Dünyasının doğusunda da tesir halkaları vücuda getirmiştir. Endülüs'ün bağrından çıkıp İslâm Dünyasının

bir değeri olarak görülen Muhyiddin İbnü'l-Arabî eserleri, fikirleri ve takipçileri ile Anadolu tasavvuf kültür ve medeniyetinin önemli sacayaklarından birini oluşturmuştur. Anadolu tasavvuf önderlerinin pek çoğu benimsedikleri vahdet-i vücûd düşüncesi ile İbnü'l-Arabî'nin düşünce dünyasını içselleştirmişlerdir.

Mağrib tasavvuf tarihi ve düşüncesini kapsamlı bir şekilde ele aldığım bu çalışma, yedi bölümden oluşmaktadır. Eserin “Giriş” kısmında Mağrib tarihine genel bir bakış sergilenmiş, Mağrib’de gerçekleşen fetih hareketleri, Mağrib’de yaygınlaşan İslâm kültürü ve kurulan Mağrib Emirlikleri ele alınmıştır.

Birinci bölümde Mağrib tasavvufunun ortaya çıkış süreci, Mağrib tasavvufunun etkilendiği kaynaklar, Mağrib tasavvufunun temel hususiyetleri ile dönüm noktaları, ilk dönem Mağrib’inde kurulan ribat ve zaviyeler üzerinde durulmuştur.

Eserin takip eden bölümlerinde, Mağrib coğrafyasının tarihî serüveni içerisinde gelişen tasavvuf geleneği ve birikimine, yetişen sûfî şahsiyetlere, oraya konan tasavvufî eserlere, gerçekleştirilen tasavvufî hizmetlere, içtimaî, siyasî, iktisadî, askerî ve ilmî sahalarda önemli rol oynayan tarikat erbabına yönelik incelemelerimizi gerçekleştirdik. Buna göre ikinci bölümde Murabıtlar, üçüncü bölümde Muvahhidler, dördüncü bölümde Merînîler, beşinci bölümde Vattâsîler, altıncı bölümde Sa’dîler ve yedinci bölümde Filâlîler/Alevîler dönemi üzerinde durduk. İlgili bölümlerde bahse konu edindiğimiz Hanedanlıklar hakkında kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra, o dönemdeki tasavvuf erbabının siyasîlerle, Hanedanlıkla, yaşadığı bölgeyle ve güncel sorunlarla olan irtibatına dikkat çektik. İlgili dönemlerde yetişen tasavvuf ve tarikat erbabının genel hususiyetleri ile tanıtımına gayret ettik. Gelişen tarihî süreç içerisinde benimsenen tasavvufî eğilimleri, gerçekleştirilen manevî hizmetleri, ortaya konan tasavvufî eserleri ve kurulan tarikatları sistematik olarak ele almaya çalıştık.

Çalışmamızın sonuç kısmında ise eserin genel bir değerlendirmesi yanında vardığımız sonuçları ortaya koymaya, Mağrib tasavvuf geleneğinin temel hususiyetlerini özetlemeye ve çalışmamızın katkılarını ortaya koymaya çalıştık.

Kitabımızın en önemli kısmı “Ekler” bölümüdür. İnceleme ve değerlendirmemizi daha çok ekler kısmında tasnif ettiğimiz sıralama ve kronolojiyi esas alarak gerçekleştirdik. Ülkemizde yeterince bilinmeyen ama güçlü bir kültürel birikimi yansıtan Mağrib sûfîlerinin başta tasavvuf ilmi olmak üzere, tefsir, hadis, kıraat, fıkıh, kelim, siyer, mantık, felsefe, astronomi, matematik, dil ve edebiyat sahalarına ait kaleme alınmış eserleri ve müellifleri tasnif etmeye çalıştık. Mağrib tasavvufunda mensur eserler kadar manzum çalışmalar da yekûn tutmaktadır. Şairleri ile birlikte sunduğumuz bu man-

zumelerden her biri ulaşılması ve üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmesi açısından oldukça önemlidir. Çalışmamıza temel teşkil eden kısım ise Mağrib sûfîlerini vefat ettikleri ve metfun buldukları şehirlere göre tasnif ettiğimiz Mağrib kentleri kronolojisidir.

Ortaya çıkan bu eseri, yıllardır devam eden çalışmalarına sabreden ve hayır duaları ile teşvikte bulunan muhterem anne ve babama, kıymetli eşime, sevgili kızlarım Ahsen Şeyma ve Afra Sena'ya, oğlum Ahmet Kemal'e ithaf ediyorum.

Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE

Sivas 2023

GİRİŞ

MAĞRİB TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Doğu İslâm dünyasının sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahra, İslâm kaynaklarında Mağrib adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezâyir, Fas ve Moritanya devletleri bulunmaktadır. Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafyacıları Mağrib'i çeşitli şekillerde bölümlere ayırmıştır. Şöyle ki:

- Mağrib-i Aksâ: Uzak Mağrib
- Mağrib-i Evsat: Orta Mağrib
- Mağrib-i Ednâ: Yakın Mağrib.¹

Bölgenin toplam yüzölçümü 6.146.441 km²dir. Araplar, Berberiler ve az sayıda da zenci asıllardan meydana gelen nüfusun %98'i Müslümandır.² Aslında coğrafi olarak, Mısır hariç, Kuzey Afrika ve İspanya'da yaşayan Müslümanlara Mağribliler (el-Meğârîbe) denilmektedir.³

Mağrib'deki etnik yapının tarihî süreç içerisinde çeşitlenişini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Berberiler.
2. Araplar.
3. Rüstemilerle bölgeye gelen İranlılar.
4. Endülüs'ün işgali ile göç eden Endülüslüler.
5. Cezâyir, Tunus ve Libya'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle Türkler.
6. On yedinci yüzyılda gerçekleşen kitlesel Yahudi göçü.
7. On dokuzuncu yüzyılın başına kadar Mağrib'e gerçekleştirilen zenci köle sevkıyatı.⁴

1. Müslümanların Mağrib'de Gerçekleştirdiği Fetih Hareketleri

İslâmî fetihlerin başladığı sıralarda Kuzey Afrika'nın yerli halkı, Bizans'ın hükmü altında yaşayan Berberiler idi. Mağrib'te İslâm fütuhâtı, Hz. Ömer zamanında 22/643 yılında Amr b. Âs kumandasında Mağrib-i Ednâ

¹ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib ve Hadâratuhû min kubeyli'l-fethi'l-Arabiyyi ilâ bidâyeti'l-ihtilali'l-Fransiyyi li'l-Cezâiri mine'l-karni's-sâdis ile'l-karni't-tasi' aşar el-milâdiyeyn*, el-Asru'l-Hadis li'n-Neşri ve't-Tevzi', Beyrut 1992, c. I, s. 30-40.

² İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 314.

³ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 40; Ali Vasfi Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 39.

⁴ Jamil M. Abunnasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 3-5.

denilen Libya'dan başladı.⁵ Hz. Osman hilafete geldiğinde, Amr'ı azledip yerine sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i (ö. 36/656) Mısır valisi olarak tayin etti ve ona İfrikiyye'yi fethetme emrini verdi (27/647).⁶ Ardından da içinde ashâb-ı kirâmdan; Abdullah b. ez-Zübeyr, Ebû Zer el-Gifârî, Abdullah b. Abbas, Misver b. Mahreme, Mikdad b. el-Esved, Abdurrahman b. el-Esved b. Abdi Yeğus, Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Siddîk, Abdurrahman b. Subeyha, Abdullah b. Ömer b. el-Hattab ve iki kardeşi Ubeydullah ve Asım, Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattab, Abdullah b. Amr b. el-As, el-Muttalib b. es-Saib b. Ebî Vedaa, es-Saib b. Amir b. Hişam, Busr b. Ertat, Seleme b. el-Ekva, Bilal b. el-Haris el-Muzenî ve diğerlerinin bulunduğu yirmi bin kişilik büyük bir ordu gönderdi. Hatta bu gazveye, iştirak eden sahabe-i kirâm içinde Abdullah isminin çokluğu nedeniyle, "Gazvetu'l-Abadile" de denilmiştir. Fetih ile sonuçlanan bu gazvede, Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692) büyük başarılar gösterdi ve zafer haberini Medine'ye ulaştırmakla görevlendirildi. Müslümanlar bu seferde, ne İslâm'ı ne de cizyeyi kabul etmeyen Bizanslı vali Melik Corcir'in baş şehri Subaytila'yı aldılar. (29/649)⁷

Muaviye b. Hudeyc kumandasında 34/654'de ikinci; 40/660'da ise üçüncü sefer gerçekleştirilmiştir. Muaviye b. Hudeyc'in son seferi 45/665'de Emevi Halifesi Muaviye zamanındadır. O bu seferinde Kammuniye, Cebelu'l-Karn, Sûs (Sousse), Celûla, el-Cem ve Binzer'ti İslâm topraklarına katmıştır. Bu tarihte Müslümanlar Sicilya'ya (Sikilliyye) ilk seferi başlatmışlardır. 47/667'de Ruveyfî b. Sâbit el-Ensârî, Cerbe adasını fetheder.⁸

Araplar 27/647-8'de Afrika'nın ortalarına doğru ilerleyerek İfrikiye denilen ve bugünkü Libya'nın batı bölgeleri ile Tunus'u içine alan bölgeyi Ukbe b. Nâfi' kumandasında 50/670 yılında ele geçirdiler. Mağrib-i Aksâ'da bulunan Fas'ın fethi aynı kumandanın ikinci valiliği döneminde 62/682'de tamamlandı.⁹ Ukbe b. Nâfi' Mağrib-i Evsât'taki Tunus'ta Kayrevan şehrini kurarak burayı Mağrib'in idarî merkezi yaptı. Ancak yerli halk, Emevilere karşı ayaklanınca çatışmalar meydana geldi. Musa b. Nusayr'ın bölgeye vali tayin edilmesiyle ayaklanmalar bastırıldı. Yeni vali, Tarık b. Ziyad'ı Endülüs fethine yönlendirerek kendisine yardımcı oldu.¹⁰

⁵ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 79; Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

⁶ Mu'nis, *age.*, c. I, s. 82.

⁷ Ahmed b. Halid en-Nâsırî es-Selvâ, *el-İstiksâ li-ahbâri duveli'l-Mağribi'l-Aksa*, Dârü'l-Kitab, ed-Dâru'l-Beydâ 1954-1956, c. I, s. 36-47, 85-90; Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan (Ülkelern Fethleri)*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Trizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 325; Mu'nis, *age.*, c. I, s. 83.

⁸ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. I, s. 77-78; el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 327; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 84-85; Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 40; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, c. II, s. 306; c. V, s. 133-143, 221-226.

⁹ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 90-96.

¹⁰ Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

Tüm bu veriler ışığında diyebiliriz ki, Kayravan'ın kurulmasında en önemli şahsiyet, Ukbe b. Nafi el- Fıhrî'dir. Fethin başlangıcından itibaren burası merkez olarak seçilmiştir. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, 27/647'de çadırını Kammuniye'ye kurar. Muaviye b. Hudeyc tarafından 45/665'de Cebe-lu'l-Karn, askerî yerleşim merkezi hâline getirilir ve Kayravan adını alır. Fethe Muaviye b. Hudeyc ile birlikte katılan, ashâb-ı kirâmdan Ebû Zem'a el-Belevî burada vefat eder ve Kayravan'da bulunan kabirler içinde daha sonra "Makberetu'l-Beleviyye" adını alacak olan kabristana defnedilir.¹¹

Fethin başlangıcından itibaren Mağrib'de çeşitli başarılar gösteren Ukbe b. Nafi, 50/670'de Muaviye'nin Ifrîkiyye valisi olarak, Mağrib'e ilk seferini düzenlemek üzere görevlendirilir. Ukbe, Muaviye b. Hudeyc tarafından kurulan ve Kayravan ismini alan yerin, mevkiini beğenmez. Daha güzel bir yer belirleyerek, yanında bulundurduğu ashâbdan on sekiz kişi ile birlikte Kayravan şehrini kurar.¹²

55/674'de Ebû'l-Muhacir Dinar, Ifrîkiyye'ye vali olarak tayin edilir. Halkı Kayravan'ın iki mil kuzeyinde kendisinin kurduğu Tikervan'a nakleder. Onun döneminde İslâm toprakları, Cezâyir hatta Tilemsen'e kadar genişler.¹³

Ukbe ikinci seferinde, Tikervan'ı terk eder ve yine Kayravan'a yönelir. Ukbe'nin ikinci velayeti, Yezid döneminde (60-64/679-683), 62/681'dedir. Ukbe bu son seferinde, Berberîleri İslâm'a kazandırmanın tek yolunun ilim olduğuna karar verir ve yerini ilk önceleri belirlediği Kayravan'da daha sonra adıyla anılacak olan meşhur Mescid-i Ukbe'sini bina eder. Mescidinin kuruluşu esnasında, yanında ashâbdan yirmi beş kişi vardır. Artık 50/670'den sonra İslâmî fetihler, gerçek meyvelerini vermeye başlamıştır. Böylece Kayravan henüz ashâb-ı kirâmın birçoğunun hayatta olduğu sırada, hem ilmi hem de siyasi bir merkeze dönüştürülmüştür.¹⁴

Diğer yandan Ukbe, fetihlere devam eder. Cezâyir ve Mağrib/ Fas'ı İslâm topraklarına katarak Atlas Okyanusuna ulaşır, atını denize doğru sürer ve sesini yükselterek, şu meşhur sözlerini söyler:

*"Allah'ım! Gücümün son noktasına ulaştığıma sen şahid ol. Eğer şu deniz olmasaydı, Senden başka hiçbir kimseye ibadet edilmeyinceye kadar, önüme çıkan her beldeyi geçerek, sana küfredenlerle savaşmaya devam ederdim!"*¹⁵

Ukbe daha sonra, fethedilen bölgelerin isyan etmeyecekleri düşüncesiyle askerinin bir kısmını Kayravan'a gönderir ve Tehûda'ya gelir. Ukbe'nin gü-

¹¹ Mu'nis, *age.*, c. I, s. 88-89.

¹² en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. I, s. 84.

¹³ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 89-90.

¹⁴ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. I, s. 78-79; el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 327, 329; Mu'nis, *age.*, c. I, s. 90-96.

¹⁵ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 41.

cünün azaldığını fark eden Kuseyle b. Lemzem, isyan eden Rum ve Berberîleri de toplayarak Ukbe'ye saldırır. Bu esnada yanında bulunan sahabe ve tabiun ile birlikte Ukbe ve Ebü'l-Muhacir burada şehid düşerler (63/682).¹⁶ Daha sonra Kuseyle Kayravan'a yönelir. Ukbe'nin Kayravan'da yerine bırakmış olduğu Zuheyr b. Kays el-Belevî bu feci durumu haber alır almaz, doğuya geri dönmek zorunda kalır. 69/688 yılında Emevi halifesi Abdulmelik b. Mervan'dan askerî yardım gelene kadar da Barka'da ikamet eder. Zuheyr bu yeni güçle, Kayravan'ı, Kuseyle'nin elinden tekrar alır. Kayravan'da vali olarak kalmak istemez ve Berkâ'ya geri döner. Bunun üzerine Rumlar ve Berberîler yeniden isyan ederler ve Ukbe'nin başına gelenler, Zuheyr'in de başına gelir (76/695).¹⁷

73/692'de Abdulmelik b. Mervan, Hassan b. el-Nu'man el-Gassânîyi İfrıkiyye ve Mağrib'e vali olarak tayin eder. Hassan, önce Rumların en son kale si olan Kartacanna'yı alır. Ardından ayaklanan bir Berberî kraliçesi olan el-Kâhine ile savaşa başlar. Seneler sürecektir olan bu savaş, sonunda Hassan'ın galibiyetiyle sona erer (82/701).¹⁸ Hassan İfrıkiyye'de Rum ve Berberîlerin gücünü tamamen kırdıktan sonra, Tunus şehrini kurar, Zeytune Camii'ni bina eder ve Kayravan'a dönerek Mescid-i Ukbe'yi yeniler (84/703).¹⁹

Emevi halifesi Abdulmelik b. Mervan 86/705 yılında vefat ettikten sonra yerine oğlu Velid b. Abdulmelik (86-96/705-714) geçer. Bu tarihlerde Musa b. Nusayr (19-97/640-715), İfrıkiyye ve Mağrib'e vali olarak tayin edilir.²⁰ Birkaç sene içerisinde Mağrib'de tam bir hâkimiyet sağlayan Musa b. Nusayr, 92/710'da Musa, Berberî asıllı Tarık b. Ziyad'ı Tanca'ya vali ve aynı zamanda murabıt (sınır muhafızı) olarak tayin eder.²¹ Tarık b. Ziyad daha sonra kendi adıyla tarihe geçecek olan Cebel-i Tarık (Mons Calpe=Gibraltar) boğazından Endülüs'e geçer.²² Bir sene sonra, 93/711'de Musa b. Nusayr, Endülüs'e girer ve Tarık b. Ziyad'ı, izni olmaksızın Endülüs fütuhatına devam ettiği gerekçe siyle azleder. Musa b. Nusayr, yaklaşık iki buçuk sene Endülüs'te ikamet ettikten sonra, İfrıkiyye'ye geri döner (95/713). Emevî Halifesi Velid'in daveti üzerine yola çıkar ancak, bu esnada Velid hastalanır ve ölür (96/714). Bunun üzerine yerine geçen Süleyman b. Abdilmelik'e (96-99/714-717) hediyelerini takdim eder. Musa b. Nusayr da, 97/715'de Medine'de vefat eder.²³

¹⁶ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 95.

¹⁷ Mu'nis, *age.*, c. I, s. 96-98; Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 41.

¹⁸ Mu'nis, *age.*, c. I, s. 100-105; Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. II, s. 373.

¹⁹ en-Nâsirî, *age.*, c. I, s. 92-94; Mu'nis, *age.*, c. I, s. 105-111; Kurt, *age.*, s. 42.

²⁰ el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 330; Mu'nis, *age.*, c. I, s. 114.

²¹ S. Kemal Andıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 14; Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. IV, s. 19-24.

²² Sandıkçı, *İslâm Coğrafyası*, s. 14.

²³ en-Nâsirî, *el-İstikâ*, c. I, s. 95-100; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 122-123; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları 1 (Siyasi Tarih)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 29-43; Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 42.

Mağrib ve Endülüs, Musa b. Nusayr'ın 97/715'de Medine'de vefatından 132/749'da Emevilerin yıkılışına kadar yaklaşık kırk iki sene, sayıları yirmiyi bulan, Emeviler'e bağımlı valilerle yönetilmiştir.²⁴

99/717'de Süleyman, Recâ b. Hayve'nin (ö.112/730) tavsiyesiyle Ifrikiyye'de, Muhammed b. Yezid el-Kuraşî'yi vali yapar. Süleyman'ın ölümünden sonra halife olan Ömer b. Abdilaziz (99-101/717-719) onu azleder ve yerine İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhacir'i, 100/718'de Ifrikiyye'ye vali olarak tayin eder. Onun iyi idaresi nedeniyle Berberîlerden Müslüman olmayan kimsenin kalmadığından bahsedilmektedir.²⁵ Bunun anlamı şudur: Mağrib'de askerî fetih, nihai olarak Musa b. Nusayr'la tamamlanmış olmakla birlikte, dinî fetih ancak hicrî ikinci asrın başlangıcında tamamlanabilmiştir. Çünkü Hulefa-i Raşidin'in beşincisi olarak kabul edilen Ömer b. Abdilaziz, Ukbe b. Nafi'nin, "Kiyamete kadar İslâm'ın payidar olması için" karargâh (Kayravan) yaptığı Mağrib'e; gerçek sakinleri Berberîleri İslâm'a kazandırmak için tabiundan, içinde vali olarak tayin ettiği İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhacir'in de bulunduğu on fakih seçerek göndermiştir.²⁶ Bu dönemde Mağrib ve Endülüs'e, Emevi halifeleri tarafından tayin edilen valiler şunlardır:

1. Muhammed b. Yezid el-Kuraşî (97-100/714-716)
2. İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhacir (100-101/718-719)
3. Yezid b. Ebî Müslim (ö. 101-103/719-721)
4. Bişr b. Safvan el-Kelbî (103-109/721-727)
5. Ubeyde b. Abdirrahman es-Sülemî (110-114/728-732)
6. Ukbe b. Kudâme et-Tecîbî (114-16/732-734)
7. Ubeydullah b. el-Hicâb (116-123/734-740)
8. Gülsüm b. İyâz el-Kuşeyrî (123-124/741-742)
9. Hanzala b. Safvân el-Kelbî (124-127/742-745).
10. Abdurrahman b. Habib (127-132/745-749)
11. Ebû Abdillah es-Sifâh (132-138/749-755).²⁷

Mağrib'e tayin edilen valiler, Emevî Halifeleri'nin kendilerinden beledikleri ganimetleri büyük bir ihtimamla onlara sunmaktan geri kalmamışlardır. Bu valilerden biri de, meşhur Endülüs fatihi Musa b. Nusayr'dır. Bir kısım tarihçiler, bu tür olayların Emevî Halifeleri'nin değil de valilerin kendi tasarrufları olduğu görüşündeyse de, bazı rivayetler, Emevî Halifeleri'nin birçoğu için bu görüşün doğru olmadığını kanıtlamaktadır. Emevilerin içerisinde, her yönüyle bu ganimetçi anlayıştan tenzih edilecek tek istisna, adil halife Ömer b. Abdilaziz'dir. Zira o, en hayırlı vali ve en hayırlı emir kabul

²⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları 1*, s. 24-25.

²⁵ en-Nâsrî, *age.*, c. I, s. 101; el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 331.

²⁶ en-Nâsrî, *el-İstiksâ*, c. I, s. 101; Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. IV, s. 402-405.

²⁷ en-Nâsrî, *age.*, c. I, s. 101-114; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 131; Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 43.

edilen İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhacir'i (99-101/717-719), İfrîkiyye'ye vali tayin etmiştir.²⁸

Berberîlerin İslâm'ı kabul etmelerinde çok önemli rol oynayan İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhacir, İfrîkiyye'ye Halife tarafından görevlendirilmiş olan on tabiîn fakihıyla birlikte, Müslüman olmuş olan yerli halkın da İslâm'ı daha iyi anlamalarına katkıda bulunmuştur. Çünkü aynı zamanda güvenilir/sika hadis râvîlerinden olan bu on fakihin her biri, Kayravân'da bir ev edinmiş, bu evlerin yanlarında da, mescit ve Berberî çocuklarına Kur'ân ve Arapça öğretmek için, küttâb inşa etmişlerdir.²⁹

Fakat ne yazık ki, Ömer b. Abdilaziz'den sonra Emevî Hilâfeti'ne geçen Yezid b. Abdilmelik (101-105/719-723), ilk iş olarak İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhacir'i azleder ve yerine, Yezid b. Ebî Müslim'i tayin eder. Yeni vali Yezid, yerli halka, "Bizi Hıristiyanların menzilesine indirin." dedirtecek decede, zulümle muamele etmiş ve çıkan ayaklanmada katledilmiştir.³⁰

Emeviler döneminde, Ukbe'nin ardından gelen bazı valilerin dünyalığı, dini yaymaya tercih etmeleri sebebiyle, Berberîleri kendilerinden nefret ettirmişler, hatta Müslüman olmuş bir kısım Berberîlerin İslâm dininden dönmelerine bile sebep olmuşlardır.³¹

Her ne kadar Mağrib tarihçileri, Berberîlerin Hassan b. en-Numan zamanında tam itaat altına alındıklarından bahsetmektelerse de bunun ilk etapta dinî olmaktan çok, siyasî bir hâkimiyet olduğu gözden kaçmamaktadır.

Hicrî ilk asırda Berberîlerin, bu ilk İslâmî fetihlere karşı tepkilerinin ne denli olduğunu şu rivayet gayet güzel açıklamaktadır: "*Berberîler, Trablus'tan Tanca'ya kadar tam on iki defa irtidat etmişlerdir. Onların İslam'ı, ancak Musa b. Nusayr'ın zamanında istikrara kavuşmuştur.*" Mağrib'in yerli halkı olan Berberîlerin, İslâmlaşma karşısındaki bu direnişinin elbette siyasal ve sosyal birçok nedeni vardır. Özellikle siyasî açıdan bakıldığında, Emevilerce tayin edilen valilerin amilleri, yerli halka karşı kötü tutumları, bu isyanları körükleyen en önemli sebeplerdendir. Çünkü bu amiller, yeni Müslüman olan Berberîleri, mevali kabul ederek, onlara köle muamelesi yapmışlardır. Hatta bundan daha da kötüsü, Müslüman Berberîlerin ganimet olarak taksim edilmeye kalkışılmasıdır.³²

Her şeyden önce şunu kabul etmek gerekir ki, Müslümanlar İslâm'ın doğuda kolayca yayılışının aksine burada, ilk etapta Afrikalılar ve Berberîlerden çok şiddetli bir mukavemetle karşı karşıya kaldılar. Hatta Müs-

²⁸ Mu'nis, *age.*, c. I, s. 145-146; Kurt, *age.*, s. 48.

²⁹ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. I, s. 101; Kurt, *age.*, s. 48.

³⁰ en-Nâsırî, *age.*, c. I, s. 102-103; el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 331; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 148; Kurt, *Endülü's'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 48.

³¹ Mu'nis, *age.*, c. I, s. 140-157.

³² Özdemir, *Endülü's Müslümanları 1*, s. 44-48; Kurt, *age.*, s. 44-45.

lümanların birinci asırda Mağrib'in İslâmlaşması için ödemek zorunda kaldıkları diyet, başka hiçbir bölge ile kıyaslanamayacak boyutlardadır. Çünkü Mağrib'in fethi, doğuda fethedilen bölgelerde olduğu gibi birkaç sene zarfında olmamış, en az altmış yıldan daha fazla bir süre zarfında gerçekleşebilmiştir. Bu esnada da gayeleri hiç şüphesiz ilâ-i kelimetullah'tan başka bir şey olmayan ashâb ve tabiundan sayısız şehid vermişlerdir. Diğer yandan, fethin bu denli uzamasının nedenini, sadece Berberîlerin İslâm'a karşı direnişi olarak görmek de son derece hatalıdır. Zira bu gecikmenin bir de iç, yani Müslümanlardan kaynaklanan sebepleri vardır. O da, doğudaki iç karışıklıklardır. Zira Mağrib'in fethi, hicrî ilk asrın başlangıcından beri birkaç defa kesintiye uğramıştır.³³

Görüldüğü gibi, Mağrib'in fethinin gecikmesinde iç ve dış birçok sebep vardır. Fakat bütün bu iç ve dış karışıklıklara rağmen, fethin dinî ve kültürel yönü hiçbir zaman ihmal edilmemiştir. Mağrib'de bir yandan yeni fetihler gerçekleştirilirken, diğer yandan fethedilen bölgelerin hem fizikî hem de manevî imarına gayret gösterilmiştir. Buna şunu da eklemek gerekir ki, Berberîlerin din olarak İslâm'ı tanınmaları fethin gecikmesi gibi uzun sürmemiş, Müslümanların buralara ayaklarını bastıkları ilk günde itibaren İslâm'a girmeğe başlamışlardır. Fakat İslâm dininde sebat etmeleri, siyasî istikrara paralel olarak inmeli çıkmalı olmuştur.³⁴

2. Mağrib'de İslâm Kültürü

Gerek Ukbe b. Nafi gerekse daha sonra gelen komutanlar, yanlarında getirmiş oldukları kuvvetleri sadece askerî anlamda tüketmemiş, bilakis mal ve can güvenliğini sağladıkları bölgelerin imarına da önem vermişlerdir. Buralarda yeni şehirler kurmuş ve o bölgelerde yaşayan yerli halkın, önce Arapçayı, ardından Kur'ân, hadis ve fıkıh öğreneceği mescit, küttâb ve ribat inşa etmişler ve oralarda ilim tedris edecek âlimleri bırakmışlardır.³⁵

Ifrikiyye'nin fethinin uzaması, sahabe-i kirâmın burada uzun süre ika- met etmelerine engel olmuştur. Fetih tamamlandığında da, sahabe-i kirâmın çoğu zaten hayatta bulunmuyordu. Bu sebepten ashâbın buradaki etkisi, doğuda olduğundan daha az olmuştur. Sahabe-i kirâmın toplu olarak ve uzun müddetle Ifrikiyye'de kalmaları, Kayravan'ın Ukbe tarafından kurulmasından sonradır. Onlar burada hem Kur'ân öğretmişler hem de hadis rivayet etmişlerdir. Endülüs söz konusu olduğunda ise, buranın fethine katılan hiçbir sahabi yoktur.³⁶ Ulaşılabilen tüm bilgilerin ışığında Mağrib'e bu ilk dönemde girmiş olan sahabilerin sayısının on yedi, yirmi dokuz, kırk bir veya

³³ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. I, s. 140-157; Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 45.

³⁴ Kurt, *age.*, s. 50.

³⁵ Kurt, *age.*, s. 51.

³⁶ Kurt, *age.*, s. 74.

kırk beş olduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu dönemde Ifrikiye'ye giren sahabilerin adları şöyledir:

1. Abdullah b. Abbas b. Abdilmuttalib (ö. 68/687)
2. Abdullah b. Amr b. el-As (ö. 63/682)
3. Abdullah b. Cafer b. Ebi Talib (ö. 80/699)
4. Abdullah b. Mes'ud el-Huzelî (ö. 33/653)
5. Abdullah b. Nâfi b. el-Husayn
6. Abdullah b. Ömer b. el-Hattab (ö. 74/693)
7. Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh el-Kuraşî el-Âmiri (ö. 37/657)
8. Abdullah b. Uneys el-Cuhenî
9. Abdullah b. ez-Zubeyr b. el-Avvâm (ö. 73/692)
10. Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Sıddık (ö. 53/672)
11. Abdurrahman b. ez-Zebir el-Kurazî
12. Amr b. Avf el-Muzenî (ö. 59/678 civarında)
13. Bilal b. el-Hâris el-Muzenî (ö.60/679)
14. Busr b. Ebi Ertat (ö.86/705)
15. Cebele b. Amr el-Kirâm
16. Cerhed b. Huveylid el-Eslemî (ö. 61/680)
17. Ebû Lübabe el-Kirâm (ö. 40/660)
18. Ebû Dubeys el-Belevî
19. Ebû Rimse el-Belevî
20. Ebu'l-Yakzan
21. Ebû Zem'a el-Belevî
22. Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/652)
23. Ebyad
24. Fadâle b. Ubeyd el-Kirâm (ö. 53/672)
25. Hâlid b. Sâbit el-Fehmî
26. Hamza b. Amr el-Eslemî (ö.61/680)
27. el-Hâris b. Habib b. Huzeyme el-Kuraşî el-Âmirî
28. el-Harsî b. el-Hakem es-Silemî
29. el-Hasen b. Ali b. Ebî Talib (ö. 50/670)
30. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Talib (ö. 61/680)
31. Ka'b b. Amr el-Kirâm (ö. 55/674)
32. Kays b. Yesar b. Muslim el-Kinânî
33. Mes'ud b. el-Esved el-Belevî
34. el-Mikdad b. Amr b. Sa'lebe el-Bهرانî (ö. 33/653)
35. el-Misver b. Mahreme el-Kuraşî ez-Zuhrî (ö. 64/683)
36. Muaviye b. Hudeyc et-Tucîbî (ö. 52/672)
37. el-Muneyzir el-Eslemî el-Ifrikî
38. el-Museyyeb b. Hazn el-Kuraşî el-Mahzûmî
39. el-Muttalib b. Ebî Vedaa es-Sehmî

40. Rabia b. Ibad ed-Duelî (ö. 95/713)
41. Ruveyfi b. Sabit el-Kirâm (ö. 56/675)
42. Seleme b. Amr b. el-Ekva el-Eslemî (ö. 74/693)
43. Selkan b. Mâlik
44. Sufyan b. Vehb el-Havlânî (ö. 82/701)
45. Ziyad b. el-Hâris es-Sudâi.³⁷

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru gelindiğinde İfrikiyye'de Müslümanların sayısı oldukça artmaya başlar. Bu sebepten, doğudan birçok tâbiîn sırf İslâm'ı öğretme gayesiyle Kayravan'a gelmiştir. Örneğin İbn Abbas'ın azatlısı ve öğrencisi İkrime'nin (25-105/645-723), Mescid-i Ukbe'nin gerisindeki minarenin batısında, Rukeybiyye denilen yerde ders vermeğe başladığı tarih, hicri birinci asrın bitiminden öncedir. İkrime'nin ardından, hicri ikinci asrın hemen başlangıcında Halife Ömer b. Abdilaziz, burada kitap ve sünneti yaymak ve Berberîleri dinde fakih kılmak üzere on büyük tâbiîni göndermiştir. İfrikiyye'ye gelmiş olan tâbiîn içerisinde, Kur'ân öğretiminde ihtisası olduğunu bildiklerimiz şunlardır:

1. Ebû Said Keysan el-Makbûrî (ö. 100/718)
2. Haneş b. Abdillâh es-San'ânî el-İfrîkî (ö.100/718)
3. İkrime (25-105/645-723)
4. Suleyman b. Yesâr (ö. 107/725)
5. Uley b. Rabah b. Kasîr el-Lahmî (15-114/636-732)
6. Cu'sul b. Âhan er-Ruaynî (ö.115/733 dolaylarında)
7. Rabia b. Yezid el-Iyadî (ö.123/740)
8. Ebu'l-Alkame el-Farisî
9. İsmail b. Ubeydillâh b. Ebi'l-Muhacir el-Kuraşî (61-131/680-748).³⁸

Yerli halka Kur'ân ve İslâm'ı öğretmeleri için, içlerinde ribat sahibi Şakir ve diğerlerinin de bulunduğu bazı arkadaşlarını bırakan Ukbe b. Nâfi gibi Musa b. Nusayr da Tanca'ya Tarık b. Ziyâd'ı görevlendirdikten sonra, bölge halkına Kur'ân'ı ve İslâmî kuralları öğretmeleri için, Araplardan on yedi kişiyi bırakmıştır.³⁹ el-Mağribü'l-Aksa'ya, Emevi halifelerinin Mağrib Valileri içerisinde Ukbe b. Nâfi'den önce hiçbirisini girememiştir. Zaten yerli Mesâmide halkı da ondan başkasını tanımamıştır. Yerli halkın çoğu, onun elinde İslâm'a girmişlerdir. Ukbe'den sonra ise, Musa b. Nusayr, onun bu çalışmalarını devam ettirmiştir.⁴⁰ Aynı şekilde İsmail b. Ebi'l-Muhacir de ilim ve takvası ile maruf tabiinden on kişiyi bölgeye transfer

³⁷ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 75-77.

³⁸ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 96.

³⁹ İbn Azârî el-Merâkeşî, *el-Beyânu'l-Mağrib fi ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, tah. İhsan Abbas, Bayrut-1968-1980, c. I, s. 37.

⁴⁰ Kurt, *age.*, s. 52.

etmiştir.⁴¹ Kayravan'da ilmî hayat, önce burada bulunan sahabilerle başlamış, yanlarında bulunan tâbiîn âlimleri, yaymış oldukları ilimlerle Kayravanlıların gözlerini şarka doğru açmış ve onların içinde, şarkın ileri gelen âlimleriyle karşılaşmış onlardan hadis dinleme ve rivayet etme aşkını doğurmuşlardır. Böylece Kayravanlılar, birinci asrın sonlarından itibaren henüz tanımaya başlamış oldukları İslâm dininin temel esaslarını kaynağında gözlemlenmek ve kavramak amacıyla, şarkın ilim ve rivayetle meşhur olmuş ileri gelen âlimlerinin bulunduğu merkezlere seyahat etmeye başlamışlardır. Bu rihleler aynı yoğunlukla olmamakla birlikte, daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Tâbiünden sonraki asırlarda İfrıkiyyeliler ve Endülüslüleri, ilim talebi için rihlenin önemine inanmış, hatta bunu bir şeref ve iftihar vesilesi olarak görmüşlerdir.⁴²

Gerçekte Mağrib'in İslâmlaşması, buraya sadece Doğudan gelen sahabe ve tâbiîn fakihleri ile olmamış, aynı zamanda İfrıkiyyelilerin doğuya, ilim için yapmış oldukları rihlelerle olmuştur.

Daha henüz birinci asır bitmemişken İfrıkiyyeliler, karşılaşmış oldukları birçok dinî meselelerini çözmek için Halid b. Ebî İmrân'ı (ö. 129/746) Medine'ye göndermişlerdir. Halid b. Ebî İmrân, Mağriblilerin tevdi ettiği birçok meseleyi sormak için, Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 106/724) ve Salim b. Abdillâh b. Ömer'in (ö. 106/724) yanına gelmiş ve bu soruları sormaya başlamıştır. Onlar Halid b. Ebî İmrân'ın bu sorularına cevap vermekten kaçınca Halid b. Ebî İmrân, onlara şunları söylemiştir:

"Muhakkak ki biz Mağrib'de sıkıntı içindeyiz. Onlar bu meseleleri bana havale ederek, 'Sen Medine'ye gidiyorsun, orada Rasulullah (s.a.v.)'in ashâbının çocukları var. Bizim için onlara soruver.' dediler. Eğer siz ikiniz, nasıl isterseniz bu işi yapmayarak, soruları cevapsız bırakırsanız, bu onların lehine bir delil olmuş olur."

Bunun üzerine Kasım b. Muhammed ona; "Sor!" der. O da her ikisine sorularını sorar. Onlar da Halid b. Ebî İmrân'ın tüm sorularına cevap verirler. Bu soru ve cevapların birçoğu, Sahnûn'un *el-Mudevvene*'sinde vardır.⁴³

Tâbiînin bu dönemde, tam anlamıyla eğitim ve öğretime önem verdiklerini gösteren delillerden birisi de, bunların çoğunun evlerinin yanında mescid ve küttâb inşa etmeleridir. Ömer b. Abdilâziz'in Kayravan'a göndermiş olduğu on tâbiîn fakihî, evlerinin yanlarında buradaki halka ve çocuklara Kur'ân ve Arapça öğretmek için mescid ve küttâb kurmuşlardır. Bunlara ilaveten, aslen İfrıkiyyeli olan tâbiünden Uley b. Rabah, Ziyad b. En'um ve Haneş'in kendilerine ait birer mescidlerinin de olduğunu zikretmek gerekir.⁴⁴

⁴¹ el-Merâkeşî, *el-Beyânu'l-Mağrib*, c. I, s. 45-46.

⁴² Kurt, *age.*, s. 118.

⁴³ Kurt, *Endülü's'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 97.

⁴⁴ Kurt, *age.*, s. 99.

Tâbiünün ilmî etkilerini güçlendiren hususlardan biri de, onların kadılık gibi önemli mevkilerde bulunmalarıdır. Mesela bunlardan, Abdurrahman b. Rafi et-Tenûhî, Abdullah b. el-Muğîre ve Ebû Alkâme el-Fârisî'nin ard arda Kayravan'da kadı olmalarıdır. Hatta Ömer b. Abdilaziz'in Mağrib'de görevlendirdiği on tâbiîn fakihinden İsmail b. Ubeydillah'ı, özellikle vali olarak görevlendirmesi, burada İslâm'ın iyice yerleşmesine ne kadar önem verildiğini göstermektedir.⁴⁵

Ömer b. Abdilaziz'in Mağrib'de görevlendirdiği tâbiünden on fakihin burada üstlenmiş oldukları önemli görevleri, onlardan yapılmış olan riva-yetlerin ışığında şöyle sıralamak mümkündür:

1. İfrıkiyye'de ilmi yaymak
2. Halka Kur'ân'ı öğretmek
3. Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnetlerini öğretmek
4. Halkı dinde fakih kılmak
5. Halka helal ve haramı öğretmek
6. Aralarında adaletle hükmetmek.⁴⁶

Ömer b. Abdilaziz'in görevlendirmiş olduğu fakihlerden İfrıkiyyeliler çok istifade etmişlerdir. Zira bunlardan Abdurrahman b. Rafi, 80/699'dan; Bekr b. Sevâde ve Abdullah b. el-Muğîre, 90/708'den beri Mağrib'de olduklarından, halkın durumuna ve problemlerine vakıftular. Bu sebepten problemleri kolaylıkla çözmeye imkânına sahiptiler. Bu durum, onların buradaki ilmî faaliyetlerini daha etkili kılıyordu.⁴⁷

Bu ilmî heyetin etkisini çoğaltan sebeplerden birisi de burada uzun süre ikamet etmeleri, hatta vefat edene kadar burada yaşamış olmalarıdır. Mesela, Bekr b. Sevâde ve Abdullah b. Muğîre otuz seneden fazla, Hibban b. Cebele ise yaklaşık yirmi beş sene burada yaşamış ve vefat etmişlerdir. Bu dönemde ilmî heyetin içinde olanlar ve diğerlerinden İfrıkiyye'de yerleşen tâbiîni, Mâliki, "Kayravan ulemasının birinci tabakası" olarak kabul etmiştir.⁴⁸

Hassan b. en-Numan el-Gassânî ise Mağrib'de Rumların son kalesi Cartage'ı aldıktan sonra, burada bir liman kurar ve denizden gelecek saldırılara karşı İfrıkiyye'yi korumak için bir tersane inşa eder. Ardından da Tunus şehrini ve meşhur Zeytune Camii'ni 80/699 dolaylarında kurar. Kahine problemini hallettikten sonra da 82/701-de Kayravan'a dönerek Mes-cid-i Ukbe'yi yeniler. 116/734'da ise Vali Ubeydillah b. el-Habbab, Zeytûne Camii'ni yeniler.⁴⁹

⁴⁵ Kurt, *age.*, s. 99.

⁴⁶ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 99.

⁴⁷ Kurt, *age.*, s. 99.

⁴⁸ Kurt, *age.*, s. 99.

⁴⁹ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. I, s. 92-94; Kurt, *age.*, s. 51.

Kayravanlıların ilmî seyahatleri sadece şarka değil, tüm Mağrib ve Endülüs'de bulunan önemli ilim merkezlerinden, Endülüs, Fas, Cezâyir ve Sıkkılıyye'ye, ayrıca Kayravan'ın diğer önemli ilim merkezlerinden; Tunus, Tavzar, Gafsa, Sûs, Safâkus ve Trablusgarb'a da rihle yapmışlardır.⁵⁰

Mağriblilerin ve Endülüslülerin şarka yaptıkları ilim yolculuklarında haccın önemi çok büyüktür. Nitekim öğrencilerini daima ilim yolculuğu yapmaya teşvik eden Kadı Sahnûn (160-240/776-854), oğlu Muhammed b. Sahnûn'u (202-256/817-869) hacca gönderirken, ona yolda karşılaşacağı âlimlerden istifade etmesini tembihlemiştir.

Böylece Kayravanlılar, şarkın önemli ilim merkezlerinden, başta Medine olmak üzere, Mısır, Mekke, Şam, Irak, Yemen, Horasan, Isfahan ve Buhâra'ya kadar sadece hac kasdıyla olmayan, bazen senelerce süren ilmî seyahatler yapmışlardır.⁵¹

Fakat bu faaliyetler İdrîsiler Devletinin katkıları kadar yaygın olmamıştır. İdrîsiler Devletinin kuruluşuyla İslâm'ı tanıtım ve dinin inceliklerini öğretme girişimleri, Arap dili ve edebiyatının öğrenilmesi gerekli imkânlar hazırlanmış, istikrar sağlanmış, mescidler inşa edilmiş, doğuya ilmî seyahatler düzenlenmiş ve Mağrib'e Arap halkların hicreti sağlanmıştır.⁵²

Fetih hareketleri sonucunda Mağrib, doğuda yaygın olan çeşitli mezheplerin ve benimsenen değişik din anlayışların meskeni olmuştur. Harici,⁵³ Şii,⁵⁴ Hanefî,⁵⁵ Şâfiî⁵⁶ ve Evzâî mezhepleri kendine taraftar edinmişlerdir. Fakat Mağrib'in en meşhur ve en yaygın mezhebi, Malikiyyedir. Bilindiği üzere Malikiilik, Orta Doğu'dan Afrika'ya, oradan da Endülüs'e geçmiştir. Endülüs'ten de Mağrib'e geçiş yapan Malikiyye mezhebi hakkında Kadı İyaz şunları söyler:

“Önceleri Mağrib'de Kûfelilerin mezhebî görüşleri yaygındı. Ali b. Ziyâd, İbn Eşras, Buhûl b. Râşid, Esed b. Furât ve diğer Malikilerin etkisiyle çok sayıda kişi Malikiyye mezhebini benimsemiştir. Sahnûn dönemine kadar Malikiilik yayılışını sürdürmüştür. Onun zamanında mezhep galip konuma gelmiş, muhaliflerin tepkilerini savmış, ondan

⁵⁰ Kurt, *age.*, s. 119.

⁵¹ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 118.

⁵² Ebû'l-Hasan Ali İbn Ebî Zer' el-Fâsi, *el-Enisü'l-mutrab bi-ravd'l-kürtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medineti Fes*, tahk.: Abdülvehhab b. Mansur, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973, s. 14; en-Nâsirî, *el-İstikâsâ*, c. I, s. 73; Hasan Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyyetu bi-Merakeş ve eseruha fi'l-edeb*, el-Matbaatu'l-verakatu'l-vataniyyetu, Merakeş 1994, c. I, s. 21.

⁵³ Mağrib'e gelen Haricilerin en önemli şahsiyeti, Selime b. Sa'd el-İbâdî'dir. Hariciler Mağrib'de iki önemli devlet kurmuşlardır. Bunlardan birisi Sicilmase'de kurulan Benî Midrâr Devleti, diğeri Tâhert'te kurulan Benî Rüstem Devletidir. Bkz. Mahmud İsmail Abdurrezzak, *Kitâbu'l-havâric fi bilâdi'l-Mağrib hatta muntasîf'l-karnî'r-rabi'l-hicrî*, Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-Beydâ 1976, 109-208.

⁵⁴ Şia'nın Mağrib'e girişi hakkında bkz. el-Merâkeşî, *el-Beyânu'l-Mağrib*, c. I, s. 282-289.

⁵⁵ Kadı İyaz b. Musa el-Yehsubî, *Tertibu'l-medârik ve takribu'l-mesâliki li-mrifeti a'lâmi mezhebi Malik*, Neşru Vezaratu'l-Evkâf, Rabat 1965-1983, c. I, s. 25-26.

⁵⁶ el-Yehsubî, *Tertibu'l-medârik*, c. V, s. 79.

*sonra da ashâbı arasında istikrar kazanmıştır. Günümüze kadar da hâlen yayılışını sürdürmektedir.*⁵⁷

Kadı İyaz'a göre, *Muvatta'* ve Süfyan'ın *Camii'*ni Mağrib'e ilk kez sokan kişi Ali b. Ziyâd olup Mağriblilere daha önce haberdar olmadıkları İmam-ı Malik'in kitabını tefsir etmiştir. İlim tahsili için Hicaz ve Irak'a giden Ali b. Ziyâd, Sahnûn muallimidir.⁵⁸

Malikiyye mezhebi ile diğer mezheplere beşiklik yapan Mağrib'de halk, tercihini Malikilikten yana kullanmıştır. Çok sayıda Mağribli şahsiyet, İmam-ı Malik ve talebelerinden öğrenim görmek için Hicaz'a gitmişlerdir.⁵⁹ Malikiyye mezhebinin Mağrib'de yayılmasını sağlayan diğer etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Mezhep imamının İslâm'ın merkez kenti, Peygamber Efendimizin başkenti olan Medine'ye mensup olması, ilim ve takvayı şiar edinmesi. Bu nedenle Mağriblilerin ekserisi, Irak'tan çok Hicaz'la ruhî iribat içerisinde olmuşlardır.
2. Mağriblilerle Hicaz halkı arasında yaşayış bakımından yoğun benzerliklerin bulunması.
3. Malikiyyenin nâs ve nakle önem vermekle birlikte kıyas ve cedelden uzak tutum sergilemesi.⁶⁰

3. Mağrib Emirlikleri

Hicri ikinci asır, Kuzey Afrika topraklarının, bölgeye göç eden Araplar tarafından kurulan çok sayıdaki devlete merkezlik yaptığı dönemdir. Bunlardan İbn Rüstem Cezâyir ve Cebel-i Nafuse'de, İbrahim b. Ağleb İfrikiyye'de, Salih Nukûr (Rif)'te, Abdurrahman Endülüs içleri ile Tilemsen, Siciilmâse ve Tamesna gibi harici bölgelerde devletlerini kurmuşlardır. Bunun sonucunda Berberî toprakları da kısa zamanda İslâm devletlerine mesken olmuştur.⁶¹ Mağrib'de kurulan bu Emirlikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Benî Sâlih Emirliği (80-318/699-930): Şam Emevilerinin rızasıyla Mağrib'de ilk Emirlik, 80/699 yılında Himyerî asıllı Benî Salih Kabilesi tarafından kuruldu. Merkezi Alenkûr olan Emirlik, Mağriblilerin çoğunluğunun Müslüman olmasıyla giderek güçlendi ve uzun süre ayakta kaldı. Merkezleri

⁵⁷ İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, Beyrut 1956, c. 6, s.428; Hasan Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyyetu bi-Merakeş ve eseruha fi'l-edeb*, el-Matbaatu'l-verakatu'l-vataniyyetu, Merakeş 1994, I/21-22.

⁵⁸ el-Yehsubî, *Tertîbu'l-medârik*, c. III, s. 80.

⁵⁹ Kadı İyaz b. Musa el-Yehsabî, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâliki li-mrifeti a'lâmi mezhebi Malik*, Neşru Vezaratu'l-Evkâf, Rabat 1965-1983, II/178; III/114-126.

⁶⁰ el-Yehsubî, *Tertîbu'l-medârik*, c. II, s. 178; c. III, s. 80; Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 22-23.

⁶¹ Abdulaziz Benabdillah, *Meâlimetu'tasavvufi'l-İslami*, Daru Neşri'l-Marife, Rabat 2001, c. II, s. 5.

Fatmiler tarafından tahrip edilen Benî Sâlih Emirliği 318/930 yılında Musa b. Ebi'l-Âfiye tarafından yıkıldı.⁶²

b. Sufriyye (122-453/740-1061): Meysere el-Matgarî tarafından Mağrib-i Aksâ'nın Atlantik sahillerinde 122/740 yılında kurulan Emirlik, Murabıtlar tarafından yıkılmıştır. (453/1061)⁶³

c. Rüstemîler (161-296/778-909): Doğudan gelenlerin bir kısmı, Emevilerin şerrinden kaçan Araplardır. Zira Emeviler, kötü siyasetleri nedeniyle birçok siyasî düşman kazanmışlardır. Bu nedenle siyasî muhalifler, bulabildikleri her fırsatta ayaklanmakta, Emeviler de bu ayaklanmaları çok kanlı bir şekilde bastırmaktadırlar. İşte bu muhalifler, kendilerine merkezden uzak ve emin bir yer aramaktadırlar Tabii ki Mağrib, onlar için bulunmaz bir yerdir. Hariciler ve Şiiler, yerli halk Berberîleri bir yandan Emevilere karşı ayaklanma için kışkırtırken, diğer yandan onlara kendilerini benimsetip sevdirebilmek için, yerleştikleri bölgelerin halkları hakkında birçok hadis dahi uydurma yoluna başvurmuşlardır. Nitekim Mağrib tarihi ile ilgili yazılmış olan kitapların hemen hepsinin başlangıcında, ki bunlara sünni kaynaklar da dahildir, bu tür hadislere bolca tesadüf olunmaktadır.⁶⁴

Gerçekte tarihçiler, Haricilerin Mağrib'e ne zaman girdiklerine dair kesin bir tarih vermemekle birlikte doğuda, önce Abdullah b. ez-Zubeyr'den, ardından Haccac'dan (78/697) gördükleri şiddetli mukavemete dayanamayıp hilafet merkezinden uzak bölgelere, bu arada Mağrib'e de yayıldıklarını biliyoruz. Böylece hicri birinci asrın sonlarına doğru Sufriyye ve İbadiyye Haricilerinin Kuzey Afrika ve Mağrib'de mezheplerini yaymaya başladıklarını görüyoruz.⁶⁵ Berberîlerin Sufriyye ve İbadiyye Haricilerine can-ı gönülden teveccüh etmeleri hangi nedenle olursa olsun şurası kesin ki, İbadiyye Mezhobini Kuzey Afrika'da ilk defa yaymaya çalışan Seleme b. Sa'd el-Hadramîdir. O Basra'dan Kuzey Afrika'ya geldiğinde İbn Abbas'ın azatlısı ve öğrencisi, aslen Berberî olan meşhur tefsirci İkrime'yi (ö.105/723) de yanında bulunduruyordu. Seleme Mağribîleri İbadiye mezhebine, İkrime ise Sufriyye mezhebine davet ediyordu. Hiç şüphesiz İkrime, Kayravan'a gaza niyetiyle gelmemiştir. Onun buraya gelip, Mescid-i Ukbe'nin gerisinde, minarenin batısında Rukeybiyye denilen yerde ders vermeğe başladığı tarih, hicri birinci asrın bitiminden öncedir.⁶⁶

Seleme'nin bu ilk çalışmaları netice vermiş olmalı ki, daha sonra Ifrikiyye'de "Hameletü'l-İlm" sıfatıyla anılacak olan beş kişi: Abdurrahman b. Rüstem el-Fârisi (ö. 171/787), Âsım b. Cemil es-Sidrâti, İsmail b. Durâr el-

⁶² Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

⁶³ Harekât, *agm.*, c. XXVII, s. 315.

⁶⁴ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 52.

⁶⁵ Kurt, *age.*, s. 53.

⁶⁶ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 54.

Gadâmisî, Ebu'l-Hattab Abdu'l-A'la b.es-Semh el-Meâfirî (ö.144/761) ve Ebû Davud en-Nefzavî, Irak'a gelirler ve burada ikamet ettikleri beş yıl içerisinde, İbadiyye'nin reisi Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime et-Temimî'den (ö. 145/762) ders alarak mezheplerinin temel esaslarını öğrenirler ve Ifrîkiyye'ye dönerler.⁶⁷

Yedinci yüzyılda Kuzey Afrika'daki Berberîlerin çoğu radikal, eşitlikçi, dinî ve politik bir mezhep olan Hariciliği kabul etmişlerdir. Hariciliği benimseyişleri aslında bir bakıma sünnî Arap rejimlerine karşı etnik dayanışmanın bir göstergesidir.

Haricilik Ortadoğu'da azınlık konumunda iken Kuzey Afrika'da aynı şiddet politikasını izlemesine rağmen bir kitle hareketi hâline gelmiştir. Mağrib'de kurulan Harici Emirlikleri doğrudan veya dolaylı olarak yabancı hâkimiyetini reddettikleri gibi yabancıların yerlilerin inançlarına, fert ve toplum haklarına ve mahalli idarelerine müdahalelerini önlemişler, ancak kendi aralarında da zaman zaman ihtilafa düşmüşlerdir.⁶⁸ Bu bağlamda Mağrib tarihinde ilk Harici Hareketlerinin, bu dönemde meydana geldiğine de işaret etmek gerekir. Harici Dâilerin çalışmaları neticelerini vererek birçok ayaklanmalara sebebiyet vermiş, neticede bu durum, valilerin zulmünü daha da arttırmış, yerli halktan Müslüman olmuş olanlardan bile cizye almışlardır. Valilerin bu tür siyaseti, yerli halkı hem İslâm'dan hem de Araplardan nefret ettirmiştir. Hatta denilebilir ki, Süleyman b. Abdumelik'in hilafetine kadar (96-99/715-717), Berberîlerin çoğunun Müslümanlığı sathi olup, yaşantıları dine ve İslâmî kaidelere uygun düşmüyordu.⁶⁹

144/761 tarihinde Abdurrahman b Rüstem tarafından kurulan Rüstemîler Hanedanlığının merkezi Tahert idi. Hanedanlığın kuruluşundan on beş yıl kadar sonra Abdurrahman b. Rüstem, Kuzey Afrika'daki İbâdîlerin imamı oldu. Aures, Güney Tunus, Cebel-i Nefûse ve Fizan vahasına kadar uzanan güney bölgelerdeki guruplar İbâdî imamların ruhânî liderliğini kabul ettiler. İdrisî Şerifleri tarafından batıdan, Abbasî Valileri ve Ağlebîler tarafından doğudan kuşatılan Rüstemîler, Endülüs Emevileri ile işbirliği yapmak durumunda kaldılar ve onlardan yardım aldılar. Fakat Şîî Fâtımîler onların acı sonunu hazırladılar. Dokuzuncu yüzyıl içinde Tripolitanya'daki Hariciler arasında gerçekleşen hizipleşmeler sonucunda Rüstemîler güçten düştüler. Rüstemîlerin başkenti olan Tahert, 296/909 yılında Fatımîlerin eline geçti. Rüstemîlerin çoğu katledildi ve geri kalanlar da Vargla vahasına doğru güneye kaçtılar.⁷⁰

⁶⁷ Kurt, *age.*, s. 54.

⁶⁸ Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

⁶⁹ Kurt, *age.*, s. 53.

⁷⁰ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, ter. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 66-67.

d. İdrisiler (172-375/789-985): İdrisiler Hanedanlığı, 169/786 yılında Hicaz'da, Hz. Ali taraftarlarının Abbasilere karşı ayaklanmasına katılan ve daha sonra bir yolunu bulup Mağrib'e kaçan İdris b. Abdillâh b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib (ö.177/793) tarafından kurulmuştur.⁷¹ İdris b. Abdillâh 172/789'da, Berberî Zenatîlerin de yardımıyla Haricilerin güçlü olduğu bölgede, Meknes şehrinin bir semti sayılan Velîle'de Hanedanlığını tesis etti. Aynı yıllarda kardeşi Süleyman da Tilemsen'de bir Emirlik kurdu. Birkaç yıl sonra siyasî, iktisadî ve kültürel olarak Tilimsen'le Sicilmâse'yi birbirine bağlayan Fes şehri tesis edildi.⁷² Mevlây İdris Arabistan yarımadasını terk ederken birçok yönden Zeydiliğe benzer Şiiliği de beraberinde getirmişlerdir. Fakat İdrisî Şerifler, daha sonra İsnaaşeriyye ve İsmailiyye tarafından temsil edilen Hüseyinî imametine karşı çıkmışlardır. Hasanî Şiasının doğumu, Mevlây İdris'in babası Abdullâh Kâmil'in 143/760-61 yılında Abbasi hapishanesinde ölümünden sonra, Hz. Hasan soyundan gelenlerin tepkisiyle gerçekleşmiştir. İdrisîlerin imameti kendilerine özgü kılan tutumları II. İdris'in Mağrib Berberîlerine yaptığı nasihatlerde görülebilir. 188/804 yılında Velîle'de kendisi ile yaptıkları ittifak yemininde onlara şöyle demiştir: *"Bizim dışımızda kimseye boyun eğmeyin. Hakikatin ikamesini ancak bizimle gerçekleştirebileceksiniz."*⁷³ 172-375 tarihleri arasında hükümran olan İdrisî Şeriflerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- İdris (el-Ekber) b. Abdillâh (172-175/789-791), ölümünden sonra gelen oğlu İdris için kral naibi (175-187/791-803)
- İdris (el-Asgar el-Ezher) b. İdris (187-213/803-828)
- Muhammed el-Muntasır b. İdris (213-221/828-836)
- Ali Haydara b. Muhammed (221-234/836-849)
- Yahya b. Muhammed (234-249/849-863)
- Yahya b. Yahya (249-252/863-866)
- Ali b. Ömer (252-?/866-?)
- Yahya el-Mikdam el-Cûtî b. Kasım (?-?)
- Yahya b. İdris (292-305/905-917)
- Fatimi Valisi Musa b. Ebü'l-Afiye (305-313/917-925)
- Hasan el-Haccâm b. Muhammed (313-326/925-938)
- Kasım Gannun b. Muhammed (326-337/938-948)
- Ebü'l-Ayş Ahmed b. Kasım (337-343/948-954)
- Hasan b. Kasım (343-363/954-974)
- Hasan b. Kasım (375/985)
- Batı Mağrib'in Fâtumî Devleti'ne dahil edilmesi (375/985)⁷⁴

⁷¹ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 55.

⁷² Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

⁷³ Vincent J. Cornell, *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism*, Austin: The University of Texas Press, 1998, s. 200.

⁷⁴ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 63-64.

e. Ağlebîler (184-296/800-909): İdrîsîlerin doğuya yönelmesini engellemek isteyen Abbasiler, 184/800 yılında İfrîkiyye Valisi İbrahim b. Ağleb'i geniş yetkilerle donatarak, Ağlebîler Emirliğini kurmasına izin verdiler. Libya'nın Berka şehrinden İbâzî Emirliğine kadar uzanan ve İfrikiyyenin geniş bir bölümünü içine alan Ağlebî Emirliğinin toprakları Sicilya adasının da fethedilmesiyle Avrupa sınırlarına ulaştı. Bölgenin kalkınmasına önem veren Ağlebîler, son hükümdarları Ziyâdetullah devrinde Fatumilerle Kütâme kabilesi tarafından yıkıldı. (296/909)⁷⁵ Ağlebî Emirlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- İbrahim b Ağleb (184-197/800-812)
- Ebü'l-Abbas Abdullah b. İbrahim (197-201/812-17)
- Ebû Muhammed Ziyâdetullah b. İbrahim (201-223/817-838)
- Ebû İkâl Ağleb b. İbrahim (223-226/838-841)
- Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ağleb (226-242/841-856)
- Ebû İbrahim Ahmed b. Muhammed (242-249/856-863)
- Ziyâdetullah b. Muhammed (249-250/863-864)
- Ebû Abdillâh Ebü'l-Garânik Muhammed b. Ahmed (250-261/864-875)
- Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed (261-289/875-902)
- Ebü'l-Abbas Abdullah b. İbrahim (289-290/902-903)
- Ebû Mudâr Ziyâdetullah b. Abdillâh (290-296/903-909).⁷⁶

İfrikiyye'de ilk olarak Ağlebîler, Beytü'l-Hikmeti't-Tûnusî veya Beytü'l-Hikmeti'l-Kayravânî adı altında, içinde tüm ilimlerin okutulduğu bir üniversite kurmuşlardır. Nitekim Ağlebîlerin Emiri olan İbrahim b. Ahmed b. el-Ağleb (290-296/902-908) zamanında, Bağdatlı nahivci ve hadisçilerden İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî (ö.298/910), 261/874'de Kayravan'a gelmiş, buradaki Beytü'l-Hikmeti'l-Kayravanîye başkanlık etmiş ve yazmış olduğu *el-Müsned fi'l-hadis, Siracu'l-Huda fi'l-Kur'an ve îrabihi ve meânihî* gibi eserlerini Kayravan'da okutmuştur.⁷⁷

f. Midrârîler (208-366/823-977): Midrârîler Hanedanlığını kuran Benî Midrâr Ailesi, Fas'ın Saghra kıyısında yer alan Sicilmâse kasabasında, sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, şehrin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkan ve Miknâse Berberîlerinden gelen bir Berberî ailedir. Daha önce Sufri Haricilerine ev sahipliği yapmış olan Sicilmâse kenti, artık Midrârîlerin merkezi olmuştur. Midrârî Sultanlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- el-Muntasır b. İlyasa (208-253/823-867)
- Meymûn b. el-Muntasır (253-263/867-877)
- Muhammed b. Meymûn (263-270/877-884)

⁷⁵ Bosworth, *age.*, s. 70-71; Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

⁷⁶ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 70.

⁷⁷ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 56.

- İlyasa b. el-Muntasır (270-296/4-909)
- Vâsûl el-Feth b. Meymûn el-Emîr (296-300/909-913)
- Ahmed b. Meymûn el-Emîr (300-309/913-921)
- Ebû'l-Muntazır el-Mu'tezz Muhammed b. Sârû (309-321/921-933)
- Samgû b. Ebi'l-Muntasır (321-331/933-943) – Birinci Dönem
- Muhammd b. Vâsûl el-Feth (331-347/943-958)
- Samgû b. Ebi'l-Muntasır (347-366/943-977) – İkinci Dönem⁷⁸

Başlangıçta Abbasi halifelerinin idaresinde sıradan tebaa olan Midrârîler, aynı zamanda Haricî inancı benimseyen Rüstemîlerle de birtakım bağlantılar içerisindeydi. Ancak onuncu yüzyılın başlarında “Beklenen Mehdi”nin Sicilmâse’de ortaya çıkacağına dair rivayetler üzerine Fatimî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî, 296/909’da Sicilmâse’yi ele geçirdi. Bu tarihten itibaren Midrârîler, genel anlamda Fatimîlerin tebaası olarak varlıklarını sürdürdüler. Ancak Muhammed b. Vâsûl’un Sufri Hariciliği tanımaması, Malikiliği benimsemesi, Endülüs Emevilerine bağlılık göstermesi, Emeviler gibi onun da halifelik unvanını kullanması, Fatimîlerin Sicilmâse’ye bir sefer daha yapmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Midrârîler şehrin kontrolünü kısa bir süre için tekrar ele geçirirler de son Midrârî sultanının öldürülmesi ile Hanedanlık 366/977 yılında sona ermiştir.⁷⁹

g. Fâtımîler: 297/909 ile 567/1171 tarihleri arasında, önceleri Kuzey Afrika’da, daha sonraları Eyyûbîlerin fethine kadar Mısır ve Suriye’de Fâtımîler (Fâtımides, Ubeydiyye) hakim oldular. Fâtımîler, Hz. Ali soyundan olduklarını iddia ederek, isimlerini Hz. Fatıma’dan almışlardır. Bir Şii Dâisi olan Ebû Abdillâh eş-Şii’nin Kuzey Afrika’daki hazırlık çalışmaları neticesinde, Suriye’den gelen Ubeydullah el-Mehdî tarafından kurulmuştur. Bu ilk dönemde Ubeydiler kendilerine merkez olarak el-Mehdiyye’yi (302/914) seçmişlerdir.⁸⁰ Senhâce ve Kutâme kabilelerinin yardımıyla bölgenin yönetimine hâkim olan Şii Fâtımîler, Ağlebîlerin nüfuzu altındaki bütün toprakları ve Berka’yı ele geçirdiler. Mağrib-i Aksa’ya da girerek bu bölgedeki müstakil Emirlikleri ortadan kaldırdılar. Ancak sadece Şii mezhebine itibar etmeleri Maliki, İbâzî ve diğer mezheplere mensup kabilelerin Fatimilere karşı düşmanlıklarını artırdı. Mağrib’deki son Fatimi hükümdarı Muiz-Lidinillah 361/972’de Mısır’a geçmeden önce Mehdiye şehrini Senhâce kabilesine mensup Zîrî Hanedanına teslim etti.⁸¹

⁷⁸ Bosworth, *age.*, s. 68.

⁷⁹ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 68-69.

⁸⁰ Kurt, *Endülüs’de Hadis ve İbn Arabî*, s. 56.

⁸¹ Harekât, “Mağrib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

h. Nefûse İbâzîleri: Libya'da Nefûse dağı civarında yaşayan İbâzîler bölge tarihinin önemli bir toplumu olarak bugün de varlıklarını devam ettirmektedir.⁸²

ı. Zîrî Hânedanlığı: Sanhâce Emirliklerinin ilkidir. Hanedan, Fatımi orduları kumandanı olan Cezâyir Senhacelerine mensup Zîrî b. Munâd tarafından kuruldu. Fatımi Halifesi Muiz İfrikiye'den Mısır'a geçerken tesis ettiği Emirliğin idaresini 361/972 yılında Bulukkîn b. Zîrî'ye verdi, onun kurduğu Hanedanlık, 555/1160 yılında Muvahhidler tarafından yıkılana kadar devam etti. V/XI. yüzyılın başlarında Şia mezhebini terk eden Zîrî Hanedanlığını cezalandırmak isteyen Fatımilerin daha önce Yukarı Mısır'a yerleştirdikleri Benî Hilal ve Benî Süleym adlı Bedevi Arap kabilelerine 441/1049-50'de İfrikiye'nin kapılarını açmaları Mağrib'in siyasî ve iktisadî durumunun bozulmasına sebep oldu. Sahildeki önemli şehirler İtalya'dan gelen Normanların eline geçti. Bu arada Muvahhidler, Zîrî Hanedanlığına son verdi.⁸³

i. Murabıtlar Devleti: Konu, eserimizin ikinci bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

j. Muvahhidler Devleti: Konu, eserimizin üçüncü bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

k. Hafiler Devleti: XII-XVI. yüzyıllarda Trablusgarp'tan Cezâyir'in doğusundaki bazı bölgelere kadar Hafiler (1228-1574), Cezâyir'in orta bölgelerinde Abdülhadiler (1235-1574), buradan Atlas Okyanusuna kadar Merînîler (1269-1464) hüküm sürdüler. Hafsî Hanedanlığından Ebû Zekeriya el-Hafsî 625/1228'de İfrikiye'de istiklalini ilan etti. Halefi Muhammed el-Müstansır zamanında Fransız donanması başşehir Tunus'a bir saldırı düzenledi. Fransızlar, salgın hastalıklar sebebiyle çok sayıda askerin ölmesi üzerine Müstansır'ın ödemeyi kabul ettiği fidye karşılığında Tunus'u işgalden vazgeçtiler.⁸⁴

l. Merînîler Devleti: Konu, eserimizin dördüncü bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

m. Vattâsiler Devleti: Vattâsiler Devleti ile ilgili tespitlerimizi eserimizin beşinci bölümünde detaylı olarak ele alacağız.

n. Abdülvâdîler (Ziyârîler): Abdülvâdîler Devleti, Mağrib-i Evsât'ta 633/1235 yılında yine Zenâte asıllı Yağmurasan b. Zeyyân tarafından kuruldu. Muvahhid Hükümdarı Abdülmü'min, göçebe hayatı yaşayan Abdülvâdîlere Vehrân'ın batısında arazi vererek buraya yerleştirmeye çalıştı. Ab-

⁸² Harekât, *agm.*, c. XXVII, s. 315.

⁸³ Harekât, "Mağrib", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315.

⁸⁴ Harekât, *agm.*, c. XXVII, s. 316.

dülvâdiler daha sonra Muvahhidlerin zaafından istifade ederek müstakil bir devlet hâline geldiler. Toprakları birkaç defa Merînîlerin ve Hafsîlerin eline geçmesine rağmen 957/1550 yılına kadar ayakta kaldılar. 911-918/1505-1512 yılları arasında İspanyol donanması Abdülvâdiler'in elinde bulunan Tlem-sen şehrini, Müstegânem ve Bicâye gibi önemli limanları işgal etti. Bu tarihten itibaren karşılarında Osmanlı donanmasını bulan İspanyollar, Oruç Reis ve Barbaros Hayrettin Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Abdülvâdiler Hanedanlığının varlığına Osmanlı Devleti tarafından son verildi.⁸⁵

o. Osmanlı Devleti İdaresi: Osmanlılar Akdeniz'de bir güç olarak ortaya çıktığında İspanyol ve Portekizliler, Trablusgarb'dan Atlas Okyanusu'na kadar bütün limanları ele geçirmişlerdi. Bu dönemde Osmanlı donanması ile Avrupa donanmaları arasında Akdeniz'in güneyinde büyük bir mücadele başladı. Mağrib'de ilk olarak Cebre adasını ele geçiren Barbaros Hayrettin Paşa 1517'de Cezâyir şehri civarını İspanyollardan kurtardı. 950/1544 yılına kadar Cezâyir'in tamamını hakimiyeti altına aldı. 1524 yılından itibaren Tunus'a müdahale etmeye başlayan Osmanlı donanması, Turgut Reis kumandasında 958/1551'de Trablusgarb'ı ele geçirerek Osmanlı idaresini bütün Libya'da hakim kıldı; sadece Sebte, Melile ve Fas'ın kuzeyindeki bazı limanlar Avrupalıların elinden kurtarılamadı. III. Murat ile Merâkeş Sultanı Mansur arasındaki yardımlaşma bölgeye altın çağı yaşattı. Türklerin himayesindeki Mağrib Fransız istilasına kadar geniş bir serbestlik içinde yaşadı. Fransa 1830 yılında Cezâyir şehrini istila ederek burayı kendi mülkü ilan etti. Tunus 1881'de himaye adı altında işgal edildi. Fransa'nın işgalleri bu iki eyaletle sınırlı kalmadı. 1908 yılına kadar Fas'ı ve Moritanya'yı da ele geçirdi.⁸⁶

ö. Sa'dîler Devleti: Konu, eserimizin altıncı bölümünde ele alınacaktır.

p. Alevîler Devleti: Konu, eserimizin yedinci bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

⁸⁵ Harekât, *agm.*, c. XXVII, s. 316.

⁸⁶ Harekât, "Mağrib", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 316.

BİRİNCİ BÖLÜM

MAĞRİB TASAVVUFU

Mağrib'de İslâm dininin kabulü, İslâm kültür ve medeniyetinin tesisi, Mağrib siyasî tarihi ve Müslüman Hanedanlıkları kısaca tanıtıldıktan sonra, bu bölümde Mağrib tasavvufunun genel konumunu ele almak istiyoruz. Mağrib tasavvufunu; Mağrib'te tasavvufun ortaya çıkış süreci, Mağrib tasavvufunun etkilendiği kaynaklar, klasik dönem Mağrib sûfilerinin salih zâtlar olarak tanınması, Mağrib tasavvufunun temel hususiyetleri, Mağrib tasavvuf tarihinin dönüm noktaları, erken dönem Mağrib ribat ve zaviyeleri gibi alt başlıklarla açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

1. Mağrib'te Tasavvufun Ortaya Çıkış Süreci

Mağrib'de zühd hareketinin ilk ortaya çıkışına ve ilk dönem Mağrib sûfilerine dair bilgilerin azlığı ve ilgili belgelerin nadir oluşundan dolayı Mağrib tasavvufunun başlangıcına dair kesin yargıda bulunmamız mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte tasavvufun ilk tezahürünü, İslâmî fetih hareketlerinin başından beri gerçekleştirilen ibadet yerleri ve mescitlerinin inşasında, Berberî ve Arap zümrelerin din adına gerçekleştirdikleri cihat girişimlerinde ve murabıt kimliklerinde görmekteyiz.⁸⁷

Hicrî ilk iki asırda şarkta belirginleşen zühd hareketleri, Mağrib'de de tesir halkası oluşturmuştu. Zühd hareketinin Mağrib'te tanınması şarktan gelen heyetler ve şarka yolculukta bulunan Mağribli ziyaretçiler sayesinde gerçekleşmişti. Zühd hareketine dair anlatılanlar Mağriblilerce ortak kabul görmüştü. Özellikle Hariciler, benimsedikleri ibadete düşkünlük, geceleri ihya, dünya ve dünyevî hazlardan kaçış gibi görüşleri ile zühd anlayışına daha yakın durmuşlardı. Haricî anlayışların yanı sıra Mağriblilerin Resulullah'a (s.a.v.), ehl-i beyte ve Hanif inancına muhabbet ve bağlılıkları ileri düzeyde idi.⁸⁸

Mağrib'de fıkıh eğitiminin, Arap dil ve edebiyatının talimi ile zühd akımı arasında yakın irtibat bulunmaktadır. Köy ve kentlerde mescit ve medreseler hızla yayılmakta, Endülüs, Mağrib ve şarkta kendini ilmî hizmetlere adanmış çok sayıda ilim adamına rastlanmaktadır.⁸⁹ Başta Rîfiyye olmak üzere Mağrib'de etkinlik gösteren medreseler, yürüttükleri din hizmetleri ve

⁸⁷ Cemal Allâl el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî fi'l-Endülüs ve'l-Mağrib ilâ hudûdi'l-karnî's-sâbi'i'l-hicrî: Dirasetun tarihîyyetun fi mevâkıfî İbn Hamirî's-Sebtî mine't-tasavvufî ve'l-mutasavvifeti*, Matbaatu'l-Halici'l-arabi, Tetvan 2003, s. 44.

⁸⁸ Hasan Cüllâb, *el-Hareketü's-sûfiyyetü bi-Merâkeş ve eseruhâ fi'l-edeb*, el-Matbaatu'l-Varakatü'l-Vataniyyetü, Merakeş 1994, c. I, s. 23.

⁸⁹ Cüllâb, *el-Hareketü's-sufiyye*, c. I, s. 23.

eğitim faaliyetleri ile tanınmaktadır. Yaşam zorluklarına ve imkânsızlıklara rağmen halkın beklentilerini karşılamaktadırlar. İlim ve irfan sevdalıları, yolcular ve ihtiyaç sahipleri için bu medreseler sığınak durumundadır. Gelişen zaman içerisinde buralar, daha sonraları zaviye adıyla anılmaya başlamışlardır. Bunların çoğu Mağrib bölgesinin başlıca zaviyelerinden sayılmıştır. Hem şeyh hem de müderris kisvesiyle tanınan medrese zaviyelerinin önderleri, talebeleri ve ziyaretçilerinin gözünde büyük itibar, kıymet ve değer kazanmışlardır. Gösterilen bu saygı, köylerdeki ve uzak bölgelerdeki diğer medreselere kadar uzanmıştır. Bu durum onların ilminden faydalanmayı, onlara iştihak duymayı ve onlarla yakınlığı ortaya çıkarmıştır. Medresenin şeyhi vefatından sonra medresesine veya medresesine yakın bir yere defnedilir, zamanla bu saygı onun şahsı yerine kabir ve türbesine gösterilir olmuştur.⁹⁰

Tasavvufun Mağrib'e girişi on birinci yüzyıl başları gibi oldukça geç dönemlerde gerçekleşmiştir. Bu da yaklaşık olarak şark İslâm dünyasından iki asır sonraya tekabül etmektedir. İlk Mağrib sûfileri metafizik konularla ilgilenmekten çok zühd ve takva esasına ağırlık vermekteydiler.⁹¹ On ikinci yüzyıldan itibaren ise Şark İslâm dünyasındaki mutasavvıflara ve tasavvuf mekteplerine benzeyen yeni anlayışlar görülmeye başladı. Endülüs'ün önemli kültür merkezlerinde yetişen mutasavvıflar hem fıkıh, hadis ve kelâm bilgileri hem de tasavvuf ve felsefe bilgileri açısından güçlü bir kuma geldiler.⁹²

Düşünce sistemi ve tarikat olarak tasavvuf anlayışının Mağrib'de teşekkülü, hicrî beşinci ve altıncı asırda gerçekleşmekle beraber, bu daha önceki tarihlerde tasavvufî şahsiyetlere rastlanmamaktadır anlamına gelmez. Hatta İdrîsîler döneminden itibaren salihler adıyla tanınan bir zümrenin varlığını bilmekteyiz. İdrîsî Ailesi fertlerinden Kasım b. İdrîs'i ilk dönem âbid ve zâhidlerinden biri olarak tanımaktayız.⁹³

Hicri beşinci asra kadar Endülüs ve Mağriblilerin, gerçek anlamda nazârî ve teorik yönü ağır basan bir tasavvufî anlayışları yoktur. Beşinci asra, hatta bu asrın yarısına kadar Endülüs'te sadece birtakım zühd ve mücahede hareketleri görülür. Bu asra kadar bazı Endülüslülerin genel İslâmî kültür ve kelâm ekolleriyle sınırlı bir alâkaları olsa bile, genel anlamda felsefeyle bir ilişkilerinden bahsedilemez. Bu sebeple Endülüs Müslümanları ilk dönemlerden itibaren felsefeyi sakıncalı görmeleriyle bilinegelmişler ve tutuculuklarıyla meşhur olmuşlardır. Öyle ki onların bu tutuculukları Gazâlî'nin eserlerini bile iyi görmemelerine sebep olmuştur. Buna mukabil o dönem-

⁹⁰ Cüllab, *age.*, c. I, s. 23.

⁹¹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 4.

⁹² M. Necmettin Bardakçı, *Endülüslü Süfî İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005, 46.

⁹³ el-Bahtî, *el-Hudûru's-Süfî*, s. 49-50.

lerde Endülüs'te, fıkıh, hadis, tefsir, dil ve özellikle geometri olmak üzere matematik ilimleri, astronomi, mantık ve tıp alanında yetişmiş ilim adamları vardır. Beşinci asrın yarısından kısa bir süre sonra Endülüs'te felsefeye yöneliş başlamış, bu yönelişin başlamasından henüz bir nesil geçmeden fakihlerin tutuculuğuna, halk ve idarecilerin katılığına rağmen İbn Bacce (ö. 533), İbn Tufeyl (ö. 531) ve İbnü'l-Arabî'nin de henüz gençken görüştüğü büyük filozof İbn Rüşd (ö. 595) gibi düşünürler yetişmiştir. Yine beşinci yüzyılın yarısına doğru İhvân-ı Safâ risalelerinin okunması yaygınlaşmıştır. Tasavvufi açıdan ise beşinci yüzyılın sonlarıyla altıncı yüzyılın başlarında, daha sonra İbnü'l-Arabî'yi de etkileyecek olan Meriye Ekolü Endülüs'ün bütün bölgelerine yayılmıştır.⁹⁴ Bu yüzyılda Batı İslâm Dünyasının iki yakasında yer alan Mağrib ve Endülüs'te farklı tasavvuf anlayışları görülür. Melâmeti anlayışa sahip olanlardan katı bir zühd anlayışını benimseyenlere kadar tasavvufun her tonunu bulmak mümkündür. Bu bağlamda Saragostalı olup Merâkeş'e yerleşen Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Musa (ö.520/1126) ile Gazâlî'nin düşüncelerini yaymak için *İhyâ'sını* çoğaltması ile dikkat çeken Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Hevârî (ö. 581/1185), tefsir, fıkıh ve din bilgini olmanın yanı sıra kelâm ilmini çok seven bir mutasavvıf ve Endülüs'ün şeyhi olarak şöhret bulan Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Saadeti'l-Mursî'nin (ö.566/1170-71) isimleri sıralanabilir.⁹⁵

2. Mağrib Tasavvufunun Etkilendiği Kaynaklar

Tasavvufun Mağrib'e girişi eşzamanlı olarak üç kanalla gerçekleşmiştir: Afrika, Endülüs ve Şark. Bu da bize Mağrib tasavvufunun Şark, Afrika ve Endülüs Tasavvufuna oranla daha geç zamanda ortaya çıktığını göstermektedir. Aslında bu gecikme, tasavvufî yaşamın bizzat kendisinden ziyade, tabakat geleneğinin geç teşekkül etmesinden kaynaklanmaktadır. Erken döneme ait sûfîlerin ilim, ahlâk ve faziletlerine dair teracim kitaplarının bulunmayışı, Mağrib tasavvufunun öncülerini erken tarihlere kadar götürmemize engel olmaktadır. Gerçi burada kendilerinden nasik ve salih diye söz edilen kimi şahsiyetlere Mağrib'in fethinden beri rastlanmaktadır.⁹⁶

2.1. Şark Tasavvuf Ekolleri

Batı İslâm dünyasındaki her bir şeyh genellikle Şark İslâm dünyasındaki İslâm'ın bâtnî yorum geleneğini alan ve benimseyen kişiler konumundadır. Zamanla edindikleri ve aldıkları bu verileri kendi süzgeçlerinden

⁹⁴ M. Mustafa Çakmakhoğlu, *İbn Arabî'de Marifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 42.

⁹⁵ Bardakçı, *Endülüslü Süfî İbnü'l-Arif*, s. 46.

⁹⁶ Muhammed Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidüyyetü ve't-Teyyâru's-Süfî", *el-Mustefâd fi menâkibi'l-ubbâd bi-medineti Fes ve mâ yelthâ anî'l-bilâdi li-Ebî Abdillâh Muhammed b. Abdilkerim et-Temîmi el-Fâsi - İnceleme*, Kulliyetu'l-Âdâb bi'l-ulûmi'l-insâniyye, Tetvan 2002, c. I, s. 23-24.

geçirmiş ve kedilerine özgü bir yapı kazandırmışlardır. İslâm dünyasının merkezinden oldukça uzak ve ayrı bir yapıya sahip olmasına rağmen Mağrib Müslümanları, Şark İslâm dünyasındaki gelişmelerden anında haberdar oldukları kanıtlanabilir bir gerçektir.⁹⁷ Örneğin Gazâlî'nin *İhyâu ulûmiddîn* isimli eseri, müellifin ölümünden daha yirmi yıl bile geçmeden Mağrib ve Endülüs'ün Akdeniz sahillerinde yaygın bir şöhrete kavuşmuştur. Gazâlî'nin daha çok felsefi mahiyet arzeden diğer eserleri gibi, İbn Tüfeyl'in *Risâle-i Hay b. Yekzân* isimli meşhur eser örneğindeki bu eserlerin çoğu, en azından 6/12. yüzyılın ortalarında Endülüs'te elden ele dolaşmaktaydı. Ebû Medyen'in *Bidâyetü'l-Mürîd* isimli eseri de özellikle Horasan kaynaklı şark tasavvufunun Mağrib'te nasıl etkili bir şekilde yayıldığını açıkça göstermektedir. Şark geleneğinin ileri düzeydeki tesir halkası, olduğu gibi benimsendiği ve bir taklit geleneği vücuda getirdiği de düşünülmemelidir. İslâm dünyasındaki tasavvufi oluşumların Mağrib'e etkisi bir gerçek olmakla birlikte, Mağrib'in de kendine özgü uygulama ve düşünce yapısının var olduğu bilinen bir husustur.⁹⁸

Mağrib halkının hac ibadetini yerine getirmek, ilim tahsilinde bulunmak, İslâm kültür ve birikimini yerinde görmek, ticarî ilişkiler kurmak ve geçim yollarını temin etmek arzusuyla şarka yöneldiğini görmekteyiz. Buradan dönerken gördükleri ve benimsedikleri tasavvufî görüşleri, tasavvufî eserleri, sûfî öğretileri ve seyr u sülûk metotları da beraberlerinde getirmişler ve bunları Mağrib'de yaymanın çabasına girmişlerdir. *Kitabu'l-mustefad ve et-Teşevvîf* gibi eserler bunların örnekleri ile doludur. Bu gibi eserlerde bahsedilen Mağribli sûfilere çoğu, tasavvufî eğitimlerini şarkta almışlardır.⁹⁹ Değişik yollarla Mağrib'e tesir eden şark tasavvufu, özellikle kırsal kesimin sosyo-politik yapısına etki edecek bir hüviyet kazanmıştır.¹⁰⁰

2.2. Afrika Sûfilerinin Etkisi

Bazı Afrika sûfilerinin gayretleri ile tasavvufî düşüncenin Mağribde yaygınlık kazandığını görmekteyiz. Bunların başında Kadı Ebû İmrân el-Fâsî'nin öğrencileri gelmektedir. Tasavvufa merak duyan Mağrib halkları, 3/9. asırdan beri Afrikalı sûfilerin yanında eğitim görüyorlardı. Örneğin Kayrevan'daki bir takım mescit ve ribatlarda halka teşekkül ettiren bazı sûfî zümrelerine rastlamaktayız. 4/10. asırda ise Afrika tasavvufu popüler hale gelmiş, bölge halklarının veli olarak bilinen zatlara saygı ve hürmet-

⁹⁷ Vincent J. Cornell, *The Way of Abu Madyan: Doctrinal and Poetic Works of Abu Madyan Shuayb Ibn Al-Husayn Al-Ansari, (c.509/1115-16-594/1198)*, The Islamic Texts Society, Cambridge 1996, s. 27.

⁹⁸ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 27.

⁹⁹ Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî", *el-Mustefad*, c. I, s. 25.

¹⁰⁰ Jamil M. Abunnasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 5.

leri yaygınlık kazanmıştır. Canlı ve dinamik olarak devam eden sûfi halkalarındaki tartışma ve ders takrirleri de bazı Mâlikî fukahasının ilgi odağı hâline gelmiştir. 5/11. asra gelince tasavvufî esasların Mâlikî mezhebine uygunluğu ve mezhebin öğretilerine sadakati gündeme getirilmiştir. et-Tâdil'nin zikrettiği Afrikalı sûfilerden çoğu ilmî ve fikhî yönden saygın şahsiyetlerdir. Bu şahsiyetler zühd ve takvaları yanında ilim ve fıkıh tecrübeleri ile de tanınmaktadırlar. Kaleme aldıkları fikhî ve tasavvufî eserlerle ilim-amel ilişkisinin birlikteliğine ehemmiyet vermişlerdir. 5/11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu şeyhlerin bir kısmı Afrika'dan hicret edip Mağrib-i Aksa'ya yerleşmiş ve bu bölgelerde tasavvufun neşrine katkıda bulunmuşlardır. En önemli teracim eseri kabul edilen *et-Teşevvüf*, Afrikalı bu muhacir isimlerden İbn Sa'dûn el-Kayrevânî'nin (ö.485/1092) Mâlikî fikhına dair çok sayıda eser kaleme aldığından, Şeyh Ebû Bekr el-Matûî'nin tasavvufa dair öğretilerinin yaygınlık kazanmasına katkı sağladığından, Abdülaziz et-Tûnusî'nin (ö.486/1093) öğrencilerine Muhasibî'nin *er-Riâye*'sini okuttuğundan, Ebü'l-Fazl İbnü'n-Nahvî'nin (ö.513/1119) Sicilmâse ve Fes'te kaldığı süre zarfında Gazali'nin *İhyâu ulûmiddin* isimli eserini tanıtan ve Gazali'yi savunan isimlerden biri olduğundan bahsetmektedir. Bu mutasavvıfların çoğu ikamet mahalli olarak Merâkeş'in inşasından önce Murabıtların önemli kültür merkezi olan Ağmât u Rîke'yi tercih etmişlerdir.¹⁰¹

2.3. Endülüs Sûfilerinin Etkisi

Mağrib ve Endülüs kaynakları ile başlangıçtan beri Endülüs'te zühd geleneği üzerine gerçekleştirilen modern araştırmalar, zühd hareketinin Mağrib'e sirayetini 5/11. asır olarak göstermektedirler. Endülüs'teki belli başlı tasavvuf merkezlerinin başında Meriyye, Kurtuba ve İşbiliyye gelmektedir. İbnü'l-Arif (ö.536/1141) Meriye Ekolünün, İbn Berrecân (ö.536/1141) ise İşbiliyye Ekolünün başlıca temsilcileridir. Dikkatlerden uzak tutamayacağımız bir diğer husus, Kadı Ebû Bekr b. el-Arabî (ö.543/1148)'nin ehemmiyetidir. Zira bu şahıs, Mağrib İslâm Dünyasına *İhyâu ulûmiddin*'i sokan, zühd tasavvuf anlayışının temel prensiplerini teşekkül ettiren kişilerden biridir. 6/12. asırda ise bazı Endülüs sûfilere Mağrib'e göç edip yerleşmişlerdir. Bunların başlıca örneği, İbn Kasiy (ö.546/1151) Cemaatidir. Endülüs'ün batısında Mürîdûn Hareketinin imamı olarak bilinen İbn Kasiy isyanı bastırılınca, bağlılarından bir kısmı Mağrib'e kaçmak zorunda kalmıştır. Örneğin Ebû Abdillah Muhammed eş-Şelbî Fes ve Sellâ'ya yerleşmiştir.¹⁰²

¹⁰¹ İbnü'z-Ziyât, Yusuf b. Yahya b. İsa, *et-Teşevvüf ilâ ricâli'tasavvuf ve ahbâri Ebi'l-Abbas es-Sebtî*, tah. Ahmed et-Tevfik, Kulliyetu'l-Adab ve'l-Ulumi'l-İnsaniyye, Rabat 1984, s. 84-85, 92, 95-101.

¹⁰² Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi", *el-Mustefâd*, c. I, s. 29-30.

Öyle ki Tilemsen'den Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzanan tüm Kuzebatı Afrika şehirlerinde tasavvuf, Endülüs tasavvufunun izlediği çizgiye paralel bir tarzda gelişme kaydetmiştir. Örneğin Fes kenti, uzun süre Endülüsli zâhid ve sâlih müderrislerin, şer'î anlayışı benimseyen sûfilerin, Mâlikî İmam Derrâs İbn İsmail (ö. 357/968) gibi hukukçuların, kelâmcı ve sûfi şahsiyet Ebû'l-Fazl Yusuf İbnü'n-Nahvî'nin (ö. 513/1115), Ali İbn Hırzihim'in Gazâlî düşüncesini yayan zaviye üyelerinin, sûfi mütekellim Ebû Amr Osman es-Selâlcî'nin (ö. 564/1167) hizmetleri ile zenginleşen ve gelişen bir kenttir.¹⁰³

3. Salih Zâtlar Olarak Tanınan Klasik Dönem Mağrib Sûfilere

Tabakat kitapları, klasik dönem Mağrib sûfilere hakkında, salih isimler nitelemesinde bulunmaktadır. Manevî mertebeleri yüksek kabul edilen bu salih zatlar, İslâmî ideallerin sosyal hayatta yerleşmesine katkıda bulunan isimlerdir. Ebû Abdillâh ed-Dekkâk örneğinde görüleceği üzere, meşhur sûfilerin bazı tasavvufi tecrübeleri, şatahat hâlleri ve keşfi bilgileri Mağrib'deki salih zatların genel teamüllerine uymamakta ve onların Allah'a kullukta sahv halinde yaşamayı öngören söylemlerine benzememektedir.¹⁰⁴

Mağrib salihleri, daha çok şehir merkezlerinde yaşamışlardır. Onların her biri bir beldenin hamisi olarak kabul edilmiştir. Farklı İslâmî mezheplere mensup olan Mağrib salihleri, değişik tasavvufî uygulamalarda bulunmuşlardır. Örneğin İbn Hırzihim, hem Gazâlî öğretilerinin hem de melâmiyye anlayışının Mağrib'deki ilk temsilcisidir. Murabıt ve Muvahhidler döneminde bazı salihlerin fıkhıta Şafi mezhebini benimsedikleri, Sünnî İslâm Dünyası ile yerel uygulamaları entegre ettikleri görülmektedir. İbn Arif örneğinde olduğu gibi Endülüs'ten gelen hadis âlimleri ve sûfiler İslâm dünyası ile yakın temas içerisinde olunmasını öngörmüşlerdir.¹⁰⁵

İlk dönem Mağrib fukahası da takva, verâ, istikamet ve zühdü ile tanınmış şahsiyetlerdi. İlk dönem zâhidleri aynı zamanda sosyal yükümlülüklerini yerine getirmekte gayretli ve toplumla iç içe olup halka dinlerini öğretten ve şer'î ahkâmı talim eden şahsiyetlerdi. Zühdî kişilikleri ile temayüz eden fukaha, halkın arasına karışmakta ve halkın beklentilerine cevap vermekteydi. Halk da kendilerine saygıda kusur etmiyordu.¹⁰⁶ Bu özelliğe sahip şahsiyetlerin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ebû Silhâme (ö. 344/955): İsmi Ebû Said el-Mısırî olup Ebû Silhame adıyla maruftur. Mağrib salihlerindendir. Mağrib ve Endülüs'te büyük bir

¹⁰³ Vincent J. Cornell, "Onüçüncü Yüzyılda Mağrib Tasavvufu ve Ebû Medyen", *Tasavvufî Hikmet ve Risaleler*, Haz. Kadir Özköse, Ensar Yayınları, Konya 2008, s. 36.

¹⁰⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 30.

¹⁰⁵ Cornell, *age.*, s. 30.

¹⁰⁶ el-Bahtî, *el-Hudûru's-Sûfî*, s. 46-47.

veba salgınının vuku bulduğu 344/955 senesinde hayatta olduğu bilinmektedir. Kabri sahil kenarında olup Meşra'u'l-Hadar diye bilinmektedir. Kabinin üzeri nakış ve süslemelerle bezenmiş bir kubbe ile kaplıdır.¹⁰⁷

2. Derrâs b. İsmail (ö. 357/968): Mâlikî fukahasının meşhurlarından olup fazilet ehli dindar bir âlimdi. Yaşadığı beldenin salih şeyhi kabul edilirdi ve duasının makbul olduğu düşünülürdü. Bazı kerametleri halkın dilinden düşmezdi.¹⁰⁸ Fes'in erken dönem evliyası sayılıp Evtadu'l-Arz adıyla tanınırdı.

Mâlikî mezhebi dokuzuncu yüzyıl gibi erken dönemlerde Mağrib'e girmekle birlikte o tarihlerde henüz resmi bir mezhep hüviyetine bürünmemişti. Fes uleması, Fes'in İdrisî yöneticileri tarafından benimsenen Hanefî ve Kufelilerin mezhebine göre fetva verirdi. Derrâs, Sahnun Abdüsselâm et-Tenûhî (ö.240/854) tarafından derlenen *el-Mudevvenetu'l-Kubra'yı* okutmak suretiyle Malikiliğin hakim mezhep konumuna gelmesine çaba harcadı.

Dönemin seçkin Mâlikî fukahası yanında eğitim alan Derrâs, aynı zamanda İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin de hocası idi. İlim uğruna yaptığı yolculuklar kapsamında Endülüs'e gitti, burada Avrupalı işgal güçlerine karşı sürdürülen fetih seferlerine katıldı, Endülüs'ten ayrılıp bir süre İskenderiye ve Mekke'de kaldı ve daha sonra Fes'e gelip yerleşti.¹⁰⁹ Fes'te yaptırdığı camide taliplilerine Mâlikî hukukunu öğretti. Derrâs'ın mektebi Kayrevân, Şurefâ ve Endelüs gibi kalabalık zümrelere ders veren medrese niteliğindeki bir medrese de değildi. Onun Mâlikî öğretileri, Fes'in hâkim uleması olan İdrisî ulemasını rahatsız da etmiyor değildi. Ancak onun İdrisî otoritelerine yönelik tenkitleri, Fes uleması ile gerçekleştirdiği tartışmalar, Fes tarih kayıtlarınca görmezlikten gelinmiştir. Gerçi bazı kaynaklar, onun mescidindeki kiblenin Karaviyyin mescidine oranla daha tutarlı olduğunu söylemek suretiyle Fes uleması ile Derrâs arasındaki anlaşmazlıkta dolaylı olarak tercihlerini sunmaktadırlar.¹¹⁰

Derrâs örneğinde görüleceği üzere kendi gayreti ile cami ve medresesini inşa eden ulema, resmi otoriteden bağımsız hareket etmekte, kendi yağı ile kavrulmaktaydı.¹¹¹ Derrâs'ın nebevî sünnete sadık kaldığını ve sünnete büyük önem verdiğini söyleyen tarih ve tabakat eserleri, ona "Ebu Meymûne el-Muhaddisî" adının verildiğini söylemektedir. Malikiliğin Mağrib'de günyüzüne çıkmasını sağlamasından dolayı Derrâs'a müceddid gözüyle bakılırdı. Kayıtlarda kendisi arif, abid, salih ve muttaki isim olarak ni-

¹⁰⁷ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 13.

¹⁰⁸ el-Bahtî, *age.*, s. 46-47.

¹⁰⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 9-10.

¹¹⁰ Cornell, *age.*, s.10.

¹¹¹ Cornell, *age.*, s.10.

telendirilmektedir. Rivayet edildiğine göre keşfi güçlü, kendisiyle konuşan kişileri etkileyen bir isimdir.¹¹²

Fes evtâdından biri olarak kabul edilen Derrâs, ölümünden sonra da feyzinin devam ettiğine inanılırdı. Söylentiye göre vefat ettiğinde defnedildiği mezarlığın demir kapısının menteşesi kırılmış ve kapı kapanmıştır, o günden sonra da bir daha açılmamıştır. Bu anekdot Mağrib’de içtihad kapısının onun ölümüyle kapandığını sembolize etmiştir. Son zamanlara kadar Perşembe günü akşamleyin türbesini ziyaret etmek için özel ziyaretçiler gelmektedir.¹¹³

3. Ebû Ceydâ İbn Ahmed el-Yezgî (ö. 369/978): el-Yezgî, Fes’in evtâdından sayılmaktadır. Şehrin güneydoğu istikametinde 30 km uzaklıkta yaşayan ve sonradan Araplaşan Beni Yezğa isimli Berberî kabileden gelmektedir. Hadis ve tefsir ilmi ile iştigal edip özellikle Mâlikî hukukunda seçkin konuma sahip olan bir isimdir. “Sidi Bu Jida” adıyla meşhur olmuştur. Fatımi kumandanlarından Sicilyalı Cevher’in 349/960 yılında Fes’i ele geçirmesine fırsat vermemiştir. Bu durum Şii karşıtlığı bir tutum benimsemesinden değil, Endülüs Emevilerine karşı Fatımi ayaklanmalarını dizginlemek istemesinden kaynaklanmıştır. Yirmi yıl sonra Fes, Endülüs Hükümdarı Mansur b. Ebi Amir’in (369-92/978-1002) saldırısına maruz kalınca, Ebû Ceydâ şehrin hamisi olarak görülmeye devam etmiştir. Şehrin idaresini uhdesine almaya çalışan Mansur’un valisi, şehir ulemasına haber göndererek şehri sulh yoluyla mı yoksa zorla mı teslim edeceklerini bildirmelerini istemiştir. Emevilerle de Fatimilere de şehri teslim etmeye gönlü razı olmayan Fes uleması, Ebû Ceydâ’dan kendileri adına bu sorunu çözümlemesini istemiştir. Diplomatik bir nezaketle sorunu çözmüş ve “Şehir sakinleri gereğini yaparlar” sözü ile şehrin ne sulh ne de zorla teslim edileceğini söylemiş, halkın yüksek vergilerle cezalandırılmasının önüne geçmiştir.¹¹⁴

4. Ebû Cafer Ahmed b. Hallûf el-Mesîlî (ö. 393/1002): Kendisi Hayat adıyla tanınırdı. Zühd, verâ ve fazilet sahibiydi.

5. Ebû Muhammed Abdullah İbn Maḥsûd el-Hevârî (ö. 401/1010): Zühdî kişiliği ile tanınmakta olup Fes Kadılığı görevini deruhte etmiş, adalet ve erdemi ile şöhret kazanmıştır.¹¹⁵

¹¹² Cornell, *age.*, s. 11.

¹¹³ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 11.

¹¹⁴ Cornell, *age.*, s. 11-12.

¹¹⁵ Anlatıldığına göre el-Hevârî’ye bir misafir gelir. Misafirin önüne konacak ekmeğe katık olması arzusuyla karısının ip örgüsünü rehin bırakarak sıvı yağ satın alır. Fakat yağın yenilemeyecek durumda olduğu anlaşılır. el-Hevârî bir gün mahkemede duruşmayı yürüttüğünde huzuruna gelenlerin kendisine yağ satan adamları hasmı olduğunu görür. el-Hevârî kalkıp onların arasındaki yargılamayı bir başka hakimin yapmasını emir buyurur. Kendisi bu yargılama görevinden çekiliş sebebini açıklarken hazır bulunanlara, “bu adamın bir de-

6. Ahmed İbn Muhammed İbn Karlümân et-Talemankî (ö. 429/1038): Endülüs ve Mağrib'te teşekkül etmeye başlayan yeni kelâmî-fikhî ekolün ilk temsilcileri, 3/9. yüzyılın sonları gibi erken tarihlerde Endülüs'e girmeye başlayan Şâfi fukahası idi. En önemli etki, Mâlikî ulemasının kendi hukuk sistemlerinde gerçekleştirmek istedikleri yenilikler için Şâfilîğin analitik metodolojisini kullanmalarındır. Bu şahsiyetlerden çoğu ileri düzeyde tasavvufi tecrübeye sahip kişilerdir. Erken döneme ait isimlerden birisi Endülüs'ün sosyal islahatçı şahsiyeti olan Ahmed İbn Muhammed İbn Karlümân et-Talemankî (ö. 429/1038)'dir.

Gençlik yıllarını Kurtuba'da geçiren et-Talemankî, hadis ve tasavvuf âlimi Ebû Cafer İbn Avnillah'ın yanında öğrenim görmüş, daha sonra şarka seyahat yapmış ve Medine'de Ebû'l-Kasım el-Cevherî'nin yanında çalışmıştır. Mısırlı olan el-Cevherî, Nûriyye tasavvuf ekolüne mensuptur. Endülüs'e döndüğünde Kurtuba'da hisbe prensiplerini öğretmeye, İslâm'a aykırı davranışları düzeltmeye gayret eden et-Talemankî, daha sonra cihat hareketlerine katılmış, Kuzey Marches'ta Hıristiyan güçlerine karşı savaşan mücahitleri cihada teşvik etmiş ve son günlerini de doğum yeri olan Talemanka'da geçirmiştir.¹¹⁶

et-Talemankî, zühd ve takvaya önem veren bir sûfi olmakla birlikte Hâricîliğe benzer fikirlere de sahiptir. Sünnete aykırı davranmakla, yani bidatçılıkla itham edilmiştir. Ancak mahkemede kadı bu suçlamalardan onu beraat ettirmiştir. Bu suçlama muhtemelen Talemankî'nin imam ve imamlarla ilgili olarak "*İmam en iyi Müslüman olmalıdır*" fikrini savunmasından dolayı olmalıdır. Çünkü Talemankî bazı takipçileri tarafından toplumun lideri olarak görülmüş ve bir asır sonra onun yolunu izleyen İbn Kasiy, kendisini "İmam" olarak ilan etmiştir. Ebû Ömer et-Talemankî'nin İbn Meserre'ye bir reddiye yazdığı da bilinmektedir.¹¹⁷

7. Ebû'l-Abbâs Ahmed el-İlbîrî (ö. 429/1037-38): et-Talemankî'nin çağdaşı olup tasavvuf ve kelâm âlimidir. el-İlbîrî aslen Elvira kentindedir. Hayatının büyük bir kısmını Gırnata'da geçirmiştir. Şair, filozof ve kelâmcı özelliğine sahip biri olarak hukuk erbabı ve fukahanın da sözcülüğünü yapmıştır. İlbîrî Ekolü, Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye li-hukûkillah* isimli eserini Endülüs'e sokan ilk kişidir.¹¹⁸

fasında da kendisine yağ sattığından bahseder. Benim rencide olduğum durumun benzeri satıcının hasmı tarafından dillendirilmesini duymaktan ve duygusal bir karar vermekten korktuğum için çekildim. Dolayısıyla bunların davasını yürütmem bana düşmez", der. Bkz. İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 117.

¹¹⁶ Ebû'l-Kâsım Halef İbn Abdîmelik İbn Bişkivâl, *Kitâbü's-sıla fi târîhi eimmeti'l-Endülüs*, Kahire 1374/1955, c. I, s. 48-49.

¹¹⁷ Bardakçı, *Endülüslü Sûfi İbnü'l-Arif*, s. 47.

¹¹⁸ İbn Bişkivâl, *Kitâbü's-sıla fi târîhi eimmeti'l-Endülüs*, c. I, s. 48.

8. İbnu's-Sığâr (ö. 429/1038): Tam ismi Ebü'l-Velid Yunus b. Abdillâh b. Muhammed b. Mağîs el-Kurtubî'dir. Tlyûs Kadısıdır. Muhaddis mutasavvıflardandır. Eserleri şunlardır:

- a. *el-Mev'ibu fi şerhi'l-Muvatta,*
- b. *Fedâilu'l-münkatîn ilallahi,*
- c. *et-Tesellî ani'd-dünya bi-te'mîli hayr'l-ahirati,*
- d. *el-İbtihâcu bi-mehabbetillahi,*
- e. *et-Teysîru ve't-tesbîbu ve'l-ihîtasu ve't-takribu,*
- f. *Nazmun fi'z-zühdi.*¹¹⁹

9. Ebû İmrân Musa b. İsa İbn Ebi'l-Hâc el-Fâsî (ö. 430/1039): Derrâs İbn İsmail'in 357/968 yılında vefat etmesinden sonra genel anlamda Endülüs uleması ile teati içerisinde çalışan Mâlikî fukahası, hukuk sistemlerini Mağrib genelinde sistematik olarak yaymaya çalıştılar. Bu çalışma, Kuzey Afrika ulemasının planlı gayretlerinin sonucudur. Devlet desteği kazanarak şer'î uygulamaların sahasını genişletip yeni bölgelerin İslâmlaşmasını sağladılar. Mâlikî tebliğcilerinin en büyük hedef sahası Berberî göçmen kabilesi Barğivata toprağı sayılan Tamesna, Gumara, Sicilmâse ve Sûs Vadisi idi.¹²⁰ Kırsal kesimlerde inşa edilen mescit ve ribatlarla bu misyon, ülke geneline taşındı. Göçebe ve mezralarda yaşayan halkları Kur'ân esasları doğrultusunda eğitmek, İslâmî esasları öğretmek suretiyle bir eğitim faaliyeti gerçekleştirildi. Bu müesseseler ilk dönemlerde Mâlikî anlayışı çerçevesinde fikhî eğitim veren Endülüs medeniyetinin bir parçası idi. İber yarımadasında ise hem sûfler hem de muhaddisler fikhî çalışmalarına katıldılar.¹²¹ Bu dönemde kurumsal olarak Malikiliğın en önemli savunucusu Fes asıllı Araplaşmış Berberilerden sayılan Ebû İmrân el-Fâsî idi.

Ebû İmrân el-Fâsî, 365-368/975-979 yılları arasında Fes'in Karaviyyin semtinde Darb İbn Ebi'l-Hâc Ailesinin bir üyesi olarak dünyaya geldi. Ailesinin ekonomik durumunun iyi olması ve Aile üyelerinin genelde yüksek eğitim almış şahsiyetler olmaları, İslâm Dünyasının meşhur âlimlerini yetiştiren bir aileden olması, el-Fâsî'nin avantajlı bir yapıda hayata atılmasına neden oldu. İlk yolculuğunu Endülüs Emevîlerinin kültür merkezi olan Kurtuba'ya yaptı. O zamanlar Kurtuba, Mansur İbn Ebî Âmir'in gayretleri ile ihtişamının son yıllarını yaşıyordu. Burada tefsir, hadis ve fikhî dallarında seçkin âlimlerin eserlerini tetkik etti.¹²² Afrika ülkelerine seyahatlerde bulundu. Kayrevân Medresesine intisap etti ve Ebü'l-Hasen el-Kâbisî'den (ö. 403/1013)

¹¹⁹ Benabdillâh, *Meâlimetu'l-Tasavvufi'l-İslami*, c. II, s. 13.

¹²⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 33.

¹²¹ Cornell, *age.*, s. 33.

¹²² İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsum Halef b. Abdilmelik, *Kitâbu's-sıla fi târihi eimmeti'l-Endülüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahaihim ve udebâihim*, Kahire 1955, s. 349.

ders okudu.¹²³ Kayravan'daki birkaç yıllık ikametinden sonra Bağdat'a gitti. Buradaki en önemli hocası kelâmcı, hukukçu ve siyaset teorisyeni olan Ebû Bekir el-Bakillânî idi. Bakillânî'nin yanında ıslahatçı fikirlere sahip olan el-Fâsî, Eşârî kelâmı ile Şâfi fikhında ihtisas yaptı. Bunun yanında Mâlikî zümrelerle de yakın temas içerisinde bulundu.¹²⁴ Bağdat'tan Fes'e döndüğünde memleketinin büyük cami ve medreselerinde bu doktrinler üzerine ders vermeye başladı, sıkıntı ve baskılara maruz kalıp sürgün edildi. İkinci kez Fes'i terk etmek zorunda kalan el-Fâsî, tekrar Kayrevân'a gitti. Burada hayatının geri kalan yıllarında Eşârî kelâmı ile Mâlikî hukukuna dair dersler vermeye çalıştı.¹²⁵

Ölümünden sonra el-Fâsî, Kuzey Afrika Malikiliğinde en önemli ve etkili isim olarak tanınmaya başladı. Berberî olmasından dolayı Kayrevân'daki ders halkalarına Sahra ve kırsal bölgelerden çok sayıda öğrenci katıldı. el-Fâsî'nin kendi etnik zümresine olan özel ilgisi, onun Berberî grupların dinî eğitimi ile ilgilenmek üzere özel gayret göstermesine yol açtı. Bu durumun en güzel örneği, Yahya b. İbrahim idi. Zira o, Mağrib'in en uzak kesimlerinden gelip onun ders halkalarına katılan Gudala Sanhace kabilesinin lideri idi. Sonunda bu sahra lideri, Murabıt Hareketinin manevi önderi sayılan Abdullah İbn Yasin el-Cezûlî'nin (ö.451/1059) de hocası sayılmaktadır. Kırsal Mağrib halkının temel ihtiyaçlarını karşılamak için çırpınan el-Fâsî, Bağdat'taki Abbasi Halifesinin tebaası sayılan Mağrib halklarının sesi olmuştur.¹²⁶ el-Fâsî'nin Abbasi hilafetini desteklemesi, 399-422/1009-1031 yılları arasında Endülüs'te Hanedan üyeleri arasında gerçekleşen savaşlarla Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılışa sürüklendiğinin öngörüsüne sahip olduğunu göstermektedir.¹²⁷ el-Fâsî hakemliğine başvuru ve sözü dinlenen bir sûfidir.¹²⁸

¹²³ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefâyâtü'l-âyân ve enbâu'z-zaman*, tah. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1978, c. III, s. 320.

¹²⁴ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla fî târîhu eimmeti'l-Endülüs*, s. 349; Ebû'l-Abbas Ahmed İbnü'l-Kâdı el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs fî zikri men halle min a'lâmi medineti Fes*, Dâru'l-Mansûr li't-Tabaati ve'l-veakati, Rabat 1973, c. I, s. 344-345.

¹²⁵ İbn Beşkuvâl, *age.*, s. 349; Cornell, *age.*, s. 35.

¹²⁶ el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs*, c. I, s. 344; en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. II, s. 6; Abdullah Kanûn, "Ebû İmrân el-Fâsî", *Mevsûyyetu meşahiri ricali'l-Mağrib*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mğribî, Kahire 1994, c. III, 22. Kısım, s. 5-32.

¹²⁷ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 35.

¹²⁸ Ebû'l-Kasım Abdülcelil b. Ebî Bekr ed-Dibâcî'nin ifadesiyle Kayrevân'da küfür ehlinin Allah'ı tanıyıp tanımadıkları hususunda bir tartışma yapılır. Konu hakkında farklı görüşler serdedilir. Ulema arasındaki bu polemik gittikçe halk arasında da yaygınlık kazanır. Konu üzerindeki tartışmalar büyüyünce uzman bir şahsiyet görevlendirilir. O da atuna atlayıp diyar diyar dolaşarak yola koyulur. Gittiği her yerde kelâmcı ve fakihlerden müteşekkil zümrelere meseleyi arz eder. Konu hakkında onlardan görüş alışverişinde bulunur. Sonunda bir tüccarın delaleti ile el-Fâsî'nin yanına götürülür. Durum şeyhe arz edilir. O da sorulan soruya şu şekilde cevap verir: "Herhangi birisi ile karşılaşıp ona Şeyh Ebû İmrân el-Fâsî'yi tanıyıyor musun?" dediğinizde, "Tanıyorum", cevabı üzerine, onu bana anlat dersiniz. O da size,

10. Muhammed b. Halef b. Ebî Müslim es-Sadeî (ö. 443/1051): Kadı İyâz'ın kendisini; *"Fakih, seçkin, faziletli, zâhid ve riyazet ehli bir zât"* diye tanıttığı Sebteli bir âlimdir. Endülüs Emevîlerinde Kadılık hizmetinde bulunmuştur. Fakat ihlâsı elde etmek arzusuyla Kadılık görevini terk etmiştir. Onun zühd ve verâ'nın göstergesi, bir görevi üstlendiği zaman onu geçim yolu olarak görmemesi, rızık endişesi taşımaması, edinmiş olduğu üst düzey mertebelere rağmen Allah'a karşı takındığı tevazu ve edebi elden bırakmaması ve toplumsal duyarlılığa sahip olmasıdır.¹²⁹

11. Vakkâk ibn Zallû el-Lumtî (ö. 445/1053-54): el-Lumtî, Mağrib'in güneyinde yer alan Vadi'n-Nûn bölgesindeki Sanhace Berberîlerinden olan Lumte kabilesinin bir üyesidir. el-Lumtî, Atlas dağlarının güney bölgelerinde dinî konularda en yetkin kişi olarak tanınan ve Kayrevân'da bulunan Ebû İmrân el-Fâsî'nin yanında seyr u sülûkunu tamamlar. Sonra Sûs'a geri dönüp Kur'ân eğitim merkezi, ilmî araştırmalar enstitüsü niteliğinde Dâru'l-Murabîtîn diye isimlendirilen bir kurum teşekkül ettirir. Burası günümüz kentlerinden Tiznit yakınlarında yer alan Aglu'nun sahil köyünde kurulmuştur.¹³⁰ Aynı zamanda Sahra çölüne uzanan sıra dağlar çevresinde yer alan eğitim kurumlarında ve cami dersliklerinde müderrislik yapar. Müsamede kabilesinin üyeleri sık sık kendisini ziyaret eder, ondan dua talebinde bulunur ve kendisiyle teberruk ederdi. Kıtık ve kuraklık mevsiminde kendisiyle birlikte yağmur duasına çıkarlardı. Yahya b. İbrahim'in Sanhace savaşçılara Mâlikî mezhebini ve dini esasları öğretmek üzere Abdullah ibn Yasin el-Cezûlî'yi görevlendirmiştir. Murabîtların Vakkak'la olan bu irtibatı, Ebû İmrân el-Fâsî'nin öğrencileri ile Kayrevan'daki liderleri arasındaki sıkı teması göstermektedir. Abdullah İbn Yasin'in halifesi ve Murabîtların imam-

"Ebû İmrân Sabra'da oturur, İbn Hişâm çarşısında bakla ve buğday satan bir adamdır." dese gerçekten beni tanıtmış mı olur? Heyet de *"hayır"* der. Sözlerine devamla, *"Başka birisi ile görüşsen, ona Şeyh Ebû İmrân'ı tanıyor musun desen, o da sana tanyorum demesi üzerine bana onu anlat o halde demiş olsan. O da sana Simât yakınında oturan, halkın dinî sorularına fetvalar verip onları irşad eden, ilim ve tedrisat faaliyetinde bulunan kişi dese, bu da gerçekten beni tanıtmış mı olur?"* demesi üzerine heyettekiler, *"Hayır"* der. Şeyh de onlara; *"Küfür ehli kimsenin durumu budur. Küfür ehli isimler kullukta O'na eş, denk ve çocuk isnadında bulunmaları, O'nu bir cisim olarak telakki etmeleri ve O'na kulluğu böylesi vasıflarla nitelendirmiş olmaları nedeniyle müminlerin Tanrı anlayışına muhalif davranmış olurlar. Mümin Allah'a kullukta O'nun Ahad, Samed olduğunu, doğmadığını, doğrulmadığını, hiçbir denginin bulunmadığını beyan eder. İşte böylesi bir mümindir ancak Allah'ı tanyan, O'nu gereğini vasfedebilen, O'nun Rububiyet şanına yakışır kulluk yapabilen."* beyanında bulunur. Cemaat ayağa kalkıp hoşnutluğunu beyan sadedinde; *"Allah şanınızı âli kulsın, bizlere hakikati öğreten siz üstadımızı mübarek eylesin. Hepimizin sadrına şifa buldunuz, bizlerin derdine derman oldunuz Efendim."* derler ve kendisine çok hayır dua ederek huzurundan ayrılırlar. Bu oturumdan sonra Kayrevan'da bu mesele üzerinde artık bir daha durulmaz. Herkes Şeyhin bu sözüne itimat eder ve kendisini rahmetle anar. Bkz. İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 87-89.

¹²⁹ el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfî*, s. 80.

¹³⁰ Aglu Ribatı ve Sidi Vakkak türbesi hakkında bkz. Muhammed Muhtar es-Sûsî, *Hılâlu Cezûlî*, Titvan 1960, I/74-78.

larından sayılan kardeşleri Süleyman ve Ebü'l-Kasım İbn 'Addû, aynı zamanda Vakkâk'ın da öğrencileridir. Bunlar, hocalarının ölümünden sonra da Daru'l-Murabitun ile irtibatını devam ettirmişlerdir.¹³¹ Kabile dokusunu yakından tanıyan, Sanhace köylülerinin toplumsal ve ekonomik sorunları ile yakından ilgilenen, sosyal farklılıkların çatışmaya dönüşmesini önleyen Mâlikî ıslahatçıların kabile grupları arasında evlilik gerçekleştirmesine özen gösteren el-Lumti, göçebe taraftarlarını sıkı takip altında tutmuş ve onları inançlarının gereğini yerine getirmeye davet etmiştir.¹³²

12. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. el-Acûz el-Kettâmî (ö. 448/ 1056): Fıkıh ehli ve ıslahat önderi şahsiyetlerdendir. Ahlâk, fazilet, ilim ve ibadet ehli bir isimdir. Yaşadığı dönemin Sebte'sinde fetva makamı olarak tanınmıştır.¹³³

13. Saïd b. Halef el-Basrî ez-Zenâcî (ö. 5/11. yüzyılın ortaları): Fazilet ve ilim sahibi, dindar şahsiyetti. Fakih, zâhid, her şeyden kesilip Allah'a yönelen, selâmet ve iffet sahibi, riyazet ve uzlet ehli idi. Gece gündüz daima Zekkâku'l-Hayr'da bulunan mescidinde hizmet ederdi. Kendisine sorulan konulara fetvalar verir ve görüşlerine başvurulurdu. Çoğu günlerini oruçlu olarak geçirirdi. Dünyevî işlerle meşgul olmamak için gözlerini kapatır, sık sık tefekküre dalar.¹³⁴

14. Abdülaziz es-Sûsî (ö. 476/1083): Tunuslu olmakla birlikte hayatının sonlarında Sebte'ye gelip yerleşmiştir. Yünden elbise giymiş ve öncü zahitlerden biri olarak zühd yolunu tesis etmiştir. Ebü'l-Fazl kendisi hakkında şunları söylemektedir:

*"İlm-i zâhir ve ilm-i bâtın ehlindendi. İlm-i bâtın kendisinde daha fazla galipti. Zühd yolunu, riyazet usulünü, dünyadan uzaklaşma tavrını, yiyip içeceği şeylerde aza riayeti, çok oruç tutmayı ve yün giymeyi şiar edinendi."*¹³⁵

4. Mağrib Tasavvufunun Temel Hususiyetleri

Mağrib tasavvufu pek çok özelliği bakımından Endülüs tasavvuf düşüncesinden farklılık arz etmekteydi. Her şeyden önce Endülüs tasavvufu tevil, batın, rumuz ve işaret dayalı idi. Mağrib tasavvufu ise ahlâkî tasavvuf çizgisine sahipti. Mağrib sûfleri nefis terbiyesi, kalb tasfiyesi, tevhidin derinlikli olarak elde edilmesi ve toplumun ıslahı konusunda kendilerine özgü bir üslup geliştirmişlerdi.

¹³¹ H.T. Norris, *The Berbers in Arabic Literature*, London 1982, s. 130; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 35-36.

¹³² Cornell, *Realm of the Saint*, s. 36.

¹³³ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî*, s. 80.

¹³⁴ el-Bahtî, *age.*, s. 80.

¹³⁵ el-Bahtî, *age.*, s. 80.

Haklarında bilgi verdiğimiz bazı sûflerin yaşantılarından da anlaşılacağı üzere Mağrib sûflerinin üç ayrı çalışma üslubu benimsediğini görmekteyiz. Birinci kısım şer'î esaslara ve nebevî sünnete sadakat üzerine vurgu yapmış, ikinci kısım toplumun gereksinimlerini karşılamayı ve mazlumların haklarını savunmayı şiar edinmiş, üçüncü kısım ise evlerinin ve zaviyelerinin kapılarını sonuna kadar açarak misafirlerin ve muhtaçların ağırlandmasına, hac yolculuğuna çıkanlara destek olmaya çalışmışlardır. Bu üçüncü zümrenin başlıca örneği Ebü'l-Abbâs es-Sebtî olup tarikatına "el-Mezhebü'l-Cûdî" adı verilmiştir.¹³⁶

Mağrib tasavvufunun ana özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Cüneydiye ekolüne bağlı olması: Mağrib Müslümanları genelde nasıl itikâden Eşârî, fıkhen Mâlikî mezhebineseler, sûfî meşrep ve meslek bakımından da Cüneyd-i Bağdâdî'nin yöntemini benimsemektedirler. Mağrib sûfleri arasında Bayezid-i Bistâmî'nin usulünü benimseyen şahsiyetler fazla bulunmamaktadır.¹³⁷

2. Aşırılıklardan uzak olması: Hicrî yedinci asırdan dokuzuncu asra kadar üç asırlık zaman zarfında Mağrib tasavvufu, imkân nispetinde Kur'ân ve sünnet dairesinin dışına çıkmamıştır. O dönemlerde tevhide hâlel getirecek bir durumla karşılaşılma, tasavvuf erbabı muhabbet ve hüsnü zan üzere hareket eder olmuşlardır. İtikadî esasların sınırları zorlanmamış ve dinî esasların dışına çıkılmamıştır.¹³⁸

3. İlmî zihniyete öncelik vermesi: Mağrib sûflerinin çoğunluğu ilim ve irfan ehli, fıkıh ve kelâm üstadlarıdır. Şark İslâm toplumlarında olduğu gibi ulema ile fikrî mücadeleye giren ve görüşlerini savunan güçlü sûfî kalemler bulunmaktadır. Bir takım siyasî çekişmelerden ötürü takibat, saldırı ve tehdide maruz kalan sûfler bulunmaktadır. Mağrib tasavvufu, bölgede cereyan eden her türlü fikrî ve politik gelişmeyi yansıtan, Mâlikî mezhebi esaslarına dayanan güçlü tesirler icra etmiştir. Buna göre diyebiliriz ki, Mağrib halklarının değişim ve gelişim sürecinde rol oynayan iki önemli esas vardır. Bunlar da; fıkıh ve tasavvuttur.¹³⁹

4. Siyasî ve mücadeleci bir kimliğe sahip olması: İslâm tasavvufunun inkişaf eylediği asırlarda İslâm beldelerine düzenlenen Haçlı seferleri de şiddetini artırmıştı. İspanyol ve Portekiz güçleri Mağrib topraklarına hücum etmişti. İslâm topraklarının himayesi, Müslüman halkların istiklali, İslâm inancının muhafazası için kitleler maneviyat önderlerinin himmetlerine başvurmuş, korkulan felaketlerin izalesi için kendilerine iltica etmişlerdi.

¹³⁶ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî*, s. 76.

¹³⁷ Allâl el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-Mağrib*, haz. Abdurrahman b. Arabî el-Cerîşî, Matbaatu'r-Risale, Rabat 1998, s. 11.

¹³⁸ el-Fâsî, *age.*, s. 20-21.

¹³⁹ el-Fâsî, *age.*, s. 21.

Gerçekleşen her türlü Haçlı saldırısı ve yabancı istilası, sûfilere kendi hâllerine bırakmamış, müntesiplerinin uyanık kalmalarına, ileri düzeyde donanımına ermesine, ümmetin kurtuluşu için seferber edilmelerine yol açmıştır. Öyle ki Mağrib sûfilerini bağımsızlık ve istiklal öncüleri olarak düşünüyor, yabancı tasallutundan İslâm beldelerinin korunmasını sağlayan kişiler olarak görüyoruz.¹⁴⁰

Bu temel özellikler göz önünde bulundurduğumuzda, Mağrib tasavvufunu üç ana başlık altında sınıflandırabiliriz:

1. Fukahanın tasavvuf çizgisi: Bu anlayışın önde gelen temsilcileri; *el-Medhal* isimli eseri ile tanıdığımız Ebû Abdillâh b. el-Hâccî'l-Abderî'l-Fâsî, onun belli başlı takipçilerinden sayılan Fes Kadısı el-Kâdî'r-Rundî ve el-Hâc Muhammed Kanûnu'l-Kebîr'dir.
2. Hakikat ehlinin tasavvuf çizgisi: Bu yolun en önemli temsilcileri ise İbn Sebîn, İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Arif, Mesfer ve takipçileridir.
3. Ahlâk ve zühdü esas alan tasavvuf çizgisi: Bu ekol genelde tüm Mağrib sûfilerinin benimsediği ortak çizgidir. Mağrib İslâm toplumlarında yaşanan bir hayat tarzıdır.¹⁴¹

5. Mağrib Tasavvuf Tarihinin Dönüm Noktaları

Mağrib tasavvuf tarihi başlıca şu dört döneme ayrılmaktadır.

5.1. Cüneyd-i Bağdâdî'ye Kadarki Süreç

Emğariyye ve Şuabiyye tarafından temsil edilen bu ekole, Cüneydiyye Ekolu denilmektedir. Cüneydiyye ekolu sünnete ittibayı, iç dünyanın murakabesini, sahv düşüncesini ve nefis riyazetini benimsemektedir. Cüneyd-i Bağdâdî bu yolda şu sekiz esası benimsemektedir:

1. Devamlı abdestli bulunmak
2. Halis niyet beslemek
3. Zikre devam etmek
4. Oruçlu olmak
5. Havatırı terk etmek
6. Şeyhe devamlı kalbî bağlılık beslemek
7. Allah'ın takdirine daima razı olmak
8. Allah'a ve şeyhe itirazı terk etmek.

Cüneyd-i Bağdâdî'nin Peygamber Efendimize ulaşan en meşhur silsilesi şu şekilde sıralanmaktadır:

- Resulullah (s.a.v.)
- Ali b. Ebî Talib

¹⁴⁰ el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-Mağrib*, s. 21.

¹⁴¹ el-Fâsî, *age.*, s. 12.

- Hasan el-Basrî
- Habîb el-Acemî
- Davud et-Tâî
- Maruf el-Kerhî
- Seriyü's-Sakatî
- Cüneyd-i Bağdâdî.

Mağrib tasavvuf ekollerine ait silsileler genelde Cüneyd-i Bağdâdî'de birleşmektedir. Silsilesi Cüneyd'e ulaşmayan tarikatlar neredeyse yok denecek kadar azdır.¹⁴² Bu durum bize, tarikatların Cüneyd ekolüne mensubiyeti ile Peygamber Efendimizin sünnetine riayeti esas aldıklarını göstermektedir.¹⁴³

5.2. Cüneyd-i Bağdâdî'den Ebû Medyen'e Kadarki Süreç

Mağrib tarikatları, silsilelerini genelde ikinci bir ser halka olarak Ebû Medyen'de odaklaştırmaktadırlar. Mağrib tasavvufunun önemli siması olarak karşımıza çıkan Ebû Medyen'in silsilelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Birinci Senet:

- Cüneyd-i Bağdâdî
- Ebû Tâhir el-Mekkî
- Ebü'l-Meâlî İmamü'l-Harameyn
- İmam-ı Gazâlî
- Ebû Bekr b. Arabî
- Salih b. Hırzihim
- Ali b. İsmail b. Hırzihim
- Ebû Meyden.¹⁴⁴

İkinci Senet:

- Cüneyd-i Bağdâdî
- Ebü'l-Ferec Muhammed et-Temîmî
- Ebü'l-Ferec Muhammed et-Temîmî
- Ebü'l-Kasım Kuraşî
- Ebû Saîd Mübârek el-Mahzûmî
- Abdülkâdir Geylânî
- Salih b. Hırzihim
- Ali b. İsmail b. Hırzihim
- Ebû Meyden.

¹⁴² Cüllâb, *el-Hareketü's-süfiyye*, c. I, s. 82-83.

¹⁴³ Hasan Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî –mukaribetun tehliyyetun likitabihi's-sufiyyeti-*, el-Matbaatu ve'l-Verâkatu'l-Vataniyye, Merakeş 1999, II. Baskı, s. 9-10.

¹⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed İbn Kunfûz el-Hatîb, *Ünsü'l-fakîr ve izzü'l-hakîr*, tah. Muhammed el-Fâsî - Adolf Faur, Menşûrâtü'l-Merkezi'l-Câmîi li'l-Bahsi'l-İlmî, Rabat 1968, s. 93.

Üçüncü Senet:

- Cüneyd-i Bağdâdî
- Ebü'l-Huseyn b. Muhammed en-Nürî
- Ebû Bekr ed-Dineverî
- Ebü'l-Fazl Abdullah el-Cevherî
- Ebû Yennûr Abdullah ed-Dukkâlî el-Ağmâtî
- Ebû Şuayb Eyyûb b. Saîd es-Sanhâcî
- Ebû Ya'za el-Yennûr
- Ebû Meyden.

Ebû Meyden, asrının pek çok şeyhe ait olan silsilelerinin kendisinde toplanması bakımından Cüneyd-i Bağdâdî'ye benzemektedir. Kendisinden sonra ise öğrencileri ve müritleri vasıtasıyla değişik ekoller vücuda gelmektedir. *et-Teşevvüf'te* Ebû Medyen'in her birisi keramet sahibi olan bin öğrenciye icazet verdiği belirtilmektedir.¹⁴⁵ Bu nedenle kendisine şeyhu meşâyihî'l-İslâm, İmâmü'l-ubbâd ve'z-zühhâd adı verilmektedir.¹⁴⁶ İbn Kurfûz onlardan bir kısmının Mağrib ve Endülüs'te tarikat kurucuları olduklarından bahsetmektedir.¹⁴⁷

5.3. Ebû Medyen'den eş-Şâzilî'ye Kadarki Safha

Bu döneme Gazali Ekolü denilmektedir. Mağrib'de Gazali ekolünün başlıca temsilcisi Ali b. İsmail b. Hırzihim'dir. Gazali, Geylânî ve Ebû Ya'za tarikatları Ebû Medyen'den sonra Şâzilî'ye kadar iki senetle ulaşmaktadır.

Birinci silsile şu şekildedir:

- Ebû Medyen
- Ebû Ahmed b. Seyyid Bûne
- Abdurrahman el-Medenî ez-Zeyyât
- Abdüsselâm b. Meşîş
- Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî.

Nasiriyye Tarikati erbabınca bu silsile silsiletu'l-ulema adıyla anılmaktadır.

İkinci silsile ise şu şekildedir:

- Ebû Medyen
- Takıyyuddin Fakir
- Abdurrahman el-Medenî ez-Ziyât
- Abdüsselâm b. Meşîş
- Ebü'l-Hüseyn eş-Şâzilî.

¹⁴⁵ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 332; İbn Kurfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 16.

¹⁴⁶ İbn Kurfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 16.

¹⁴⁷ İbn Kurfûz, *age.*, s. 36; Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî*, s. 10-13.

Şarkta silsilet'z-zeheb, silsiletu'l-envâr, silsiletu'l-ârifin, tarikatu'l-aktâb adlarıyla anılan aşağıdaki silsile ise Cüneyd-i Bağdâdî'ye yer vermemekte ve daha çok Şark İslâm Dünyasında yaygın olmaktadır. Mağrib'de de kısmen benimsenen bu silsile şu şekildedir:

- Abdurrahman el-Medenî ez-Ziyât
- Fahrüddin
- Tacüddin
- Ebû Muhammed Şemsüddin et-Türki/Türkmânî
- Zeynüddin Mahmud el-Gazvîni
- İbrahim Bahrî
- Ahmed Mervânî
- Saîd b. Sa'd
- Fethu's-Süüd
- Cabir b. Abdillâh
- Hz. Hasan
- Hz. Ali
- Resulullah (s.a.v.)

5.4. eş-Şâzîlî'den Cezûlî'ye Kadarki Safha

Şeyh Cezûlî, Ahmed ez-Zerrûk ve takipçileri tarafından temsil edilen bu ekole Şaziliyye Ekolü denir. Mağrib'de Şaziliyyenin on dokuz kolundan bahsedilmektedir. Bunların en önemlisi Zerrûkiyye ve Cezûliyyedir. Cezûliyye Tarikatının Şaziliyyeye uzanan silsilesi şu şekildedir:

- Ebû'l-Hasan eş-Şâzîlî
- Ebû Abdillâh Muhammed el-Mağribî
- Ahmed el-Karâfî
- Ebû'l-Fazl el-Hindî
- Ebû Zeyd Abdurrahman er-Rakrâkî
- Said Hertênânî (Hertenâne Ribatı şeyhi)
- Ebû Abdillâh Muhammed Emğâr (Tît Ribatı şeyhi)
- Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî.¹⁴⁸

Şeyh Cezûlî'den sonra İslâm âleminin değişik bölgelerinde çok sayıda taraftar kazanan tarikatı, değişik kollara ayrılmıştır. Tebbâiyye, Gazvânîyye, Fellâhiyye, Bekriyye, İseviyye, Şerkâviyye ve Bu'meriyye tarikatları, bunlardan sadece birkaçıdır. Şeyh Cezûlî, hizb, vird ve zikirleri ile meşhurdur. Bunların başında *Delâilu'l-Hayrât* gelmektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁸ İbn Asker, Muhammed b. Ali eş-Şefşâvünî, *Devhatü'n-nâşir li-mehâsini men kâne bi'l-Mağribi min meşâyihî'l-karni'l-âşir*, tah.: Muhammed Haccî, Dârü'l-Mağrib, Rabat 1976, s. 3-4; Cüllab, *el-Hareketü's-sûfiyye*, c. I, s. 89.

¹⁴⁹ Cüllab, *el-Hareketü's-sûfiyye*, c. I, s. 90.

5.5. el-Cezûlî ve Sonrası

Bu tasnif ve taksimat tasavvufî düşüncede dönüm noktası diyebileceğimiz önemli şahsiyetlerin varlığına işaret etmektedir. Tasavvuf sahasında gerçekleştirdikleri tesir halkası ile bu şahsiyetlerin belli başlı isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Cüneyd-i Bağdâdî, Abdülkâdir-i Geylânî, Muhammed Gazâlî, Ebû Medyen, Abdüsselâm İbn Meşş, Ebü'l-Hasan eş-Şâzilî ve çok sayıdaki tarikat silsilesi zikredilebilir. Allah’a giden yolların kullarının nefesleri sayısınca olduğu beyan edilmektedir. Her ne kadar kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmasa da ismi geçen şahsiyetlerin tasavvufî görüşleri genel anlamda tesir halkası oluşturmuşlardır.¹⁵⁰

6. Erken Dönem Mağrib’inde Kurulan Ribat ve Zaviyeler

Ribat kavramı murabıt kelimesi ile birlikte İslâm’ın ilk dönemlerinden beri kullanılmaktadır. Kur’ân’daki;

*“Ey İman edenler! (Nefsî arzularınıza ve çeşitli zorluklara karşı) dayanun, (düşmana karşı) sabır ve sebat yarışına girin, murâbit olun (nöbet hâlinde imiş gibi bekleyin, cihada hazırlıklı olun) ve Allah’tan korkun (emirlerine uygun yaşayın) ki kurtuluşa eresiniz.”*¹⁵¹

âyetinde geçen “رابطوا” kelimesi ile aynı anlama gelmektedir. Ribat kavramının hadis-i şeriflerde de aynı anlamda kullanıldığını görmekteyiz.

Kurum olarak ise ribat kavramı; sınır boylarında İslâm beldelerini dışardan gelebilecek muhtemel düşman saldırılarına karşı korumak üzere nöbet tutan mücahitlerin barındıkları muhkem gözetleme kuleleri ve barınılan meskenler diye tarif edebiliriz. Ribatın askerî bir fonksiyonu olduğu kadar manevî bir işlevi de bulunmaktadır. Zira murabıtların yaşamında dinî hayatla cihat iç içedir.

Ribat mefhumu şarkta zamanla sûfilere özgü bir kavram hâline dönüşürken, Mağrib’de uzun süre aslı anlam ve fonksiyonunu devam ettirmiştir. Endülüs Emevileri döneminden itibaren ribatların tesisine ayrı bir önem verilmiştir. Ribat geleneği Endülüs’ten Sahra’ya taşınmış ve Sahra ribatları ilim, irfan, ibadet ve cihad ehli kişiler için merkez konumuna gelmiştir. Daha sonra zaviye şekline bürünen ribatlar, müritlerin eğitildiği ve dinî terbiyenin verildiği kurum hâline dönüşmüştür. Hatta zamanla Ashâb-ı Suffe’yi andırır tarzda fukaranın meskeni olmuştur. Böylece murabıt kelimesi, sulehanın evladı için alem hâline gelmiştir. Öyle ki Mağrib’de murabıtlık, zamanla seyyid ve şeriflerden sonra ikinci dereceden önemli bir paye konumuna bürünmüştür.¹⁵²

¹⁵⁰ Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî*, s. 8.

¹⁵¹ Al-i İmrân, 3/200.

¹⁵² el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-Mağrib*, s. 12-13.

Mağrib'de kurulan ilk ribat, ilk İslâmî fetih hareketleri sırasında Ukbe b. Nâfi', Musa b. Nusayr ve I. İdris tarafından es-Sûsü'l-Aksâ'da kurulan Mâse Ribatıdır.¹⁵³ Saad ibn İdris b. Salih el-Himyerî ise 240/854-5 yılında iki ribat kurmuştur. Kırsal bölgede birer mescit olarak inşa edilen bu ribatlar, Mısır'daki İskenderiyye Caminden esinlenerek yapılmıştır. Sa'id İbn İdris'ten sonra yerine geçen oğlu Abdurrahman eş-Şehid (ö.305/917) zamanında kurulan Nakur Ribatı bir site devlet şeklini almıştır. Nakur sultanlarının siyâsî nüfuzlarına engel olmak için Fes ve Gumara'nın İdrisî Şerifleri Peygamber soyundan geldiklerini vurgulamışlardır.¹⁵⁴ Hicrî beşinci yüzyıl ortalarına doğru ribatların Mağrib'de yaygınlaştığı görülmektedir. Ribatlar cihat, eğitim ve taat maksadıyla kurulmuştur. Ribatların dinî ve dünyevî işleri birlikte icra ettikleri bilinmektedir. Vakkâk ibn Zallû el-Lumtî'nin (ö. 445/1053-54) Vadû'n-Nefis'te inşa ettiği ribat,¹⁵⁵ Abdullah b. Yâsin'in Hamrâ kanalında kurup Murabıtık devletine beşiklik yapan ribat, Evlâd-ı Emğâr şerifleri tarafından Azmûr'un güneyinde kurulan ve Emgâriyye Tarikatının merkezi olan Tîton Fıtr Ribatı, Muvahhidlere beşiklik yapan Teynemil Ribatı, Şuaybiyyenin pîri Ebû Şuayb Eyyûb İbn Saîd es-Sanhâcî (ö. 561/1166) tarafından Azmûr'da kurulan ribat, bunlardan sadece birkaçıdır.

Ribatlar çoğunlukla sahil boylarında, nehir kenarlarında, ticaret güzergâhlarında ve geçide izin vermeyen yüksek dağların zirvelerinde kurulmuşlardır.¹⁵⁶ Fas ve Cezâyir başta olmak üzere Kuzey Afrika ülkelerinde çok sayıda tanınmış ribat bulunmaktadır. Örneğin, Ebû Muhammed Salih'in kurduğu ribat ve zaviyelerin sayısı kırk altıya ulaşırken, Ebû'l-Hasan el-Merîni'nin Fas ve Cezâyir sahillerinde kurduğu ribatlar da Avrupalı korsanlara karşı askerî garnizon olarak işlev görmüşlerdir.¹⁵⁷

Fas'ta zâhid ve âbidlerin yaşadıkları ve kırsal kesimin yaygın dinî kurumları olarak bilinen ribâtlar, zâviyeler ve mescitler, ülke genelinde İslâm ve tasavvufun etkili bir şekilde yayıldığı temel kurumlardır.¹⁵⁸ Onuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Mağrib'de kurulan ribatlar genelde bireysel ve lokal kurumlardı. Endülüs ve Afrika ribatları askerî maksatlarla kurulmuşken Mağrib ribatları daha çok İslâmî itikat ve muamelatın öğretilmesini amaçlamışlardır. İkinci dereceden hizmetler de olsa kırsal kesimlerdeki ribatlar, ekonomik ve siyasal işlevler de görmüşlerdir. Bundan dolayı murabıtların lokal yapıyı, yerel değerleri, o bölgenin fizikî ve içtimaî dokusunu yakından tanınması bir zorunluluktur.¹⁵⁹

¹⁵³ Muhammed Haccî, *ez-Zâviyetü'd-Dellâiyyetü ve devruha'd-dîni ve'l-ilmî ve's-siyâsî*, el-Matbaatü'l-Vataniyyetü, Rabat 1384/1964, s. 23.

¹⁵⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 40.

¹⁵⁵ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 89-90; el-Fâsî, *et-Tasavvufu'l-İslami fi'l-Mağrib*, s. 13-14.

¹⁵⁶ Cüllab, *el-Hareketü's-sufiyye*, c. I, s. 27.

¹⁵⁷ Haccî, *ez-Zâviyetü'd-Dellâiyyetü*, s. 23.

¹⁵⁸ İbn Kunfuz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 64.

¹⁵⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 40.

Afrika halkları nazarında ribatların bir diğer anlamı, Kayrevan'da eğitim veren Mâlikî fukahasının ehli sünnet anlayışını temsil eden mezheplerini egemen kılmaya çalıştıkları mekânlar olmasıdır. Öyle ki ribatlar, zamanla sosyal çözülme, ahlâkî erozyon, itikâdî sapma ve siyasî sorunlarla ilgilenen kurumlar olmuştur. Daha sonra ise şehrin dışında uzlete çekilmek, kendini dine ve ibadete vermek isteyen kişilerin meskeni hâline gelmişlerdir. İmam-ı Mâlik'in takva ve verânı şiar edinen ulema, bu ribatlar da zühd, fakr ve takva yolunu ikame etmeye çalışmışlardır.¹⁶⁰

Mağib ribatlarından öne gelenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Tîتون Fıtr Ribatı.
2. Ribat Şâkir.
3. Asafî Ribatı.
4. Dâru'l-Murabitin (Aglu).
5. Masse Ribatı.
6. Ribatu İlliskaven: Ebû İnnur.
7. Tânûten Tahîr Ribatı (Dükkâle).
8. Evcdâm Ribatı (Rakûne)
9. Hisn Dayy Ribatı
10. Ribatu'l-Feth (Rabat)
11. Tağıyye Ribatı.
12. Ağmat u Rike Ribatı
13. Ebû Davud Muzahim Ribatı (Rîf dağlarının büyük sûfi merkezi).
14. el-Mezimme/Ribatı Nakur.¹⁶¹
15. Tanca, Sellâ, Azmur ve Kuz gibi Sahil Ribatları.
16. Melîle Kusbası.
17. Nukur Ribatı.
18. Sebte Ribatı.
19. Re'su İsbirtâl Ribatı (Sebte ile Tanca arasında)
20. Esîla Ribatı.
21. Sellâ Ribatı.
22. Kûz Ribatı.
23. Mâse Ribatı:
24. Sahra Ribatı
25. İç bölgelerdeki ticari maksatlarla kurulan Fes, Ağmât ve Sicilmâse Ribatları.
26. Nehir kıyılarında kurulan Ribât-ı Neffis ve Ribât-ı Şakir gibi ribatlar.
27. Zebî İshak Ribatı
28. Gâr Ribatı.

¹⁶⁰ el-Bahtî, *el-Hudûru's-Sûfi*, s. 45.

¹⁶¹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 34.

İKİNCİ BÖLÜM

MURABITLAR DÖNEMİNDE TASAVVUF

Murabıtlar/Almoravides, Mağrib tarihinde zaman zaman Berberî kitleler üzerinde tesir halkası oluşturan ruhânî dalgalardan biridir. Murabıtlar, 448/1056 ile 552/1157 yılları arasında, önceleri Mağrib/Fas'a, daha sonraları tüm Endülüs'e, hatta Sicilya'ya da hâkim oldular. Murabıtlar; kelime anlamıyla sınır kalelerinde ikamet edenler demektir.

1. Murabıtlar Devletinin Ortaya Çıkışı

Sanhâce Berberî liderlerinden olan Yahya b. İbrahim el-Keddâlî (ö. 430/1038) hac dönüşünde, Mâlîki fakihlerinden tanınmış Faslı âlim Abdullah b. Yasin el- Cezûlî'yi (ö. 450/1058) hocası Kayrevanlı fakih Ebû İmrân el-Fâsî'nin (ö. 430/1053) tavsiyesiyle, halkının arasına çağırılmış ve onun manevî otoritesinde, Senegal nehrinin ağzında bir ribat inşa etmiştir. Burada ikamet etmelerinden dolayı kendilerine el-Murâbitûn; yüzlerine peçe örttüklerinden dolayı da el-Mülessimmûn denilmiştir. Abdullah b. Yasin'in ruhânî liderliğini kabul eden üç büyük Sahra lideri vardır. Bunların isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Yahya b. İbrahim el-Keddâlî.
2. Yahya b. Ömer el-Lemtûnî (ö.447/1055)
3. Ebû Bekir b. Ömer el-Lemtûnî (ö.480/1087)

Yahya ve Ebû Bekir Lemtûnî ile Ebû Bekir'in vekili Yusuf b. Taşfin liderliğinde Murabıtlar, bu dönemde Mağrib'de bulunan dinî ve siyasî akımların meydana getirdiği kargaşayı ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.¹⁶² Ebû Bekir Lemtûnî güney istikametinde Batı Sahra'ya yönelirken, Yusuf b. Taşfin 454/1062 yılında başkent Merâkeş'i kurmuştur.¹⁶³

448/1056 yılında Mağrib-i Aksâ'da kurulan Murabıtlar, kısa zamanda Moritanya'dan Libya'ya kadar bütün Mağrib'i ve Endülüs'ü içine alan büyük bir devlet hâline geldi. Murabıtlar, özellikle Endülüs'ün tavâif-i mülûk devrinde uğradığı dağınıklığa son vererek yıkılmakta olan bu İslâm ülkesinin yeniden canlanmasını sağladı.¹⁶⁴ Yusuf b. Taşfin'in (ö. 500/1106) idaresindeyken, Fas ve Cezâyir'e kadar Kuzey Afrika'yı zapt ettiler.¹⁶⁵ Böylece Murabıtlar, Mağrib'de siyasî birliği tesis etmekle birlikte, inanç birliğini de oluşturmuş oldular. Kendilerine merkez olarak da Merrâkuş/Merâkeş'i seçtiler.

¹⁶² Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 56-57.

¹⁶³ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 78.

¹⁶⁴ Kurt, *age.*, s. 56-57.

¹⁶⁵ Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 315-316.

Gerek inançta gerek amelde aşırı selefiliği ve Malikîliği benimseyen Murabıtlar, manevî lider olarak Abbâsî halifelerini tanımışlardır.¹⁶⁶

2. Murabıt Sultanları

Murabıtlar Devleti, Sahra çölünde yaşayan Sanhâce Berberîleri ile güç birliği yapmış ve Mâlikî ulemasının desteğini kazanmıştır. Devletin kurucusu ve ruhânî lideri olarak kabul edilen Abdullah b. Yasin ise zahit, salih ve dindar bir şahsiyettir. Kuzey Afrika'nın içtimâî ve ahlâkî dokusundan ve İran tasavvuf düşüncesinden etkilenmiştir. Çoğu büyük kentlerde konuşlanan Murabıt askerî garnizonların çekirdeğini oluşturan da Abdullah b. Yasin'dir. Mağrib'de Berberîlerden teşekkül eden bu askerî birliklere destek kuvveti sağlamak amacıyla Murabıt hükümdarları, Endülüs halklarından da askerî destek kıtaları sağlamışlardır. Murabıt hükümdarları, İber yarımadası gibi uzak diyarlardan getirilen bu askerî birliklerle Mağrib'in iç güvenliğini sağlamaya çalışmışlardır.¹⁶⁷

Mağrib ve Endülüs'te güçlü bir iktidar süreci gerçekleştiren Murabıt sultanlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Yusuf b. Taşfin (453-462/1062-1070)
- İbrahim b. Ebû Bekir (462-467/1070-1075)
- Ali b. Yusuf (500-537/1107-1142)
- Taşfin b. Ali (537-540/1142-1146)
- İbrahim b. Taşfin (540/1146)
- İshak b. Ali (540-541/1146-1147)
- Muvahhidlerin İstilasası (541/1147)¹⁶⁸

Murabıt sultanları içerisinde en dikkat çeken isim Yusuf b. Taşfin'dir. Onun döneminde Endülüs'ün kaderi değişmiştir. Zira daha önceki Mulûku't-Tevâif döneminde Endülüs parçalanmış, Hıristiyan güçlerin saldırı ve istisaları hız kazanmıştır. Bütün beklentiler Murabıtların yükselen değer konumuna gelmesidir. Murabıtların artan gücü ve enerjisi, oradaki bölünen ve can çekişen prenslikler için umut ışığı olmuştur.

454/1062'de Merâkeş şehrini kurarak devletine başkent yapan Yusuf b. Taşfin,¹⁶⁹ Endülüs'ün kurtarılması için kendisine başvuran emirlerin yardım isteklerine olumlu cevap vererek, Endülüs topraklarına girmiştir. 479/1086'da Mağrib'ten Endülüs'e çıkarma yapan Yusuf b. Taşfin, Leon ve Castile Kralı VI. Alfonso'yı Badajoz yakınındaki Zellâka'da yenerek büyük zafer ka-

¹⁶⁶ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 56-57.

¹⁶⁷ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 4.

¹⁶⁸ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 77.

¹⁶⁹ İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, Daru'l-Fikr, III. Baskı, Beyrut 1996, c. VI, s. 244; İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-âyân*, c. V s. 28-29; c. VII, s. 113, 124; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, c. III, s. 856-857; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XI, s 211-215.

zanır. Müslüman toprakların büyük bir kısmını geri alarak batı istikametinde güvenliği sağlar. Bundan sonraki birkaç yıl içinde Yusuf b. Taşfin tüm emirlikleri bastırır ve sadece Hûdîlerin Sirakusa'da kalmasına izin verir.¹⁷⁰ Bu zaferden sonra Yusuf b. Taşfin tekrar Mağrib'e döner.¹⁷¹ Ancak Emirlikler arasındaki çekişmeler ile Hristiyanların tazyiki bölgede kalıcı bir huzur ortamının sağlanmasını engellemiştir. Buna Endülüs'ün zenginlikleri ve güzellikleri karşısında hayranlığını gizlemeyen Yusuf b. Taşfin'in Endülüs'e göz koyup ülkenin kaderinde pay sahibi olma düşüncesi eklenince yeni bir dönemin ilk sinyalleri görülmeye başlamıştır. Nitekim Yusuf b. Taşfin Merâkeş'e döndükten sonra buranın ne İsbiliye Emiri Muhammed b. Abbâd'a ne de Meriye Emiri el-Mutasım b. Sumâdh'a bırakılamayacak kadar önemli bir ülke olduğu düşüncesinden hareketle buraya hâkim olmaya karar vermiş ve 484/1091'de Endülüs'e tekrar girmiştir.¹⁷²

Murabıtların Endülüs'ü elde etme girişimlerinde;

1. Endülüslülerin gönlünde kazandığı yer,
2. Devletin önde gelen âlim ve komutanlarının isteği,
3. Ebû Bekir Turtûşî (ö.520/1126) gibi şark ulemasının telkinleri büyük rol oynamıştır. Endülüs'ü hâkimiyetleri altına alan Murabıtlar, Müslümanların elinden çıkmak üzere olan bölgenin kötü gidişini durdurmuşlardır. Böylece Endülüs'te yeni bir dönem başlamıştır.¹⁷³

Diğer yandan Murabıtlar Batı Afrika'da İslâm'ın yaygınlaşmasını ve kurumsallaşmasını sağlayan en önemli siyasî güç olmuştur. Batı Afrika'da İslâm inanç ve kültürünün yaygınlaşmasına büyük önem veren Murabıtlar, organize ettikleri davetçiler sayesinde İslâm'ı Hanedan üyelerinin dini konumuna getirmişlerdir. Batı Afrika'nın ilk Müslüman hükümdarları İslâm'ı 1067 yılında kabul eden Gao Kralı ile 1040 yılında Müslüman olan Tekrur Kralı Cabi ibn Rabis'tir.¹⁷⁴ Hem Gao hem de Tekrur devletinde Müslümanlar kraliyet saraylarında önemli mevkilere gelmişlerdir. Murabıtlar Devletine bağlı olarak varlığını sürdüren Tekrur hükümdarları, İslâm'ın bölgede yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır. Yine Tekrur sultanları Hicaz'a hac seyahatleri düzenleyen Batı Afrikalı ilk Müslümanlardır.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 78.

¹⁷¹ Abdülvâhid Merâkeşî, *el-Mu'cib fî telhisi ahbâri'l-Mağrib*, tah. Muhammed Said el-Uryân, Kahire 1963, s. 190-196; İbn Haldun, *Târih*, c. VI, s. 248; İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-âyân*, c V, s. 29, c. VII, s. 116-118; Hitti, *İslâm Tarihi*, c. III, s. 854-855; Özdemir, "Endülüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XI, s. 211-215.

¹⁷² Merâkeşî, *el-Mu'cib*, s. 200,227; İbn Haldun, *Târih*, c. VI, s. 249-251; İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-âyân*, c. V, s. 29-31, 44, c. VII, s. 120-123.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-târih*, Dârü Sadr, Beyrut 1979, c. VIII, s. 445-448; Özdemir, "Endülüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XI, s. 215; Bardakçı, *Endülüslü Sûfi*, s. 12-13.

¹⁷⁴ John Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, London 1963, s. 28.

¹⁷⁵ Neheima Levtzon, *Ancient Ghana and Mali*, London 1973, s.183; Kadir Özköse, *Sûfi Dâvet'ten Devlete –Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, İstanbul, 2004, s. 37-38.

3. Mezhep Taassubuna Bürünen Murabıtlar Devletinin Felsefe, Kelâm ve Tasavvufa Karşı Mesafeli Tutum Sergilemesi

İçtihad ruhunun zayıflayıp yerini taklitçilik ve teslimiyetçiliğin almasıyla İslâm dünyasında olduğu kadar Endülüs'te de yeniliğe ve değişime karşı gelme anlayışı ve yeni olan her şeyi bidat olarak görüp reddetme tavrı ortaya çıkmıştır. Sahra'nın göçebe ve basit geleneklerine sahip ve Sanhace kabilesine mensup olan Murabıtlar, Endülüs'te gelişmiş bulunan medeniyetin yabancıları oldukları için,¹⁷⁶ ilim ve sanat erbabına karşı belli bir süre mesafeli kalmışlardır. Endülüs'te fikir ve tefekkür zenginliği olmakla birlikte, mezhep taassubu da belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Malikiliğin dışındaki mezheplere sıcak bakılmamakta, kelâm ilmi ile meşgul olanlar bidatçı olarak görülmektedir. Şii veya Mutezili fikir taşıyanlar ise takip edilmekte, hat-ta bazen sürgüne gönderilmekte ya da hapsedilmektedir.¹⁷⁷

Murabıtlar döneminde Maliki Mezhebinin furu'a dair hükümleri uygulanıp taklitçilik ve mezhep taassubu hâkim olduğundan, içtihat geleneği unutulmuştur.¹⁷⁸ Radikal bir din anlayışını benimseyen Murabıtlar, Hristiyan ve Yahudilerin yanı sıra, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara karşı da şiddet uygulamışlardır. Kelâm ilmini bidat kabul etmeleri dolayısıyla kendi düşüncelerini benimsemeyen âlimleri takip ederek cezalandırmışlar, kitaplarını da yakmışlardır.¹⁷⁹ Nitekim Ali b. Yusuf Taşfîn (500-538/ 1106-1143) zamanında ehlisünnet anlayışının en önemli temsilcisi olan Gazâlî, Maliki fakihler tarafından rafizilikle itham edilerek fikirleri ve eserleri yasaklanmıştır. Fakihlerin fetvasına dayanılarak okunması yasaklanan Gazâlî'nin *İhyâu ulûmiddin* adlı eseri Kurtuba kadısı İbn Hamdîn (ö.508/ 1114) fetvasıyla Kurtuba meydanında yakılmıştır.¹⁸⁰ Aynı şekilde IV/X. yüzyılda Endülüs tasavvuf düşüncesi-nin temellerini atan İbn Meserre'nin eserleri de dönemin hâkim zihniyetinin temsilcileri tarafından mahkûm edilerek gözler önünde yakılmıştır.¹⁸¹

Endülüs Emevi Devletinin kurulduğu zamandan beri hükümdarlar üzerinde güçlü bir nüfuza sahip olan Maliki fakihleri zaman zaman kelâm, tasavvuf ve felsefeye karşı tavr almışlardır. Fakihlerin etkisinde kalan ve bu

¹⁷⁶ İbn Haldun, *Târih*, c. VI, s. 241.

¹⁷⁷ Bardakçı, *Endülüslü Süfî*, s. 20.

¹⁷⁸ Merâkeşî, *el-Mu'cib*, s. 236.

¹⁷⁹ Merâkeşî, *el-Mu'cib*, s. 237; ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, tah. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, 10. Baskı, Beyrut 1994, c. XX, s. 124; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Kahire 1952, c.III, s. 37; Hitti, *İslâm Tarihi*, c. III, s. 859; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, Kahire 1984, c. IV, s. 116.

¹⁸⁰ Abdülvâhid Merâkeşî, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Mağrib*, tah. Mhammed Said el-Uryân, Kahire 1963, 237; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, III/859; Carl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, 169-170; Dominique Urvoy, "The 'Ulema of al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain*, Edited by Salma Khadra Jayyusi, E.J.Brill, Leiden/New York/Köln 1992, II/866-867.

¹⁸¹ Bardakçı, *Endülüslü Süfî*, s. 22.

ilimlere karşı sempatisi bulunmayan hükümdarlar çıkar yol olarak bu ilimleri yasaklama yoluna gitmişlerdir. Kelâm ve felsefe ile meşgul olanlar Bâtınîlik ve Rafizilikle suçlanarak bazen takip edilmiş, bazen sürgüne gönderilmiş, bazen de öldürülmüştür. Bu sahada yazılan kitaplar da yakılarak muhtemel zararlarından ümmetin kurtarılması sağlanmıştır.¹⁸²

Murabıtların sûfilere karşı sergiledikleri olumsuz tavır, onların manevî kişiliklerine yönelik değildir. Fatımîlerdeki bâtinî zihniyetin tasavvuf kisvesi altında nüksetmesinden çekinen Murabıtlar, tasavvufî düşüncenin bâtinî zihniyete zemin hazırlamasından kuşkulananlardır. Etraflarında topladıkları geniş mürit kitleleri ve çok sayıdaki taraftar kitlesi ile İbn Berrecân ve İbnü'l-Arif benzeri sûfilerin siyâsî düzeni sarsmasından tedirgin olmuşlardır. İbn Kasiy isyanı gibi girişimleri ise gizli odaklar şeklinde görmüşler ve temkinli davranmışlardır.¹⁸³

Sûfilere yönelik en önemli tavır, *İhyâ'nın* yakılmasıdır. Cemal Allâl el-Bahtî, araştırmasında *İhyâ'nın* yakılma sebeplerine dair üç ayrı görüşün ortaya atıldığını söylemektedir. O bu yaklaşımları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Bir kısım araştırmacılara göre *İhyâ'nın* fukahaya yönelik suçlaması, ulemanın benimsedikleri usulü eleştirmesi ve onların dünyevîleşmesine veryansın etmesidir.
2. Murabıt idarecileri ile selefi zihniyeti benimseyen fukahanın Eşârî düşüncesini savunan Gazâlî fikrine karşı mücadele vermeleri.
3. *İhyâ'nın* öngördüğü keşfe dayalı tasavvuf düşüncesinin Murabıtlar Devletinin cihad anlayışına ve ilim telakkisine ters düşmesi.¹⁸⁴

4. Murabıtlar Döneminde Tasavvufun Popüler Hâle Geliş Sebepleri

Murabıtların başkenti konumuna gelmeden önce, Merâkeş kentinde meşhur olmuş herhangi bir zaviye ve ribata rastlamamaktayız. Bir tür ilim ve cihat merkezleri olarak bilinen Merâkeş zaviyeleri, daha çok bu dönemde inşa edilmiş kurumlardır. Murabıtlar döneminde gerçekleşen *İhyâ'nın* yakılması, İbn Arif ve İbn Berrecân mihnese gibi olaylar her ne kadar tasavvuf erbabının teşkilatlanmasına fazla imkan verememiş olsa da tüm bu yaşanan olumsuzluklar tasavvufun Merâkeş'e girmesine engel teşkil etmemiştir.¹⁸⁵

Tasavvufî düşüncenin kurumsallaşıp tarikatlaşması ve tanzimi ancak Muvahhidler döneminde sağlanmakla birlikte, tasavvuf anlayışının ilk teşekkül süreci Murabıtlar döneminde başlamıştır. Bunun en önemli delili, bu dönemde sûfilerin sayısında büyük bir artışın gerçekleşmesidir. *et-Teşevvüf*

¹⁸² Bardakçı, *Endülüslü Süfi*, s. 36.

¹⁸³ el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfi*, s. 63.

¹⁸⁴ el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfi*, s. 55.

¹⁸⁵ Hasan Cüllâb, "Ebu'l-Abbâs es-Sebtî ve Mezhebühü fi't-tekâfül'l-İçtimâî", *Da'vetü'l-Hak: Mecelletü'n-Şehriyyetün ta'nî bi'l-buhûsi'dîniyye ve şûni's-sekafeti ve'l-fikri*, 2001, S. 361, s. 161.

ve diğer tabakat kaynaklarının verileri de bunu desteklemektedir. Bu asrın sûfleri eş-Şâzilî, İbn Meşîş, Ebû Abdillâh Salih ve benzerleri gibi tarikat erbabının kendilerini isnat ettikleri pîrlerdir. Tasavvufî düşüncenin Murabıtlar döneminde patlak vermesinin, tesir halkasını bu dönemde genişletmesinin ve çok sayıda tasavvuf erbabının bu asırda zuhur etmesinin birçok sebebi vardır. Bu sebepleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Siyâsî Sebepler: İdrisîler Devletinin yıkılmasından sonra bölgede parçalanmışlık, dağınıklık ve kargaşa hüküm sürmekteydi. Dönemin siyâsî otoritesindeki boşluğu doldurmak ve ortaya çıkan kargaşayı gidermek için Mağrib uleması ve fukahası, bir arayışın içine girdiler. Siyâsîler kabile bağları ve etnik yapıları ile dağınıklığı giderecek durumda değillerdi. Mâlikî uleması, Sanhâciyye emirlerini devrin siyâsî ve dinî kıyamını gerçekleştirecek ruhta görüyorlardı. Bu emirlere itaat edileceğine, gerçekleşen beyâtlara sadık kalınacağına, dinî uyanışın Sanhâce zümreleri eliyle gerçekleşeceğine ulema hemfikirdi. Bu gerçekten hareketle Abdullah b. Yasin ribatlarındaki bağlılarından her ne şartla olursa olsun Allah'a bağlı kalacaklarına ve kötülükleri ortadan kaldıracaklarına dair beyât aldı. Bağlılarının cemaat şuuru içerisinde hareket etmelerini, birbirleri ile kenetlenmelerini, birliktelik şuurunun ancak cemaatle ve namaza devamla sağlanabileceğini söyledi. Namaza geç kalanlara her rekât için on kamçı vurma uygulamasını başlattı.¹⁸⁶

b. İçtimâî Sebepler: Murabıt idaresi ile ünsiyet peyda eden ve birlikte hareket eden fukaha zamanla tefessüh etmeye başladı. Murabıtlar Hanedanlığından imtiyazlar koparmanın peşine düştü. Halkın sırtından geçinen ve devletten nemalanan bir zümre teşekkül eder oldu. İçtimâî hayat tefessüh etmeye başlayınca ilmiye sınıfı ile idârî zümreler arasında içki içilmesi, kadınlara düşkünlük, devlet işlerinin bozuk tabiatlı kişilere devredilmesi ve fukahanın münkerden nehyetme görevinden vazgeçmesi gibi durumlar nüksetmeye başladı. Mehdi b. Tumart Murabıtlara karşı başlattığı isyanına geniş kitleleri katmaya başladı. Yaşanan bu olumsuzluklar halkın tefessüh eden idareciler ve onlara yaranmaya çalışan resmî ulemaya karşı tavır almasına, onların şerrinden korunmak için zâhid kimlikleri ile tanınan ulemaya yönelmesine yol açtı. Sûfiler, mazlum ve garip halk zümrelerinden çok sayıda kişinin saflarına katılması için bu durumdan faydalanmaya başladılar. Yaşanan bu olaylar baskıya maruz kalmış çok sayıda kişinin zühd ve tasavvufa yönelmesine yol açmıştır. Murabıtlara karşı isyan eden İbn Kasiy, çevresine topladığı müritleri ve cemaati ile ayaklanmış, tasavvuf yolunu ve mezhebini korumak için Murabıt ve Muvahhidlerle savaşmıştır.¹⁸⁷

¹⁸⁶ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfi*, s. 50.

¹⁸⁷ el-Bahtî, *age.*, s. 50-52.

c. İdeolojik Sebepler: Siyâsî ve içtimâî boyuttan sonra Mağrib'de tasavvufun yaygınlaşmasını sağlayan üçüncü boyut ideolojik yaklaşımlardır. Kendi ribatlarını kurduktan ve kendi güçlerini tesis ettikten sonra bazı sûfler, gerçekten tasavvufî düşünceyi ve zühdi anlayışı müesseseleştirmeye başladılar. Otoriteyi denetlemeye, baskıcı devlet anlayışını yermeye ve söylemleri ile halkın arasında kabul görmeye başladılar. İsyana kalkışan sûfî zümreler imameti çağrıştıran velâyet anlayışları, İmam'ın bilgisini anımsatan sûflere özgü olduğu söylenen ilm-i ledün, ismet nazariyesini çağrıştıran velinin hıfzı, keramet ve koruma altında oluşu gibi fikirlerle Şia'ya benzer fikrî teşekkül vücuda getirdiler. Siyâsî gücün ıslahını, devlet erkinin terbiyesini sağlamak için kendilerini yükümlü ve görevli gördüler. Onların bu iddiaları, samimi kişilikleri, halkla içli dışlı bir yaşam sürmeleri, halkın nazarında güven kazanmaları sahip oldukları tasavvufî düşüncenin de kabul görmesine ve yaygınlık kazanmasına yol açmıştır.¹⁸⁸

5. Murabıtlar Döneminin Seçkin Sûfleri

Murabıtlar dönemi, tasavvufî fikirlerin neşv ü nema bulduğu bir dönemdi. Daha önce Mağrib toplumunda sınırlı boyutta görülen tasavvuf, Murabıtların Merâkeş'e yerleşmesi ile ve özellikle de Ali b. Yusuf el-Murâbitî döneminde geniş sahalara yayıldı. Daha sonra benzer seyir, Muvaahhidler döneminde de devam etti. Merâkeş şehrinin sûfî akınına maruz kalması ve çok sayıda meşayihün Merâkeş'e yerleşmesi, bu durumu daha da hızlandırdı. Önde gelen sûfler ve seçkin salih zatlarla Merâkeş, derviş diyarı ve tasavvuf atmosferi hâline geldi. et-Tâdilî eserinde bahsettiği 277 sûfiden 57 tanesinin Merâkeşli olduğunu söylemektedir. Merâkeş, Ağmât, Sicilmâse ve Fes gibi kentlerde yaygınlık kazanmasından sonra tasavvuf, Mağrib'in kırsal kesimlerinde de yayılmaya, köy ve kasabalarında belirgin hâle gelmeye başladı. Tasavvufî eğitim sürecinde Gazâlî'nin *İhyâu ulûmid-din*'i, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si, Muhâsibî'nin *er-Riâye*'si, Abdullah b. Mübarek-in *er-Rekâik*'i ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtûl-kulûb*'u başucu kaynakları hâline geldi. Tasavvufa yönelişin revaç bulması ile sûfî söylem, Mağrib kentlerinde ve kırsal kesimlerinde dinî ve fikrî bir dava hâlini aldı. 7/13. asırdan itibaren artık tasavvuf, ferdî boyuttan çok içtimâî bir mahiyet kazanmaya, bireysel kimlikten daha çok sosyal kurum hâline gelmeye başladı.¹⁸⁹ Bu dönemin seçkin sûfleri arasında şu isimleri zikredebiliriz:

a. Abdülaziz et-Tûnusî (ö. 486/1093): Tebliğci kişiliği ile tanınan Abdülaziz et-Tûnusî, Mesmûde Berberîlerine ehlisünnet inancını ve tasavvufî dü-

¹⁸⁸ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî*, s. 53.

¹⁸⁹ Cemal Allâl el-Bahtî, *el-Hudûru's-Sûfî fî'l-Endülüs ve'l-Mağrib ilâ hudûdî'l-Karnî's-sâbî'l-Hicrî: Dirasetun tarihiyyetun fî mevâkıfî İbn Hamirî's-Sebtî mine't-tasavvufî ve'l-mutasavvifetî*, Matbaatu-Halici'l-arabi, Tetvan 2003, s. 65.

şünceleri tanıtan bir şahsiyettir.¹⁹⁰ Aslen Tunuslu olup Ebû İmrân el-Fasî ve Ebû İshak et-Tûnusî gibi seçkin şahsiyetlerin yanında fıkıh eğitimi ve hukuk tahsili görmüş, el-Fâsî'nin müridi olmuştur. Malika gibi Endülüs kentlerinde üst düzey eğitimini devam ettirmiştir.¹⁹¹ Hilafet aldıktan sonra, ribatını Ağmat u Rîke'de kurup hizmeti burada sürdürmüştür.¹⁹² Uzun yıllar, Ağmat u Rîke'de fıkıh dersleri veren Abdülaziz et-Tûnusî, hitap ettiği kitlede liyakatsizlik ve cehaletin hüküm sürdüğünü görünce, derslerine son verdi.

“Benden kim fıkıh eğitimi alanlar Kadı oldular ve zulme arka çıktılar. Benim yanımda Hadis ve Rekaik kitaplarını okuyanlar ise Ahireti arzuladılar.”

sözü ile fıkıh derslerini bırakışının sebebine dikkat çekmektedir.¹⁹³ et-Tâdilî ise eserinde, onun fıkıh derslerini bırakmasına dair şu rivayete yer vermektedir:

“Mesmûde kabilesinden bir grup seçkin isim kendisinden fıkıh eğitimi aldı. Eğitimlerini tamamlayıp memleketlerine döndüklerinde kavimlerinin efendisi oldular. Ondan öğrendikleri fikhî hükümleri halklarına anlattılar. Kadı, hatip, imam ve muallim olarak çeşitli unvanlarla hizmet ettiler. Abdülaziz, Mağrib'in en uzak sahillerine kadar seyahatte bulunur ve gittiği her yerde etrafını bölge halkları çevreledi. Yanında öğrenim gören talebelerinin önemli mevkilere geldiklerini ve belli program çerçevesinde hizmet verdiklerini gördü. Fakat öğrencilerinin riba/faiz konusunda cehalete düştüklerini anlayınca, fıkıh tedrisatına son verip öğrencilerinin Muhasibi'nin er-Riâye'si gibi tasavvuf klasiklerini okumalarını emretti. Sözüne devamla şunları söyledi: 'Fesubhanellah, dünyaya meyletmenizden dolayı fıkıh okumanızı uygun bulmuyorum. Helâl ve haram bilgisinde sizlerin yavan olduğunuzu fark ettim.' Bunun üzerine tekrar fıkıh tedrisatına başladı. Abdülaziz dünya hususunda oldukça zâhiddi, dünyevî kaygılardan uzaktı. On iki gün boyunca bir miktar arpa ile yetinmişti. Bununla birlikte hem eğitim hizmetlerini deruhte ediyor hem de virdlerinin okunmasına özen gösteriyordu. Yirmi gün boyunca arpa ekmekle yetinen Abdülaziz sadece eğitim hizmetlerinde kısmî aksamalara dıçar oluyordu.”¹⁹⁴

O, dünya hayatının sorumluluk bilinci çerisinde geçirilmesini şiirinde şu şekilde dile getirmektedir:

¹⁹⁰ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 23.

¹⁹¹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm bi-men halle ve Merakeş ve Ağmat mine'l-A'lâm*, tah. Abdülvehhab Benmansur, Rabat 1974-1984, c. VIII, s. 398.

¹⁹² Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 37.

¹⁹³ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, s. 807; Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 14.

¹⁹⁴ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 93.

*Allah'ın nice basiretli ve firaset sahibi kulları vardır,
Dünya ile bağıni koparan fitnelerden korkan.
Onlar, dünyanın mesken edinilecek bir mahal olmadığını
Düşündüklerinden, daima tefekküre koyulmuşlardır.
Onlar, dünyayı fırsat telakki edip onu kendisinde
Salih amelleri icra edecekleri bir gemi kıldılar.¹⁹⁵*

Rüyada Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'i görmek arzusuyla kendisinden tevessülde bulunmak için uzak diyarlardan gelen halkı Abdülaziz et-Tûnusî geri çevirirdi. Ağmât u Rîke'den kendisini ziyarete gelenlere ise Resûlullah (s.a.v.)'i ziyaret etmelerini emrederdi.¹⁹⁶

Abdülaziz et-Tûnusî kadar kaynaklarda ismi belirtilmeyen kız kardeşi de manevî kemalâta sahip, halk nazarında kadın veli olarak bilinen isimlerdendir. Abdülaziz et-Tûnusî'nin kabri yanında medfundur. Kız kardeşi de ölünceye kadar kendini ibadete adanmış ve bekâr olarak vefat etmiştir. Dua talebinde bulunmak üzere yanına gelen kişilere Abdülaziz et-Tûnusî, kız kardeşine gitmelerini ve ondan dua talep etmelerini dile getirirdi. Abdülaziz et-Tûnusî'nin kız kardeşine ait olduğu belirtilen şu şiir de onun nazarında yegâne varlığın Hak Teâlâ olduğunu göstermektedir:

*Şühûd makamına erdiğimdeki
Cömertliğim, varlığımdan sıyrılmamdır.
Kendimi varlık isnadı ile övecek değilim.
Ancak yegâne övücüm, Vacibu'l-Vücut'un varlığıdır.¹⁹⁷*

b. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'dûn el-Kayrevânî (ö. 485/ 1092): el-Fâsî'nin Endülüs'teki en meşhur takipçisi, Ağmât u Rîke'de 485/1092 yılında vefat eden Muhammed İbn Sa'dûn el-Kayrevânî'dir. İfrîkiyye yerlisi olan el-Kayrevânî, Mekke'de tasavvufî eğitim almıştır. Eşârî kelâmı ile usûlid-din çalışmalarını Endülüs'ün Akdeniz kıyılarında yayan kişi olmuştur.¹⁹⁸ Aslen Kayrevanlıdır. Mekke'de Ebû Bekir el-Metû'î ile karşılaşmıştır. Ondan tasavvufa ve diğer İslâmî disiplinlere dair kaleme aldığı *Kitâbu men sabera zafera*, *Kitâbu'l-Makâlât fi'l-makâmât*, *Kitâbu Ahbâri's-Şiblî*, *Kitâbu's-şîb ve's-şeyb* isimli eserleri bulunmaktadır. En sonunda Ağmât u Rîke kentine yerleşmiş ve 485/1092 yılında burada vefat etmiştir. Ağmât halkı kabrinin toprağından şifayâb olduklarını düşünmektedir. Kendisi ilim ve fazilet ehli olup Ağmât fukahâsından sayılmaktadır. Ağmât ulemâsından Ebû'l-Hasen Ali b. İsa b. Nasır, İbn Sa'dûn'un kabrini ziyaret ettiğini ve orada bazı salih şahsiyetlerin sohbetine katıldığını ve onlarla konuştuğunu anlatmaktadır. Kafasına takı-

¹⁹⁵ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 92; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VIII, s. 3.

¹⁹⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 86.

¹⁹⁷ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 94.

¹⁹⁸ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 18.

lan sorunları, üstesinden gelemediği fikhî konuları çözümlmek için İbn Sa'dûn'un kabrine varıp onun ruhaniyetinden istinbatta bulunduğunu söyler. Ağmât âlimlerinden birisi onun bu durumuna şahit olunca, kendisini yadırgar. Sözünün devamında bu şahsiyet, “*Sen salih bir adamsın. Şayet böyle bir kişi olmasaydın seninle konuşmazdım.*” der. Ebü'l-Hasen susar ve karşılık vermez. İçinden çıkamadığı sorunları çözümlmekte İbn Sa'dûn'un kabrine vardığında o kabirden kendisine Fülânî'nin *Dîvân*'ında aradığını bulursun, diye ses geldiğini belirtir. Sohbetlerinde sünnetullah üzerinde duran el-Kayrevânî, Fülânî'nin *Divan*'ından istifade ettiği şiirlerden birinin bizleri Allah'ın sanatını idrak etmeye nasıl davet ettiğini dile getirmektedir:

Âlemindeki ilahi sanatın nicelikleri birer hikmettir.

Her biri O'nun birliğine delalet eden delillerdir.

İnkârcunun Rabbi yalanlama gücü yoktur.

*O'nu reddetmek, ihsanını çiğnemektir.*¹⁹⁹

c. Ebû Muhammed Hamîs b. Ebî Zerc er-Rekrâkî el-Esved (ö.?): Rekrâke bölgesinin İmîtur²⁰⁰ beldesindedir. Tâligat'ta Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'dûn el-Kayrevânî'ye mürit olmuştur. Ebû Zekeriya el-Melîcî'nin akranlarından ve Ebdâlden biri kabul edilmektedir. Hızır (a.) ile görüştüğü söylenmektedir. Yirmi yılı aşkındır gecelerini uyanık geçiren, sadece gündüzleri kısa bir kaylule yapan Ebû Muhammed Hamîs, elinin emeği ile geçinir ve sadece kendi kazancından yerd. Elinde ve avucunda ne varsa tasadduk ederdi. Nakledildiğine göre, Ebû Muhammed Hamîs b. Ebî Zerc er-Rekrâkî el-Esved (ö.?)'in bir arazisi vardı. Hasat mevsimi gelince köyün gençlerinden sabah erken vakitte ekini biçmelerini istedi. Tarlasına varıp onları çalışırken görünce, “Allah sizden razı olsun, Allah elinizi bereketli kılsın” diye dua etti. Onlar da “Efendim! Biz, Allah rızası için ve de isteyerek, kendi içimizden geldiği için çalışıyoruz” dediler. Sözüne devamla, “bu kadar hasat yeter, şimdi de biçtiğinizi toplayınız” dedi. Onlar da biçmeye son verip biçtiklerini toplamaya ve bir yere yığmaya çalıştılar. Herhangi bir karşılık almadan çalışmalarından dolayı o bunu yemeyip tasadduk etti. Kerametleri ile meşhur olan Ebû Muhammed Hamîs bir şiirinde salihlerin menkıbelerinden şu şekilde bahsetmektedir:

Salihlerin oldukça etkileyici menkıbeleri vardır.

Onların tesir halkası son derece yüksektir.

Sika ravilerin dilinde yaygınlık kazanmıştır.

*Muhakkiklerin onayını almışlardır.*²⁰¹

¹⁹⁹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 85.

²⁰⁰ İmîtur, murakabe ve hudut anlamına gelen bir yer adıdır. Her iki anlam bakımından da direniş mahalli ve ribat beldesi manasını içermektedir. Rekrâke ve Berğûta arasında, Ribat-ı Şakir ve deniz sahilinde yer alan diğer ribatların hizasındadır.

²⁰¹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 113.

ç. Fakih Lokman Sâyurî (ö.?): Aslen Heskûre'dendir.²⁰² Kendisi siyahî idi. Seçkin fakihlerden ve önde gelen simalardandı. Ağmât u Rîke'deki Vattas Camiinde²⁰³ kırk ya da elli yıl kadar imamlık yaptığı anlatılmaktadır. Bir gün cemaate öğle namazı kıldırıyorken selam verdikten sonra iki sehiv secdesi yapar. Bu duruma şaşırان cemaat ne olduğunu kendisine sorduklarında o, onlara şöyle der: Namazda iken kardeşimin öldürülüşü hatırasına dalmıştım ve onun için sehiv secdesi yaptım. Hâlbuki kardeşinin Dukkâle'de öldürüldüğü haberi bu olaydan günler sonra kendisine iletilir. Kardeşinin öldürülme anı ise Lokman'ın hatırata daldığı bu ana rastlamaktadır.²⁰⁴ Hak dostları ile beraber olmak ve salihlere uymak sadedinde o, şu mısraları terennüm etmiştir:

*Gönül erbabının hallerini tasdik eyle ki,
 Faydadan hali olmayasın.
 Onların inceliklerini gördüğünde,
 Hikmetini onlardan sor ve gereğini yerine getir.
 Böyle yaparsan lezzet ve tadı fark edersin.
 Bu zevki tatmayan, onların gıyabında yersiz sözlere dalar.
 Uyuyanın göz kapağı neyle dolsun?
 Geceleri secdeye kapanıp kaim olanlar gibi nasıl olabilsin?
 Bunların durumu hiç eşdeğer olabilir mi?
 Benzer şekilde nakısın hali kâmile benzer mi?
 Geceleri fırsat bilen dost,
 Dikkati elden bırakmazsan, sen de geceni kontrol edersin.
 Cumhuriyet ulemanın tavrını terk edip de
 Tek bir şahsın sözüne mi uydun?
 Kalbi fesada sürükleyen bir görüş,
 Yemin ederim ki batıl görüştür.
 Vukuu mümkün olmayan şeyler,
 Allah dostlarının kerameti ile imkan dahilindedir.
 Onlara uymak gerek,
 İnatlaşmamak ve tartışmamak gerek.”²⁰⁵*

²⁰² Heskûre, kabileler birliğidir. Merîniler dönemine kadar bu adla tanınmıştır. İbn Haldun bunların gidişatından *Kitabu'l-İber*'inde bahsetmektedir. Memleketleri Atlas Okyanusu kıyısındadır. Güneyde Dâdes, kuzeyde ise Vâdü'l-Abîd'le çevrilidir. Beyzak, *el-Muktebes min Kitâbi'l-Ensâb, Dâru'l-Mansur, Rabat, ts., 44.*

²⁰³ Attâs, abdest suyu veya başka maksatla su konulan büyük bakır kaptır. Başındaki vav nisbet içindir. Camiye Vattas isminin verilmesi, su kabı sahibi anlamındaki bir şahsa atfendir. Ağmât u Rîke'nin merkez camisinin ismi Mescid-i Fil'dir. Diğer mescitleri yaklaşık 400/1009 yılı civarında Ebu Muhammed b. Teysibet'in öğrencileri yapmıştır. Vattas Camii de bunlardan biri olmalı. Bu caminin banisi Vattas b. Yahya'dır. Kendisi Mehdi b. Tumert'in hocasıdır. Beyzak, *Ahbâru'l-Mehdî, s. 70.*

²⁰⁴ İbnü'z-Ziyât, *age., s. 113-114.*

²⁰⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm, c. III, s. 274-275.*

d. Ebû Bekr b. Haccâc b. Sâlih (ö. ?): Hak ve hakikat yolunun seçkin simalarından biri olan Ebû Bekir b. Haccâc, selef-i salihini kendine rehber itti ve asla onların yolundan ayrılmazdı. Yeme içmesi, giyim kuşamı selefine benzerdi. Nefsine asla paye çıkarmaz. İhvanına bizzat kendi elleriyle hazırladığı ve kıt kanaat imkânları ile biriktirdiği şeylerden yedirirdi. Uzun süre Kurtuba'da ikamet etti. Kurtubalılar Ebû Bekr'i hıfzının kuvvetli oluşu ile vafederlerdi.²⁰⁶

e. Ebû Abdillâh ed-Dekkâk (ö.?): Sicilmâseli olup Fes'te yaşamıştır. Tasavvuf ehlinin büyüklerinden ve Ebû Medyen'in şeyhlerindendir.²⁰⁷ Aynı zamanda Ebû Abdillâh, Esam ve Ebû Amr et-Tilimsânî'nin yakın arkadaşıdır. Kendisinin veli bir zat olduğu ve kendisini inkâr eden eşya ile konuştuğu ifade edilmektedir. Ashâbından bazıları, bu durumu İbnü'l-Arif ve Ebü'l-Hakem İbn Berrecân'a anlatırlar. Onlar da "Onun ahvaline fazla karışmayın" cevabını verirler. Ebû Abdillâh ashâbı ile konuşurken onların problemini dile getirirdi. Onlar ancak yanından ayrıldıkları zaman durumun farkına varırlardı.²⁰⁸

ed-Dekkâk siyasî aktiviteleri ile dikkat çeken melâmetî şeyhlerdendir. Müritlerinin eğitimi maksadıyla Fes ile Sicilmâse arasında düzenli seyahatlerde bulunmuştur. Murabıtlar devletine karşı sert muhalefet sergilemiş ve kerametleri ile meşhur olmuştur. Murabıt otoriteleri tarafından Fes şehrinde sıkı takibe tabi tutulan ed-Dekkâk, Ebû Medyen'in tasavvufî kişiliğinde önemli tesirler bırakmıştır. ed-Dekkâk, Ebû Medyen'e Sülemî'nin *Tabakâtü's-süfiyye*'si ile Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sini okutmuştur.²⁰⁹

İbn Hırzihim gibi onun da melametiyye doktrini takip ettiği görülmektedir. Onun söylem ve davranışları zahir uleması kadar sûfî çevreler tarafından da şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu ifadelerin bazıları kutbiyet ve kutsiyetini ilan etmek tarzında idi. Bu durumun bir örneği olarak kendisi hakkında nakledilen şu rivayetten bahsedebiliriz:

"Komşularından biri ed-Dekkâk'ın fazilet ve kerametlerini işitir. Ama ona bir türlü değer vermez ve onu dikkate almaz. Bir gece rüyasında bir zatı görür ve kendisine; 'Beni evliyadan bir veli bil!' tenbihinde bulunur. Bir başka rüyasında Peygamber Efendimizi görür. Peygamberimiz adama bir anahtar verir ve ona; 'Al bu anahtarı ve hangi evin kapısını açarsa, o evde oturan kişi velidir.' der. Rüyasında elindeki

²⁰⁶ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî*, s. 83.

²⁰⁷ Kadir Özköse, "İbnü'l-Arabî'nin Şeyhi Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesir Halkası", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, yıl: 9, sayı: 21, Ocak-Haziran 2008, s. 99.

²⁰⁸ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvûf*, s. 156.

²⁰⁹ Kadir Özköse, *Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî - Tasavvufî Hikmet ve Risaleler-*, Ensar Yayıncılık, Konya 2008, s. 61-62.

*anahtarla üç evin kapısını açan adam, her açtığı evde Ebû Abdillâh ed-Dekkâk'ın bulunduğunu görür. Sabah olunca durumu beyan etmek üzere Ebû Abdillâh'ın yanına gider. Adam konuşmadan Ebû Abdillâh, durumdan haberdar olduğunu belirtip şöyle der: 'Şayet evlerin hepsini açsaydın beni her birinde bulacaktın.'*²¹⁰

ed-Dekkâk'ın melâmî tavrı, Şark İslâm Dünyasının meşhur isimlerinden Bayezid-i Bistâmî (ö. 261/874) ve Hüseyin b. Mansur el-Hallâc (ö.309/912) gibi şahsiyetleri çağrıştırmaktadır. Kendisine yönelik gerçekleştirilen eleştiriler, Dekkâk'ın taraftarları tarafından haksız bulunmuştur. Onlar, şeyhlerinin tepki çeken söylemlerini, yaşadığı manevî hâllere bağlamaktadırlar.²¹¹

İbnü'l-Arif ve İbn Berrecân tarafından desteklenmesine rağmen ed-Dekkâk, diğer sûfiler tarafından sürekli eleştiri konusu yapılmıştır. Sûfî çağdaşları tarafından ed-Dekkâk'a karşı hiciv niteliğinde yazılan aşağıdaki şiirde de bu durum, rahatlıkla görülmektedir:

*Soracaklarını şeref ve vakar sahiplerinden sor!
Ahrârın ahlâkında en kıymetli durum fakr hâlidir.
Ey Rabbinin fiiliyatını insanlara şikâyet eden!
Böylesi şikâyetinle günah yükünü nasıl yüklenirsin?
Rabbinden bu ağır yükü kaldırmasını dilersem,
Sana da takva giysileri giydirilir.*²¹²

Şiiri dinleyen Ebû Abdillâh, bundan çok etkilenir ve bir sayha atıp kendinden geçer ve ağlamaya başlar.²¹³

ed-Dekkâk, kendi döneminin sûfilere tarafından şiddetle eleştirilmesine rağmen, daha sonraki tabakat yazarları onun hakkında; “*Maneviyatı yüksek, tasavvufta zirve, Resulullahın ruhaniyetine vakıf, rüyalarında Peygamber Efendimizden istifade eden zat*” olarak bahsetmektedirler.²¹⁴

ed-Dekkâk'ın hayatı gibi ölümü de belirsizliklerle doludur. Onun Murabıt otoritelerince şehit edildiği düşünülmektedir. Fes'in Endülüs yakasındaki Babu'l-Gisa mahallesinde bulunan türbesi, asırlardır ziyaret mahalli olarak görülmüştür. Onun en meşhur müridi “Şeyhu'ş-Şüyûh” olarak bilinen Endülüslü sûfî Ebû Medyen'dir.²¹⁵

f. Ebû Zekeriya Yahya b. Musa el-Melîcî (ö.?): Rekrâke bölgesinin Melice karyesindedir.²¹⁶ Talağ'ta faaliyet yürüten Ebû Abdillâh'ın öğrenci-

²¹⁰ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 157.

²¹¹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 29.

²¹² el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs*, c. I, s. 259.

²¹³ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 156.

²¹⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 29-30.

²¹⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 156-157; el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs*, c. I, s. 260.

²¹⁶ Bu köy, günümüze kadar Ahmer kabilesinin yerleşim alanı olarak varlığını sürdürmüştür. Merâkeş'ten Şişâve'ye giderken 68 km ileride sağda yer almaktadır. Bu beldeye varmadan

lerinden olup Abdülhâlik b. Yasin'in şeyhlerinden ve evliyanın büyüklerindedir. Kendisinin her yıl hac ibadetini deruhte eden ebdalden biri olduğu kabul edilmektedir. Pek çok kerameti tevatür yoluyla anlatılmaktadır. Ona dair anlatılan kerametler çerçevesinde şair, keramet ehline karşı edebe aykırı davranılmamasını şu şekilde anlatmaktadır:

*Basiret sahipleri olağanüstü olayları inkâr etmez.
İnsanlar arasında gezen ebdali akıl da şeriat da yok saymaz.
Tevatüren bilinen bu gerçek yeryüzünde saklanmaktadır.
Gerek Kur'ân gerekse kayıtlarda buna dair metinler vardır.
Belkıs'ın tahtı buna delalet eder.
Bu gerçeği akıl ve fikir sahipleri fark eder.
Kin ve düşmanlık belirdi Deccal'ı etti meşhur
Yaşanan günahları basit gösterir.
Böylesi bir durum küfür ve masiyettir.
Tefekkür ve takva ehli kişilerin hâli nasıldır?
İşi erbabına bırak. O senden gayesini gizler.
Bu yola baş koymayanlar gönül lezzetini duymazlar.
İştittğin makamlara ulaşmaya çalışmazsan,
Hayrı tasdik için ne kadar delil olsa, sana az gelir.”²¹⁷*

Murabıt Sultanı Merâkeş'ten Ağmât u Rîke'ye gelince Abdülcelil Veyhlân ve Ebû Muhammed Abdullah el-Melîcî'yi ziyaret eder. Her ikisine de birer dinar para gönderir. Abdülcelil gönderilen parayı alır ve onu fakirlere dağıtır. Abdullah ise gönderileni geri çevirir. Bunun üzerine Abdülcelil kendisine; “*Ne diye gönderilen parayı geri çevirdin, alsan da fakir fukaraya dağıtsaydın ya?*” deyince; “*Sen aldın işte. Çünkü senin ilmin var. Ne kabul edilecek ne verilecek sen bilirsin. Ya ben. Neyi alacağım neyi vereceğimi idrak eden bir ilmim mi var benim?*”²¹⁸ diyerek tevazu ve vakar örneği sergiler.

g. Ebû Zekeriya Yahya İbn Lâ'l-Ezâ er-Rakrâkî (ö.?): Ebû Zekeriya Yahya İbn Lâ'l-Ezâ²¹⁹ er-Rekrâkî,²²⁰ Şefşâvin vadisinde²²¹ yer alan Venkîle²²²

hemen solda Batma köyü adı verilen yerleşim birimi yer almaktadır. Burada bulunan büyük bir fıstık ağacından dolayı buraya, bu isim verilmiştir. Burası, üç ayrı döneme şahit olmuş bir yerdir. Yol boyunca Merâkeş havzası, Tâdile muntakası gibi Câfe yöreleri bulunmaktadır. O çevrede köy olarak bilinen çok özel yerler vardır.

²¹⁷ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 128.

²¹⁸ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 145.

²¹⁹ Lâl'-Ezâ kelimesi filolojik anlamda “Vârlâda” kavramının tercümesidir. Anlam olarak ise kendisinden eza ve cefa umulmayan kişi, yine kendisinden kimseye zarar gelmeyen şahsiyet demektir.

²²⁰ Rekrâke kavramı, rekrâkî kelimesinin çoğuludur. Aslı İrkrâken kelimesidir. Bu da ERK fiilinden türetilmiştir. Bu fiil “bareke” fiilinin anlamını içermektedir. Bareke fiilinden türetilen “Târrâket” ismi saygı ve hürmet duyulan mevkii mahiyetindedir. Erkrâk ismi ise kendisine teberrükte bulunan, saygın hâle bürünülen ve nîmete mazhar olunan anlamındadır. Muhtemelen böylesi bir tesmiyede bulunulması İslâm'ı kabulden önceki döneme ait bir

kasabasının meşhur şahsiyetlerindedir. Vefatı oldukça eskidir. Doğu istikametinde yolculuğa çıkmış ve haccını ifa etmiştir. Duası makbul, salih bir şahsiyettir. Hayatı boyunca hayvanlara zarar vermekten kaçınan bir sūfidir. Kendisinden nakledildiğine göre, sedir ağacını kesmek amacıyla baltasını alıp yola koyulur. Ağacı kesecekken bir kirpi ayağına rastlar ve bilmeden onu kırar. Kendi kendine şöyle der: “*Adım Yahya b. Lâ'l-Ezâ'dır. Şayet Yahya b. Ezâ olsaydı Allah'ın yaratıklarına eziyet ederdim.*” Kirpiyi tutar ve ayağını sargı ile sarar. Onu heybe içerisine koyar. Kendisine su verir, tıka basa doyana kadar üzüm ve zeytinle doyurur, kirpi bir süre sonra çıkıp gider.²²³

ğ. Ebû Abdillâh er-Rakrâkî (ö. ?): Rekrâke bölgesinin Tâleğat²²⁴ ahali-sindendir. Kendisi Ebû Zekerîya Yahya b. Ebî Musâ b. Ebî Musa el-Melîcî ile Hamîs b. Ebî Zerc'in şeyhidir.²²⁵ Salihlerden bir zat, Resûlullah (s.a.v.)'in ruhanîyetini müşahede etmek amacıyla kendi kendine söz verip Mescid-i Nebvî'ye kapanır ve bir süre orada ikamete koyulur. Fakat ne rüyasında onun gül cemalini müşahede eyler ne de fem-i saadetinden dökülen kelâm-ı azize muhatap olur. Orada ikamet etmeye azmettiği günler boyunca ihtiyacını giderecek miktarda azığını da yanına alır. Fakat niyetlendiği zaman dilimi tamamlanmadan azığı tükenir. Kibleye yönelmiş bir vaziyette ve edebe riayetkâr tarzda Mescid-i Nebvî'de oturur. Maksadını ve girişimini kimse bilmemektedir. Ebû Abdillâh er-Rakrâkî elinde çörekle adamın yanına gelir, onu salih zatın yanına koyar ve ona şöyle der: “*Midesinden başka himmeti olmayan adam! Al, gözün doysun!*”²²⁶

Velayet ehlinin seçkin simalarını örnek alan Ebû Abdillâh, kendisinin ulaşamadığı manevî dereceleri telkin eden Hak dostlarına hayranlık duyar ve bizleri evliyanın sırrına vakıf olmaya davet eder. Hak dostlarının hayretler içerisinde bırakan hallerini müşahede eden Ebû Abdillâh, bir şiirinde tsavvuf ehlinin takınması gereken edebi şöyle dile getirir:

olayla alakalıdır. Onların ikamet ettiği ve vatan itti haz eylediği topraklar geniş sahalara uzanmakta idi. Günümüzde Akramûd havalisine verilen isim olmaktadır.

²²¹ Günümüzde Şişâve vadisi olarak tanınmaktadır. Kelimenin aslı Eyişşavûn'dür. Tavuk anlamına gelmektedir. Zira bölgede hayvan isimlerini kendilerine ad olarak seçen farklı kabileler vardır.

²²² Venkîle kelimesinin aslı İvinkeylin'dir. Venkîle ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bölgede Mısıriyye Cim harfinin hazfedildiği bir başka sığa ile bu isme benzer bir grup vardır. Bunlar Venile adıyla bilinirler. Onlar Kılâve kabilesindedir.

²²³ Tasavvufî eğitim alan salih bir kişinin bu tür bir tutumda bulunması, ileri gelen kabilelerden sayılan Rekrâke kabilesine ters düşmektedir. Zira onlara göre kirpi uğursuz hayvanlardan sayılmaktadır. Bkz. İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 85.

²²⁴ Tâleğat veya bazı nüshalarda geçtiği üzere Tâlehat kelimesinin anlamı kendisiyle sanat harikası kapkaçağın yapıldığı balçık çamur veya kırmızı toprak manasıdır.

²²⁵ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 86.

²²⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 86.

*Anlamına nüfuz edemediğin sırları ifşâ eyleme
Bilmediğin inceliklere reddiyen, ayaklarının kaymasına yol açar.
Tembellik ve bayağılık altında debelenen kişilerden,
Giriftar olduğun amansız derde derman arama.*²²⁷

h. Ebû Abdillah Muhammed b. Abûd et-Tenûhî (ö. ?): İbnü'l-Attâr el-Kâdî adıyla tanınırdı. Emgâr diyarına Kadı olarak atandı. İlminden ziyade verâ ve zühdü ile ön plana çıkmaktaydı. Ebû'l-Fazl'ın ifadesiyle o, selef-i salihinin izini takip eden, nezih kişiliğe sahip olan, verâ sahibi bir şahsiyetti.²²⁸

ı. Ebû Zekerîya Yahya b. Muhammed el-Cürâvî el-Merâsinî (ö. ?): Tadile bölgesinin Vansifin vadisinde yer alan Havvâtîn beldesindedir. Buradaki kabri de hâlen bilinen ziyaret mahallerindedir. Şanı yüce bir isimdir. Ebdâlden olduğu söylenmektedir. Ebû Ya'zâ ile çok özel dostlukları vardı. Ellerindeki her şeyi birbiri ile paylaşır, birbirlerine sürekli destek olurlar, birbirinin hallerine vakıftılar.²²⁹ Hizmeti şiar edinir, evine gelen konuklara bizzat kendisi hizmet ederdi. Hizmetinde asla mahlûkatın beğenisini kazanmayı düşünmez, ancak Hâlık'ın rızasına ermek için mahlûka hizmet ettiğini söylerdi. Özellikle öğrencileri ile yakından ilgilenir, öğrencilerinin yemeklerini bizzat kendisi hazırlardı.²³⁰ İnsanlar kadar hayvanlara da hizmeti şiar edinmekteydi. Onun özel olarak bakımlarını gerçekleştirdiği ve sağında solunda dolaşan kedileri vardı. Bizzat kendi eliyle elbiselerini yıkar, kendi geçimini bizzat kendisi sağlardı.²³¹

Asla dünyalığa iltifat etmez, dünyayı bir değirmene benzetir ve şöyle derdi:

*“Değirmeninizi iyi seçiniz. Bu değirmenin etrafında dönenlere, ona kul köle olanlara bu değirmende yer verilmez, bunlar öğütülmez.”*²³²

Dünyalığa iltifat etmediği kadar kendisine yapılmak istenen yardımlara da itibar etmezdi. Örneğin eniştesi (kardeşinin kocası) kendisine büyük meblağda para gönderir. Bunu kendisine gelen misafirlerine ve salih zatlara harcamasını ister. Ebû Zekerîya bunu reddeder. Bu durum eniştesinin zoruna gider. Ona gelir;

“- Sana gönderdiğim hediyeyi niçin geri çevirdin?” der. Ebû Zekerîya kendisinden özür diler, cevap olarak da;

“- Sen çokluk çocuk sahibisin. Benimse ona ihtiyacım yok.” dedikten sonra eniştesi bu cevaptan pek tatmin olmaz;

²²⁷ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 86.

²²⁸ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî*, s. 82.

²²⁹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 136.

²³⁰ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 137.

²³¹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 136.

²³² İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 137.

“- Doğrusu ben kazancım hakkında sû-i zanda bulunduğumu düşünüyorum.” der. Ebû Zekeriya sonunda patlar ve gereken cevabı verir:

“- Çobanı olduğun Müslüman halkın ihtiyaçlarını göz ardı ediyorsun, sonra da benden gönderdiğin parayla salihleri doyurmamı istiyorsun. Yapamam bunu!”²³³

Eniştesinin yanlış uygulamalarına tahammül edemediği gibi, dönemin sultanı Taşfin b. Yusuf'un icraatlarına da tavır koymuştur. Zira Taşfin b. Ali, 539/1144 yılında Abdülmü'min b. Ali'yi cezalandırmak üzere Merâkeş'ten Vehran'a gider. Ordusuyla birlikte dağlık alandan geçer. Tadile yöresine yaklaştığında, yakınlarına;

“- Size salih bir zat göstereceğim.” der. Onları Ebû Zekeriya'nın yanına götürür. Sultan tebdil-i kıyafet yaparak huzura varır. Gözlerini dik-katli bir şekilde Taşfin'in üzerine doğrultan Ebû Zekeriya;

“- Sen sultan olmalısın. Bu kadar kalabalık gurupla nereye gidiyorsun, bu Allah'ın kullarını ne diye helâk edesin?”

Sultan hazretle selamlaştıktan sonra oradan ayrılır. Ebû Zekeriya;

“- Sübhanellah! Yazık, bu adam bu topraklara bir daha dönemeyecek, devleti inkıza uğrayacak”²³⁴ tespitinde bulunur ve dediği gibi de olur.

Siyasiler kadar halkın nazarında da itibar kazanan Ebû Zekeriya'nın dergâhı dertlilerin derman bulduğu, sorunların çözümlendiği, sıkıntıların telafi edildiği ve beklentilerin karşılandığı bir mahaldir. Sıcaklığın ve kuraklığın hüküm sürdüğü bir coğrafya olması hasebiyle su kıtlığı çeken Mağrib halkı, sık sık kendisini ziyaret eder ve ondan kendileri ile birlikte yağmur duasına çıkmasını isterlerdi. Tanselmat'ta gerçekleşen yağmur duasına yakın dostu Muhammed Abdi b. Muhammed es-Sanhâci ile birlikte katılır. Yağmur duası yapılırken her iki zat da ağlayıp sızlar, dua edip yalvarır. Dua esnasında vecde bürünen Ebû Zekeriya sıçramaya, başından fesini atmaya başlar. Başının kelliği görünür. Duasında şunları söyler: “Allah'ım! Bu kel senden rahmet diliyor. Rahmetini esirgeme bizlerden.” Halk bu dualarla anında rahmete kavuştuklarını görürler. İşte şair de onun halkı için hem madden hem de manen bir rahmet unsuru oluşunu mısralarında şu şekilde dile getirir:

Nereye gitsen yağmur da seni izlerdi.

Keşke hiçbir yer senden mahrum kalmasaydı.

Sen yaratıklar için rahmet ve nimetsin.

*Dirheme kulluktan koruyan ve onlara eman verensin.*²³⁵

Müritlerine yaptığı tavsiyelerinden birinde, onlardan nefislerini ıslah etmelerini ister ve şöyle derdi:

²³³ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 137.

²³⁴ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 138.

²³⁵ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 138.

*Dünyada azığına hazırla, geçmişte işlediklerini asla unutma!
Dünyayı âhirete tercih edenlere vâris olma!
Nefsinin hakkını yerine getir ama asla nefsine aldanma!*²³⁶

i. Ebû Bekr Muhammed el-Murâdî b. Hasan el-Hadramî el-Karavî (ö. 489/1096): Mağrib Sahrasında yer alan Arkun'da vefat etmiştir. Hem usul hem de fıkıh âlimidir. Zühdü, takvası, güzel ahlâkı ve tasavvufî neşvesi ile tanınmıştır. Ağmât u Rike'ye gelmiş ve Sahra Kadılığı görevinde bulunmuştur. İtikadî ilimleri Mağrib'e getiren ilk kişidir. *Kitâbu'l-işara fi tedbiri'l-imara* isimli siyasete dair bir risalesi bulunmaktadır.²³⁷

j. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed eş-Şârikî el-Vâiz (ö. 500/1106): Endülüs asıllı salih bir şeyhtir. Sebte'de ikamet etmiştir. Şark istikametine seyahatte bulunmuş, saygın İslâm âlimlerinin yetişmesine öncülük etmiş ve verdiği derslerle bir ekol oluşturmuştur. Şeyh bir müderris olarak farklı bölge ve diyarlarda dersler verdikten sonra tekrar Sebte'ye gelmiş, halka vaazlar vermiş, onlara gerekli hatırlatma ve tavsiyelerde bulunmuştur. Hayatı boyunca salih ve mütebettil bir isim olarak tanınmıştır.²³⁸

k. Ebû Ali el-Hasanü'n-Nahvî b. Hureyre (ö. 501/1107): Nahiv ilminde Sebte şeyhi idi. Salahiyeti ile meşhurdu. Kadı İyâz şu sözü, onun tarikatının usulü olarak sunmaktadır:

*“Allah dünyaya der ki: Ey Dünya! Benim yoluma hizmet edenlere sen de hizmet et. Sana hizmet edenlere zor ve meşakkatli ol.”*²³⁹

l. Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed et-Temîmî (ö. 501/1107): Aynı zamanda kendi şeyhi de olan et-Temîmî'yi Kadı İyâz kısaca şu şekilde tanıtmaktadır: *“et-Temîmî, diyarımızda adaleti ve salihliği ile tanınan bir şahsiyetti. Hacca gitti. Ebû Bekr Muhammed b. İshak'ın telif ettiği el-Ahbâr an fevâidi'l-ahyâr'dan haberdar oldu.”*²⁴⁰

m. Ebü'l-Kasım Abdurrahman (ö. 502/1108): Bir süre Mürsiye Kadısı olarak görev yapmış ama sonra azledilmiş bir isimdir. Daha çok İbnü'l-Hatîb adıyla bilinmektedir. Kadı İyâz'ın ifadesiyle o, Hak ile ünsiyet kesbeden sûfilerdendi. Dinin usul, âdâb ve marifetlerine sahip biri idi.²⁴¹

n. Ebû Cebel Ya'î (ö. 503/1109): Diyar diyar dolaşan gezginci sûfilerdendi. Dern dağından²⁴² Evrâs dağlarına kadar uzanan geniş coğrafyayı dolaştı.²⁴³

²³⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 136.

²³⁷ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 14.

²³⁸ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfi*, s. 82.

²³⁹ el-Bahtî, *age.*, s. 82.

²⁴⁰ el-Bahtî, *age.*, s. 82.

²⁴¹ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfi*, s. 82.

²⁴² Dern dağı, genellikle Tizî ile Telvât arasında uzanan ve Merâkeş'in güneybatı istikametinde yer alan Büyük Atlas dağlarına verilen isimdir. Fakat artık Kuzey Afrika'nın tamamında

Uzun süre Sahra'da bulundu. Ağmât u Rîke salihlerinin faziletine dair işittikleri, onun burada yedi yıl ikamet etmesine yol açtı. Mekke'ye gitti, hacını eda etti, dokuz yıl burada mücavir olarak yaşadı. Daha sonra Mısır'a gidip belirli bir süre İskenderiye'de ikamet etti. Mısır'da Ebû'l-Fazl Abdullah b. Hasan el-Cevherî²⁴⁴ ile görüştü ve kendisinden istifade etti.²⁴⁵ Daha sonra ise oradan da ayrılp Fes şehrine geldi. Fes ribatlarında dönemin saygın sûfleri ile beraber oldu. Hızır (a.s.) ile olan beraberliği ve kendisinden istifade ettiği bilinmekteydi.²⁴⁶ Seyyah kişiliği ile tanınan Ebû Cebel el-Ya'lı, seyahati şiar edinmenin ve Hızır'a yoldaş olmanın önemini şiirinde şu şekilde beyan etmektedir:

Faydalı bir geçim kaynağı edinmek için diyar diyar dolaş.

Zira faydalanma fırsatı, seyahate ram kılınmış.

Ne kadar rahat bir yaşam sürsen de.

Bir yere çakılıp kalanın olmaz nasibi her demde.

Zira ilim, Musa Kelimulah (a.s.)'ı Hızır'a muhtaç kıldı,

Onunla karşılaşarak daha fazla kazançlı kıldı.²⁴⁷

Ya'lı'nın mesleği kasaplıktı. Kendisinin ebdalden olduğu kabul edilirdi. Hayatı boyunca takva ve verâ'i şiar edinirdi. Ya'lı'nın Fes'te kasap dükkânı vardı. Et alım satımında oldukça verâli davranırdı. Keseceği koyunları, geçimlerini helal yoldan sağlayan kişilerden satın alırdı. Kestiği hayvanları ise ihtiyacı kadar alan, gözü tok kişilere satardı.²⁴⁸ Çalışma hayatını gereğince sürdürdüğü kadar, ibadet ve kulluğuna da azami derece itina gösterirdi. Günlük evrad, ezkar, nevafile ve tesbihatına aksatmadan devam ederdi. İlim meclislerine katılmaya özen gösterirdi. Kendisine Kur'ân'dan bir âyetin gereğini öğreten veya dinî bir meselede kendisini aydınlatan kişiye bir dirhem para verirdi.²⁴⁹

uzandığı düşünülen dağ silsilesine verilen isimdir. Bu isim, Sitrabûn ve Belyen gibi klasik dönem coğrafyacıları tarafından da kullanılan oldukça eski bir nitelemedir. *Kitâbu'l-ensâb*'da şöyle denmektedir: "Ağmat'ın kiblesinde yer alan dağa ilk dönemlerde Haşku Mumareti Melviyye adı verilmekteydi. Mağrib-i Evsat'ta Dern, Beled-i Hivare ve Cebel-i Evrâs diye nitelenirken, Yukarı Mağrib'de el-Muktem adı verilmektedir." Dern dağındaki yer isimleri üzerine yaptığı çalışmasında Eymel Lâvest, bu kelimenin aslına ilişkin olası değerlendirmelere yer vermektedir.

²⁴³ Adı geçen Evrâs dağının uzantıları Mağrib ülkelerini ve Afrika diyarlarını bölmektedir. Bir cephesi Atlas Okyanusunda Ukbe b. Nâfi'nin türbesine kadar uzanırken, diğer yüzü İskenderiyye yakınlarında Akdeniz'in doğu bölgesine kadar uzanmaktadır. Bu istikamette dağın ismi Evsân diye anılmaktadır.

²⁴⁴ Ebu'l-Fazl, önde gelen Mısır meşayihündandır. Kadı İyâz'ın *el-Gunye* isimli eserinde gerekli değerlendirmeler yer almakta olup kendisinden vaiz olarak bahsedilmektedir. es-Sehâvî, *el-Muzârât*'ında, Nebhânî de *Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ*'sında (I/286) onun 480 yılında hac dönüşü vefat ettiğini söylemektedir.

²⁴⁵ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 102.

²⁴⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 102-103.

²⁴⁷ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 104.

²⁴⁸ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 102.

²⁴⁹ el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs*, c. II, s. 560; Muhammed İbn Cafer b. İdris el-Kettânî, *Salvetu'l-enfâs ve muhâdesâtu'l-ekyâs bi-men ulkbira mine'l-ulemâi ve's-sülehâ bi-Fes*, Fes 1318/1900, c. III, s. 162.

Bölge halkının gönlünde taht kuran Ya'î, ömrünü halkın sıkıntlarına derman kılmaya adadı. Şair onun şahsında maneviyat önderlerinin bu öncü şahsiyetlerini şu şekilde dile getirmektedir:

*İnsanlar yerinde sayarken ebdal olan erler önde giderler.
Zira ahrâr olanlar kulaklarına küpe takanlar gibi değildirler.
İnsanlık insan olması bakımından eş ve benzerdir.
Onları birbirinden ayıran huy ve hasletleridir.
Kurbîyet kapısına varanlar kayıtlardan kurtulmuşlardır.
Halka rikkat onları gayretli, Hak korkusu rikkatli kılmıştır.
Onların dünyasında bu korku emniyete sebep olmuş.
Göğüs ağrılarını artırmış, korku telaşa kaptırmış.
Korkuyla irkilişleri onların belini bükmüş,
Hakkın dergâhında onları itaatkâr kılmış.
Onların konuşmaları da susmaları da Allah içindir.
Kılık kıyafeti ile onlar dağınık ve pejmürde zannedilirler.
Ama onlar kılıçlarını kınından çıkarmıştır.
Giysisi sabahın beyazlığını lekeleyebilir mi?
O aydınlık gecenin beklenen arzusudur.
Geceyi zikir ve tefekkürle ihya eder.
Gözyaşı dökülmekte, gönül yanmaktadır.
Bedeni yeryüzü sathında rehindir.
Kalbi ise gayb âlemine seyr eylemektedir.
Öğle sıcağı vaktinde yola çıkanın virdi susuzluktur.
Gece karanlığına gömülenlerin ilacı uykudur.
Günahkârlar şevk bahçelerinde dolaşırken,
Onun gözyaşları üzerine sevk edilen veyl deresi gibidir.
İyilik ve ihsan sahiplerini inkâr edemezsin.
Yıldızların nuru nasıl görmezden gelinir ki.
Onların kerametlerinden cahil kalan gafiller,
Başkalarını şüpheye düşürürler.
Ey gafil! İyi anla, sûfilerin ne kadar doğru olduklarını gör.
Zira keramet, aklen caiz ve şer'an sabittir.
Onu ifadeden dil aciz, idrak nakıstır.
Onları idrak etmen için sana yeterli ışık var, anla artık.
Bugün hâlen şüpheli isen bildiğin yere git artık.
Onlar çalışıp çabaladılar. Sen onların ciddiyetini anlayamadın.
Acziyetle tembellik beraber olmaması gereken iki haslet.²⁵⁰*

503/1109 senesinde vefat eden Ya'î'nin kabri, Fes kentinin dışındaki Araz dağındadır.²⁵¹

²⁵⁰ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 104-105.

²⁵¹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 101.

o. Ebû Muhammed Salih b. Muhammed b. Abdillâh b. Hirzihim (ö. 505/1112’den sonra): İbn Hirzihim²⁵² aslen Fes kentindedir. Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail b. Muhammed b. Abdillâh b. Hirzihim’in amcasıdır. İbn Hirzihim, arzulara hâkim olmanın örneği olarak kabul edilmektedir. Beyt-i Makdis’i ziyaret eden İbn Hirzihim, buraya yakın bir köyde ikamet eder. Köylünün talebi üzerine bu köyün mescidinde cemaate imam olur. İmâmeti esnasında İmam Gazâlî öğrencileri ile birlikte o köye uğrar. Mescitte bir üzüm asması bulunmaktadır. Öğrenciler Gazâlî’ye iştahlarının meyve çektiğini bildirirler. Onlara, caminin imamından üzüm ikramında bulunmasını isteyebilirsiniz, der. İbn Hirzihim’den rica ettiklerinde o, ondan hiç tatmadığını, uzanıp almadığını, onu hiç yemediğini söyler. Durumu Gazâlî’ye bildirdiklerinde, Gazâlî onlara, bu şahıs Mağriblidir, kendisi yıllardır bu mescidedir ama bu asmaya elini bile uzatmamış, ondan haberi bile yokken sizler bir saat bile ondan tatmadan bekleyemiyorsunuz, der.²⁵³ İbn Hirzihim neden arzularının peşine düşmediğini mısralarında şu şekilde ifade eder:

*Serap görenler sonunda umudunu yitirirler.
Yoluna şaşırın yabancılar gördükleri serapla avunurlar.
Heva ve arzularının peşine takılıp gidenler,
Bunların birer hayalden ibaret olduğunu anlarlar.*²⁵⁴

Hicaz, Suriye, Irak, Kudüs ve Mısır gibi şark istikametinde gerçekleştirdiği uzun soluklu yolculuğunu tamamlayan ve burada İmam-ı Gazâlî ile görüşen İbn Hirzihim, daha sonra memleketi Fes’e döner. İbn Hirzihim’in Fes’teki ribatı güçlü bir düşünce ekolü, dönemin kelâmî tartışmalarına muhalif bir merkez konumuna gelir. İbn Hirzihim kadar ailesi de bölgenin saygın ailelerindedir. Soyu üçüncü halife Hz. Osman’a kadar giden İbn Hirzihim Ailesi, bir yüzyıldan fazla zamandır meşhur âlim el-Fasî’ye bağlı ilmiye sınıfının önde gelen üyelerini çıkarmıştır. Ailenin en önemli özelliği, Endülüs Emevi Devleti adına Fes idaresini elinde tutan Mağreva Berberilerinin İdrisî siyasetine muhalif tutumlarını desteklemesidir. Dinî hassasiyeti ile dikkat çeken ailenin en önemli üyesi olarak Ebû Muhammed Salih, eğitimi tamamlamak gayesi ile Suriye gibi uzak diyarlara gitmiştir. Bizzat Gazâlî’nin yanında *İhyau ulumiddin* eserini okuduğu söylenmektedir.²⁵⁵

²⁵² Hirzihim kelimesi kaynaklarda Hirzihim, Harazehim ve Harazim gibi farklı şekillerde yer almaktadır. Kelimenin aslı “ihra” ve “izm” kavramlarının terkibidir. Emâzik dilinde “ihra” kavramı, “sâka” karşılığıdır. “İzm” kavramı ise “esed” karşılığında olup salihlere atfedilen meşhur bir keramete işarettir. İbn Hirzihim, aslanla ülfet peyda edendir. Berberî lisanında kerametlere “esved” karşılığında “izmavun” denir. Bkz. el-Kettânî, *Salvetu’l-enfâs*, c. III, s. 69.

²⁵³ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 14.

²⁵⁴ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 95.

²⁵⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 24.

ö. Ebü'l-Fazl İbnü'n-Nahvî (ö. 513/1119)²⁵⁶: Aslen Nijerya'nın batısındaki Kal'atu Benî Hammad²⁵⁷ diye bilinen eyaletin Sanhace kentindedir.²⁵⁸ İbnü'n-Nahvî bir süre ticaret merkezi sayılan Sicilmâse'de yaşamıştır.²⁵⁹ Fakat burada soğuk karşılanmıştır.²⁶⁰ Şehrin yetkililerinden Abdullah b. Bessâm onu şehirde barınamaz kılmıştır. Sicilmâse'de yaşarken İbnü'n-Nahvî, İbn Abdillâh Camiinde ders vermeye başlar. Bir gün caminin kapısından geçen Sicilmâse Hâkimi Abdullah b. Bessâm, "Bu adamın okuttuğu disiplin hangisidir?" diye sorar. İbnü'n-Nahvî'nin fikhî kaynakları takip eden bir ders verdiği söylendiğinde, sadece Malikiyye mezhebini esas kabul eden hâkim, "bu kim oluyor da bizim bilmediğimiz, rağbet etmediğimiz sahada ders vermeye kalkışabilir, onun bu şekilde kendi başına buyruk ders okutmasına kim izin verebilir?" diye karşılık verir. Sonra da şeyhin camiden dışarı atılmasını emreder. Oradan ayrıldıktan sonra yaya olarak yola koyulan İbnü'n-Nahvî, kendisine bunu reva gören Abdullah b. Bessâm'a; "Sen ilmi öldürdün. Şimdi Allah da bu mekânda seni öldürecek!" diye söylenir. Abdullah b. Bessâm, ertesi gün camiye varıp burasını istimlâk etmek istediğinde, kendisiyle ihtilâflı ve kan davalı olan kabile adamları tarafından öldürülmüştür.²⁶¹

Sicilmâse'den ayrıldıktan sonra Fes kentine giden İbnü'n-Nahvî, burada da huzur bulamaz. Fes'te Ukbe b. Debbûs el-Kâdî ile başı derde girer ve şehrin Murabıt valisi tarafından sürgün edilir.²⁶² İbnü'n-Nahvî Fes'e vardığında Ukbe b. Debbûs el-Kâdî'nin²⁶³ yanına varır. İbn Bessâm'la aralarında gerçekleşen olumsuzlukların benzerini İbn Debbûs'la yaşar. İsmi geçen bu Kadî'nin çok obur olduğu söylenmektedir. Tıka basa yedikten sonra vefat ettiği anlatılır. İbnü'n-Nahvî, Sicilmâse'ye varıp bir camide namaz kılmak istediğinde orası falancanın mahalli, burası filancanın yeri diye namaz kılacak bir yer bulmakta zorlanır ve sonunda şöyle demiştir: "*Ben de burasını Allah'ın evi zannededim.*"²⁶⁴ İbn Hırzihim'in nakline göre, İbn Debbûs kendisine baskı yaptığında İbnü'n-Nahvî, Fes'ten ayrılmaya karar verir. Şehri terk etmeye karar verdiği geceyi tek secdede geçirir. Secdeden doğulunca şu duayı yapar: "*Allahum! İbn Debbûs'u sana havale ediyorum.*" Sabahleyin Kadî ölü bulunur.²⁶⁵

²⁵⁶ *İstiksa*, II/74; *Nilu'l-ibtihâc*, 383.

²⁵⁷ Burası Ebu't-Tavil Hisarı olarak da bilinmektedir.

²⁵⁸ Cornell, *age.*, s. 26.

²⁵⁹ Cornell, *age.*, s. 26.

²⁶⁰ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 99.

²⁶¹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 98-99; İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 27-28.

²⁶² Cornell, *Realm of the Saint*, s. 26.

²⁶³ Asıl adı, Abdulhak b. Abdullah b. Debbûs el-Yufranî'dir. Fes'te kendisinin gerçekleştirdiği bir ilim meclisi vardır. 557/1162 tarihinde Fes'te vefat etmiştir. Bkz. el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs*, c. II, s. 388.

²⁶⁴ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 99.

²⁶⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 99.

İbnü'n-Nahvî naz makamında bulunan isimlerdendir. Allah ile çok özel bir iletişimi söz konusudur. Duaları tesirli, iç dünyası berrak ve maneviyatı yüksek bir isimdir. Onun bu özelliği, duanın tesir gücüne dair şairin şu terennümleri dile getirmesine yol açmıştır:

Duayı hafife mi alıyorsun?

Duanın tesir gücü sana neler yaptı, bir düşün.

Atlan gece oklarında şaşma olmaz.

Olsa olsa hedefin vurulması olur. O da acı sondur.²⁶⁶

İbn Debbûs'un zorbalığı nedeniyle Fes'i de terk etmek zorunda kalan İbnü'n-Nahvî, tekrar Benî Hammâd Hisarına geri döner. 513/1119 yılında gerçekleşen vefatına kadar burada kalır.²⁶⁷ Memleketinde son derece sade, zâhidane ve kanaatkâr bir yaşam süren İbnü'n-Nahvî, olgun kişiliği, ilmî varlığı ve hikmetli sözleri ile halkın nazarında saygın bir konuma gelir. İbnü'l-Mu'tez, *Divan*'ında onun bu hâline adeta şu şekilde tercüman olur:

Erbabı kemaliyet kesbedip öldükten sonra,

Ne ilmin ne de âdâbın kıymeti vardır.

Bu durum Lokman Hekim'le diğerlerinin ölümüne benzer.

Hepsi de dermansız bir hâlde toprak altında değil mi?²⁶⁸

İbnü'n-Nahvî, tutucu bir çevrede, ıslahatçı fikirlerin savunucusu olarak yalnızlığa itilmiştir. İbnü'n-Nahvî'ye göre edep dindarlıkla, dindarlık da ancak edeple bütünlük arz etmektedir. Ebü'l-Alâ İdris b. Muhammed el-Kettânî, onun bu düşüncesini konu edinen bir şiirinden şu şekilde bahsetmektedir: "İbnü'r-Rumâme adıyla bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Cafer el-Kaysî bana bir şiir okudu ve okuduğu bu şiirin de Ebü'l-Fazl'a ait olduğunu söyledi:

Edepten uzak dindarın,

Dinden uzak edibin arasında kaldım.

Onların arasında izole edilmiş gibi yapayalnız kaldım.

Sanki Sahnun'un Divan'ında geçen Hasan'ın mısraı gibi.²⁶⁹

Güçlü bir fakih olan İbnü'n-Nahvî, fikhî sorunları çözümlerken öncelikli olarak aslî kaynaklara inilmesini ve nasların benimsenmesini öngörmektedir. Buna göre her bir müçtehid, meselelerin çözümünü öncelikle Kur'an ve hadiste aramalıdır. Bunlarda yeterli ipucu bulamazsa o zaman sahabe ve

²⁶⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 99.

²⁶⁷ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 95.

²⁶⁸ Kadı İyâz, *el-Gunyetu*, tah. Mahir Zühayr Cerrar, Dâru'l-Mağribi'l-İslâmî, Beyrut 1982, s. 165.

²⁶⁹ Bu şiirde bahsedilen Hasan b. Sabit'in mısrası hadisin bir bölümüdür. Ben-i Nadir Kabilensinden Yahudi bir aile olan Ben-i Luey'e ait yurdu Hz. Peygamberin ele geçişini anlatan bir hadis. Bkz. Sahnun ibn Said et-Tanûhî (ö.240/854), *el-Mudevvenetu'l-kubrâ*, Beyrut 1980, c. I, s. 372; İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 97.

selef-i salihinin uygulamalarına bakmalıdır. Bunlarda da herhangi bir çözüm yolu bulamazsa o zaman mezheplerin görüşlerine bakmalıdır.²⁷⁰ Ömrü boyunca Mağrib topraklarında usul öğretiminin yaygınlaşmasına, haksızlıklara karşı duyarlılığın oluşmasına katkıda bulunmuştur. En çok nebevi sünnete ilginin azlığından müşteki olmuştur. Düşmanları ister istemez onun kararlı tutumuna ve davasında sadık tavrına saygı gösterecekler de kendisini mahkûm etmekten de geri kalmamışlardır. On ikinci yüzyılın Fes toplu-munda darb-ı mesel hâline gelmiş bir söz vardı: “İbnü’n-Nahvî’nin gazabından Allah’a sığınırım.”²⁷¹ Bu sözün doğruluğunu Abdullah b. Bessâm olayı çok güzel yansıtmaktadır.

Ebü’l-Haseni’l-Lahmî’nin²⁷² arkadaşı olan İbnü’n-Nahvî,²⁷³ aklî ve naklî ilimlerde âlim bir şahsiyettir. İbnu’r-Rumame adıyla tanınan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali²⁷⁴ ve Ebû İmrân Musâ b. Hammâd es-Sanhâcî²⁷⁵ onun önde gelen talebelerindedir.²⁷⁶ O aynı zamanda İbn Hirzihim’in de usul-i fıkıh hocasıdır. İbn Hirzihim kendisi ile Fes’te görüşmüştür.²⁷⁷ İbn Hirzihim hoca-sı İbnü’n-Nahvî ile olan birlikteliğinden şu şekilde bahsetmektedir:

“Babam bana Ebü’l-Fazl İbnü’n-Nahvî ile günde yüz kez de karşılaşsam her defasında mutlaka elini öpmemi tavsiye etti. Bana hayır duada bulunması için babam beni onun yanına gönderdi. Güneş batmak üzere iken yanına vardığımda abdest alıyordu. Abdestini tamamladığımda abdest testisine baktım sanki hiç eksilmemiş gibiydi. Güneş battıktan sonra ezan okudu, kamet getirdi ve birlikte namaz kıldık. Tekbir aldığımda omzundaki elbisesine baktım. Haşyetinden titreşen sesine eşlik edercesine elbisesinde şiddetli bir kıpırdama görüldüydü. Sonra tane tane ve açık bir lehçe ile namaz surelerini okumaya başladı. Selam verdikten sonra benim namuma dua etti. Babamın yanına vardığımda kendisine ondan bahsettim ve dedim ki: Belde halkının namaza durdukları vakitten önce, yani daha güneş batarken onun namaz kıldığını gördüm. El hareketleri ile rahatsızlığını beyan edip öfkelen-di ve dedi ki: ‘Allah’ın dostlarından bir veli hakkında mı

²⁷⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 26.

²⁷¹ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 97.

²⁷² Asıl ismi Ali b. Muhammed er-Rubî olup Maliki fukasındandı. Aslen Kayrevanlıdır. 478 yılında Sefâkıs kentinde vefat etmiştir.

²⁷³ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 95.

²⁷⁴ Benî Hammad Hisarında 478 senesinde dünyaya geldi. İlmî çalışmalarda bulunmak ve ticari faaliyetleri gerçekleştirmek üzere Endülüs’e gitti. Sonra Fes’e döndü. Fes Kadısı olup Ebu’l-Fazl’a intisap etti.Bkz. el-Kettânî, *Salvetu’l-enfâs*, c. II, s. 120.

²⁷⁵ Döneminin seçkin fakihlerindendi. Merakeş Kadısı olarak görev yaptı. Burada 535 yılında vefat etti. Bkz. İbn Beşkuvâl, *Kitâbu’s-sıla fi târihi eimmeti’l-Endülüs*, s. 614; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 288.

²⁷⁶ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 95.

²⁷⁷ Cornell, *age.*, s. 26.

*böyle konuşuyorsun? Bilesin ki akşam namazının vakti, Ebü'l-Fazl'ın namazını eda ettiği zamandır. İnsanlar vakti geciktirmek suretiyle bid'ate koyuldular.' Sonra babam baştan sona kadar Ebü'l-Fazl'da gördüğüm davranış ve hâlleri anlatmamı istedi. Ben de bir bir anlatım. Yanımızda hazır bulunan anneme dedi ki: 'Allah'tan bu çocuğu bizlere faydalı kılmasını, hayırlı evlat olmasını, bu çocuktan gün görmeyi diliyorum. Zira onda artık Ebü'l-Fazl'ın feyz ve bereketi si-rayet etmiştir. Kendisi yanına geldiğinde onda nurun tecelli ettiğini gördüm. Anladım ki Allah, Ebü'l-Fazl'ın duasını kabul etmiş.'*²⁷⁸

Daha çok Sicilmâse ve Fes kentlerinde ikamet eden İbnü'n-Nahvî, Mağrib'de diyar diyar dolaşmıştır. Fıkhî donanımı kadar tasavvufî tecrübesiyle de tanınan bir isimdir. Mağrib fukahası Gazali'nin eserlerini yakmaya kalkıştığında Gazali'yi savunmuş, konu hakkında sultana mektup yazmıştır. Duası makbul biri olup ömrü boyunca sûf giyinmiştir.²⁷⁹

Takip ettiği çizgiden ötürü İbnü'n-Nahvî, Gazali'nin *İhya'sına* karşı İbn Hirzihimle aynı bakış açısını sergiliyordu. Bu esere olan hayranlığı o kadar yüksekti ki sanki Kur'ân okur gibi Ramazan ayının otuz gününde akşamları eseri otuz bölümde okur tamamlardı. Gazali gibi o da Kur'ân'ın emri bi'l-maruf ve'n-nehîyi ani'l-münker prensibine dair âyetlere ayrı bir önem verirdi. Bu doktrini benimsemesinden dolayı Muvahhid Hükümdarı İbn Tumert'le aynı kaderi paylaşmış ve Fes'den sürülmüştür.²⁸⁰ et-Tâdilî, *İhyâ'nın* yakılması tartışması ile ilgili olarak İbnü'n-Nahvî'nin sultana bir mektup yazdığını söylemektedir.²⁸¹ İbnü'n-Nahvî'ye sempati duyan Fes'teki hukukçular, Ali b. Yusuf'un suçlanan esere ait herhangi bir nüshanın yanlarında bulunmadığına dair sûfleri alenen yemin etmeye zorladığını kendisine bildirmişlerdir. İbnü'n-Nahvî yayınladığı fetvasında sultanı legal olmayan bir yolla eser yakmakla suçlamış ve böylesi bir çirkin tutumu kınadığını söylemiştir.²⁸² Dolayısıyla Ali b. Yusuf'un fermanı, ulema tarafından ortak kabul görmemiştir. İbnü'n-Nahvî, fetvasında sultanı fasitlikle ve yasadışı bir tutum içinde olmakla suçlamış, tehlikeli bir gidişata büründüğünden bahsetmiştir.²⁸³

İbn Hirzihim'in bu müşahedelerine benzer tarzda et-Tâdilî, kitabında İbnü'n-Nahvî'nin namazda yaşadığı gaybet hâlimden şu şekilde bahsetmektedir:

²⁷⁸ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 98.

²⁷⁹ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî*, s. 65-66.

²⁸⁰ Al-i İmrân 3/104-105. Emr-i bi'l-maruf sorununa Gazali yaklaşımı hakkında İbn Tumert'in değerlendirmeleri için bkz. Vincent J. Cornell, "Understanding Is the Mother of Ability: Responsibility and Action the Doctrine of Ibn Tumert", *Studia Ismaica*, 1988, S. 66, s. 89-91.

²⁸¹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 95.

²⁸² İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 96.

²⁸³ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 27.

“Rivayet edildiğine göre Ebü'l-Fazl Yusuf b. Muhammed bir gece evinde bir misafir ağırlar. Onların istirahatata çekilmesinden sonra, kendisi odasına gidip namaza durur. Evde haykırış ve seslerin yükselmesi, feryat ve iniltilerin artması üzerine misafir oğluna, şeyh namaz hâlinde ne tür bir havatırla meşgul olmaktadır, git öğren der. Durum hakkında bilgi edinen oğlu ona, böylesi hiçbir duygu yaşamadan namaz kıldığını söyler. Münkirlerin ifadesini andıran söyleminden dolayı misafir utanır. Oğlu ile birlikte ellerine bir fener alıp Ebü'l-Fazl'ın gözlerini fark edecek kadar yanına yaklaşır. Onun namaz kılkarken Hak'la ünsiyet peyda ettiğini, Hak'tan başka hiçbir şey düşünmediğini, halktan gaybet hali yaşadığını anlarlar.”²⁸⁴

Haksızlık, zorbalık ve cehalete tahammül edemeyen, sert mizacı nedeniyle başı dertten kurtulmayan, sıkıntıdan sıkıntıya düçar olan İbnü'n-Nahvî diğer yandan asla nefsânî bir dava gütmemiş, bilhassa öğrencilerine baba şefkati ile muamele etmiş, müsamahalı ve anlayışlı tavrı ile dikkat çekmiştir. İbn Hırzihim'in nakline göre, İbnü'n-Nahvî sürekli beyaz giyinirdi. Bir toplantı esnasında yanına öğrencilerinden birisi geldi. Pür telaştı. Selam verdi. Ama telaştan hokkadaki mürekkebi, Ebü'l-Fazl'ın üzerine döktü. Bundan dolayı mahcup oldu. Onun mahcubiyetini gidermek için Ebü'l-Fazl, 'Elbisenin hokka rengine bürünmesi mi gerekiyormuş' dedi, üzerinden elbisesini çıkarıp boyacıya gönderdi.²⁸⁵

p. Ebû İshak İbrahim el-Lüvâtî (ö. 513/1119): Din, akıl ve fazilet sahibi idi. Vakarının çokluğundan onun meclisinde gereksiz yere konuşulmaz ve ilimden başka söze yer verilmezdi. Kendisi ile istişare edilen, fikrine müracaat edilen fakih sûfilerdendi.²⁸⁶

r. Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Musa el-Kelbî ed-Darîr (ö. 520/1126): Aslen Endülüs'ün doğu kentlerinden Serkastalıdır. Merâkeş'te ikamet etmiş ve 520/1126 yılında burada vefat etmiştir. Ebû Mervân b. Serrâc (ö.489/1097),²⁸⁷ Ebû Ali el-Cübbânî (ö.498/1104)²⁸⁸ ve Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Hadramî (ö.489/1097)'nin²⁸⁹ yanında sarf, nahiv, hadis ve kelâm ilimlerini

²⁸⁴ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 96.

²⁸⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 97.

²⁸⁶ el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfî*, s. 83.

²⁸⁷ Abdülmelik b. Serrâc Endelüs'te lügat konusunda tartışmasız üstünlüğü olan bir imamdır. 489/1097 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla, fi târihi eimmeti'l-Endülüs*, s. 363.

²⁸⁸ Hüseyin b. Muhammed el-Ğassânî, Endülüs ulema ve muhaddislerinin büyüklerindedir. 498/1104 senesinde vefat etmiştir. İbn Beşkuvâl, *age.*, s. 142.

²⁸⁹ Kelâm âlimlerindedir. Aslen Kayrevanlıdır. Abdullah b. Yasin'in vefatından sonra Ağmat'ta Murabıtlar Devletinin kurucusu sayılan Ebu Bekr b. Ömer kendisine yakınlık göstermiştir. 489/1097 senesinde vefat etmiştir. Kabri Moritanya'nın güneyindeki Atar bölgesindedir. Onun hakkında detaylı bilgi için bkz. Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 1980, c. IV, s. 12.

tahsil etmiştir. Hocalarından özellikle el-Hadramî, kelâmî tartışmaları Mağrib-i Aksa'ya soka ilk kişidir. Bir süre Ağmat u Rike'de kalmıştır. Sultan Ebû Bekr b. Ömer Sahra'ya gittiğinde el-Hadramî'ye kadılık görevini tevdi etmiştir.²⁹⁰ el-Hadramî, 489/1097 yılında Batı Sahra kentlerinden Ezgi'de vefat edince, kelâm ilminde halefi Ebü'l-Haccâc olmuştur. Ebü'l-Haccâc, dünya ve dünya ehline karşı son derece zâhidane tutum sergileyen bir şahsiyettir. Sürekli yünden, kalın ve kaba bir giysi giymiştir. Merâkeş'le Ağmat arasında sürekli seyahatler gerçekleştirmiştir.

Muhammed b. Zâhid'in nakline göre, Ağmat'ta bulunan Murabıt Sultanı Ebü'l-Haccâc'ı sürekli hediyelere boğmak istemiş ve kendisini yanında görmeyi arzulamıştır. Şöyle ki:

“Ebü'l-Haccâc ile Merâkeş'te görüştim. Güzel görünümlü bir kişi idi. Yünden yapılmış aba giyerdi. Âlim ve zâhid bir insandı. Onun sohbet meclislerine iştirak ettim. Bir defasında sultana bir heyet göndermişti. Sultan da gelen heyeti kabul ettikten sonra kendisine kıymetli eşyalardan müteşekkil bir hediye göndermişti. Dervişlerinden koparıp onu Merâkeş'ten Ağmat'a gelmeye ikna edememişti. Ona, 'Keşke oradan ayrılabilsen!' dediğinde o, 'Buna gerek yok.' derdi. Allah için kardeşlik bağı ile bağlı bulunduğum bir dostum benim yiyeceğimi hazırlamaktadır. Her yıl gönderdiği kurbanlık hayvanından da eşim benim için bir aba dikmektedir.”²⁹¹

Merâkeş'ten Ağmat'a gelmesi için davet edilen ve sultan tarafından hediyelere boğulmak istenen Ebü'l-Haccâc, bahşedilen tüm payeleri elinin tersiyle iter ve Hak ile ünsiyeti tercih eder. Onun bu meziyetini ortaya koyan İbnü'z-Ziyât, onun iç dünyasını şu şiirle tanıtmaktadır:

*el-Vâhidü'l-Ferd olan Rabbim yegâne sığınağımdır.
O'ndan başka destek yada engel olacak güç mü var?
Ulvî gaye Allah'ı birlemekten başka ne olabilir ki?
Hakk'a kavuştuktan sonra başka kastım olur mu ki?
Bütün insanlar virdine haris iken,
Hakk'ın rızasına ram olan ey yolcu,
Sen uzakta iken O, sana yakındır.
Nûr-ı Mübîn'in önünde parıldadığı insan,
Mânâya doyar mı ve derdine ağlar mı hiç?
Senin yanında Hâlık'ından başkasını mı görüyorum?
Keşke yaratılmışların sınırlılığı yanımdaki ile kemale erse.
Hak'la barışık olmayan kendine zarar verir.*

²⁹⁰ Murabıtlar Devletinin kurucusu 453/1049 yılında Sahra'ya dönerken Ağmat'ta yerine Yusuf b. Taşfin'i bırakmıştır. en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. II, s. 13.

²⁹¹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 106.

Çünkü Güneş ışığı puslu gözlere fayda vermez.
 Bize zâtî ile tecelli eden Allah'ı tesbih ederiz.
 Bir suret ve sınırlamaya girişmeden O'nu idrak ederiz.
 Onu gönül gözleri ile görür,
 Ve O'nu, kuluna şah damarından da yakın biliriz.
 Bizlere bahşettiği türlü türlü nimetler bir bir tükenebilir,
 Ama bizlere olan tecellisi asla bitmek tükenmek bilmez.
 Filozofların her çeşit isimlendirmesinden O'nu tenzih ederiz.
 Yakınlık ve uzaklık yaftalamalarından O'nu âri kılarız.
 Rabbımız gaib değil huzurdadır,
 İnkârcular O'nun nimetlerini görmezden gelseler bile.
 O'nun nuru kalblerimize yansıdığı zaman,
 Tüm dalalet karaltılarını bir bir giderir.
 Keşke O'nu hakkıyla idrak edebilseydik, işte o zaman,
 Gecenin şekkinden, cehaletin karanlığından kurtulurduk.
 Hakk'ı batıl olarak gören diri değil,
 Cehalet karanlıkları çukurundadır.
 Ariflerin genel özelliğidir,
 Sayıca az da olsalar mânen büyük anlam ifade etmeleri.
 Hakk'ın sırrımızı temiz kıldığı kimseleriz,
 Gizleyip açığa vurduklarımız Allah içindir.
 Hak'tan başkası ile hoşnut değilsen,
 O'nu tecerrüd ve zühhd kapısında ara.
 Feyz-i ilahi meşakkatsiz elde edilmez.
 Rahatı terk çileye talip olmakla,
 Huzura kavuşmak için nefsimle baş başa kaldım
 Gayret tohumundan feyz semeresini devşiriyorum.
 Sizden ayrıldığımda sanmayın ki yalnızdım.
 Beni bana bıraktımayan birlikteliğim vardı.²⁹²

s. Ebû Muhammed Maallah İbn Yahya ez-Zenâtî (ö. 530/1129): Tâdile civarındaki Nazir beldesindedir. İlim ve takvası ile maruftur. Efraddan sayılmaktadır. 530/1129 senesinde vefat etmiştir. Keramet sahibi bir şahsiyet olup kabrinden teberrükte bulunmaktadır. Kardeşi Mahluf'un haksız kazanç uğruna ömrünü heba etmesine içerleyen, dünyevî çıkar uğruna alın teri ve el emeğinden başkasına tevessül edenlere acıyan ez-Zenâtî, takipçilerine şu şiirin çağrısına uymayı öğütlemiştir:

Ölümü uğrak yeri, kabri mesken, dirilişi çıkış süreci bilenler,
 Kiyamet günü kendini, Cennetle Cehennem arasında bulur.

²⁹² İbnü'z-Ziyât, et-Teşevvüf, s. 106-108.

*Takva dışında kalan her şey çirkindir.
Takvanın dışında kurtuluş aramak ise bir felakettir.
Dünyayı kendisine mesken tutanlar,
Ölümün onları kendisinden koparacağını bilemediler.*²⁹³

Torunu Ebû Yahya b. Ebû Bekr'e, "Evladım sen Allah'ın hukukuna riayet et ki Allah da senin hukukuna riayet etsin."²⁹⁴ nasihatında bulunmuş, kul hakkına riayetin asliyetini, helal lokmanın gereğini, hayır ve hasenatta bulunmanın önemini vurgulamıştır.

ş. Muhammed b. Halef el-Lahmî eş-Şebûkî (ö. 529/1134'den sonra): Tam ismi Muhammed b. Halef b. Ahmed b. Ali b. Huseyn el-Lahmî eş-Şebûkî olup Zahiriyye mezhebindendir. Murabıt Sultanı Ali b. Yusuf tarafından 529/1134 yılında Merâkeş'te tevkif edilmiştir. Kendisinin hapishanede kaleme aldığı tasavvufa dair bir derlemesi vardır.²⁹⁵

t. Abdüsselâm et-Tûnusî (ö. 537/1139): Abdülaziz et-Tûnusî'nin yeğeni olan Abdüsselâm et-Tûnusî ise Tilemsen'in Murabıt idarecilerine tasavvufî yaşantının temel prensiplerini benimseten şahsiyettir.²⁹⁶ Zira Ebû İmrân el-Fâsî'nin öğrencileri tarafından kurulan mescit ve eğitim kurumları, Mağrib'in batı istikametinde oldukça fazla yayılmıştır. Ebû İmrân el-Fâsî'nin öğrencilerinden Vekkâk b. Zallû el-Lumtî ve Abdulaziz et-Tûnusî gibi ulemanın gayretleri ile Atlas dağlarının güneyine kadar uzanan Mağrib'in kırsal kesimlerinde dinî hassasiyet geliştirilmiştir. Sahra topraklarında ticaret kervanlarını kontrol eden Sanhâce Murabıtları dindarlıkları ile dikkat çekmektedir. Göçebe ve elit zümrelere Mâlikî fikhını öğreten suleha, Murabıt Handedanlığının 541/1146 yılındaki yıkılışına kadar devlete sadık kalmışlardır. Abdülaziz et-Tûnusî'nin yeğeni olan Abdüsselâm et-Tûnusî, toplumsal gidişatı beğenmemesine ve sert tutum benimsemesine rağmen, Murabıt sultanlarının fikirlerine itibar ettiği bir isimdir.

Amcası Abdülaziz et-Tûnusî ile Ağmât ve Merâkeş'te hizmet eden Abdüsselâm, Ağmât'ta amcasının, Tilemsen'de de babasının vefatı üzerine Merâkeş'ten ayrılıp babasının hizmetini kaldığı yerden devam ettirmek üzere Tilemsen'e gitmiştir. Hayatının sonuna kadar da burada kalıp Tilemsen'de vefat etmiştir. Râbitatü't-Tûnusî adıyla maruf ribatın bulunduğu Ubbâd köyüne defnedilmiştir. Tilemsen'deki ikameti döneminde Cezâyir'deki Murabıt idarecilerinin manevî danışmanlığını yapmıştır. Abdüsselâm'ın siyasî otorite ile yakın temas içerisinde olması, onların her türlü icraatına katıldığı anlamına da gelmemektedir. Anlatıldığına göre Abdüsselâm Tilemsen yakınla-

²⁹³ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 132-133.

²⁹⁴ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 135.

²⁹⁵ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 14.

²⁹⁶ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 23.

rındaki arazisinde çalışırken, Murabıtların Tilemsen Valisi Mezdelî b. Tillikân²⁹⁷ ihtişamlı bir şekilde atıyla kendine doğru gelir. Atından inince emir eri hemen yere bornozunu serer ve Emir onun üzerine oturur. Abdüsselâm emire, “*Ne biçim davranıştır bu, ey Mezdelî!*” der. Onun bu sözünden utanan Mezdelî, bornozun üstünden kalkar ve çıplak yere oturur. Şeyh Abdüsselâm kendisine; “*Ben fakir, sen emirken benim huzurumda ne arıyor, ne arzuluyor-sun?*” diye sorunca, Mezdelî, senden teberrükte bulunmak ve yemeğinden tatmak istiyorum, der. Bunun üzerine Abdüsselâm; “*Benim yemeğim arpa ekmeği ve kaplumbağa eti. Bu yemeği sen nasıl yiyebilirsin ki?*” dedikten sonra yine de bir parça arpa ekmeği ve bir miktar da kaplumbağa etinden kendisine ikram eder.²⁹⁸

Abdüsselâm et-Tûnusî kişilik olarak sorulan sorulara ârifâne cevaplar veren, dünyaya karşı zâhidâne davranan, lüks ve şatafattan uzak kalan, Hakk’a râm olan, idarecilere karşı uyarıcı bir üslup kullanan, Allah yolunda kınayanın kınamasından korkmayan, sade ve basit kıyafetler giyen, arpa ekmeği yiyen, elinin emeği ile geçinen, et yemeği arzuladığı zaman karada yaşayan kaplumbağa avına çıkan ve onun etinden yiyen bir isimdir.²⁹⁹ Babasından kalan miras paylaşılıp kız kardeşi tarafından kendi hissesine düşen bin dinarlık pay kendisine takdim edildiği zaman kabul etmeyip kendi haklarını kardeşlerine hibe eder.³⁰⁰

Abdüsselâm et-Tûnusî’nin sade yaşamını ve saygın kişiliğini anlatan İbnü’z-Ziyât, konuyla ilgili şu mısralara yer vermektedir:

Nefisler zenginlikle haddi aşar.

Zira takva ile zenginlik arasında bir münasebet de yoktur.

Bundan dolayı hep şu hikmet söylenir:

*Fakr saltanattır, zira onun hesabı yoktur.*³⁰¹

Devlet hazinesinin heba edilmesine ve kamu mallarının kişilere peşkeş çekilmesine tahammül edemeyen Abdüsselâm et-Tûnusî, meşhur işadamı ve tüccarlardan Hammûd’u Tilemsen Emirinin huzurunda ikaz eder. Rivayete göre, Sahra tüccarlarından Hammûd b. Semûn el-Lahmî yaşı ilerleyince, yolculuk yapmayı terk eder. Kendini Tilemsen Camiinde ibadete hasreder. Camide günlerini geçirirken bir gün Emir Temim b. Yusuf b. Taşfin de o camiye gelir. Şeyh Abdüsselâm, Emir’in huzurunda Hammûd’a; “*Bu camide*

²⁹⁷ Sanhace kabilesinden olan Mezdelî b. Tillikân, Yusuf b. Taşfin’in emiri idi. Kurtuba ve Gırnata’da hizmet ederken 505/1111 yılının ortalarında Lensiye’ye dönmesi rica edildi. 508/1114 yılında vefat etti. İbnü’l-Kattan, *Nazmu’l-cimân*, tah. Muhammed Ali Mekki, el-Matbaatu’l-Mehdiyye, Titvan, ts., s. 19; Ebû Abdullah Muhammed İbnü’l-Hatîb *el-İhâtatü fi ahbâri’l-Gırnata*, tah. Muhammed Abdulah Annân, Kahire 1978, c. III, s. 274.

²⁹⁸ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 110-111.

²⁹⁹ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 110.

³⁰⁰ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 111.

³⁰¹ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 110.

oturmaya utanmıyor musun?” diye bağırır. Hammûd kendisine, “Hayrola” dediğinde, Abdüsselâm şu cevabı verir:

“Emir Temim b. Yusuf sana hazineden beş yüz dinar verdi. Sen de o parayla hayır yaptım ve bu camiye yaptırdım diye avunuyorsun değil mi? Onun biriktirdiği servet kirlî ve pis değil mi?”

Hammud ise cevaben şunları söyledi:

“- Allah ve sen şahitsin ki ben ondan değil, Emir benden ödünç para almıştır. Allah ve sen şahitsin ki cami için ödenen beş yüz dinarlık para benim kendi malımdır.”

Bunun üzerine Abdüsselâm,

“- İşte şimdi içim rahat etti. Allah hayrını kabul etsin. İbadet ve taatını daim kılsın.”, dedi.³⁰²

Abdüsselâm et-Tûnusî'nin bir diğer özelliği, kitleleri kamu düzenini ihlal etmekten alıkoymasıdır. Kendisinden nakledildiğine göre Tilemsen'de kötü huylu bir adam vardı. İnsanlar kendisinden çok müşteki idi. Abdüsselâm o adamla karşılaşınca elbiselerini alıp duvara çarptı ve ona;

“- Demek sen Müslümanlara eza edersin ha, herkesi kendinden bu kadar bîzar edersin öyle mi?” dedi. Adam onun ayaklarına kapanıp öpmeye başladı. Allah'a tövbeler olsun, diye yakarıştta bulundu. Abdüsselâm elini adamdan çekip elbiselerini omzuna atarak onu cezalandırmak istedi ve şöyle dedi:

“- Zavallı adam, bir Müslümana böylesine bir tutum sergilemeden dolayı yarın Allah'ın huzurunda hesap vereceksin.”

Adam ise şu ifadelerle hayretini dile getirdi:

“- Bu ne güzel gündür böyle. Bugün benim edebimi takınmamı öğrettin.”

Adam tövbekâr olduktan sonra ibadeti makbul ve seçkin bir şahsiyet hâline geldi.³⁰³

Abdüsselâm et-Tûnusî örneğindeki sûfilerin bütün derdini kitlelerin dinî duyarlılığa ermelerini sağlamak ve gafilleri gafletten uyandırmak olarak açıklayan şair, bu durumu şiirinde şu şekilde dile getirmektedir:

*Allah şahit olsun ki, şu insanlar niçin yaratıldığını bilselerdi,
Ne uyurlar ne de gaflete bürünürlerdi.
O'nu görebilseler ve niçin yaratıldıklarını idrak edebilselerdi,
Uykuları hafif, yolculukları daim olurdu.
Ölüm, kabir ve haşır serüveni var,
Kınanma, azarlanma, korkutma ve büyük afetler var.
Diriliş gününde bireyler yapıp ettiklerini,
Allah'ın heybetinden ürperip sayıp dökecekler.*

³⁰² İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 111.

³⁰³ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 112.

*Bizler de Ashab-ı Kehf gibi emre ve nehye uyduğumuzda,
Daldığımız uykumuzdan uyanır olacağız.*³⁰⁴

u. Ebû Abdillah Muhammed b. Hamîs es-Sûfi (ö. ?) Kadı İyâz'ın gerek nazari gerekse ilmî olarak kendilerinden tasavvufun kaynaklarını öğrendiği şeyhlerdendir. Ebû Abdillah Muhammed, Endülüs asıllı salih bir zâttır. Sünnet-i seniyyeye bağlı bir sûfidir. Kadı İyâz onun hakkında şu şekilde bahsetmektedir:

*“Riyazet, salahiyet, fazilet, hürriyet, ihlâs ve rikkat ehli mendî. Hâris el-Muhâsibî'nin kitaplarından sohbet eder ve onun sözlerini ezberlerdi.”*³⁰⁵

Ebû Abdillah Muhammed, tasavvufa dair kaleme alınan *el-Müntekâ fi kelâmi ehli't-tükâ* isimli eserin müellifidir. Kitaptaki konuların bir kısmını Kadı İyâz bizzat müellifin kendisinden dinlemiştir. Ebû Abdillah Muhammed, Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye'sini* okutması için Kadı İyâz'a icazet vermiştir. Kadı İyâz bu icazetin senedini şu şekilde sunmaktadır: *“Ebû Ali el-Hâfız – Ebû'l-Kasım Hâtem b. Muhammed – Ebû Bekr b. Uzre – Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî – Ahmed b. Muhammed b. Meymûn es-Savvâf.”*³⁰⁶ Bu da Kadı İyâz'ın tasavvuf ilminde derinliğe sahip olduğunu, şeyhinin yanında talim görmek suretiyle bu liyakate erdiğini, senedini Hâris el-Muhâsibî'ye dayandırmak suretiyle de Muhâsibiyye yoluna sülûk ettiğini göstermektedir.³⁰⁷

ü. Kadı İyâz (ö. 544/1149): Şaban 476/Ocak 1084 tarihinde Sebte'de doğan İyad b. Musa el-Yahsubî, Yemen kökenli idi. Kadı İyâz'ın el-Yahsubî nisbesi, Humeyr kabilesine mensubiyetindendi.³⁰⁸ İlmî tedrisatını Endülüs'te gerçekleştirdi. Kurtuba'da ilim erbabından tahsil gördü. Pek çok hadis derledi. Hadise yönelik kendisinin çok özel bir ilgisi vardı. Hadisleri toplamaya ve onları kayıt altına almaya ayrı bir önem verirdi. İlim yolunda yakini bir anlayışa, üstün zekâ, derin anlayış ve üst düzey anlama kabiliyetine sahipti. Uzun süre Sebte kentinde kaldı. Kendisi buradaki ikametinin son derece verimli geçtiğini belirtmektedir. Buradan da Gırnata kentine gitti. Fakat buradaki ikameti uzun sürmedi.³⁰⁹

Malikiliği müdafaa edip Maliki imamlarını tanıtmıştır. Sebte ve bazı Endülüs kentlerinde eğitim öğretim faaliyetleri, yargı icraatları ile meşgul

³⁰⁴ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 112.

³⁰⁵ Kadı İyâz, *el-Gunye*, s. 92.

³⁰⁶ Kadı İyâz, *el-Gunye*, s. 92.

³⁰⁷ Cemal Allâl el-Bahtî, *el-Hudûru's-Sûfi fi'l-Endülüs ve'l-Mağrib ilâ hudûdî'l-Karnî's-sâbi'i'l-Hicrî: Dirasetun tarihîyyetun fi mevâkıfî İbn Hamirî's-Sebtî mine't-tasavvufi ve'l-mutasavvifeti*, Matbaatu'l-Halici'l-arabi, Tetvan 2003, s. 86.

³⁰⁸ Muhammed İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl fi zikri menâkibi's-saâdâti seb'ati ricâlin*, el-Matbaatu ve'l-Erakul-Vataniyyetu, Merakeş 1995, s. 57.

³⁰⁹ İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl*, s. 56.

olmuştur. Murabıtlar Devletinin taklide dayalı katı din anlayışı, Maliki yoruma bağlı Kadı İyaz'ın eserlerinde tüm çıplaklığıyla kendini hissettirmektedir.

Kadı İyaz zühdü, takvası ve dünyalığa karşı mesafeli tutumuyla tanınmaktaydı. Babasının vefatından sonra miras hakkını kardeşine devretmiştir. Vefat ederken 500 Dinar borcu vardı. Resulullah ve ehl-i beyte yönelik ifade edilemez bir sevgi beslemekteydi. *eş-Şifa*'yı zaten bu duyguyla telif etmiştir. Tüm bu özelliklerinden dolayı Kadı İyaz, Merâkeş halkı tarafından takdir görmüş ve Merâkeşliler ondan keramet ehli şahsiyet diye söz etmişlerdir. Saygı duydukları velilerin başta gelenlerinden biri olarak görmüşlerdir. Merâkeş'e vardığında Merâkeşlilerin Kadı İyaz'ı kendileri için harem kabul ettiğini gören el-Yûsî, aslında Kadı İyaz'ın sadece Merâkeş'in değil tüm Mağrib'in mahremi olduğunu söyler.³¹⁰

Kadı İyâz, imam ve âlimlerin kadir ve kıymetini üstün gördükleri, hakında sitayiş ve övgüyle bahsettiği Müslüman önderlerdendir. İlim ve irfanı ile emsalsiz kimliğe bürünen isimlerdendir. Muasır olduğu doğu ve batı halkları tarafından takdir toplayan bir şahsiyettir. Kendisine Allah tarafından kitlelerin gönlünde yer edinme imkânı bahşedilmiştir. Avam ve havasın kendisine minnettar olmasını sağlamıştır. Faziletleri ile temayüz etmiş, menkıbeleri ile şöhret kazanmış ve dille ifadesi zor hâle gelen bir kişiliğe bürünmüştür.

Muhâsibî'nin *er-Riâye*'si, el-Kelbî'nin *el-İhbâr an fevâidi'l-ahbâr*'i, Sülemî'nin *Envâru'l-hakâik ve esrârü'd-dekâik*'i, İbnü Hamîsi's-Sûfî'nin *el-Müntekâ min kelâmi ehli't-tükâh*'i gibi eserleri okuyan Kadı İyâz'ın hocalarını şu şekilde sıralayabiliriz: Ebû Abdillâh Muhammed b. Hamîs es-Sûfî (ö. ?), Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, Ebû Saîd Haydar b. Yahya b. Haydar b. Yahya el-Cîlî es-Sûfî (ö. 538/1143), Ebû'l-Kasım b. Fertûn en-Nahvî (ö. 532/1137), Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Halef el-Kirâm el-Mağribî en-Nahvî (ö. 518/1124), Hişâm b. Ahmed (ö. 509/1115), Ebû Bekr et-Tartûşî, Abdurrahman b. Abdissamed en-Nisâbûrî ve Abdurrahman b. Abdillâh es-Serkistî (ö. 515/1121).

Sözleri ve davranışları ile seçkin, özel itina ve dikkatle yetişen Kadı İyâz, ilmi seven ve ilme düşkün, salihlerin sîretlerini, sûfîlerin haber ve mezheplerini yâd eden bir şahsiyetti.³¹¹ Çok sadaka verir ve başkalarının haklarına riayet ederdi. Gayretli, azimli ve çok oruç tutan birisiydi. Gecenin üçte birinden sonuncusunu bir cüz Kur'ân tilavetine hasrederdi. Her ne hâlde olursa olsun bu âdetini ihmal etmezdi. Mütedeyyin, verâ sahibi, mütevazı ve müteşerrî biri idi. İdarecilere saygıda kusur etmezdi. Hak'tan ayrı-

³¹⁰ Cüllab, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 156-157.

³¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdı İyâz*, tah.: Muhammed b. Şerife, *Fudâletü'l-Muhammediyye*, II. Baskı, Rabat 1982, s. 4.

lacak olsalar onları hizaya getirirdi. Batıla sapmaları üzerine Hak sözü söylemekten asla çekinmezdi. Onların halka karşı sorumluluklarını yerine getirmelerine ve halkın beklentilerine cevap vermelerine özen gösterirdi. Halkın da idarecilerin de gönlünde taht kuran bir isimdi.³¹² Kadı İyâz'ın tasavvuf anlayışı, şer'î ölçülerle sınırlanmış bir tasavvuf çizgisiydi. Kul olarak kişinin Allah'ın emirlerine sarılmasını ve onların gereğini yerine getirmesini öngörür. İbadet ve zühd anlayışında gerçekleşebilecek aşırılıklara karşı tavır koyardı.³¹³

Endülüs'te eğitim gören Kadı İyâz, daha çok Gazâlî'ye saldırı oklarını yönelten ve *İhyâ'nın* yakılmasına dair fetvayı veren Kadı İbnü Hamdîn et-Tağlebî (ö. 508/1114)'den ders almıştır. Kadı İyâz onun Gazâlî'ye yönelik reddiyesini bizzat kendisinden dinlediğini söylemektedir.³¹⁴ Yine Kadı İyâz'ın *İhyâ'nın* yakılmasını emreden Murabıtlar Devletinin resmî görevlilerinden biri olduğu da bilinmektedir.³¹⁵ Bazı kaynaklar *İhyâ'nın* yakılması olayına Kadı İyâz'ın şiddetli bir tavır aldığından bahsederken, bazı kaynaklar da eş-Şifâ'daki görüşlerinden hareketle Kadı İyâz'ın yakma girişimini onayladığını ve Gazâlî'yi tevil ehlinde sayarak tekfir ettiğini söylemektedirler.³¹⁶

Aslında Kadı İyâz'ın nazarında *İhyâ'nın* ayrı bir yeri vardır. Onun durumunun bir benzeri hocalarından et-Turtûşî, Muhammed b. Ali el-Mâzerî el-Mehdevî (ö. 536/1141) ve İbnü'l-Arabî el-Muâfirî'de gözlemlenmektedir. et-Tartûşî, *el-İhyâ'yı* tenkit eden bir risale yazmıştır. Muhammed b. Ali el-Mâzerî el-Mehdevî (ö. 536/1141), *el-Keşfü ve'l-inbâü an kitâbi'l-İhyâ* isimli eserin müellifidir. İbnü'l-Arabî el-Muâfirî ise *el-Avâsumü mine'l-Kavâsim* isimli eserinde Şeyh Gazâlî'ye bağlılığını beyan etmesine rağmen, *Sirâcü'l-mürîdîn* isimli eserinde Ebû Hâmid el-Gazâlî'nin *İhyâ* ve diğer eserleri hakkındaki menfi tutumunu serdetmektedir.³¹⁷ Kadı İyâz ise *İhyâ* hakkında ilmî bir bakış açısı sergilemiştir. Oğlu Abdullah bize şu rivayeti aktarmaktadır: “Amcaoğlum Ebû Abdillah ez-Zâhid bana demişti ki: Bir gün amcam şeyhi Ebû Muhammed b. Mansûr'la beraber Gazâlî'nin *İhyâ'sını* müzakere ediyorlardı. Amcam ‘*Bu kitap muhtasar hâle getirilse çok faydalı olur.*’ dedi. Ebû Muhammed b. Mansur, ‘*O zaman ihtisar yap!*’, dedi. Amcam ona; ‘*Buna sizler daha münasipsiniz.*’ dedi. Ebû Hamid cevap olarak, ‘*Aslında bu işe sizden uygun olanı yok. Ey Eba'l-Fazl! Bu işi sen yapmayacaksın da kim yapacak?*’ dedi.³¹⁸

³¹² Ebû Abdillah, *et-Ta'rif bi'l-Kâdi İyâz*, s. 5; el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfi*, s. 85.

³¹³ el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfi*, s. 85.

³¹⁴ Kadı İyâz, *el-Gunye*, s. 46.

³¹⁵ el-Bahtî, *age.*, s. 89.

³¹⁶ Kadı Ebû'l-Fazl İyâz, *eş-Şifâ bi'ta'rifî hukûki'l-Mustafâ*, tah.: Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dârü'l-Fikri li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', Beyrut 1995, c. II, s. 236.

³¹⁷ el-Bahtî, *age.*, s. 89-90.

³¹⁸ el-Bahtî, *age.*, s. 91.

Yapılan bu alıntı aslında durumu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre Kadı İyâz hocalarının *İhyâ*'ya yönelik itirazlarına yakın bir duruş sergilemektedir. Fakat o, hocaları gibi eserin yakılmasını gerektirecek bir beyanatta bulunmamıştır. Burada dikkat çekmemiz gereken bir husus da Kadı İyâz'ın *İhyâ*'ya karşı tavrı fukahanın, özellikle de şeyhi İbnü'l-Arabî el-Muâfirî'nin tutumu ile benzerlik göstermektedir. O da Gazâlî'nin bu kitabı yazarken başvurduğu keşf nazariyesidir. Keşf nazariyesi, Murabıt sisteminin ve fukahanın şiddetle reddettiği bir yaklaşım tarzıdır. Onlara göre keşf nazariyesi, bâtunî söylemlerin, sakat ve yanlış felsefî yaklaşımların dinin ruhuna ve temel kaynaklarına sirayetini sağlayacak bir kapı aralığıdır.

Kadı İyâz seçkin ilmî yeteneğe, rûhânî kimliğe ve tasavvufî çizgiye sahip birisi idi. Fakat o işrâkî tasavvuf anlayışına karşı idi. *İhyâ*'yı yakan zihniyetle *İhyâ*'yı bayraklaştıran fikriyat arasında orta yolu benimsemekteydi. Onun bakış açısı ilmî esaslara riayet, bilimsel tenkit süzgecine dikkat ve araştırmaya dayalı bir yaklaşım tarzı idi.³¹⁹

Çok sayıda hadis derleyen Kadı İyâz'ın hadislere karşı çok özel bir merakı vardı. İlim dallarında akademik zihniyete sahip, anlayış ve basiret sahibi idi. Endülüs'ten döndükten sonra Sebte halkı kendisini *el-Müdevvene* isimli eserden imtihana tabi tuttu. Münazaraya tabi tutulduğu o yıllarda otuz yaşında idi. Şura üyesi olarak görevlendirildi. Bir süre sonra ise şehrin Kadısı olarak atandı ve uzun süre bu hizmeti deruhte etti. 531/1137 yılında Gırnata Kadısı oldu. Bu makamdaki hizmeti uzun sürmedi. Daha sonra ikinci kez Sebte Kadısı oldu.³²⁰

Sebte Kadılığı görevinden ayrıldıktan sonra Kurtuba'ya giden Kadı İyâz faaliyetlerini burada yürüttü. Muvahhidler otoritesi sağlamlaşmaya başlayınca onların emri altına girmeye başladı. Muvahhidlerin Emirine bağlılığını bildirmek üzere Sellâ şehrine gitti. 543/1148 yılında Muvahhidlerin idari yapısında karışıklıklar meydana gelince Merâkeş'e gidip işlerin düzelmesine katkıda bulundu ve burada vefat etti.³²¹

Kadı İyâz'ın terceme-i hâlimden bahsedilirken, onun Merâkeş'e geliş sebebi ve buradaki vefatı hakkında farklı mülahazalar yapılmaktadır. Halife Abdülmü'min Sebte'yi kuşatır. Kadı İyâz bu saldırı esnasında şehri müdafaa eder. Taşfin b. Ali öldürüldüğünde Tilemsen ve Fes fethedilir. Abdülmü'min'in işi zorlu hâle gelir. Sebte halkı hep birlikte halifeye beyat eder. Kadı İyâz, Halife Abdülmü'min'le görüşmeye kalkışır. Kendisi ile Sellâ kentinde bir araya gelir. Yakınlıkları artmaya başlar. Halife, Sebte'ye Yusuf b. Mahlûf'u vali olarak atayınca İbn Hûd kıyamı ile Sebte halkı Abdülmü'min'e karşı yeniden ayaklanır. Ayaklanmalarında Kadı İyâz önde

³¹⁹ el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfî*, s. 91.

³²⁰ Muhammed İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl*, s. 59.

³²¹ Muhammed İbn Abdisselâm, *age.*, s. 59.

gelen isimlerden gösterilir. İsyanın elebaşlarını öldürürler. Kadı İyâz deniz yoluyla Gırnata'da bulunan İbn Gâniye'nin yanına gider. İbn Gâniye Murabıt davetine bağlı bir şahsiyettir. Kadı İyâz kendisine beyat eder. Kendisini Yahya es-Sahrâvî ile birlikte gönderir. Sebte'ye geldiğinde faaliyetlerine başlar. Bu gelişmeler Halife Abdülmü'min'e ulaştırıldığında Halife Merâkeş'ten yola çıkar. Sebte'ye saldırıp halkını mağlup eder. es-Sahrâvî geldiği yere kaçır. Kadı İyâz ve Sebte halkı eman isteyip Halifeye beyat ederler. Halife Sebte halkını ve Kadı İyâz'ı affeder. Halife kendisini Merâkeş'te ikamete zorlar. Ona Tâdile Kadılığını tevdi eder. O da bunun üzerine Merâkeş'e gider. Denildiğine göre Kadı İyâz Merâkeş'e geldiğinde hastadır. Bu hastalık da onun ölümüne sebebiyet verir. Bir rivayete göre de aslında o yolda ölmüş, naşı Merâkeş'e getirilmiştir.³²²

Kadı İyâz 543/1148 yılında vefat ettiğinde Merâkeş'in Eylân Kapısındaki kabrine defnedilir. Buradaki kabri, Muvahhidler döneminde bakımsız, terk ve ihmal edilmiş bir vaziyettedir. Merînîler iktidara geldiklerinde kabri ihmale terk edilmişlikten kurtarırılar. Türbenin inşasını ve bakımını gerçekleştirirler. Bazı sûfiler kabri başında *Şifâ* okumayı itiyat edinirler. Daha sonraki dönemlerde hastalıktan kurtulmak isteyenlerin şifayab oldukları kabir hâline gelir. Sa'dilerle Alevîler döneminde ise büyük bir ziyaret mahalli hâline dönüşür. Özellikle Alevî sultanların atası sayılan Mevlây Ali eş-Şerîf'in de yakınına defnedilmesi ile Sultan Mevlây Reşid tarafından dedelerinin kabri üstüne yapılan sanduka ve türbenin bir benzeri Kadı İyâz kabrine de yapılır. Böylece Kadı İyâz'ın makamı Mağrib'de belli başlı dinî ziyaret mahallerinden biri hâline gelir. Merâkeş'te metfun Sebatu Ricâlden birisi kabul edilir.³²³

Kadı İyâz'ın geride bıraktığı eserleri son derece faydalı ve kıymetlidir. Onlardan biri *İkmâlü'l-muallim fi Şerhi Sahîhi Müslim* iken bir diğeri, eş-Şifâ *bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ Sallelahu Aleyhi ve Sellem*'dir. Hiç kimse kendisinin meziyetini inkâra kalkışmamıştır. Aksine kendisini yakından tanımaya gayret etmiş, kendisinden gereğince istifadeye çalışmışlardır. eş-Şifâ isimli eserinin nüshaları doğuda ve batıda yaygınlık kazanmıştır. eş-Şifâ *bi tarifi hukuki'l-Mustafa*, adından da anlaşılacağı gibi Hz. Peygamberin hukukuna saygının, ona tazimin, onun değerini takdirin tespit ve tayin edilmesi amacıyla kaleme alınmıştır.³²⁴ *Şifa*'nın Anadolu halkının sosyal dokusuna nasıl nüfuz ettiğini ve bu toplumun peygamber tasavvurunun oluşmasında aslan payına sahip olduğunu, onun Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı elyazması kitaplar içerisindeki çokluğundan anlayabiliriz. eş-

³²² Muhammed İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl*, s. 64.

³²³ el-Bahtî, *el-Hudûru's-süfî*, s. 84.

³²⁴ Mustafa İslâmoğlu, *Üç Muhammed İki Tasavvur Bir Gerçek*, Denge Yayınları, IX. Baskı, İstanbul 2003, s. 88-89.

Şifa, belki de elyazması eserler arasında sayı üstünlüğü açısından ipi göğüsleyen üç-beş eserden biridir. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında birçoğu el yazma olan 320 küsur nüshası bulunan *eş-Şifa*, Osmanlı toplumunun zihnindeki peygamber tasavvurunun oluşmasında birinci bir rol ifa etmiştir.

Meşâriku'l-envâr fi tefsîri garîbi hadisi'l-Muvatta ve'l-Buhârî ve Müslim isimli eserinde evham hususlarında hatırlatma ve yaklaşımlarda bulunmuş, ricâl ehlinin isimlerini yâd etmiştir. Altın suyu ile yazılsa ya da cevherle tartılsa da bu eserin hakkının verilemeyeceği belirtilmiştir. Diğer eserlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Kitâbü't-Tenbihâti'l-müstenbata ale'l-kütübi'l-Müdevvene,*
2. *Tertîbü'l-medârîki ve takrîbü'l-mesâliki li-marifeti i'lâmi mezhebi Malik,*
3. *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâidi'l-İslâm ve Kitâbü'l-elmâ' fi zabti'rivâyeti ve takyîdü's-semâ',*
4. *Bağyyetü'r-Râid fîmâ tedamminuhû hadîsü Ümmi Zer' mine'l-fevâid,*
5. *el-Ğunyetü fi şüyûhihi,*
6. *el-Mu'cem fi şüyûhi İbn Sekra,*
7. *Tedummü'l-bürhân alâ hucceti cezmi'l-âzâm,*
8. *Meseletü'l-ehli'l-meşrût beynehumü't-tezâhür,*
9. *el-Mekâsidü'-hisân fîmâ yelzimü'l-insân,*
10. *el-Uyûnü's-sittetü fi ahbâri Sebteti,*
11. *Ğunyetü'l-kâtibi ve buğyetü't-tâlibi*
12. *el-Ecvibetü'l-Mehîratü ale'l-esileti'l-mütehayerati,*
13. *Ecvibetü'l-Kurtubiyyin,*
14. *Ecvibetühû mim mâ nezele fi eyyâmi fedâilîhi min nevâzili'l-ahkâmi,*
15. *Sırrü's-sırrâti fi âdâbi'l-kudâti.*³²⁵

³²⁵ Muhammed İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl*, s. 59-60.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUVAHHİDLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

Berberî asıllı Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İbn Tûmert el-Mehdi (ö. 524/1129) tarafından kurulan Muvahhidler Devleti, 515-667/1121-1268 tarihleri arasında, önce Fas, daha sonra Endülüs'e hâkim olmuş, Murâbitlar Devletinin varlığına son vererek İşbîliye ve Merâkeş'i kendilerine başkent yapmıştır. Murâbitlardan sonra Mağrib ve Müslüman Endülüs topraklarının hâkimi olan Muvahhidler, selefleri tarafından benimsenen ideolojilere başkaldırı hareketi niteliğinde dinî bir ıslahat girişimi başlatmışlardır. Çünkü Muvahhid Hareketinin çoğu üyesi, köken olarak Mesmûde Berberîlerindedir. Mesmûde Berberîleri, Sanhâce Berberîlerinden olan Murâbitlara rakip bir Berberî kabiledir.³²⁶ Muvahhidler, Endülüs'ün tamamına ve Mısır'a kadar Kuzey Afrika sahillerine hâkim olmuşlardır. Özellikle Ebû Ya'kub Yusuf ve Yakub Mansur dönemlerinde Endülüs, bilim ve sanatta ilerlemiş, İslâm felsefesinin üç büyük filozofu ve tabibi; İbn Tüfeyl (ö. 581/1185), Ebû Bekr İbn Zehr (ö. 595/1198) ve Ebû'l-Velid İbn Rüşd el-Hafid (ö. 595/1198) bu devrede yetişmiş, saray hekimliği, vezirlik ve kadılık görevlerinde bulunmuşlardır.³²⁷

Devletin kuruluşunda büyük rolü olan İbn Tûmert'in Cezâyirli öğrencisi ve ilk halifesi Abdülmü'min el-Kûmî, bölgede önemli güç hâline gelen Sanhâce Hanedanlığını ortadan kaldırdığı gibi Normanlar'ı da Kuzey Afrika sahillerinden çıkarmış ve Endülüs'ü nüfuzu altına almıştır. Rabat şehrini kuran Ebû Yusuf el-Mansur, Ifrikiye ve Trablusgarb'ta yaşayan Benî Hilal ve Benî Süleym kabilelerine mensup binlerce Bedevi Arabı Atlas Okyanusu sahillerine yerleştirmiştir. Ancak bunlar Ifrikiye Araplarının özellikle de Murâbit asıllı Benî Gâniye'nin büyük direnişiyle karşılaşmışlardır. Balear adalarındaki donanmaya el koyan ve Cezâyir'in bazı limanlarını geçici olarak zapteden Benî Gâniye, Murâbitlarla işbirliği yaparak Libya'nın batısına doğru ilerlemiş ve Muvahhidlerin Mısır'a ilerlemesini durdurmuştur.³²⁸

1. Muvahhid Sultanları

Mağrib ve Endülüs tarihinin önemli bir halkasını oluşturan Muvahhidler Devletinin sultanlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Muhammed b. Tûmert (515-524/1121-1130),
- Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî (524-558/1130-1163),
- Ebû Yakub Yusuf b. Abdülmü'min (558-580/1163-1184),

³²⁶ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 12.

³²⁷ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 57.

³²⁸ Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 316.

- Ebû Yusuf Yakub el-Mansur b. Yusuf (580-595/1184-1199),
- Ebû Abdillâh Muhammed en-Nâsır b. Yakub (595-610/1199-1213),
- Ebû Yakub Yusuf el-Mustansır b. Muhammed (610-621/1213-1224),
- Ebû Muhammed Abdülvahid el-Mahlû b. Yusuf (621/1224),
- Ebû Muhammed Abdullah el-Adil b. Yakub (621-624/1224-1227),
- Ebû Zekerîya Yahya el-Mu'tasım b. Muhammed (624-633/1227-1235),
- Abdülvahid er-Reşîd b. İdris (633-640/1235-1242),
- Ebü'l-Hasan Ali es-Said b. İdris (640-646/1242-1248),
- Ebû Hafis Ömer el-Murteza b. İshak (646-665/1248-1266),
- Ebü'l-Ulâ Ebu'd-Debbûs el-Vâsık İdris (665-668/1266-1269).³²⁹

2. Muvahhidler Devletinin Kurucusu ve Zühdî Yaşamı

Murabıtların son zamanlarında emri-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker prensibiyle faaliyetlerine başlayan Mehdî Muhammed İbn Tümert, düşüncelerini Eşârîlerin mantığıyla, halkın anlayacağı basit bir dille anlatarak, etkili konuşmasıyla kitleleri etrafında toplamaya çalıştı. Atlas dağlarındaki göçebe kabileler arasında zâhidane hayat tarzı ile kendisini kabul ettirdi, Beklenen Mehdî olduğunu söyleyip halk arasında yerleşmiş olan bidatleri kaldıracağını belirtti ve geniş kitlelere ulaştı.³³⁰ Kaynaklar, onu; dünya süsünden uzak, sade giyimli, kendisini davasına adanmış, zorluk ve sıkıntılara karşı sabırlı ve dünyevî beklentilerden uzak birisi olarak tanıtmaktadır. Onun ibadet ve zühd hayatına özgü aba ve hurka giydiğinden bahsedilmektedir.³³¹

Dağlık kesimlerdeki kabileleri dolaşan İbn Tümert, aralarında bulunan bozguncuları tespit ettirip farklı bir cezalandırma yöntemi geliştirmiştir. Her kabileye kendi içlerindeki asileri öldürmelerini emretmiştir. Mağrib'de buna, "temyiz günü" adı verilmiştir. Böylece kendi açısından halis ve tertemiz bir cemaat oluşturarak onları silahlandırmış ve dağlara çekilerek Murabıtlara karşı mücadeleye başlamıştır.³³² İbn Tümert'in Eşârîyye, Mutezile, Zahiriyye, Şia ve felsefenin de dahil olduğu birçok mezhepten faydalanarak geliştirdiği düşünceleri, Sahra halkları ile Bicâye ve Melîle gibi bazı şehir halkları arasında benimsenmiş, onun şahsi gayretleriyle kurulan ve güçlü bir hiyerarşiye sahip olan teşkilatı, kısa sürede devletleşmiş ve bir kurtarıcı bekleyen Kuzey Afrikalılar arasında Mehdilik misyonuyla gücüne güç katmıştır.³³³

³²⁹ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, ter. Hande Canlı, red. Gülgün Uyar, İstanbul 2005, 80.

³³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. X, s. 569; İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, Daru'l-Fikr, III.Baskı, Beyrut 1996, c. VI, s. 251; İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-âyân*, c. V, s. 46-47.

³³¹ Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi", *el-Mustefâd*, c. I, s. 33-35.

³³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. X, s. 573-574.

³³³ İbnü'l-Esir, *age.*, c. X, s. 574-577.

Berberîlerin ruh dünyalarını iyi bilen İbn Tümert, onların karşısına keramet ve Mehdilik gibi olağanüstü anlamlara sahip iki temel kavramla, şehirlerde yaşayan halkın karşısına ise özellikle Murabıtlar döneminde eserleri yakılan İmam Gazâlî (ö. 505/1111)'nin düşünceleriyle çıkmıştır. Yeni bir zihniyet değişimi gerçekleştiren İbn Tümert, Murabıtların karşı çıktığı tasavvufun tevhid doktrini ile tasavvufî kavramların serbestçe savunulmasını sağlamıştır. Böylece bir taraftan sûfî düşünce ve geleneğe sahip çıkarken, diğer taraftan da felsefî düşüncenin gelişmesine zemin hazırlamıştır.³³⁴

Batıl âdetleri terk edip toplumda tevhidin gerçek anlamda tesisini vazife edinen³³⁵ İbn Tümert takipçisi Muvahhidler, entelektüel ve teolojik açıdan, Kuzey Afrika'da hâkim olan muhafazakâr ve katı kuralları ile dikkat çeken Mâlikî ulemasına ve Murabıtların sosyal açıdan gevşek yaşam tarzına karşı bir protestoyu temsil etmişlerdir.³³⁶

3. Abdülmü'min b. Ali Dönemi (524-558/1130-1163)

İbn Tümert'in ölümü üzerine halifesi Abdülmü'min, hareketin liderliğini üstlendi. Murabıtlara karşı savaşı sürdürerek zamanla Fas'ı onların elinden aldı. 542/1147'de Merâkeş'i ele geçirerek kendine başkent yaptı.

Murabıtların çöküşü ile İspanya'da iktidar boşluğu yaşandı ve önceki yüzyılın yerel grupları olan Taifelerin benzerleri tekrar ortaya çıktı. 540/1145'te Abdülmü'min, İspanya'ya bir ordu çıkardı ve kısa bir süre içinde Müslümanlara ait olan bölgelerin büyük bir kısmını ele geçirdi. Başkenti Seville'de bulunan güçlü bir Muvahhidler Devleti, Cebelitarık Boğazının her iki tarafını da kontrol altına aldı. Mağrib'in orta ve doğu istikametindeki kırsal kesimleri, doğudan gelen Arapların saldırıları karşısında ekonomik açıdan zarar gördü, kıyı şeridi ise Normanların Hıristiyan istilacıları tarafından yağmalandı. Oldukça etkin askerî ve deniz kuvvetleri sayesinde Abdülmü'min, Tunus ve Trablusgarb'a kadar uzanan toprakları fethetti ve böylece Kuzey Afrika'yı Muvahhid yönetimi altında birleştirdi. Eyyubi sultanı Selahaddin, Haçlılara karşı Muvahhid gemilerinin yardımına başvurdu. Muvahhid hükümdarları, böylece halifenin yüce unvanlarını ve "İnananların Komutanı" ismini taşıdılar.³³⁷

İbn Tümert'in başlattığı Kur'ân ve sünnete dayalı içtihad düşüncesi, eski anlayışların zor da olsa bırakılıp ilim adamlarının yeni açılımlar getirmesine zemin hazırlamıştır. İbn Tümert'in fikirlerinden beslenen Abdül-

³³⁴ M. Necmettin Bardakçı, *Endüslü Süfî İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 15-16.

³³⁵ Claude Addas, *Ibn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, çev. Atilla Ataman, Gelenek Yayıncılık, II. Baskı, İstanbul 2003, s. 44.

³³⁶ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 80-81.

³³⁷ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 81.

mü'min b. Ali de ilmi seven, ilim adamlarına saygılı bir şahsiyet olduğu için onlara her türlü imkânı hazırlamıştır. Kendisi de kelâmî konulara vakıf, fıkıh metodunu kavramış, hadis rivayet etmiş, dil ve edebiyatta önemli bir mevki kazanmıştır.³³⁸

Bununla birlikte Abdülmü'min b. Ali döneminde izlenen genel politika tasavvuf erbabına karşı tehdit, takip ve cezai müeyyidelerdir.³³⁹ Bu dönemde bazı sûfi şahsiyetler yakın takibe alınmış ve bazı sûfilerin isyanına şahit olunmuştur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

3.1. İbn Hûd Ayaklanması

İbn Hûd, Mâsse Ribatı şeyhidir. Kalabalık derviş kitlesinin toplandığı yer olan Mâsse Ribatı ise Mağrib'in cazibe merkezlerinden biridir. Çok sayıda mürit ve taraftar kitlesi edinen İbn Hûd, diğer ribat şeyhleri ve seçkin isimlerle de işbirliği yaparak Muvahhid ordusuna karşı direniş hareketi gerçekleştirir.³⁴⁰

Mâsse'de Muvahhidlere karşı gerçekleşen İbn Hûd isyanı, aslında pek çok toplumsal gelişmeyle yakından ilgilidir. İsyân girişiminin ana sebebi, Muvahhid idarecilerinin İbn Hûd taraftarlarına ait emlakı istimlak etmesidir. İbn Hûd, hakların iadesi amacıyla resmî otoriteye karşı isyanını başlatır. Mehdi beklentisi içerisinde bulunan Mâsse, Burguvâta ve Dükkâle halklarını da kendisine katılmaları hususunda ikna eder.

Ciddi bir boyuta ulaşan ve neredeyse hedeflerini gerçekleştirecek kouna gelen İbn Hûd isyanı, Muvahhid ordusunu zor durumda bırakır. Fakat Halife Abdülmü'min ardı ardına gerçekleştirdiği hamleler ve kararlı tutumuyla isyanı bastırır, hareketi amacına ulaşmaktan alıkoyar, olayın daha fazla büyümeden önü kesilmiş olur. 542/1174 yılında İbn Hûd, öldürülür ve ashâbı dağıtılır.³⁴¹

3.2. İbn Kasiy İsyanı

Abdülmü'min b. Ali döneminin ikinci tasavvuf menşeli isyan hareketi, 539/1144 yılında gerçekleşen Ebü'l-Kasım Ahmed b. Hüseyin İbn Kasiy (ö. 546/1151)'in öncülüğünü yaptığı başkaldırıdır. İsyânın çıktığı yer, Endülüs'ün batısıdır. Bu isyan hareketinin lideri, tasavvufi kişiliğe sahip olduğundan bağlılarına, "Mürîdün" adı verilmiştir. Bu hareket, Endülüs'te Murabıt hâkimiyetinin yıkılışında öncelikli olarak rol oynayan bir akımdır. İbn Hûd isyanı gibi İbn Kasiy başkaldırısı da şer'î hassasiyetten kaynaklanmak-

³³⁸ M. Necmettin Bardakçı, *Endülüslü Sûfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 17.

³³⁹ Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi", *el-Mustefâd*, c. I, s. 44.

³⁴⁰ Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi", *el-Mustefâd*, c. I, s. 41.

³⁴¹ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfi*, s. 53.

tadır.³⁴² Endülüs’te iktidara karşı gerçekleşen İbn Kasiy isyanı, devletin nüfuz sahasını daraltmış ve zor anlar yaşamasına sebebiyet vermiştir.³⁴³ Endülüs’ün batısında Muvahhidlere karşı gerçekleştirdiği ayaklanmada İbn Kasiy, Mürsiye’de Sidâvî b. Vezir karşısında galibiyet elde etmesine rağmen, isyanı Abdullah b. Süleyman tarafından bastırılmış ve kendisi de 546/1151 yılında öldürülmüştür.³⁴⁴

3.3. Abdülcelil b. Veyhlân’ın Soruşturmayla Tabi Tutulması

Bazı mutasavvıfların konumlarından dolayı korkuya kapılan Abdül-mü’min b. Ali, 540/1145 yılındaki Merâkeş kuşatması sırasında, Ağmat mutasavvıflarından Abdülcelil b. Veyhlân’ı huzuruna çağırır. Fakat yetkililer hastalığını öne sürerek bu isteğinden vazgeçmesini isterler. Sultan ısrar edince, “*Tabutla da olsa mı?*” diyerek engel olmaya çalışırlar. Muvahhid sultanının bu veliyi huzura çağırma ısrar etmesinin başlıca sebebi, onu kontrol altında tutup halkı iktidarına karşı kıskırtmaktan sakındırması ve kendisine karşı muhtemel başkaldırı hareketlerini en aza indirme girişimleridir.³⁴⁵

Aslen Dükkâle’den olan ve Ağmât’a gelip 541/1146 yılında vefat eden Abdülcelil b. Veyhlân, ilim ve salih amel bakımından üstün liyakate sahip kişilerdendir. Şarka seyahatlerde bulunur, orada aradığı mürşidi bulur ve kendisine intisap eder. Şeyhinin silsilesi Ebû Zerri’l-Gıfârî’ye kadar uzanmaktadır. Öğrenimini tamamlayıp intisabını gerçekleştirdikten sonra tam otuz yıl fıkıh dersleri verir. Fıkıh eğitimi verirken yakın dostlarına ilim nurdan istifade etmelerini ister, onlarla birlikte ahiret ilimlerinden ve tasavvuf esrarından faydalanmaya çalışır.³⁴⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Yesûlân, Abdülcelil’in ara vermeksizin otuz yıl kırk gün ibadet yoğunluklu bir hayat yaşadığını, otuz yıldan sonra bile şeytanın şeyhi avlamaya çalıştığını söylemektedir.³⁴⁷ Müridi Yahya b. Yesûlân’a yaptığı şu tavsiye, onun düşünce dünyasını yansıtmaktadır:

“*Sana tavsiyem insanların sonradan ortaya çıkardıkları işlere iltifat etme. Zira selef-i sâlihînin yapmadığı veya icabet etmediği şeylerde hayır yoktur.*”³⁴⁸

3.4. Ebû Şuayb el-Azmûrî’nin Merâkeş’e Getirilmesi

Azmûr kentinden olan Ebû Şuayb, Ebû Ya’zâ’nın şeyhidir. Ebdâlden olduğu söylenmektedir. 541/1146 yılından sonra Merâkeş’e gelmiş ve 561/1166

³⁴² Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 42.

³⁴³ el-Bahtî, *el-Hudûru’s-Sûfî*, s. 53.

³⁴⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ’lâm*, c. II, s. 58.

³⁴⁵ Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 44.

³⁴⁶ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 147.

³⁴⁷ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 149-150.

³⁴⁸ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 147.

yılının Rabiussani ayının on üçüncü günü Azmûr'da vefat etmiştir. Öğrenimini tamamladıktan sonra Dükkâle kentine bağlı Belîskâven köyünde Kur'ân muallimi olarak görev yapmıştır. Ders esnasında asla oturmamış ve derslerini esasına dayanarak sunmuştur.³⁴⁹

Azmûr valisi şehir halkından bir gurubu haksız yere hapseder. Ebû Şuayb onları bağışlaması için şefaatçi sıfatıyla valinin yanına varır. Vali kendisini huzurdan kovar. Ebû Şuayb onun huzurundan ayrılır ayrılmaz valide şiddetli bir ağrı nükseder. Ona, “*Aman efendim sizin azarladığınız bu adam Ebû Şuayb'di. O evliyaulahtan kabul edilir ve onu reddetmenizin size zarar vereceğinden korkmaktayız.*” denilir. Şeyhin tekrar huzuruna getirilmesini emreden vali, daha önceden öldürülmelerine dair ferman verdiği kişileri kendisinin yüzü suyu hürmetine bağışladığını beyan eder. Bunun üzerine ağrılarından kurtulur.³⁵⁰

Toplumsal sorunlara duyarlılık gösteren Ebû Şuayb, Avrupalıların eline esir düşen Müslümanların kurtarılması için seferberlikte bulunmuş, kitleler arasında birlik ve beraberliğin gerçekleşmesini sağlamış, her gün fakirlere para ve erzak dağıtmıştır.³⁵¹

Namazdayken gaybet hâline bürünen Ebû Şuayb, hiç kimsenin farkına varmaz, hariçteki durumlardan hiçbir şey hissetmezdi. O nedenle müezzin, kendisine namazı hatırlatma gereği hissederdi. Namaza durduğu zaman kıyamı uzatır da uzatırdı. Bu özelliğinden dolayı kendisine Eyyûb es-Sâriye ismi verilmişti.³⁵²

Sohbetlerinde, mücâhede, riyâzet ve seyr u sülûk usullerinden bahseder, yapılan iyiliklerin büyütülmemesini, Hak için gözyaşı dökülmesini ve her an Hakk'ı anmayı tavsiye ederdi. Verâ sahiplerinin kabri toprak altındadır ama hevâ sahiplerinin kabri elbiselerinin altındadır, derdi.³⁵³ Müritlelerinden İbrahim b. Yakub'a göre Ebû Şuayb'ın yegâne öğretisi, infakın rızkı artıracığı duygusu idi.³⁵⁴

³⁴⁹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 187.

³⁵⁰ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 188.

³⁵¹ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 24.

³⁵² İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, s. 188-189.

³⁵³ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 191.

³⁵⁴ İbrahim b. Yakub bu durumun bir örneği olarak şu olayı anlatır: “*Bir gün Ebû Şuayb ile beraber oturuyorduk, bizlere şunları söyledi: ‘Allah Teâlâ âhireti nasip ettiği gibi dünyalığı da nasip eder. Kimin dünyalık bir ihtiyacı varsa, bu ihtiyacını gidermesi için Allah'a dua etsin, hâlini Allah'a arz etsin.’ Aramızda bulunan adamlardan biri kalktı ve ‘Benim ailem kalabalık, çocuk çoğuşum çok. Allah'tan bol dünya nimeti vermesini, dünyalığımı genişletmesini istiyorum.’ dedi. Ebû Şuayb onun adına Allah'tan niyazda bulundu. Daha bulunduğumuz meclisten ayrılmadan yanınıza bir garip geldi ve ‘Ben fakir, çocuk çocuk sahibi, aile ocağı olan hastalıklı bir adamım. Ne olur bana yardımcı olun.’ dedi. Ebû Şuayb, ‘Allah'tan durumunu düzeltmesi, geniş dünyalık bahşetmesini talep eden adam nerede?’ diye seslenince adam ayağa kalktı. Ebû Şuayb ona; ‘Haydi işte bu fırsat sana. Yanındaki beş dinarı ver ona!’ dedi. Adam bir kenara gidip denileni yaptı ama sadece üç dinar verdi. İhtiyaç sahibi adam sevinç içerisinde ayrılıp gitti. Parayı veren şahsi-*

Dükkâle'nin meskûn kabileleri, Sanhâce asıllı oldukları için, tabii olarak Murabıtlar Hanedanlığını destekliyordu. Muvahhidlerin Merâkeşi işgal ettikleri dönemde, Muvahhid Hanedanlığına karşı mesafeli tutum sergilediler. Yeni rejimin otoritesine kayıtsız kaldılar. Dükkâle kabilelerinin ayrılıkçı zihniyetleri, Merâkeşi'yi kaybeden ve yıkılışın eşğine gelen Murabıtları ümitlendirdi. Kendilerini destekleyen kabile zümrelerini organize ederek yeneden güçlenmenin yoluna koyuldular. Murabıt kitlelerin ve Murabıtları destekleyen Dükkâle kabilelerinin mânevî pîrleri Ebû Şuayb'dı. Ebû Şuayb'ın Dükkâle'deki Sanhâce asıllı müritleri de tamamen bağımsızlık taraftarı ve Muvahhidlerin hâkimiyetini benimsemeyen kitlelerdi.³⁵⁵ Dükkâle halkı, yeni kurulan Muvahhid Devletine vergi vermeyi reddedince, Sultan Abdülmü'min onları cezalandırmak için büyük bir askerî güç gönderdi. Askerî kuvvetler Ebû Şuayb'ın ikamet ettiği Azmûr yakınlarında Sanhâce halkına ani bir saldırı düzenledi, kabile üyeleri sahil kenarına kadar sürüldü. On dördüncü yüzyılda tarih kronolojisi üzerine yazdığı *el-Hulelü'l-Mevşiyye* isimli eserinde İbnü's-Semmâk, bu yenilgi üzerine çok sayıda kişinin hapsedildiğini, kadınların birer meta gibi cüzî bir paraya satın alındıklarını ve çocukların ise yarım dirheme temin edildiğini yazmaktadır.³⁵⁶ Muvahhidler, Müslümanların köle olarak alınıp satılamayacağı tarzındaki İslâmî esasa ri-

*yet dönüp aramıza oturdu. Bir süre sonra yanıma Endülü's'ten gelen bir tüccar uğradı ve 'Ebû Şuayb! Ben Mâlikali bir tüccarım. Ticaret maksadıyla buraya geldim. Hastalandım, deniz yolculuğu yapmaya takatim kalmadı. Kara yolculuğuna da imkânım yok. Yanımda beş yüz dinarım var. Hastalıktan kurtulana kadar bu parayla sermaye ortaklığı yapabileceğim ve benimle birlikte ticaret yapmasını önereceğin bir kimse var mı?' diye talepte bulundu. Ebû Şuayb, 'Allah'tan durumunu düzeltmesini ve geniş dünyalık bahşetmesini talep eden adam nerede?' diye seslenince, adam ayağa kalktı. Tüccara dönerek, 'Elindeki sermayeyi bu şahsa veriniz.' dedi. Tüccar denileni yapınca Ebû Şuayb, adama dönüp 'Şimdi limana git. Oradan darı satın al ve Malika'ya götür.' dedi. Adam limana gitti ve oradan buğday satın alıp gemiye yükledi ve Mâlika'ya götürdü. Orada buğdayını satıp parasıyla zeytin ve başka ürünler satın aldı. Tam denizin ortasındaiken deniz korkunç bir hâle büründü ve adam zor anlar yaşadı. Gemide bulunanlar boğulma korkusuyla yanındaki eşyalarını denize attılar. Sonra hava düzeldi, deniz normal konumuna geldi ve Azmûr limanına ulaştılar. Adam geride kalan mallarını burada 1100 dinara sattı ve kazandığı parayı Ebû Şuayb'a getirdi. O da ortağının hakkını sahibine sundu. Sonra Ebû Şuayb, ne tür bir ticaret yaptığından ve yolculuğunun nasıl geçtiğinden sual eyledi. Mürit başından geçen her şeyi anlattı. Kazancının 600 dinar olduğunu söyledi. Ebû Şuayb'ın yüz rengi değişti ve ona; 'Ben, sana ihtiyaç sahibi fakire beş dinarın tamamını vermeni söylemiştim. Galiba sen tamamını vermedin.' deyince mürit, 'Evet, efendim! Ona sadece üç dinar verdim. Kendi kendime iki dinarı da kendine ve ailene sakla dedim. Zira yanımda ondan başka hiç param yoktu ki.' cevabını verdi. Bunun üzerine Ebû Şuayb kendisine şunları söyledi: 'Yazık, sen kendi kendine kıymışsın. O beş dinarın tamamını verseydin şayet, bu ticaretten surf senin payına düşen en az beş yüz dinar olurdu. Fakat sen kıstın, Allah da senin kazancını kıstı. Tüccara ana sermayesi olan beş yüz dinarı verdi. Kalan altı yüz dinarı da aralarında eşit olarak paylaştırdı. Her birine üç yüz dinar verdi.' Bkz. İbnü'z-Ziyâd, *et-Teşevvüf*, s. 189-190.*

³⁵⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Azefî, *Zi'âmetü'l-yakîn fi zi'âmeti'l-muttekîn*, haz. Ahmet Tevfik, Rabat 1989, s. 45.

³⁵⁶ Ebû'l-Âli İbnü's-Semmâk, *el-Hulelü'l-mevşiyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merâkeşiyye*, haz. Süheyl Zekkâr ve Abdülkadir Zemâme, Casablanca 1979, s. 146-147.

ayet ediyorlardı. Fakat İbn Tümert'in davasına aykırı hareket eden Sanhâce ve Azmûr halkını küfür ehli olarak kabul ediyorlardı. Bu anlayıştan dolayı onların kadın ve çocukları savaş ganimeti kabul ediliyordu.³⁵⁷

Azmûr halkının sevgisini kazanan, şöhreti Mağrib'de her tarafa ulaşan ve halkın sorunları ile yakından ilgilenip haksız uygulamalara karşı tavır koyan Ebû Şuayb'ın tutum ve davranışları, sultanı tedirgin eder. Merâkeş kuşatmasından sonra, yani 541/1147 yılında Sultan Abdülmü'min, Ebû Şuayb el-Azmûrî ile müridi Ebû Ya'zâ'yı huzuruna getirtir. Aslında bu davetten maksat, her iki şeyhe yöneltilen suçlamaların yerinde olup olmadığını öğrenmektir. Özellikle her iki şeyhin de mükâşefe ilmine sahip ve gaybî bilgilerle dolu oldukları söylenmektedir. Merâkeş'e davet edilmelerinin ana sebebi, dinî olmaktan çok siyasîdir. Ebû Şuayb'le görüşmesi esnasında Abdülmü'min, onun keşf ehli bir şahsiyet olduğunu anlar. Onu gördüğünde rengi değişir. Kendisi ile münazara yapmak ister fakat korkar, sonunda kendisiyle tartışmaktan vazgeçer. Kendisine tevhidin hakikatinden sorar, fakat o selef-i salihinin yaptığı gibi Kur'ân âyetleri ile cevap verir. Buna rağmen, Muvahhid idaresi Ebû Şuayb Eyyub'u kendi hâline bırakmaz. Onu ve taraftarlarını sıkı kontrol altında tutar. Onlarla cedelleşmekten kaçınmaz. Azmûr'da sevenlerine baskı uygulanır. Halk başlarına gelenleri Ebû Şuayb'a arzederler. Şeyh bu duruma çok üzülür ve onlara şu cevabı verir:

*“Allah'a yemin olsun ki siz benim ecelimle imtihan oldunuz. Şayet ölürsem siz de yükünüzden kurtulursunuz.”*³⁵⁸

3.5. Ebû Ya'zâ'nın Merâkeş'e Getirilmesi

Ebû Ya'zâ Yelnûr b. Meymûn, Hezmîra kabilesinin Eyrûcân aşiretindedir. Anne tarafından ise Heskûre kabilesinin Benî Sabîh kolundandır.³⁵⁹ Arapça konuşamayan bir Berberî olmasına rağmen, kerametleri bütün Mağrib'de meşhur bir şahsiyettir. Muhataplarının hâllerine vakıf olması, kalpleri teshir etmesi ve vahşi hayvanları bile ehlileştirmesi onun bariz niteliklerindedir.³⁶⁰ Ebû Medyen, onu; *“Veyse'l-Karâni'den zamanımıza kadar gelen salihlerin haberlerini okudum. Ama Ebû Ya'zâ'nın haberlerinden daha acayibini görmedim.”*³⁶¹ sözleri ile anlatmaktadır.

Ebû Ya'zâ'nın ilk mesleği çobanlıktı. Kendisi adına sürüyü otlatmak üzere birkaç tane çoban tutardı. Bir gün biri, ertesi gün başkası sürüyü götürdü. Kendisi mescide gider Kur'ân tilavetine koyulurdu.³⁶² Kırk veliye

³⁵⁷ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 71.

³⁵⁸ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 188.

³⁵⁹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 214.

³⁶⁰ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 72.

³⁶¹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 214.

³⁶² el-Fâsî, *et-Tasavvufu'l-İslâmî fi'l-Mağrib*, s. 80.

hizmet ettiğini söyleyen Ebû Ya’zâ, onlar arasında diyar diyar seyahat eden de halkın arasında ölünceye kadar hizmet eden de vardır, demiştir.³⁶³

Dükkâle’deki ikameti sırasında Ebû Ya’zâ, Azmûr kentinin manevî sultanı ve Nûriyye Ekolünün pîri Ebû Şuayb es-Sanhâcî’nin müridi oldu. Bundan sonra benimsediği melâmî meşrep kişilik, Fes’in zahir ulemasının tenkidine maruz kalmasına yol açtı.³⁶⁴ Ebû Ya’zâ 25 yıldan daha fazla Mağrib’in yerleşime elverişsiz topraklarında dolaştı, ormanlarda aslanlar, kuşlar ve diğer hayvanlarla dostluk kurarak yaşamını sürdürdü. et-Tâdilî’nin aktardığına göre, geri kalan yirmi yılını Atlas dağlarının zirvesini teşkil eden Tîn Mâl’de geçirdi. Bu dönemde Ebû Ya’zâ, Bu Agatil adıyla tanındı. Vücudunu kamlarla dokunmuş bir hasırla örttüğü için bu adla anılırdı.³⁶⁵

Ebû Ya’zâ 541/1146-7 yılında, şeyhi Ebû Şuayb ile birlikte Muvahhid Sultanı Abdülmü’min’in emriyle Merâkeş’e getirildi. Ebû Şuayb ve Ebû Ya’zâ’nın sorgulanması, Dükkâle’de gerçekleşen vergi isyanı kapsamında değerlendirilmelidir. Ayrıca Merâkeş’in Muvahhidlerce kuşatılmasına Ebû Şuayb’ın şeyhi Abdulcelil Veyhûlân’ın tavrı koyması da ayrı bir etkidir. Ebû Ya’zâ tutukluluk süresince Kuteybiye Caminin minaresinde şeyhinden ayrı bir yerde hapsedilmiştir. Yargılama sırasında, şeyhi Ebû Şuayb gibi sorulan sorulara Kur’ân âyetleri ile cevap vermiştir. Sorgulamanın detaylı belgelerine sahip olmamakla birlikte, Ebû Ya’zâ ile Muvahhid Halifesinin karşılıklı atışmalarına, Ebû Ya’zâ’nın “*Onu kendi hâline terk edin. Ondan medet ummayın. Ona karşı sempaticide bulunmayın.*”³⁶⁶ tarzındaki sözleri ile müridlerini Muvahhid Halifesi Abdülmü’min’e karşı tepki duymaya davet ettiği anlaşılmaktadır.³⁶⁷

Serbest bırakıldıktan sonra Merâkeş’ten ayrılan Ebû Ya’zâ, Fes’e gitti. Burada Hümâtü’l-Bilîde denilen mevkide bir ribat kurdu.³⁶⁸ Ne zaman gerçekleştiği bilinmeyen bir tarihte, tekrar yer değiştirmek zorunda kaldı. Onun bu son durağı, Orta Atlas Dağlarında yer alan Tağıyye kenti idi.³⁶⁹ Ebû Ya’zâ, Adrarun İrıkkan’ın bu ormanlık alanında ailesiyle birlikte münzevî bir hayat yaşadı. Buradan ancak, Cuma namazlarını eda etmek, öğrencilerine ders vermek ve çok önemli misafirleri ile buluşmak için ayrılırdı. Kaynaklarda Ebû Ya’zâ’nın Tağıyye’yi ikamet mahalli olarak seçmesinin nedeni üzerinde fazla durulmamaktadır. 1912 yılında Mağrib işgal edildiğinde

³⁶³ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 215.

³⁶⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 69.

³⁶⁵ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 217.

³⁶⁶ el-Azefî, *Zi’âmetu’l-Yakîn*, s. 42.

³⁶⁷ C Cornell, *Realm of the Saint*, s. 71.

³⁶⁸ Bu ribatın şeyhliği Ebu Ya’za’nın Endülüslü müridi Ebû Medyen tarafından yürütülmüştür. Bkz. Kadir Özköse, “İbnü’l-Arabî’nin Şeyhi Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî’nin Hayatı, Eserleri ve Tesir Halkası”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-1)*, yıl: 9, sayı: 21, Ocak-Haziran 2008, s. 100.

³⁶⁹ el-Kettânî, *Salvetu’l-enfâs*, c. I, s. 174.

Fransız araştırmacılar bu köyün yakınlarında bir dizi kitabe bulduklarını söylemektedirler. Bu kayıtlara göre Tağıyye'nin İslâm öncesi dönemde de önemli bir dinî ziyaret mahalli olduğu beyan edilmektedir.³⁷⁰

Yüz otuz yıl kadar yaşayan Ebû Ya'zâ, Şevval 572/Nisan 1177 tarihinde yakalandığı taun hastalığı sonucunda vefat etmiş ve Tağıyye Mezarlığına defnedilmiştir. Ebû Ya'zâ'nın türbesi hâlen önemli bir ziyaret mahallidir. Filâlî/Alevî Devletinin Sultanı Mevlây İsmail, Ebû Ya'zâ'nın kabri üzerine görkemli bir türbe ve yanına da büyük bir mescit yaptırmıştır. Daha sonra Sultan I. Hasan 1881 yılında türbe ve mescidin tamirini gerçekleştirmiştir.³⁷¹

Genelde münzevî yaşam süren Ebû Ya'zâ, kırlara çıkar oradan pelit yapraklarını, yeşil bitkileri toplar ve onları öğütürdü. Yatsı namazını kıldıktan sonra bu karışımdan yarım rıtl kadar alır, onunla beslenir, karnını doyururdu. Yedikleri tamamen bitkisel gıdalardı. İnsanların elinin değdiği ürünlerden yemezdi. Bitkisel gıdalarla karnını doyuran Ebû Ya'zâ, "Yemeği ne yapayım? Bana bitkiler gıda olarak yeter de artar bile!" derdi.³⁷² Yoğun ri-yazat gerçekleştiren, nefsini sürekli kontrol altında tutan Ebû Ya'zâ, açlıktan kıvranan nefesine; "Sana bundan başka verecek şeyim yok." der ve çok az bir gıda ile yetinirdi.³⁷³ Kendisi duası makbul,³⁷⁴ feraseti güçlü, teshir gücü kuvvetli olan bir şahsiyetti. Kerametleri zahir, keşfi açık, yakîn sahibi idi.³⁷⁵

Kendisini ziyarete gelen misafirlerine ise bal, koyun ve tavuk eti ikramında bulunurdu.³⁷⁶ Ebû Ya'zâ'nın misafirleri hiç eksilmezdi. Gelen mi-

³⁷⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 62.

³⁷¹ el-Fâsî, *et-Tasavvufu'l-İslâmî*, s. 81.

³⁷² İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 216.

³⁷³ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 216.

³⁷⁴ Müritlerinden Muhammed b. Abdülkerim, onun duası makbul bir şahsiyet oluşunun bir örneğini şöyle anlatmaktadır: "Bir kuraklık mevsiminde Cuma namazı için Ebû Ya'zâ ile birlikte Ulu Camiye gittik. Herkes cumayı kılınca Ebû Ya'zâ da camiden çıktı. Cemaat onun etrafını çevreledi. Yağmurdan yoksun hâlleri ile dert yandılar. Başından sarığını çıkardı, başı bembeyazdı. Sırtından bornozunu çıkardı, ağlamaya başladı ve gözlerinden yaşlar boşaldı. Şu yakarışları dile getirdi: 'Allahım! Bu beyler, bu aciz kuldun, kendilerine yağmur lütfetmen için dua etmesini istiyorlar. Benim ne gücüm var ki, tek dileğim sensin, ben de senden istiyorum.' Başladı ağlamaya. Öyle ki onun bu niyazı üzerine gökyüzü bulutlara büründü ve yağmur yüklü bulutlar seyre koyuldu. Ben de sağanak hâlinde yağın yoğun yağmurdan dolayı ayağımdan ayakkabımı çıkarmak zorunda kaldım. Allah'ın duasını kabul ettiğine şahit oldum." Bkz. İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 217-218.

³⁷⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 221.

³⁷⁶ Müritlerinden Ebû Muhammed Abdullah b. Osman, şeyhi Ebû Ya'zâ'nın misafirperverliği, ikramdaki cömertliği, basiret ve feraseti hakkında şu hatırasını anlatmaktadır: "Fesli arkadaşlarımdan biri ile Ebû Ya'zâ'yı ziyarete gittik. Ebû Ya'zâ'yı görmek için gelenlerin ağırlandığı konağa vardık. Uzun boylu ve siyâhî olan şeyhimizi gördük. Ziyaretçileri başlarını eğiyor o da bir bir herkesin başını öpüyordu. Arkadaşım bana, 'Şu siyâhînin yaptığına bak!' dediğinde, 'Dilini tut, Allah'ın bir veli kulu hakkında böyle ileri geri konuşma!' dedim. Aslında onun konuşmasını benden başkası duymamıştı. Sıra bize geldiğinde benim başını öpüp arkadaşımın başını öpmedi, eliyle arkadaşımın göğsüne dokundu. 'Bu kardeşinizin kalbindeki şüphe ve kötü düşüncelere kadar başını öpmeyeceğim.' dedi. Arkadaşım şaşırды ve bana dedi ki: 'Yaptığımdan pişmanım. Rabbime tövbe ediyorum. Bir daha böyle bir söz söylemeyeceğim.' İnsanlar ayrıldıktan sonra Ebû Ya'zâ bize işaret edip bizimle yalnız kalmak istediğini söyledi. 'Sizler cemaatle beraber ol-

safirlere kim olursa olsun çok özel yemekler hazırlardı. Misafirlere ikram edeceği et yemeği için özel besi çiftliği oluşturur, bu hayvanların bakımını bizzat kendisi yapar ve onların yemlerini özenle verir. Ona göre fütuhât, kişinin Allah için kardeşlerini sevmesine ve misafirlerine ikram etmesine bağlı idi. Çevre köylerin ahalisi, ona gelen misafirleri ağırıyor ve onlara yaptıkları hizmetle berekete ereceklerini düşünüyorlardı. Ebû Ya’zâ vefat ettikten sonra bazıları rüyalarında onu fezada uçarken görürler. Kendisine, bu mertebeye ne ile ulaştın dediklerinde; ziyafet vermek ve yemek yedirmek suretiyle, demiştir.³⁷⁷

Onun en önemli özelliklerinden biri de kişilerin kusurlarını ortaya serdetmesi,³⁷⁸ insanlarla dobra dobra konuşmasıdır.³⁷⁹ Dergâhı ilim ve irfan sahiplerinin uğrak mekânı olmuştur. Çok sayıda kişinin yetişmesine rehberlik etmiştir. Mağrib sûflerinin ser-halkası kabul edilmiştir. Dönemin sûfî çevreleri arasında, “şeyhü’ş-şüyûh” namıyla anılmıştır. Keramet ehli bir şahsiyet olarak feyzinden istifade edilen bir isim olmuştur.³⁸⁰ Yüz yaşını aşkın bir ömür süren Ebû Ya’zâ, Fesli ilmiye sınıfına mensup bazı

maya tahammül edemiyorsunuz.’ deyip bize müstakil ve temiz bir oda tahsis etti. Orada tek başımıza kaldık. Şeyh’in hizmetlilerinden birisi bize arpa yemeği ile bir tabak sebze yemeği getirdi. Arkadaşım bana, ‘Arpa ekmeği mi yiyeceğiz?’ dedi. Kendisine; ‘Bu tür sözler söylemeyeceğine dair tövbe etmemiş miydin?’ deyip aramızda konuşurken Şeyh Ebû Ya’zâ çıkageldi. Bizlere bir tabak dolusu bulamaç ve bir tabak da kızartılmış koyun eti getirmişti. Bana dedi ki: ‘Arkadaşına söyle, burada bir ay kadar kalırsa kendisine bu şekilde yemek ikramında bulunurum. Sizin için hazırladığım bu yemeği getireceğine hizmetli yanlışlıkla öbür yemeği getirmiş.’ Arkadaşımın hayreti daha da arttı ve ‘Vallahî, tövbeler olsun, bir daha bunun gibi bir yanlışlık yapmayacağım!’ dedi.” Bkz. İbnü’z-Ziyât, age., s. 215, 219-220.

³⁷⁷ İbnü’z-Ziyât, et-Teşevvüf, s. 222.

³⁷⁸ Müritlerinden Ebû’s-Sabr onun bu özelliğine dair şu anekdotu nakletmektedir: “Ebû Ya’zâ’nın yanındaydım. Adamın biri kendisine gelip selam verdi. Ebû Ya’zâ ona, ‘Kardeşine niçin ihanet ediyorsun? Kendisi yokken eşi ile nasıl uygunsuz ilişkide bulunursun?’ dedi. Adam yaptıklarından tövbekâr oldu. Yine bir gün ona Azmûr’daki Ebû Şuayb’dan bir mektup geldi. Mektubunda Ebû Ya’zâ’ya, ‘Allah’ın kullarının ayıplarını ört, onların kusurlarını ifşa etme!’ diyordu. Mektubu okuyan Ebû Ya’zâ ise ‘Vallahî, şayet buna memur olmasaydım hiç kimseyi ifşa etmez ve yaratılmışların kusurlarını örterdim elbette.’ cevabını vermiştir.” Bkz. İbnü’z-Ziyât, age., s. 214.

³⁷⁹ Yakın dostlarından Ebû Ali Malik b. Tâmcûrt, bu özelliğin ifadesi sadedinde şu hatırasını anlatmaktadır: “Her yıl Nefs’ten Eyrûcân dağına Ebû Ya’zâ için kuru üzüm yükü taşırdım. Bazı yıllar o mesafeyi üzüm yükü ile birlikte yaya olarak kat ettiğim olurdu. Yükümü müezzine teslim ettim, o da onu eve boşalttı. Oturup kendisiyle biraz lafladık. Bana, ‘Keşke Ebû Ya’zâ ile konuşsan da insanların kusurlarını gizlemesini, ayıplarını ulu orta açıklamamasını dile getirsen. Adam cahil, kendisinin bir ilmi yok. Kendisine gelenlere ‘Ey falan neden hırsızlık yaptın? Ey falan, neden zina yaptın? Ey falan, şunu neden bunu neden yaptın?’ diyor. Her gelen bir hata ve kusurunu söylüyor. Bir ara sözünü kesince kendisine işaret edip böyle konuşmamasını söylüyorum. Bu kez de benimle konuşmuyor.’ dedi. Bu şekilde kendisi ile sohbet ederken, Ebû Ya’zâ geldi, elinde âsâsı vardı. Bana selâm verdi, hâlîmi hatırladı, aile fertlerimin durumunu sordu. Müezzinin yanına vardı, elini başına koydu, saçlarını okşadı ve ‘Evlât! Haklısın. Ben ümmiyim. Rabbimin öğrettiği dışında bir bilgi birikimim yok.’ Müezzin söylediklerine pişman olup tövbe ettiğinde Ebû Ya’zâ kendisine, ‘Evlâdım! Ne diye tövbe ediyorsun, sen doğruyu söylüyorsun. Ben ümmiyim. Ancak Rabbimin bildirdiklerini biliyorum.” İbnü’z-Ziyât, age., s. 215.

³⁸⁰ et-Temîmî, Kitâbu’l-mustefâd, vr. 8.

kişiler hariç, Mağrib halkının gönlünde taht kurmuştur.³⁸¹ Önde gelen öğrencilerinden bazıları şunlardır:

1. Ebû Medyen Şuayb el-Kirâm (ö.594/1198)³⁸²
2. Ebû Abdillâh et-Tâvudî el-Muallim (ö. 580/1184)
3. Ebû Ali Vissînen İbn Abdillâh el-Berdeî el-Esved (ö.580/1184)
4. Ebû Asfûr Ya'lâ b. Veyn Yûfen el-Eczem (ö. 583/1187)
5. Ebû Temîm Abdülvâhid el-Esved (ö. 6/12.yy)
6. Ebû Muhammed Abdülaziz İbn Müsrî el-Heskûrî (ö. 6/12.yy)
7. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdisselâm ed-Dükkâlî (ö.6/12.yy.)
8. Ebû Abdilhalik Abdüssamed İbn İshak el-Heskûrî (ö. 591/1195)³⁸³
9. Ebû Zekerîya Yahya İbn Salih el-Mistâvî (ö. 6/12.yy)³⁸⁴
10. Ebû Muhammed Yusker b. Musa el-Curâvî (ö.598/1201)
11. Ebû Yılbaht Yalilten el-Esved (ö. 602/1206)³⁸⁵
12. Ebû Yıhlû es-Sadînî (ö. 602/1206)³⁸⁶
13. Ebû Cafer Muhammed İbn Yusuf es-Sanhâcî el-Esved (ö. 608/1211)³⁸⁷
14. Ebü's-Sabr Eyüp İbn Abdillâh el-Fihri (ö. 609/1212)³⁸⁸
15. Ebû Ali Malik İbn Temâcürt el-Hezmîrî (ö. 612/1215)³⁸⁹
16. Ebû Muhammed Abdullâh İbn Osman es-Sanhâcî (ö. 612/1215)³⁹⁰
17. Ebû İsmail el-Emân el-Esved (ö. 616/1220).³⁹¹

Ebû Ya'zâ'nın hayatı, menkabeleri, kerametleri, tasavvufî görüşleri Ahmed el-Azefî (ö.633/1236)³⁹² tarafından *Zi'âmetu'l-yakîn fî zi'âmeti'l-*

³⁸¹ Muhammed İbn Asker el-Hasenî eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâşir li-mehâsini men âne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karnî'l-âşir*, haz.: Muhammed Hac, Rabat 1977, s. 101.

³⁸² Özköse, "İbnü'l-Arabî'nin Şeyhi Ebû Medyen" *Tasavvuf*, yıl: 9, sayı: 21s. 95-115; "Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî'nin Tasavvufî Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2007, c. XI, sy.2, s. 161-196.

³⁸³ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 360-361.

³⁸⁴ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 362.

³⁸⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 381-383.

³⁸⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 385.

³⁸⁷ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 403-404.

³⁸⁸ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 415-416; İbnü'l-Âbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *et-Tekmiletü li-Kitâbi's-Sılati*, tahk.: Abdüsselâm el-Hirâs, Dâru'l-Marife, ed-Dâru'l-Beydâ, ts. c. I, s. 202; el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs*, c. I, s. 168; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 71.

³⁸⁹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 422.

³⁹⁰ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 424-425; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VIII, s. 211.

³⁹¹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 444-445; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 114.

³⁹² Ahmed el-Azefî (ö.633/1236), Sebteli bir hukukçudur. Kendisi Sebteli bir baş kadının oğludur, ilmiye sınıfından çok sayıda kişinin mensup olduğu ve on üçüncü yüzyıl boyunca şehirde önemli görevler üstlenen Benu'l-Azefî kabilesinin saygın bir üyesidir. Ahmed Azefî hem rivayet hem de dirayet sahasında ismini duyurmuş bir zattır. Onun en önemli eserleri, Mağrib'de Hz. Peygamberin doğum gününün kutlanmasını meşru sayan *ed-Durru'l-muazzam fi mevâidî'n-Nebiyî'l-Muazzam* isimli eseri ile Berberî veli Ebû Ya'zâ (ö.572/1177) biyografisini sunduğu *Zi'âmetu'l-yakîn fî zi'âmeti'l-muttakîn* isimli çalışmasıdır. Bkz. Cornell, *Realm of the Saint*, s. 68.

muttakîn ismiyle kaleme alınmıştır. Bu eser, Ebû Ya'zâ hakkında söylenen ve onun genel hasletleri ile ilgili tüm rivayetlerin tartışıldığı bir eserdir.³⁹³

Ebû Ya'zâ'nın benimsediği tasavvufî çizgi, fütüvvet geleneğidir. Bitkisel yiyeceklerle beslenen Ebû Ya'zâ, başkalarının verdiklerini yemeyecek kadar helal gıdaya düşkündür. Ebû Ya'zâ'nın çağdaşı ve tabakat sahibi et-Tâdilî ve Muhammed İbnu'l-Kasım et-Temîmî (ö.604/ 1207-8)'nin belirttiğine göre ihtiyatı elden bırakmaması, zühd anlayışının bir gereğidir. Ebû Ya'zâ'yı ziyaret eden et-Temîmî, kendisine ikram edilen bir yemekte Ebû Ya'zâ'nın küçük bir çocuğun yiyeceği kadar ancak yemek yediğine şahit olduğunu söylemektedir.³⁹⁴

Kulun fenaya ermesini hakikat yolculuğunun gereği olarak kabul eden Ebû Ya'zâ, kulun ancak bu surette Hakk'ı tanımış olacağını ve Hakk'ın da kuluna bolca ihsanda bulunacağını beyan etmiştir. Ona göre fenâ mertebesindeki sâlikten beklenen; edebe riayet etmesi, perdeler kalkana ve Hak kendine tatlı bir hitapta bulunana kadar kapıdan ayrılmamasıdır.³⁹⁵ Ebû Ya'zâ nail olduğu fenâ halini şu şekilde terennüm etmektedir:

Cemâl'i de Celâl'i de müşahede ettim.

Bilin ki O, her hâl ve şartta sevdam ve mahbubum.

Ârifler fenâ ehlidirler,

Mutlak Varlık'tan başka hiçbir şeyi müşahede etmezler.

O'nun dışındaki her şeyi hakikatte yok hükmünde görürler.

*Bu durum geçmişte de şimdi de gelecekte de böyledir.*³⁹⁶

Marifetin hâl ilmi olduğunu söyleyen Ebû Ya'zâ, marifetin ancak sahibinden öğrenilebileceğine işaret eder. Ona göre marifetin yeri, kalb ve kalbin derinlikleridir. Marifet ehli, Rabbi'nin her türlü cemâl ve celâl tecellisini müşahede eder.³⁹⁷ Hakk'ı bilen ârifin nazarında cehalet, karanlık, acziyet, fakirlik ve zilletle muttasıf olan ağıyârın bir değeri yoktur. O her şeyini Rabbi'ne borçludur, elde ettiği her şeyi Rabbi'nden almıştır. Bu özelliği ile o, zillet içerisindeyken azîz, fakirken zengin, cahilken âlim, zayıfken güçlü ve acizken kuvvetli konuma gelmiş olur.³⁹⁸ Marifet kuvvettir, zıddı zaafiyettir. Marifet ilimdir, zıddı cehalettir. Marifet hayattır, zıddı ölümdür. Marifet güneştir, zıddı zulmettir. Marifet Allah'la kudrete ermektir, zıddı acziyettir. Bu vasıflardan biri zâhir olunca diğeri zâil olur³⁹⁹ Zira âyet-i kerimde şöyle bu-

³⁹³ Cornell, *age.*, s. 68.

³⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilkerim et-Temîmî el-Fâsî, *el-Mustefâd fî Menâkıbî'l-Ubbâd biMmedineti Fes ve mâ yelîhâ ani'l-Bilâd*, tah.: Muhammed Şerif, Kulliyetu'l-Âdâb bi'l-ulûmi'l-insâniyye, Tetvan 2002, c. II, s. 34.

³⁹⁵ Ebû Ya'zâ Yelnür İbn Meymûn ed-Dükkâlî, "Risâletün fi't-tasavvuf", *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, haz.: Kadir Özköse, Ensar Yay., Konya 2008, s. 232.

³⁹⁶ Ebû Ya'zâ, "Risâletün fi't-tasavvuf", *age.*, s. 229.

³⁹⁷ Ebû Ya'zâ, "Risâletün fi't-tasavvuf", *age.*, s. 229.

³⁹⁸ Ebû Ya'zâ, "Risâletün fi't-tasavvuf", *age.*, s. 230.

³⁹⁹ Ebû Ya'zâ, "Risâletün fi't-tasavvuf", *age.*, s. 231.

yurulmuştur: “*Yine de ki: Hak geldi; bâtil yıkılıp gitti. Zaten bâtil yıkılmaya mahkumdur.*”⁴⁰⁰

“Ey hakikat yolcusu!” diye hakikat sevdalılarına hitap eden Ebû Ya’zâ, hakikat sırrına erdikten sonra ilahî zât ve sıfatların mânâ boyutundan yoksun kalınamayacağını dile getirir. Müntesiplerine; ilmi şiar edinmek ve ilimle mücehhez olmak suretiyle cehaleti ortadan kaldırmalarını, güç ve kuvvet sahibi hâline gelerek de zafiyeti izale etmelerini, Hakk’ı bulunca da halkı kaybetmelerini tavsiye etmiştir.⁴⁰¹

Fenâ ve marifet sırrına erdikten sonra müşahede makamına ulaşmayı ve vuslata ermeyi öngören Ebû Ya’zâ, Hakk’ı müşahede edenin O’ndan başkasına nazar kılmasını, başkasından herhangi bir beklentiye girmesini muhal görmektedir. Tahkik sırrına eren, En Sevgili’yi kalb gözüyle ve özel sırrı ile gören ârif için gam ve kasavetin olmadığını söyler.⁴⁰² Ona göre marifet bir güneş mesabesindedir. Güneş doğunca yıldızın hükmü kalmaz. Hakk’ın marifeti ise Hakk’ın şühûdunu gerekli kılar. Hakk’ın şühûdu esnasında başkasının görülmesi düşünülemez. Hakk’ı şühûd edenin O’nunla birlikte bir başkasını şühûd etmesi muhaldir.⁴⁰³

Yaratılmışları Yaratan’dan ayrı düşünmemeyi öğütleyen Ebû Ya’zâ’ya göre kişi, faniyi görmez ve ağıyara bel bağlamazsa, baki olan Allah onu bakâ sırrına giriftar kılar, şekâvet hâlinde kurtarır ve onu kavuşma arzusuyla mesrur kılar. Şu şiiri, onun bu duygularına tercüman olmaktadır:

*Muhabbet iddiasında samimi davrananlar,
İlâhî nurların tecellisine açıkça mazhar olurlar.
Hayra koyulduğunda...
Kalkacaktır perdeler art ardına.
Her taraftan hâllere muhatap olacak,
Onların mânâsına gönünde giriftar olacak.
Ârifler, tüm güçleri ile sırlara bürünmüş olarak O’na gelirler
Gaybî feyzlerle kendilerini dirilmiş görürler.*⁴⁰⁴

Kâinat güneşinin gündüz doğup geceleyin battığını, ama gönüllerde doğan güneşin asla batmayacağını söyleyen Ebû Ya’zâ, suretleri kendi konumunda değerlendirenlerin mana sırrına giriftar olacaklarını söyler. Ona göre, Sevgili’nin nurunu idrak edenlerin yakın ve uzak derdi olmaz. Âşıkların nazarında ancak es-Semi’ ve el-Mücib olan Hak baki kalır.⁴⁰⁵ Kelime-i tevhidin kühnünü idrake koyulan sâliklerine, varlık iddiasından kaçınıp hiçlik

⁴⁰⁰ İsrâ, 17/81.

⁴⁰¹ Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’t-tasavvuf”, *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, s. 232.

⁴⁰² Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’t-tasavvuf”, *age.*, s. 230.

⁴⁰³ Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’t-tasavvuf”, *age.*, s. 230.

⁴⁰⁴ Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’t-tasavvuf”, *age.*, s. 231.

⁴⁰⁵ Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’t-tasavvuf”, *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, s. 229.

duygusuna bürünmelerini tavsiye eden Ebû Ya’zâ, hâdis olan mevcûdâtın kıdem vasfı ile nitelendirilemeyeceğini söyler.⁴⁰⁶ Marifeti; acziyet, zaaf, cehalet, zillet, fakirlik, gece ve batıl gibi durumlardan Hakk’ı tenzih etmek diye tanımlayan Ebû Ya’zâ, adem ve vücudun asla bir araya gelmeyeceğini, ademin söz konusu olmadığını, ârifin nazarında ademiyet vasıflarının Hakk’ın dışındaki ağyâr olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁷ Ebû Ya’zâ’ya göre, bir kişide yakîn nuru doğarsa, onun nazarında ekvânın vücudu gizlenir ve gözden kaybolur.⁴⁰⁸

Döneminin kutbu ve zamanının en şöhretli mutasavvıflarından biri olarak nitelenen Ebû Ya’zâ, Gazâlî’nin *İhyâ*’sından övgüyle söz etmiş, evliyanın kerametlerini inkâr edenlere sert tepki göstermiştir.⁴⁰⁹ Şeyhi Ebû Şuayb’ın Nûriyye ve Şa’biyye ismiyle anılan tarikatını sürdürmüştür. Mensup olduğu tarikatın silsilesini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Cüneyd-i Bağdâdî
- Ebû Bekr ed-Dineverî
- Ebü’l-Fazl Abdullah el-Cevherî
- Ebû Yennûr b. Abdillâh ed-Dükkâlî el-Ağmâtî
- Ebû Şuayb Eyyûb b. Saîd es-Sanhâcî
- Ebû Ya’zâ Yelnûr.⁴¹⁰

Ebû Ya’zâ’nın takipçilerinden Muhammed Bu’zâvî, Bu’zaviyye isimli tarikatın kurucusudur. Bu’zâviyye Tarikatı da Fransızlara karşı verdiği mücadele ile meşhur olmuştur. Oldukça güçlü bir nüfuza sahip olan Bu’zâvî, 1914 yılında Merâkeş’te vefat etmiştir. Kendisi ile Muhammed b. Kebir el-Kettânî arasında cereyan eden mücadeleler yayınlanmıştır.⁴¹¹

3.6. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ömer el-Esam’ın (ö. 542/1147) Sü-ikasta Kurban Gitmesi

Oldukça ilginç sûfî şahsiyetlerinden biri de Muhammed ibn Ömer el-Esam’dır. O daha çok, kendi bildiğini okuyan, vakarlı, tavizsiz ve başkasının kınamasına aldırılmayan özelliğe sahip bir sûfî idi. Kararlılığı ve ısrarcı tutumu ile ilgili çok sayıda menkıbe anlatılmaktadır. Menkabelere göre Muhammed b. Esam’ı hapishane duvarlarının bile zapt edemediği, yani onu hiçbir şeyin boyunduruk altına alamadığı anlatılmaktadır.⁴¹² Murabıt Hü-

⁴⁰⁶ Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’l-tasavvuf”, *age.*, s. 230.

⁴⁰⁷ Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’l-tasavvuf”, *age.*, s. 230.

⁴⁰⁸ Ebû Ya’zâ, “Risâletün fi’l-tasavvuf”, *age.*, s. 231.

⁴⁰⁹ Bardakçı, *İbnü’l-Arif*, s. 47.

⁴¹⁰ Cüllab, *el-Hareketü’s-sûfiyye*, c. I, s. 84.

⁴¹¹ el-Fâsî, *et-Tasavvufu’l-İslâmî*, s. 81.

⁴¹² et-Tâdîlî, eserinde Ebü’l-Kâsım b. Ali ed-Dâdesî’den nakledilen şu rivayete yer vermektedir: “Murabıtlar Devletinin Sultanı Taşfîn b. Ali’ye Ebû Abdillâh Esam ve Ebû Abdillâh ed-Dekkâk hakkında olumsuz raporlar iletilir. Sultan da her ikisinin yakalanıp Fes’e getirilmesini ve burada

kümdarı Taşfin b. Ali tarafından hapsedilmiş, bir süre sonra serbest bırakılmış ama Fes'te gözetim altında tutulmuştur. Tahliyesinden bir süre sonra, bu kez Muvahhid Sultanı Abdülmü'min döneminde ibadet ederken suikasta maruz kalır. Arkadaşları onun cesedine saygısızlık yapılırsa korkusuyla uygun bir mezarlık bulunana kadar onu kendi evleri arasında gizli bir mahalle defnederler. Birkaç gün sonra cesedi bulmak için geri döndüklerinde cesedinin ortadan kaybolduğunu görürler.⁴¹³

Sicilmâse evliyasının büyüklerinden olan Muhammed İbn Ömer el-Esam, melâmî meşrep kişilik yanında, riyazet ve mücahadesi güçlü şahsiyetlerdendi. Nefsi zelil kılmanın gereğini şiirinde şu şekilde dile getirirdi:

*Olanca sıkıntılara rağmen nice cefalara sabrettim.
Ruhu nefsim karşı müdafaa edip izzete erdirdim.
Akıllansın diye, çirkin gelen şeyleri, nefsim zorla içirdim.
Hiç kıvama erer miydi, ona eza yükünü yüklemeseydim?
Dikkat edin! İzzet Rabbimize, zillet nefsimize aittir.
Nefsin kemali tevazu ile gerçekleşecektir.⁴¹⁴*

3.7. Ebü'l-Fazl b. Ahmed'in (ö. 542/1147) Cemaatinden Tecrit Edilmesi

Muvahhidler döneminde kimi mutasavvıflar, buldukları kentlerde zorunlu ikamete mecbur edildiler. Bunun bir örneği de Sicilmâse evliyasının büyüklerinden Ebü'l-Fazl b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh idi. Dostları, sevenleri ve müritleri sürekli onun başına bir şey gelmesinden korkarlardı. Bu nedenle kendisinden şehri terk etmesini istemişlerdi. Fakat kaderin garip tecellisi olarak güvenlik güçleri şeyhi değil yakın dostlarını şehir dışına sürmüşlerdi. Müritleri şehirde yalnız kalan şeyhlerinin akıbetinden bir ha-

hapsedilmesini emreder. Ebû Abdillâh, namaz vakti geldiğinde ayaklarındaki zincirleri çözer, kimse görmeden cemaate namaz kılmak için hapishaneden çıkar. Daha sonra hapishaneye tekrar dönüp arkadaşı zincirini bağlardı. Arkadaşı kendisine; 'Senin yüzünden helak olacağız' derdi. Bir süre sonra sultan kendisini beraat etmek suretiyle şeyhin ashabını sevindirdi." Bkz. İbnü'z-Ziyât, age., s. 155.

⁴¹³ O dönemin en yakın tanıklarından olan et-Tâdilî, eserinde Muvahhid idaresinin bir takım tasavvufi rumuzlara karşı açıkça tasfiye ve ayıklama gayretine büründüklerini açıkladıktan sonra, bunun başlıca örneğinin 542/1147 yılında öldürülen Ebû Abdillâh Muhammed İbnü'l-Esam olduğunu söyler. Anlatılan menkabevi rivayetlere göre bu şahıs, sülflerin büyüklerinden dendi. Gerek Murabıtların gerekse Muvahhidlerin tasavvuf erbabına karşı ifrata varan tutumlarından rahatsızlık duyardı. et-Tâdilî'nin ifadesine göre, "Muvahhid idaresinin görevlendirdiği isimlerden biri Ebû Abdillâh Esam'ın yanına uğrar, onu ibadet ederken bulur ve sonunda düzenlediği suikastla onu öldürür. Ashabından biri bu manzarayı görür ve 'Ya Abdallâh, Allah sana rahmet etsin. Katilinin Allah belasını versin.' dedikten sonra onu gizli bir mahalle defneder. Daha sonra dostlarını durumdan haberdar eder. Cenaze merasimi düzenlemek için gelip defnedilen mahalli kazarlar ama onu orada bulamazlar." Bkz. İbnü'z-Ziyât, et-Teşevvüf, s. 155; el-Meknesî, Cezvetü'l-iktibâs, c. I, s. 260; Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidüyyetü ve't-Teyyâru's-Süfi", el-Mustefâd, c. I, s. 48; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 29.

⁴¹⁴ İbnü'z-Ziyât, et-Teşevvüf, s. 155.

ber alamadılar. Sonunda şeyhlerinin 542/1147 tarihinde dostlarına hasret bir tarzda vefat ettiği haberini alırlar. Anlatılanlara göre Şeyh Ebü'l-Fazl, başına geleceklerden korkuya kapılır. Aylarca kendisine ait bahçede yalnızlık ıstırabına maruz kalır. Çok zor anlar yaşar. Geçimini teminde zorlanır, öyle ki sonunda açlıktan ölür.⁴¹⁵

Yaşadığı hasret dolu günlerde Rabbi ile güçlü bir ünsiyet kurar. Hâlini O'na arzeder. Haksız muamelelere sabreder, Hakk'ın rızasına halel getirecek tutum ve davranışlardan kaçınır. Açıksözlülüğü ve vakarlı kişiliğinin faturası olarak bir takım sıkıntılara maruz kalmışsa da istikamet ehli olmanın gayretini gütmüştür. İşte o, bu duygularını şiirinde şu şekilde dile getirmektedir:

*Bir işi gerçekleştirmek istesem her ne zaman,
Sen her defasında ondan benim için vazgeçtin.
Benden bana daha merhametli ve daha iyi davrandın.
Hatıralarımdan kurtulayım diye azmettim.
Ama kalbimde her defasında senin önceliğini hissettim.
Benliğimde derin yaralar açan,
Benden nefretin olsa da var görmeyiver beni sen.
Aşka düşer olup dertlere düşen adam,
Nasıl sabreder anlayamadım.
Beni helâk sıkıntısından cömertçe kurtardın.
İdrak edene kadar kalbime sabrı talim ettim.
Beni varlığıyla kurtarmasaydın,
Ben Kıyamete kadar kurtuluş umudu bulamazdım.⁴¹⁶*

3.8. Ebû Mehdi İbnü's-Selâme İbn Cildâsin'in (ö. 560/1164) Dükkâle'yi Terk Etmek Zorunda Kalması

Dükkâle bölgesine bağlı Benî Degûğ beldesinde yaşayan, efrâddan kabul edilen ve evliyadan âhâd olan isimlerin ulaşabileceği makama sahip olduğundan bahsedilen Ebû Mehdi İbnü's-Selâme, dostlarda görülen güzel hasletlerin dillendirilmesini öngörürdü.⁴¹⁷ O her fırsatta manevî sırta sahip olmayı öğütlerdi.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Oğlu İbn Ebi'l-Kâsım babasının bu acı hâline şu şekilde tercüman olur: “Babam Ebü'l-Fazl'ın şöyle dediğini işittim: ‘Şer’î anlayışa ters düşmeyen ama sultanın zorlamasıyla söylediğim yalanın dışında hiçbir vebalden Allah'ın beni hesaba çekmeyeceğini umuyorum.’” Oğlu sözlerine şu şekilde devam etmektedir: “Babam yakalanmaktan korktu. Kendimize ait bir bahçeye saklandı. Aile fertleri olarak açlıktan ölecek haldeydik. Açlıktan ölmek üzereyken babam başını kaldırıp üzüm asmasına baktı. Henüz üzüm sezonu değildi ama orada salkım salkım üzümler gördü. Ona uzanıp ondan yedi. Bu, Allah'ın kendisine verdiği bir rızktı.” İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 154; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidiyyetü ve't-Teyyâru's-Sûffî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 48.

⁴¹⁶ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 154.

⁴¹⁷ Ebû Mehdi İbnü's-Selâme'nin müridi Ömer b. Abdilhalik, şeyhinden şu tavsiyeyi aldıklarını anlatır: “Evladım! Kardeşlerinizde gördüğünüz keramet ve iyilikleri onlardan gizlemeyiniz. On-

Rabat Şakir’de vaiz olan Ebû Muhammed Tillici, keramet ve fazlını işittiği Ebû Mehdi İbnü’s-Selâme’yi ziyaret eder. Ona, müritlerinin kendisine ait bir takım eleştirel söylem ve kerametleri dillendirdiklerini, uygunsuz yerlerde bunların anlatıldığını ve bu anlatılanları sultanın işitmesinden korktuğunu, söyler. Sükûnetle kendisini dinledikten sonra Muhammed Tillici’ye; “*Sadece Allah’tan korkmak gerekir.*” cevabını verir.⁴¹⁹

İbnü’z-Ziyât, Ebû Mehdi İbnü’s-Selâme’nin menkabelerini anlatırken daha çok onun dostlarına duyduğu yakın iştiyaktan bahseder. İşte onun mânâ sultanlarına olan iştiyakının manzum tarzda ifade edilmiş şekli şu şiiirdir:

*Firkat ve uzaklık beni yardan ayırdı.
Ormanın ağaçları beni hayallere daldırdı.
Ormanda yaşayanların hâli ne güzeldir!
Bu şevk benim için hem şifa hem de dermandır.
Onların hoşnutluğunu gördükçe,
Onlara duyduğum şevkim artar gün geçtikçe.
Ne zaman uçan kuşlar havalansa ve o diyarlara uçsa,
İçim gider, gıpta eder, bir hâller olur bana.
Ne kadar çok isterdim o kuşlara eşlik etmeyi,
Keşke bana da eman verilse de görseydim sizleri.
Hasretinizle daha fazla helak etmeyin beni.
Sizin ayrılığınız yetti zaten, daha fazla yakmayın beni.
Ömrüm geçip gitti kavuşamadım sizlere.
Tükendi günlerim kavuşmak arzusuyla sizlere.
Dostlarım, lütfen sadık kalınız ahdinize!
Ayrılmadan önce ne sözleşmiştiniz siz benimle.
Benim sizleri yâdım gibi ne olur siz de hatırlayın beni.
Ne olur insaf edin de unutmayın beni.
Ne olur soruşturun, ben kimim?
Neydi günahım, neden bu kadar cefalar çektim?⁴²⁰*

Muvahhidlerin hışmından duyulan korku, bazı mutasavvıfları kalan ömürlerinde terk-i diyar etmek zorunda bırakmıştır. Bunun bir örneği de Ebû Mehdi İbnü’s-Selâme’dir. Dükkâle’den ayrılıp Fes ve Rabat Şakir’e gitmiştir.⁴²¹

ları kardeşlerinize anlatınız. Böylece onlara Allah’a itaatı sevdirmiş olursunuz.” Bkz. İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 261.

⁴¹⁸ Müritlerinden Osman b. Said anlatmaktadır: “Şeyhim Ebû Mehdi İbnü’s-Selâme’ye su üzere yürüme kerametinden sual eyledim. O da bana; ‘Kardeşim! Bu durum haktr. Ancak ayakların suya basması değil kişinin sırrının suya tesir halkası önemlidir.’ cevabını verdi.” Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 262.

⁴¹⁹ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 262.

⁴²⁰ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 263-264.

⁴²¹ Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 49.

3.9. Ebü'l-Hasan Ali İbn Hırzihim'in (ö. 559/1164) Hapsedilişi

İbn Hırzihim'in Fes'te görüştüğü ve birlikte olduğu en önemli isim, fıkıh usulü hocası Ebü'l-Fazl İbnü'n-Nahvî'dir (ö.513/1115). İbn Hırzihim, babasının kendisini Ebü'l-Fazl'a nasıl bende kıldığını şu şekilde anlatmaktadır:

“Babam bana Ebü'l-Fazl İbnü'n-Nahvî ile günde yüz kez de karşılaşsam her defasında mutlaka elini öpmemi tavsiye etti. Bana hayır duada bulunması için babam beni onun yanına gönderdi. Güneş batmak üzere iken yanına vardığımda abdest alıyordu. Abdestini tamamladığımda abdest testisine baktım sanki hiç eksilmemiş gibiydi. Güneş battıktan sonra ezan okudu, kamet getirdi ve birlikte namaz kıldık. Tekbir aldığımda omzundaki elbisesine baktım. Haşyetinden titreyen sesine eşlik edercesine elbisesinde şiddetli bir kıpırdama görülüyordu. Sonra tane tane ve açık bir lehçe ile namaz surelerini okumaya başladı. Selam verdikten sonra benim namuma dua etti. Babamın yanına vardığımda kendisine ondan bahsettim ve dedim ki: Belde halkının namaza durdukları vakitten önce, yani daha güneş batarken onun namaz kıldığını gördüm. El hareketleri ile rahatsızlığını beyan edip öfkelenildi ve dedi ki: Allah'ın dostlarından bir veli hakkında mı böyle konuşuyorsun? Bilesin ki akşam namazının vakti, Ebü'l-Fazl'ın namazını eda ettiği zamandır. İnsanlar vakti geciktirmek suretiyle bid'ate koyuldular. Sonra babam baştan sona kadar Ebü'l-Fazl'da gördüğüm davranış ve hâlleri anlatmamı istedi. Ben de bir bir anlattım. Yanımızda hazır bulunan anneme dedi ki: Allah'tan bu çocuğu bizlere faydalı kılmasını, hayırlı evlat olmasını, bu çocuktan gün görmeyi diliyorum. Zira onda artık Ebü'l-Fazl'ın feyz ve bereketi si-rayet etmiştir. Kendisi yanıma geldiğinde onda nurun tecelli ettiğini gördüm. Anladım ki Allah, Ebü'l-Fazl'ın duasını kabul eylemiş.”⁴²²

Ali b. Hırzihim, amcası Salih b. Hırzihim vasıtasıyla İmam Gazâlî'nin eser ve prensiplerine ilgi duyuyordu. Amcası Salih'in bizzat kendisi Şark'ta Gazâlî ile görüşmüş ve onun müritlerinden biri hâline gelmişti.⁴²³ Amcasının Gazâlî öğretisine aşırı bağlı olmasına rağmen, genç İbn Hırzihim, önceleri *İhya'yı* tasvip etmemekte ve yasaklanmasına onay vermekteydi. Ne zaman ki rüyasında Resulullah'ı görüp Hz. Peygamberin kendisine tutumunun yanlışlığını ve hatalı düşünceye sahip olduğunu hatırlatması üzerine önceki görüşlerinden vazgeçmiştir. Bu durumu İbn Hırzihim şöyle anlatır:

“Bir yıl süreyle kendi evimde Gazâlî'nin İhyâu Ulûmiddin isimli eserini eleştirel bir gözle okumaya koyuldum. Kitabın yakılmasına dair yapılan tartışmalara yönelik tavrımı ortaya koydum. Uyudum, rü-

⁴²² İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 98.

⁴²³ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 94-95; el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslâmî*, s. 14.

*yamda birinin şunları söylediğini işittim: 'Onu tecrit edin ve ona pişman olana kadar dayak atın.' Tam seksen değnek vurulmuştu. Uyanduğumda sırtımı kontrol ettim ve bu dayaktan dolayı şiddetli bir ağrının olduğunu gördüm. Sahip olduğum kanaatlerden ötürü Allah'a tövbe ettim. Sonra tekrar o meseleler üzerine düşündüm ve gördüm ki onlar kitap ve sünnete uygun durumdalar.'*⁴²⁴

Bundan sonra Mağrib'in ücra köşelerine kadar uzanan görüşleri ile Gazâlî'nin propagandasını yapmış ve Gazâlî fikirlerinin benimsenmesine öncülük etmiştir. Geri kalan ömrünü talebelerine *İhya* okutmak suretiyle geçirmiştir. Her yıl *İhyâ'nın* bir nüshasını yazar olmuştur.⁴²⁵ Mağrib'de Gazâlî ekolünün başlıca temsilcisi konumuna gelen İbn Hırzihim'in Cüneyd-i Bağdadi'ye ulaşan tarikat silsilesi, şu şekildedir:

- Amcası Salih b. Hırzihim
- Ebû Bekr b. el-Arabî
- İmam Gazâlî
- Ebü'l-Meâlî İmamü'l-Harameyn
- Ebû Tahir el-Mekkî
- Cüneyd-i Bağdâdî.⁴²⁶

Gazâlî'nin eserlerinin yayılmasında etkili olmasından dolayı Ali İbn Hırzihim, kuruluş aşamasında Mağrib sülflüğünün en önemli ismi olmuştur. Tabakat kitapları, onu tanıtırken, İbn Hırzihim'in çok yönlü bir şahsiyet olduğundan bahsetmektedir. Kendisi zahirî ilimlerde de otorite bir şahsiyettir. Meşhur Endülüs hukukçusu Ebû Bekr İbnü'l-Arabî el-Mu'âfirî'nin (ö.543/1148) yanında eğitimini tamamlamıştır. O, aynı zamanda tefsir ve hadis sahasında da saygın bir âlimdir. Ayrıca sülfi psikolojisi ve tasavvufi ahlâk üzerine kaleme alınan Muhasibi'nin *er-Riâye li-hukukillah* isimli eserine ayrı bir hassasiyet göstermiştir. Kişisel olarak kendisi kelimenin tam anlamıyla salih bir kul, dindar ve zâhiddir. Giyim-kuşamında sade, mütevazı, güler yüzlü ve açık sözlüdür. Onunla görüşen herkes mutlaka kendisinden etkilenmiştir. Genç yaşlı herkese zaman ayırmuş, kendisine yöneltilen sorulara cevap vermeye çalışmıştır. Babasından hatırı sayılır miktarda miras kaldığında bunun tamamını fakirlere bağışlamıştır. O, aynı zamanda hem Fes hem de Merâkeş'te verdiği derslerle çok sayıda kişinin yetişmesine katkıda bulunmuştur.⁴²⁷ Bunlar arasında özellikle; Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh el-Endelûsî

⁴²⁴ Bkz. İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 169.

⁴²⁵ el-Meknesî, *Cezvetü'l-İktibâs*, c. II, s. 466; Abbas İbn İbrahim, *el-İ'lâm*, c. IX, s. 52.

⁴²⁶ Ahmed İbn Kanfez el-Hatib el-Kostantuni, *Unsü'l-fakir ve izzü'l-hakir*, tah. Muhammed el-Fâsî-Adolf Faur, Rabat 1965, s. 93.

⁴²⁷ el-Meknesî, *Cezvetü'l-İktibâs*, c. II, s. 464; Abbas İbn İbrahim, *el-İ'lâm*, c. IX, s. 49-52; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 25.

(ö. 604/1207),⁴²⁸ Ebû Muhammed Abdullah İbn Osman es-Sanhâcî (ö. 612/1215)⁴²⁹ ve İbrahim b. Câbir b. Ömer b. Abdırrahman b. Ömer el-Mahzûmî (ö. 641/1243)⁴³⁰ zikredilmesi gereken isimlerin başında gelmektedir.⁴³¹

Melâmî anlayışa sahip, döneminde ilgi odağı hâline gelen, kerametleri ile tanınan İbn Hirzihim, Mağrib’in en önemli velileri arasında sayılmaktadır. Hem fakih, hem muhaddis hem de zâhid bir kişiliğe sahiptir. İbn Berrecân’ın tutuklanıp Merâkeş’e getirildiği sırada kendisi ile görüşmüştür. Merâkeş’te idam edildikten sonra İbn Berrecân’a ait cesedin çöplüğe atılacağını duyan İbn Hirzihim, yakın dostlarından birine Merâkeş caddelerini dolaşarak halkı İbn Berrecân’ın cenaze törenine davet etmesini söylemiş ve cenaze törenine büyük bir kalabalığın katılmasını sağlamıştır. İbnü’z-Ziyât, bu durumu şu şekilde anlatmaktadır:

“Ebü’l-Hakem b. Berrecân Kurtuba’dan Merâkeş’e zorla getirildiğinde, yapılan suçlamalar muvacehesinde sorgulamaya tabi tutuldu. Yapılan suçlamalar sonucu, Ebü’l-Hakem’in idamına karar verildi. Bunun üzerine Ebü’l-Hakem sultanı kastederek; “Vallahi, bundan sonra yaşasam ne olacak ki. Ölümümden sonra beni yerimden

⁴²⁸ Ağmât u Rike halkındandı. 604/1207 yılında burada vefat etti. Ebü’l-Hasan İbn Hirzihim ile beraber olmuş ve kendisine hizmet etmiştir. Ağmât’ta Ebû Bekr İbn Arabî ile de görüşmüştür. Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 392.

⁴²⁹ 612/1215 yılında Merâkeş’te vefat etmiştir. Salihlerin haberlerini ezbere bilen, tasavvuf yoluna sülûk eden ilim erbabındandır. İbn Hirzihim, Ebû Şuayb ve Ebû Ya’za gibi Mağrib’in seçkin şahsiyetlerinin meclislerine katılmıştır. Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 424-425; Abbas İbn İbrahim, *age.*, c. VIII, s. 211.

⁴³⁰ Merâkeşli olmakla birlikte Fes’tе yetişmiştir. el-Kaffâl adıyla da tanınmaktadır. Seyr u sülûkunu Ali İbn Hirzihim’in yanında tamamlamıştır. Tasavvufî temayülünü kemâle erdirdikten sonra kendini vaaz, nasihat ve irşad faaliyetlerine vermiştir. İlim ve amel yolunda sabır ve sebat ile tanınmıştır. Endülüs’e geçip iki sene kadar burada kalmıştır. 629/1232 yılında buradan ayrılıp Merâkeş’e geçmiş, vefat edene kadar da vaaz ve nasihatlerini sürdürmüş ve seksen yaşında vefat etmiştir. Bkz. İbnü’l-Âbâr, *et-Tekmiletü li-Kitâbi’s-Sılati*, c. I, s. 177; el-Meknesî, *Cezvetü’l-İktibâs*, s. 87; Abbas İbn İbrahim, *el-İ’lâm*, c. I, s. 157.

⁴³¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Osman, şeyhi İbnü’l-Hirzihim’in yanında bir saat gibi kısa sürede sülûkunu tamamlayan bir müridin durumunu şu şekilde anlatmaktadır: *“Ebû Cebel gibi ancak kırk yıldan sonra Allah’a ulaşan kişiler vardır. Ebü’l-Hasan b. Hirzihim’in bahsettiği bir genç gibi bir saat içinde Allah’a vasıl olanlar vardır. İbn Hirzihim’in yanına gelen bu delikanlı, tüm himmetiyle Allah’a yönelme çabası içinde idi. Fakat o bu talebi engelledi. Bir süre sonra onun yanına başını tıraş etmiş ve üzerinde kaba bir aba olduğu hâlde tekrar geldi. Her şeyden kesilip Allah’a yönelmek hususunda tekrar onunla istişare etti. Yine kendisine engel oldu. Bunun üzerine Fes Camiine gidip iki gün süreyle bir şey yiyip içmeden ibadete koyuldu. Üçüncü gün Caminin avlusunda akan kanalın başına vardı. Oradan içecek su ya da yiyecek bir şeyler bulma umudunu taşıdı. İçerisinde sıcak yemek bulunan bir tabak gördü. Caminin kapılarına baktı hepsi de kapalıydı. Tabaktaki yemeği yedi, tabağı da kanala bıraktı. Her ne zaman acıksa bu kanalın başına varır, yemek dolu tabağı kanalın başında bulurdu. Yemeği yer tabağı da âdeti gereğince kanalın kıyısına bırakırdı. Ebü’l-Hasan’ın yanına varıp durumdan bahsetti. Ebü’l-Hasan kendisine; ‘Evladam! Artık dilediğin yere gidebilirsin.’ dedi. Bunun üzerine çekip giden bu delikanlıdan şeyhe mektuplar geldi. Ama nerede olduğunu kimse bilmiyordu. Şeyh onu okur ve ağlardı. Sonra da ‘Sübhanelallah! Bu delikanlı Allah’a bir saatte vasıl oldu’ dedi.”* Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 176-177.

yurdumdan edeni de Allah yaşatmasın” bedduasında bulundu. Ebü'l-Hakem öldürüldü. Sultan cesedinin çöplüğe atılmasını, namazının kılınmamasını ve fukahadan hiç kimsenin onu tebciye kalkmamasını emretti. Ali İbn Hirzihim’in meclisine devam eden ve kendisine hizmet eden siyâhî bir adam geldi, Ebü'l-Hakem’in başına gelenleri ve sultanın onun hakkında yaptıklarını haber verdi. İbn Hirzihim o adama dedi ki: ‘Sen kendi nefsini Allah’a satmak istersen sana söylediklerimi yap!’ Adam, ne emrederseniz yaparım efendim, deyince dedi ki: ‘Merâkeş çarşısı ve caddelerinde şöyle bağıracaksın: Ey ahali, İbn Hirzihim fakih, zâhid ve fazilet sahibi Şeyh Ebü'l-Hakem b. Berrecân’ın cenaze namazına katılmanızı istiyor. Kim cenaze namazına katılırsa Allah’ın rahmetine nail olsun, diyor.’ Adam denileni yaptı.”⁴³²

Salih bir zat olarak tanınmasına rağmen İbn Hirzihim, aynı zamanda Mağrib Melâmîliğinin de kurucusudur. Fakat kimi melâmîler gibi kendisine yönelik İslâm ulemasının herhangi bir sert tepkisi olmamıştır. Çünkü İbn Hirzihim, şer’î şerife yönelik aykırı tutumlara asla prim vermemiştir. Ulemanın takdirini kazanmış ama Murabıtlar Hanedanlığının tepkisine maruz kalmıştır. Çünkü o, resmî unvanları hiçe saymış ve bürokrasinin otoritesini görmezlikten gelmiştir. Sevenleri de Kutbü'l-Meğâribe demek suretiyle kendisini karizmatik bir lider olarak tanımışlardır. İbn Hirzihim, Murabıtların etnik ayrımcılığa girişmesini ve imtiyazlı sınıf vücuda getirmelerini her fırsatta eleştirmiştir.⁴³³ Salih kişiliğinin de ötesinde böylesi siyasî ağırlığı da olan İbn Hirzihim, Melâmîliğin kurucusu sayılan Hamdun el-Kassâr en-Nisâbü’rî’nin (ö.271/884-5) öğretilerine sınımsız sarılmıştır.⁴³⁴ Onun melâmî kişiliğinin en önemli göstergesi babasından kalan yüklü mirası kardeşine bırakma çabasıdır.⁴³⁵

İbn Hirzihim’in dikkat çeken hususiyetlerinden biri de ilmin vakar ve heybetini korumasıdır. Merâkeş’e geldiğinde kendisinden Sanhâce Emirine ders vermesi, saray hocalığı görevini üstlenmesi talebinde bulunuldu. Ebü'l-Hasan huzur derslerini başlatmak üzere Emir’in makamına vardı. Emir seirdirde oturmuş, Ebü'l-Hasan’a da aşağıda bir yer tahsis edilmişti. Ebü'l-Hasan, kendisine; “Kendisinden ders aldığınız hocanızın yanında bu şekilde

⁴³² Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 170.

⁴³³ Cornell, *The Way of Abu Ma’dyan*, s. 176-179.

⁴³⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 25.

⁴³⁵ İbn Hirzihim’in babası vefat ettiğinde kardeşi Ebü'l-Kâsım’la mirası paylaşmayı düşündü. Vir-dini okumaya koyulduğunda sırrının bununla meşgul olduğunu gördü. Sabah olunca kardeşinin yanına gitti ve ona; “Gel mukavele yapalım. Bana düşen payımın tamamını sana hibe ediyorum.”, deyince kardeşi karşı çıktı. Dediğimi yapmazsan bana düşen hisseyi cüzamlılara veririm dedi. İbn Hirzihim’in kararlılığını görünce kardeşi Ebü'l-Kâsım mukaveleyi getirdi, mirasın tamamını uhdesine aldı ve onu rahatlatı. Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 170.

mi oturursunuz?” diye sorduğunda Emir, “Evet” cevabını verdi. Bunun üzerine Ebü’l-Hasan, şu sözünü söyledi: “*Sen aşağıda benim oturduğum yere oturacaksın, ben de senin oturduğun yere oturacağım. Bu öğretmenle öğrenci arasındaki dikkat edilmesi gereken edebî gereğidir.*” Emir makamından indi, yerine Ebü’l-Hasan oturdu. Derslerinde sürekli ona ahiret yolunun esaslarını öğretmeye başladı. Verâ sahibi olmasını ve takvayı şiar edinmesini öğütledi. Rahat yaşama alışmamasını ve arpa ekmeği yemesini söyledi. İleri düzeyde ihtisas eğitimi alan Emir, Sahra üzerine bir askeri çıkarmada bulundu ve seferden güçlü ganimetle geri döndü.⁴³⁶

İbn Hirzihim, müritlerine Allah’tan âfiyet talebinde bulunmayı öğütlerdi.⁴³⁷ Firaset ve basireti son derece güçlü idi.⁴³⁸ Sohbetlerinde daima karşı cinsiyetle imtihan edilmekten, şehvetin esiri olmamaktan, iffet ve namusun muhafazasından bahsederdi.⁴³⁹ Karşı cinslerin yol açtığı fitneden, özellikle de kadınların eşini zor duruma düşüren ve bir türlü sonu gelmeyen isteklerinden rahatsızlık duyduğunu, kadınların beklentilerine yetişmeye çalışan

⁴³⁶ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 169.

⁴³⁷ İbn Hirzihim, müritlerinden Ebü Karn adıyla tanınan Ebü’l-Hasan için Allah’tan af ve âfiyet niyazında bulunur, sonra müridine şunları söyler: “*Rüyamda Rabbimin izzetini müşahade ettim, bana; dile dilediğini dedi.*” Kendisine, ‘Allahum senden din, dünya ve ahirette af ve âfiyet istiyorum’, dedim. Bana, ‘Yapılması gerekeni yaptın’, cevabında bulundu. Bundan böyle artık korkacak hiçbir musibete maruz kalmadım. Rabbim beni bu münvalde eman içerisinde yaşattı. O nedenle sana da bu tarz bir dua yaptım.” Ebü Karn der ki: “*Vallahi, Allah’a hamdolsun artık bana herhangi bir kötülük sirayet etmedi. Bu duanın bereketini hep üzerinde hissettim.*” Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 171.

⁴³⁸ *et-Teşevvüf*’te firasetindeki keskinliğe dair şöyle bir olay anlatılmaktadır: “*Köylünün birisi Fes’in dışında ot biçerken akşam oldu ve karanlık bastı. Geceyi geçirmek üzere bir ribâta sığındı. Eşeğini içeri aldı. Yatsı namazını kıldıktan sonra uyudu. Seher vakti olunca ribât sakinleri uyanırlar, kimisi abdest alıyor, kimisi zikrediyor, kimisi de namaz kılıyordu. Uyuyan, sadece bu köylü kalmıştı. Adamın birisi gelip onu uyandırdı ve ‘Kalk Kardeşim! Gecenin tamamını eşeğin gibi gaflet içinde uyuyarak mı geçireceksin? Abdestini al, namazını kıl ve zikrullahı koyul!’ dedi. Abdest almak üzere tek başına ribâttan dışarı çıktı. Bir de ne görsün karşısında duran bir aslan, kornuğu bir şekilde kendisine doğru gelmekte. Koşup içerideki kendisini uyandıran o adama durumdan haber verdi. Adam kendisiyle beraber dışarı çıkıp aslana doğru gitti. Kulağından tutup elindeki değnekle aslana vurdu ve ‘Sana benim dostlarımı, mürit ve öğrencilerimi korkutma, demedim mi?’ diye söylendi. Aslan önünden kaçtı ve bir anda gözden kaybolup gidiyordu. Köylü abdestini aldı, sabah vaktine kadar namaz kıldı. Sonra eşeğine binip evinin yolunu tuttu. Yükünü eve boşaltıp yaşadıklarını anlatmak üzere Ebü’l-Hasan Ali İbn Hirzihim’in yanına gitti. Mescidin kapısından içeri girer girmez Ebü’l-Hasan, adamı yanına aldı ve ona, ‘Bize ribâttaki âbidin aslanla ilgili muamelesini ve gördüklerini anlatmaya geldin herhalde.’ dedi. Adam mescitten ayrıldıktan sonra tenha bir yere gitti. Orada derin tefekküre dalıp kendi kendine avunmasından ötürü fitneye maruz kaldığını düşünmeye başladı. Acaba Fes’te kalsaydım hem rızkımı sağlar hem de o mânevî hâli yaşamaya sabredebilir miydim diye kendini muhasebe etti.” Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 172.*

⁴³⁹ Manzum nasihatlarından brinde İbn Hirzihim müntesiplerine şu şekilde seslenmektedir: *Güzelliğine vurulsan da dünyalık olan her şeyi bırak*
Kekliklerin bolluğu seni aldatmasın artık.
Yeryüzünde korkulacak fitne yoktur,
Erkeklerle kadınlardan daha zararlı olan. Bkz. İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 172-173.

er kişilerin tefekkürden yoksun kaldıklarını söylemektedir.⁴⁴⁰ Sohbetlerinde sürekli, halkla ihtilatın kişide yol açtığı zararlardan bahsedirdi.⁴⁴¹ İbn Hirzihim, hayatın sonlu, gafletle geçen günlerin acı hakikatini ise şu dizeleri ile dile getirmektedir:

Hayatın sayılı günlerdir.

Her nefes verişinde bir parçası çekip gider.

Sabah ve akşam her gün nefeslerinin bir miktarını tüketirsin.

Akıllıysan, her kaybın ayrı bir felaket olduğunu hissedersin.

Her saatini gafletle değil tefekkürle geçir.

Sonunu hazırlayanlar, bir gün seni de terk edeceklerdir.⁴⁴²

Sultan Abdülmü'min döneminde mutasavvıflara karşı oldukça müsamahasız bir tutum sergilenmekteydi. Saltanatla çatışan isimler, anında hapse mahkûm edilirdi. Bunların en bariz örneği ise İbn Hirzihim'di. Muvahhid komutan Ebû Muhammed el-Ceyyânî'nin emri ile Fes'te hapse mahkûm edildi. İbn Hûd isyanından ve Merâkeş'in fethinden önce tahliyesi gerçekleşti.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Ahmed b. İsa el-Ensârî, Veli diye tanınan ve kendini Ebü'l-Hasan'ın hizmetine adayan Ali es-Sekkâk'ın şunları söylediğini nakleder: "Bir gün Ebü'l-Hasan'ın huzuruna vardım. Kendisinde değişik bir hâl vardı, bir iki cümleden başka bir şey söylemedi. Kendisine hâlindeki bu değişimin sebebini sordum. Eşi kendisinden kardeşinin düğününde giyinmek üzere bir elbise istediğini ve bir kıyafete ihtiyacının olduğunu söyledi. Bu durum surnu meşgul eder oldu. Bir gün bu minvalde otururken onun yanına Endülüslü bir adam geldi. Ebü'l-Hasan bana, 'Ali, kalk! Adamı ağırla, getirdüklerini elinden al ve onu eve götür.' dedi. Kalkıp içerisi kıyafet dolu çantasını aldım. Onları eve götürdüm. Adamsa şaşkınlıkla olanları izliyordu. Kendisine nedir bu hâl dediğimde, bana; 'Arkadaş! Ben İsbilyeliyim. Âdetim gereği her yıl eşime özel bir kıyafet alırım. Bu sene de her zamanki gibi bir kıyafet alıp eşime götürdüm ama beğenmedi. Onu kaldırdım ve bir başkasını almaya kalkıştım. Geceleyn rüyamda birisini gördüm. Bana bu kıyafeti Fes'te bulunan İbn Hirzihim'e götür, dedi. Bunu pek önemsemedim. Aynı rüyayı tam üç gece gördüm. Rüyam beni sarstıyor ama onu nasıl göndereceğimi bilemiyordum. Üçüncü gece rüyamda gördüğüm o adamı yine rüyamda gördüm. Bu kez elinde bir kırbaç vardı. Eğer sana söylediğim şeyi göndermezsen sırtına bu kırbaçla kamçı vuracağım, dedi. Sabah olduğunda kendimi yıkılmış ve bitkin hâlde buldum. Adam gözümün önünden gitmiyordu. İşte bu maksatla buraya kadar geldim ve halkasına katıldım. Sana benden çantamı alıp gereğini yapmanı emretti. Meğer benim Fes'e kadar gelmemi sağlayan sebep buymuş.' dedi ve gerisin geri tekrar memleketine döndü. Ebu'l-Hasan'a 'Bu adamın kıyafet getirdiğini nereden bildin?' diye sorduğumda bana, 'Rüyamda Resulullah (s.a.v.)'i gördüm ve bana bundan bahsetmişti.' dedi." Bkz. İbnü'z-Ziyât, et-Teşevvüf, s. 173.

⁴⁴¹ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mutemir, şeyhi İbn Hirzihim'e dair şu hatırayı nakletmektedir: "İbn Hirzihim'e bir adam çıkageldi. Ona dedi ki: 'Rüyamda iki mum gördüm. Biri Endülüslü diğeri Karaviyyin burcundaydı.' Ebu'l-Hasan ona; 'Endülüslü burcundakinin ışığı daha mı parlaktı?' deyince, evet, dedi. Ebü'l-Hasan, 'Bu rüya sahih ve oldukça da açıktır. Endülüslü burcunun kandili Ebû Hazer Yehlîf el-Evrabî'ye (ö. 572/1176) işaret etmektedir. Ben de Karaviyyin burcunda gördüğün kandilim. Benim ışığım, insanlarla çok içli dışlı olmamdan dolayı azaldı.' dedi." Bkz. İbnü'z-Ziyât, et-Teşevvüf, s. 178.

⁴⁴² İbnü'z-Ziyât, et-Teşevvüf, s. 171.

⁴⁴³ Abdullah b. Osman, İbn Hirzihim'in hapisten kurtuluşu ile ilgili şöylesi bir anekdot sunmaktadır: "İbn Hirzihim Fes'te hapsedildiği zaman hapistekiler kendi aramızda, kötü söz söylememek ve gece boyu zikirle meşgul olmak gerektiğine dair sohbet ediyorduk. İbn Hirzihim, zikirden bahsederek konuşmalarımıza kulak misafiri oldu. Bizlere biraz önce konuşulanları tekrar etmemizi söyledi. 'Zikrullah kutsaldır, ancak zikir ehline nasip kılınır. Zikir ehli olmayanlar zikredecek olsa bile şeytan onlara sokulur, onlarla zikrullah arasına perde olur.' dedi. Bir saat daha sohbeta

4. Ebû Yakub Yusuf Dönemi (558-580/1163-1184)

Abdülmü'min b. Ali'nin vefatından sonra devletin başına geçen Ebû Yakub Yusuf (558-580/1163-1184), akıllı ve tedbirli bir siyaset izlemiş, ülkede huzur ve sükûnu sağlamış, ilim ve kültür hizmetlerine ağırlık vermiştir.⁴⁴⁴ Devletin muvahhid ideolojisini kabul ettirmek için bazen zor kullanmış, dinî konularda kayıtsız davranan insanları cezalandırarak katı ve Harici bir tutum sergilemiştir. İbn Tümert'in Kur'ân ve hadise dayalı içtihad yapma anlayışını da sürdürmüştür.⁴⁴⁵

563/1168'de, kendisini "Emirü'l-Müminin" ilan eden Ebû Yakub Yusuf, Leon ve Kastilya Krallarıyla ateşkes anlaşmaları imzaladı. Ertesi yıl, İbn Hamuşk kayınpederi İbn Merdeniş'i terk ederek Muvahhidlerin safına geçti. Muvahhid sultanı artık bütün kuvvetlerini Şarkü'l-Endülüs hükümdarına karşı nihai bir saldırı için kullanabilecek duruma geldi. Ortaya çıkan bazı olumsuz gelişmeler onun bu hareketini engelledi. 565 yılında Endülüs'te şiddetli bir deprem oldu; Kurtuba, İşbiliye ve Gırnata ağır hasar gördüyse de Mürsiye mucizevî bir şekilde kurtuldu. Aynı tarihte Merâkeş'te Sultan, ciddi bir hastalık geçirdi ve ancak iki yıla yakın bir zaman sonunda kendini toparlayabildi. İyileşir iyileşmez İşbiliye'ye geçerek ordusunu topladı ve İbn Merdeniş'in üzerine gönderdi. İbn Merdeniş'i mağlup edip yaraladı.⁴⁴⁶

Ebû Yakub Yusuf, felsefe, tıp, astroloji, edebiyat konularına özel bir ilgi si olan, kültüre önem veren bir siyaset adamıydı. Dinî ilimlerde bilgiliydi; *Sahîhayn*'i ezbere bilmekle övünürdü. Etrafına İbn Tüfeyl, İbn Rüşd ve İbn Züher gibi meşhur ilim erbabını toplamış ve pek çok şair, musikişinas, âlim ve filozofu bir araya getirmişti. İbnü'l-Arabî de çocukluk ve gençlik yıllarını

*devam ettikten sonra uyuduk. Gece yarısı aniden yükselen İbn Hirzihim'in; 'Hapisten kurtuldum!' feryadını işittik. Hepimiz onu teskin etmeye çalıştık. 'Kendini ele verme. Bu tür konuşmalarınla hapsedildin zaten.' dedik. Sabah olunca görevli kendisinin yanına gelip serbest bırakıldığı müjdesini verdi. İbn Hirzihim kendisine, 'Vallahi, işin hakikati açıklanmadıkça buradan çıkmam!' dedi. Görevli, 'Fes Valisi Abdullah b. Hayyâr el-Ceyyânî, dün gece âdeti olmadığı hâlde benim evime geldi. Derhal hapishaneye git, fakih İbn Hirzihim'i salver. Onun geceyi orada geçirmesi bizi musibete maruz bırakacaktır. Kendisine ulaşmanı engelleyen kilitli kapıları gerekirse kır. Anladım ki, en büyük felaket, Müslümanların haklarını ihlal etmekte, Müslümanların gönül kapılarını kırmakmış, dedi. Kapılar açılın diye biraz sabaha kadar gevşek davrandım.' deyince İbn Hirzihim; 'İyi yaptın' cevabını verdi. Bunları naklettikten sonra kendisine; 'Dün gece serbest bırakılacağı nereden bildin?' diye sordüğümüzda o, "Şeyhim Ebû Ya'za'yı beni hapishaneye götürün görevlilerle birlikte gördüm. Anladım ki şeyhim beni onların insafına bırakmayacak, rûhâniyeti benden ayrı değil ve Allah'tan benim için hayır dua talebinde bulunuyor. Allah diledikten sonra kendisinden niyaz edilen dünyadaki tüm duaları kabul eder. Dolayısıyla hapishaneden çıkışım, serbest bırakılışım nasıl mümkün olmasın ki?" cevabını verdi." İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 171-172; Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyârü's-Sûfi", *el-Mustefâd*, c. I, s. 49.*

⁴⁴⁴ Abdülvâhid Merâkeşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Mağrib*, tahk.: Mhammed Said el-Uryân, Kahire 1963, s. 307-310, 336.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, IX/461; Bardakçı, *İbnü'l-Arif*, s. 17.

⁴⁴⁶ Addas, *Kîbrit-i Ahmer'in Peşinde*, s. 42.

işte böylesi bir kültür ve siyasî ortam içerisinde geçirmişti.⁴⁴⁷ Kaynaklar, Ebû Yakub Yusuf'u, şu şekilde tanıtmaktadır:

*“Arapların dilini, İslâm’dan önce ve sonraki tarihlerini, savaş ve kahramanlıklarını herkesten iyi bilirdi. İşbiliye valisi olduğu sırada bunları incelemeye çok zaman ayırmıştı. [...] Kur’ân’ı herkesten güzel okur, nahiv meselelerini herkesten hızlı çözerdi. Sağlam, hareketli, cömert ve asil bir melikti. [...] Kısacası, ondan önce ya da sonra, Muvahhidler arasında bir benzeri daha yetişmemiştir.”*⁴⁴⁸

Bu yaklaşımlar, onun hem kültürel seviyesini göstermekte hem de ilgi sahası bakımından onun şer’î ilimlerle yetinmediğini ortaya koymaktadır.

Muvahhidler döneminde tasavvuf erbabı genelde mahkûm ve şüpheli kesim olarak görülmüştür. O nedenle menâkıb ve terâcim kitaplarında sûflerin devlet baskısından kurtulma girişimlerine dair rivayetlere fazlasıyla yer verilmektedir. Fakat bazı zaruret hâllerinde durumun değiştiğini beyan etmektedirler. Örneğin özellikle Halife Mansur döneminde Endülüs’te cereyan eden fetih girişimlerinde sûflerle yakın ilişkiye girildiği görülmektedir.⁴⁴⁹ Örneğin, Ebû Yakub Yusuf b. Yuhlef el-Kûmî’nin tarikatta sağlam bir yolunun olduğundan, kendisine Fes valiliği teklifinde bulunduğundan fakat onun bu görevi kabul etmediğinden bahsedilmektedir.⁴⁵⁰

Muvahhidlerin izlediği politika çerçevesinde resmî protokolde sûflere yer verilip verilmediğini kesin olarak bilememekteyiz. Fakat konu ile ilgili bir örnek olması açısından diyebiliriz ki, 566/1170-71 yılı Kurban Bayramı kutlama merasiminde yaşananları resmi kaynaklardan biri olarak İbn Sahîbi’s-Salât şu şekilde belirtmektedir:

*“Vezir Ebû'l-Alâ İdris b. Cami, Meclis-i Alâ'ya girdiğinde, geleneksel yapıya uygun olarak, sırasıyla Muvahhidlerin önde gelen şeyhleri, fakahası, kadıları, katipleri, evliyaullahı ve elçileri bayram tebriğinde bulundular.”*⁴⁵¹

Muvahhidlerin Kadıyyü'l-Kudâtı olan Ebû Yusuf Haccâc b. Yusuf et-Tecîbî, Ebû Muhammed Abdülaziz İbn Muhammed el-Bâğânî'ye Ağmât u Rîke kadılığı görevini teklif eder. Şeyhin Ağmât u Rîke halkından olması, Muhammed b. İsmail el-Hevârî ve Yusuf b. Yakub el-Murâdî gibi seçkin isimlerin yanında yetişmesi, dünya ve dünya ehline karşı zâhid, âbid ve salih bir şahsiyet olması itibar görmesini sağlar. Takdir edilen görevi iade etmek amacıyla Merâkeş'e gelen Şeyh Abdülaziz, kendisine teklif edilen görevden

⁴⁴⁷ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Marifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 34.

⁴⁴⁸ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 45.

⁴⁴⁹ Şerif, *age.*, c. I, s. 55.

⁴⁵⁰ Şerif, *age.*, c. I, s. 56.

⁴⁵¹ Şerif, *age.*, c. I, s. 60-61.

dolayı affını talep eder. Ricasını geri çeviren Haccac, onun bu idarî görevi mutlaka üstlenmesi gerektiğini söyleyince, Şeyh Abdülaziz ona şu cevabı verir: “*Vallahi, tepemden turnağuma kadar beni testere ile doğrasan, böylesi ağır bir görevi kabul edemem.*” Onun bu denli kararlı olduğunu görünce Haccac; “*Yusuf Efendi, seni mazur görüyorum. Allah seni dininde faziletli kılsın.*” cevabını verir. Daha sonra memleketine dönen Şeyh Abdülaziz, sade ve sakin yaşantısını sürdürür, tasavvufi hizmetlerini deruhte eder.⁴⁵²

Ebû Yusuf Haccâc’ın resmi makamlara atamak istediği sûfilerden bir diğeri Ebû Abdilmelik Mervan İbn Abdilmelik el-Lumtûnî (ö. 571/1175)’dir. Haccâc, el-Lumtûnî’ye bir mektup gönderip Fes’ten Merâkeş’e gelmesini emreder ve kendisini Hisbe Dairesine atamak istediğini belirtir. Merâkeş’e geldiğinde, verilen makamı üstlenmek yerine, kendisini Terzicîn Mescidinde ibadete verir. Ömrü boyunca Allah’ın hukukuna riayet etmeye çalışır. Onun bu ibadet mahalli, günümüzde de “Abidin Makamı” olarak bilinmektedir.⁴⁵³

Kendisine teveccühte bulunulan üçüncü sûfi, İbnü’l-Mücahid (ö. 574/1179) idi. Kendisine güçlü teveccühte bulunulmasına rağmen İbnü’l-Mücahid, sultanlardan uzak dururdu. Siyasilerden gelen tekliflerin çoğunu reddederdi. Kendisine Şerîş Kadılığı teklifinde bulunuldu. Fakat o, bunu kabul etmedi. Şu rivayet onun Muvahhid idarecileri nezdindeki konumunu göstermektedir: Muvahhid emirlerinden birisi İşbiliyye’ye geldi. Şeyh İbnü’l-Mücahid’i zamanın önde gelen uleması ile birlikte Müslümanların bir takım sorunlarının çözümünde destek olmalarını sağlamak amacıyla meclisine davet etti. Davetliler huzurdan ayrılınca, yanında bulunan saray erkânına da İbnü’l-Mücahid’in ne denli vakarlı bir isim olduğunu anlattı.⁴⁵⁴

Hak dostlarının devlet erbabı ile yakın ilişki kurmaktan, onların saraydaki yemek davetlerine katılmaktan kaçındıklarını görmekteyiz. Örneğin Rif salihlerinin önde gelenlerinden olan Ebû Davud Müzâhim, Halife Yusuf b. Abdülmü’min b. Ali ile görüşme davetini reddetmiştir. Buna rağmen Halife’nin cüzzam hastası oğlunu tedavi etmek için Atlas Okyanusu sahillerinde yer alan Betive yöresinden başkent Merâkeş’e kadar zorlu bir seyahat gerçekleştirmiştir.⁴⁵⁵

Halife Abdülmü’min’in mutasavvıflara karşı başlattığı korku ve yıldırma politikası oğlu Ebû Yakub Yusuf (558-580/1163-1184) döneminde de benzer şekilde devam etti. Zira 6/12. yüzyılda Muvahhidlerin tasavvuf erbabı ile alakası yeteri kadar iyi değildi. Muvahhidler değişik vesile ve icraatlarla bazı tarikat şeyhlerinden kendilerine destek sağlamalarını beklemiş ve Mu-

⁴⁵² İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 205; Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidüyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfi”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 56

⁴⁵³ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 238.

⁴⁵⁴ Şerif, *age.*, c. I, s. 57.

⁴⁵⁵ Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidüyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfi”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 57.

vahhid iktidarının teamüllerine aykırı tutum sergilememelerini istemişlerdir. Bazı sûfilerin Muvahhid iktidarına karşı sergiledikleri menfi tutum kimi bölgelerde şiddetli çatışmalara yol açmıştır.⁴⁵⁶

4.1. Ebû Abdillâh Muhammed b. Musa el-Ezkânî'ye (ö. 590/1194) Uygulanan Baskı Politikası

Aslen Ezkanlı olup daha sonra Fes güzergâhındaki Safru'ya yerleşen Ebû Abdillâh Muhammed, efradın önde gelenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Gençliğini düğünlerde şarkı söyleyip insanları eğlendirerek geçirmiştir. Fes'e geldiğinde tövbe edip ünlü vaiz Ebû İshak el-Meyûrukî'nin sohbetine katılmıştır. Şeyhin vaazları onda büyük tesir husule getirir. Durmadan ağlamaya, yüzü kan revan içinde kalana kadar kendini yerlere atmaya ve topraklara bezenmeye başlar. Allah yoluna yönelir. Ribat Şakir'deki salihlerden istifade edebilmek için yola koyulur. Yirmi bir yıl kulluk ve taat içerisinde geçen seyr u sülûk eğitimi alır ve ricalulahlın arasına katılır.⁴⁵⁷ Ebû Abdillâh el-Ezkânî Safru'ya yerleşme öyküsünü bizzat kendisi şu şekilde anlatmaktadır:

“Bitmek bilmeyen yolculuklardan sonra Allah ikametimi murat ettiği zaman, sağduyumdan gelen şöyle bir nida işittim: ‘Silahını al ve Safru'ya git.’ O esnada Kuzey Mağrib'te yer alan Hebt'ta idim. Çevreme bakındım kimseleri göremedim. Aynı nidayı ikinci ve üçüncü kez işittim. Sonunda Aşağı Safru'ya geldim. Bu sözü tekrar işittim. Yukarı Safru'ya vardım. Etrafımda çok sayıda cemaat toplandı. Huzurumda yüzlerce insan tövbe etti. Çoğu Mekke'ye gitti. İnsanlar sohbetime katılmak için çaba gösterdi. Her yerden gelip gidenlerle sayıları çoğalır oldu. Bu durumu fark eden Fes Valisi İbn Hassun süvari ve askerleri ile çıkageldi. Ribatın dışında oturuyordum. Onlar beni görmüyorlardı ama ben onları görüyordum. Hararetle beni arıyorlardı. Beni bulamayınca ayrıldılar. Kendi kendime dedim ki: ‘Ben ümmi bir adamım. Ne yazar ne okurum. Beni böylesine güçlü kılan ne ki?’”⁴⁵⁸

Müritlerinden Ebû Zekeriya Yahya b. Davud'a; tövbeye riayet etmesini, gaflet uykusundan uyanmasını, mücahedeyi şiar edinmesini, firaset sahibi ve mükâşefe ehli olmasını, İbrahim b. Edhem gibi yalnızlık yolunu seçmesini, kadın düşkünlüğüne maruz kalmamasını, para-pul konusunda zâhidane bir tutum sergilemesini, sürekli seyahat etmesini ve salihleri arayıp bulma-

⁴⁵⁶ Şerif, *age.*, c. I, s. 51.

⁴⁵⁷ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 365.

⁴⁵⁸ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 366; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidüyyetü ve't-Teyyârü's-Süffî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 51.

sını tavsiye etmiştir.⁴⁵⁹ Yahya b. Davud, Ebû Abdillah el-Ezkânî’de korku halinin egemen olduğunu, ne zaman Kur’ân tilaveti dinlese onda ağlama hâlinin galebe çaldığını, şöhret, taltif ve ilgi odağı hâline gelmekten kaçındığını söylemektedir. Örneğin bir defasında Fes kentine varır. Müridanından bir şahsın evinde konaklar. Onun geldiğini işiten Fes halkı eve akın eder. Yoğun ilgiden kendini kurtaramaz, sonunda Fes’i terk etmek zorunda kalır ve bir daha Fes’e uğramaz.⁴⁶⁰

4.2. Ebû Zekeriya Yahya İbn Yüġân es-Sanhâcî (ö. 527/1139) Olayı

Bu dönemde dikkat çeken isimlerden biri de Ebû Zekeriya Yahya İbn Yüġân es-Sanhâcî’dir. Bazı dostları başına geleceklerden korktuklarından dolayı şeyhlerinin şehri terk etmesini istemişlerdir. el-Ezkânî gibi es-Sanhâcî’ye yapılanlar, resmi otoritenin mutasavvıflara karşı izlediği linç politikasının bir parçasıdır.⁴⁶¹

es-Sanhâcî, Ebû Muhammed Abdüsselâm et-Tûnusî’nin (ö. 537/ 1139) öğrencisi olup Sanhâce Emirlerindendi. Emirliğinin ilk yıllarında Abdüsselâm’ın yanına gidip kendisine mürit olmak istediğini söylediğinde o, bunu yapamazsın deyince Ebû Zekeriya, Allah’ın izniyle başarırım cevabını verdi. Şeyhi, kendisine; *“Eğer sözünün eri olacaksan o zaman dağa çık, bir yük odun topla, sırtına yükle ve getir. Bu yolda öncelikle kibir, gurur, iftihar ve ihtişam edasından soyutlanmalısın.”* dedi. es-Sanhâcî, dağa çıkıp topladığı odunları sırtına attığı gibi şehre döndü ve saray meydanına götürdü. Sanhâce ekâbiri onu bu halde görünce, kendisini mahcup etmemek için edeplerinden kaçmaya başladılar. Saray avlusu ve meydanından geçip diğer kapıdan çıkan es-Sanhâcî, çarşıya gitti, sırtında getirdiği odunları bir dirheme sattı. Tûnusî’nin yanına varıp durumu anlattı. Şeyhi kendisine, *“İşte şimdi, asıl ben, senden dua talep edeceğim.”* dedi. Şeyhten dua talebinde bulunan ziyaretçilere şeyh, es-Sanhâcî’ye girmelerini söylerdi. Onun dünyaya karşı zâhid davranan bir melik, kendisininse zaten fakir bir şahsiyet olduğundan, fazla bir şey yapmadığından bahsederdi. es-Sanhâcî intisabını gerçekleştirdikten sonra tüm himmetini Allah’a hasretti, zühdî tutumunu devam ettirdi, velâyetin en üst makamlarına yükseldi.⁴⁶²

Tilemsen halkının kuraklık ve kıtlığa maruz kaldıklarından kendisine başvurup yağmur duasına çıktıkları ve rahmete kavuştukları anlatılmaktadır. Şeyhinin vefatından sonra Tilemsen’den ayrılıp Sahra’da dolaşmaya başlayan Ebû Zekeriya, edindiği iki devenin bakımı ile meşgul olur, onların sütü ile beslenirdi. Uzun zaman sonra tekrar şehre geldiğinde kendisinin geri dönüş sebebi sorulur. O da rüyasında şeyhini gördüğünü, kendisini terk

⁴⁵⁹ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 367.

⁴⁶⁰ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 366.

⁴⁶¹ Şerif, *age.*, c. I, s. 52.

⁴⁶² İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 123-124.

edişine üzüldüğünü, ziyaret etmesini istediğini ve bunun üzerine geri döndüğünü, vefatının muhtemelen burada gerçekleşeceğini anladığını söyler ve iki ay sonra, yani 527/1139 yılında vefat edip buradaki Abdüsselâm et-Tûnusî'nin türbesi yakınına defnedilir.⁴⁶³

Şeyhi Abdüsselâm, kendisine Tilemsen'deki sarayından çıkıp ülke genelindeki halkın durumunu yakından tanımasını tavsiye etmiştir. Tekrar Dârü'l-İmâre adı verilen sarayına geri döndüğünde, halkın geneli geçim sıkıntısı çekerken, kabile halkının ve yakın akrabalarının kendisinden olur olmaz isteklerde bulduklarını, devletin imkânlarını yersiz bir şekilde kullandıklarını fark eder. Ebû Zekeriya, bu yersiz isteklerden rahatsızlığını şeyhine iletğinde, Abdüsselâm et-Tûnusî, müridini bu tutumundan dolayı tebrik eder ve kendisini melikü'z-zühd adıyla tebci eder.⁴⁶⁴

4.3. Ebû Muhammed Abdullah el-Kattân'ın Sert Çıkışı

Ebû Muhammed Abdullah el-Kattân'ın Muvahhid halifeleri ve devlet erkânı hakkında söyledikleri, dönemin en dikkat çekici aykırı söylemlerindedir. Kur'ân hakkında çok derin vukufiyete sahip olan el-Kattân, bildiğini yapmaktan çekinmez, Allah yolunda kınayanın kınamasından korkmaz, sultanların suratına karşı söylenmesi gereken en ağır sözleri haykırırdı. Hak bildiği sözü söylemekten asla çekinmez, sözlerinden dolayı öldürüleceği korkusuna kapılmazdı. Şer'î anlayışa aykırı devlet politikalarını yerden yere vururdu. Müridi olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin beyanına göre, her ne kadar kendisinin bir araya getirebileceği iki dirhemi bile pek olmasa ve hiçbir zaman da rahatlık içinde yaşamamış olsa bile, daima dostlarının gereksinimlerini karşılardı. Bir defasında sultan kendisini idam ettirmeye yeltenmişti. Güvenlik güçleri kendisini yakalayıp vezirin huzuruna çıkardılar. İbnu'l-Kattân, vezire;

“Ey Zorba, ey Allah'ın düşmanı, ey kendi ruhunun düşmanı! Neyle suçlanıyorum ki?” dediğinde, vezir;

“Allah seni, benim gücüme teslim etti ve bir günden de daha fazla yaşamayacaksın.” cevabını verdi. İbnu'l-Kattân, vezirin bu sözlerine karşılık olarak şunları söyledi:

“Sen eceli ne yaklaştırabilir ne de uzaklaştırabilirsin. Gerçekten de beni tehdit ettiğin şeylerin hiçbirisi gerçekleşmeyecek, çünkü senin cenaze namazına gelecek olan kişi benim.”

Bu söz üzerine vezir, korumalarına, İbnu'l-Kattân'ın idamı ile ilgili olarak sultana danışmaya kadar onu zindana atmalarını söyledi. Geceyi geçirmek için zindana götürülürken;

⁴⁶³ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 123-124.

⁴⁶⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 39.

“Gerçekten de inançlı kişi bu dünyada bir zindandadır ve bu zindan da daha büyük olan zindanın sadece bir köşesidir.” der.

Ertesi gün vezir, İbnu'l-Kattân'ı ve sarfettiği sözleri sultana anlattığı zaman, sultan, onun, huzuruna getirilmesini emretmiştir. Sultanın huzuruna çıktığında da hakkı söylemekten çekinmemiş, Muvahhidlerin yanlış politikalarını ortaya serdetmiş, zorba ve baskı uygulamalarından yakınmıştır. Sultan, İbnu'l-Kattân'dan Muvahhidlerin benimsediği tevhid akidesi hakkında konuşmasını istemiş. İbnü'l-Kattân da Ebû Şuayb'ın daha önce Halife Abdülmü'min'e verdiği cevaba benzer tarzda, konuşma yapmıştır. Tevhid sorununu Kur'ân âyetleri ile anlatmış, vezir ve fakihlerinin de hazır bulunduğu mecliste İbnü'l-Kattân, sultana karşı eleştirel yaklaşımlarını serdetmeye başlamıştır. Sultan hükümdarlığı hakkında ne düşündüğünü sorduğunda ise İbnü'l-Kattân, yüksek sesle bir kahkaha atmıştır. Sultan bu kahkahanın sebebini sorduğunda ise cevaben;

“İçinde bulunduğun bu çılgın kargaşayı ‘hükümdarlık’ ve kendini de bir kral olarak mı adlandırıyorsun? Seni, Allah'ın kendisi hakkında, ‘Gemi var ya, o, denizde çalşan yoksul kimselerindi. Onu kusurlu kılmak istedim. (Çünkü) onların arkasında, her (sağlam) gemiyi gasbettekte olan bir kral vardı.”⁴⁶⁵ Deddiği kişiye benziyorsun ki o kral şimdi ceza çekiyor ve ateşte yanıyor. Sen kendisi için bir lokma yoğrulmuş ve sonra da onu yemesi söylenen kişi gibisin.” der. Halife sustukça İbnü'l-Kattân devlet erkanının önünde sesini yükseltiyor ve şunları söylemeye devam ediyordu:

“İşte bu facirler güruhu yeryüzünün azgınlarıdır. İman edip, Rasûlün hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra küfre sapan bir kavmi, Allah nasıl hidayete eriştirir (ve muvaffak kılar)?! Allah zalimler topluluğunu hidayete erdirmez. İşte, böyle kimselerin cezası, muhakkak ki, Allah'ın, melekelerin ve bütün insanların lanetinin üzerlerine (olması)dır. O (lanet cezası)nun içinde ebedî kalacaklardır. Onların ne azabı hafifletilir ne de yüzlerine bakılır.”⁴⁶⁶ âyetini okuyordu. Bir süre sonra sultan, “Bu, doğru konuşan bir adam” deyip kendisine mahkeme üyeliği görevini teklif etmiş, fakat o kabul etmemiştir. Sultan kendisinden özür dileyip kendisine bir takım hediyeler takdim etmiştir. İbnü'l-Kattân, sultanın özrünü kabul edip hediyeleri geri iade etmiştir. Sultan daha sonra bu hediyeleri şeyhin ailesine verilmesini emretmiştir. Bu olayın üzerinden çok geçmeden vezir ölür, İbnü'l-Kattân, “Andım yerine geldi!” diyerek vezirin cenazesine katılmıştır.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Kehf, 18/79.

⁴⁶⁶ Al-i İmrân 3/86-88.

⁴⁶⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Endülüs Süfileri*, İng.ter.: Ralph Austen, Türkçe ter.: Refik Algan, Dharma Yayınları, İstanbul 2002, s. 145-146; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidüyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 52.

İbnü'l-Arabî sözlerinin devamında İbnü'l-Kattân'la sık sık bir araya geldiklerini, kendisine karşı şeyhin özel bir sevgi beslediğini söylemektedir. Bir hatırasında ise İbnü'l-Kattân'ı evlerine davet ettiğini, teşrif ettiklerinde sultanın adamlarından biri olan babasına;

“A bahtsız adam! Allah'ın önünde kendinden utanacağıın vakit gelmedi mi daha? Daha ne zamana kadar bu zalim insanlarla birlikte olacaksın? Sen bu kötü hâl içindeyken ölümünün gelip seni bulmayacağıından nasıl emin olabilirsin? Oğlunda senin için alınacak bir ders var. Çünkü bütün bedensel istekleri sonuna kadar uyanmış, ama şehvetini yenmiş, şeytanını kovalamış, Allah'a dönmüş ve mübarek insanlarla oturup kalkıyor; sana gelince, sen yaşlı bir adam olmana rağmen cehennem tam kenarında duruyorsun.” der.

Yapılan bu uyarılar karşısında İbnü'l-Arabî'nin babası ağlamaya başlar, acı durumundan ötürü sıkıntılı anlar yaşar.⁴⁶⁸

4.4. Ebû Vuzâğâr Teyfâvut İbn Ali el-Müşnizâî'nin (ö.603/1206) Öldürülmesi

Halife Ebû Yakub Yusuf iktidarının son dönemlerinde mutasavvıflardan birinin daha isyanına şahit olmaktayız. İtâb adı verilen bu isyan hareketini başlatan sûfînin tam ismini bilmemekteyiz. Bu isyana dikkat çeken tek müellif İbnü'z-Ziyât et-Tâdilî'dir. et-Tâdilî, isyanla ilişkileri görülmesinden dolayı sultan tarafından takibata maruz kalan iki mutasavvıfın terceme-i hâlini sunarken bu olaydan bahsetmektedir. Birincisi Ebû Vuzâğâr Teyfâvut İbn Ali el-Müşnizâî'dir. Mağrib'ten kaçıp şarka gitmiştir. İtâb'a intisap edip Mürîdûn Hareketinin şeyhlerinden ilim talebinde bulunduğunu söylemesine rağmen, onun bu ilişkisi, saltanat iddiasında bulunduğu, siyasî hesaplar peşinde koştuğu şeklinde yorumlanmış, öldürülmüş ve ashâbı yakın takibe alınmıştır.⁴⁶⁹

İsa b. Yakub, şeyhi Ebû Vizâğâr'ın Mürîdûn hareketi hakkındaki görüşlerini şu şekilde anlatmaktadır:

*“Ebû Vizâğâr ve fakih İbrahim b. Yağmûr ile birlikte Rabat Şakir'e gittim. Direnişçi müritlerden bir grup yüksek sesle dua ediyorlardı. Ebû Vizâğâr, Ebû İbrahim'e şu meyanda bir şeyler söyledi: ‘Sakin onları inkâr etmeye kalkışma. Zira bunlar vecd ve sıdk sahibi ehl-i niyyâttır. Bir defasında buraya gelmiştim. Ebû Tebernûset kıyam gerçekleştirmişti. Onu susturmak istedim. Vatanımdan kovulmam üzerine dua etti. Sonunda Mağrib'ten şarka firar ettim. Herhangi bir plan yapmamışken haccımı yapmış oldum.”*⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ İbnü'l-Arabî, *Endülüs Sûfîleri*, s. 147-148.

⁴⁶⁹ Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhıdiyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 53.

⁴⁷⁰ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 394.

4.5. Ebû Muhammed Tilcî İbn Musa ed-Değûğî'nin (ö. 605/1208) Siyasi Suçlu Kabul Edilmesi

İtâb isyanına katıldığı öne sürülen bir diğer sûfî, Ebû Muhammed Tilcî İbn Musa ed-Değûğî'dir. Kendisi, Dükkâle'ye bağlı Benî Değûğ beldesinin önde gelen meşayihündandır. 120 yıl kadar bir ömür sürmüştür. Rabat Şakir'de vaizdir. İtâb isyanının sıcak günlerinde tüm dikkatleri üzerine çekmiş ve acil arananlar arasında yer almıştır. Muvahhid süvarileri peşine düşmüş ve Kendisi de bir kulübeye sığınmıştır. Bulunamadığı için de öldürülmekten kurtulmuştur.⁴⁷¹

Davud b. Abdilhâlık, Mürîdûn üyesi bir grup dervişle Ebû Muhammed Tilcî'nin yanına gittiklerinden, onun yanında vuslat üzerine konuştuklarından, vuslatın kaç insana nasip olabileceğini tartıştuklarından bahsetmektedir. Sözlerinin devamında, katılanlardan bazıları, kişinin uzun süre vuslatla kalmasının mümkün olmadığını söylerken, Ebû Muhammed'in "*Alah'ın kullarından bir şahsın tam bir sene vuslat hali yaşadığını biliyorum.*" dediğini, sohbet katılan herkesin donup kaldığını, aralarından hiç kimsenin, "*Kimdir bu adam?*" demeye cesaret edemediğini, kendi kendine, "*Bir daha ziyaret edersem kendisine o adamın kim olduğunu soracağım.*" diye söylenmeye başladığını, bir sonraki seferde kendisini ziyaret ettiğinde ise sormak istediği şeyi unuttuğunu, huzurundan çıkarken hatırladığını, fakat vefatına kadar sormanın nasip olmadığını anlatmaktadır.⁴⁷²

4.6. Ebû Muhammed Yüsker b. Musa el-Curâvî'nin (ö. 598/1201) Karaviyyin Hattipliğine Tayin Edilmesi

el-Curâvî, devlet hazinesince maaşa bağlanan sûfilerdendir. Kaynaklar, onu; zühd, mücâhede, îsâr ve fakr gibi dinî değerler ve ahlâkî erdemler bakımından Mağrib sûfilerinden biri olarak tanıtmaktadır. Tadile beldesine bağlı Teknît'te yetişen Curâvî, daha sonra Fes kentine gelir ve burada vefat eder. Ölümü 11 Zilkade 598/01 Ağustos 1202 tarihindedir. Ebû Hazer'in yanında öğrenim görür. Ebû'r-Rabî' et-Tilimsânî'nin meclisinde bulunur, Ebû Hazer Yuhlef el-Evrabî ve Ebû'l-Hasan Ali İbn Hırzihim'in müridi olarak Şeyh Ebû Ya'zâ takipçisi Fes fukasındandır.⁴⁷³ Takvası, erdemi, gayreti, gündüzleri saim ve geceleri kaim tavrı ile dikkat çeker. Ramazan girdiğinde ya-

⁴⁷¹ Ebû Muhammed, müridi Davud b. Abdülhalık'a maruz kaldığı bu takibat olayını şu şekilde anlatmaktadır: "*İtâb günlerinde sıkı bir takip altında idim. Bulunursam öldürülecektim. Bir yaz günü kaçıp bir kulübeye sığındım. Orada günlerce kaldım. Ayakkabılarım kapının önünde kalmıştı. Atlılar iz sürüp kulübeye kadar gelmişlerdi. Kulübeye girip arama yaptılar aralarından hiç kimse ne ayakkabımı ne de beni görebildiler. Onların şöyle dediğini işittim: 'Bu kulübenin sakinlerinden eser yok, buraya kimseler uğramamış.'*" Bkz. İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 402; Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî", *el-Mustefâd*, c. I, s. 53.

⁴⁷² İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 402.

⁴⁷³ Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî", *el-Mustefâd*, c. I, s. 58.

tağını derleyip toparlar, yoğun bir cehd u gayrete koyulur.⁴⁷⁴ Çarşı ve pazardan satın alınan yiyecekleri yemeyen el-Curâvî, ete ihtiyaç duyduğunda bir besiciye varır, ondan bir keçi alır ve bizzat kendisi boğazlardı. Ebû Abdillâh el-Mehdevî bu tutumundan ötürü kendisini kınardı. “Böyle yapma, Fes’te helal et edinmek mümkün değil mi? İşte falanca kasap koyunlarını temiz kazançlı insanlardan almaktadır, falanca fırıncı helal kazançlı çiftçilerden buğdayını satın almaktadır.”⁴⁷⁵ derdi.

Ebû Ya’zâ ile yakın ilişkisinden ve onun takipçilerinden olması nedeniyle Fes uleması, el-Curâvî’ye öfke ve tavır sergiler. Halife Ebû Yakub Yusuf’a gönderilen bir mektupta el-Curâvî’nin samimiyetten uzak olduğu, Muvahhid iktidarını benimsemediği ve onun Cuma hutbelerinde Halife hakkında dua etmediği beyan edilir. Mektubu ciddiye alan Halife, danışmanlarından birini el-Curâvî hakkında soruşturma yapmakla görevlendirir. Şeyh hakkındaki müspet tespitler sonucunda Halife, şeyhi takipten vazgeçer, hatta yaptıklarından tövbe eder, artık el-Curâvî hakkındaki yersiz bilgilere ve haksız telkinlere aldırış etmez. el-Curâvî’nin hatiplik makamından azli kararından dönülmesi, onun Muvahhid Hanedanlığı nazarında saygın konumuna gelmesine yol açar.⁴⁷⁶

5. Ebû Yusuf Yakub b. Mansur Dönemi (580-595/1184-1199)

Ebû Yakub Yusuf’un vefatından sonra devletin başına geçen oğlu Ebû Yusuf Yakub b. Mansur’un saltanatı, Muvahhid Hanedanlığının altın çağıdır. Babası gibi sanat ve kültür hamisi olan Mansur, aynı zamanda iyi bir komutan olup babasının yarım bıraktığı askerî seferleri gerçekleştirir. 581/1185’te Bicâye’yi, Mağrib’de büyük bir Murabıt ayaklanması başlatmış olan Benû Ganiyye’nin elinden geri alır. 583/1187’de Murabıtlarla ittifak kuran İfrikıyye kabilelerini kontrol altına alıp ordularını ağır bozguna uğratar. 591/1195’te ise el-Arak savaşında İspanyollara karşı önemli bir zafer kazanır.

Mimari sahasındaysa, Mansur’un ismi pek çok büyük eserle birlikte anılmaktadır. İşbiliye’de meşhur Giralda’yı, Merâkeş’te ise Kütübüyye’yi bitirir; yine Merâkeş’te şehri büyütme projelerini hayata geçirir; Rabat’ın çehresiniyse tamamen değiştirir, şehri iki uzun sur ve meşhur Hasan Camii ile süsler. Merâkeş’te yaptırdığı hastaneyi her Cuma günü ziyaret eden Mansur, burada ücretsiz tedavi edilen hastalarla yakından ilgilenir.

İbn Hazm’ın fikirlerine hayranlık duyan sultan, Zahirîyye mezhebini benimser ve Malikiyye fukahasına karşı mücadele vermeye başlar. Âyet ve hadislerin, edille-i şerîyyenin ihmal edilerek, sadece mezhep imamlarının fetvalarını içeren fıkıh el kitaplarının okutulmasını yasaklar. Hatta Sah-

⁴⁷⁴ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 338.

⁴⁷⁵ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 338.

⁴⁷⁶ Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 59.

nun’un (ö. 240/854) Müdevvene’si gibi Mâlikî fıkına ait pek çok eserin yakılmasını emreder. Mansur’un bir diğer icraatı ise *el-Musannefatu’l-Aşere*, yani meşhur on hadis kitabının bir araya getirilmesine destek vermesidir. Onun desteği ile bu mecmua kısa bir süre sonra bütün Mağrib’e yayılır.

Mansur’un bir diğer icraatı ise hayatının son döneminde, Yahudileri ayırt edici bir kisve giymeye zorlamasıdır. Addas, eserinde bu icraatından dolayı sultanı öven İbn İzarî’nin şu tespitlerine yer vermektedir:

“Mansur’un en meşhur faziletleri arasında, Yahudilerin kendilerine mahsus ve ayırt edici bir kıyafet giymesini emretmesi de vardır. Yahudiler Müslümanların kıyafetleriyle dolaşmaya cüret ediyor ve kıyafetleri itibariyle kendilerini şerefli kimselere benzetiyorlardı. Bakıldığı zaman Allah’ın mümin kullarından ayırt edilemiyorlardı. Mansur tıpkı dulların kendilerine mahsus bir yas kıyafeti giymesi gibi, onların da kendilerine mahsus bir kıyafet giymesini emretti. Eni ve boyu bir karış uzun tutulmuş mavi bir gömlek giyecek, mavi bir başlık takacaklardı.”⁴⁷⁷

Diğer yandan sultan, 583/1187’de gerçekleşen ihtilal girişiminde kardeşi ve amcasını idam ettirir. Daha sonra bu kararından ömür boyu vicdan azabı çekmeye başlar. Nihayet saltanat yükünden yorgun düşen sultan, yavaş yavaş vazifelerini hanedan üyelerine bırakmaya çalışır ve kendini ibadete vermeye başlar.

Mağrib tasavvuf düşüncesi açısından Yakub Mansur’un iktidara gelmesiyle yeni bir merhale başlar. Hem babası hem de dedesinin takip ettiği basık politikası, sûfilere şevkini kıramaz, tasavvuf erbabının manevî ve içtimai nüfuzuna son veremez.

Mansur ve halefleri de sûfî kitlelerin Muvahhid sistemine karşı takındıkları tepkisel tavrı yakından takip ederler. Gerek köy gerekse şehir merkezlerinde Mağrib toplum dokusunu bir ağ gibi ören tasavvuf erbabına basık politikasını sürdürürler. Özellikle Mansur, devletin resmi ideolojisi olan Tumartiyye Akidesinden ayrılan sûfilere sert tepki gösterir.⁴⁷⁸

Sivil kuruluşların çoğalması ve Tumartiyye Akidesine yönelik tenkitlerin artması, tasavvufa yönelişin hızlanmasına ve Mağrib toplum dokusunda büyük bir ivme kazanmasına yol açar. Gerek seyr u sülûk gerekse teşkilat yapısı bakımından tasavvufî düşünce, önemli bir gelişme kaydeder. Ârif, veli ve maneviyat önderleri olarak görülen sûfilere örnek kişilikleri ve nezih hareketleri sonucunda, Tumartiyye Akidesini benimsemeyen herkesi dışlayan Muvahhid hâkimlerin katı ve mutaassıp tutumları etkisizleştirilir.

⁴⁷⁷ Addas, *Kübrî-i Ahmer’in Peşinde*, s. 186-187.

⁴⁷⁸ Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 61.

Muvahhidler döneminde tasavvufun bireysellikten çıkıp içtimaî bir boyut kazanması, dikkatlerin tasavvuf erbabı üzerine çekilmesine yol açar. Sûfiler, zamanla topluma nizam vermeye kalkışır, hatta içtimaî etkinlikten öte siyasî çehreye bürünmeye başlarlar. Doğal olarak Muvahhidler de böylesi bir oluşumu kendi ideolojileri açısından tehlikeli görür. Resmi ideolojiye reddiye sunması, tasavvufun iktidar açısından tartışmalı bir hüviyet kazanmasına yol açar.⁴⁷⁹

İbn Abdülmelik el-Merâkeşî *ez-Zeyl ve't-tekmile* isimli eserinde muta-savvıflara karşı izlenen Muvahhid politikasının canlı örneğini şu şekilde sunmaktadır.

*“Abdülmü'min ve oğulları, devlet işlerine burunlarını soktukları için, sûfileri saraydan kovmuşlardır. Zira onlar, sûfilerin, resmi otoritelere karşı başkaldırmalarından korkmuşlardır.”*⁴⁸⁰

Tüm bu gelişmelere rağmen, itidal çizgisi korunduğu sürece Muvahhid Hanedanlığı ile tasavvuf erbabı arasında bir yakınlaşma olduğu da bir gerçektir.⁴⁸¹ Abdulvahid el-Merâkeşî *el-Mu'ceb* isimli eserinde Halife Mansur'un veli ve sûfilerle yakından alâkasını şu şekilde anlatmaktadır:

*“Onun döneminde hadis ehli, âbid, salih ve zâhidlerin sayısı çoğaldı. Çarşı pazar bu tür insanlarla doldu taşı. Hem onun hem de halkın nazarında salihlerin şan ve şerefi artmaya başladı. Halife kendileri ile mektuplaşıyor, onlardan dua talebinde bulunuyor, kendileri ile görüşme arzusunu belirtiyor ve hayır dualarını alıyordu.”*⁴⁸²

Muvahhid kaynaklarının verdiği bu bilgileri daha sonra kaleme alınan Merînî kaynakları da doğrulamaktadır. *el-Beyânu'l-Mağrib* isimli eserin yazarı, Yakub Mansur'dan şu şekilde bahsetmektedir:

*“Salihleri sever, meclislerine katılır ve onların kendisine yakın durmalarını isterdi.”*⁴⁸³

Ravdu'l-kirtâs müellifi de bu görüşü tekit sadedinde şunları kaydetmektedir:

*“Fukaha ve salihlerin cenaze namazlarına katılırdı. Hayatta olanların ziyaretine gider ve onların hayır duasını alırdı. Fukaha, salih ve fazilet ehli kişilere cömert davranır, Beytulmalden onlara bolca infakta bulunurdu.”*⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 62.

⁴⁸⁰ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvîf*, 215, 238, 308, 319, 406.

⁴⁸¹ Şerif, *age.*, c. I, s. 62.

⁴⁸² el-Merâkeşî, *el-Mu'ceb*, s. 278.

⁴⁸³ Ebü'l-Abbâs Ahmed İbn Azârî b. Muhammed, *el-Beyânu'l-Mağrib: Kısmu'l-Muvahhidin*, tahk.: Muhammed İbrahim el-Kettânî ve diğerleri, Dâru's-Sakâfe, Dâru'l-Beydâ 1985, s. 170.

⁴⁸⁴ el-Fâsî, *el-Enüsü'l-mutrâb*, s. 216; Şerif, *age.*, c. I, s. 63.

Halife Mansur zamanında Muvahhid Hanedanlığı, tasavvuf erbabına yönelik tutum değişikliğine gider. Hatta bazı sûfi şeyhlere bir takım imtiyazlar verilir. Halife Mansur’un bazı icraatları, sûfilere yeni imkânların hazırlanmasına yol açar. Bu duygudan hareketle, Halife Mansur’un içerisindeki âyet ve hadisleri ayıkladıktan sonra bazı fıkıh kitaplarını yasaklattığı, hatta yakılmasını emrettiği bilinmektedir. 6/12. yüzyılın sonunda fıkıh kitaplarının yakılması girişimi sembolik bir yaklaşımdır. Aslında bu tutum benzeri hareketlerde bulunan Mâlikî fukahasına karşı sürdürülen bir tepki hareketidir. Asrın başında Mâlikî fukahasının Gazâlî ve eserine karşı yürüttüğü yasakçı tutumu reddiye anlamında Halife Mansur da Mâlikî fukahasını ve eserlerini reddeden bir tavır sergilemiştir.

İzlenen bu siyaset, sûfi çevrelerin güçlenmesine, başkent Merâkeş-te çok sayıda sûfi zümrelerin kümelenmesine yol açmıştır.⁴⁸⁵ Muvahhid saltanatının mutasavvıflara yönelik gerçekleştirdiği saygı ve ihtiramın örneğini, o dönemin pek çok Mağrib ve Endülüs sûfilerinde görmemiz mümkündür. Bazı sûfiler, Halife ile özel dostluk kuruyor, mektuplaşıyor ve yaşadıkları şehir halkının Halifeye beyatını sağlıyordu. Halife Mansur’un sünnî tasavvuf çizgisini benimsemesi, onun zühdi bir yaşamı öngörmesine de yol açmıştır.⁴⁸⁶

Halife Yakub Mansur’un sûfilere yakın durmasının üç temel sebebi olduğunu düşünmekteyiz:

a. İçtimâî ve Ahlâkî Islahat Çabası: Ebû Yusuf Yakup Mansur, işe ıslahat girişimleri ile başlar. İbn Azârî’nin tespiti ile o, kötülüklerin önünü almaya, adaleti yaygın kılmaya ve adlî yapıyı şer’î hukuka uyarlamaya çalışır. Yani sûfilerin hareket sahası ve ilgi odağı olan ahlâkî, içtimâî ve adlî dokunun iyileştirilmesine önem verir. İbn Azârî der ki:

“Mansur, bir işte ciddiyetin yerini gaflet ve vurdumduymazlığın aldığı gördüğünde, basiretin yerini bunamanın aldığını, shevî arzulara düşkünlüğün arttığını, eğlence ve müziğin şevki ile nifakın çoğaldığını, Allah’ın gazabını çekecek münkiratın yayıldığını işittiğinde, uyuşturucu maddelerin kullanımını yasaklar, kullananlara ölüm cezası verilmesini emrederdi. Memleketin her köşesinde benimsediği tutumun bir bütün olarak uygulanmasına itina gösterir, adaletin yaygınlaşmasına ışık tutacak kitapların dağıtımına kolaylık sağlar, vali ve kadıların halkla yakın temas kurmalarını arzular, halkın haklarını korumaya ve onların gönüllerini kazanmaya dikkat etmelerini öngörür ve halka zulmeden kesimlerin yakasına yapışılmasını tavsiye ederdi.”⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Muhammed Zenbîr, “Hafeviyyâtün an şahsiyeti Yakup el-Mansûr”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb*, Rabat 1982, Sayı: 9, s. 46-48.

⁴⁸⁶ Şerîf, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyârü’s-Sûfi”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 73-75.

⁴⁸⁷ Ebü’l-Abbâs, *el-Beyânu’l-Mağrib*, s. 172-173.

el-Beyânu'l-Mağrib yazarı, eserin bir başka yerinde şu tespitlerde bulunmaktadır:

“Sonra ipekten pahalı elbiselerin kullanımını yasakladı. Basit bir iş için mükâfat talebinin önüne geçti. Kadınların çok lüks kıyafetler giyinmelerini yasakladı. Sade giyinmeyi, azla yetinmeyi özendirdi. Güvenlik birimlerinden eğlence düşkünlerine engel olmalarını, şarkı ve müzikle şöhret olanları yakalamalarını, nerede yakalarsalar bilgi vermelerini istedi.”⁴⁸⁸

Bu tespitler, Halife Mansur’un adil bir hükümdar olarak algılanmasına yol açmış, başta mutasavvıflar tarafından da kabul görmesini sağlamıştır.

b. Endülüs’te Gerçekleştirilen Cihat Seferleri: Muvahhidlerin, özellikle Halife Mansur döneminde, Endülüs’te gerçekleştirdikleri zaferler, mutasavvıflar nazarında büyük saygı uyandırmıştır. Endülüs topraklarında gerçekleştirilen cihad seferleri, Muvahhidlere duyulan güven problemini gidermiş ve iktidara karşı sergilenen aykırı tutumların izalesine yol açmıştır. *el-Mu’ceb* yazarına göre Yakub Mansur, gerçekleştirdiği cihad seferlerinde velâyet sahibi kişilerin onayını almaya özen göstermiş, bunun sonucu olarak sûfiler de onun ordusunu gerçek İslâm ordusu olarak görmüşlerdir.⁴⁸⁹ *Ravdu'l-kırtâs* müellifi ise 591/1195 yılında gerçekleşen Arak savaşına Mağrib fakihleri ile sûfilerin de katıldığından bahsetmektedir.⁴⁹⁰ İbn Azârî bu savaşın halk kitleleri üzerindeki etkisini şu şekilde tavsif etmektedir:

“Bu zafer, özlenen bir sonuçtu. Susuzlara su, açlara yemek mesabesinde idi. Endülüs’te gerçekleşen daha önceki fetihleri unutturmuştu. Kıyamete kadar Müslümanların dillerinden düşmeyen bir zafer oldu.”⁴⁹¹

Özetle sûfiler, Endülüs fetih hareketlerine önem vermişler, avamın hamasî duygularını güçlendirmişler, yenilgi esnasındaki moral bozukluklarını tamir etmişler,⁴⁹² Muvahhidlerin meşru cihad hareketlerine katılmışlar ve bu eylemleri yerinde bulmuşlardır.⁴⁹³

Kendini bir taraftan seyahate, bir taraftan da telife adadığı bir sırada, İbnü'l-Arabî de Kastilyalıların İşbiliye halkına yönelik sıklıkla gerçekleştirdikleri saldırıların kaygısı içinde idi. 586/1190’da imzalanan ateşkesin süresi

⁴⁸⁸ Ebü'l-Abbâs, *age.*, s. 174; Şerif, *age.*, c. I, s. 64.

⁴⁸⁹ el-Merâkeşî, *el-Mu’ceb*, s. 289. Bu minvalde eserde bir menkabeye de yer verilmektedir. Şöyle ki: Halife Mansur ne zaman Endülüs’e bir çıkarma yapsa, Şeyh Ebu Abdilhalik Emğâr ile temasa geçer, ondan, Allah yolunda gerçekleştirilmek istenen bu cihad eyleminde Allah’ın kendilerini muzaffer kılması için dua etmesini isterdi.

⁴⁹⁰ el-Fâsî, *el-Enîsu'l-mutrâb*, s. 222.

⁴⁹¹ Ebü'l-Abbâs, *el-Beyânu'l-Mağrib*, s. 221.

⁴⁹² İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, 248-49, 388, 395, 415.

⁴⁹³ Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 65.

dolmuş ve Müvahhidlerle yeniden savaşmaya karar veren VIII. Alfonso, 590/1194 yılında İşbiliye bölgesini yakıp yıkar. Gelişmelerden endişe duyan İşbiliyeliler, sultandan yardım istemek üzere Merâkeş’e elçi yollarlar. Ebû Yakub Yusuf zaman kaybetmeden ordusunu toplar ve 20 Cemâdiyessânî 591/01 Haziran 1195’te İşbiliye’ye doğru yola çıkar. Muvahhid askerleri Endülüs’ün başkentine ulaştığı esnada İbnü’l-Arabî de Fes kentindedir. İbnü’l-Arabî o günleri şu şekilde tavsif etmektedir:

“591’de, Muvahhid askerleri İslâm’ı tehdit eden düşmana karşı savaşmak üzere Endülüs’e çıktığında Fes’teydim. Orada ehlullahtan biri ile (ki en iyi dostlarımdandı) karşılaştım, bana ‘bu ordu hakkında ne düşünümüyorsun, sence muzaffer olacak mı?’ diye sordu. ‘Sen ne düşünüyorsun?’ diye mukabele ettim. –‘Allah bu savaştan söz etmiş ve Resûl’üne zafer vaadetmiştir. Kitabullah’ta şöyle buyuruluyor: ‘Doğrusu, biz sana bir fethi mübin ihsan ettik.’ (Fetih, 48/1) Müjde bu fetihen mübinin kelimelerindedir. [...] harflere ebced hesabı ile bak.’ Harflerin sayı değerlerini hesapladım ve zaferin 591’de olması gerektiğini gördüm. Henüz Endülüs’e geri dönmüştüm ki Allah Müslümanları muzaffer kıldı.”⁴⁹⁴

Sonuçta Muvahhid ordusu zafer kazanır. Müslüman askerlerin İşbiliye’ye varışından yaklaşık iki ay sonra, Şaban 591/Temmuz 1195 tarihinde, VIII. Alfonso’nun ordusu Arak’ta kesin bir bozguna uğrar.⁴⁹⁵

592/1196 senesi, Muvahhid Hanedanlığının zirveye çıktığı tarih olmuştur. Arak zaferini tatminkâr bulmayan Mansur, Kastilya’yı ele geçirmeye karar verir ve Tuleytula’ya kadar ilerler. VIII. Alfonso’nun barış istekleri geri çevrilir. Bu seferin ardından, Muvahhid Sultanı, İşbiliye’deki yönetimi geniş çaplı bir teftişe tâbi tutar. Pek çok yolsuzluk ortaya çıkarılır ve sorumlular cezalandırılır, birçok görevli azledilir ve yerlerine yenileri atanır. Nizam ve adalet görünürde yeniden tesis edildikten sonra kendisini Macrit kapılarına kadar götürecek yeni bir güç gösterisine girişen Mansur, VIII. Alfonso tarafından önerilen on yıllık ateşkes antlaşmasını kabul eder.⁴⁹⁶

c. Tasavvufî Eğitimin Benimsenmesi: Halife Mansur döneminde benimsenen temel politika, bilimsel ve kültürel çalışmaların yaygınlık kazanmasıdır. Halifenin icraatlarından biri de medreseler kurması, bunlara devlet hazinesinden özel ödenekler tahsis etmesi, ihtiyaçlarını karşılaması ve eğitim faaliyetlerine yakından ilgi duymasıdır.

Halife Mansur’un dikkat çeken özelliklerinden biri de tanınmış sûflileri Merâkeş’e davet etmesidir. Bunlardan birisi de Ebü’l-Kâsım Abdurrahman b.

⁴⁹⁴ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer’in Peşinde*, s. 147-148.

⁴⁹⁵ Addas, *age.*, s. 147-148.

⁴⁹⁶ Addas, *age.*, s. 158.

Abdillah b. Ahmed es-Süheylî (ö. 581/1185)'dir. Sebatü ricâlden biri olarak kabul edilen es-Süheylî, kendini ilme adanmış ve zühdü şiar edinmiş bir sûfidir. Halife Mansur, onun Mâlika'dan başkente getirilmesini istemiştir.⁴⁹⁷

Halife Mansur'un Merâkeş'e getirtip Cami-i Kebir'de hadis dersleri vermesini istediği sûfilerden bir diğeri, Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah el-Hacerî (ö. 591/1194)'dir. Kendisinden huzur sohbetleri vermesi istenmiş, fakat o, kendisinin bundan muaf tutulmasını rica etmiş, yaşlılığı ve hastalığından ötürü kendisinin mazur görülmesini talep etmiştir. Arzusu yerinde görülmüş ve kendisine muafiyet verilmiştir. Bir süre sonra isteği üzerine Sebte'ye gönderilmiş ve kendisine Sebte Camiinde Cuma hutbesi irad etme görevi tevdi edilmiştir.⁴⁹⁸

Halife Mansur döneminde Hanedanlığın yakın takibe aldığı veya ileri düzeyde desteklediği sûfi örneklerden birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz:

5.1. Ebû Medyen'in Tahkikata Maruz Kalması

Ebu Medyen'in yaygın şöhreti ve toplum nazarındaki saygınlığı, Bicâye'deki Muvahhid idarecileri tarafından kuşkuyla karşılanır. Zira daha önce yaşanan el-Ezdî ve Benî Ganiyye olayı, hâlen tazeliğini korumaktadır. İktidar, yıllardır, bir türlü Bicâye halkının güvenini kazanamamakta ve onları kontrol altına alamamaktadır. Muvahhidlerin istihbarat güçleri, hilafet merkezine, Endülüslü bu büyük şeyhin faaliyetleri hakkında provakatif raporlar verir.⁴⁹⁹ Muhalif çevrelerin, şeyhi, fitne çıkarıcılıkla suçlaması ve iktidarın şeyhi yakından tanıyamaması nedeniyle Muvahhid halifesi Yakup el-Mansur, şöhreti her geçen gün artan Ebû Medyen'i sorgulamak üzere başkente çağırır.

Tabakât kitaplarına göre bu suçlamalar, daha çok şeyhin müritlerini ve cemaatini Allah'ın askerleri olarak nitelemesinden, Horasan tasavvuf düşüncesinin melâmet ve fütüvvet geleneğini takip ettirmesinden ve sık sık müritlerini sultanlar adıyla zikretmesinden kaynaklanmaktadır. Sonunda kaçınılmaz hâle gelen Muvahhid Halifesinin kendisini daveti, 594/1198 yılında gerçekleşir.⁵⁰⁰ Gerçekleşen bu zorunlu davete icabet etmek üzere Ebû Medyen, Merâkeş'e doğru yola koyulur.⁵⁰¹ Yolculuğu esnasında kendisine bir

⁴⁹⁷ İbn Dahıyye, Ebu'l-Hattâb Ömer b. Hasan, *el-Mitrabu min eşâri ehli'l-Mağribi*, tah.: İbrahim el-Ebyârî ve Hâmid Abdülmecîd, Kahire 1993, s. 232; Lisânüddîn Ebû Abdillâh Muhammed İbnü'l-Hatîb, *el-İhâtatü fi ahbâri Gurnâta*, tah.: Muhammed Abdullah Annân, Kahire 1973, c. III, s. 477-481; Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidiyyetü ve't-Teyyâru's-Süfi", *el-Mustefâd*, c. I, s. 72.

⁴⁹⁸ İbnü'z-Zübeyr, Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. es-Sekâfi el-Âsîmî, *Sılatu's-sıla*, tah.: Abdüsselâm el-Herrâs ve Şeyh Said A'râb, Matbûâtu Vüzâratil-Evkâf ve'ş-Şuûnî'l-İslâmiyyeti, Matbaatu Fudâle, Muhammediyye 1993-1995, Kısım III, s. 121; "es-Sultatü'l-Muvahhidiyyetü ve't-Teyyâru's-Süfi", *el-Mustefâd*, c. I, s. 72.

⁴⁹⁹ Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib*, s. 22; Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 15.

⁵⁰⁰ Nihat Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-Arabi Hayatı ve Çevresi*, Çığır Yay., İstanbul 1966, s. 91; Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 15.

⁵⁰¹ Abunnasr, *age.*, s. 22.

gurup gözde müridi eşlik etmesine ve onlar tarafından iyi bakılmasına rağmen, yaklaşık seksen beş yaşında olan Ebû Medyen,⁵⁰² yaşlılığı ve hastalığı nedeniyle Tilemsen'den öteye gidemez hâle gelir. Orada vefat edip Ubbâd denilen mevkîe defnedilir.⁵⁰³

5.2. Sultanın Ebû Abdilhâlik Abdülazîm b. Ebî Abdillah el-Emgâr ile Yakın İlişki Kurması

En uzun ömürlü murabıtlardan kabul edilen Ebû Abdilhâlik, Mağrib'de kurumsallaşmış sûfî tarikat örneği olarak bilinen Emgâriyye Tarikatının, bir diğer adıyla da *et-Tâifetu's-Sanhâciyye*'nin gerçek kurucusu kabul edilmektedir. İbn Kunfûz, *et-Taifetu's-Sanhâciyye*'yi, Mağrib ve Kuzey Afrika'daki kırsal kesim sûfî tarikatlarının önde gelen bir örneği olarak tanımlamaktadır.⁵⁰⁴ İsminden de anlaşılacağı gibi, Sanhâciyye Tarikatı, müntesiplerinin etnik kimliği açısından Sanhâce Berberîleri'ne özgü bir tarikattır. Müntesiplerinin hepsinin de Dükkâle bölgesinin Azmûr kentinde yaşayan Sanhâce Berberîlerinden ibaret olduğu söylenemez. Dükkâle ile Batı Sahra arasındaki Sanhâceli tüm derviş zümreleri, kendilerini, *et-Taifetu's-Sanhâciyye*'ye isnat etmektedirler.⁵⁰⁵ İbn Kunfûz, bu tarikatın 8/14. yüzyıl gibi geç tarihlerde bile Kuzey Afrika'nın en büyük beş tarikatından biri olduğundan bahsetmektedir.⁵⁰⁶

Babası Ebû Abdillâh'tan sonra Tîfunfîr ribâtının şeyhliğini üstlenen Ebû Abdilhâlik Abdülazîm, meşihatı döneminde ribâtın öğrenci ve mürid sayısında büyük artış gerçekleştirmiştir. Ribâta büyük bir cami inşa ettirmiş ve burasını Ebû'l-Abbas es-Sebtî, Ebû'l-Abbas el-Merîni ve Ebû Mûsâ ez-Zenâtî gibi meşhur sûfilerin uğrak mekânı hâline getirmiştir.⁵⁰⁷

Ebû Abdilhâlik, Tîfunfîr'ı finansal olarak destekleyen ve Ribât mukademinin Sanhâce topraklarından Azmûr kentini sarayda temsil etmesini isteyen Muvahhid Sultanı Yakub el-Mansur ile yakın ilişki kuruyordu.⁵⁰⁸ Dolayısıyla Benî Emgâr, Murâbitlar Devleti'nin sonlarına doğru, yıldızı parlayan ve her geçen gün hâkimiyetini Mağrib genelinde hissettiren Muvahhid iktidarını desteklemek suretiyle, Murâbitlar Devleti'ne muhalif sûfler safına

⁵⁰² el-Kettânî, *Salvetu'l-enfâs*, c. I, s. 366.

⁵⁰³ Keklik, *Muhyiddîn İbn'ül-Arabi*, s. 91.

⁵⁰⁴ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 64.

⁵⁰⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 44.

⁵⁰⁶ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 64; Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 23; Kadir Özköse, "Fas'ta Tîfunfîr Ribâtı ve Emgâriyye Tarikatı 'et-Tâifetu's-Sanhâciyye'", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, sayı: 19, Temmuz-Aralık 2007, s. 91.

⁵⁰⁷ Muhammed Mâzûnî, "Ribât Tîb: mine't-te'sîs ilâ zuhûri'l-hareketi'l-Cezûliyyeti", *er-Ribâtât ve'z-zevâyâ fi tarihi'l-Mağrib*, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti, Rabat 1997, s. 34.

⁵⁰⁸ Muhammed İbn Abdulazîm el-Azmûrî, *Behcetü'n-nâzurîn ve ünsü'l-ârifîn ve vasiâtü Rabbi'l-âlemîn fi menâkibi ricâli Emgâri's-sâlihîn*, Yazma, Bibliotheque Hassania (el-Hizânetü'l-Haseniyye), Rabat, no: 1358, vr. 34.

katılmışlardır.⁵⁰⁹ Tîunfîtr Ribâtü şeyhlerine devletin tanıdığı ilk resmî imtiyaz, Ebû Yakub Mansur döneminde gerçekleşmiştir. Tîunfîtr Ribâtü şeyhinin nüfuzunu fark eden, şeyhin dinî ve siyasî konulardaki görüşlerine itibar eden Muvahhid Sultanı, Tîunfîtr şeyhi ile sürekli mektuplaşmıştır.⁵¹⁰

Yakub el-Mansur'un vefatından sonra Muvahhidler Sultanı olan Ebû Abdillâh Muhammed en-Nâsır b. Yakub'un (595-610/1199-1213) saltanata gelmesinde Tîunfîtr Ribâtü şeyhinin de onay ve desteği olmuştur. Sultan Nasır, Endülüs topraklarında gerçekleştireceği askerî fetihler hakkında Şeyh Ebû Abdilhâlik ile özel istişare yapmıştır.⁵¹¹

5.3. Ebü'l-Abbas es-Sebtî ile Yakup Mansur Arasındaki Özel İlişki

Kültürel hizmetlere öncelik tanıyan Halife Mansur, çok sayıda medrese inşa etmiş, inşa ettiği medreselere hazineden özel ödenekler tahsis etmiş, medrese öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamış ve eğitim faaliyetleri ile yakından ilgilenmiştir.⁵¹² Muvahhidler döneminde şahsa özel inşa edilen medreselerden biri de Ebü'l-Abbas es-Sebtî (ö.601/ 1205) adına kurulan medresedir.⁵¹³ Burasının iâşe ve ibatâsı bizzat Halife tarafından tahsis edilen ödenekler ile gerçekleştirilmiştir.⁵¹⁴ Halife Mansur tarafından yapılan bu medrese, Ebü'l-Abbas'ın manevî kişiliğine duyulan saygının bir göstergesidir.⁵¹⁵ Ebü'l-Abbas'ın bu medresede ders vermeyi kabul etmesi, Muvahhid idaresini benimsediğinin göstergesidir. Zira o, sohbet ve vaazlarında resmî otoriteye itaata sık sık vurgu yapar, ülke bütünlüğünün sağlanmasına, etnik kavgalara fırsat verilmemesine ve asayişin teminine önem verir.⁵¹⁶

Sultan Mansur'la Ebü'l-Abbas arasındaki bu özel dostluk, siyasî otoritenin tasavvuf erbabı ile yakın ilişki kurmasına ve Merâkeş halkı arasında tasavvufun neşv ü nema bulmasına yol açmıştır.⁵¹⁷ Zira Halife Mansur, es-

⁵⁰⁹ el-Azmûrî, *Behcetü'n-nâzirîn*, vr. 38; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 44.

⁵¹⁰ Mâzûnî, "Ribât Tîb", *er-Ribâtât ve'z-Zevâyâ*, s. 41; Özköse, "Fas'ta Tîunfîtr Ribâtü", *Tasavvuf*, yıl: 8, sayı: 19, s. 92.

⁵¹¹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvuf*, s. 209; Özköse, "Fas'ta Tîunfîtr Ribâtü", *Tasavvuf*, yıl: 8, sayı: 19, s. 92.

⁵¹² Kadir Özköse, "Mağribli Müslümanlar Arasında Cömertliğin Piri Olarak Tanınan Ebü'l-Abbâs es-Sebtî ve Tasavvuf Düşüncesi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 11, Kış 2007, Sayı: 30, s. 148.

⁵¹³ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 452.

⁵¹⁴ İbnü'l-Muvakkıt, *es-Sa'adetü'l-ebediyye*, c. II, s. 7.

⁵¹⁵ Muhammed Râbitatüddîn, "Ebü'l-Abbâs es-Sebtî ve mecâlü Merâkeş: Mülâhazâtün ve tesâülâtün", *er-Ribatât ve'z-Zevaya fî Tarihi'l-Mağribi*, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyyeti, Rabat 1997, s. 66-72.

⁵¹⁶ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 455, 469; Şerif, *el-Mustefâd İncelemesi*, c. I, s. 68; Özköse, "Ebü'l-Abbâs es-Sebtî", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 30, s. 148.

⁵¹⁷ Abdüsselâm Garmîni, *el-Medârisü's-süfyyetü'l-Mağribiyyetü'l-Endülüsiyyetü fî'l-karnî's-sâdisi'l-hicrî*, Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîseti, ed-Dârü'l-Beydâ 2000, s. 369-370; Muhammed er-Reşîd Melîn, *Asrû'l-Mansûri'l-Muvahhidî ev el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye ve'd-diniyye fî'l-Mağribi min seneti 580 ilâ seneti 595*, Matbaatü's-Şimâli'l-İfrîkiyye, Rabat, ts., s.256; Şerif, *el-Mustefâd İncelemesi*, c. I, s. 69.

Sebtî’yi sık sık ziyaret ederdi. Her ziyaret edişinde, şeyhin huzurunda bir hizmetçi gibi davranırdı.⁵¹⁸

5.4. İsa b. Abdilazîz Yelbaht el-Kazûlî’nin (ö. 607/1210) Öğretilerine Sarayın Müsamaha Göstermesi

el-Kazûlî, zühd, verâ ve salâh sahibi, uzleti tercih eden ve dünyevî isimlerle birliktelikten uzak kalan bir şeyhti.⁵¹⁹ Onun Merâkeş camilerinde verdiği dersler, o dönemin gözde ilim meclislerinden biriydi. el-Kazûlî’nin şöhreti artıp nâmı yayılmaya, dersleri ilgi odağı hâline gelmeye başlayınca, etrafındaki ilim sevdalıları çoğalmaya başladı. Öyle ki ders verdiği cami kendilerine dar gelir oldu. Nispeten daha geniş olan İbnü’l-Ebkem mescidine taşındı.⁵²⁰ Şöhreti artan el-Kazûlî’yi sultan da merak eder ve onu huzuruna çağırır. el-Kazûlî’nin Halife Mansur indinde elde ettiği büyük itibardan bahseden el-Merâkeşî,⁵²¹ şeyhin kanaat sahibi oluşunu ve takvayı şiar edinişini şu şekilde sunmaktadır:

*“Dünyevî kaygılara koyulmadı. Çıkar zümreleri karşısında nefsinin korumaya çalıştı. O, yaptıklarının zahirinden çok batınuna önem verirdi. Mümkün mertebe ahvalini gizlerdi. Azla yetinir, zühdün en yüksek derecelerine ulaşmak isterdi.”*⁵²²

el-Kazûlî’ye gösterilen bu büyük saygı, halifelerine de sunulmuştur. Halife Mansur şeyhin saraya yakın bir konutta ikametine itina göstermiştir. Daha önceleri Merâkeş camilerinde ve dar çerçevede dersler veren el-Kazûlî, artık geniş katılımlı ders halkaları teşekkül ettirdi. Halife Mansur, sarayın yakınında inşa ettirdiği Cami-i Kebir’in ilk Cuma hutbesini el-Kazûlî’nin irad etmesini istemiş ve onu caminin imametine atamıştır.⁵²³

6. Muvahhidler Devletinin Çöküş Yılları

595/1199 tarihinde vefat eden Sultan Mansur, otuz beş yıllık hükümdarlığının sonunda oğluna geniş, fakat kırılğan bir imparatorluğu miras bırakmıştır. el-Arak savaşında bozguna uğrattığı Kastilyalıları, 593/1197’de barış anlaşmasını imzalamaya mecbur etmiştir. Kısmen de olsa Reconquista hareketinin ilerlemesini geçici olarak durdurabilmiştir. Mansur’un halefi olan

⁵¹⁸ İbnü’l-Muvakkit, *es-Sa’adetü’l-ebediyye*, c. II, s. 8; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 92.

⁵¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Abdilmelik el-Ensârî el-Evsi el-Merâkeşî, *ez-Zeyl ve’t-tekmiletü li-Kitâbî’l-Mevsûl*, tahk.: Muhammed b. Şerife, Rabat 1984, c. VIII, s. 247; Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 69.

⁵²⁰ el-Merâkeşî, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, c. VIII, s. 249; Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 70.

⁵²¹ el-Merâkeşî, *age.*, c. VIII, s. 250; Şerif, *age.*, c. I, s. 70.

⁵²² el-Merâkeşî, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, c. VIII, s. 252; Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 71.

⁵²³ el-Merâkeşî, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, c. VIII, s. 252; et-Tilimsânî, *el-Müsnedu’s-sahihi’l-hasen*, s. 341-343; Şerif, “es-Sultatü’l-Muvahhidîyyetü ve’t-Teyyâru’s-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 71.

Ebû Abdillâh Muhammed en-Nasır b. Yakub, her ne kadar Mağrib'in doğusunu Trablusgarb'dan Balear Adalarına kadar Benî Ganiyye'nin kontrolünden kurtardıysa da Sultan Nasır'ın saltanatı, sonun başlangıcı olur. Nasır döneminden itibaren, 7/13. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Muvahhidler Hanedanlığı, tedrici olarak çöküşe geçer. 609/1213 yılında Kastilya orduları, İkâb'da Muvahhidleri çok ağır bir bozguna uğratar. ⁵²⁴

Bu yenilgi ile Endülüs ve Mağrib'de Muvahhid otoritesi zayıflar, iç isyanlar ve Hanedanlıktaki çekişmeler sonucunda İdris el-Memun, Muvahhid doktrinini reddeder. Mehdi İbn Tumart'ın ismi paraların üzerinden, Cuma hutbelerinden ve resmî yazışmalardan çıkartılır. Muvahhidlerin dinî ve şer'î siyaseti zorunlu olmaktan çıkarılıp politik hesaplara girilir. ⁵²⁵ Muvahhidler Hanedanlığının ideolojik temellerinin terk edilmesine yol açan bu değişimin sebebini aslında tam da bilememekteyiz. Fakat bu girişimle Muvahhidlerin düzeni bozulur, varlık sebepleri, kendilerini birbirine bağlayan intizamları ortadan kalkar ve devletin toprakları parçalanıp özerk yönetimler teşekkül etmeye başlar ⁵²⁶

Ifrikiyye'de Hafsiler, 627/1230 yılında bağımsızlıklarını ilan eder ve on yıl kadar sonra Mağrib'in orta kesiminde Yağmurasan b. Zeyyan'ın yükselişi ile Tilemsen'de Abdülvedüd Krallığı oluşur. Fas'ta Merînîler, Muvahhid otoritesinden arta kalan güçleri yok etmeye başlar. 668/1269'da ise Muvahhid Hareketinin beşiği olan Tinmallal ile Merâkeş, Muvahhidlerin elinden çıkar. Sekiz yıl sonra ise Hanedanlık, Fes kentine taşınır. ⁵²⁷

Bu dönemde Muvahhid halifeleri, Mağrib topraklarında faaliyet yürüten tasavvufî oluşumların herhangi birine intisap etmeden, sûfî şeyhlerin güvenini kazanmaya çalıştılar. Tasavvuf zümrelerinden gelmesi muhtemel tepkilerin önüne geçebilmek için Muvahhid idaresi kendi kontrollerinde hareket eden derviş teşkilatları teşekkül ettirdiler. Zira daha sonra Merînîler, Mağrib derviş guruplarının desteğini almak için daha bariz çalışmalar gerçekleştireceklerdir. Dolayısıyla Muvahhid sultanları da kendilerine mutî ve kendi çizgilerinde şekillenmiş bir tasavvuf gurubu teşekkül ettirmeyi gerekli görmüşlerdir. Bu çerçevede, meşhur sûfilere bir takım imtiyazlar verdiler. Onları bazı resmî görevlere tayin ettiler. Böylece zayıflayan otoritelerini dinî duygularla takviye edip tasavvuf zümrelerinin Merînîlerle yakın temas kurmasını engellediler. ⁵²⁸ Bu durumun en güzel örneği, Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. Abdilmâlik et-Temîmî el-Kancâirî (ö. 627/ 1230)'dir. ⁵²⁹ Halife

⁵²⁴ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 186-187.

⁵²⁵ Ebû'l-Abbâs, *el-Beyânu'l-Mağrib*, s. 286.

⁵²⁶ Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî", *el-Mustefâd*, c. I, s. 79.

⁵²⁷ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 81-82.

⁵²⁸ Şerif, "es-Sultatü'l-Muvahhidîyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî", *el-Mustefâd*, c. I, s. 80.

⁵²⁹ el-Kancâirî'yi; "Sûfî taifenin şeyhi ve Mağrib'in Kutbu" olarak tanımlayan el-Merâkeşî, sözlerine şu şekilde devam etmektedir: "el-Kancâirî, ulemanın önde gelenlerinden, sulehanın büyüklerin-

Me'mun'un tasavvuf erbabı ile olan yakınlığının bir diğer göstergesi, Tîunfîtr Ribâtı şeyhi ile mektuplaşması⁵³⁰ ve İbn Habbâze adıyla tannan, şair ve mutasavvıf Ebû Ömer Meymûn b. Ali es-Sanhâcî el-Hattâbî (ö. 637/1239) ile ilişkisidir.⁵³¹

Halife Me'mun'un sûfilere karşı sergilediği bu musamahalı tutum, Muvaahhid makamları ile tasavvufî zümreler arasında aykırılığın olmadığı anlamına gelmez. Kaynaklar bu konuya fazla yer vermemektedir. Sûfî şair Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Yahlufeten el-Fezzâzî el-Kurtubî (ö. 627/1230) örneğinde bu durum kendini daha iyi hissettirmektedir.⁵³² Fezzâzî gibi Halife Me'mun'un kâtipliği görevinde bulunan bir başka sûfî şair, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Kassûm el-Lahmî (ö. 636/1242)'dir.⁵³³

dendi. Dönemin sultanları nazarında onun ayrı bir yeri vardı. Kendisini davet ediyorlar, teberrüklen kendisine yakın olmak istiyorlar, onu müşahede ile zenginlik kazanmak istiyorlardı. O da onları kabul ediyor, davetlerine icabet ediyordu. Ben-i Abdilmümin sultanları, emirleri ve devlet adamları sadaka, hayır, hasenat olarak tahsis ettikleri para ve malları ihtiyaç sahibi fakirlere kendisinin dağıtması için ona teslim ediyorlardı.” Bkz. el-Merâkeşî, ez-Zeyl ve't-Tekmilâ, c. I, Kısım 1, s. 48, 57-58.

⁵³⁰ Ebû Muhammed Abdullâh el-Adil b. Yakub'un (ö. 624/1227) vefatından sonra Ebû Zekeriyâ Yahya el-Mu'tasım b. Muhammed'le iktidar savaşı veren Memun, Tîunfîtr Ribâtı şeyhine mektup yazarak kendisinden beyatını yenilemesini istedi. Rabat şeyhi, Memun'a tereddütsüz destek verdi. Ona; “Sizden Merâkeş'e karşı bir hareket başlatmanızı ve Allah'a dayanmanızı istiyoruz. Hanedanlığınızın şahsınıza hibe edildiğine, Allah'ın yardımının sizin üzerinize olacağına ve Allah'ın sizi halife kılacağına kefiliz. Hilafet makamına hoş geldiniz. Biz biliyoruz ki, aklî melekeleriz oldukça derûnî, düşünce yapınız oldukça yerindedir.” Bkz. el-Azmûrî, Behcetü'n-nâzirîn, vr. 28; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidiyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 81.

⁵³¹ Halife Memun İbn Habbâze'yi zabıta müdürü yapıp kendisinden çarşı ve pazarı denetlemesini istemiştir. Siyasilerle yakın ilişkide bulunmaktan kaçanan sûfî isimlerin aksine, İbn Habbâze, üzerindeki hırkası ile şiirlerinde Halife Me'mun'u öve öve bitirememektedir. Halife, Tumart Akidesine son vermeye karar kıldığında şeyh de Halifeyi aldığı bu kararından dolayı metheder, bir kasidesinde de Mehdi akidesini yerer. Bkz. el-Merâkeşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmilâ*, c. VIII, II. Kısım, s. 404; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidiyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 81.

⁵³² el-Fezzâzî, Ebû'l-Hasan İbnü's-Sâiğ ve Ebû's-Sabr Eyüp el-Fihri gibi Sebteli iki büyük mutasavvıfa öğrenci olmuştur. Kaynaklar onun tasavvufa meyyal yapısından ve savunmacı kimliğinden bahsetmektedir. Bid'at ehlinde nefret etmesiyle meşhur olmuştur. Salihlere karşı aşırı sevgisi vardır. Zühde dair kasideler ve peygamberin methine dair naatlar telif etmiştir. el-Fezzâzî, aynı zamanda Halifenin özel kâtibidir. Terceme-i hâlinde bahseden kaynaklar, onun bu makama iradesinin dışında getirildiğinden bahsetmektedirler. Sultanın yersiz icraatlarını benimsemediği için, sürekli bu görevinden ayrılmak ister. Halife Me'mun'un ayrılıkçı hareketleri bastırmak adına Avrupalı güçlerle ortak hareket etmesini, Fezzâzî asla kabullenemez. Hayatının sonlarına doğru zorla Merâkeş'e götürülür ve burada vefat eder. Bkz.: İbnü'l-Ebâr, *et-Tekmilâtu li-Kitâbi's-Sılati*, c. II, s. 586; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidiyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 81-82.

⁵³³ Ebû İmrân el-Mertûlî'nin şeyhi olan ve gençliğinde dönemin bazı devlet adamlarına kâtiplik yapan el-Lahmî, geniş dünyevî imkânlara sahip olup önemli mevkilere yükselmiştir. Ruaynî, el-Lahmî'nin tasavvufî şahsiyetini ve zühdi kişiliğini ortaya koyarken şunları söyler: “Asrı-muzda Hz. Ebû Bekr'in zühdüne denk herhangi bir kişinin zühdünü göremiyoruz. O elinin altındaki tüm imkânlardan feragat etti ve dünyevî varlıkları elinin tersi ile itti. Yakaladığı şöhetri, sahip olduğu ikbal şansını terk etti. O Rabbine kulluğu seçti. Dünyevî arzular ve gâilelerden vazgeçti. Uzun süre Allah'ın Kitab'ını okuyup öğrenmeye çalıştı.” (Bkz. Ebû'l-Hasan Ali er-Ruaynî, *Bernâmicü şüyûhi'r-Ruaynî*, tah.: İbrahim Şebûh, Dimaşk 1962, s. 92-83.) İbn Abdilmâlik, onun

Muvahhidlerin sûfi zümrelere saygısı, aslında korku ve tedirginlikten ibaretti. Örneğin Tîunfîr Ribâtına tanınan imtiyazlar dikkate değer olmasına rağmen, Ribatla bir takım sıkıntılar da yaşanmıyor değildi.⁵³⁴ Halife Reşid'in (630-640/1232-1242) bazı Sanhâciyye şeyhlerine baskı politikası izlemesi ile iki taraf arasındaki ilişkiler, kopma noktasına geldi.⁵³⁵

Halife Murtaza döneminde (646-665/1248-1266) ise zamanın meşhur sûfilerinden Ebû Fâris Azûz b. Beyrûk b. Emğâr hilafet makamına karşı ayaklanmış ve Tîunfîr Ribâtının haremine sığınmıştır. Daha sonra da Merînî Sultanı Yakub b. Abdilhakk'ın (656-685/1258-1286) idaresini benimseyip ilân etmiştir. Halife Murtaza, onun ihanetinin bedelini, Tîunfîr Ribâtının surlarını yıktırarak ve dergâhın şeyhine tahakkümde bulunarak ödettirmiştir. Dergâhın şeyhi ise Halife Murtaza'nın İbn Beyrûk'u cezalandırmakla görevlendirdiği Ebû'l-Kâsım el-Hennâf'ye karşı şiddetli bir direniş sergilemiştir.⁵³⁶

Mağrib'in Muvahhidun dönemleri ile ve Merînîlerin ilk dönemlerini ele alan tabakat türü üç eser, dönemin seçkin sûfi şahsiyetlerini gelecek kuşaklara aktarmaktadır. Bunlar; Ebû Yakub et-Tâdilî'nin (ö. 628/1230-1) *Kitâbu't-teşevvûf ilâ ricâlî't-tasavvuf* isimli çalışması,⁵³⁷ Muhammed İbn Ka-

resmî görevinden ayrılışını ve tasavvufa yönelişini şu cümleleriyle anlatmaktadır: “Kendisinin mensur ve manzum sözlerinin toplandığı bir *Dîvân*'ı vardı. Bu eseri, Allah'ın lutfuyla uzaklaştığı memuriyet günlerinde hazırlamıştı. Resmî görevinden ayrıldığında o eserini yırtıp parçaladı. O günleri hatırlatan hiçbir şeyi geride bırakmak istemiyordu. Allah'la beraberlikten başka bir gayesi yoktu.” (Bkz. el-Merâkeşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, c. VI, s. 243-244.) el-Lahmî, daha sonraki eserlerini zühd, tasavvuf, mev'ıza ve salihlerin haberlerine dair kaleme aldı. Bu eserlerinden birisi de *Mehâsinü'l-ibrâr fi muâmeleti'l-Cebbâr* ismini taşımaktadır. Bkz. Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidüyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 83.

⁵³⁴ Vincent J. Cornell, “Ribât Tî-N-Fîr: The Origins of Moroccan Maraboutism”, *Islamic Studies*, Islamabad, 1988, c. XXVII, s. 23-36.

⁵³⁵ el-Azmûrî, *Behcetü'n-nâzirîn*, vr. 39-40; Ebû'l-Abbâs, *el-Beyânu'l-Mağrib*, s. 346; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidüyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 86.

⁵³⁶ el-Azmûrî, *Behcetü'n-nâzirîn*, vr. 38. 665/1266 tarihinde azledilen Halife Murtaza, bizzat Azmûr'a kaçmıştır. Burada kendisiyle teberrukte bulunmak maksadıyla Şeyh Ebû Şuayb ed-Dükkâlî'nin kabrini ziyaret etmiştir. Ebû Şuayb'ın Sanhâciyye Tarikatının kurucusu sayılan Ebû Abdillâh b. Emğâr'a öğrenci olduğu bilinmektedir. Bkz. Ebû'l-Abbâs, *el-Beyânu'l-Mağrib*, s. 441; Şerif, “es-Sultatü'l-Muvahhidüyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfi”, *el-Mustefâd*, c. I, s. 86.

⁵³⁷ 617/1220 yılında telif edilen bu çalışma, 279 sûfinin terceme-i hâlini sunmaktadır. Bu eser, Müslüman Mağrib coğrafyasında benzeri eserlerin ortaya çıkmasında öncül rol oynayan bir çalışmadır. et-Tâdilî, Kuşeyrî'nin şarkta yaptıklarının bir benzerini, Mağrib'de gerçekleştirmiş ve tasavvufun temellenmesine katkıda bulunmuştur. et-Tâdilî'ye göre sûfilere diğer inanarlardan farklı kılan özellik, felsefi/mistik doktrinleri değil dindar tutumlarıdır. Felsefi ve metafizik yaklaşımlara ilgi duymayan et-Tâdilî, daha çok ahlâkî esaslara riayeti, dindarlığı, sünnete ittibayı, sahabe ve tabiinin yoluna sülûk etmeyi ele almaktadır. Tasavvufi düşüncede referans kabul ettiği en önemli eserler Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.412/1021), Ebû Nuaym İsfahânî (ö.430/1038-9) ve Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin (ö. 467/1074) tabakat çalışmalarıdır. Tasavvufi düşünceyi ele alırken benimsediği metodolojik çalışma örneği Kuşeyrî'ye aittir. et-Tâdilî, Kuşeyrî hakkındaki bilgileri ve *Risâle*'sini 597/1200-1 yılında Merâkeş'i ziyaret eden İran asıllı bir sûfiden almıştır. et-Tâdilî'nin Kuşeyrî'ye hayranlığı, kendisi ile benzer tutum sergilemesinde

sım et-Temîmî'nin (ö.604/1207-8) *Kitâbu'l-mustefâd fi zikri's-sâlihîn ve'l-ubbâd bi-medineti Fes ve ma yelihâ mine'l-bilâd* adlı eseri,⁵³⁸ Abdülhak İbn İsmail el-Bâdisî'nin (ö.722/1322'den sonra) *el-Maksadu's-şerif ve'l-menzeu'l-latîf fi't-ta'rifî bi-sülehâî'r-Rîf* isimli çalışmasıdır.⁵³⁹ et-Temîmî, et-Tâdilî ve el-Bâdisî'nin tabakat eserlerinde, Muvahhid Halifesi Muhammed en-Nâsır'ın 611/1214 tarihinde gerçekleşen vefatından önce yaşayan 316 farklı veli ele alınmaktadır. Bu tarih, klasik dönem Mağrib tasavvufunun gelişim çizgisini ortaya koymada yerinde bir tespittir. *el-Mustefâd, et-Teşevvüf ve el-Maksad*'da görülen genel tasavvuf çalışmaları Mağrib tarihinin en bariz dönemleri hakkında önemli açılımlar kazandırmaktadır. Bu çalışmalarla kişi, Mağrib tasavvufunun pratik ve teorik açıdan ne denli farklılıklar gösterdiğini anlamaktadır.⁵⁴⁰

Halife Abdülmü'min'in 541/1146 yılında Merâkeş'i fethi ile haleflerinden Muhammed Nasır'ın 611/1214 yılında gerçekleşen ölümü arasındaki yılları kapsayan Murabıtların parlak dönemi, Mağrib halkının milli kimliğe sahip olduğu ilk dönem olarak düşünülebilir. Onuncu yüzyıldaki Fatımî iktidarından beri ilk defa, Kuzey Afrika'da kurulan bir rejim, tek grubun çıkarları ötesinde bir gayeye bürünmüştür. Muvahhid Halifeleri saf İslâm düşüncesinden daha çok Berberî etnik kimliğine dayalı resmi bir politika benimsemelerine rağmen, her ne kadar kimi tartışmalara yol açsa da yürüttükleri devlet politikası ile bazı dinî ve askerî anlayışlarla sınırlandırılmıştır. Her ne kadar Merînî tarihçileri, Muvahhidler Devletinin kurucusu Muhammed İbn Tümert'i, "Tarğa Kabilesinin Mehdisi" olarak nitelendirse-ler de genel kabul olarak o, tüm Mağrib Müslümanlarının Mehdisi olarak

görölmektedir. *et-Teşevvüf* isimli eserini yazmaktaki gayesi de Mağrib tasavvufunun gelişimi-ne katkıda bulunmaktır. Bkz. Cornell, *Realm of the Saint*, s. 4-5, 98.

⁵³⁸ Mağrib'de rical geleneğinin ilk örneği, Fesli Muhammed İbn Kasım et-Temîmî (ö.604/ 1207-8)'dir. et-Temîmî'nin *Kitâbu'l-Mustefâd* isimli eserinde 80 sûfinin terceme-i hâli yer almaktadır. Eserde manzum beyitlere yer verilip edebî esaslara riayet edildiği görölmektedir. *el-Mustefâd* Merakeş'ten ziyade Fes bölgesi sûflerini ele almaktadır. Temîmî kendisini Mekke'de hac vazifesini ifa eden, ticarî ve ilmi gayelerle seyahat eden sûfler sınıfında görmektedir. O aynı zamanda, Şeyhü's-şüyûh kabul edilen Ebû Medyen'in mürididir. Adrar-n-İruggan'da Ebû Ya'zâ'yı ziyaret etmiştir. Tâdilî gibi o da daha çok Kuşeyrî'ye ait *Risâle*'nin etkisinde kalmıştır. Ebû Medyen'den bahsederken et-Temîmî, bu eserini bir ders sırasında kendisine arzetmiştir. Bkz. Cornell, *Realm of the Saint*, s. 99.

⁵³⁹ Erken dönem Mağrib sûfleri hakkında detaylı bilgilere ulaşabileceğimiz üçüncü eser, Abdülhak Bâdisî tarafından kaleme alınan *el-Maksadu's-şerif ve'l-menzeu'l-latîf fi't-ta'rif bi-sülehâî'r-Rîf*'tir. Mağrib topraklarında kurulan Merînîler Devletinin kuruluşundan bir süre sonra, yani 711/1311 yılında kaleme alınan bu eser, Ebû Medyen dönemi ile on üçüncü yüzyılın sonu ve on dördüncü yüzyılın başı arasındaki Rîf dağlarında yaşayan sûfler hakkında bilgi vermektedir. el-Bâdisî, *el-Maksad*'ı et-Tâdilî'nin *et-Teşevvüf*'üne ek olarak düşünmekte ve kendisini Ebû Tâlib el-Mekkî, el-İsfehânî ve Kuşeyrî gibi şark dünyasının tasavvuf kuramcıları tarafından benimsenen şer'î tasavvuf anlayışının takipçisi görmektedir. Abdülhak İbn İsmail el-Bâdisî, *el-Maksadu's-şerif ve'l-menzeu'l-latîf fi't-ta'rifî bi-sülehâî'r-Rîf*, haz.: Said Ahmed Arab, Rabat 1982, s. 13-16; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 100.

⁵⁴⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 100.

kabul edilmiştir. Verilen vaazlar ve gerçekleştirilen irşadlarla İbn Tümert ve takipçileri, Mağrib coğrafyasının her tarafına hâkim olmuşlardır.⁵⁴¹

Muvahhidler döneminde Merâkeş kenti, İspanya'nın ortasından Sireneyka'ya kadar uzanan Mağrib İslâm Devletinin başkenti oldu. Merâkeş yanında Tilemsen, Sebte, Sellâ, Sûs ve Fes, Mağrib'te entelektüel ve kültürel hayatın merkezi hâline geldi. Endülüs dışındaki bu kentleri böylesi bir gelişmeye sevk eden yegâne etken, Muvahhid halifelerinin, özellikle de Yakub Mansur'un ulemayı himaye eden tutumudur. Muvahhid halifeleri Mağrib uleması kadar, Mısır, Suriye ve Hicaz gibi uzak coğrafyalardan gelen entelektüel isimleri de saraylarında ağırlamışlardır. Hediye takdim etmek, maaş bağlamak, bağış ve ihsanlarda bulunmak ve ihtiyaçlarını gidermek suretiyle ilim erbabının transferini gerçekleştirmişlerdir.⁵⁴²

Bu dönemde hadis, fıkıh, tefsir gibi geleneksel dinî ilimlerin Muvahhidlerin hükmettiği bütün topraklarda atılım içinde olduğunu fark etmekteyiz. Tabakat kitaplarında terceme-i hâlleri verilen hadis âlimlerinin sayısı 57'den 78'e, fıkıh âlimlerinin sayısı 76'dan 88'e ve Kur'ân ilimleri ile ilgilenen âlimlerin sayısı da 97'den 126'ya çıkmıştır. kelâm, edebiyat, dil ve belagat ilimlerinde de belirgin bir yükselme gerçekleşmiştir. Bu dönemde özellikle hadis ilmi, fakihlerin hemen hemen üçte birinin meşgalesi konumuna gelmiş, zâhid ve mutasavvıfların rağbet ettiği ilim dalı olmuştur. Fıkıh ve Kur'ân ilimleri ise lügat ilimleriyle iç içe geçmiştir. En yaygın mezhep Malikiyye olsa da Muvahhidler devrinde Şafiliğin de belli bir derece kaydettiğini ve Zahiriyenin varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz.⁵⁴³

Tasavvuf tarihi bakımından bu dönemin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Merâkeş etrafında Ağmât, Nefis ve Şakir gibi çok sayıda ribat bulunmakta idi. Merâkeş şehrinin sûfler için bir mesken ve tasavvufî düşüncenin hâkim olduğu bir diyar hâline gelmesi özellikle Muvahhidler döneminde gerçekleşmiştir. Merâkeş'in en eski sûfi merkezleri; Igilliz dağı, Ebû İshak Ribatı, Gâr Ribatı ve Ebü'l-Abbas es-Sebtî dergâhıdır.⁵⁴⁴

Murabıtlar döneminde kelâm ve tasavvuf kitaplarına tavır alınıp bu eserler yakılırken, Muvahhidler döneminde fıkıhla ilgili furu' eserleri yakılmıştır. Birinciler İbn Tümert'in fikir kaynaklarını kurutmak düşüncesiyle Gazâlî'nin *İhyâ* başta olmak üzere kitaplarını yakmışlar, ikinciler de Mâlikî fakihlerinin otoritesini ortadan kaldırmak gayesiyle furu' kitaplarını yakmışlardır.

⁵⁴¹ Cornell, *age.*, s. 96.

⁵⁴² Cornell, *age.*, s. 96-97.

⁵⁴³ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 110.

⁵⁴⁴ Hasan Cüllâb, "Ebu'l-Abbâs es-Sebtî ve Mezhebühü fi't-tekâfüli'l-İçtimâî", *Da' vetü'l-Hak: Mecelletü'n-Şehriyyetün ta'nî bi'l-buhûsi'dîniyye ve şu'ni's-sekafeti ve'l-fikri*, 2001, S. 361, s. 161.

Endülüs’te ilim ve fikir hareketleri, emirlerin tutumuna göre değişmiştir. V/XI. yüzyıldan itibaren *İhvân-ı Safâ Risâleleri* Endülüs’te görülmeye başlanmış olmasına rağmen, fakihlerin etkisinde kalan emirlerin tasavvuf ve felsefeye karşı takındıkları düşmanca tavır sebebiyle yasaklanmış ve yaygınlık kazanamamıştır. 6-7/12-13. yüzyıllarda ise hür düşünceye saygılı olan kelâm, felsefe ve tasavvufa ilgi duyan hükümdarlar sayesinde en verimli çağını yaşamıştır. Nitekim Endülüs’ün tefekkür ve düşünce alanında ulaştığı en yüksek seviye felsefe alanında olmuştur. Filozoflar din ve bilimin, akıl ve imanın birbiriyle uygunluğunu göstererek hür düşünceye hem meşruluk sağlamışlar hem de ulaşabileceği en üstün noktaya çıkarmışlardır. 4/10. yüzyılda İbn Meserre’nin başlattığı tasavvuf felsefesi, takipçilerinden İbnü’l-Arif (ö.536/1141), İbn Berrecân (ö.536/1141), Ebû Bekir Mayûrkî (ö.537/1142) ve İbn Kasiy (ö.546/1151) ile devam etmiş, Muhyiddin İbnü’l-Arabî (ö.638/1240) ile varabileceği en yüksek noktaya ulaşmış, çağdaşı İbn Seb’in (ö.668/1269) tarafından da desteklenmiştir.⁵⁴⁵

Endülüs’te Mesleme b. Ahmed el-Mecritî (ö.398/1008), Yahudi İbn Cebirrol (ö.450/1058) ile el-Kirmanî’nin (ö.459/1066) öncülük ettiği felsefe hareketleri, İbn Bâcce (ö.533/1138), İbn Tüfeyl (ö.581/1185) ve İbn Rüşd (ö.595/1198) ile Yahudi İbn Meymûn (ö.601/1204) tarafından geliştirilmiş, felsefe alanında en verimli eserlerini vermiştir. İbn Bâcce ve İbn Rüşd, Aristo felsefesini devam ettirirken, İbn Tufeyl İshrâkîliği ile şöhret bulmuş ve *Hay b. Yakzân* adlı felsefi romanında bu düşüncesini işlemiştir.⁵⁴⁶

Endülüs’te oluşmaya başlayan yeni kelâmî ve fikhî uzlaşma ıslahat taraftarı hukukçularla Eşârî kelâmcılarının katkıları sonucu gerçekleşmiştir. Bu konsensüse yol açan hareket, bazı sûfiler tarafından desteklenmiştir. Bu sûfiler ehl-i sünnet ve’l-cemaat anlayışına riayet etmeye özen gösteriyorlardı. Tasavvufî argümanlarını felsefî tahlillere dayanmaktan ziyade hadisten referanslara dayandırıyorlardı. Emevi hilafetinin dağılmasından sonra Endülüs’te dinî öğretimin adem-i merkezîyetçi bir tutuma bürünmesi gibi Emevi halifeliğinden sonra kurulan Seville, Valencia ve Meriyye gibi site devleti demek olan Tâifeler de eski başkent Kurtuba’nın Kur’ân araştırmaları, tasavvuf, hadis ve fıkıh ilmi için yeniden merkez olmasına gayret ettiler. Nebevî uygulamalara dayanan ve selef-i salihinin çizgisini öngören fikhî ve kelâmî öğretileri geliştiren bu şehirlerdeki hadis ulemasının artan ilgisi, şimdiye kadar ikinci plana atılan dinin zühd ve takva boyutuna yönelmeyi gerekli kılmıştır. Saf İslâm anlayışına ve peygamberin kendi uygulamalarına dönüşü hedefleyen bir din anlayışdır bu. Sûfiler ve zâhid âlimler tarafından öngörülen bu dindarlık ve zühdî yaşam tarzına duyulan ilgi, tasavvufun ilk

⁵⁴⁵ M. Necmettin Bardakçı, *İbn Meserre ve el-Müntekâ*, İstanbul 1999, s. 70-73; *Endülüsli Sûfî İbnü’l-Arif ve Mehâsinü’l-Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 28, 30.

⁵⁴⁶ Bardakçı, *İbnü’l-Arif ve Mehâsinü’l-Mecâlis*, s. 31.

defa Kur'ânî öğretilerin bir başka açıdan meşru bir yorumu olarak tanınmasına yol açtı. Zâhirî ulemanın tasavvufî düşünceye yönelik bu sınırlı onayı, Mağrib İslâm Dünyasında da doğu halklarında olduğu gibi zühd hayatının yaşanmasına, sosyal hayatta tasavvufun tesir oluşturmasına, şer'î tasavvuf anlayışının kabul görmesine yol açtı. Öyle ki İran gibi uzak coğrafyalarda gelişen çağdaş oluşumlardan etkilenilir oldu. İslâm Dünyasının doğusunda olduğu gibi Endülüs'te de yeni sünnî ve şer'î tasavvuf anlayışı gelişir oldu.⁵⁴⁷ Ebû Hâmid el-Gazâlî (ö. 505/1111) ile ansiklopedik eseri *İhyâu ulûmiddîn* büyük kabul gördü.⁵⁴⁸

Mağrib sultanları genelde sûfilere karşı temkinli yaklaşmış, istisnasız genelde sûfilere karşı tavrı koymuşlardır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi gerçek tasavvuf erbabı ile sahte kesimlerin ayırt edilmesindeki zordur. İkincisi ise halk katmanlarına tasavvufun kolay nüfuz edebilmesi ve meşhur sûfilerin çevresinde kalabalıkların toplanmasının siyasî zümreleri tedirgin etmesi.

Örnek olarak Ali b. Yusuf b. Taşfin'le İbnü'l-Arif ve Ebû'l-Hakem İbn Berrecân gibi sûfiler arasındaki ilişkiden bahsedilebilir. İbn Bişkevâl eserinde Meriye fukahasının İbnü'l-Arif mezhebini reddettiğinden bahsetmektedir. İbadet ve zühdü ile tanındıktan sonra tasavvufî görüşlerini benimseyenlerin sayısı artmıştır. Bunun üzerine Murabıt emiri onun Muhammed ile Gırnata'dan, İbn Berrecân'ı İşbiliyye-den huzuruna getirtmiştir. Merâkeş'te murakabe altında tutulmuşlardır.

Ali b. Yusuf'un Endülüs seferinden sonra hapsedtiği isim Muhammed b. Halef el-Lahmî idi. Lahmî hapsedildiği günlerde tasavvufa dair mecmuasını kaleme almış ve eserini 529/1128 yılının Ramazanında tamamlamıştır.⁵⁴⁹

Lisânu'l-mizân yazarı İbnü'l-Arif ve İbn Berrecân'ın Merâkeş'e gelmesinden sonra Ahmed ibn Kasıy'ın bazı Şelb kasabalarına mescit inşa ettiğinden ve çok sayıda taraftar kitlesinin kendisine tabi olduğundan, Meriye halkı ile yazışarak onlara çağrıda bulunduğundan bahsetmektedir.

Yakub el-Mansur da Ebû Medyen el-Gavs'ı sorgulamak maksadıyla Bicâye'den getirmeye kalkışmıştır. Rahatsızlığına rağmen Merâkeş'e götürülürken yolda Tilemsen yakınlarındaki Rabitatu'l-Ubbâd denilen yerde 594/1198 yılında vefat etmiştir.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Murabıt ve Muvahhid sultanları kendilerine muarız olacakları, saltanatlarına tehdit oluşturacakları düşünceyle bazı tasavvuf erbabını sorguya tabi tutmuşlardır. Kendilerine karşı

⁵⁴⁷ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 19.

⁵⁴⁸ Muhammed el-Menûnî, "et-Tayyârâtü'l-fikriyyetü fi'l-Mağribi'l-Merîni", *Varakatün ani'l-hadârati'l-Mağribiyye fi asri Beni Merin*, College of Letters and Humam Sciences, Muhammed V University, Rabat 1979, s. 236-247.

⁵⁴⁹ Benabdillah, *Meâlim*, c. I, s. 79.

temkinli davranılan şeyhler genelde hariçten gelen şahsiyetlerdir. Buna göre Mağrib sultanları aslında kötü niyetli de değillerdi. Onların kanaatine göre yerli tasavvuf düşüncesinin sakat ve sapkın anlayışlarla bir alakası yoktur, yerli sûflilerin de toplumsal huzur ve dengeyi bozacak bir tutumu yoktur. Onların rahatsızlık duyduğu şeyhler daha çok Endülüs göçmeni sûflilerdir.⁵⁵⁰

Uyguladıkları bir takım baskı politikaları ile Mağrib sultanlarının tasavvuf karşıtı olduğu söylenemez. Onlar daha çok şer’î şerife aykırı tutum sergileyen, aşırı tasavvuf yorumlarına sahip hermetik sûflere karşı mücadele vermişlerdir. Selefi tasavvuf çizgisi hakkında herhangi bir rezervleri yoktur. Yusuf b. Taşfin’in bizzat kendisi zühd ve verâ sahibi, yünlü giysilerden başkasını giymeyen sade bir kimse idi. Muvahhid sultanlarından Yakub el-Mansur zâhiddi, sûfler gibi kaba giysiler giyerdi. Tebettül ehli salih zatlara önem verir, değişik beldelerdeki salih zatlara huzuruna davet ederdi. Endülüs gazvesine çıkmadan önce tüm beldelerdeki salih zatlara araştırır, onlardan müteşekkil kalabalık bir cemaat teşekkül ettirir ve savaşta onların önde gitmesini telkin ederdi. Mansur şarkta sûfiyane tutumu ile meşhur olmuştu. İbn Batuta ve İbn Hallikan onun kendini ibadete verdiğiinden, saltanattan vazgeçtiğinden, murakka giydiğinden zâhid ve derviş edası ile şark istikametinde yola çıktığından ve orada öldüğünden bahsederler. Ebü’l-Abbas es-Sebtî Iğiliz dağında yaşardı. Mansur kendisinin şehre inmesini sağladı. Kendisi adına istirahat etmesi için bir konut, ders vermesi için bir medrese inşa etti. Abdullah b. Mansur ise Ebü’l-Abbas es-Sebtî türbesi civarına bir mescit inşa ettirmiş, çok özel kaynakların yer aldığı bir kütüphane ilave etmiştir.⁵⁵¹

Sonuç olarak Muvahhid Hareketinin önderi İbn Tumart da büyük kelâm ve tasavvuf âlimi İmam Gazâlî’nin tesirinde kalmıştır. Fakat kendi yandaşları için bile Muvahhid ideolojisinden daha cazip bir konuma gelmeye başlayınca ve Muvahhid ideolojisinin cazibesini gölgeleyince Muvahhid otoriteleri tasavvufî düşünceyi bir tehdit unsuru olarak görmeye başlamışlardır. Muvahhidlerin yıkılmasından sonra kurulan devlet erkânı nazarında tasavvuf, Muvahhidler döneminden daha büyük ideolojik tehdit unsuru hâline gelmeye başlamıştır.⁵⁵²

7. Muvahhidler Döneminin Seçkin Sûfleri

Murabıtlar döneminde yaygınlaşan ve teşkilatlanıp kitlelerin ilgi odağı hâline gelen tasavvuf, bu dönemde çok sayıda temsilcisini yetiştirmiştir. Gerçek kırsal kesimde gerekse şehir merkezlerinde yetişen tasavvuf erbabı, kurdukları zaviyeler, gerçekleştirdikleri hizmetler, teşekkül ettirdikleri zikir

⁵⁵⁰ Benabdillah, *Meâlim*, c. I s. 80.

⁵⁵¹ Benabdillah, *Meâlim*, c. I, s. 83.

⁵⁵² Jamil M. Abunnasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge: Cambridge University Pres, 1987, s. 23.

halkaları, sahip oldukları ahlâkî meziyetleri ile Muvahhidler coğrafyasının tasavvuf diyarı hâline gelmesini sağlamışlardır. Dönemin seçkin sûflerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İbn Berrecan (ö.536/1141): Ebü'l-Hakem İbn Berrecân'ın tam adı, Abdüsselâm b. Abdirrahman el-Lahmî'dir. İşbiliyeli olup Merâkeş'e getirilmiş ve 536/1141 tarihinde burada vefat etmiştir.⁵⁵³ Dinî ilimlerde üst düzey bir eğitim alan İbn Berrecân, özellikle hadis sahasında güçlü bir konuma gelmiştir. Astronomi ve matematik sahasına ilgi duymakla birlikte, tasavvuf ve özellikle harflerin sırrı gibi konularla daha çok meşgul olmuştur. Bu sebeple tasavvufa yönelmiş ve tasavvufi yorumlarıyla şöhret bulmuştur. Endülüs'te yaygın olan İbn Meserre'nin tasavvuf anlayışının yanı sıra, Gazâlî'nin görüşlerini de benimsemiştir. İbnü'l-Arif Meriye'de faaliyet gösterirken, İbn Berrecân İşbiliye'de tasavvufi görüşlerini yaymaya çalışmıştır. O da İbnü'l-Arif gibi yöresinde güçlü bir nüfuz kazanmış ve halkın sevgisine mahzar olmuştur. Onunla aynı görüşleri paylaştığı için benzer akıbetle karşılaşmış, Muvahhidlerin kurucusu İbn Tûmert'in düşüncelerini benimsediği ve Murabıtlara karşı geldiği gerekçesiyle Merâkeş'e getirilerek sorgulandıktan sonra idam edilmiştir.⁵⁵⁴ Sultan cesedinin çöplüğüne atılmasını ve hiç kimsenin onun cenaze namazını kılmamasını kesin bir dille emretmesine rağmen, Merâkeş halkı Şeyh İbn Hırzihim'in talimatıyla İbn Berrecân'ın cenaze törenine katılarak başta hükümdar Ali b. Yusuf b. Taşfin olmak üzere devlet yöneticilerine ve fakihlere adeta gözdağı vermiştir. İbn Tûmert ve yandaşlarının Mağrib'deki faaliyetleri ve bazı bölgelerde çıkan isyan ve karışıklarla başı dertte olan hükümdar, başkentte böyle bir protesto olayıyla karşılaşacağını herhalde hesaplayamamıştır.⁵⁵⁵

İbn Berrecân'ın "*Şerhu Esmâi'l-Hüsna*" ve "*Tefsiru'l-Kur'ân*" adlı eserleri vardır. *Şerhu Esmâi'l-Hüsna*'da Kur'ân ve hadislerde geçen Allah'ın 130 ismi yer almaktadır.⁵⁵⁶ Eserin yazma nüshaları bulunmaktadır. *Tefsiru'l-Kur'ân* ise harf ve rakam sembolleri konusunda kendisini yetiştiren İbn Berrecân'ın, bunları uygulamaya çalıştığı bir eserdir. Kur'ân âyetlerini Kur'ân ve hadisle açıklamaya çalışan ve daha çok tasavvufî açıdan yorumlayan İbn Berrecân, tıpkı İbn Meserre ve İbnü'l-Arabî gibi harflerin havas ve esrarı üzerinde durmaktadır.⁵⁵⁷

İbnü'l-Arif'in mektuplarında ondan övgüyle söz etmesine bakılırsa aralarındaki dostluk ilişkisi oldukça güçlüdür. Zira ona gönderdiği mektuplar diğer bazı müritlerine yazdığı mektuplarla karşılaştırıldığında aralarındaki

⁵⁵³ İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-âyân*, c. IV, s. 236-237; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. c. VIII, s. 473.

⁵⁵⁴ Bardakçı, *Endülüslü Sûfi*, s. 47.

⁵⁵⁵ Bardakçı, *Endülüslü Sûfi*, s. 48.

⁵⁵⁶ Benabdillah, *Meâlim*, c.II, s. 14.

⁵⁵⁷ Bardakçı, *age*, s. 48.

samimiyet farkı hemen görülmektedir. Nitekim İbn Berrecân'a yazdığı mektuplarda "şeyhim, üstadım, aziz dostum" gibi oldukça samimi ve karşıdaki kişiye üst derecede değer verdiğini gösteren ifadeler bulunmaktadır.⁵⁵⁸

2. Ebû Bekir Hüseyin el-Mayûrkî (ö. 537/1142): Zahiriye Mezhebi fakihisi olan el-Mayûrkî, Mayorkalı olmakla birlikte ilmi ve tasavvufî faaliyetlerini Gırnata'da sürdürdü. 536'da Sultan Ali b. Yusuf b. Taşfin tarafından Merâkeş'e çağrılmıştır. Aynı akideye sahip ve aynı görüşlere kail olmakla birlikte İbn Berrecan ve İbnü'l-Arif'ten farklı olarak el-Mayûrkî hapsedilip kırbaçlandıktan sonra serbest bırakıldı.⁵⁵⁹ Özgür kaldığında İbn Taşfin'in gazabından kurtulmak için şark istikametinde yolculuğa çıktı, Mısır ve Hicaz'da Ebû Bekir Turtuşî'nin de bulunduğu birçok âlimin ders halkalarına katıldı. Bir müddet sonra Mağrib'e geri dönerek hadis okutmakla meşgul olacağı Bicâye'ye yerleşti. Bir yıl sonra orada vefat etti.⁵⁶⁰

3. Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Abdîrrahman el-Hevârî (ö. 540/ 1145'ten önce): Ağmât u Rike salihlerindendi. Son derece cömertti ve çok fazla sadaka dağıtırdı. Çocukları ile birlikte zor durumda kalan dul bir kadın evini satmak zorunda kalır. el-Hevârî o evi satın alır, daha sonra da hem evi hem de parasını ev sahibi kadına bağışlar. Onun bu fedakâr tutumunu ve îsârî şiar edinen tavrına dikkat çeken İbnü'z-Ziyât, eserinde cömertlerin asla pişman olmayacağını belirten şu şiire yer vermektedir:

Cömertliğimden dolayı beni kınama. Çünkü o benim huyum.

Daha öte bir ahlâk yok benimseyeceğim.

Cömertliğin benzeri bir şey göremedim ki bahsedeyim.

Cömertlik tatlı ve onu sevmek kadim,

İnsanlığın cömertlere hayran olduğunu gördüm.

Ama âlemde dostu olan cimri göremedim.

Zirvelerde yaşıyor da olsalar,

Kendileri ile geçinilemeyen kişilerde hayır yoktur.

Beni tercihimle baş başa bırakın. Cimrilik sahibine utançtır.

Ben hâlimden memnunum. Bırakın bana yoksul desinler.

Âlemlerin Rabbi olan el-Kerîm ile O'ndan beslenen kerimler,

Nasil fakirlikten korkup zenginlikten yoksun kalır?⁵⁶¹

4. Tünfit el-Bircî (ö. 540/1145): Tünfit el-Bircî,⁵⁶² Dükkâle halkındandır. Efrâddan kabul edilmektedir. Haksız vergilere başkaldırıştır. Anla-

⁵⁵⁸ Bardakçı, *age.*, s. 49.

⁵⁵⁹ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 67-68.

⁵⁶⁰ Bardakçı, *Endülüslü Süfî*, s. 50; Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 67-68.

⁵⁶¹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 153.

⁵⁶² Tünfit, bilhassa rengi bakımından kireci andıran taş anlamına gelmektedir. Bircî, kelimesi İrcî olarak da kullanılmaktadır.

tıldığına göre Sultan Ali b. Yusuf'un adamlarından bazıları Tünfit'in ihvanına tavır kor ve ağır vergi yükleri ile başlarını ağrıtır. Bu durumdan rahatsız olan ihvan, şeyhlerinden sultana karşı tepki göstermesini isterler. Sultana karşı şeyhlerinin kendilerine yardımcı olmasını temenni ederler. O da haksız vergiler karşısında tepki gösterir. Merâkeş'ten gelen saray yetkilisine; 'Bu zât, âbid bir şeyhtir. Sizler hakkında şöyle şöyle söyledi.' derler. Yetkili bunun üzerine şeyhe haber gönderip 'Sen kim oluyorsun ki bana karşı bu cürrette bulunuyorsun? Nasıl olur da benim halktan haksız yere vergi topladığımı söylersin?' ifadesini kullanır ve ona karşı ağza alınmayacak sözler söyler. Şeyh yakınlarının kendisi hakkında çevirdikleri dolaplardan habersizdir. Ondandır bu saray yetkilisine tavır koymasını beklerler. Şeyh adamın çirkin sözlerine kızar ve onun hakkında; 'Sana ne oluyor ki benimle uğraşıyorsun? Allah seni bildiği gibi eylesin!' diye niyazda bulunur. Sonra yetkili saraya döner. Fakat saraya vardığında sultanın kendisini azlettiğine dair fermanı alır. İhvan o yıl herhangi bir haksız vergi ödemesinde bulunmaktan kurtulmuş olur.⁵⁶³

5. Ebü'l-Abbâs Ahmed İbn Muhammed b. Yusuf (ö.540/1145): Sellâ kentindedir. Mal mülk sahibiyken hepsini tasadduk etmiş, kendini dünya ve dünya ehlerinden soyutlamış, Allah'a yönelmiştir. Öyle ki öleceğinden haberdar olan sûfî tanımlamasında bulunmaktadır.⁵⁶⁴

6. Ebû Muhammed Abdullah el-Melîcî (ö. 540/1145): Aslen Ağmât u Rîke'dendir. Abdülcelîl b. Veyhlân'ın akranlarından. Önde gelen tasavvuf erbabından sayılmaktadır. Güçlü verâ duygusuna sahip, memleketinde zühdü ve takvası ile tanınmış bir zattır. Harama karşı son derece duyarlı olmuştur. Gücünü tuzsuz arpa aşısıyla beslenmesinden almaktadır. Öyle ki vücudu kebab gibi kızarıktır.⁵⁶⁵ Merâkeş fukahası Gazâlî'nin *İhyâ'sını* yakmaya yönelik fetvalarını verdikleri zaman Hanedanlığı bu icraatından dolayı karalayıp ayıplar. Ebû Muhammed'e *İhyâ'yı* yakanların durumu hakkında sorulduğunda onlardan her birine öfke duymaktadır. "Bu eşkiyalar iflah olmazlar!" demiştir.⁵⁶⁶ Merâkeş'ten Ağmât u Rîke'ye gelen Sultan, Abdülcelîl Veyhlân ve Ebû Muhammed Abdullah el-Melîcî'yi ziyaret eder. Her ikisine de biner dinar para gönderir. Abdülcelîl gönderilen parayı alır ve onu fakirlere dağıtır. Abdullah ise gönderileni geri çevirir. Bunun üzerine Abdülcelîl kendisine; "*Ne diye gönderilen parayı geri çevirdin, alsan da fakir fukaraya dağıtsaydın ya?*" deyince, cevaben şunları söyler: "*Sen aldın işte. Çünkü senin*

⁵⁶³ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 151.

⁵⁶⁴ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 165-166.

⁵⁶⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 145.

⁵⁶⁶ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 14.

*ilmin var. Nelerin kabul edilip nelerin verileceğini sen bilirsin. Ya ben. Neyi alacağım neyi vereceğimi idrak eden bir ilmim mi var benim?*⁵⁶⁷

7. Reyhânü'l-Esved (ö. 540/1145): Efrâd’dan sayılırdı. Sebte Minâ’sındandı. Bir sıkıntıya düşer olduğunda Allah kendisine bir çıkış yolu nasip ederdi. Kerametleri zahir bir şahsiyetti. Sabah güneşi gibi aydınlık bir şahsiyetti. Acayip hâllere sahipti. Bir söz söylediğinde onu mutlaka tekrarlardı. Kendisini tanımayan biri onun konuşmasını işitince onu deli zannederdi. Firaseti güçlü bir şahsiyetti.⁵⁶⁸

8. Ebû Ali Mansûr İbn İbrahim el-Müsattâsî (ö. 540/1145): İlim ve amel ehli arasında seçkin olarak tanınan bir isimdir. 540/1145 tarihinde Azmûr’da vefat etmiştir. Kendisi, Ebû Şuayb Eyyûb es-Sâriye’nin şeyhlerindedir.⁵⁶⁹ Ebû Şuayb kabrine vardığında; *“Burada medfun bulunan zat emsalini görmediğim erlerdendir.”* demiştir. Ebû Şuayb, şeyhi el-Müsattâsî’nin Azmûr’daki kabrini ziyaret edince taşıdığı hâlet-i rûhiyeyi şu şiirle beyan eder:

*Geçip giden günlere ve ihvana hayıflanıyorum.
Mağlup olup terk ettiğim menzillere bakıyorum.
O acıları gördükten sonra keşke kalbim taş olaydı.
Onlardan sonra keşke yaşamaz olaydım.
Her daim onlarla yaşadığım anların benzerini arzuladım.
‘Heyhat!’ diye gelen cevapla matlubuma kavuşamadım.*⁵⁷⁰

9. Ebû Vezcîc Yifrâks İbn Yesûlâl ed-Dükkâlî (ö. 540/1145): Ebû Vezcîc⁵⁷¹ Yifrâks,⁵⁷² Ebû Hafs b. Meyksût’un akranıdır. Evliyanın büyüklerindedir. 540/1145 yılı civarında vefat etmiştir. Kendi döneminde siyasî otoritenin uyguladığı bir takım baskı ve haksızlıklara tavır koymuş ve baskıların ortadan kaldırılmasında öncü olmuştur.⁵⁷³

10. Ebû Muhammed Ebû'l-Emân İbn Yilârc el-Heskûrî el-Esved (ö. 540/1145): İbn Yilârc⁵⁷⁴ el-Heskûrî, Benî Mistâv kabilesindedir. Malikiyye Mezhebi hafızlarındandır. Ağmât’ta Abdülaziz et-Tûnusî’den fıkıh dersleri aldığı söylenmektedir. Kendisi salih bir zattır. 540/1145 senesinde vefat edip Heskûre beldesinde yer alan Hikem Ribatına defnedilmiştir. Sultan Ali b.

⁵⁶⁷ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 145-146.

⁵⁶⁸ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 158-159.

⁵⁶⁹ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. II, s. 207.

⁵⁷⁰ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 144.

⁵⁷¹ Ebû Vurzeçic olarak da kullanılmakla birlikte en doğrusu Ebû Vezkîk veya İlâ Ezkîk’tir. Kelime olarak saf ve halis anlamına gelmektedir. Bkz. Beyzak, *Ahbârü'l-Mehdî*, Dâru'l-Mansur, Rabat, ts., s. 127.

⁵⁷² İfrâks kelimesi Efrkûs’un çoğulu olup küçük nesil, çocuklar anlamına gelmektedir.

⁵⁷³ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 151.

⁵⁷⁴ İlâ Erzk kelimesi, huzur ve mutluluk sahibi, mesut kişi anlamına gelmektedir.

Yusuf kendisini ziyaret etmek kastıyla Merâkeş'ten yola çıkar. Fakat el-Heskûrî, Sultanın görüşme teklifini geri çevirir. Şeyh, başkentten kalkıp yanına gelen Sultanı imtihan eder. Bir saat kadar kendisiyle beraber oturur. Sonra ayrılırlar. Meclise geri dönen Ebû Muhammed, ihvanının önde gelenlerinden birine kendisine yaklaşmasını söyler ve o da yaklaşır. Eğilip onun kulağına; *"Bende özel hâller vardı. Sultanla buluşup görüştüğüm esnada onları kaybettim. Sana tavsiyem insanlarla fazla içli dışı olma!"*⁵⁷⁵ Bu tavrı ile o, sultanlarla içli dışı olmanın kaybettirdiklerine dikkat çekmektedir. el-Heskûrî'nin Sultan Ali b. Yusuf'la görüştüğünden sonra manevî hâllerini kaybettiğine dair rivayete yer veren İbnü'z-Ziyât, şöhretin ve halkla ihtilatın nedamete yol açacağına dair şu şiirden bahsetmektedir:

İç dünyamıza dönmenin en yüce hâl olduğunu gördüm.

İşlerin selâmete ermesini sağladığımı gördüm.

Bu halkı sen kendi hâllerine bırak, onlardan kurtulmaya bak.

Onlarla ihtilat, seni nedamete eder sevk.

Mesnetsiz bir işi işlemeye kalkışma.

*Bu durum senin Kıyamette kurtuluşuna imkân sağlaya.*⁵⁷⁶

11. Ebû Muhammed Salih b. Vumlîl el-Cürâvî (ö. 540/1145): el-Cürâvî,⁵⁷⁷ Der'a vadisine⁵⁷⁸ göç etmiş 540/1145 yılında burada vefat etmiştir. İlmiyle amil âlimlerdendir. Tâzacûre⁵⁷⁹ beldesinde ibadet halindeyken suikaste kurban gidip şehit edilir.⁵⁸⁰ Hayatımız da ölümümüz de Allah'ın elindedir. Rabbimizle beraber olduktan sonra hayat da ölüm de güzeldir diyen el-Cürâvî'nin bu hâlet-i ruhiyesini şair şu şekilde dile getirmektedir:

Cümle âlem beni öldürme hususunda karar verseler her daim,

Vallahi Sevdiğim varlığı kızdıracak bir tavır sergileyemem.

Hasta, yanı başında sevdiğini görmek diler her an,

*Siz de kudreti ile her şeye Kadir olan güce teslim olun.*⁵⁸¹

12. Ebü't-Tayyib es-Sifâkasî, Muhriz es-Sifâkasî ve Muhammed es-Sifâkasî isimli Üç Kardeş: Sifâkas kentinden üç kardeştiler. Ağmât u Rîke'nin İğil denilen mevkiine göç etmişlerdi. Kendileri seçkin âlimlerden sayılmaktaydılar. Bunlar ilim meclislerine katılır, hiç konuşmadan sürekli dinlerlerdi. Sifâkas'tan Ağmât u Rîke'ye getirilen bilimsel eserlerde bunların ilmî kariyerleri fark edilince kendilerinin seçkin şahsiyetler oldukları anla-

⁵⁷⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 152.

⁵⁷⁶ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 152.

⁵⁷⁷ İbn Vumlîl, İbnü'l-Ebyad anlamındadır.

⁵⁷⁸ Mağrib-i Aksa'nın güneyinde yer alan meşhur bir vadidir.

⁵⁷⁹ Tâzekurt kelimesi küçük taşlardan ve çamurdan yapılmış bina anlamına gelmektedir. Bu bölgelerde yaygın yapılanmaların aksine bu tarz inşaat gerçekleştirilmektedir. Der'a vadisi üzerinde yer alan bu belde günümüzde Zâkûre adıyla tanınmaktadır.

⁵⁸⁰ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 158.

⁵⁸¹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 158.

şıldı. Halk kendilerinden istifade etmenin çabasına girip ilimlerinden faydalandılar. Yaş bakımından en küçükleri Muhammed’di. Sürekli kardeşlerine hizmeti şiar edinirdi. Ebû’t-Tayyib ise aralarında en bilgili olanı idi.⁵⁸² Ebû’t-Tayyib’in öğrencilerinden birisi evlendikten sonra riya korkusuyla virdini okumayı bırakır. Bu durumdan haberdar olan Ebû’t-Tayyib kendisine; “*Kişinin karısıyla kendi arasında riya olmaz.*” der.⁵⁸³

13. Ebû Tûnart Velcût İbn Vemrîl el-Eylânî (ö. 545/1145): Ebû Tûnart,⁵⁸⁴ Tasmât Ribatı⁵⁸⁵ ehliendir. Merâkeş’in gayretkeş, fıkah ve fazilet sahibi kişilerindendir. Velcût’un⁵⁸⁶ tayy-i mekânda bulunduğu dair çok sayıda rivayet bulunmaktadır. İbn Vemrîl,⁵⁸⁷ ihvan ve dostlarına son derece düşkün bir isimdir. Doslar meclisinin mekânı, el-Eylânî⁵⁸⁸ dergâhıdır denilmektedir. İşte şu şiir onun bu halini yansıtmaktadır:

*Sizden sonra bu gözler yaşlarını tüketti.
Sizinle birlikte felaketler perişan etti.
Bana her bakan gözyaşlarına boğuldu.
Her tarafta can düşmanlarım var oldu.
Bana kalbi tutuşturacak aşktan haber verin
Diriltecek bir gözden haber verin.*⁵⁸⁹

14. Ebû Hadev Kasım el-Eylânî (ö. 545/1145): el-Eylânî, Tasmât Ribatı şeyhlerindendir. Merâkeş’e gitmiş, daha sonra Dükkâle bölgesindeki Yiliskâven köyüne yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Zühd ve fakr duygusunda zirveleşmiş bir şahsiyettir. Dünyevî arzular konusunda son derece zühdî bir tutum sergilemiş, Hakk’a kavuşana kadar mükellef bir sofraya konmamıştır. Kendisinin ebdaldan olduğu söylenmektedir. Şair onun bu hâlini şu dizelerde ifade etmektedir:

*Haramlardan soyutlanan kişilerde lezzet ne gezer?
Dünyevî arzular hem günah hem âr kabul edilir.
Lezzet düşkünlerinin akıbeti pek hayırlı değildir.
Akıbeti ateş olan lezzetin ne hayrı olur?*⁵⁹⁰

⁵⁸² İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 161.

⁵⁸³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 282.

⁵⁸⁴ Tûnart kelimesi, maddî olarak parlayan ışık ve delil anlamına gelmektedir.

⁵⁸⁵ Tasmât, yükselen dağlık alanlarda yer alan vadilerdeki çıplak çakıl taşlarıyla kaplı alan anlamına gelmektedir. Hâlen Eyt Evrîr kabilesinden fazla uzak olmayan Eylân bölgesinde yer alan bir bölgedir.

⁵⁸⁶ Enelkût; Ebû Ya’zâ gibi kimi zahidlerin gıda olarak yedikleri bitki ismidir.

⁵⁸⁷ Farklı nüshalarda, İbn Vemzîl, Emzîl ya da İbn Mezdil olarak da geçmektedir. Bu ibareler anlam bakımından uzak kelimelerdir. En uygunu İbn Vâmeriyîl ya da Vemrîl’dir. Emâr kelimesi, kesif sakal ve saç anlamına gelmektedir. “İl” ise sahiplik ifade eder. Anlam olarak ise sakal sahibi, sakallı anlamına gelmektedir.

⁵⁸⁸ el-İlânî ya da el-Eylânî Eylân kabilesine nispetini ifade etmektedir.

⁵⁸⁹ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 165.

⁵⁹⁰ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 181.

el-Eylânî, ikramda bulunmayı gelenek hâline getirirdi. Muhammed b. Ahmed ez-Zenâtî'nin ifadesine göre el-Eylânî, bir dönem Merâkeş'te müderislik hizmetinde bulundu. Öğrencilerinin bilgi düzeylerini, ahlâkî davranışlarını, ailevî durumlarını, ihtiyaçlarını yakından takip ederdi. Dolaşırken yanında çok sayıda yünden hırkalar taşırdı. İhtiyaç sahiplerini arayıp bulur, onlara bu kıyafetleri giydirirdi. Herkes kendisinden dua talebinde bulunurdu. Fakat verdiği ziyafet davetine icabet etmeyene dua etmezdi. Kendilerinden dua isteyenlere, davetine icabet karşılığında dua edebileceği şartını ön plana süren el-Eylânî'nin durumuna paralel olarak salihler zümresinin hâlleri şairin diliyle şu şekilde dile getirilmektedir:

Allah'ın seçkin kulları sâdâttan cömert şahsiyetlerdir.

Elde ve avuçta ne varsa hayır yolunda sarfederler.

Sararıp solmaları ve zayıflıkları onların alâmet-i farikasıdır.

Seyahatleri, sadelikleri ve imkânsız başarımları şiarlarıdır.

Dünyada başkalarının eman duydukları isimlerdir onlar.

Korkulu hâllerde ve sıkıntılı işlerde sığınan limandır onlar.

Dünya ehli ile düşüp kalkmaktan uzaktır onlar.

Biz dünyayı üç talakla boşamışızdır, diyenlerdir onlar.⁵⁹¹

15. Ebû Yahya Ebû Bekr el-Veryağlî el-Mualim (ö. 545/1145): el-Mualim, Sellâ şehrindeydir. Rîf kabilelerinden Vüryağl kabilesine mensuptur. Burada Kur'ân öğreticisi olarak görev yapmıştır. Esmer tenli bir şahsiyet olup Efrâddan sayılmaktadır. el-Muallim'in en önemli özelliği, hâlini başkalarından gizleyen melâmî meşrep bir sûfî olmasıdır. Sürekli akıbetin hayırlısı olmasını temenni etmektedir.⁵⁹²

16. Ebû İsa Vezcîc İbn Velvûn es-Sanhâcî (ö. 545/1145): Şeyh Vezcîc,⁵⁹³ Azmûr kentine yakın olan Eyğyûr halkındandır. Ebû Şuayb ve Ebû Abdillâh b. Emgâr'ın akranlarından olup saygın âlimlerdendir. İsmi geçen yakın dostları gibi Şeyh Vezcîc'in şöhreti uzak diyarlara kadar gitmiştir. Onun manevî nüfuzundan istifade etmek üzere bir gurup hayranı Yemen'den Azmûr'a gelir. Sürekli korku ile ümit halinde olan ve Hak'tan ümidini kesmeyen Vezcîc, nefsinden ise asla emin olmaz, nefsinden sürekli kaygı ve korku içerisinde olduğunu belirtir. Onun bu durumu sevenleri tarafından şu şekilde nazmedilmiştir:

Hırka sahibi acılarını içine attı.

Döktüğü gözyaşları hâlini ayan kıldı.

Kalbi ağladıkça gözleri ona eşlik etti.

Gözyaşları akmasaydı hâlini kimse bilmezdi.

⁵⁹¹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 181.

⁵⁹² İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 184.

⁵⁹³ Vezkîk, Azmûr yakınlarında bir yer ismidir. Sanhâce halklarının meskûn olduğu yerlerdendir. Vezkîk kelime olarak saf ve halis anlamına gelmektedir.

Allah korkusu yüzünden sıhhatini kaybetti.
 Gençlik ridasını takva yolunda eskitti.
 Allah aşkı bedeninde gayrına yer bırakmadı.
 Hurkası içinde dünyalık hayali kalmadı.
 Nefsinden kaçıp Mevlâsı ile baş başa kaldı.
 Dağlar başında kimi gönül erlerine vardı.
 Hak’tan korkusu ile o kederli ve yorgun düşer.
 Gören öldü de Rabbine hesap veriyor sanır.
 Hangi eliyle amel defterini alacak
 Bir yandan umut diğer yandan korku onu kaplayacak.
 Hak âşığı Rabbi’nin katına varınca,
 Melekler emanetini alınca,
 İpek giysilerle Cennete girince,
 İnci ve mercana, göz kamaştırın taşıtlara binince,
 Dolunay misali hurilere erince,
 Ebediyet yurdunda bahtiyar olunca,
 Huriler ay yüzleri ile ortaya çıkınca,
 Dolunayın bulutları sıyırması gibi tüm perdeler sıyırınca,
 Elma misali al yanaklı olunca,
 Nar gibi güzel endama kavuşunca,
 Nar misali tadına doyum olmayınca,
 Elma suyu misali içmeye kanmayınca,
 İçim gider tüm bu ihsanlara.
 Uyuyanlar uyansın hazır olsun Hak kapısında.⁵⁹⁴

17. Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Veyhlân (ö. 541/1146): Aslen Dükkâle’den olan İbn Veyhlân, Ağmât’a gelip burada vefat etmiştir. İlim ve salih amel bakımından üstün liyakate sahip kişilerdendir. Şarka seyahatlerde bulunmuş ve oradaki sûfi şahsiyetlerle görüşmüştür. Şeyhinin silsilesi Ebû Zerri’l-Gıfârî’ye kadar uzanmaktadır. Müritlerinden Ebû Zekerîya Yahya b. Yesûlân’a şu tavsiyede bulunmaktadır:

“Sana tavsiyem insanların sonradan ortaya çıkardıkları işlere iltifat etme. Selef-i sâlihînin yapmadığı veya icabet etmediği şeylerde hayır yoktur.”⁵⁹⁵

Güçlü bir fakih olan İbn Veyhlân, verdiği fıkıh derslerinden geniş kitlelerin faydalanmasına özen göstermiştir. Müritlerine ilimden uzak kalmamalarını, ilim sermayesine sahip olmalarını, ilmin nuru ile aydınlanmalarını istemiştir. Medresesindeki kesintisiz devam eden zahirî ilimleri okutmakla birlikte o, aynı zamanda ilm-i batını, tasavvuf ilmini ve âhirete dair ilimleri

⁵⁹⁴ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 185-186.

⁵⁹⁵ İbnü’z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 147.

de okutmaya özen göstermiştir.⁵⁹⁶ Saygın bir fakih, sevilen bir müderris ve önemli bir halk adamı olmasına ramen o, her şeyden önce fakr sahibi bir şahsiyettir. O asla kimseye sıkıntısını belli etmemiştir. O halktan istemedikçe halk ona bende olmaya başlar. Kendisinden hayır dua talebinde bulunmak, sohbetinden istifade edebilmek ve cemalini görüp huzur bulmak isteyen kitleler, etrafında halkalanmaya, hayranları her geçen gün artmaya ve kalabalık kitleler kendisine eşlik etmeye başlar.

Dönemin âlimlerinden İbn Zerkûn, Cuma namazını kılıp evine giderken cemaatin oluşturduğu izdihamdan rahatsız olur. Durumu Ağmât Kadısı Abdülhak b. İbrahim'e anlatır. Kadı Efendi ise ona; "Git sen de benzerini yap, halkı başına topla, bakalım yapabilecek misin?" der. Böyle bir şeyi başaramayacağını söyler. Bunun üzerine ona şu hatırlatmada bulunur:

*"Yeryüzünde hüsn ü kabul gören birisi hakkında ben nasıl ileri geri konuşabilirim. Umulur ki halkın muhabbet beslediği kişiyi Allah da sever."*⁵⁹⁷

18. Ebû Amr Osman İbn Ali b. Hasan (ö. 542/1148): Aslen Tilemsenlidir. Daha sonra Sicilmâse'ye göç etmiş, ilmi ile tanınmıştır. Kur'ân tilavetine çok düşkün olup her gece saatlerce Kur'ân okumayı kendine vird edinmiştir. Memleketinden uzakta, başta annesi olmak üzere akrabalarını kaybettiğini öğrenen Ebû Amr, şiirinde dostları kaybetmenin gönlü nasıl dağladığını şu şekilde terennüm etmektedir:

*Ey ömrüm! Sıkıntılarla başım derde girecek olursa bir gün,
Güç ve hayat sahiplerine öneri ve tavsiyem sensin.
Seninle beraberken insanları bir bir kaybettiysem,
Onlardan sonra senle gelecek serveti neyleyeyim.*⁵⁹⁸

19. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî el-Me'âfirî (ö. 543/1149): Ünlü Endülüs hukukçusu ve kelâmcısıdır. Diğer hadis kaynaklarını temel alan hadis araştırmacılarının metodu ile karşılaştırıldığında, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin öğrencileri, Tirmîzî'nin *Sünen*'ini, fikhî hükümler çıkarmaktan çok takva sürecini gerçekleştirmek amacıyla bir el kitabı olarak görmüşlerdir. Günümüz araştırmacılarından birine göre, bu özel hadis külliyyatının yarıdan fazlası, akaid, zühd, ashâb-ı kirâmın hayatına dair haberler ve Kur'ân âyetlerine dair tefsirler gibi fikhî konuların dışındaki alanlara hasredilmiştir. Bu durum daha çok erken dönem ıslahat önderlerinin usule karşı furû' anlayışını benimseyen tutucu Endülüs fukahasına karşı muhalif bir söylem tarzı olarak gözükmektedir. Ebû Bekr, Fes'teki Babu'l-Fütûh kabristanlığında mefundur.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 147.

⁵⁹⁷ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 147-148.

⁵⁹⁸ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 140.

⁵⁹⁹ Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 7.

20. Abdurrahman İbn Ebi'r-Recâ el-Belâvî (ö. 545/1150-51): Klasik kaynaklar Endülüs'te en azından üç Gazâlî öğrencisinden bahsetmektedir. Özellikle zikredilmesi gereken bu şahsiyetlerden biri, el-Belâvî'dir. el-Belâvî, hem sûfî hem de Kur'ân hâfızıdır. Öğrenimine Ahmed el-İlbirî tarafından Gırnata'da başlatılan ıslahatçı tasavvuf ekolünün öğrencisi olarak başlamıştır. 497/1103-4 yılında ise bizzat Gazâlî'nin yanında eğitim almıştır. Daha sonra ise Meriyye'de Cuma Hutbesi vererek hizmet etmiştir. Burada sûfî şeyh Ahmed İbnü'l-Arifî yetiştirmiştir. Müritlerinden Ebû'l-Hasan İbn Gâlib ise Ebû Medyen'in hadis hocasıdır.⁶⁰⁰

21. Ebû Hafs Ömer İbn Meyksût ed-Değûğî (ö. 546/1151): Meyksût, korkulmayan, emin şahsiyet anlamındadır. ed-Değûğî sûfîmizin nisbesidir. Kendisi Benî Değûğ Kabilesine mensup olduğu için bu isimle anılmıştır. Benî Değûğ Kabilesi Dükkâle'de meskun durumdadır. Günümüzde de aynı yerde Benî Mâgir ile Mişşenzâye kabileleri arasında oturmaktadırlar. İbn Meyksût günümüze kadar kabrinin toprağı ile halkın teberrükte bulunduğu önde gelen velilerdendir. Dükkâle bölgesine bağlı Benî Değûğ kabilesinin yerleşim birimlerinden olan Taffernût'ta bina ettiği mescidinde medfundur. İbnü'z-Ziyât, ed-Değûğî'nin terceme-i hâlini sunarken onun başkasının elindekilere tamah etmediğini, her şeyi Allah'tan beklediğini ve Allah'ın da ona bereketi ile muamele ettiğini anlattıktan sonra konuyla ilgili şu şiire yer vermektedir:

*Gecenin sessizliği her an zikredenlerin hanesine sirayet etti.
İlahi hukuka riayet edenlerin dışındakilere yeryüzü dar geldi.
Onlar kararlılıklarını ortaya çıkarmakla şeref payesi elde etti.
Şi'râ yıldızları kadar uzak da olsa onların güçlü beklentilerini
Gecenin yıldızları kendilerine alenen gösterirdi.⁶⁰¹*

22. Ebû İbrahim İsmail b. Saîd el-Emgâr (ö. ?): Kaynaklara göre, Tîr Ribâtı'nın kurucusu, Ebû İbrâhim İsmâil b. Saîd'dir. Anlatıldığına göre, kendisi Medine'de yaşayan zâhid bir kişi ve selef-i sâlihînden bir zattır. Cidde'de hayatını sürdürürken kulağına gelen bir sadâ ile Mağrib'e göç etmiştir. Vir-dine gösterdiği özen, seçkin haslet ve kerametleri ile meşhur olmuştur. "İs-mail, ışığı takip et ve Mağrib'e git! Daha önce erişemediğin özel hâllere kavuşacaksın. Işık her nerede karar kılsa sen de oraya yerleş! Orası, salihlerin mekânı olacaktır"⁶⁰² şeklinde kalbine doğan manevî bir işaretle yola revan olduğu anlatılmaktadır. İki kardeşi ile birlikte Ebû İbrahim İsmail'in Atlas sahillerine kadar gelmesini sağlayan bu ışığa, taraftarları, Hâşimî Nûr adını vermektedir. Zemmûrî, onu şu şekilde tanıtılmaktadır:

⁶⁰⁰ Cornell, *age.*, s. 20.

⁶⁰¹ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 142.

⁶⁰² Muhammed İbn Abdülazim el-Azmûrî, *Behcetü'n-nâzırîn ve ünsü'l-ârifîn ve vasiâtü Rabbi'l-âlemîn fi menâkibi ricâli Emgârî's-sâlihîn*, elyazması, Bibliotheque Hassania (el-Hizânetü'l-Haseniyye), Rabat, no: 1358, vr. 59; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 41.

“İbadetine müdavimdi, takva bakımından öndeydi, irfanı yüksekti, vahşî hayvanlarla bile ünsiyet sağlardı ve ileri düzeydeki kulluğu sonucunu Allah hayvanları kendisine râm kılmıştır. Azmûrlu Sanhâce halkı bu durumu kabile reisleri Abdülaziz İbn Battân’a anlatmışlar, o da duyduklarını müşahede için bizzat şeyhin mahalline kadar gelmiştir. Anlatılanların doğruluğuna inandıktan sonra şeyhi, kendi kabilesinin şefi olmaya davet etmiş, fakat o bu teklifi reddetmiştir. Salih zatlara yaraşanun zaviyede ikamet olduğunu belirtmiş ve manevî irşat vazifesini yürütmekle mükellef olduğunu söylemiştir. Bölgede nükseden kuraklıktan kurtulmak için kabile halkının yağmur duası talebine katılan İsmail Emgâr, Hakk’a niyaz edip cemaatin yağmur duası talebini yerine getirmiş ve halk kısa zamanda rahmete kavuşmuştur. Bu durum onu, daha saygın konuma getirmiştir. Sonunda kabile konseyi toplanmış ve onu kabilelerinin velisi, manevî ataları olarak ilan etmişlerdir. Onun tavsiyelerine uyacakları sözünü vermişlerdir.”⁶⁰³

23. Ebû Cafer İshak b. İsmail el-Emgâr (ö. 475/1083): Tîunfîr Ribâtı’nın ikinci lideridir. Ebû Cafer’in itikâdî ve fikhî düşüncesi, Ebû İmrân el-Fâsî gibi Mâlikî ıslâhatçıların içtihatları ile paralellik arz etmektedir.⁶⁰⁴ Dönemin önde gelen kelâm âlimlerinden Ebü’t-Tayyib Saîd el-Esfâkusî ile Ebû Cafer İshak arasındaki yazışmalar,⁶⁰⁵ onun ilmî liyâkatini göstermektedir. Şeyhin el-Esfâkusî ile gerçekleştirdiği yazışmalarında kullandığı üslûp, onun entelektüel birikimine işaret etmektedir. Yine kelâmî konulara dair tartışmalar yapması, ribatın ilmiye sınıfı ile yakın temas içerisinde olduğu, diğer tasavvuf zümrelerinden daha fazla itibar kazandığı ve fıkıhla tasavvufu bir bütün olarak temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Cafer’le kendi arasında gerçekleşen bu yazışmalara el-Esfâkusî, “*el-Akîdetü’s-Seniyetü’l-Bürhâniyyetü’l-Vecîzetü*” ve “*Akîdetü’s-Sâlihîn*” adını vermektedir.⁶⁰⁶

Azmûrlu Sanhâceliler ile Tamesnalı Berguvâta Kabilesi arasında 419/1027-8 yılından itibaren uzun süre devam eden savaşlar gerçekleşmiştir. Berguvâta güçleri ile savaşan Sanhâce Hânedanlığı’nın lideri olan Temîm b. Zîrî el-Yefrûnî (425-448/1036-1056), Berguvâta güçlerine karşı yılda en az iki kez sefer düzenlerdi.⁶⁰⁷ Yaşanan çatışmalar üzerine Ebû Câfer de ribatını, At-

⁶⁰³ el-Azmûrî, *Behcetu'n-nâzurîn*, vr. 59-62; Kadir Özköse, “Fas’ta Tîunfîr Ribâtı ve Emgâriyye Tarikatı ‘et-Tâifetü’s-Sanhâciyye’”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, sayı: 19, Temmuz-Aralık 2007, s. 86.

⁶⁰⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 43.

⁶⁰⁵ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 161.

⁶⁰⁶ Muhammed Mâzûnî, “Ribât Tîb: mine’t-te’sis ilâ zuhûri’l-hareketi’l-Cezûliyye”, *er-Ribâtât ve’z-Zevâyâ fi Târîhi’l-Mağrib*, Kulliyetü’l-Âdâb ve’l-Ulûmi’l-İnsâniyye, Rabat 1997, s. 30-31; Özköse, “Fas’ta Tîunfîr Ribâtı”, *Tasavvuf*, Sayı: 19, s. 86.

⁶⁰⁷ Ebü’l-Hasan Ali İbn Ebî Zer’ el-Fâsî, *el-Enisu’l-mutrab bi-ravdi’l-kurtâs fi ahbârî mülûki’l-Mağrib ve târihi medineti Fes*, tah.: Abdülvehhab b. Mansûr, Dâru’l-Mansûr, Rabat 1973, s. 110.

las Okyanusu’nun güney sahalarında yer alan ve muhkem bir yerleşim merkezi olan Iyir’e taşınmak zorunda kaldı. Genelde dağlık bir bölge olan Dükkâle’de Mesmûde halkına Kur’ân eğitimi vermeye ve Malikî fıkhnı öğretmeye çalıştı.⁶⁰⁸

Temîm b. Zîrî el-Yefrûnî, 429/1038’den sonra Berguvâta güçlerinin elinden Tamesnâ ile Dükkâle’nin kuzey bölgelerini geri aldığıında, Ebû Câfer’den tekrar Tît’a dönmesini istedi. Bu davet üzerine Tît’a dönen Ebû Cafer, hem Azmûr hem de Iyir’deki Sanhâce halklarının desteğini kazandı. Berguvâta güçlerine önemli kayıplar verdiren Temîm, Berguvâta zümrelerini inanç bakımından bozuk tabiatlı kişiler olarak kabul ederdi. Kendilerine müsamahalı davranılmayacağını, bozgunculuklarına göz yumulamayacağını ve onlarla birlikte hareket edilemeyeceğini düşünürdü.⁶⁰⁹ Temîm, bu fâsit zümrenin hidayete erdirilmesi, inançlarının düzeltilmesi ve onların arasında sünnetin hâkim kılınması işini Ebû Câfer’e havale etti.⁶¹⁰ Ondan Sanhâce ve Mesmûde kabileleri arasındaki Berguvâta taraftarlarının ıslahına öncelik vermesini istedi. Ebû Cafer’in dinî, fikhî ve fikrî söylemlerini yerinde ve yapıcı bulan Temîm, onu halkının mânevî mimarı olarak görüp birtakım yetki-lerle donattı. Zekât ve öşürlerin hak sahiplerine dağıtılmasını onun uhdesine verdi.⁶¹¹

Ebû Cafer el-Engâr, Tît’a döndükten sonra Tîtuñfîr’in fizikî dokusunu genişletmiş, burasını kompleks bir yapıya büründürmüş ve ribatı kurumsal bir teşkilat hâline dönüştürmüştür.⁶¹² İnşa edilen camiin etrafı, müntesiplerinin konutları ile genişletilmiştir. Artan nüfusun su ihtiyacını karşılamak üzere yeni kuyular açılmıştır. Bunların en meşhuru, Tîn Gidut Kuyusu adıyla anılan Aynu’l-Fîr isimli kuyudur.⁶¹³

24. Ahmed b. Maadd b. İsa (ö. 550/1155): İbnü’l-İklišî olarak da tanınan Ahmed b. Maadd b. İsa, döneminin seçkin sûfilerindendir. İlk eğitimini babasının yanında tamamlamış, Belensiye’de Ebû Muhammed Batel-yevsî’den dil ve edebiyat dersleri aldıktan sonra hadis ve fıkıh tahsil etmiştir. Tasavvufa yönelip İbnü’l-Arif’in sohbetlerine katılarak kendisini yetiştirmiştir. Birçok eseri olan İbnü’l-İklišî doğuya yaptığı bir seyahat sırasında Mısır’ın Said bölgesinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁶¹⁴

⁶⁰⁸ el-Azmûrî, *Behcetü’n-nâzirîn*, vr. 64-67; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 43; Özköse, “Fas’ta Tîtuñfîr Ribâtı”, *Tasavvuf*, Sayı: 19, s. 86.

⁶⁰⁹ el-Azmûrî, *Behcetü’n-nâzirîn*, vr. 34.

⁶¹⁰ el-Azmûrî, *age.*, vr. 34.

⁶¹¹ Özköse, “Fas’ta Tîtuñfîr Ribâtı”, *Tasavvuf*, Sayı: 19, s. 86-87.

⁶¹² Cornell, *Realm of the Saint*, s. 43.

⁶¹³ Muhammed Şiyazmî ve Hacı es-Sibâî, *Medînetu Azmûr ve devâhîhâ*, Sale 1989, s. 149; Özköse, “Fas’ta Tîtuñfîr Ribâtı”, *Tasavvuf*, Sayı: 19, s. 87.

⁶¹⁴ Bardakçı, *Endülüslü Sûfî*, s. 50.

25. Ebû Muhammed Zemmûr İbn Yi'lâ el-Hazrecî (ö.555/1160): Daha çok Asafi yakınlarında yaşayan Benî Zevtenâsen Kabilesindedir. Faziletin zirvesinde salih bir kuldur. Aslen Hezrace bölgesine bağlı Küssâte beldesindedir. Bir süre Dükkâle'deki Tânûten Tahîr Ribatında ikamet etti. Ardından Merâkeş'e geldi. En sonunda Küssâte'ye yerleşip 555/1160 tarihinde burada vefat etti. Vefat edince kabileler onu sahiplenme konusunda anlaşmazlığa düştü. Her kabile onun manevî bereketine nail olmak için kendi kabristanlıklarına defnedilmesini istedi. Sonunda medfun olduğu mahalde kitleler kabrini ziyaret edip bereketinden faydalanmak istedi.⁶¹⁵ Şöhretten kaçınan sûfiler arasında yer almaktadır. Aşk yoluna revan olan el-Hazrecî'nin tasavvufî kişiliğini şair şu şekilde dile getirmektedir:

*Dağlar ve tepelerden bambaşka bir koku gelir.
Âşıkların gönüllerini ihya edip diriltir.
O kokular, gerçekleşen ahitleri hatırlattı.
Unutmayanların hatırasında saklı olduğunu anlattı.
Esintiler sevenlerin ruhlarına koku saldı.
Vecde bürüyüp akıllarını baştan aldı.
Göçüp gittiler, göçlerinde karar kıldılar.
O esintileri kendi dünyalarında buldular.
Kervanbaşı! Yavaş seyreyle nedir bu heyecan böyle?
Böylesi büyük bir şevktir seni müstağni kılan işte.
Ateşinin Tûr tarafından geldiği görülmekte.
Uçup giderken hiç kimse onun saklandığı mahalli bilmemekte.
Kendi köşesinde iniltilelerle iç geçiren âşıklar,
Yalnız kalacakları mahal isterler.
Onun boynunu sana uzattığını görmedin mi?
Aşk suyuna kanmadın ve gözlerinden yaş dökmedin mi?
Esrarın kayıtları aşk kitabının sayfalarında.
Gözlerin hakikatini okuduğu aşk meselesi karmaşıktır.⁶¹⁶*

26. Ebû Yakup Yusuf İbn Ali el-Müezzîn (ö. 557/1162): Dâý halkından olup salih bir kul, verâ sahibi bir zat, mücadeleci ve gayretkeş bir kimlik, daîma gözyaşı döken bir isimdi. Ayaklarında mecal kalmayana kadar namaz kılardı. Kendisi seher vakitlerine azami derecede riayet ettiği gibi, müritlerini ve sevenlerini de seher vakitlerini gereğince değerlendirmeye teşvik ederdi. Onun tüm derdi kulluk bilincine sahip olup gafletten kurtulmaktı. Oğlu kendisini şu şekilde tanıtmaktadır:

“Babam Dâý kentinde attardı. Halk kendisini görünce ondan bir şeyler almak için kalabalık oluşturlardı. O da çarşının insanlarla dolup taştığını görürdü. Sevenleri dükkânına varır; ‘Sübhanallah! Dün-

⁶¹⁵ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 225.

⁶¹⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. III, s.s. 250.

ya çarşısı mamur olup Ahiret pazarı boşalmış’ derdi. Satışını gerçekleştirdikten sonra mescidine girer olanca gayreti ile namazını kılardı. Dâî kentinin hisbe teşkilatına başkan olarak atanmak istediğinde bu görevi kabul etmedi. Daha sonra ailesinin yanına varıp gözyaşları içinde; ‘Allah bana hayır murat edecekse kimse beni tanımasın’ derdi. Çarşı pazarda halkın davetlerinden olabildiğince kaçınırdı. Uzun boylu ve gür sesli bir şahsiyetti. Savmasına çıkıp seher vaktinde sesi uzaklardan duyulacak derecede şu şiiri okur, sonra ağlar, kimse hıçkırıklarından başka bir şey duymazdı:

Ey uykusu çok, gafleti fena olanlar!

Çok uyku hüsranlık ve pişmanlıklara yol açar.

Kabre konulduğun an,

Ölüm sonrası uzun uzadıya uyuyacaksın.

Orada sana özel döşekler döşenmiştir.

Onlar da işlediğin günah veya sevaplarla bezenmiştir.⁶¹⁷

27. Ebû Abdilhalim Yakup İbn Harun es-Sıddîkî (ö. 559/1164): Tâdile yöresindeki Dâî kentinden ilim ehli bir zattır. Kabri Benî Milâl beldesinin çıkışındadır. Bugün Sidi Abdülhalim diye bilinmektedir. Türbesine vakfiyeler gerçekleştirilmiş, ziyaret edenler tarafından sadakalar bağışlanmıştır. es-Sıddîkî’nin cenaze namazına meleklerin katıldığını beyan eden İbnü’z-Ziyât, onun şahsında evliyanın hâllerine dair şu şiire yer vermektedir:

Ehl-i salâhın evsafi açıktır.

Bizlere düşen o hasletlere dikkat edip idrake çalışmaktır.

Kendilerine varan sakat görüşlü zümreler,

Onların elinde eğrilik ateşiyle kıvama ererler.

Her gelen önce direnç gösterir.

Sahip olduğu heva ve heves vehmine kapılır.

Onların çekim alanına girenler,

Himmetlerini fark eder, bir daha ayrılmazlar.

Öncü şahsiyetler hayırla bezenmiş zâhidlerdir.

Kendileri gibi halkı da hayra bezeyip fakra alıştırırlar.

Kendilerini iyiliğe salar,

İyilikten başkasına bel bağlamazlar.

Onların meziyet ve emareleri bellidir.

Sımsıkı sarıldıkları takva, mizaçlarıdır.

Onlarla karşılaşma arzusuna bürünenler,

Nefsânî duygularla yol alamazlar.

Onların amelleri kabulün zirvesindedir.

Heva ve heveslere bürünmekle o hâller nasıl idrak edilir?⁶¹⁸

⁶¹⁷ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 168.

⁶¹⁸ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 167.

28. Ebû Yahya Ebû Bekr İbn Fâhîr el-Abderî (ö. 559/1164): Battâlât ve'r-Râhât ehlinde olup güçlü bir himmetle Allah'a yönelmiş bir şahsiyettir. Kendini dünyadan tecrit edip halvet hâline bürünmüştür. Tâdile'den Sellâ'ya göç etmiş ve burada vefat etmiştir. Sadaka ile kötülüklerin felaketinden kurtulmayı şiar edinen bir zat olup Dâyy halkına şu meşhur nasihatini yapmıştır:

*“Ey Dâyy halkı! Sadaka veriniz. Ben yanımda haram namına ne varsa hepsini elden çıkardım.”*⁶¹⁹

Onun en önemli beklentisi, öldükten sonra dostlarının kendisini unutmaması ve kendisine karşı vefalı davranmasıdır. Hafız Ebü'l-Velîd İbnü'l-Farazî şiirinde bu duruma şu şekilde dikkat çekmektedir:

*Kapında hatalarının esiri olan bir garip durmaktadır.
Sen de bilirsin ki o korku içinde ürpermektedir.
O, senden gizleyemediği günahından korkmaktadır.
Umut ve korku içinde, senden ricada bulunmaktadır.
Senden başka ricada bulunulup korkulan kimdir?
Verdiğin kararlarda sana muhalif olan kimdir?
Efendim! Kıyamet günü amel defterleri ortaya saçılınca,
Beni hatalarla dolu amel defterimle baş başa bırakma!
Dostların yan çizdiği, akrabaların kaçtığı bir zamanda,
Kabir yaşamı süresince beni yalnız bırakma!
Daralıp bunaldığımda sen, çokça bağışlayanımsın benim.
Telef olan bu hâlimle senden, beni diriltmeni dilerim.*⁶²⁰

29. Ebû Muhammed Yezicân İbn Muhammed el-Cezûlî (ö. ?): ایرزكان kelimesi Arapça'da السعود karşılığında olup çok mutlu anlamına gelmektedir. Merâkeş'e yerleşen isimlerdendir. Âlim, ilmiyle amil ve fazıl bir şahsiyettir. Şark istikametinde yolculuğa çıkmıştır. Âmâ bir isimdir. Ebû Bekr İbn Arabî'nin meclisine katılmıştır. Malikiyye Mezhebinde yetişmiş basireti kuvvetli, yetkin ve seçkin bir şahsiyettir. Mesmûde bölgesinin fakihî Ebû Abdillâh Muhammed b. Yasin onun yanında yetişmiştir. Ebû Muhammed, Rekrâke şehrinin Vümâse köyünde vefat etmiştir.

Ebû Muhammed, duası makbul bir şahsiyetti. Fakih Ebû Abdillâh Muhammed b. Yasin, onun hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur:

*“Ebû Muhammed Yezicân'nın yanına geldiğimde beni güçlü bir edep eğitimine tabi tuttu ve âdâb bilgisi öğretti. Onunla beraber olduğum günleri, onunla bulduğum ilk günü hiç unutamam. Kendisine selam verip yanına oturmıştım. Bana dedi ki: ‘Oturduğunda kible istikametine doğru otur.’”*⁶²¹

⁶¹⁹ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 175.

⁶²⁰ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 176.

⁶²¹ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 267.

30. Ebû Mehdi Veynü's-Selâme İbn Celdâsin (ö. 560/1165): Dükkâle bölgesinde yer alan Benî Değûğ beldesindedir. Efrâddan kabul edilip ancak evliyadan âhâd olan isimlerin ulaşabileceği bir makama sahiptir. Dostlar arasında görülen iyiliklerin dillendirilmesi isteyen İbn Celdâsin dostlarına şu tavsiyede bulunmaktadır:

*"Kardeşlerinizde gördüğünüz güzellikleri ve iyilikleri onlardan gizlemeyiniz. Onları diğer kardeşlerinize anlatınız. Böylece onların Allah'a itaatı sevmelerini sağlamış olursunuz."*⁶²²

Sürekli manevî sırta sahip olmanın önemini vurgulayan İbn Celâsin, su üzerinde yürümek gibi kerametlerin mahiyetini soran Osman b. Said'e şu cevabı vermiştir:

"Bu durum haklıdır. Hedeflenen, ayakların suya basması değil, kişinin sırrının hakikat menbana dalması esastır."

Ona göre esas olan, mânâ âlemlerini seyretmektir. Bir takım haksızlıklara tavır koymasının ve kitleler üzerinde tesir eden nüfuzunun resmî otoriteyi kaygılandığını, biraz daha temkinli hareket etmesi gerektiğini söyleyen dostlarına, sultan korkusunun değil Allah korkusunun egemen kılınması gerektiğini söyler. Hak ve hakikat savunuculuğunu her yerde sürdürdüğünü beyan eder. Kemâle ermeden hakikatin idrak edilemeyeceğini düşünen İbn Celdâsin, evliyanın hallerine bürünmek sevdasına düşen Veynü'l-Hayr isimli müridine; "Evladım, Hak dostunun neler yapabildiğini gördün mü?" deyince; "Efendim sizlere eşlik etmek istiyordum ama sizler sırta kadem bastınız" dedim. Bunun üzerine cevaben; "Evladım! Henüz kanat çırpmayı beceremeyen küçük bir kuş yükseklerde uçan kuşlara eşlik ederek uçmaya kalktıysa ancak iki mil gidebilir, sonra çukura düşer ve avcılar kendisini avlar. Kuşların düşe kalka gitmesi gibi dervişler de kemal yolculuklarını kimi tehlikeleri atlatarak sürdürürler." tavsiyesinde bulunur.⁶²³

Derviş kitlelerini bağrına basan, sûfi meclislere hayranlık duyan ve ashâbı ile çok özel hâller yaşayan İbn Celdâsin'in dostlarına duyduğu şevk ve iştihak şair şu şekilde dile getirmektedir:

*Firkat ve uzaklık beni yardan ayırdı.
Ormanın ağaçları beni hayallere daldırdı.
Ormanda yaşayanların hâli ne güzeldir!
Bu şevk benim için hem şifa hem de dermandır.
Onların hoşnutluğunu gördükçe,
Onlara duyduğum şevkim artar gün geçtikçe.
Ne zaman uçan kuşlar havalansa ve o diyarlara uçsa
İçim gider, gıpta eder, bir hâller olur bana.*

⁶²² İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 261.

⁶²³ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 262-264.

*Ne kadar çok isterdim o kuşlara eşlik etmeyi,
Keşke bana da eman verilse de görseydim sizleri.
Hasretinizle daha fazla helak etmeyin beni.
Sizin ayrılığınız yetti zaten daha fazla yakmayın beni.
Ömrüm geçip gitti kavuşamadım sizlere.
Tükendi günlerim kavuşmak arzusuyla sizlere.
Dostlarım, lütfen sadık kalınız ahdinize!
Ayrılmadan önce ne sözleşmiştiniz siz benimle.
Benim sizleri yâdım gibi ne olur siz de hatırlayın beni.
Ne olur insaf edin de unutmayın beni.
Ne olur soruşturun, ben kimim?
Neydi günahım, neden bu kadar cefalar çektim?⁶²⁴*

31. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mahyû el-Hevârî (ö. 560/1165): Tunuslu olup şanı büyük, ilim ve amel ehli şahsiyetlerdendir. Ziraatle uğraşmış, kendi geçimini kendi sağlamıştır. Gazâlî etkisindeki bir sûfidir. Şeyhi Abdüsselâm et-Tûnusî'nin yanında İmam Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmiddin* isimli eserini tetkik etmiş, daha sonra tüm çalışmalarını *İhyâ* üzerine gerçekleştirmiş, eseri istinsah edip Gazâlî felsefesini benimsemiştir. Ömrü boyunca rızkını helâlinden temin etmeye özen göstermiştir. Sûfilerin ders halkalarını mükellef bir ziyafet arenası olarak takdim etmektedir. Ömrü boyunca ahdi-ne vefa gösteren el-Hevârî, murabıttı, daima silahı ile dolaşır, müntesiplerine de silahlarını elden bırakmamayı tavsiye ederdi.⁶²⁵

32. Ebû Hafs Ömer İbn Meâd es-Sanhâcî (ö. 561/1166): Azmûr şehrine bağlı İfğul beldesindedir. Ebû Abdillâh b. Emgâr ve Ebû Şuayb'ın ashâbındandı. Şanı büyük olup ilim ve amel ehliydi. Uzlete meyyaldî. Çevrede dolaşır avlanma gerçekleştirir, kara ve deniz avcılığı yapar, avladıkları ile beslenirdi. Allah katındaki konumundan haberdar olacak kadar kendini bahtiyar hisseden es-Sanhâcî'nin hâline şair şu şekilde tercüman olmaktadır:

*Allahum! Senden cömertliğinin gereği olarak affını diliyorum.
Mevlâmsın! Bu aciz kulunu boşa çıkarmamanı istiyorum.
Ah! Nerede o müjde, rüyalarım da bana gelecek,
Senin katında hâlimin ne düzeyde olduğunu haber verecek.⁶²⁶*

33. Ebû Amr Osman İbn Abdillâh es-Selâlicî el-Usûlî (ö. 564/ 1167): Fes yakınlarındaki Cebelu Salilci'de yaşayan Araplaşmış Berberîlerden meşhur bir ailenin çocuğudur. Mağrib ehlinin kelâmında imamı sayılmaktadır. Dolayısıyla felsefi kelâm ekolünün öncüsüdür. Murabıtların son dönemle-

⁶²⁴ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvuf*, s. 263-264.

⁶²⁵ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 179-181.

⁶²⁶ İbnü'z-Ziyât, *age.*, s. 183.

rinde Fes’in usul erbabı arasında, mütekellim âlimlerinden olan ve “Usûlî” künyesiyle tanınan Ebû Amr es-Selâlicî, İbn Hırzihim’in mürididir. Gazali’nin hocası el-Cuveynî’nin kelâmî çalışması olan *Kitabu’l-İrşâd*’ını Seville’de bir kelâm âliminin rahle-i tedrisinde tamamlamıştır. Sonraki kuşak âlimleri es-Selâlicî’yi Fes halkını gaflet uykusundan uyandıran kişi diye yâd etmektedirler. Muvahhidler döneminde Mağrib geneline yayılan felsefi kelâm tartışmalarının öncüsü olarak ünlenmiştir. Onun en iyi tanınan eseri akaide dair tartışmaların yer aldığı *el-Akide el-Burhaniyye* isimli çalışmasıdır. O aynı zamanda kendini kadın sûfilerden Hayrunne el-Endelusiyye isimli mürşidesine vakfetmiştir.⁶²⁷ İlmî serüvenini ve ilmî araştırmalardaki titizliğini bizzat kendisi, şu şekilde anlatmaktadır:

“*Murabıtlar dönemi Mâlikî fakihlerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. İsa’nın yanında Ebû Zeyd el-Kayrevânî’nin Muhtasarı Müdevveneti Sahnûn isimli eserini okuyordum. Bir gün kendisine selam verdim ama selamuma mukabelede bulunmadı. Sebebini sorduğumda bana, ‘Sen ilim tahsilinde Allah’ın rızasını arzulamıyorsun. Dolayısıyla ne diye selamına mukabelede bulunayım.’ dedi. Kederli bir şekilde yanından ayrıldım. Dostlarımdan genç biri ile karşılaştım. Geceyi o delikanlının evinde geçirdim. Delikanlı işsizdi ama babası ilim ehliydendi. Evindeki kitapları tetkik ettim. Elime itikada dair eserlerden et-Takrîb ve el-İrşâd isimli iki eser ilişti. Eserlerin sahibi bana; ‘Efendim, bu el-İrşâd isimli eser ilme giriş mahiyetindeki bir eserdir.’ dedi. Onu alıp İbn Hırzihim ve İbnü’r-Ramâme’ye götürdüm. Eseri gayet beğendiler ve okumamı tavsiye ettiler. İbn Hırzihim’e, ‘Müsaade ederseniz onu sizinle okuyabilir miyim?’ dediğimde, ‘Gerek yok. Sana öğrettiklerimi içselleştirdiyse kendin de okuyabilirsin.’ dedi. Onu kendisinden aldım. ‘Ondaki konular bana ağır geliyordu.’ Neredeyse kitabı ezberleyecek düzeyde baştan sona dikkatlice inceledim. Sonra bir gün Külliye’nin mescidinde uyudum. Rüyamda iki kişinin benimle ilgilendiğini gördüm. Onlardan birisi elini göğsüme koymuştu. Göğsümü açtı. Diğeri göğsümün açılan kısmına tuz koymaya başladı. Yarılan göğsümün içini neredeyse tamamen tuzla doldurdu. Uyandığымda göğsümde bir ağrı ve sancı hissederek oldum. Kalkıp Karaviyyin Camii’nin Hatibi Mehdi b. İsa’nın yanına gittim ve kendisine rüyamı anlattım. Bana, ‘Şu an sen hangi ilimle meşgulsün?’ dedi. Ben de kendisine, ‘Kitâbü’l-İrşâd örneğinde itikad ilmi ile meşgulüm.’ cevabını verdim. Bunun üzerine o, ‘Ona devam et. Ondaki hakikatler sana açılacaktır.’ dedi. İç-*

⁶²⁷ Hayrunne el-Endelûsiyye de Fez’de 594/1198 yılında vefat etmiştir. Derrâs b. İsmail’in türbesi yakınında metfundur. Bkz. el-Meknesî, *Cezvetu’l-İktibâs*, c. II, s. 458; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 28.

risindeki tüm konular bana zor gelmeye başladı ve onların üstesinden kalkamaz hâle büründüm. O konularla ilgili bana derman olacak kimseyi bulamadım. Adı geçen kitabı anlamak kastıyla şark istikametinde yolculuğa yeltendim. Bicâye şehrine gittim. Yola devam arzusuyla gemiye binmek üzere denize yöneldim. Vali şarka gitmek isteyenlere engel oluyor ve onları hapsediyordu. Ben de hapsedilenler arasındaydım. Ama bana eşlik eden arkadaşımınla birlikte haptisten kaçtım, Fes'e geri döndüm. Bicâye'de benimle birlikte hapsedilen tüm mahpusların öldürüldüğü haberini aldım. Devlet yetkilileri çocuklarına nahiv eğitimi vermek üzere hoca tutup Merâkeş'e götürmek istediler. Halifenin müsteşarı beni tavsiye etmişti. Kendisiyle Merâkeş'e gittim. İbnü'l-İşbilî adıyla tanınan Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Lahmî ile tanışıp kendisinden istifade ettim. Kısa bir süre Ebü'l-Hasan'ın yanında kaldım. Sonunda Kitâbü'l-İrşâd hakkında derin bilgi birikimine büründüm. Kısa zamanda İrşâd'ı anladım ve kitabın anlaşılması zor ibarelerini kolaylıkla kavrar hâle geldim. Fes kentine geri döndüm. Geri kalan ömrümde zühdü şiar edindim. Ölene kadar kendimi ilim öğretmeye adadım.”⁶²⁸

İleri düzeyde bir ilmî birikime sahip olan el-Usûlî, Muvahhid iktidarının saray sohbetlerine davet eden isimlerdendi. Fakat kendisi şöhretten kaçmaktaydı, kendisine yöneltilen yoğun ilgiden uzaklaştı ve zühde koyuldu. Merâkeş'i terk edip Fes'e yerleşti. Burada kendini ibadete, eğitime ve zühde adadı.⁶²⁹ Hizmet edilen değil hizmet eden olmayı şiar edindi. Örneğin kendisini fırına hamur teknesi götürürken gören öğrencileri kendisine yardım etmek ve hamur yükünü kendisinden almak istemişlerdi. Fakat o şu sözü ile onların bu isteğini geri çevirmişti:

“Eğitim ve öğretim hayatıma Allah'ın rızasından başka hiçbir duyguyla katılmadım ben. Benimle beraber olmak isteyen hiçbir arkadaşınız bana hizmet etmeye yeltenmesin. Ben niyetimin bozulmasından korkuyorum.”⁶³⁰

34. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Saadeti'l-Mursî (ö. 566/1170-71): Tefsir, fıkıh ve din bilgini olmanın yanı sıra kelâm ilmini çok seven bir mutasavvıftır ve Endülü's'ün şeyhi olarak şöhret bulmuştur.

35. Ebû Muhammed Abdullah İbn Zîrî ez-Zenâfî (ö. 567/1171): Ebû Musa er-Rafrûfî'nin öğrencilerindendi. Ebû Muhammed Basîr olarak biliniyordu. Ebû Musa'nın yanında fıkıh eğitimini tamamladı. Salih ve fazıl bir

⁶²⁸ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 198-200.

⁶²⁹ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfî*, s. 68.

⁶³⁰ İbnü'z-Ziyât, *et-Teşevvüf*, s. 201.

kuldu. İvîrân beldesinde vefat etti. O sevenlerine sürekli paylaşılan servetlerde asla eksilme olmayacağını belirtti. ⁶³¹

36. Ebü'l-Hasen Ali b. Galib el- Kureşî (ö. 568/1172): Kurtuba’da ilim tahsil ettikten sonra, İbnü'l Ariften tasavvuf eğitimini tamamlamıştır. Zamanında yüzlerce sûfi ile görüşmüştür. Mağrib’in kuzeyinde Kitâme Kasrında yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. O, bu kentin manevî sahibi olarak kabul edilir. Günümüzde o, Sidi Ali Bû Gâlib adıyla bilinmektedir. ⁶³² Meclisine gelen tasavvuf erbabı ile sohbetlerde bulunmuştur. Ebû Muhammed b. Musa (ö. 613/1216) bu mutasavvıflardan biridir. Kureyşî’nin önde gelen müridlerinden Kasr Kitameli Abdülcelil b. Musa (ö. 608/1211) ile Sebteli Ebû Seyr Eyyub el-Fihri (ö. 609/1212) aynı zamanda İbnü'l-Arabî’nin de hocaları arasında yer alır. ⁶³³ Onun en gözde müritlerinden biri de Ebû Medyen’dir. Ebû Medyen, melâmî kişiliği ile tanınan şeyhi el-Kuraşî’nin yanında Tirmizî’nin *Sünen*’ini okumuştur. ⁶³⁴

37. Ebû İshak İbrahim b. Yusuf b.Edhem b. Bâdis el-Vehrânî (ö. 569/1172): İbn Kurkûl olarak bilinir. İbnü'l-Arif ve bazı âlimlerin derslerine katılmıştır. Özellikle hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde şöhretli bir âlimdir. Güzel yazı yazması, onun ayırıcı bir vasfı olarak görülür. Kadı İyaz’dan hadis rivayetleri vardır. Fes’te vefat etmiştir. İbn Kurkûl, Kadı İyaz’ın *Meşâriku'l-Envâr* adlı eserine tekmile olarak *Metâliu'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr* isimli eserini yazmıştır. ⁶³⁵

38. Ebû Vekîl Meymûn İbn Tikrit el-Verîkî el-Esved (ö. 6/12 yy.): Dükkâle beldelerinden Sekke’denidir. Salih bir kuldur. İlmî ve tasavvufî kimliğe bürünmeden önce hırsızlık yapan ve kötü yollara düşen bir isimdi. Salih bir zat olan Ebû Yinîkf’in sürüsüne dadandı. Sürüden bir koçu aldı. Koçu sırtına alıp kaçırmaya yeltenirken hatiften şöyle bir ses duydu: “*Bundan vazgeç, helal yoldan beslenmeye çalış*” Sağa sola baktı hiç kimse yoktu. Koyun ağılından hiçbir şey almadan tek başına kaçmak istedi. Fakat çıkacak bir yer bulamadı. Çoban gelene kadar içeride kaldı. Ona; “*Arkadaş, şeyhin koyununu çalmak istemiştin. Tövbeler olsun, vazgeçtim.*” dedi. Ağıldan çıktıktan sonra candan tövbe-kâr oldu. Kurban bayramı günü olunca Ebû Yinîkf, onun çalmak istediği koça baktı. Çalışanlarına; “*Bunu Ebû Vekîl’e götürün. Kurban etsin.*” dedi. Hayvan Ebû Vekîl’in yanına getirilince, Ebû Vekîl şaşırıldı kaldı, gözyaşlarına hakim olamadı, basireti daha çok açıldı. Efrâddan olma yoluna

⁶³¹ İbnü’z-Ziyât, *age.*, s. 192.

⁶³² İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 14.

⁶³³ Bardakçı, *Endülüslü Sûfi*, s. 51.

⁶³⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 132; Özköse, “Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî’nin Hayatı”, *Tasavvuf*, Sayı: 21, s. 99.

⁶³⁵ Bardakçı, *Endülüslü Sûfi*, s. 52.

baş koydu.⁶³⁶ Mahrez es-Sefâkusî'nin ilim meclislerine devam edip kendisinden fıkıh icazeti aldı. Meymûnü'l-Muvaffak adıyla anıldı. Malikiyye mezhebindeki arif âlimlerden biri konumuna geldi. Asrın İmam-ı Malik'i olarak görüldü.⁶³⁷

39. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdisselâm ed-Dükkâlî (ö.6/12.yy.): Beni Seyuktî kabilesindendi. İlim ve amel ehlerinden kabul edilirdi. Ebû Ya'za'nın müridi ve Ebû Talip el-Mağîfî'nin şeyhidir.⁶³⁸

40. Ebû İmrân Musa İbn Yedrâsin el-Hallâc (ö. 6/12.yy): Ebû Medyen ashâbındandır. Kendisi pamuk tüccarıdır. Ticarî hayatında bir takım olumsuzluklar yaşar. Kendisine şöyle şöyle dediğin halde nasıl böyle yaparsın gibi, bir takım şikâyetlerde bulunulur. Kendisi hakkında olumsuz kanaatler serdedilir. Başına geleceklere korkar ve Fes'ten Bicâye'ye kaçar. Ebû Medyen'e sığınır. Halkın bu adam hakkındaki şikâyetleri Ebû Medyen'e iletir. Ebû Medyen de kendisine; "*Senin ismin Musa, benim adım da Şuayb. O zaman rahat ol! Zira Hz. Musa, Şuayb (a.s.) katına varana kadar rahat değildir*". der.⁶³⁹

41. Ebü'l-Hasan Ali İbn Abdîrrahman el-Hevârî (ö. 6/12.yy.): Ağmât u Rîke halkından olup salih bir kuldu. Allah korkusundan çokça gözyaşı döken bir isimdi. Ne zaman Kur'ân okunuşunu işitse, hüngür hüngür ağlardı. Kendisi servet sahibi varlıklı bir insandı. O servetini hayır yolunda sarf etmişti. Şair onun sahip olduğu gönül safasını ve Hak uğruna dünyalıktan geçen kıymetini şiirinde şu şekilde dile getirmektedir:

*Kişinin kalbi saf bulmaz,
Her bakışta vahşet ve perişanlıkla maksat hasıl olmaz.
Kişi Dâr-ı Bekâya hasletsiz varamaz,
Oraya ticaret ve kazançsız gidilmez.
Kişinin dini uğruna dünyasını satmasına şaşılmaz,
Sonu iflas olan bir alışveriş anlam verilmez.⁶⁴⁰*

42. Ebû Temîm Abdülvâhid el-Esved (ö. 6/12.yy): Ebû Ya'zâ'nın öğrencisidir. Meknes'ten kilometrelerce uzaklıktaki bir mevkide yalnız başına yaşamıştır. Burada bir mescit inşa etmiş ve vefat ettiğinde de bu mescide defnedilmiştir. Kendisi salih bir kuldur. Dermansız hastalıkları tedavi eden sûfî olarak bilinmektedir.⁶⁴¹

⁶³⁶ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 234.

⁶³⁷ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 193.

⁶³⁸ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 314.

⁶³⁹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 330-331.

⁶⁴⁰ İbn Melîh, *Ünsü's-Sârî ve's-Sârîb*, tah. Muhammed el-Fâsî, Fes 1968, s. 19; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. IX, s. 73.

⁶⁴¹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 269.

43. Ebû Ali eş-Şerîşî el-Bekkâyi (ö. 6/12.yy.): Aslen Şerîşlidir. Daha sonra Merâkeş'e gelip yerleşmiştir. Sellâ'da medfundur. Evliyanın önde gelenlerinden. İleri düzeyde Allah korkusuna sahiptir. Ne zaman Kur'ân âyeti dinlese kendisini tutamaz, gözlerinden yaşlar akıtır ve rikkate erer. Yanık gönle sahip olan eş-Şerîşî'nin hâline şair şu şekilde tercüman olmaktadır:

*Çiğerlerime dolan serin hava,
Bedenimdeki hastalıklara kıl deva.
Bu denli gözyaşı dökebilmek ne güzeldir!
Onları çiğerlerime dolan şevk duygusu husule getirir.
Ey çiğerlerimi yakıp dağlayan can kuşum!
Yandıkça yüreğim ben de sıhhate erdim.⁶⁴²*

eş-Şerîşî, firaseti güçlü sûfilerdi. Muhammed b. Ali el-Hevârî, eş-Şerîşî'nin firasetine dair çok özel hatırasını şu şekilde aktarmaktadır:

"eş-Şerîşî şark istikametinde seyahat etti. Çok ayda hac vazifesini deruhte etti. Sonra Merâkeş'e geldi. Daha sonra Sellâ'da bulunan Ali b. Hamdûn'un yanına vardı. Zâhid ve fazıl bir şahsiyet olan Abdullah b. Yusuf b. Ali b. Aşera'nın cenazesine katıldı. Misafir olduğu evde onu kapı önünde otururken buldum. Kendisine selam verdiğimde içeri girmemi söyledi. Eve girdim ve bana;

' İsmi nedir?' diye sordu. Ben de ismimin Muhammed b. Ali olduğunu söyleyince, bana;

' Allah şanını artırsın, makamını yükseltsin' mealinde sözler söyledi. Akluma hacca giderken Merâkeş'e uğrama fikri geldi. Başını kaldırıp bana;

' Evladım! Şayet yer ve gök ehli senin için takdir edilmemiş olan bir şeyi sana sunmak için bir araya gelse takdir edemezler.' dedi. Daha sonra yanına bir kadın ve bir adam geldi. Her ikisine de dua etti. Kendi kendime;

' İnsanlar, duasının bereketine ermek için, yanına geldikçe acaba seçkinlik duygusuna kapılıyor mudur?' diye söylenirken bana;

' Evladım! İnsanlar niyetlerinin temizliğinden muratlarına ermektedir. O zaman kim bundan kendine paye çıkarır?' dedi. Etrafındaki eliyle yakın öğrencisine baktım. Kendi kendime;

' Acaba öğrencilerine ya da onlardan birine sunduğu viridi bana da nasip olur mu ki?' diye söylenirken, bana;

' Evladım! İsteddiğini elde edebilmen için nafilelere koyulman lazım. Başkası ile değil Allah ile tatmine ermen lazım. Çünkü Allah riyadan uzaklaşmanı ister.' tenbihinde bulundu.

⁶⁴² Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 326.

Bana nazar kılınca adamın firasetine şaşım kaldım. Bunun üzerine şunları söyledi:

‘ Gaybı Allah’tan başka kimse bilemez. Fakat bu da müminin firasetidir.’

Huzurundan ayrıldım ve bunları Ali b. Hamdûn’a anlattım. O da benim gibi bu zatın bastına hayran kaldı. Sonra bana;

‘ Sana bundan daha acayip olanı anlatayım: Bir gece kendisiyle beraber geceleştik. Bize sohbet ederken ben de arkasında onun için tabaktaki narları ayıklıyordum. Narlar ecdadımızdan bize miras kalan helal mallardı. O sırada Seyru’l-Lücâm adıyla tanınan bir adam helal olmayan yollarla temin ettiği bir sepet nar getirmişti. Önceki ayıkladığım ve kendi malımız olan nar tabağını kendilerine takdim ettiğimde eş-Şerîşî, ondan afiyetle yedi. Seyru’l-Lücâm’ın getirdiği narlarla karıştırılmış nar tabağını kendilerine takdim ettiğimizde ise bu narları da nereden aldınız, bunlar haram dedi ve yemedi. Bizlere baktığında yüzünün rengi değişmiş ve rahatsızlığı suratından okunur hâle gelmişti. Onun bu güçlü firasetinden çok etkilenip hayran kaldık. Gündüz kendisine bu tavrından bahsettiğimde cevaben;

‘ Şam’da bir şeyhim vardı. Allah’la kendi arasında haram yollarla inşa edilmiş bir bina vardı. O hane halkından kendisine bir yemek ikramı yapılmıştı. Yemeğe uzanacağı zaman sağ elinde terler dökülür, eli titremeye başlardı. O da yemeği yemekten böylece kaçınmıştı.’ dedi.⁶⁴³

44. Ebû Abdillâh el-Beygî el-Kemmâd (ö. 6/12. yy): Sebteli olup din ve fazilet ehlerinden salih bir zattı. Topaldı ve ancak asası ile yürüyebilirdi. Karanlık çöktüğünde virdine başlardı. Asasına dayanır ayakta virdini icra ederdi. el-Kemmâd’ın geceleri ihyaya önem veren tavrını yakın dostlarından Ebû’s-Sabr şu sözleri ile dile getirir:

”el-Kemmâd dünyevî işlerinde ağır aksaktı. Ancak daha çok geceleri namazla dirilen bir şahsiyetti.”

Bu tespite paralel olarak şairin şu ifadeleri de bir o kadar önemlidir:

Gece karanlığı çökünce onların işi zorlu olurdu.

Rükû ehli olarak ibadete koyulurlardı.

Hak korkusu onlarda uyku bırakmazdı.

*Dünyada gaflet ehli uykuya dalarlardı.*⁶⁴⁴

İkramda bulunmayı alışkanlık hâline getiren el-Kemmâd’ın kişiliğinden uzun uzadıya bahseden Ahmed b. İbrahim el-Ezdi şu gözlemini aktarmaktadır:

⁶⁴³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 327.

⁶⁴⁴ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 271.

”el-Kemmâd, âdeti veçhiyle her gün yemeği fazla yapardı. Daha çok da aşure yemeği yapardı. Müritlerini toplardı. Özellikle dine ve diyanete ihtiyaç hissi içerisinde olanları bulurdu. Dostları bu âdetinin sebebini kendisine sorduklarında onlara; ‘Düğün var, bu da onun yemeği sayılır.’ derdi.”⁶⁴⁵

el-Kemmâd, sohbetlerinde müntesiplerine kayıtlardan kurtulmalarını şu şekilde hatırlatmaktadır:

*Başkalarının yönlendirmesinden kurtul.
Kendi kararını kendin verecek kadar zinde ol.
Şöhret ve heves müptelası olma.
Onlar mutluluğu tadamayanlardır aslında.
Sekr hâline büründüğünde haykır onlara,
Ey sunulan nimetlerin kadrinden gafil olanlar!
Yanlış yola saptınız, burası çıkmaz sakaktır,
Bu, sadece ham hayale kapılıp yola koyulmaktır.
Gizli bir minnet duygusuyla etki altına girdiniz
Yarınların başarı umuduyla bir takım duygulara kapıldınız.
Ne zamana kadar bu lezzet ve iştiyak böyle?
Bu servet bitmez değil, ebedi olmaz bilene.
Ahiret yurduna hazırlan, işi ciddiye al!
Olanca gayretinle işte o zaman kendini muzaffer say.
Başarı da adamlık da budur aslında
Elinden tutulan ama kurtulmuş sayılmaz aslında.*⁶⁴⁶

45. Fatma el-Endelûsiyye (ö. 6/12.yy): Kasr-ı Kutâme halkındandır. Salihâlerden kabul edilmektedir. Ebû Medyen halkasına katılanlardandır.⁶⁴⁷

46. Ebû İshak İbrahim b. Yissûl el-İşbilî (ö. 6/12.yy): Tilemsen’e yerleşti ve orada vefat etti. Hayatı boyunca öğretmenlik hizmetinde bulundu. Kıraat derslerini Şurayh b. Muhammed b. Şurayh er-Raîni’den⁶⁴⁸ aldı. Tilemsen’de okuduğu Kur’ân tilavetlerinden asla ücret almaz, Allah rızası duygusu ile tilavet ederdi.⁶⁴⁹

47. Ebü’l-Hasan Ali İbn Zekeriya el-Esved (ö. 6/12.yy): Tâdile kentine bağlı İfricân kasabasındandır. Salih bir zattır. Sürekli kabristanlıkları do-laşmış, derin tefekkürlere dalmıştır. Yemek takımları yaparak geçimini sağ-

⁶⁴⁵ İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 271.

⁶⁴⁶ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 272.

⁶⁴⁷ İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 331-332.

⁶⁴⁸ Şurayh b. Muhammed b. Şurayh er-Raîni, kurraların şeyhi, İşbiliyeli kadı, edip ve hatip olarak bilinir. Terceme-i hali için bkz.: Kadı İyâz, *el-Gunye*, s. 213; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu’s-sıla, fi târihi eimmeti’l-Endülüis*, s. 234.

⁶⁴⁹ İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 294.

lamıştır. Siyasîlerin, duasını talep ettiği bir isimdir. Tâdile'ye gelen bazı devlet erkânı sürekli el-Esved'i ziyaret ederdi. Siyasîlerden birisi kendisine dua etmesini istedi. O da;

“- *Senin için cenneti temenni ederim*”, der. Vali, kendisine,

“- *Benim demek istediğim bu değildi*” deyince el-Esved, ona şu cevabı verir.

“- *Benim nazarımda cennetten öte dilenecek bir nimet yoktur. Cennet senin beklentin değilse ben de sana cennet vaadinde bulunamam o zaman. Başka ne diyebilirim ki?*”⁶⁵⁰

48. Ebû Musa ed-Dükkâlî (ö. 6/12.yy.): Ebû İmrân Musa ed-Dükkâlî ismiyle de bilinmektedir. Evliyanın büyüklerindedir. Sellâ kentinde ikamet etmiştir. Dünyaya karşı son derece zâhid, hâline kimse giriftar olamayacak kadar kendi dünyasında bir şahsiyettir. Sellâ sahilinde medfun olup Sellâ kentinin kuzey istikametindeki surların dışında kalan mahalle, bugün Sidi Musa Mahallesi olarak bilinmektedir. Kabrinin üzerinde bulunan şu anki türbe Mevlây İsmail döneminde yapılmıştır.

Sırtında büyük bir sepet taşırdı. İçerisine yenilmesi mubah olan kara ve deniz yiyeceklerini toplardı. Onları satar, parasıyla ekmek alır, ikisini kendisine ayırır, gerisini yoksullara tasadduk ederdi. Düzenli olarak hac ibadeti yapan sûfilerdendi. Kitleler tarafından paylaşılamayan bir isimdi. İkrâm etmenin lezzetini başka bir şeyde bulamazdı. Cömertlik onun şiarı, infak âdetiydi. Melâmî meşrep bir sûfi di. Salih amel işlemeye özen gösterir, öldükten sonra kişinin ancak ameli ile başbaşa kalacağını söylerdi. O bu gerçeği şu şekilde dile getirirdi:

Tutum ve davranışlarıyla yakın olma çabasına gir.

Kişinin kabirde Hak dostlarına yakınlığı ameli iledir.

Ölümünden sonra insana kim eşlik edecektir.

Kabrinde kendisine amelleri yoldaş olacaktır.

Dikkat edin! Kişi ailesinin misafiridir.

*Onlarla bir süre beraber olur, sonra yoluna revan olur.*⁶⁵¹

49. Ebû Abdillah Muhammed es-Sabbâğ (ö. 6/12. yy.): es-Sabbâğ'ın insanları da cinleri de şevke getiren bir sesi vardı. O güzel sesi ile gece virdine koyulunca gayb âleminin varlıkları ona eşlik ederdi. İşte Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, bir şiirinde bu duyguyu şöyle ifade eder:

Yaratılmışların güzel sese sahip oluşu bir nimettir.

Sesin güzelliği şiirin olası hatalarını giderir.

Sesin güzelliği işitme işlevini giderir.

⁶⁵⁰ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 269.

⁶⁵¹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 207.

Gözler de gönüller de körelmeye başlar.
 Güzellik kişinin başına beladır.
 Güzellikten yoksunluk pişmanlıktan uzaktır.
 Vallahi şu bir gerçek ki, neşe içindeki ruhlar
 Açıktan olmasa da için için güzel sese meylederler.
 İşitmesi kusurlu kişiyse siz
 Gözlerinizin de görmez olduğundan olursunuz habersiz.
 İşin erbabı ve yolun yolcusu olanlar
 Ona müsamaha gösterip anlayışla karşıladılar.
 Tasavvuf ehli musikiye rağbet etti
 Şevk versin diye ona yer verdi.
 Şöyle buyurdu Peygamber Efendimiz:
 Allah’ın tertemiz olan Kitabını sesinizle süsleyiniz!
 Davud Peygamberi mezmurlar
 Her daim müzeyyen kılar.
 Ebediyet âleminde İsrâfil sura üfler,
 İşitenlere uyanış haberini verir.
 Güzel sesi işitenler istiğraka bürünürler
 Bu haslete bürünmek de İbn Cafer’e düşer.⁶⁵²

50. Ebû Sehl el-Kuraşî (ö. 6/12. yy.): Şarktan gelip Mağrib’e yerleşen, Tasmâtat Ribatı ehlinde olan ve Merâkeş’te vefat eden bir sûfidir. Kabri hâlen bilinen bir yer olup kendisinden teberrükte bulunmaktadır. Rivayette göre kendisi yürüyerek şarktan gelmiş, omzunda kitap dolusu çantasıyla seyahat etmiştir. Ömrü boyunca dost özlemine koyulan sûfilerdendir. O, bu duygusunu şu şekilde ifade etmektedir:

Güney istikametine giden bineklerini kendi hâline bırak.
 Onların özel bir vazifesi var, sen ona bak.
 Onların iniltileri şikâyetlerinden değildir.
 Sevdiklerinden ayrılış acısına düştüklerindedir.
 Kum fırtınası yavrularını onlardan alıkoymaya kalkışsa da
 Onlar muvaffak olurlar her engeli aşmaya.
 Er kişiler, çile yükünü yüklenirler.
 İniltilerinin açığa çıkmasına engel olurlar.
 Sevdiklerinden bir haber alanlar hasretle beklerler
 Sıkıntıyla karşılaştılar, onu cana minnet sayarlar.
 Kalblerde şevk ve umut kalmasa da
 İniltiler bir haber alır mutlaka.
 Onları kendine vekil seçersen,
 Gariplerin garipleri nasıl sevindirdiğini o zaman anlarsın.⁶⁵³

⁶⁵² el-Merâkeşî, ez-Zeyl ve’t-tekmile, c. V, s. 615.

51. Ebû Muhammed Abdülhak İbnü'l-Hayr er-Rakrâkî (ö.6/12. yy.) er-Rakrâkî, kötü huylu kişilerdendi. Sonra Allah'a tövbe etti. Merâkeş'ten kalkıp Mekke'ye gitti. Orada bir süre mücavir olarak yaşadı. Daha sora Merâkeş'e döndü ama bu kez de ortadan kayboluverdi. Kendisi ile ilgili haberler alınmadı. Kendisi evliyadan kabul edilirdi. Mekke'de sûflerden bir şahsın yanında seyr u sülukunu tamamladığı gibi Hızır (a.s.) ile de görüşüp kendisinden icazet ldığı ve Üveysî meşrep bir sûfi olduğu düşünülmektedir.⁶⁵⁴

52. Ebû Zekeriya Yahya İbn Yisûlân es-Sanhâcî (ö.6/12.yy.): es-Sanhâcî, Abdülcilî b. Veyhlân ve Ebû Ali Mansur b. Abdirrahim el-Heskûrî'nin öğrencisidir. Evliyanın büyüklerindedir. Nefsine karşı son derece müsamahasız, dünyaya karşı oldukça zâhid, dünyevî duygulardan ve dünya ehlerinden şiddetle kaçınan bir şahsiyettir. Murabıtların varlığına son vermek, Murabıt Hanedanlığının taraftarlarını yakın takibe almak isteyen Muvahhid Hanedanlığı şüphelendiği isim ve kitleleri sürgün, baskın ve hapisle cezalandırıyordu. Hanedalığın böylesine amansız tavrından rahatsız olan es-Sanhâcî, Murabıt taraftarlarının bölgede saklandıklarını ve onları bulmak adına bölge halkına baskı uygulanacağını önceden sezildi. Yakın dostlarına, müritlerine ve bölge halkına tedbir almalarını tembihledi, yer değiştirip hicret edilmesini sağladı. Bir süre sonra şehre çıkarma yapan Muvahhid idaresi şüphelendikleri yerli halkın dağıldıklarını görünce takibattan vazgeçti. es-Sanhâcî'nin basiret ve firaseti sayesinde müritleri siyasî baskıdan kurtulmuş oldu. Bir süre Ağmât'taki evinde kalıp hiç dışarı çıkmayan es-Sanhâcî'ye bunun sebebi sorulduğunda; *"Yolda son derece süslü bir kadınla karşılaştım. Hurileri dünyada gördüğümü ve âhirette cennet nimetlerimden mahrum bırakılacağımı zannettim. Gördüğümün benzeri ile karşılaşmamak için bir daha evden dışarı çıkmadım."* cevabını vermiştir. Böylesine mahremiyet duygusu yüksek, haya sahibi, edep yolcusu ve hakikat sevdalısı bir isim olan es-Sanhâcî, kadın tuzağına kapılmamayı, iffeti şiar edinmeyi şu şekilde dile getirmektedir:

Hevaya uymaktan kaçın, kötülüklerden men edene kulak ver.

Seni iffetinden yoksun bırakacak otoriteyi boş ver.

Aldatmalarına karşı kendini koruyacağın isimler kadınlardır.

*Kadınlara, şeytanın avlamak istediklerine sunduğu yemdir.*⁶⁵⁵

53. Ebû Zekeriya Yahya İbn Salih el-Mistâvî (ö. 6/12.yy): Heskûre yöresine bağlı Tavercîn halkındandır. Ebû Abdillâh İbn Emgâr'ın mürididir. Şeyh Ebû Ya'za'ya hizmet etmiştir. Ebû Abdilhak'ın akranlarındandır. Salih ve müçtehit zatlardan olup çok fazla gözyaşı döker ve Allah'tan ileri düzey-

⁶⁵³ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. I, s. 395-396.

⁶⁵⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VIII, s. 48.

⁶⁵⁵ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 230.

de kokardı. Gözlerini kaybettikten sonra evradını ve ibadetlerini yerine getirmekte acze düşmüştü.⁶⁵⁶

54. Ebû Muhammed Abdülhakkk b. Ebî Tahir el-Meğîtî (ö. 6/12.yy): Ata biner gibi değneğine binip şehirde dolaştığı için kendisine mecnun denirdi. Kendisi Dükkâle’den di. Dualarında sürekli “*Allahum! Beni Mekke-Medine arasında bir yerde, gurbet diyarında katına al*” diye dua ederdi. Şark istikametinde yola koyulmuş ve sonunda da mütebessim bir halde ölü olarak bulunmuştu.⁶⁵⁷

55. Ebû Abdillah Muhammed İbn Musa el-Attâr (ö.6/12.yy.): Tâdile halkındandır. İbadette gayretkeş, salih bir kuldur. Ömrü boyunca Akşam namazından Yatsı namazının son vaktine kadar camiden ayrılmazdı. Vuslata ancak ibadetle nail olunacağını düşünürdü.⁶⁵⁸

56. Ebû İbrahim İshak İbn Viy’zzân (ö.6/12.yy.): Tasmâtat Ribatı şeyhi olup kendisini gizleyen evliyadandır. İmkân buldukça her yıl hac yapan sûfilerdendir. Hayata olumlu gözle bakabilmeyi öğütlemiş ve vuslat özlemi ile yaşam sürmüştür. Onun manevî neşve içerisinde geçen yaşam serüvenini şu şekilde ifade edilmektedir:

*Deniz kafilesine gece yolculuğu yasaktır,
Tath su bulunmazsa yolcu deryada susuz kalır.
Çalışkan deve işine durmadan devam eder,
Burnundaki halka ile otlamaya koyulur.
İyi cins develerin çaylağına otlar sizi hasta mı kılıyor
Ki başka arayışlardan uzak, kumsallıklar sizi kılıyor bahtiyar.
Onlar hâllerinden memnun şevke koyulmuş hâldeler.
Onlar içlerindeki böylesine dışarı yansıtırlar.
Bu kumsal tepelerin tadını özlüyorum.
Bu kumsal tepelerin gizemine hayranım.
İnsan sabah rüzgârının esintisine iştiyak duyuyor.
Çöller, konaklayanların sözleştikleri mahalli hatırlatıyor.⁶⁵⁹*

57. Ebû Yakub Yusuf b. Yakup İbn Mümin el-Murâdî (ö. 6/12. yy.): Ağmât u Rîke’den olup burada vefat etmiştir. Şehirdeki merkez caminin imamı idi. Ebû Zeyd el-İmam ve Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Hevârî’ye intisap etmiş, seyr u sülukunu onların yanında tamamlamıştır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 362.

⁶⁵⁷ İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 433-434.

⁶⁵⁸ İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 235.

⁶⁵⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 62.

⁶⁶⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. X, s. 392.

58. Ebû Muhammed Salih b. Ömer (ö. 6/12. yy.): Devlet erkânındandı. Zühd yoluna koyulup Abdül gafûr b. Yusuf'a intisap etti. Eylân beldelerinden Adûz'a gitti. Vefat edene kadar orada kaldı. Şeyh Ebû Ya'zâ sık sık kendisini yâd eder ve kendisiyle görüşmeyi arzuladığını dile getirirdi. Söz ve hbetleri, hal ve hareketleri ile Hakk'ın rızasını güdenlerin nice nimetlere mazhar olacaklarını beyan ederdi. Keşfi güçlü bir sûfî idi. Bölgesinde sosyal barışın teminatı idi. İnsan olarak muhataplarından herbirini tecelligâh-ı ilahi olarak görmekle birlikte hayvanlara karşı da son derece şefkat hissi ile dolu idi. İkramda bulunacağımız zaman ikramlarımızı helâl kazançla yapmamızı isterdi.⁶⁶¹

59. Ebû'l-Hasan Ali es-Sanhâcî ez-Zâhid (ö. 6/12. yy.): Tâdile halkındandır. Mekke'ye gitmiş ve Trablusgarp'ta vefat etmiştir. Zühd ve fazilet yolunda gayretli idi. Kendisinin ağaçtan inşa edilmiş bir savması vardı. Kendisini oraya hasredip hiç evlenmedi. Münzevi bir yaşam sürer kimseyi kabul etmezdi. Bahçe bekçiliği, hasat işleri ve diğer hizmet alanlarında çalışarak geçimini sağlardı. Benzi sararmış ve kısa boylu bir şahsiyetti. Gece namazlarına önem veren sûfilerden olup yakın doslarından biri şunları söylemektedir: Bir gece kalktığımda onu namaz kılariken gördüm. Uzun süreli kıyamda kalmasından dolayı bulunduğu yeri sarsacak hâlde bulunmaktaydı. Dua makamında niyaz ehli olup her daim yakarıшта bulunurdu. Sığınacak tek kapının ise Hak kapısı olduğunu şu şekilde terennümderdi:

Susuzluktan kırdık, içecek sudan mahrum olduk.

Allahım, Sen'den isyankâr kullarını bağışlamamı diledik.

Cömertlik kapısına dayandık, razı olmanı istedik.

Sadakatten yoksun olan bizlerden her an razı olmanı diledik.

Günahlarla kirletilen bir yaşam sürdük.

Geride işe yarayıp bizi kurtaracak ne amel ne de tövbe kıldık.

Gayret ehli bizi geçip başarı üstüne başarı kazandı.

Bizimse hasretten başka elimizde bir şey kalmadı.

Toprakta bize gülümseyen bir çiçek kalmadı.

Sabahın serinliğinde yapraklarda bir şakırtı kalmadı.

Günaha daldıkça daldık, hata üstüne hata kıldık

Bizleri de bıktırdı o yolcuları bezdiren susuzluk.

Allahım, senden bizlere rahmet etmeni istiyoruz.

Âdetin olan ihsan ve rifkatini umuyoruz.

Senin ihsan sahibi olduğunu biz bilemedik

Gerçek ihsan sahibine sığınan kul duyar mı hiç pişmanlık?

Güçsüzler güçlülerin etrafında pervane olur.

Yağmurla gam ve kederlerin sıkıntısı kaybolur.

Gök gürlütüsünden bahsedilmez, onu işiten şifa bulur.

⁶⁶¹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 251.

*Çakan şimşekleri bir an bile ihmal etmez gözler.
Musibete uğrayan kullar efendisine sığınurlar.
Sahibi de kuluna rikkatle muamele eyler.
Yaratan ve rızık veren Rabbim kapısını kapatırsa eğer,
Yalvaran diller kime dil döker?⁶⁶²*

60. Ebû Zeyd Abdülhalim İbn Tûnart el-Eylânî (ö. 6/12. yy.): Eylân beldelerinden olan Tamnsurt halkındandır. Allah korkusu ve fazilet duygusunda zirvede bir şahsiyetti. Ebû Şuayb Eyüp es-Sâriye, Eylân bölgesinden kendisini ziyarete gelenlere kendisinden ziyade Abdülhalim el-Eylânî’den istifade etmelerini tembih ederdi. el-Eylânî, dünyevî varlığa değil manevî dokuya özlem duyardı. “*Kişinin dünyevî işlerinin rayında gitmesi nedir ki? Kişi Allah’la muamelesinin güzel olmasına sevinmelidir.*”⁶⁶³ derdi.

61. Ebû Musa el-Fiştâlî (ö. 6/12.yy.): Fiştâle kasabası, Tâdile bölgesinde eskiden beri meşhur olan kasabalardan biridir. Kasabada yetişen sayısız edebiyatçı, bilge ve seçkin şahsiyetlerden biri de Abdülaziz el-Fiştâlî’dir. Adı geçen kasaba Benî Milâl ile Tâkzeyrit arasında bulunmaktadır. Her an saldırıya müsait bir bölgede yer almaktadır. O nedenle Tafâzâzt isimli mahzen niteliğindeki bir kale inşa edilmiştir. Mevlây Süleyman tarafından yapılan kale çevresindeki surlar hâlen varlığını sürdürmektedir. Beldede ayrıca Sidi Ahmed ya da Sidi Musa adıyla anılan bir camii de bulunmaktadır. Muhtemelen Ebû Musa el-Fiştâlî’nin kabri de buradadır. Tâdile kentinde yetişen el-Fiştâlî, ağaç gölgeleri, duvar dipleri, mescitler, vadiler ve dağlar onun meskenidir. Kitap dostu bir sûfidir. Yanında sürekli kitap çantası bulundurmaktadır. Sakin bir ortam bulduğunda çantasından çıkardığı kitaplarını okumaktan büyük huzur duyar.⁶⁶⁴

62. Ebû Abdillah Muhammed el-Berdeî el-Esved (ö. 6/12.yy.): Sicilmâse halkındandır. Şark istikametinde yolculuk yaptı. Salih bir zattı. Allah’tan çok korkardı. Öyle ki gözyaşlarını hiç tutamazdı. Yakın dostlarından Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi’l-Kâsım onun bu özelliğini şu tespiti ile ortaya koymaktadır:

*”Ebû Abdillah Muhammed el-Berdeî el-Esved, karanlık çöküp gece olunca şehrin kapıları ona açılırdı. Şehirden çıkıp kabristanlığı mesken tutardı. Orada mânevî hâllere bürünürdü.”*⁶⁶⁵

Kabristanlıkları sık sık ziyaret eden el-Esved, şiirinde bizlere kabirlerin dilinden haber vermektedir:

⁶⁶² İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 255-257.

⁶⁶³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VIII, s. 35.

⁶⁶⁴ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 260.

⁶⁶⁵ İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 278.

*Dinlemek istersen sen, kulak ver gelen sese kabirden!
 Dur ve idrak eyle! Neler söylenir sana bu kabirden!
 İstersen sen, orada ikamet eden dostlarından sor,
 Sana ibretli bir lisanla gerçeği söylesinler.
 Kabirdeki diyor ki sana; Sevdiklerin toprak olmadı mı?
 Beşeriyet adımların sayılır olmadı mı?
 Daha dün biz birbirimizle uğraşır dururduk,
 Dostlar ve hemcinsler arasında ne çalım atardık,
 Bugün kabirlerin içerisinde çürür olduk,
 Toprak ve zemin altında gerçeği öğrenir olduk.
 Dünyadan vefa bekleyenlere yazıklar olsun,
 Hastalık ve kederden öte değildir özü dünyanın.
 Kardeşim! Dünyanın süsüne aldanma!
 Hayatın sırrı her geçen gün yeniden doğmakta.
 Duyduklarına kulak verdikçe gerçeği anlarsın,
 Konuştuklarının hakkını verdikçe muttaki olursun.
 Ecel gelip çattığında gizli saklı ne varsa ortaya çıkar,
 Zira bizzat görmek, haber almak gibi değildir.⁶⁶⁶*

63. Ebû Muhammed Abdullah b. Sâid (ö. 6/12.yy): Sebte salihlerinden. Fakih Ebü's-Sabr Eyüp b. Abdillâh el-Fihri, onda müşahede ettiği velayet kokusundan şu şekilde bahsetmektedir:

"Ebû Muhammed'de çok özel bir koku vardır. Beni mest ederdi. Bu koku velâyet kokusundan başkası değildi."⁶⁶⁷

Şair de Hak dostlarından gelen bu velayet kokusunu fark edebilmenin yolunu şu sözleri ile dile getirmektedir:

*Yola çıkarken dosta veda etmiştim.
 Kendisine olan iştihakımı saklı tuttuğumu söylemiştim.
 Ona dedim ki, sen mânâ sahibinden bir koku almadın mı?
 Er kişinin ciğerini iştihaktan parçalanmış görmedin mi?
 Gönlünde sevdâyı yük olarak gördükçe sen,
 Derdine derman bulamazsın, rikkate ermedikçe sen.⁶⁶⁸*

64. Ebû Vekîl Meymûn İbn Sahnûn el-Cürâvî (ö. 6/12.yy): Aslen Tâdile'den olup Merâkeş'e gelmiş ve Abdulgafur b. Yusuf'a intisap etmiştir. Daha sonra da Tâdile'ye taşınıp burada vefat etmiştir. Halkın arasına karışan, uzletten çok cevati, halvetten çok hizmeti, bireysellikten çok toplumsal kimlik kazanmayı önplanda tutmuştur. Kendisinden dua talebinde bulunanlara;

⁶⁶⁶ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 278.

⁶⁶⁷ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 279.

⁶⁶⁸ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 279.

“Kendinizle Allah arasına engeller koymayın! Kendiniz için dua etmemi istiyorsunuz ama siz hiç kendiniz için dua ettiniz mi?” demiştir. Dostlarının ölüm haberini önceden alabilen keşf ehli sûfilerdendi.⁶⁶⁹

65. Ebû Muhammed Abdülaziz İbn Muhammed el-Bâğânî (ö. 6/12.yy): Ağmât u Rîke halkındandır. Muhammed b. İsmail el-Hevârî ve Yusuf b. Yakub el-Murâdî gibi ehl-i fazilet erbabının sohbetine katılmıştır. Dünyaya ve dünya ehline karşı zâhid, abid ve salih bir şahsiyettir. Kendisine teklif edilen Ağmât u Rîke Valiliği görevini üstlenmekten süratle kaçınmıştır.⁶⁷⁰

66. Ebû Yennûr Abdullah İbn Vekrîs ed-Dükkâlî (ö. 6/12.yy): Ebû Yennûr, talihli anlamına gelip Yelennûr şeklinde de kullanılmaktadır. Dükkâle bölgesinde yer alan bir yerleşim birimine de Sidi Yennûr denilmektedir. İbn Vekrîs ise ayrılık eri anlamına gelmektedir. Mensup olduğu Miş-şenzâyê Kabilesi, Dükkâle bölgesinin en büyük kabilelerinden biridir. On altıncı yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kelimenin aslı olan “İşenzâl” kavramı, tüccar ve satıcı anlamına gelmektedir. Kabile de eskiden beri ticaretle işgal eden bir topluluktur. Kelimenin Arapça’daki en yakın kavramı *مشتري* kelimesidir. Ebû Yennûr Abdullah, Ebû Şuayb Eyyûb es-Sâriye’nin şeyhlerindendir. Zühd ve verâ ehli arasında seçkin bir şahsiyettir. Yeyip içtiklerini ve kullandığı nimetleri akrabaları ve dostları ile paylaşmadığı zaman rahatsızlık duyar. Feragat duygusuna sahip olarak nefsinin dizginlediği gibi sevenlerini de şu şiiri ile bu konuda uyarmaktadır:

*Nefsin ne zaman şiddetli bir arzuyla bir şey istese
Onu yapmak çirkin ve berbat ise
Nefsine aldırma, istediğine aykırı davran.
Çünkü heva düşmanın, ona muhalefet dostundur senin.*⁶⁷¹

67. Ebû Zeyd el-İmam: Ağmât u Rike halkından olup camiinde miras hukukunun imamı kabul edilirdi. Abdülcelîl b. Veyhlân’ın öğrencisiydi. İlmî liyakati yüksek ve saygın bir kişiliğe sahipti. Hasta hâllerinde bile oruçlarına devam ederdi. Kabri, Ebû Abdillâh el-Hezmîrî türbesinin dışında yer alan çarşının arkasında bulunmaktadır ki burası, Ağmât’ın en eski türbelerindendir.⁶⁷² Terennüm ettiği şiirinde o, varoluş mücadelesini şu şekilde dile getirmektedir:

*Kendine halis su tedarik eyle!
Saf su kaynağı bulamazsın karanlıklar vadisinde.
Ban ve Mersin ağacının esintisinden koku al haydi.
Heyhat! Nerede o Mersin ve Ban ağacının yetiştiği vadi.*

⁶⁶⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 312.

⁶⁷⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VIII, s. 401.

⁶⁷¹ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 130.

⁶⁷² İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 162.

*Olanca gücünle tekrar saldır hasmına!
 Hasmunu gözünde büyütme, engel ve badire tanıma.
 Gözlerim dostlarımı arasa da ben yalnızlığıma aldırmadım.
 Gözyaşlarım sel oldu aktı, yaşla doldu gözlerim.
 Umarım ben de sığınacağım bir ev görürüm.
 Böylesi bir yuvaya bir an evvel kavuşmaktır emelim.
 Geride hep kederlerim kaldı, sense benimle şaka ediyorsun.
 Hâlbuki beni umuda da ye'se de düşüren sensin.*⁶⁷³

68. Ebû Muhammed Abdülhalik İbn Yasin ed-Değûğî (ö. 571/ 1175): Ebû Zekeriyâ el-Melîcî'nin talebesidir. Ebû Abdillâh İbn Emğâr ve Ebû Şuayb'la beraber olmuştur. Efrâddan sayılmaktadır. İlim ve amel sahibidir. 571/1175 yılında memleketinde vefat etmiştir. Kendisini Ebû Şuayb bir defasında ziyaret etmiştir. Şeyh Abdulhalik şık giyinen biri idi. Bir gün adamın biri onu beyaz renkteki endamlı kıyafeti ile gördü ve; “*Adam bir de şeyh olacak, ne biçim giyinmiş. Kendisine hiç yakışmış mı?*” deyince, Ebû Muhammed biraz yaklaşip kendisine şöyle der: “*Kalben Allah'la bir olduktan sonra kılık kıyafetimin ne önemi var?*” Ömrü boyunca Kur'ân'ın hükümleriyle amel etmenin gereğine sadık kalırdı. O bu tavrını şu sözleri ile dile getirirdi:

*“Ümmü'l-Kur'ân'ı okumak esastır. 'إياك نعبد وإياك نستعين.' âyetini okudukça kendimi yalancı pozisyonunda hissediyorum.*⁶⁷⁴

O Kur'ân'ın gereğince amel etmeyi öngörürken, Hakk'ı müşahede etmenin gereğini de şu şekilde dile getirirdi:

*Seni zikre yeltendiğimde kararsız kalıyorum.
 Zikrederken sırrımın bana lânet etmesinden korkuyorum.
 Sanki bir gözetleyen var da bana sesleniyormuş gibi
 Yazıklar olsun sana, zikir senin neyine der gibi.
 Buluşma anını müşahede kılıp yâd eyle
 Vuslat anını inkâr edersen yazıklar olsun şom nefesine.
 Tüm emareleri ortadayken sen nasıl Hakk'ı görmezsin?
 Vasil olan herkes hakikatle senin mahiyetini anlamışken.*⁶⁷⁵

Onun düşünce dünyasında muvaffakiyet, ancak ikramla olmaktadır. Bu gerçeğe işaret sadedinde der ki:

*“Bir zamanlar tevfiik talebinde bulunduk ama yanılmışız. Gerçek muvaffakiyet ikramda bulunmakmış.”*⁶⁷⁶

Onun meclisinde Müslüman cinler hazır olur ve onunla birlikte Kur'ân tilavetinde bulunurlardı.

⁶⁷³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 230; İbnü'l-Muvakkît, *es-Sa'adetü'l-ebediyye*, c. I, s. 64.

⁶⁷⁴ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 223.

⁶⁷⁵ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 223.

⁶⁷⁶ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 223.

69. Ebû Hazer Yahlifu’l-Evrabî (ö. 572/1176): Feslidir. Üstün ahlâk ve takva sahibi, gündüzleri oruç tutarak, geceleri namaz kılarak geçiren, sürekli abdestli gezmeyi itiyat edinen ve asrının gözdesi bir şahsiyettir.⁶⁷⁷ Zamanında gözlerin üzerinde olduğu bir isimdi. Fikhî meselelerde üstat konumunda idi. Keramet sahibi olup insanların nüfuz edemediği özel anlar yaşardı.⁶⁷⁸ Şeyh memleketinde tumar usulü ekim yapıyordu. İşlediği toprakların vergisini ödeme zamanı gelince, belde halkı birbirine; “fakihten talep edilen bu haksız ve ağır vergileri validen kaldırmasını isteyelim”, dediler. Fakih onlara; “Böyle yapmayın. Onu benden kaldırırsanız, diğer çiftçilerin üzerinden tahsil etmeye kalkışır. Böylesi bir girişim kabullenemeyeceğim bir durumdur. Şayet tamamen ortadan kaldırılacak olursa, herkesin sıkıntısı giderilmiş olur. O zaman bu talebinizi kabul ederim.” dedi. Ağır vergilerin kaldırılması hususunda valiye durum iletildi. Vali şeyhten bu uygulamanın kaldırılabilirliğini ve kimseye ayrı bir yük yüklenmeyeceğini garanti etti. Şeyh de bu durumdan memnun oldu.⁶⁷⁹

70. Haccâc b. İbrahim et-Tecîbî el-Ağmâtî (ö. 572/1176): Zâhid, fakih, muhaddis ve usul âlimidir. Merâkeş Kadılığı hizmetinde bulunmuştur. Aslen Ağmatlıdır ama Bicaye’de yaşamıştır. Taundan Merâkeş’te vefat etmiştir.⁶⁸⁰

71. İbn Mücahid (ö. 574/ 1178): *Neylu’l-İbtihac* müellifi tarafından “Zâhidü’l-Endelüs” olarak adlandırılan İbn Mücahid, devrinin en meşhur sûfilerindendi. İbnü’l-Ebbar onun hakkında şöyle söylemektedir:

“Devrinin salah, verâ ve ibadette en önde geleniydi. Allah’ın has kullarından ve velilerinden biriydi. [...] Kerâmetleri meşhurdu, fıkıh ve kıraatte mütebahhirdi.”

İbnü’l-Arabî de İbn Mücahid’i ehlullahın en yüksek makulesini oluşturan Melamiler arasına yerleştirir. *Fütuhattaki* anlamı çok açık olmayan bazı ifadelere dayanarak, İbnü’l-Arabî’nin gençliğinde İbn Mücahid’le karşılaşmış olduğunu düşünebiliriz. Bu karşılaşma 574’tan önce gerçekleşmiş olmalıdır. Belki de İbnü’l-Arabî onun yanında Kur’ân öğrenmiştir. Her halükarda, İbnü’l-Arabî onun icazet-i ammesine sahiptir. Fakat bu, ders halkasına bizzat katıldığı anlamına gelmemelidir. İbn Mücahid’in usulü titiz bir nefis muhasebesine dayanmaktadır.⁶⁸¹

72. Ebü’l-Hasan Ali İbn Muhammed el-Gırnâtî (ö. 577/1181): Merâkeş’e gelip şehrin doğu yakasına yerleşmiştir. 577/1181 yılında da bu-

⁶⁷⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülkerim et-Temîmî, *el-Mustefâd fî menâkibi’l-ubbâdi bi-medineti Fes ve mâ yelîhâ mine’l-bilâd*, tah. Muhammed Şerif, Rabat 2003, c. II, s. 97.

⁶⁷⁸ et-Temîmî, *el-Mustefâd*, c. II, s. 98.

⁶⁷⁹ İbnü’z-Zeyyât, *age.*, s. 223.

⁶⁸⁰ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 15.

⁶⁸¹ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer’in Peşinde*, s. 80.

rada vefat etmiştir. Bâbü'd-Debbâğın mezarlığına defnedilmiştir. İmam Ebû Bekr b. Arabî ile arkadaşlık yapmıştır. Ebû Bekr b. Arabî'yi tefsir ilminde yetersiz görmüş, buna rağmen saygın bir şahsiyet olduğunu dile getirmiştir. Dünyaya karşı son derece zâhid davranmış, dünya ehline karşı mesafeli tutum sergilemiştir. Etrafında halkalanan kitlelerle Kur'ân'ın tamamının tefsirini gerçekleştirmiştir. Çok sayıda kişi onun ilminden faydalanmıştır.⁶⁸² Yakın dostlarından Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Kilâbî'nin ifadesine göre, Ebû'l-Hasan fırına un taşır, kazandığı ile çarşı pazardan alışveriş yapar ve kendi geçimini kendi sağlardı. Bir gün kendisini fırına hamur taşırken görür. Elinden yükünü almak ister, kendisine yardımcı olmak istediğini belirtir. Onun bu isteğini geri çevirir ve 'Evladım, eşyasını kendi taşıyan kişi, kibirden azade olur.' der.⁶⁸³

73. Ebû Ali Hasan eş-Şekkâz (ö. 577/1181): Şekkâz, Salih el-Adevî'nin talebesidir. Küçük yaşından itibaren ibadete başlayan, Allah korkusu taşıyan, tevazu icabı olarak hayatında bir kerecik olsun «ben» demeyen ve uzun uzun secde eden bu zat, vefat edinceye kadar İbnü'l-Arabî'yle arkadaşlık etmiştir. Hatta İbnü'l-Arabî bir gün hastalanır ve Şekkâz onu ziyarete gelir. İşbiliyye'de bulunan ve orada vefat eden eş-Şekkâz, ölünceye kadar, yani kırk yıl Salihu'l-Adevî'ye hizmet eder.⁶⁸⁴

eş-Şekkâz, çok gözyaşı dökmüş ve hayatı boyunca hiç evlenmemiştir. İbnü'l-Arabî'nin ifadesine göre Şeyh Şeberbeli, ona kendi kardeşinin kızını vermek istemiş ve Ümmü'z-Zehra bu iş için Şekkâz'a giderek; “Şeberbeli sana kardeşinin kızını vermek istiyor” dediği halde kabul etmemiştir. Devamlı olarak oruç tutar, doğru konuşur; yalandan ve yalancılardan nefret ederdi. Akrabasına acır, tatlı şakalar yapar, mizahtan hoşlanır ama Hak'tan başka bir şey söylemezdi. Doğruyu içeren mizahı çok beğenirdi. Yalana tahammül edemezdi. Kendisi dericilikle geçinirdi. Şekkâz demek, dericilik yapan, sert ve kaba olan derileri parlatma ve yumuşatma işinde çalışan kişi demektir. İsmi gibi yumuşak huylu idi. Kalbi temizdi. Hiç kimseye karşı kin beslemezdi. İnsanların ne halde olduklarını bilmezdi.⁶⁸⁵

74. Ebû Abdillah et-Tâvudî el-Muallim (ö. 580/1184): Fes halkındandır. Babasının isminin Ya'lâ olduğu da söylenmektedir. Kendisine Ebû Abdillah el-Hayyât da denilmektedir. Ebû Ya'zâ ashâbındandır. 580/1184 tarihinde Fes'te vefat etmiştir. Efrâddan kabul edilmektedir. Ömrünü Sıbyan Mektebinde öğretmenlik yaparak geçirmiştir. Okuttuğu zengin ailelerin çocuklarından özel ders ücretini alır, aldığı parayı da fakir öğrencilerine dağıtırdı.

⁶⁸² İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 241.

⁶⁸³ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. IX, s. 60.

⁶⁸⁴ İbn Arabî, *Rûhu'l-Kuds*, s. 137.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Arabî, *Endülüs Sûfileri*, s. 120-121.

Okula devam eden öğrencilerin giysilerini okulun çamaşırhanesinde yıkar, elbiseleri yıpranmış, yırtılmış veya sökülmüş olan öğrencilerin giysilerini okulun terzihanesinde onarır ve bundan da herhangi bir ücret almazdı. Çıkar ilişkilerinin kardeşlik duygularını öldürdüğünden bahsederdi. Bir defasında et-Tâvudî’yi iki kişi ziyaret eder. Onun önünde başlarını birbirinin üzerine koymuş iki kedi görürler. Onların kedilere dikkat kesildiklerini görünce; ‘İşte âdemoğlu da böylesine kardeş olmalı.’ der. Ebû Abdillâh ekmeği ufalar ve yumuşatır kedilerin önüne koyar. Biri diğerinin üzerine atlar ve onun önünden alır. ‘Âdemoğlunun kardeşliği de böyledir işte. Aralarına dünyevî menfaat girince dostlukları bozulmaktadır. Çıkarlar çatıştığı zaman insanoğlunun dostluğu da ortadan kaybolmaktadır’ der.⁶⁸⁶ Sûfimiz o kadar müdedep bir şahsiyet ki, kedisini bile uyandırmaya kıyamaz. Bir defasında *bir şeyler almak için evine gider. Orada kedisinin uyumakta olduğunu görür. Onun uykusuna halel getirmekten korkar ve alacağını alamadan geri döner.*⁶⁸⁷

75. Ebü’l-Abbas Ahmed el-Mağribî el-Uryebî (ö. ?): İbnü’l-Arabînin tarikattaki ilk müşidi, Ebül-Abbas el-Uryebî’dir. Pek çok şeyhe sahip olan İbnü’l-Arabî, diğer şeyhlerinden bahsederken sürekli isimlerini zikretmesine rağmen, ilk şeyhi el-Uryebî’yi zikredeceği zaman ismini belirtmez, ondan “Şeyhim” diye bahseder. “Şeyhim” diye andığı el-Uryebî ile ilk görüşmesini *Ruhu’l-Kuds* isimli eserinde şu şekilde anlatmaktadır:

*“Tarikatta ilk görüştüğüm kişi el-Uryebî oldu. Tarikata dair bilgileri daha yeni edindiğim sıralarda İsbiliye’ye gelmiştim. Ona yönelenlerin ilki oldum ve kendini zikre vermiş birini gördüm. Kendimi tanıtır tanıtmaz, beni onun yanına getiren manevi ihtiyacımı anladı ve ‘Allah yolunu izlemeye kesinlikle kararlı mısın?’ diye sordu. Şöyle cevap verdim: ‘Kul kararlıdır, ama takdir Allah’ındır.’ O zaman bana şöyle dedi: ‘Kapını ört, bağlarını kopar ve Ekrem olan Allah’a yönel. Sana perdesiz konuşacak.’ Fethe nail oluncaya dek dediğini uyguladım.*⁶⁸⁸

Futuhat’ta İbnü’l-Arabî’nin bu şeyhi isimsiz olarak andığı parçalar, istisnasız olarak “Allah” isminin zikrine dairdir.⁶⁸⁹ Diğer yandan İbnü’l-Arabî *Futuhat*’ta Ebû Medyen’den sonra en çok şeyhi Ebü’l-Abbas el-Uryebî’yi zikretmektedir. Uryebî Şeyh-i Ekber’in müşid-i evvelidir ve bu ilklik tasavvufta hatırı sayılır bir kıymete sahiptir. Uryebî ubudiyet halinin galebesi altındaki bir velidir. Uryebî, İbnü’l-Arabî’nin taliplilerin ustası, *“ledünni ilim”* sahiplerinin kâmil temsilcisi ve Hz. Hızır ile ilk karşılaşmasının da belli bir manada müsebbibi olmuştur. İbnü’l-Arabî, konu şeriat erkânı olmadığı için, tamamen

⁶⁸⁶ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 272.

⁶⁸⁷ İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-iktibâs*, c. I, s. 185; en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. II, s. 188.

⁶⁸⁸ İbn Arabî, *Rûhu’l-Kuds*, s. 108.

⁶⁸⁹ Addas, *Kübrit-i Ahmer’in Peşinde*, s. 65-66.

tali bir meselede şeyhi Uryebî'ye karşı çıkmıştır. İbnü'l-Arabî mürit sıfatıyla Uryebî'nin hiyerarşik olarak altındadır ve ona itaat etmesi gerekir, basiretle mücehhez bir arif olarak ise ihtilafli meselede isabet etmekte ve şeyhini aşmaktadır.⁶⁹⁰ İbnü'l-Arabî, ilk şeyhim dediği Uryebî ile kendi mânevî meşrep-leri arasında bazı farklar ortaya çıktığını şöyle söylemektedir:

”...Şeyhimiz Ebü'l-Abbas Uryebî yolun sonunda İsevî idi. Yâni bu yol-
da şeyhimizin nihâyeti İsevî idi demek istiyorum. Bu ise bizim baş-
langıcımızdı. Sonra biz, feth-i Mûsevî'ye naklolunduk.. Sonra Hûd'a
ve daha sonra bütün peygamberlere naklolunduk. Bütün hepsinden
sonra ise Muhammed'e naklolunduk.”⁶⁹¹

76. Abdülhak el-Ezdî el-İşbilî (ö. 581/1185): Ebû Medyen'le çok sıkı bir ilişkisi bulunan İşbilî, İbnü'l-Arabî'nin hadis hocasıdır. *el-Ahkamu'l-Kübra*, *el-Ahkamü'l-Vusta* ve *el-Ahkamü'sSugra* isimli hadis kaynaklarının müellifi olan el-İşbilî, İbnü'l-Arabî'ye bu kendi eserleri dışında, meşhur Zahiriyye müçtehidî İbn Hazm'ın (ö. 476/1064) kitaplarını da okutmuştur.⁶⁹²

77. Ebü'l-Kasım Abdurrahman es-Süheylî (ö. 581/1186): Yemenli Haş'am Kabilesine mensup Arap asıllı biridir. Yemen'den Mekke'ye gelip Taif ile Necran arasına yerleştikleri söylenmektedir. Endülü's'e göç eden kabilelerinden biridir. Beyra ve Şedune yörelerine yerleşmişlerdir.

Süheyl'de doğup büyüyen Ebü'l-Kasım Abdurrahman, on yedi yaşında iken gözlerini kaybetti. Dil ilimleri, tefsir, hadis ve usulü, ensab ve kelâm ilimlerinde geniş bilgi birikimine sahipti. Oluşturduğu özel kütüphanesi ile meşhurdu. *Şerhu's-siyer*, *Kitabu'tiTa'rif* ve *A'lâm* bunlardan birkaçı. Meşhur nahiv âlimi İbnü't-Tarave'nin öğrencisi olduğu için eserleri daha çok dil ilimlerine aitti.

6/12. yüzyılda meşhur sûfî şeyhlerinin etkinlikleri, resmî otorite tarafından yakından takip edilmiş, onlardan idarecilerin iradesi doğrultusunda eğitim faaliyetlerini sürdürmeleri istenmiştir. Halife Mansur Ebû Yakub Yusuf da es-Süheylî'nin Mâlika'dan başkente getirilmesini istemiştir. es-Süheylî'nin çağrılışı hiç de siyâsî mülâhazalardan uzak bir olay değildir. es-Süheylî'nin şahsiyeti, kendini ilmin neşrine adanmış ve zâhid bir kişiliğe sahip olan bir şeyhin hâlini yansıtıyordu. Onun saygın kişiliği Muvahhidler otoritesinin şüpheye kapılmasına ve tedirginlik duymasına yol açıyordu. Şüpheleri üzerine çekecek çok sayıda deliller de yok değildi. Yaşadıklarının bizzat gözlemcisi sayılabilen ve öğrencisi olan İbn Dahıyye, es-Süheylî'nin Mâlika'daki şöhretinden uzun uzadıya bahsettikten sonra, Halifenin huzuruna çıkarılışını şu şekilde anlatmaktadır:

⁶⁹⁰ Addas, *age.*, s. 73-78.

⁶⁹¹ Kılıç, *Varlık ve Mertebeleri*, s. 15.

⁶⁹² Addas, *age.*, s. 62

“Onun şöhreti yayılır oldu. Memleketinde her derde deva bir kişiliğe sahipti. Etki sahası oldukça geniştir.”⁶⁹³

Süheylî, İyaz gibi Merâkeş’in yabancısı idi. Buraya gelişine dair iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Onun hakkındaki bilgilerin kendisine ulaşması ve ülkesinde ona dair anlatılanların yaygınlaşması üzerine Sultan Yusuf b. Abdülmü’min kendisini Merâkeş’e davet etmiştir.⁶⁹⁴ Bir diğer yaklaşıma göre Süheylî, Merâkeş’e, ortaya çıkan zorunluluk ve bir ihtiyacını karşılamak üzere gelmiştir.

Kaynaklar es-Süheylî’nin Merâkeş’te üç yıl kaldığında mütefiktir. 581/1186 yılı Şaban ayının 25-28. günler arasında vefat etmiştir. Dolayısıyla Merâkeş’e davet edildiği tarih 579/1184 olmalı.⁶⁹⁵

Kaynaklar Merâkeş’te ne ile iştilal ettiğinden fazla bahsetmemektedir. Onun burada ders halkaları oluşturduğunu ve Sultanın dahi derslerine katıldığını bilmekteyiz ama burada yetiştirdiği talebelerini ve kaleme aldığı eserlerini bilememekteyiz.⁶⁹⁶ Süheylî dünyaya karşı zühdü ve belalara karşı sabrı ile tanınmaktadır. Âmâ olarak yaşaması ve hayatının zorluklarla geçmesi, bunun örneği idi.⁶⁹⁷ İbnü’l-Arabî, saygın bir muhaddis olan Süheylî’nin yanında bazı hadis kitapları ile birlikte İbn Hişâm’ın *Sîret*’inin şerhi olan *Ravdu’l-anîf* kitabını da okumuştur.⁶⁹⁸

78. Ebû Bekir Muhammed b. Halef (ö. 585/1189): İbnü’l-Arabî’nin 578/1182-3 yılında, on sekiz yaşındayken İşbiliyye’ye bağlı Haniyye’de Kur’ân dersleri aldığı şeyhidir.⁶⁹⁹ el-Lahmi’nin ders halkasına devam eden İbnü’l-

⁶⁹³ İbn Dahıyye, *el-Mitrabu min eşâri ehli’l-Mağribi*, s. 232; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâtatü fi ahbâri Gırnâta*, c. III, s. 477-481.

⁶⁹⁴ Yusuf b. Abdülmümin ulema ve şuarayı sarayına davet eder, onlara yakın olmaya çalışır, onların ilim ve edebien istifade ederdi. İbn Tüfeyl ve İbn Rüşd bunlardan ikisidir. *Mu’ceb* sahibi bu konuda şöyle yazmaktadır: “Sultan Abdülmümin, Endülüs ve Mağrib diyarlarından kitap koleksiyonuna önem verirdi. İlmî ile meşhur olan âlimleri araştırır ve soruştururdu. Özellikle münazara ehline ayrı bir kıymet verirdi. Kendisinden önce hiçbir Mağrib Sultanı kendisi kadar münazara ehli ile bu kadar birliktelik sergilememiştir.” Abdülvahid el-Merâkeşî, *el-Mu’ceb fi telhîsi ahbâri’l-Mağrib*, tah. Muhammed Said Uryân e Muhammed Arabî el-İlmî, Kahire 1949, s. 236, 242.

⁶⁹⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-a’yân*, c. III, s. 43-44.

⁶⁹⁶ Bazı kaynaklar Süheylî’nin Endülüs’teki beldesi, ailesi ve evi hakkında bilgi vermektedir. Kendisini Merâkeş’e davet eden Halife, burada onun için muhteşem bir ev inşa etmiştir. Endülüs’ten ailesini ve tüm eşyalarını getirtmiştir. Böylece şeyh son derece rahat bir yaşam sürmüştür. Fakat bu yıllarda Süheylî hastalanmış ve Halife Endülüs’teki cihad hareketlerine katılmıştır. Muvahhidler Devletinin Sultanı Mansurla İbn Züher arasında gerçekleşen bu irtibatın fazla sürmediği anlaşılmaktadır. Muhammed b. Muhammed el-Merâkeşî, *es-Seâdetü’l-ebediyyeti fi’t-ta’rifî bi-meşâhîri’l-hadratî’l-Merâkeş*, Haceriyye 1335/1919, c. II, s. 104.

⁶⁹⁷ Cüllab, *el-Hareketü’s-sufiyye*, c. I, s. 157-158.

⁶⁹⁸ Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibu’l-Vücûd)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 12.

⁶⁹⁹ Keklik, *Muhyiddin İbn’ül-arabî*, s. 67.

Arabî, ondan yedi kıratı öğrenmiş ve onun yanında Muhammed b. Şurayh'ın (ö. 476/1083) *Kitabu'l-Kafisini* okumuştur.⁷⁰⁰

79. Ebû Muhammed Cerrâh İbn Hamis el-Kinânî (ö. 590/1193-94): İbnü'l-Arabî'nin şeyhi Abdülaziz el-Mehdevî'nin hocasıdır. İbnü'l-Arabî kendisi ile Tilemsen'de görüşmüş ve sohbetlerine katılmıştır. el-Kettânî, Ebû Medyen'in halifelerindendir. İbnü'l-Arabî, şeyhi Kinânî'yi şu şekilde tanıtmaktadır:

*"O [Şeyh Kinânî] Tunus'ta cerrahlık yapardı. Onu ziyaret etmek için şiddetli sıcağa rağmen yalın ayak yola çıktım, çünkü şeyhlerim Ebû Yakup ve Ebû Muhammed Mevrûri de vaktiyle böyle yapmışlar ve benim de aynı şekilde davranmamı tavsiye etmişlerdi. Bu seçkin insan Abdülaziz el-Mehdevî'nin şeyhlerindendi; ama Mehdevî onu yine de layıkıyla tanııyordu, zira Kinânî ona kendisini tamamen göstermemiştii. [...] Bir yıldan biraz daha az bir süre onun sohbetinde buldum. Yanından ayrılışımdan önce, Abdülaziz Mehdevî'ye de herhangi bir başkasına da hakiki halinden haber vermemem için ısrar etti. Ayrıca benim de artık bunun üzerinde düşünmememi istedi."*⁷⁰¹

Mehdevî'nin aksine İbnü'l-Arabî'nin Kinânî'deki manevî büyüklüğü layıkıyla kavramakta geç kalmadığı açıktır. Bu ayrıntı, *Futuhat*'taki ifadelerin söz konusu basiretin karşılıklı olduğunu gösterdiği de düşünüldüğünde iyice dikkat çekişi hale gelmektedir.⁷⁰² Ebû Muhammed Cerrâh'ın ismi, *Futuhat*'da Cerrâh b. Hamis el-Kettânî olarak geçmekte ve Musa Abdun'a müntesip olduğu söylenmektedir. *Ruh'ül-Kuds ve ed-Dürret'ül-Fahire*'de ise ismi Ebû Muhammed Cerrâh el-Murâbit şeklinde geçmektedir.⁷⁰³

80. Ebû İmrân Musa b. İshâk el-Verîkî el-Muallim (ö. 592/1196): Merâkeş halkındandı. Ebü'l-Abbâs el-Cübbâb, Muhammed b. Temîm, Ebû Yakup el-Mübtelî ve diğerlerine eşlik etti. Ebû İmrân kibir, zevk, dünyaya ve dünya nimetlerine bendelikle maruf bir şahsiyetti. Sonra yüce ve ulvî bir himmet onu dünyalıktan soyutlayıp Allah'a yöneltti. Dünya ve metainâna karşı zühdfî bir tavır sergiledi. Tövbe ettikten sonra yalın ayak ve saçlarını tıraş etmiş bir şekilde dolaşrdı. Üzerinde yünden yapılmış, kaba bir giysi bulunurdu. Onda boynu büküklük, manevî eziklik ve pişmanlık duygusu vardı. O her defasında muhataplarına hâli ile vaaz eder ve halkın nazarında dünyayı hakir duruma düşüren bir yaklaşım sergilerdi. Müritlerini doyurmadan sofraya oturmazdı. Müritlerinden arta kalanı yemekten haz alırdı. Neredeyse hiç gülmezdi. Sürekli düşünceli ve kaygılı idi. Yolda yürürken önüne çıkan

⁷⁰⁰ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 62

⁷⁰¹ İbn Arabî, *Rûhu'l-Kuds*, s. 175.

⁷⁰² Addas, *age.*, s. 130.

⁷⁰³ Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-arabî*, s. 114-116; Addas, *age.*, s. 130.

taşları ve atık maddelerini temizlemeden yoluna devam etmezdi. Bir yoksul kendisine geldiğinde elinde ne varsa ona verirdi. Şayet yanında verecek bir şeyi yoksa onunla beraber çarşı pazara gider, halkın arasına girer ve insanlardan o şahıs için dilenmeye koyulurdu. Nefsini aşırı düzeyde kınar ve nefesine ileri düzeyde eziyet ederdi. Hiçbir şeyde karar kılmaz ama ne zaman nefisini paylasa işte o zaman rahat ederdi. Bu duyguların gereği olarak o, müritlerine şöyle seslenirdi:

*İhvansan, derviş kardeşini azarlamayı bırak.
Sana düşen, kardeşinin kederleriyle kederlenmek.
Söveni paylamak, ona yapılan bir kötülüktür.
İhvan olarak sana düşen ona kızmamaktır.
Nefisleri iç dünyalarında gizlediklerini neşretmektedir.
Ağlayan kişi şahsiyetini şan ve şerefi ile yansıtmaktadır.
Ey yolcu! Bayrak açmaktan sakın,
Zira ceylanları bir anda kapar aslan.
Vadilerde dolaşmaktan sakın ama yine sakın,
Vadilerle açık alanlar arasında belaya uğrarsın.
Ey deve sürücüsü deveni durdur ve yavrularını kolla.
Benim duyarlı kalbim onun yavruları ile atar.*

591/1195 tarihinde gerçekleşen kıtlık vaktinde kendisine dört yüz dinar para takdimi yapıldı. Verilenin tamamını fukaraya tasadduk etti. Geriye sadece bir kurbanlık miktar kalmıştı. Yoksul bir kadın eşinin yanına varıp ona şöyle dedi: *“Umulur ki kocan tahsis ettiği sadakadan bana da verir.”*⁷⁰⁴

81. Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Malekî (ö. ?): el-Malekî, İbrahim İbn Tarif gibi Ebü’r-Rebî el-Malekî’nin talebesidir. İbnü’l-Arabî’nin şeyhidir. Kasr’da gemiye binen İbnü’l-Arabî, Tarif’te yaşayan Abdullah b. Malekî’yi ziyaret etmek üzere yola çıkar. el-Malekî, bilhassa fütüvvetiyle temayüz etmektedir.⁷⁰⁵ İbnü’l-Arabî, *Rûhu’l-Kuds*’te ondan şöyle bahsetmekteydi:

*“O, daima kendi işleriyle değil, başkalarının işleriyle ilgilenirken görülürdü. İnsanların müşküllerini halletmek üzere idarecilerin ve kadınlara yanına giderdi. Evi fakirlere her zaman açıktı. Şeriatı ve âdâbı özenle korurdu. Sadrı yakın dostu İbn Tarif’ten daha açık ve daha geniştir.”*⁷⁰⁶

82. Ebû Yakub Yusuf b. Ali el-Mübtelî (ö. 593/1197): Aslen Yemenli olup Sanhâce kabilesindedir. Doğum yeri Merâkeş’tir. Buradaki yaşamı zaman zaman fasılalar oluşturmuştur. Ebû Ya’zâ’nın öğrencilerinden Ebû

⁷⁰⁴ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 298.

⁷⁰⁵ Addas, *Kübrî-i Ahmer’in Peşinde*, s. 134.

⁷⁰⁶ Muhyiddin İbn Arabî, *Rûhu’l-Kuds İbn Arabî’nin Feyz Aldığı Süfîler*, ter. Vahdetin İnce, KITSAN, İstanbul 2007, s. 168.

Asfûr Ya'lı b. Veyn'den tarikat icazeti almıştır. Şeyhi hakkında İbnü'z-Zeyyât, onun Merâkeş şeyhlerinin öncüsü, dönemindeki seçkin ariflerinden biri olduğunu, Ebû Ya'za'dan hilafet aldığını, onun elinde terbiye gördüğünü, kendisinden de Sidi Yusuf b. Ali'nin ders aldığını söylemektedir. el-Mübtelî'nin eğitimi, yetişmesi ve ilmî hayatı ile ilgili fazla bir şey bilmemekteyiz. Tabiatıyla ribatında ne okutup ne öğrettiğini de bilemiyoruz. Fakat kaynaklar onun cüzam hastalığına duçar olduğundan bahsetmektedir. Bu hastalığa gösterdiği sabır o kadar ileri düzeyde olmuştur ki Mübtelî lakabıyla anılmasına neden olmuştur.⁷⁰⁷

İbnü'z-Zeyyât onu defalarca ziyaret ettiğini, üstün kişiliğe sahip olduğunu, Allah'ın kendisini muhabbeti ile rızıklandırıldığını, sabır ve rıza makamında bir şahsiyet olduğunu, bazı vakitler cesedinden parçalar dökülse de fakir fukarayı doyurmanın telaşına düştüğünü, halinden asla müşteki olmadığını, her hâlinde Allah'a şükrettiğini ve duygularını şiirinde şu şekilde beyan ettiğini söylemektedir:

*Belâ ve musibetlerin semtime uğramasına alıştım.
Öyle ki onlarla ülfet eder hâle geldim.
Bitmez tükenmez belâlara uğrayışım,
Beni sabrın kucağına attı.
Eza ve cefaya ünsiyetim,
Kalbimi genişletip açtı.
Yıllarca yaşam sürdüm,
Ama eza ve cefa ile göğsüm daraldı.⁷⁰⁸*

Cüzam hastalığına yakalandıktan sonra el-Mübtelî, Râbitatü'l-Gâr'da yaşamıştır. Bu ribat, bir mağarayı andırmaktadır. Râbitatü'l-Gâr, Merâkeş'in doğusunda yer alan Ağmât Kapısı çıkışıındadır. Vefatından sonra, burada şeyhi Ebû Asfûr'un yanına defnedilmiştir. Aynı mahalde medfun bir diğer şahsiyet, yaklaşık 590/1193-94 yılında vefat eden Ebû İmrân el-Heskûrî el-Esved'dir. Şerifler Hanedanlığına kadar bu mağara, cüzamlıların sığınağı hâline gelmiştir. el-Mübtelî'nin kendisi her ne kadar sebatü ricalden sayılacak kadar meşhur olmakla birlikte, hayatı hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Allah el-Mübtelî'yi şu üç makama yükseltmiştir: Belalara karşı sabır, kendisine lutfedilenlere karşı şükür ve ilahi takdire gönülden rıza.⁷⁰⁹

83. Salih el-Adevî el-Berberî (ö. ?): İbnü'l-Arabî'nin şeyhidir. İbnü'l-Arabî'ye göre, şeyhi Salih el-Berberî, gerçek arif şahsiyetlerdendi. Her işinde sürekli Allah ile birlikteydi. Gece gündüz Ku'ân okurdu. Kendisine ait bir evi

⁷⁰⁷ Cüllab, *el-Hareketü's-sufyye*, c. I, s. 93-94, 158-159.

⁷⁰⁸ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 312.

⁷⁰⁹ Muhammed İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl*, s. 40.

olmamıştı. Basit gereksinimleri dışında ertesi gün için bir şey biriktirmezdi.⁷¹⁰ Cennete hesapız girecek olan yetmiş bin kişinin makamında amel ederdi. Çok soğuk bir günde namaz kıldığı vakit üzerinde sadece şalvar ve gömlek bırakırdı. Buna rağmen hamamdaymış gibi üzerinden terler akardı.⁷¹¹

Salih el-Berberî, İbnü'l-Arabî'yi içine düştüğü çıkmazdan kurtaran isimdir. Zira babasının vefatı, İbnü'l-Arabî'nin aile halkını sarsar. İki kız kardeşine bakma vazifesi, tek oğul olan ve ailenin reisi hâline gelen İbnü'l-Arabî'ye düşer. Hâlbuki o, yıllar önce tasavvuf yolunu seçip bütün servetini bırakmış ve maişetini Allah'a havale etmişti. Böylesi bir zühd, babasının vefatıyla üzerine kalan vazifeye pek kolay telif edilemez. Bunu anlayan aile çevresi, ona tasavvuf yolunu terk ederek dünyaya dönmesi için baskı yapar. Herkes kendi tavsiyesini verir, herkes bu sıra dışı tutumunu değiştirmesini ve sorumluluklarının icabına göre hareket etmesini ister. Fakat bu aksilikler, İbnü'l-Arabî'yi ansızın ve hazırlıksız yakalamış değildir. Şeyhlerinden olan Salih el-Berberî onu yıllar önce şu şekilde ikaz etmiştir:

”O zaman tasavvuf yolunu dosdoğru takip etmeye başladım ve kimseye açmadığım bazı emirler almaya başladım. Şeyh [el-Berberî] bana şöyle söyledi: ‘Evladım balı tattuktan sonra sirkeyi bir kenara bırak. Allah seni bu yola hidayet etmiş, ona sıkıca yapışman gerekir. Kaç kız kardeşin var?’ Ona iki kız kardeşim olduğunu söyledim, ‘Evliller mi?’ diye sordu. Henüz bekâr olduklarını, ama büyük olanının Emir Ebü'l-Ala b. Gazun’la sözlü olduğunu söyledim. ‘Evladım, bil ki, bu evlilik gerçekleşmeyecek, çünkü baban da bahsettiğin şahıs da ölecek. Annen ve iki kız kardeşinle ilgilenecek bir tek sen kalacaksın. Ailen seni onlara bakmak üzere dünya hayatına geri dönmeye ikna etmeye çalışacak.senden istediklerini yapma ve söyleyeceklerine kulak asma.[..] şayet onları dinleyecek olursan bu dünyada ve diğerinde terk edilir, kendi halinle bırakılırsın.’”⁷¹²

84. Muhammed b. Eşref er-Rundî (ö. 593/1197): İbnü'l-Arabî Tunus istikametindeki yolculuğu esnasında Ruta’ya uğrayıp burada yedi abdalardan biri olan Muhammed b. Eşref er-Rundî ile görüşür.⁷¹³ O er-Rundî ile gerçekleşen ilk karşılaşmasını şu şekilde anlatmaktadır:

”Bana pek çok bilgi verdi ve İşbiliye’de yeniden görüşeceğimizi söyledi. Onunla üç gün kaldıktan sonra yanından ayrıldım. Ayrılışımdan sonra olacakları bana tafsilatıyla anlatmıştı ve her şey dediği şekilde oldu. İşbiliye’ye döndüğümde, Allah bende sohbetinden istifade etmek

⁷¹⁰ İbnü'l-Arabî, *Endülüis Süfîleri*, s. 81.

⁷¹¹ İbnü'l-Arabî, *Rûhu'l-Kuds*, s. 118.

⁷¹² İbnü'l-Arabî, *Endülüis Süfîleri*, s. 82-84.

⁷¹³ İbnü'l-Arabî, *age.*, s. 153.

üzere tekrar yanına gitmek isteği doğurdu. Bir Salı günüydü, annemden müsaade istedim ve o da müsaade etti. Ertesi sabah kapım çalındı, kapıyı açtığımda bir bedevi ‘Sen Muhammed İbnü’l-Arabî misin?’ diye sordu. Öyle olduğumu söyleyince devam etti: ‘Merşane ve Purchena arasında yürürken bende heybet hissi uyandıran bir zatla karşılaştım. İşbiliye’ye mi gittiğimi sordu. İşbiliye’ye gittiğimi söyleyince Muhammed İbnü’l-Arabî’nin evini bul ve ona arkadaşı er-Rundî’nin selamını ilet. Onu ziyaret etmeyi düşünmüş olduğumu, ama kendisinin birden Tunus’a gitmeye karar vereceğini, selamete yolculuğunu tamamlamasını dilediğimi ve inşallah İşbiliye’ye dönüşünde görüşeceğimi söyle dedi.’ er-Rundî’nin dediği gibi de oldu, zira ertesi gün seni [Şeyh Mehdevî] görmek üzere yola çıktım.”⁷¹⁴

Futuhat’da “dağların şeyhi” diye zikredilip ebdal’den biri olarak tanıtılan Rundî, esasen İşbiliye’li değildir. Kendisi Okyanus sahilindeki Ruta ve dolaylarında, ayrıca İşbiliye’de ve Tunus’da bulunmuş fakat esas olarak hiç kimsenin uğramadığı bir dağda ikamet etmiştir. İbnü’l-Arabî’ye göre, Şeyh Rundî, dağların şeyhidir. Dağlara ve sahillere sığınmış, yaklaşık otuz sene boyunca mamur diyarlara uğramamıştır. Güçlü bir firaseti vardır. Allah korkusunda benzeri yoktur. Sürekli kıyam halinde durmuş ve sürekli sükut etmiştir. Başını öne eğip parmağıyla yeri eşeleyerek derin tefekkürlere dalmıştır. Göğsünden kaynama seslerine benzer hırıltılar duyulmuştur. Şiddetli vecd hallerine sahip olup sürekli gözyaşı dökmüştür.⁷¹⁵

85. Müneyye Bintü Meymûn (ö. 595/1199): Meknesli olup Merâkeş’in doğu cihetine yerleşmiştir. 595/1199 tarihinde burada vefat etmiştir. Bab-ı Debbâğın mezarlığına defnedilmiştir. Kendisi efraddan kabul edilmektedir. Ribat Şakir müdavimlerindedir.⁷¹⁶

86. Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ebî Bekr el-Kureşî el-Mehdevî (ö. ?): İbnü’l-Arabî’nin Tunus’ta 590/1193-1194 senesinde tanımış olduğu bir isimdir. Fakat onun Ebû Abdillâh Mehdevî ve Ebû Ali el-Mehdevî ile karıştırılmaması gerekmektedir. İbn’ül-Kürre olarak da zikredilen el-Mehdevî hakkında İbnü’l-Arabî övgü dolu sözler sarfetmektedir. Hocalarından bahsettiği *Ruh’ül-Kuds* ve *ed-Dürret’ül-Fahire* gibi eserlerinde kendisinden hiç bahsetmemesine karşılık, *Meşahid’ül-esrar* adlı kitabının baş taraflarında onun yüceliğinden ve kerametinden söz açmaktadır. Şöyle ki:

”Ben bu risaleyi, faziletli ve irfan sahibi şeyh Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ebî Bekr el-Kureşî el-Mehdevî’nin arkadaşlarına ve özellikle

⁷¹⁴ İbn Arabî, *Rûhu’l-Kuds*, s. 157-158; İbnü’l-Arabî, *Endülüs Sûfileri*, s. 154-155.

⁷¹⁵ İbn Arabî, *Rûhu’l-Kuds*, s. 156.

⁷¹⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 332.

amcazadem Şeyh Ebü'l-Hasan Ali b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Arabî'ye ithaf ederek, Tunus'tan ayrıldığım 590/1193 senesinde yazdım."

Meşahid'ül-esrar isimli eserinde, "Şeyh Abdülaziz el-Mehdevî'nin menkabeleri hakkında fasıl" isimli müstakil bir başlık yer almaktadır. İbnü'l-Arabî ilgili fasılda; "Şayet ondan gördüğüm ve işittiğim her şeyi tarif edecek olsaydım, dilim tutulurdu" der ve onun menkabeleriyle faziletleri hakkında özel bir risale yazmak için Allah'dan istihare ettiğini söyler. Çünkü bu anlatacakları, talebelerine el-Mehdevî'yi tanıtmak gayesini gütmektedir. Ona göre kul, efendisinin tıynetinde, talebe de şeyhinin yolunda olur. İbnü'l-Arabî'ye göre, o zamanlar Mehdevî'ye tan edenler, onu hiç görmedikleri halde çekemeyenlerdir. Fakat İbnü'l-Arabî başkalarında göremediği ilginç hususiyetleri onda görmüştür. Tunus'ta kaldığı günlerinden birinde ikinci namazını cemaatle eda edemez. Namazı kaçırır ve doğruca Mehdevî'nin evine giderek namazını kılar. Namaz bitince, ders gören talebelerin dersi bitirip dağıldıklarını görür. Mehdevî, İbnü'l-Arabî için hayır dualar eder. Bu sırada İbnü'l-Arabî adeta kendinden geçer ve zaman dışına çıktığını zanneder. Bu durum üzerine Hatem'ül Esamm'ın şu sözünü hatırlar: "Cemaati (yani cemaatla namazı) kaçırdım, fakat Ebû İshak el-Neccârî beni teselli (=taziye) etti." İbnü'l-Arabî'nin yanında o gece şeyh Ebû Muhammed Cerrah da bulunmaktadır. Her iki şeyh gün doğuncaya kadar Allah'ı zikrederler. Mehdevî'den ders alan İbnü'l-Arabî, şeyhinin huzuruna vardığı zaman, daha kendisi sormadan Mehdevî onun aklından geçenlere cevap verir. Dersleri öğle ile ikinci arasında yaparlar. Okudukları metin ise Ebü'l-Hakem İbn Berrecân'a ait metinlerdir. el-Mehdevî, ayrıca Ebü'l-Kasım'ın *Levami' envar-fi esrari'l-muhibb'il-mahub* adlı kitabını da İbnü'l-Arabî'ye okutur.⁷¹⁷

İbnü'l-Arabî, *Fütuhât*'ta mal biriktirmenin kişideki cimrilik ve varlıkla sevinmekten kaynaklandığını belirtir. Böylesi bir iddiayı el-Mehdevî'ye dile getirdiğinde, onun mal biriktirme çabasından dolayı utandığını ve cevap veremediğini söyler.⁷¹⁸ İbnü'l-Arabî'nin kendi beyanına göre, Tunus'ta Abdülaziz el-Mehdevî, İbnü'l-Murabıt ve yoldaşı Habeşi'yle birlikte dokuz ay geçirir. Aynı yerde bir araya gelmiş olan bu zevat, Kabe için dört "erkan" ne ise âlem için de o olmaktadır. O şöyle der:

"Âlemin ve insanın varlıklarının kendisine dayandığı dört evtaddık. Zuhur eden bir değişiklik sebebiyle ayrıldığımızda bu haldeydik. Hac ve umre yapıp ardından senin [Abdülazizi el-Mehdevî'nin] asil sohbetine dönmek istiyordum."⁷¹⁹

⁷¹⁷ Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-arabi*, s. 113-114.

⁷¹⁸ İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, c. IV, s. 428.

⁷¹⁹ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 190.

87. Ebû Abdillâh el-Mehdevî (ö. 595/1198): et-Tâdilî'nin 595/1198'de Fes'te vefat eden Ebû Abdillâh el-Mehdevî hakkında verdiği bilgilerden, bu zatın şehir ahalisine buğday dağıtmak suretiyle açlığı engellediğini ve tam kırk yıl boyunca Cami-i Kebir'de kibleye müteveccih olarak oturduğunu öğrenmekteyiz.⁷²⁰ Şeyh-i Ekber, onun melamiyyeden olduğunu ve ehllullahın ehlü'l-iştîyak makulesine girdiğini söylemektedir. Sayıları asla beşi aşmayan ehlü'l-iştîyak, beş vakit namazın erleridir:

"İçlerinden her biri beş vakit namazından birini layıkıyla eda etmektedir.[...] Allah dünyayı onlarla kaim tutar. Kitabullah'taki ayetleri "namazlara ve orta namazına devam edin"⁷²¹ ayetidir. Gece gündüz namaz kılmayı hiç bırakmazlar. Tanımuş ve ölümüne kadar sohbetinden istifade etmiş olduğum Salih el-Berberî de, yine sohbetinden istifade etmiş olduğum Ebû Abdillâh el-Mehdevî el-Fâsî de onlardandı."⁷²²

Ruhu'l-Kudste de *Teşevvüfte* yazılanları teyid edecek şekilde Mehdevî'nin altmış yıl boyunca bir kere bile kibleye sırtını dönmediği belirtilmektedir.⁷²³

88. Muhammed el-Merâkeşî (ö. 597/1201): İbnü'l-Arabî'nin Merâkeş'te kendisinden istifade ettiği hocasıdır. Bu zat İbnü'l-Arabî'ye gece gündüz ilim vermiş. İbnü'l-Arabî, bu zatın her hangi bir şeye asla canının sıkılmadığını, çok şiddetli olarak hastalandığı zamanlarda bile, bunları daima ferahlık ve tebessümle karşıladığını, söyler ve onun her zaman "ferahlıktan ferahlığa, neş'eden neş'eye" intikal ettiğini anlatır. Bu kötü hastalıklara nasıl tahammül ettiği sorulunca el-Merâkeşî, başlangıçta pek sabredemediğini fakat sonunda, yani zamanla ilahi hüküm üzerine sabretmeyi öğrendiğini söylemiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre bu zat hastalıklara rağmen ibadet vakitlerini hiç kaçırmayan ve buna çok riayet eden bir kimsedir. Nitekim İbnü'l-Arabî, bu hususta onun gibisini görmediğini de ifade eder. Nihayet seyahat icabı ayrıldıkları zaman İbnü'l-Arabî bu ayrılıktan büyük bir üzüntü duymuştur. İbnü'l-Arabî'nin istisnai bir şekilde methettiği bu hocası, aynı zamanda çok "terbiyeli" bir insandır ve adeta hiç susmayıp daima konuşan bir kimsedir. Bu hususu kendisine hatırlatanlara şöyle demiştir:

"Ben ancak beni dinleyenlerle konuşurum, beni dinlemeyenlerle değil!"⁷²⁴

89. Muhammed İbnü'l-Kettânî (ö. 597/1201): Tam ismi, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ali b. Abdilkerim el-Fündülâvî'dir. Fes halkındandır. 15 Zil-

⁷²⁰ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 332-334.

⁷²¹ Bakara, 2/238.

⁷²² İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, c. VI, s. 137-138.

⁷²³ İbn Arabî, *Rûhu'l-Kuds*, s. 171; *Endülüis Süfleri*, s.199.

⁷²⁴ Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-arabî*, s. 128-129.

hicce 597/15 Eylül 1201 tarihinde vefat etmiştir. Ebû Amr el-Usûlî’den Akaid dersleri almış, Mağrib ulemasının son gözde şahsiyetlerindendir.⁷²⁵ İbnü’l-Kettânî ile tanışan İbnü’l-Arabî, onunla Allah’ın isim ve sıfatları meselesini tartışmıştır. İbnü’l-Arabî’nin İbnü’l-Kettânî’yi ziyareti 591/1194 yılında Fes’te gerçekleşmiştir. Müslüman kelâm âlimlerinin çok mürekkep harcamasına sebep olmuş bu ince meselede bir taraf Zât-ı İlâhi üzerine zaid sıfatların varlığını reddediyor, bir taraf teşbih yoluna sapıyor ve nihayet Eş’arilerse Zat üzerine zaid sıfatları kabul ediyor, ama onlara Zat’tan müstakil bir hakikat tanıımıyordu. Şeyh-i Ekber, *Futuhatın* başında bu meseledeki görüşünü son derece berrak olarak ortaya koymuştur:

”Allah’ın âlim, Hayy ve Kadir gibi isimleri, O’nun için nisbet ve izafetlerdir. Bunlar Zat’tan ayrı ayınlar değildir, zira böyle olsaydı Zat-ı İlâhi kemal üzere olmaktan çıkardı. Herhangi bir şeyin ilavesiyle kâmil olan, kemalini bu ilaveye borçlu olması itibariyle noksandan münezzehdir ve öyleyse bir şeyin O’nun Zat’ı üzerine zaid olması mümkün görülemez, fakat O’nun nisbet ve izafetleri söz konusu edilebilir. Sıfatlarının Allah’ın ne aynı ne de gayrı olduğunu söyleyen, tamamen hatalı bir hükme varmış olacaktır.“

Muhammed İbnü’l-Kettani ise tam olarak bu son görüşü savunmaktadır. Kendisine yöneltilen; “Mütekellimlerin itikadına iştirak etmekte misin?” sorusuna şu cevabı vermiştir: “Sana görüşümü söyleyeceğim. Bana ve ashâbıma göre, sıfat Zat üzerine zaid olana verilen isimdir ve varlığını tasdik etmezlik yapılmaz. [...] Ama bu zaid olanın Zat’ın ne ayrı ne de gayrı olduğunu söyleriz.“ İbnü’l-Kettânî’nin verdiği bu cevaba İbnü’l-Arabî şu karşılığı verir: “Ey Ebû Abdillah, sana Resulullah’ın rüya tabiri için Hz. Ebû Bekir’e söylediği gibi söylerim: ‘Kısmen isabet ettin, kısmen yanıldın.’ [...] o, Allah’ın ilmine rağmen delaletine düşürdüğü kimseye benziyordu; bu delalet imanını değil, ama akli nüfuzunu karartmaktaydı.“⁷²⁶

90. Ebû Muhammed Abdullah el-Bağî eş-Şekkâz (ö. 600/1204): eş-Şekkâz, Endülüs’teki Gırnata dolaylarında bulunan Bağ’a’ya mensub olduğu için “el-Bağî” nisbesiyle anılmaktadır. İbnü’l-Arabî’nin “hocam” diye zikrettiği bu şahsı ziyareti, 595/1198-1199’a tesadüf eder ve kendisi 600/1204 senesine kadar hayattaydı. Fakir bir insandı. Bağ’a kasabasıındandı. Daha sonra Gırnata’ya yerleşti. İbnü’l-Arabî onu, arkadaşı Bedreddin el-Habeşi ile ziyaret etti. İbnü’l-Arabî’nin alışkanlıklarından biri de, bir şeyhi veya bir dervişi ziyaret ettiği zaman, onlara bütün parasını vermektir. Fakat eş-Şekkâz’ı ziya-

⁷²⁵ İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-İktibâs*, c. I, s. 220; el-Kettânî, *Selvetü’l-enfâs*, c. III, s. 173.

⁷²⁶ Muhyiddin İbn Arabî, “Kitâbü’l-Mesâi-Meseleler Kitabı”, *Risaleler*, ter. Vahdetin İnce, Kitsan, İstanbul 2007, c. III, s. 159-163; Addas, *Kıbrıt-i Ahmer’in Peşinde*, s. 150.

ret ettiğinde sadece bir dirhem kadar parası vardı. O nedenle eş-Şekkâz'a yardım edemediğini söyler.⁷²⁷

eş-Şekkâz'da genelde korku hali hakimdi ve hep ağlardı. Küfürden nefret ettiği gibi günahtan da nefret ederdi. Günahın büyüğünden hoşlanmadığı gibi küçüğünden de hoşlanmazdı. Muhafaza makamını gerçekleştirmişti. Yalnızdı, tek başına yaşardı. Nefsine karşı acımasızdı. İnsanlarla ilişkisinde gayet yakın ve candan davranırdı.⁷²⁸ Hiçbir talip onun yanında uzun bir süre duramazdı. Çünkü kendisine uyguladığı manevî çışmalar ile ilgili standartlarının aynısını onlardan da isterdi. Bu da onları korkutur ve kaçırdı.⁷²⁹

İbnü'l-Arabî onun dindarlığındaki bu denli titizliğe hayret eder. Onu dayısı Ebû Müslim el-Havlânî'ye benzetir. Çünkü dayısı da ayakları yorulunca, daha fazla ibadet edemiyorum diye, kendi ayaklarına değnekle vururdu. O, bütün Muhammed ümmetinin kurtulacak olsa da kendisinin kurtulamayacağı kaygısını taşırdı. Ebû Muhammed Abdullah eş-Şekkâz, Kur'ân'ın dört mana ya da dört vechesine bağlı olarak ehlullahı da dört makuleye ayırmaktadır:

1. Ricâl-i zahir: Allah'ın emirlerini olduğu gibi yerine getirenlerdir. Bunlar, gerek maddî gerekse aklî âlemden tasarruf/hüküm sahibidirler. Âyet-i kerimede bunların durumu şu şekilde dile getirilmektedir: *"Müminler içinde Allah'a verdikleri sözde duran nice erler var. İşte onlardan kimi, sözünü yerine getirip o yolda canını vermiştir; kimi de (şehitliği) beklemektedir. Onlar hiçbir şekilde (sözlerini) değiştirmemişlerdir."*⁷³⁰

2. Ricâl-i batın: Alış-veriş ve ticaret sebebiyle Allah'ı zikretmekten geri kalmayanlardır. Bunların da hükmü/tasarrufu aklî ve melekût âlemlerine geçmektedir. Âyet-i kerimede bunların durumundan şu şekilde bahsedilmektedir: *"Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlardır. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar."*⁷³¹

3. Ricâl-i a'raf: Allah *"İki taraf (cennetlikler ve cehennemlikler) arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanyan adamlar vardır ki, bunlar henüz cennete giremedikleri halde (girmeyi) umarak cennet ehline: "Selâm size!" diye seslenirler."*⁷³² âyeti ile bunları kassetmiştir. Mesela Bayezid-i Bistâmî onlardan biridir. Bunlardan bazıları berzah ve ceberut âlemi olan ruhlar âlemine hükmedebilirler.

⁷²⁷ İbnü'l-Arabî, *Endülüis Süfleri*, s. 141.

⁷²⁸ İbn Arabî, *Rûhu'l-Kuds*, s. 150-151.

⁷²⁹ İbnü'l-Arabî, *Endülüis Süfleri*, s. 142.

⁷³⁰ Ahzab, 33/23.

⁷³¹ Nur, 24/37.

⁷³² A'râf, 7/46.

4. Ricâl-i matla’: Hakk’ın davetine süratle koşanlardır. Bunların ilahi isimlerde hükmü geçer. En yüce insanlar bunlardır.⁷³³ Âyet-i kerimede bunlar şu şekilde tavsif edilmektedir: “İnsanlar arasında hacca ilân et ki, gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen argın develer üzerinde sana gelsinler.”⁷³⁴

Özetle eş-Şekkâz, küçük yaşlarda ibadete başlayan, Allah korkusu taşıyan, hayatı boyunca ben duygusuna bürünmeyen ve uzun uzun secde eden bir kimseydi. Vefat edene kadar İbnü’l Arabî kendisine eşlik etmiştir.⁷³⁵

91. Ebü’l-Abbâs es-Sebtî (ö. 601/1205): Ebü’l-Abbâs es-Sebtî 524/1130 yılında Sebte’de doğdu. Altı yıl Ebû Abdillâh Muhammed el-Fehhâr’ın yanında öğrenim gördü. İlim tahsili gayesi ile on altı yaşındayken Merâkeş’e gitti. Kırk yıl kadar Merâkeş yakınlarındaki Igilliz Dağında kaldı. Sultan Mansur’un daveti ile halvetini tamamladı ve 580/1184 yılında Merâkeş’e geldi. 601/1205 yılında gerçekleşen vefatına kadar müderris olarak hizmet etti. Cömertlik ve yardımlaşma esasına dayanan tasavvufî düşünceye sahip oldu. İbnü’l-Arabî bu özelliğinden dolayı kendisini “Sahibü’s-Sadaka” olarak tanımladı. Varlık felsefesinde rahmet prensibini benimsedi. Gazalî, Abdülkâdir-i Geylânî, Ebû Ya’zâ ve İbn Hırzihim’in tasavvufî çizgisini sürdürdü. Toplumsal sorunlara karşı duyarlı oldu. Sosyal huzurun sağlanmasına çalıştı. Geniş kitleleri etkisi altına aldı. Fikirlerinden dolayı resmi otoritenin takdirini kazandı. Bu özelliğinden dolayı sistemine “el-Mezhebü’l-Cûdî” adı verildi. Merâkeş’in manevi hamisi kabul edildi. “Sebatü Rical”den biri olarak ün saldı.⁷³⁶

92. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kirâm el-Gazzâl (ö.?): 544/1149 yılında doğan el-Gazzâl, tasavvufî eğitimi, İbnü’l-Arif’in müridi olan babasından almıştır. İbnü’l-Yetim el-Endersî olarak da bilinen el-Gazzâl, Merâkeş’te Ebü’l-Abbâs es-Sebtî ile görüşmüştür. İbnü’l-Arif’in yolunda yetişenlerin en seçkinlerinden biri olarak kabul edilmiş ve onun tasavvufî düşüncelerini yaymıştır. Meriye’nin Şeyhi olarak şöhret bulmuştur. İbnü’l-Arabî ile mektuplaşması, şeyhi İbnü’l-Arif ile ilgili bazı bilgileri İbnü’l-Arabî’ye aktarması açısından önem arz etmektedir.⁷³⁷

93. İbn Yâbü Hasan b. Abdillâh el-Endelûsî (ö.604/1207): Ağmât u Rîke ehliendir ve burada vefat etmiştir. Ali İbn Hırzihim’e hizmet etmiştir. Ali İbn Hırzihim’le birlikte Ebû Medyen el-Gavs’ın arkadaşı Seyyid Ah-

⁷³³ İbnü’l-Arabî, *Endülüslü Sûfleri*, s. 142; Keklik, *Muhyiddin İbn’ül-arabi*, s. 133-134.

⁷³⁴ Hac, 22/27.

⁷³⁵ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 261.

⁷³⁶ Özköse, “Ebü’l-Abbâs es-Sebtî ve Tasavvuf Düşüncesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 30, s. 141-160.

⁷³⁷ Bardakçı, *Endülüslü Sûfî*, s. 53.

med el-Bernesî'ye de öğrenci olmuştur. Cebelu'z-Zıl'de kendisiyle beraber ibadet hayatı yaşamıştır. Sidi Hırzihim'in himmeti ile insanların maslahatına koyulmuş ve onların menfaatlerini gözetmiştir.⁷³⁸

94. Ebû İmrân Musa b. İmrân el-Mirtûlî (ö. 604/1207): el-Mirtûlînin memleketi, isminin de gösterdiği gibi, bir zamanlar İbn Kasi'nin karargâhu olan Mirtûle şehridir. Daha sonra İşbiliye'ye yerleşmiş ve burada İbnü'l-Arabî'nin üstatları arasına girmiştir. İbnü'l-Arabî onun hakkında şu tespitte bulunmaktadır:

"Onunla çok kıymetli zamanlar geçirdim. Himmeti beni sapma ve gerilemelerden korumak üzere sıkı sıkıya Allah'a bağlanmıştı ve bunda başarılı da oldu. Bunu bizzat görmüş ve bana bildirmiştir."

İbnü'l-Arabî'nin Mirtûlî ile tanışması Uryebî'yle tanışmasından kısa bir süre sonra, 580/1184'te gerçekleşmiştir. İbnü'l-Arabî, kendisi ve şeyhi Mirtûlî'yi evliyanın kerametlerini inkâr eden Abdurrahman b. Ufeyr'le karşı karşıya getiren bir hadiseden bahsetmektedir. İbn Ufeyr İşbiliye hatibidir ve Ebû Yakub Yusuf'un inşa ettirdiği Selâtin Cami 577/1182'de onunla ibadete açılmıştır. 580/1184'e doğru vefat etmiştir. İbnü'l-Arabî'ye verdiği tavsiyeden de anlaşılacağı üzere, Mirtûlî'nin usûlü, öncelikle nefis mücadelesi ve zühde dayanmaktadır. Bu konuda bazı şiirler de yazmış ve şiirleri daha sonraki derlemecilerin eserlerinde yer almıştır. Ehli tarafından bu şiirlerden bazıları iktibas edilmiş, meşhur bir zahit ve şair olarak Mirtûlî, İbn Mücahid'in ashâbından kabul edilmiştir.⁷³⁹ Şeyhlerinden Uryebî'nin dosta, Mirtûlî'nin de yola sevk eden irşat metotlarındaki farklılığı İbnü'l Arabî şu şekilde zikretmektedir:

"Arkadaşlarımızdan birisi bir seyahatte Abdal'dan birisiyle karşılaşmış, ona hükümdarların, vali ve halkın nasıl bir bozukluk içinde olduklarından söz etmeye başlamış. Bedel sinirlenmiş ve şöyle demiş: 'Allah'ın kullarından sana ne? Efendi ile kulu arasına girme. Rahmet, ihsan ve mağfiret o insanları arar. Yoksa sen ulûhiyetin hükmünün işlevsiz kalmasını mı istersin? Sen kendinle ilgilen ve bu kimselerden yüz çevir. Allah'a bak ve Allah ile meşgul ol.' Tasavvufa intisap ettiğim başlangıç döneminde ben de aynı haldeyken Şeyhim Ebû'l-Abbas el-Uryebî'nin huzuruna girmiştım. İnsanların Hakk'a itaatsizlik ettiklerini gördüğüm için vaktim kirlenmişti. Şeyh bana şöyle dedi: 'Evladım! Sen Allah ile ilgilen!' Şeyhin huzurundan çıktım ve aynı haldeyken şeyhimiz Ebû İmrân el-Mirtûlî'nin yanına gittim. Şeyh, 'kendine bak' deyince, ona şöyle dedim: 'Efendim! Aranızda şaşım kaldım! Ebû'l-Abbas 'Allah ile ilgilen' diyor, sen 'kendine bak' diyorsun. Her

⁷³⁸ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 38-39.

⁷³⁹ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 79.

ikiniz de Hakk’a delil olan iki imamsınız.’ Ebû İmran ağladı ve şöyle dedi: ‘Evladım! Ebü’l Abbas’ın seni yönlendirdiği, her şeyin kendisine döneceği Hak’tır. Her birimiz kendi hâline göre sana rehberlik etmiş. Ben de Allah’ın beni Ebü’l-Abbas’ın işaret ettiği makama ulaştırmasını ümit ediyorum. Sen onun sözünü dinle! Onun sözü hem bana hem sana uygundur.’ Sûfiler ne kadar da insaftıydı! Ebü’l-Abbas’a dönüp Ebû İmran ile aramdaki konuşmayı anlattığımda bana şöyle dedi: ‘Şeyh sözünde ihsan buyurmuş! O seni yola yönlendirmiş, ben ise dosta yönlendirdim. Sen hem şeyhin hem benim sana söylediğime göre hareket et ki dost ile yolu bir araya getirebilesin.’⁷⁴⁰

595/1198 tarihinde Endülüs’e veda eden İbnü’l-Arabî, İşbiliye’ye geçer ve burada İbn Kassûm, Abdullah el-Mevrûrî ve Ebû İmrân el-Mirtûlî’yle görüşür. Mirtûlî’yle aralarında geçen konuşma, söz konusu ziyaretin bir veda mahiyetinde olduğunu göstermektedir. İbnü’l-Arabî *Ruhu’l-Kuds*’te bu konuşmayı şöyle aktarıyor:

“Senin için çok endişeliydim. Çünkü yaşın küçüktü, yardım edecek kimsen yoktu, zaman bozuktu. Bu tarikatın mensuplarının ifasadını da görüyordum. Nitekim onların hallerini gördüğüm için öyle kendimi uzlete mecbur ettim. Seninle ilgili olarak gözlerimi aydın kılan Allah’a hamdolsun. Bana kendisine ait şürlerini okudu. Benim de kendisi için şiir yazmamı istedi. Şiiri yazdım ve ona okudum. Buna çok sevindi. Beyitleri ona yazdığım zaman onları çok beğendi. Onun nezdinde bir yer edindim.”⁷⁴¹

95. Ebü’l-Abbas el-Merînî (ö. ?): Muvahhid hükümdarı Sultan Mansur, hayatının son günlerinde tasavvufa ilgi duyar ve bu konuyu Merâkeş’te eh-lullahtan bir hanımla konuşur. Kadın ona Ebû Medyen’i tavsiye eder. Sultan’ın kendisiyle görüşmek istediğini öğrenen Ebû Medyen, soruşturma için davet edildiği Merâkeş’e götürülürken Tilemsen’de vefat eder. Vefatından önce güvenlik görevlilerine şunları söyler:

“Efendinize selamımı iletin ve Ebü’l-Abbas el-Merînî’nin yanında şifa bulacağımı bildirin!”⁷⁴²

Ebû Medyen’in mürşit olarak işaret ettiği Ebü’l-Abbas el-Merînî isimli bu zat, Ebü’l-Abbas Ahmed bin İbrahim el-Merînî el-Kenairî’dir. İsmine de gösterdiği üzere Meriye yöresine nisbet edilen bu Endülüslü sûfi, “Mağrib’deki bütün sûfilerin reisi” idi. Dört kez şark istikametinde seyahat etmiş;

⁷⁴⁰ Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev.: Ekrem Demirli, Lîtera Yayıncılık, İstanbul 2008, c. VII, s. 196-197.

⁷⁴¹ İbn Arabî, *Rûhu’l-Kuds*, s. 129.

⁷⁴² Safiyyüddin İbn Ebî Mansur, *Risâle*, neş. D. Gril, Institut Français d’Archeologie Orientale, 1986, s. 151; Addas, *Kibrit-i Ahmer’in Peşinde*, s. 98.

hatta bu seyahatlerinden birinde, yolu 602/1205 tarihinde, Halilürrahman'da İbnü'l-Arabî ile kesişmiştir. Terceme-i halini yazan herkes Muvahhid hükümdarlarından gördüğü hürmete ve onlar nezdindeki itibarına şehadet etmektedir. Bu itibarın bir göstergesi olarak Muvahhid Sultanı, Medine'deki fakirlere dağıtması için kendisine sadakalar vermiştir. Sultan Mansur'un 592/1196 yılında İbn Abbas Camiini onarma çalışmaları, Mirtûlî'nin isteği üzerine gerçekleşmiştir.⁷⁴³

96. Ebû Yakub Yusuf el-Kumnî (ö. ?): İbnü'l-Arabî'nin 586/1190 yılında tanıdığı el-Kumnî, Ebû Medyen'in halifelerindendir. İbnü'l-Arabî'ye hocaları arasında Ebû Medyen'in talimini intikal ettiren ilk kişi, hiç şüphesiz el-Kumnî'dir. el-Kumnî, İşbiliye'de saatler boyunca Ebû Medyen'in keramet ve faziletlerini anlatmış, bundan büyük bir zevk almıştır. İbnü'l-Arabî'nin el-Kumnî ile ilişkileri olağanın ötesindedir. *Ruhu'l-Kuds*'te naklettiği çeşitli kıssalar, İbnü'l-Arabî'nin şeyhine duyduğu derin hürmeti açıkça yansıtmaktadır. Kendi ifadesine göre, el-Kumnî'ye o derece büyük bir muhabbet beslemektedir ki, onunla konuşmak istediği her defasında şeyhin ortaya çıkmasını sağlayabilmektedir. Ancak çoğu zaman, duyduğu saygı yüzünden onun huzurunda eli ayağı tamamen tutulmaktadır. Şöyle ki:

“Onun ya da başka bir şeyhimin önündeyken rüzgâra kapılmış yaprak gibi titremeye başlıyordum. Sesim kısılıyor ve elim ayağım titriyordu. Halimi fark ettiğinde şefkat gösteriyor ve beni gevşetmeye çalışıyordu, ama bu bende uyandırdığı heybet ve hürmeti artırmaktan başka bir işe yaramazdı.”⁷⁴⁴

el-Kumnî, İbnü'l-Arabî'nin “hem hocası hem de talebesi”dir. Zira İbnü'l-Arabî ondan “riyazet” eğitimi alırken, el-Kumnî de İbnü'l-Arabî'den “mevacid” ihtisası görmüştür. Onların bu hâlini görenler, bu duruma şaşırılmışlardır. İbnü'l-Arabî, el-Kumnî'den bahsederken, onunla 586/1190 senesinden itibaren beraber olduğunu, el-Kumnî'nin Ebû Medyen'e hizmet ettiğini, Mısır'da bulunduğunu, İskenderiye'de evlendiğini, Allah'ı çok zikrettiğini, sadakasını gizli verdiğini, zenginleri aşağıladığını, fakirleri yücelttiğini söylemektedir. Ebû Medyen'e Bicâye'de hizmet eden el-Kumnî, Selâvî, el-Megâvirî ve Harrâz gibi diğer şeyhlerden de istifade etmiştir. el-Kumnî, “*Kuşeyri Risalesi*”ni görmeseydim tasavvuf lafzını hiç öğrenemezdim, derdi ve melâmî idi.

İbnü'l-Arabî onun huzurunda otururken şiddetli rüzgâra tutulan bir yaprak gibi titrerdi. Bir gün İşbiliye'deki Karaviyyin Camiinde beraber oturuyorlardı. Ebû Medyn'den bahsetmeğe başladı. Fakat o sırada İbnü'l-Arabî, bazı günlük işleri için mütemediyen tedirgin oluyor ve camiden ayrılmak istiyordu. Bunu fark eden el-Kumnî, İbnü'l-Arabî'nin bir süre daha kalmasını

⁷⁴³ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 98.

⁷⁴⁴ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 104.

da ısrar ederek Ebû Medyen’in faziletlerini anlatacağını söyledi. İbnü’l-Arabî bunu kabul edip anlatılanları dinledikten sonra, evine dönmüş ve Ebû Medyen’in faziletlerinden doğan bir bereket ile bütün günlük işlerini az zaman içinde yapabilmiştir.

İbnü’l-Arabî, el-Kumnî’yi çok takdir eder ve onun “ruhlar” ile sohbet ettiğini söyler. Nitekim böyle bir hadiseyi görmüş olan ve ismi zikredilmeyen bir şahsın korkudan rengi atmış ve takati kalmadığı için artık başını dahi doğrultamamıştır. Bir sohbet sırasında el-Kumnî, İbnü’l-Arabî’ye; “Allah’ın indinde iki arif tek bir müşahede makamında (bir araya gelirse, bu ‘müşahede’nin hükmü ne olur?” diye sorduğunda, İbnü’l-Arabî böyle bir şeyin fazaziyeden ibaret olduğunu belirtir, tecellinin tıpkı rüyada idrak edilen şekilde meydana geldiğini, var oluş/vucud bakımından iki sûfi birbirinden farklı ise de hal ve müşahede bakımından beraber olduklarını ifade eder.⁷⁴⁵

97. Ebû Ali Hasan İbn Ali el-Matğarî el-Müezzin (ö. 603/1207): Merâkeş’e yerleşen sûfilerdendir. Şark istikametinde gerçekleştirdiği yolculuğu yürüyerek tamamlamıştır. Mağrib’e dönmek istemiş fakat 603/1207 yılında İskenderiye’de vefat etmiştir. Kendi el emeği ile geçinen salih bir zattır. Kimin yanında bir iş bulup çalışmaya başlasa işverenden abdest ve namaza müsaade edilmesi şartını koşardı. Günlük ücretini aldığı anda o günün iş ve ibatesini sağlayacak kadarını kendisine ayırır, geri kalanı yoksullara dağıtırdı. Abdestini sürekli tazelerdi. Bu husustaki titizliğinin sebebi sorulduğunda ise Allah’ın katına temiz olmadan gitmekten korktuğunu dile getirirdi. İleri düzeydeki tefekkür ve derin düşünceye dalışları ile tanınırdı.⁷⁴⁶

98. Muhammed İbn Kasım et-Temîmî (ö. 604/1207-8): İbnü’l-Arabî’nin Fas’taki ilk ikameti sırasında görüştüğü şeyhidir. et-Temîmî, on beş yıl kadar bir zaman diliminde dolaştığı Meşrik’ta meşhur Ebû Tahir es-Silefî (ö. 578/1182) ile görüşmüş bir muhaddisdir. Hem hadis âlimi hem de bir sûfi olan et-Temîmî, İbnü’l-Arabî’ye hırka giydirmiştir. Ayrıca o, sadece hadis değil, başta Ebû Abdillâh ed-Dekkâk olmak üzere Fas evliyasına dair haberleri de rivayet etmiştir.⁷⁴⁷ Dolayısıyla tabakat yazarı olarak et-Temîmî, Mağrib’de rical geleneğinin ilk seçkin isimlerinden biridir. 813/1410 tarihli yazma nüshasından yararlanılarak yapılan tespite göre et-Temîmî’nin *el-Mustefâd fî menâkibi’l-ubbâd bi-medineti Fes ve mâ yelîhâ ani’l-bilâd* isimli eserinde 80 sûfinin terceme-i hâli yer almaktadır. Mağrib Tabakat müelliflerinden et-Tâdilî, *et-Teşevvuf* isimli eserini yazarken et-Temîmî’den fazlasıyla istifade etmiştir. Her iki kaynak benzer tarzda hazırlanmış olup genellikle manzum beyitlere yer verilmekte, edebî esaslara riayet edilmektedir. Her iki kitabın birbirinden ayrılan farklı hususiyetleri de bulunmaktadır. Buna göre

⁷⁴⁵ Keklik, *Muhyiddin İbn’ül-arabî*, s. 83-86.

⁷⁴⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 134.

⁷⁴⁷ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer’in Peşinde*, s. 149.

el-Mustefâd, Merâkeş'ten ziyade Fes bölgesini ele almaktadır. Temimî kendisini Mekke'de hac vazifesini ifa eden, ticarî ve ilmî gayelerle seyahat eden sûfîler sınıfında görmektedir. O aynı zamanda Şeyhu'ş-Şuyuh kabul edilen Ebû Medyen'in mürididir. Adrar-n-Iruggan'da Ebû Ya'za'yı ziyaret etmiştir. Tâdilî gibi o da daha çok Kuşeyrî'ye ait *Risâle*'nin etkisinde kalmıştır. Ebû Medyen'den bahsederken et-Temimî, bu eserini bir ders sırasında Endülüslü şeyhe arzetmiştir.⁷⁴⁸ *Mustefâd*'ın mevcut yazma nüshası, daha sonraki bir dönemde Sâdîlerin saray ulemasından sayılan Ahmed İbn el-Kadı el-Meknesî tarafından derlenen *Cezvetu'l-iktibâs fî zikri men halle min a'lâmi medîneti Fes* isimi eserinde yer almaktadır. Aslında bu eser genel tabakat eseri olmaktan çok daha ziyade yerel boyutta meşhur şahsiyetler ansiklopedisi niteliğinde bir eser olmasına rağmen, Mağrib tasavuf düşüncesi araştırmalarında istifade edilebilecek bir çalışmadır. Eserin müellifi *Mustefâd*'ın yazma nüshasına Karaviyyin Camii Kütüphanesinde ulaştığını söylemektedir. Derrâs İbn İsmail ve Ebû Ceyda el-Yezgî gibi en erken dönem Fes sûfîleri hakkında yeterli bilgiye burada rastlanabilmektedir.⁷⁴⁹

99. Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şerefi (ö.?): İbnü'l-Arabî'nin 584/1189 senesinde tanışıp kendisinden istifade ettiği hocalarındandır. eş-Şerefi, İşbiliyeli olup Hatve ehliendir. İbnü'l-Arabî'nin beyanına göre, beş vakit namazını Addis Camiin'de kılmaktadır. Namaz kılarken, ayakta durmaktan ayakları şişerdi. Namaz kılmaya başladığı zaman bembeyaz sakalına gözyaşları inci gibi dökülürdü. Bıkıp usanmadan ibadet ederdi.⁷⁵⁰ Bir yerde kırk sene kalır, fakat bir gece olsun evinde ateş veya kandil yakmazdı.

Bir gün arkadaşlarıyla toplantı halinde bulunan İbnü'l-Arabî, kendisini fark edemez. "Sen böyle mi yaparsın?" diye kendisini uyarır. Çok utanan İbnü'l-Arabî, eş-Şerefi ile beraber camiye gider. Camide hiçbir zaman aynı yerde oturmaz. Çünkü "benim için dua et" diyenlerden kaçır. Ölümü yaklaşınca İşbiliye'deki evini boşaltır ve İbnü'l-Arabî'ye seyahata çıkmak istediğini söyledi. İki fersah doğudaki bir köye gider ve orada vefat eder. Buna göre, İbnü'l-Arabî, eş-Şerefi ile İşbiliye'de beraber olmuş, üstelik hocası tarafından "kulaktan tutulup kenara çekildiği" kaydına nazaran ondan, genç bir yaşta iken istifade etmiş olduğu anlaşılabilir. 1182 yılında, on yedi yaşındayken İşbiliye'ye bağlı Haniyye'de Kur'ân dersi alan İbnü'l-Arabî, 1184 yılında, yani on dokuz yaşlarında tasavvuf yoluna girdiği 1190 senesine, yani yirmi beş yaşlarına kadar, İşbiliye ve dolaylarında eş-Şerefi'den faydalanmıştır. İbadetleriyle İbnü'l-Arabî'nin üzerinde derin bir etki bırakan eş-Şerefi'nin ayrıca merhamet ve insanlık bakımından da örnek teşkil ettiği görülmektedir.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 99.

⁷⁴⁹ Cornell, *age.*, s. 99.

⁷⁵⁰ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 262.

⁷⁵¹ Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-arabi*, s. 78-79.

100. Ebü'l-Hasan Ali İbn Muhammed (ö. 604/1208): İbnü'l-Attâr adıyla tanınmaktadır. Kendisi Fesli olup 604/1208 yılında vefat eder. Ebû Abdillâh b. Kettânî'nin ashabındandır. Akaid ilimlerinde arif bir şahsiyettir. İtikadî konularda tasavvufî yaklaşım sergilemiştir. Tasavvufun inceliklerine dair manzum bir eseri bulunmaktadır.⁷⁵²

101. Ebû Abdillâh et-Tartûsî (ö. ?): İbnü'l-Arabî'nin kendisinden istifade ettiği meşayıhtandır. İbnü'l-Arabî, et-Tartûsî ile Tilemsen'de tanışmıştır. et-Tartûsî, İbnü'l-Arabî'yle sohbeti esnasında, Ebû Medyen'i tenkid eder bir tavır takınır. Ebû Medyen'e sınırsız bir hürmet besleyen İbnü'l-Arabî ister istemez et-Tartûsî'ye karşı soğukluk duyar. Ama o gece rüyasında gördüğü Hz. Peygamber tarafından ikaz edilir. Bu rüyada Hz. Peygamber İbnü'l-Arabî'ye;

“- *Filanca şahıstan niçin nefret ediyorsun?*” diye sorunca, o da;

“- *Ebû Medyen'e 'buğz' ettiği için*”, cevabını verir.

Bunun üzerine Hz. Peygamberle aralarında şöyle bir konuşma gerçekleşir:

“- *O şahıs, Allah'ı ve beni seviyor mu?*

- *Evet yâ Resulallah, o şahıs Allah'ı da seviyor seni de!*

- *Şu hâlde Ebû Medyen'e buğz ediyor diye niçin bu şahıstan nefret ediyorsun?*”

Bu sözler üzerine İbnü'l-Arabî, böyle bir kötü hareketinden dolayı tövbe eder ve Hz. Peygambere; “*Ebu Medyen, benim için insanların en sevgilisi-dir. Fakat sen bana nasihat ettin ve beni uyandırdın!*” der. Daha sonra bu rüyadan uyandığını ifade eden İbnü'l-Arabî, af dilemek üzere, yanına elbise ve kıymetini hatırlamadığı birçok değerli şeyler alarak, bir binekle et-Tartûsî'nin evine gider ve kendisine rüyasını anlatır. et-Tartûsî, rüyayı dinledikten sonra, gözleri yaşarır, hediyeleri kabul eder ve rüyayı da, “*Allah tarafından bir tenbih*” olarak telakki eder. Bundan sonra da, Ebû Medyen'e karşı duyduğu nefret, kalbinden zail olur ve şeyhi sevmeğe başlar. İbnü'l-Arabî, et-Tartûsî'nin Ebû Medyen'den neden nefret ettiğini öğrenmek istediğinde, o şahıs; “*Ebu Medyen'e Bicâye'de kurban bayramında kesilmiş bir kurbanın etini getirdiler; kurbanı kendi arkadaşlarına taksim etti fakat bana hiç bir şey vermedi. İşte kendisinden nefret ettiğimin sebebi budur!*”⁷⁵³

102. Ebû Yakub Yusuf b. Ahmed b. Hasan el-Hakim (ö. 605/ 1208): Aslen Endülüslüdür. Merâkeş'in doğu istikametine gelip yerleşmiştir. Burada Cemadiyelula 605/1208 yılında vefat etmiştir.⁷⁵⁴ Ebü'l-Abbas es-Sebtî'nin bağlılarından. Şeyhi hakkında şu şiiri yazmıştır:

⁷⁵² İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 435-436.

⁷⁵³ Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-Arabî*, s. 92-93; Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 129; Özköse, “İbnü'l-Arabî'nin Şeyhi”, *Tasavvuf*, yıl: 9, sayı: 21, s. 103-104.

⁷⁵⁴ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 404.

Allah ile beraberdi. Kendini onun aşkına adanmıştı.
 Rabb'in dışında hiçbir şeyle ünsiyeti yoktu.
 Dünyada Allah'a itaati şiar edinmişti,
 Allah da kendisini Kur'ân ilmine varis kulmuştu.
 O Allah aşkını seçmiş, muhabbetullah da ona inkişaf olmuştu,
 Aşk-ı ilahinin lutfu ile nice acayip surlara mazhar olmuştu.
 Kim aşk iddiasında samimi ise
 Herhangi bir perde olmadan ona ilahi nurlar tecelli eder.
 Daima marifet bahçesinden dilediği gibi faydalanır.
 Elde edilen bu lezzet, yeme-içmeden daha iştah açıcıdır.
 Nice manevî hâllere giriftar olur,
 Bu hâlleri idraki kalbi ve sırrı ile olur.
 Melekût âleminin sırlarını inkişaf eder,
 Kendisine gayb âleminde feyizler gelmeye başlar.⁷⁵⁵

Ebû Yakub Hakim'in en önemli özelliği, maruz kaldığı şiddetli yoksulluğa sabretmesidir. Onun bu durumu ile ilgili bir örnek şu şekildedir: Onun Ebû Ali Hasan b. Hammâme el-Heskûrî isimli bir komşusu vardır. Fakat her ikisi de birbirini tanımamaktadır. Ebû Yakub'a içinden sağanak halinde yağın yoksulluk hâli gelip çatar. Elinde bir şey kalmaz. İki gece iki gündüz bir şey yiyip içemez hâle gelir. Kayrât'ta hırkasını rehin bırakır. Karşılığında edindiği para ile iki ekmek ve bir miktar yağ alır. Oruçludur. Yemek hazırlaması için onları eve bırakıp kendisi dergâha gider. Eşi ise oldukça saf ve iyi niyetli bir hanımefendidir. Kapiya geleni geri çevirmez. Bu esnada kapısı çalınır. Gelen bir dilencidir. Aç olduğunu, yiyecek ikramında bulunulmasını isteyen bu dilenciye, hazırladığı yemeği verir. Önüne koyduğu tepsideki yemeklerin hepsini dilenci yiyip bitirir. Ebû Yakub camiden geldiğinde iftar etmek istediğini ve yemeğin nerede olduğunu sorar. Eşi, yemeği gelen bir dilenciye verdiğini ve tamamını yediğini söyler. Açlık hissi kendisini mustarip kılmuşken gecenin bir saatinde evlerinin kapısı çalınır. Kapıyı açtığında kapıda Ebû Ali Hasan b. Hammâme'nin durduğunu görür. Onun elinde mum ve yanındaki hizmetlinin elinde ise bir tepsi var. Tepside çeşitli yemekler ve ekmek bulunmaktadır. Ebû Ali, eve girmesi için kendisine izin verilmesini ister. İçeri girip tepsiyi ortaya koyarlar. Ebû Ali kendisine der ki: "Aşçı bu yemeği pişirmiş ama bana acı geldi. Zehirlenmiş olmasından korktum. Sen doktorsun. Yemeği kontrol etmeni ve yiyip yiyemeyeceğimizi söylemeni istedim." Yemeğin tadına bakan Ebû Yakub yemeğin gayet sağlıklı olduğunu anlar. Ebû Ali'ye isterseniz yemeğin tamamını yiyebilirim, dedi. Yemeğin tamamını yiyip tabakları temizler. Ebû Yakup, "Yemek sana nasip olacağı için acılaştım galiba. Zira ben yan komşun olarak iki gece ve iki gündüz boyunca

⁷⁵⁵ İbnü'z-Zeyyât, age, s. 404-405.

açım.” der. Hışım la yerinden kalkan Ebû Ali evine gider ve içerisinde para dolu iki zarf getirir ve ona der ki: “Birini al kullan. Diğ erini benim namı ma tasadduk et. Yan komş un olduğ um halde senin durumundan haberdar olamayı ş umun kefareti olsun.” Zarfların her birinde yirmi dinar vardır. Daha sonra ikisi de birbirinin dostu olur.⁷⁵⁶

103. Ebû Vakkâk Affân İbn İsmail el-Mitmâtî (ö. 604/1208): Aslen Tamesnalı olup Merâkeş’e yerleşmiştir. 14 Şaban 604/03 Mart 1208 tarihinde vefat etmiştir. Kur’ân ilimlerinin önde gelen imamlarından kabul edilmektedir. Vaktinin çoğ unu Bi’ru’l-Cenneti isimli mescitte geçirmiştir. Kiminle buluş sa ona mutlaka Kur’ân’dan bahisler açar ve Kur’ân üzerine sohbet eder. Hiç evlenmemiştir. Geceleri kaim, gündüzleri saimdir. Sürekli Kur’ân tilaveti ile meş gul olur. Bast hâline büründüğü görülmez, beti benzi sürekli sararmış bir halde bulunur. Görenlere heybet hissi uyandırır. Öğrencileri kendisi ile olan ilişkilerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Mescidinde kendisinden Kur’ân eğitimi alırdık. Akş ama kadar bizlere o günün dersini verirdi. Gece hücre sine çekilirdi. Sabah geldiğinde geceleyin okumamız gereken kısımları okumadığımızı hisseder ve bizleri paylardı. Geceleri verilen görevi yerine getirip Kur’ân tilaveti ile meş gul olursak herhangi bir şey söylemezdi.”⁷⁵⁷

104. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Kassûm (ö. 606/1209): İbn Mücahid’in mürididir. İbn Mücahid, uyguladığı nefis muhasebesi şekillerini talebelerinden Ebû Abdillâh İbn Kassûm’a aktarmış, İbn Kassûm da bunları Şeyh-i Ekber’e ulaştırmıştır.⁷⁵⁸ Bu durumu Şeyh-i Ekber şu şekilde dile getirmektedir:

“İşbiliye’de bu makamda olan iki kişi tanıdım: Ebû Abdillâh İbn Mücahid ve Ebû Abdillâh İbn Kassûm. er-Ricalü’n-niyetiyyunun kutupları arasındaydılar. Ben bu makama ulaştığımda onları ve arkadaşlarını taklit ettim ve Resulullah’ın ‘Nefsinizi hesaba çekin’ (hasibu enfüse-küm) emrine uydum. Üstatlarımız söylediklerini ve yaptıklarını hesaba çekmek üzere bir deftere kaydederdi. Akşam namazından sonra evlerine çekilir, defteri alarak gündüz ki söz ve füllerini inceler, yerine göre istiğfar, tevbe ya da hamd ederlerdi. [...] Ben söz ve füllerin yanına zihnimden geçenleri (havatır) de ekledim ve hepsini yazdım.”⁷⁵⁹

İbnü’l-Arabî yaklaşık on yedi yıl boyunca İbn Kassûm’un sohbetine devam ettiğini belirtmektedir.⁷⁶⁰ İbnü’l-Arabî’nin Endülüs’ten kesin olarak ay-

⁷⁵⁶ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 405-406.

⁷⁵⁷ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 407.

⁷⁵⁸ İbn Arabî, *Rûhu’l-Kuds*, s. 14.

⁷⁵⁹ İbn Arabî, *Rûhu’l-Kuds*, s. 125-127; *Endülüs Süfileri*, s. 100-102.

⁷⁶⁰ İbnü’l-Arabî, *Endülüs Süfileri*, s. 102.

rıldığı tarih 596-597 civarında olduğuna göre, İbn Kassûm'u 580-581 tarihlerinde tanımış, Mirtûlî ve Uryebî'ye mürit olduğu aynı zaman dilimi içinde ona da müritlik etmiş olmalıdır. İbnü'l-Arabî, nefis muhasebesi haricinde, abdest ve namaza ilişkin bütün fıkıh meselelerini de İbn Kassûm'dan öğrendiğini söylemektedir.⁷⁶¹ İbn Kassûm, ilim ve ameli bir araya getirmiş, bildikleri ile yaptığı şeyler arasında tenakuza düşmemiştir. Maliki Mezhebinden olup ilmin şeref ve mertebesine inanmaktadır. Her gece nefis muhasebesi yapmış, kötülüklerine tövbe, iyi şeyler için de şükür etmiştir.⁷⁶² Son derece azimli hareket etmiş kendisini öz-disipline adanmış ve ibadetlerini tam bir disiplin içinde yapmıştır. Geçimini takke yaparak kazanmıştır.⁷⁶³ Her toplantının sonunda şu duayı yapardı:

“Allahum İyi olanı işitmemizi ve görmemizi sağla! Allah'ın merhameti üzerimize olsun ve hep onun içinde kalalım! Kalplerimizi hep doğruluk üzerinde yoğunlaştırsın ve kendi kendimize yatıklarımız da hep O'nun sevdiği ve O'nu hoşnut eden şeyler olsun.”⁷⁶⁴

105. Ebû Ahmed es-Selâvî: es-Selâvî uzun müddet Ebû Medyen'in sohbetinde bulunmuş bir zattır ve İbnü'l-Arabî İşbiliye'de bir aylık halvete onunla birlikte girmiştir. O bu durumdan şu şekilde bahsetmektedir:

“Şeyhim Yakub el-Kumni'nin terbiyesinde iken [Selâvî] İşbiliye'ye geldi. Yüksek ve güçlü bir hale sahipti, onsekiz yıl boyunca Ebû Medyen'in yanında kalmıştı. Son derece zâhid ve müttakiydi. Sık sık ağlardı. İbn Cerrad Camiinde onunla birlikte tam bir ay geçirdim.”⁷⁶⁵

İbnü'l-Arabî'nin es-Selâvî ile tanışması 586/1190-91 senesinde gerçekleşmiştir. Sellâ şehrine nisbetle es-Selâvî diye anılmaktadır. Diğer şeyhler hakkında anlattığı bazı kerametleri bu zat için de anlatan İbnü'l-Arabî'ye göre, İbn-i Cerrad Camiinde beraber buldukları gece, İbnü'l-Arabî gece yarısında abdest almak için uyanmış ve bir de görmüş ki es-Selâvî ile gökyüzü arasında bir parıltı var. Fakat İbnü'l-Arabî, bu parıltının gökten mi ona iniyor, yoksa ondan mı göğe yükseliyor, anlayamadım, demektedir. Ayrıca İbnü'l-Arabî, es-Selâvî'nin çok ibadet eden bir insan olduğunu belirtmektedir.⁷⁶⁶

106. Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Üstad el-Mevrûrî (ö. ?): *Futuhat*'da ismi birkaç defa geçen el-Mevrûrî, İbnü'l-Arabî'nin İşbiliye'de tanıdığı evliya mertebesine ve tevekkül kutbu derecesine yükselmiş bir kimse-dir. Mevrûr şehrine mensup olduğu için Mevrûrî olarak adı geçen bu şeyh,

⁷⁶¹ Addas, *Kübrit-i Ahmer'in Peşinde*, s. 80.

⁷⁶² İbn Arabî, *Rûhu'l-Kuds*, s. 124.

⁷⁶³ İbnü'l-Arabî, *Endülüs Süfileri*, s. 100; Keklik, *Muhyiddin İbnü'l-arabî*, s. 101-102.

⁷⁶⁴ İbnü'l-Arabî, *Endülüs Süfileri*, s. 99.

⁷⁶⁵ Addas, *Kübrit-i Ahmer'in Peşinde*, s. 103.

⁷⁶⁶ Keklik, *Muhyiddin İbnü'l-arabî*, s. 89-90.

önce meşhur Ebû Medyen'e hizmet etmiş, sonra Endülüs'e gelmiş, Gırnata'da daha sonra da İsbiliye'de bulunmuş ve bu şehirdeki fakihlerden fıkıh, usul ve kelâm okumuş, sonra İsbiliye'ye yerleşip Kur'ân hocalığı yapmıştır. 595/1198 tarihinde Endülüs'e veda eden İbnü'l-Arabî ve yol arkadaşı Bedr el-Habeşî, Runde ve İsbiliye'ye geçer, burada İbn Kassûm, Abdullah el-Mevrûrî ve Ebû İmrân el-Mirtûlî'yle görüşür. İbnü'l-Arabî şeyhi Mevrûrî'yi şu şekilde tanıtmaktadır:

“... Mevrûrî, tevekkülde kutup idi. Hem Ebû Medyen hem de İbn Sidebun ile sohbet etti. Görülmeyen bir şahıs ona yiyecek verirdi. Bir süre sohbet ettik, sonra birbirimizi kaybettik. Mevrûrî'nin altı yaşından daha küçük bir oğlu vardı ki, zikir meclislerine iştirak ederdi. O sıralarda Ahmedü'l-Harîrî, Ahmedü'l-Levsî ve Muhammed İbn Ebû'l-Fadl adındaki şeyhlerle hep beraberdik. Mevrûrî, Şeyh Ebû Medyen'e hizmet etti. Şeyh, onu çok severdi. Bir gün (tefekür maksadıyla) bir mağaraya çekildiler. Rivayete göre, Ebû Medyen konuştuğu zaman güneş gibi, sustuğu zaman da ay gibi olurmuş. Bunu şeyh Mevrûrî'ye söylediğim zaman tebessüm etti... Mevrûrî, Ebû Medyen'in yanından ayrılıp, Endülüse gelmişti. Ebû Medyen onu (İbnü'l-Arif'in arkadaşı olan) Meriyyeli Şeyh Ebû Abdillâh el-Gazzâl'in yanına göndermişti... Mevrûrî, (Endülüs'teki) Meriye şehrine gelince, Gazzâl'i arayıp buldu. Sonra Gırnata'ya giderek Ebû Medyen'in arkadaşı olan Ebû Medvân ile buluştu. Kendisinden istifade ettim.”⁷⁶⁷

107. Ebû Yahya Ebû Bekr b. Mahyû es-Sanhâcî (ö. 605/1209): Ebû Yahya es-Sâih adıyla tanınmaktadır. Merâkeş'te yaşamış 605/1209 yılında Ağmât u Rîke'de vefat etmiştir. Hiç evlenmemiş ve kimseden asla bir şey kabul etmemiştir. Dünyevî hiçbir beklenti içerisine girmemiştir. 11 yıl kadar Mısır'da ikamet etmiştir. Daha sonra Cezûle, Nûl-i Lumta, Dükkâle, Cezâyir ve Mağrib-i Aksâ yörelerine seyahatlerde bulunmuştur.⁷⁶⁸

108. Vâcâc b. Zillü'l-Lumtî (ö. 607/1210): el-Lumtî, es-Sûsü'l-Aksâ halkındandır. Kayrevân'a gitti ve Ebû İmran el-Fâsî'nin yanında seyr u sülukunu tamamladı. Sonra Sûs'a geri dönüp Kur'ân eğitim merkezi, ilmî araştırmalar enstitüsü niteliğinde Dâru'l-Murabıtîn diye isimlendirilen bir kurum teşekkül ettirdi. Müsâmede kabilesi el-Lumtî'yi ziyaret eder, duasını talepte bulunur ve kendisiyle teberrük ederdi. Kıtık ve kuraklık mevsiminde kendisiyle birlikte yağmur duasına çıkarlardı. Evliyanın ahvalini idrak etmenin gereğini şair, el-Lumtî örneğinde şu şekilde dile getirmektedir:

*Evliyanın meşhur menkabelerini,
Şehadetin gereğine delil kul ve dikkat kesil.*

⁷⁶⁷ Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-arabî*, s. 108-109.

⁷⁶⁸ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 405.

Evliyanın kerametine dair nasslar vardır.
 Eline keskin kılıç aliver.
 Âdetlerin hulafına vukuatın olması mümkünattandır.
 Yüce makamlara sahip ashâbın hakikatinde,
 Tasavvuf erbabının farzları ve mendupları vardır.
 Onların hakikatleri gözden ve kulaktan ırak değildir.
 Onlar zulmeti tefekkür ve tezekkürle kaldırıverdiler.
 Onların gözyaşları çeşme mesabesindedir.
 Onların çabası kısa süreli değildir.
 Onların hakikatlerinde bizlerde bulunmayan erdemler vardır.
 Onlarda başkalarından gizlenen mevhibe denizleri vardır.
 Senin, onun sırrına vakıf olman mümkün değildir.
 Sen de onların makamında olsaydın o sırta giriftar olurdun.
 Fakat bu vasfın hilafına büründün.
 Ey bunak! Nefsini öncü rehberle mi kıyaslıyorsun?
 Ey isyankâr! Nefsini taat erbabı ile mi kıyaslıyorsun?
 Böylesi bir iddiaya bürünmen ne kadar tuhaf!
 Akıldan yoksun kişilerin geçmiş hâlleri ne yamandır!
 İddiadan sakın. Ünkü, kişinin ne idüğü davranışında yatar.
 Kahramanlık günleri senden geçti beri dön.
 Hakikatte at oynatabilmek takva erbabına has bir haslettir
 Onlardan biri olabilseydin tüm bu maniaları aşan olurdun.
 Kahramanlık testinden geçemezsen kurtuluşa eremezsin.
 Kulak ve işitme işlevinden önce kalbini yokla.⁷⁶⁹

109. Abdullah İbn Tahmast (ö. 608/1212): İsmi kayıtlarda Ebû Muhammed Abdullah İbn Harîz olarak da geçmektedir. *Teşevvuf* müellifinin aktardığına göre batan bir geminin yolcularını sadece oradaki mevcudiyetiyle kurtarmış olan Abdullah İbn Tahmast,⁷⁷⁰ İbnü'l-Arabî tarafından melâmî olarak gösterilmekte ve çağdaşları arasında abdaldan biri olarak bilinmektedir.⁷⁷¹ İbnü'l-Arabî onun kadılık hizmetini sürdürdüğünü, onun huzurunda bulunmanın kişide daima huşu ve saygı uyandırdığını, ne zaman kendisiyle beraber olsa hoşnutluk ve tebessümünü eksik etmediğini söylemektedir.⁷⁷²

110. Ebü's-Sabr Eyüp İbn Abdillâh el-Fihri (ö. 609/1212): Sebtelidir. Merâkeş'e gidip Muvahhidlerin sultanı Muhammed Nasır tarafından gerçekleştirilen el-İkâb Savaşına katılmış ve 14 Safer 609/15 Temmuz 1212 tarihinin

⁷⁶⁹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 91.

⁷⁷⁰ İbnü'z-Zeyyât, *age.*, s. 390.

⁷⁷¹ İbn Arabî, *Rûhu'l-Kuds*, s. 170.

⁷⁷² İbnü'l-Arabî, *Endülüs Sûfileri*, s.181.

de şehit edilmiştir. Sûfî muhaddislerden olan Eyyüb el-Fihri, Ebû Medyen'in mürididir. Ebû Ya'zâ ve İbn Galib'in de sohbetlerine katılmıştır. Şark istikametinde gerçekleştirdiği yolculuklarda ilim ve fazilet erbabından gereğince istifade etmiştir.⁷⁷³ O aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin hadis hocasıdır.⁷⁷⁴

111. Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Abdirrahman (ö. 610/1214): Tancalı olup 610/1214 yılında Mısır'da vefat etmiştir. Merâkeş'te kaldığı günlerde evinden dışarı çıkmamış, sadece Cuma namazları için evinden ayrılmıştır. Yabancı diyarlarda dolaşıp değişik halk kitlelerinin kendisinden istifade etmesine imkân tanımıştır. Tevekkül makamında olan sûfilerdendir. Aile efradı ve çocuk çocuğu ile birlikte Sahra'da dolaşmış ve tam bir tecerrüd hâli yaşamıştır. Merâkeş'e geliş sebebi kendisine sorulduğunda tevekkül makamını tamama erdirmek için geldiğini söylemiştir.⁷⁷⁵

112. İbrahim b. Yusuf b. Muhammed b. Dehhâk el-Evsâ (ö. 611/ 1214): Mâleka halkından olup Mürsiye'de ikamet etmekteydi. İbnü'l-Merati adıyla tanınmaktaydı. Bir süre dolaştıktan sonra Fes'e yerleşti. Ebü'l-Hasan b. Huneyn ve Ali b. İsmail İbn Hirzihim'den rivayetlerde bulunup onların yanında *Muvatta* dersleri aldı. Hafız ve fakih. Edebiyat ve kelâm ilminde saygın bir konumda idi. Ebü'l-Meâlî'nin *el-İrşâd*'ını şerh etti. İcma konularına dair eser kaleme aldı. 611/1214 yılında vefat etti. Said b. Abdillah, Ebû Abdillah b. Ehlâ ve Ebû Muhammed Abdurrahman b. Vesıla onun müritlerindendi. *Şerhu Es-mâi'l-Hüsna* ve *Şerhu Mehâsini'l-Mecâlis* onun başlıca eserleridir.⁷⁷⁶

113. Ebû Muhammed Abdullah İbn Osman es-Sanhâcî (ö. 612/ 1215): 612/1215 yılında Merâkeş'te vefat etti. Salihlerin haberlerini ezbere bilen, tasavvuf yoluna ulemadan sayılan bir isimdi. İbn Hirzihim, Ebû Şuayb ve Ebû Ya'zâ gibi Mağrib'in seçkin şahsiyetlerinin meclislerine katıldı.⁷⁷⁷

114. Ebû Muhammed Abdülcelil İbn Musa (ö. 613/1216): Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Galib el-Kuraşî'nin öğrencisidir. Kasr-ı Kütâme halkındandır. 613/1216 tarihinde Sebte'de vefat etmiştir. Salih bir zat olup çok amel işleme gayret eden, sürekli hayra koyulan bir isimdi. Kasr-ı Kütâme'de müritlerin bende olduğu bir şahsiyetti. Bir takım takibat ve baskılara maruz kaldı, sonunda memleketinden çıkmak zorunda kaldı. Sonunda Sebte'ye yerleşti.⁷⁷⁸

115. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed (ö. 614/1217): Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Hamîr, Emevî Araplarındandır. Dedesinin Sebte şehrine yerleşme-

⁷⁷³ İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, c. I, s. 202; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, c. I, s. 168; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 71.

⁷⁷⁴ Addas, *Kübrit-i Ahmer'in Peşinde*, s. 62

⁷⁷⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 126.

⁷⁷⁶ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 153; İbnü'l-Âbâr, *age.*, c. I, s. 164; İbnü'l-Kâdî, *age.*, s. 87.

⁷⁷⁷ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VIII, s. 211.

⁷⁷⁸ İbnü'l-Âbâr, *age.*, c. I, s. 603.

sinden önceki atalarından bazıları Endülüs'ten uzak bölgelere göç etmişlerdi. İbnü Hamîr burada doğmuş, burada büyümüş ve burada yaşamıştı. Hicrî altıncı asrın ortalarında, yani 550/1155 yılında veya biraz daha önceki tarihlerde dünyaya geldiği, 614/1217 yılında vefat ettiği bilinmektedir.⁷⁷⁹ Çocukluğunun önemli kısmını Kur'ân hıfzını tamamlamaya ayırdı. Daha sonra dil, edebiyat, şiir ve nahiv gibi ilim dallarında kendini yetiştirmeye çalıştı. Muvahhidlerin gerçekleştirdiği siyâsî devrimden yeterince faydalanmaya çalıştı. Daha hayatının başında yeterince medrese eğitimi almaya başladı. Bu minvalde Kur'ân ilimleri, hadis ve kelâm ilimlerine öncelik verdi. Almış olduğu eğitim kendisini seçkin ve edinmiş olduğu birikim kendisini gözde konumuna getirdi. Verdiği eserlerle edebiyat ve kelâm ilminde otorite hâline geldi.⁷⁸⁰ Kendisinden bahseden kaynaklar ilmî hayatının tafsilatından bahsetmesine rağmen kendilerinden istifade ettiği şeyhlerden bahsetmemektedirler. Onun rahle-i tedrisatında eğitim aldığı hocalarından bazıları şu şekilde sıralayabiliriz: Ebû Muhammed Abdullah el-Hacerî (ö. 591/1195), Muhammed b. Ahmed el-Lahmî (ö. 577/1181), Ebü'l-Kasım Abdurrahman el-Cüzzâmî el-Garrâk el-Hazzâz (ö. 581/1185), Muhammed b. Âmir el-Kirâm el-Hazrecî (ö. 580/1185), Abdurrahman b. Muhammed Ebü'l-Kasım b. Habîş (ö. 584/1188), Ebü'l-Abbâs el-Azefî (ö. 633/1236).⁷⁸¹

Tarihin değişik evrelerinde görülen Mağrib kültür ve medeniyetinin belli başlı özelliklerinden birisi de düzenlenen ilmî seyahatlerdi. İbnü Hamîr de mânevî kişilik ve ilmî kimlik edinmek gayesi ile Endülüs'e gitti. Burada ilmini artırdı ve ilmî metodolojisini geliştirdi. Pek çok Sebteli ulemanın yetişmesinde emeği geçtiği gibi kendisinin kemale ermesinde katkı sağlayan Endülüs ulemasında bazısını ise şu şekilde sıralayabiliriz: Abdurrahman b. Abdillah es-Süheyli el-Mâlikî (ö. 581/1185), Ebû Muhammed Abdülhak b. Bevnetü'l-Abderî (ö. 581/1185), Ebû Bekr b. Muhammed b. Hayr b. Halifeti'l-Lümtûni'l-Emevî'l-İşbilî (ö. 575/1179), el-Üstâzü'l-Kebîr Ebû Bekr Kasım b. Abdirrahman el-Kirâm, İbnü'l-Feras diye bilinen Ebû Muhammed Abdülmun'im ve diğerleri.⁷⁸² İbnü Hamîr bu ve benzeri âlimlerin yanında aldığı eğitimle büyük bir âlim konumuna geldi. İbnü's-Şiâr onun hakkında, "*Ali b. Hamîr Ebü'l-Hasan es-Sebtî Mâlikî fakihydi, usta bir şairdi, kelâm âlimiydi, dil ve edebiyat uzmanıydı.*" ifadelerini kullanmaktadır. Yetiştirdiği alanlarda geriye ilgi uyandıran eserler bıraktı. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

⁷⁷⁹ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfi*, s. 99.

⁷⁸⁰ el-Bahtî, *age.*, s. 99.

⁷⁸¹ el-Bahtî, *age.*, s. 99-100.

⁷⁸² el-Bahtî, *age.*, s. 100.

1. *Mukaddimâtü'l-Merâşid ilâ kavâidi'l-akâid*

2. *Tetrihü'l-enbiyâ amma nesebehu ileyhim hisâlete'l-ağniyâi*

3. *el-Vasıyyetü*: Bu eser kayıptır. Kendilerini sûfi tiplemesinde gösteren ve bâtinî zümrelerden olan kişilerin ifşa etmek adına kaleme aldığı bir eserdir. Tarikatlarını geçim kaynağı edinmek, varlık kazanmak yolu olarak gören menfaat şebekesi ve sihirbaz olan tiplmeleri zikretmektedir.

İbnü Hamîr'in *Mukaddimâtü'l-Merâşid ve Tetrihü'l-enbiyâ* isimli eserlerini incelediğimizde bu kitapların Mağrib tasavvuf fikriyatına dair kıymetli belgeler niteliği taşıdığını görmekteyiz. Bunlar, tasavvufi çizgiden sapan ve tarikat dünyasındaki yalpalamaları sürdüren kesimlere reddiye niteliğini taşıyan eserlerdir. Tarih kitaplarında ve hatta sûfi telifatından bile rastlanamayan Mağrib tasavvufuna ve Sebte şehrine dair özel bilgi, birikim ve tespitleri ortaya koyan çalışmalardır.

Bu iki eserin okunması ile yazarın tasavvufi tecrübeyi bizzat edinen ve benimsediği bu sûfi zevki çevresine takdim eden mümtaz bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Yine okuyucuya müellifinin ilmi derinliğe sahip bir şahsiyet olduğunu gösteren eserlerdir. Zira o, tasavvufi sapmalar ve bozuk sûfi anlayışlar karşısında ciddi tavrı almış, bunları İslâm'ın ana esasları ve temel yapısı doğrultusunda eleştiriye tabi tutmuştur.⁷⁸³

İbnü Hamîr gerek döneminin gerekse daha sonraki devirlerin Mağrib uleması arasında özel yeri olan bir şahsiyettir. Tasavvufi düşüncesi, itikadî görüşleri ve ilmi kişiliği ile şer'î anlayışı önemseyen, itidal çizgisine sahip ehli-sünnet anlayışını esas alan bir düşünürdür. Fakat eseri hak ettiği değeri bulamamış, bilinmeyen bazı sebeplerle esere gereği kadar yer verilememiştir.

Tasavvufi konumu itibari ile İbnü Hamîr, hem Allah hem de insanlarla sıdk üzere ve samimi bir ilişkiyle yaşam süren seçkin bir şahsiyettir. Onun seçkinliği hem halka, hem ilmiye sınıfına hem de tasavvuf erbabına yönelik söylemlerde bulunabilmesidir. Kendisi, yanlış, sakat ve aykırı gördüğü tüm batınî konuları Hak'a irca eden ve Hak'la bağdaşmadıkça kabul etmeyen bir şahsiyettir. Hayatını bu minval üzere sürdürmüş, tasavvuf erbabı ve tasavvuf ilminden bahseden kaynakların göz ardı ettiği esasları gündeme taşımış ve eserler ortaya koymuştur. *Tetrihü'l-enbiyâ*'nın şarkta tek nüshası bulunmaktadır. *Mukaddimâtü'l-Merâşid* Kraliyet Ailesine ait Karaviyyin Kütüphanesinde ilgiden yoksun bir yazma nüsha halinde bulunmaktadır. İbnü Hamîr es-Sebtî gibi kıymeti ölçülemeyen bir fikir adamının tarih sahnesine tanıtılması için araştırmacıların bu nüshayı gün yüzüne çıkarması gerekmektedir.⁷⁸⁴

⁷⁸³ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfi*, s. 100-101.

⁷⁸⁴ el-Bahtî, *el-Hudûru's-sûfi*, s. 102.

116. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Lahmî (ö. 614/1217): İbnü'l-Huccâm adıyla tanınmaktadır. İbretli olaylarla süslü çok güzel vaazları olurdu. Tatlı bir ses tonuna sahipti. Meclisi tasavvuf erbabı için sığınak ve barınak niteliğindedi. O cezbeden sedası ile şiir okuduğu zaman herkesi kendinden geçirir ve mest ederdi. Cuma günleri Camiu'l-Kasr'da vaazlarını sürdürürdü. Hayra nail olanların çoğu onun elinden tövbe almış isimlerdi. 16 Şaban 614/17 Kasım 1217 tarihinde vefat etmişti.⁷⁸⁵

117. Ebû Said Osman İbn Münğifâd el-Verivî (ö. 615/1218): Sicilmâseli olup Tunus'ta Ebû Abdillâh el-Hevârî'nin öğrencisi olmuştur. Ebû Zeyd b. Hibetillâh'ın sohbetine katılmıştır. Kendisi efraddan kabul edilmektedir. Hiç evlenmemiş bir şahsiyettir.⁷⁸⁶

118. İbrahim b. Muhammed es-Sülemî el-Mirdâsî el-Belfikî (ö. 616/1219): 557/1162 yılında Belfik'te doğdu. Ebû Muhammed es-Sıbtî, Ali b. Muhammed Mücber ez-Zührî'nin yanında Kur'ân eğitimi aldı. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hemedânî'nin yanında yedi kıraat dersleri aldı. Ali b. Ahmed, Ahmed b. Yahya ed-Dabbî, Abdülmünim b. Muhammed, Muhammed b. Ebî Zemnîn ve Ebû Ömer b. Ât'tan hadis dersleri aldı. Ebü'l-Abbas b. Yetim'den Arap dili ve edebiyatı dersleri aldı. Meriyye'de Muhammed İbn Yusuf el-Gazzâl'e intisap etti, onun irşadı ile yetiştii ve eğitimini ilerletti. Şeyhi tarafından sevilen, hürmet edilen ve takdir edilen birisi hâline geldi. Şeyhi vefat ettikten sonra memleketi Belfik'a döndüğünde annesinin vefat ettiğini öğrendi. Burada dayısının kızıyla evlendi. Burada iki yıl kaldıktan sonra Muhammed b. Ebî Zekeriya'nın daveti üzerine Meriyye'ye taşındı. Kendisi efraddan, muttaki ve abid velilerden, kadri yüce isimlerdendi. O, sûfiyi;

“Sufî; herhangi bir sebebe bel bağlamaksızın zühdü, sulhu, takvayı ve adaleti şiar edinen kimsedir. Âdâba riayet edip hiçbir edebi ihmal etmez. Şanı ve kıymeti bilinen kimsedir. Mekârim-i ahlâka sahiptir. Nefsine arka çıkmaz. Yarını ve dünü üzerine düşünmez. İlim dostu, Kur'ân delili, Hak koruyucusu ve vekilidir. Halka nazarı rahmetle, nefesine nazarı ise töhmet ve sakındırmayladır.”⁷⁸⁷

şeklinde tanımlarken, tasavvufu da şu şekilde algılamaktadır:

“Tasavvuf O'nun katında kendini yok mesabesinde görmek, O'nunla varlık hissine bürünmendir. Tasavvuf, bidayette Hak'ın dışındaki her şeyden soyutlanmaktır. Kardeşim, bil ki! Allah'ı anlamak en

⁷⁸⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. IV, s. 173.

⁷⁸⁶ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 440-441.

⁷⁸⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 156.

büyük ilim, en parlak nur, en açık övgüdür. Fazlı ile Allah’ı gereğince akledenler ancak âlimlerdir.”⁷⁸⁸

Tasavvuf yolunun başlangıcında mücahedeği şiar edinmeyene tarikat yolunda güzel koku alma hissinin verilmeyeceğini söylemektedir.⁷⁸⁹ Ona göre kalb hastalıklarının tedavisi şu üç yolla gerçekleşir: Tedebbürle gerçekleşen Kur’ân tilaveti, salihlere muhabbet beslemek, seher vakitlerinde Allah’a iltica etmek.⁷⁹⁰ el-Belfikî kişinin velayet mertebesine ermesini şu şekilde nitelemektedir:

“İslâm konusunda muteber bir âlim ve salih şahsiyetin teşviki ile nefesine karşı mücahede eden kişi, ahval-ı sıddıkiyyeye, mevahib-i Rabbanıyyeye, ilhâmât-ı melekiyyeye nail olur. Bunlar İslâm inancında peygamberin varisleri, yolların imamlarıdır.”⁷⁹¹

119. Ali b. Muhammed el-Fehmî el-Yâburî (ö. 618/1221): el-Yâburî, önce Sellâ’da sonra Merâkeş’te ikamet etmiştir. Güzel sese sahiptir. Muvahhidler Devletinin hükümdarı Mansur kendisini çocuklarına kıraat eğitimi vermesi için görevlendirmiştir. Günlüğü beşyüz dirhemle maaş almıştır. Vefat ettiğinde geride yüz bin dirhem değerinde kitap bırakmıştır.⁷⁹²

120. Muhammed b. İsa el-Kurtubî (ö. 620/1223): Belensiye ve Mürsiye Kadılığı görevinde bulunmuş, Merâkeş’te vefat etmiştir. Başlıca eserleri şunlardır:

1. *el-Mezhebu fi’l-hulyi ve’s-şeyyât* (manzum bir eser)
2. *Tenbihu’l-hukkâm fi seyri’l-kudâti ve kabuli’ş-şehadâti ve tenfizi’l-ahkâmi ve’l-husbeti,*
3. *Usûluddin,*
4. *es-Siratu’n-nebeviyye ve’l-’ilâmi’l-Muhammediyye.*⁷⁹³

121. Takiyyüddin Abdurrahman b. Ali et-Tavzerî el-Kastalânî (ö. ?): İbnü’l-Arabî’ye hırka giydiren ilk şeyhtir. Tunus kökenli bir aileye mensuptur. Tavzerî Ailesine mensup ulemadan bir kısmı sûfî meşrepken, bir kısmı da tasavvuf karşıtı bir tavra sahiptir. Tavzerî Ailesinin bir üyesi olarak Abdurrahman et-Tavzerî, hem muhaddis hem de sûfî olan bir şahsiyettir. İbnü’l-Arabî, Abdurrahman et-Tavzerî’nin kardeşi Ebü’l-Abbas Ahmed (ö. 636/1238) ile de Mısır’da tanışmış ve onun *Kitabu’l-Halveti’l-Mutlaka* isimli eserini onun arzusu üzerine istinsah etmiştir. Ebü’l-Abbas Ahmed, Şeyh Kureşî’nin (ö. 599/1202) müridi olup şeyhinin vasiyetine muvafakat

⁷⁸⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 156.

⁷⁸⁹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 157.

⁷⁹⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 157.

⁷⁹¹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 157.

⁷⁹² Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 77.

⁷⁹³ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 78.

ederek, şeyhinin vefatından sonra geride bıraktığı dulla evlenmiştir. Fakat bu evlilikten, Massignon'un ifadesi ile "bir cadı avcısı" şeklinde tarif edilen, İbni Seb'in ve İbnü'l-Arabî Mektebinin ateşli düşmanı meşhur Kutbeddin Kastalânî dünyaya gelmiştir. Abdurrahman et-Tavzerî'nin diğer kardeşi Muhammed ise Merâkeşe'ye yerleşmiş ve Muvahhidlerin hizmetine girmiştir.⁷⁹⁴ İbnü'l-Arabî, silsilelerinden bahsettiği küçük hacimli *Kitabu Nesebi'l-Hırka* isimli eserinde, 592/1195'te İşbiliye'de Takiyyüddin Abdurrahman et-Tavzerî'nin, 594/1197'de Fas'ta da Muhammed b. Kasım et-Temimî el-Fasî'nin elinden hırka giydiğini ve her iki şeyhin de Ebü'l-Feth el-Mahmûdî'nin halifesi olduğunu açıklamaktadır.⁷⁹⁵

122. Abdüsselâm İbn Meşîş (ö. 625/1227): Tasavvufi düşüncenin Mağrib'e giriş kanallarını tetkik ederken hatırlamamız gereken isimlerin başında, Ebû Medyen'in halifelerinden Abdüsselâm b. Meşîş gelmektedir. Mağrib'in Abdulkadir Geylânî'si mesabesinde idi. Hicri altıncı asırda Şerif ve İdrîsî olan Benî Arûs Ailesinin bir ferdi olarak dünyaya geldi. Abdusselâm'ın babası halk arasında sevilen salih ve muhterem bir zattı. Yedi oğlu vardı. Hepsini de İslâmî terbiye, Kur'ân eğitimi ve dinî hükümler muvacehesinde yetiştirdi. Abdüsselâm ise erken yaşlarında Kur'ân hıfzını tamamladı. Küçüklüğünden beri zekâsının güçlülüğü ve irfanının derinliği ile tanınırdı.⁷⁹⁶ İbn Meşîş'in yetişmesi üç safhada ele alınmaktadır. Hayatının ilk safhasında Ben-i Arûs'un İdrîsî şerifleri yanında Kur'ân eğitimi ve Maliki hukukunu öğrendi. Bir süre şark istikametinde seyahate çıktı ve çok sayıda şeyhle mülaki oldu. Bunların başında şeyhi Abdurrahman el-Medenî gelmektedir. Eğitimi tamamladıktan sonra memleketine dönüp eğitim ve taat işleri ile meşgul oldu.⁷⁹⁷ Hayatının ikinci safhasında mücahid bir isim olarak temayüz etti. Sebte'de yaşadığı günlerde çocukların Kur'ân hıfzını tamamlamasına özen gösterdi. İspanya'da Muvahhid ordusu ile savaştı. Son safhada ise tasavvufu benimsemesi ile yirmi yıl boyunca kendini Cebelü'l-Alem zirvesinde ibadet ve tefekküre verdi. Şaziliyye Tarikatının kurucusu Ebü'l-Hasan eş-Şazili'yi yetiştirdi.⁷⁹⁸ Sonunda İbn Meşîş, 625 yılında şehid edildi

İbn Meşîş tebliğ ve irşadını, Kur'ân ve nebevî sünneti tanıtmak, nasihat ve hayra davet üzere yürütüyordu. Herhangi bir tarikat kurucusu değildi. Kendine özgü tebliğ usulü ile eğitim faaliyetlerini sürdüren İbn Meşîş, o dönemde ortaya çıkan ihtiyaç üzere memleketine gitti. Sihir, bü-

⁷⁹⁴ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 155-156.

⁷⁹⁵ Muhyiddin İbn Arabî, *Hırka Kitabı Nesebu'l-Kitabi'l-Hırka*, ter. Vahdetin İnce, Kısant, İstanbul 2007, s. 52.

⁷⁹⁶ el-Fâsî, *et-Tasavvufu'l-İslami fi'l-Mağrib*, s. 51.

⁷⁹⁷ Cüllab, *el-Hareketu's-sufyye*, c. I, s. 86.

⁷⁹⁸ et-Tâhîr el-Lihivî, *Hısnu's-selâm beyne eydây Mevlây Abdisselâm*, Casablanca 1978, s. 392-439; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 202.

yüküklük, bidat ve hurafe, yalancı peygamberlik iddiaları ile mücadele edip halkı sırat-ı mustakime ve hakikate davet etti.⁷⁹⁹

İbn Meşîş’in temsil ettiği tasavvuf anlayışı, halka hizmet, Hakk’a kul-luk ve Hak davaya destek demektir. Mağrib’in ilk tasavvuf ekolleri teorik iddialardan çok davet mektebi idi. İbn Meşîş’in güçlü ve saygın bir şahsiyeti vardı. Onun şahsiyeti etrafında teşekkül eden pek çok haber ve menkıbe bu durumu doğrulamaktadır.⁸⁰⁰ İbn Meşîş, kendilerinin Hz. Hasan’ın so-yundan gelmelerine büyük önem verirdi. Kendisinden tasavvufi icazet aldığı Sebteli Abdurrahman el-Attâr da İdrîsîli bir şerifti. Şehrin yağ satıcıları semtinde oturduğu için ez-Zeyyât, kendisini Mescid-i Nebevi’de ibadet ve taate verdiği için el-Medenî künyesiyle tanınırdı.⁸⁰¹

İbn Meşîş vahdet-i vücuddan ziyade vahdet-i şuhud anlayışına yakın bir tavır sergilerdi. Tarikat-ı Muhammediye yolu ile Hakk’a vasıl olmayı düşünüyordu. O şöyle demektedir:

Allahım hicâb-ı azamı ruhumun hayatı kıl.

Ruhunu hakikatimin sırrı kıl.

Hakikatini Hakkı tahkik yolunda irfanımın kaynağı kıl.⁸⁰²

Buradaki hicab-ı azamdan kasıt peygamberimizdir. Zira o gözlerin id-rakinden perdelenmiştir. Onun yoluna süluk etmedikten sonra hiç kimse Melik’e ulaşamaz. Onu sevmek kişinin Allah’ı sevmesine yol açar. İbn Meşîş duasında Allah’tan Resullullahı gözünün aydınlığı kılmasını, ruhu-nun hayat kaynağı eylemesini niyaz etmektedir. İbn Meşîş vahdet-i şuhuda ancak Risalet-i Muhammediye yolu, yani Şer’î Şerif ve Kur’ân ahlâkı ile ulaşabileceğini düşünmektedir. İbn Meşîş’in tasavvufi telakkisi mücahe-de-i nefse ve Hak yolunda cihada, Allah’a imana, batıl ortadan kalkana dek bu uğurda gayrete dayanmaktadır. İbn Meşîş övünç kaynağı olarak Hak Teala’nın buyruklarına fiilen uymayı, İslâm dininin tebliği yolunda çaba sarf etmeyi, Hakk’ın nusretini yeterli görmekteydi.⁸⁰³

İslâm dünyasında en meşhur salavâtlardan birisi de İbn Meşîş’e ait olduğu rivayet edilen *Salavât-ı Meşîşîye*’dir. Hakkında yirminin üzerinde şerh yazılmış ve bütün tarikat mensuplarınca yaygın olarak okunagelmis-tir. *Allahümme salli alâ men minhu inşakkati’l-esrar, ve’n-felekati’l-envar* şeklinde başlayan Salât-ı İbn Meşîş, Hz. Peygamber vesile edinilerek yapı-lan dualarla nihayete erer. Şâzilî usulünde günlük vird olan bu salavât metnini temel alan Ali Darkavî, yaptığı ilavelerle yeni bir metin oluştur-

⁷⁹⁹ Cüllab, *age.*, c. I, s. 86.

⁸⁰⁰ el-Fâsî, *et-Tasavvufu’l-İslami fi’l-Mağrib*, s. 52.

⁸⁰¹ el-Lihîvî, *Hısnu’s-selâm*, s. 419.

⁸⁰² el-Fâsî, *age.*, s. 49.

⁸⁰³ el-Fâsî, *et-Tasavvufu’l-İslami fi’l-Mağrib*, s. 50.

muş, Darkaviyye mensuplarınca yeni şekliyle okunmaya başlanmıştır.⁸⁰⁴ Doğuda ve batıda *es-Salâtu'l-Meşîsiyye* üzerine şerh yazan şarihlerin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Hasan Fellâli ed-Darkavî el-Merâkeşî
2. Muhammed b. Abdirrahman b. Zikrî. *el-İlmâm ve'l-i'lâm bi-nefisetin min buhuri ilmi ma tedammenethu salâtu'l-Kutbi Abdisselam* isimli şerhi zeyli ile birlikte Fes'te basılmıştır.
3. Muhammed b. Ali el-Harûbî et-Trablusî,
4. Muhammed b. Muhammed el-Harrâk (ö.1261/1845),
5. Bedruddin Muhammed b. Muhammed eş-Şazilî el-Hamûmî (ö.1266/1849). *el-Kevâkibu'l-munira fi halli elfazi'l-Meşîsiyyeti's-şehira*
6. Muhammed İbn Hayyûn ez-Zervâlî'nin *el-Futuhâtu'r-Rabbânî'si*,
7. Muhammed b. Abdisselam Bennânî (ö.1163/1749),
8. Muhammed b. Ali el-Vezirvâlî (ö.1030/1620),
9. Ahmed b. Muhammed b. Acîbe (ö.1224/1809),
10. Abdullah b. İbrahim Buhuseyn el-Mirğânî el-Huseynî'nin *en-Nefehâtu'l-kudsiyye fi'l-hadrati'l-Abbasiyyeti fi şerhu's-salâti'l-Meşîsiyyeti'si*,
11. Abdurrahman b. Muhammed b. Yusuf el-Fâsî'nin *es-Salâtu'l-Meşîsiyye* üzerine yazdığı ta'lik kitabı.
12. Vezir Ahmed b. Abdilvehhâb el-Ğassânî'nin *el-Fuyûzâtu'l-İlâhiyye'si*,
13. Hüseyin b. Abdışşekur et-Tâifi.
14. İbnu Süleyman el-Ğâlî el-Fâsî'nin *et-Tuhafu'l-Araşîsiyyetu ala's-salâti'l-Meşîsiyye'si*.
15. Ahmed el-Âvî'nin *Şerhu's-salâti'l-Meşîsiyye'si*.
16. Şeyh Muhammed Murteza ez-Zebîdî'nin *Tenbihu'l-ârifî'l-basir ala esrâri'l-hizbi'l-kebirî*. Ahmed İkbâl eş-Şerkâvî tarafından neşredilmiştir. (Merâkeş 1986).
17. Hasan b. Yusuf ez-Zeyyâtî (ö.1023/1614)'nin *Şerhu's-salâti'l-Meşîsiyye'si*.⁸⁰⁵

İbn Meşîş hakkında yazılan eserleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Muhammed b. Kasım b. Zakûr *el-İstişfâu mine'l-elemi fi't-telezzuzi bi-muâseri sâhibi'l-ilmî* isimli eserinde İbn Meşîş'in terceme-i hâlini ele almaktadır.
2. Süleyman Huvât ise *er-Ravdatu'l-maksude* isimli eserinde onun ilmi kişiliği ve manevi şahsiyeti hakkında bilgi vermektedir.

⁸⁰⁴ Hür Mahmut Yücer, "Tarîkat Geleneğinde Salavât-ı Şerife", *Sûfi Gelenek ve Hayat Keşkül*, İstanbul 2007, Bahar, Sayı: 12, s. 51.

⁸⁰⁵ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 53-56.

3. Ali b. Ahmed b. Kasım b. Musa Mishâh'ın *Urcûzetun fi nesebi Mevlây Abdisselam ve eşrâfi'l-ilmî*.
4. Abdülmelik b. Musa el-Verrâk'ın *Menâkıbu'l-Mevlây Abdisselam'ı*,
5. Abdullah b. Muhammed el-Verrâk'ın *Menâkıbu'l-Mevlây Abdisselam'ı*,
6. Ahmed Zerrûk'un *Lâmiyetun fi İbn Meşiş*,
7. Abdüssamed el-Uşşâb'ın *el-Kutbu'r-Rabbânî Mevlây Abdüsselâm b. Meşiş'i* (Rabat 1996),
8. Muhammed Hakim b. Azuz'un *Şehâdetu'l-Kasisi'l-İsbânî fi hakkı Mevlây Abdisselam b. Meşiş*, (Tabatu'l-Araiş 1993),
9. Abdüsselâm Şekur'un *Cebelu'l-ilmî beyne's-şi'ri ve't-târîhi*,
10. Mektebetu İbn Ğâzî'de yazma olarak bulunan, fakat müellifi bilinmeyen *Kitabu 'ilmî't-tahkik ve'l-yakin fi zikri şurefâi'l-ilmî ve fihî mukâşefâti ehli'l-bide'i ale'l-vefâi ve't-timam* isimli eser.
11. Abdüsselâm el-Kâdirî (ö.1110/1698)'ın 1309/1891 yılında Fes'te taşbas-kısı yapılan *el-İşrâf ala nesebi'l-Aktâbi'l-erbeati'l-eşrâf* isimli eseri.
12. Abdullah Murabıt et-Terġî'nin Kasım 1993 tarihinde İbn Meşiş'in İnsanî ve Fikrî Yapısı üzerine düzenlenen Nedvetu'l-Araiş'te sunduğu *Kırâetun cedidetun havle istişhâdi's-Şeyh Abdisselam b. Meşiş* isimli tebliği.
13. Abdullah Kanon'un 1976 yılında yayımlanan *İbn Meşiş* isimli akademik çalışması.
14. Tahir el-Hivî'nin Dâru's-Sakafe yayınları arasında çıkan *Hısnu's-selam beyne evlâdi Mevlây Abdisselam* isimli çalışması (Daru'l-Beydâ 1978),
15. Hasan b. Rahmûn el-İlmî et-Tihâmî'nin *Şuzûru'z-zeeb fi hayri'n-neseb* isimli eseri.
16. Muhammed b. Muhammed Sadık İbn Yesur'un *Fethu'l-âlimi'l-kebirî fi tezhibi'n-nesebi'l-ilmî bi-emri'l-emir* isimli kitabı.
17. Mustafa b. Kemaleddin Bekrî es-Sadîkî'nin *Kerûmu Arîşi't-tihânî fi'l-kelemlâli ala salevâti İbn Meşiş ed-Dânî'si*,
18. Şeyh Tayyib b. Kîrân'nın *Şerhu's-salâti'l-Meşişiyye'si*.
19. Ahmed es-Sâvî'nin *Şerhu's-salâti'l-Meşişiyye'si*,
20. Şeyh Muhammed Murteza ez-Zebidî'nin *Tenbîhu'l-ârifi'l-basîri ala esrâri'l-hızbi'l-kebirî*. Merâkeş 1986'da yayımlanan bu eserin takdim yazısını Ahmed İkbâl eş-Şerkavî hazırlamıştır.
21. Hasan b. Yusuf ez-Zeyyâtî (ö.1023/1614)'nin *Şerhu's-salâti'l-Meşişiyye'si*.

123. Abdülaziz b. Zeydan (ö. 624/1227): İbnü'l-Arabî'nin Fas'taki müritlerindedir. Abdülaziz b. Zeydan, nahiv âlimi ve şairdir. Onun ders hal-kalarına katılışını “*Nahiv âlimi Abdülaziz b. Zeydan de sohbetime devam ediyordu, ama insanın fenaya ulaşmasının mümkün olmadığını da düşünürdü. Bir gün yanıma gelerek şöyle söyledi:*

‘ Şeyhim, sûflerin sözünü ettiği fena bir hakikatmış, onu tecrübe ettim.’

‘ Nasıl oldu?’ diye sordum.

‘ Emirü’l-Mümini’nin bugün Endülüs’ten gelerek Fas’a girdiğinden haberdar mısın?’

‘ Evet.’

‘ Fas halkı ile birlikte orduyu karşılamaya çıktım. Emirü’l-Müminin’in geçtiği sırada onu görünce nefsimden, askerlerden ve insanın idrak ettiği her şeyden fani oldum. Artık davulları da tezahüratları da duymuyor, Emirü’l-Müminin’den başka hiçbir şeyi görmüyordum. Sanki başka kimse mevcut değildi. Atlıların yolu üzerinde olmama ve insanların sıkışıklıkta birbirlerini itişip duruyor olmasına rağmen bana erişen hiç kimse yoktu. Artık kendimi de görmüyordum. Aslında Emir’e baktığımın bile ayırında değildim, çünkü kendimden fani olmuşum...’’⁸⁰⁶

124. Ebû Yakub Yusuf b. ez-Zeyyât et-Tâdilî (ö. 628/1230-1): Muvahhidler döneminin en önemli tabakat eseri, Ebû Yakup et-Tâdilî’nin *Kitâbu’t-teşevvüf ilâ ricâlî’t-tasavvuf* isimli çalışmasıdır. 617/1220 yılında telif edilen bu çalışma 279 sûfinin terceme-i hâlini sunmaktadır. Bu eser, Müslüman Mağrib coğrafyasında benzeri eserlerin ortaya çıkmasında öncü rol oynayan bir çalışmadır. Medine ekolünün hadis araştırma tetkikleri model alınmıştır. Kasım b. Ali el-Harîrî (ö.516/1222)’nin stili benimsenmiştir. et-Tâdilî bir tür pratik kelâm örneğini sunmaya çalışmaktadır.⁸⁰⁷ Kuşeyrî’nin Horasan ve Müslüman doğu ülkelerinde yaptığının bir benzerini et-Tâdilî, Mağrib’in güneyinde gerçekleştirmeye çalışmış ve tasavvufun temellenmesine katkıda bulunmuştur.⁸⁰⁸ et-Tâdilî’ye sûfleri diğer inananlardan farklı kılan özellik, mistik doktrinleri değil dindar tutumlarıdır. et-Tâdilî tasavvufla mistisizm arasında ilişki kurulmasını hoş karşılamaz. Metafizik yaklaşımlara da pek ilgi duymaz. Onun ilgi odağı ahlâkî esaslara riayet, dindar kimliğe sahip olmak, sünnete sarılmak, sahabe ve tabiinin yoluna süluk etmektir. et-Tâdilî’nin *et-Teşevvuf ila ricâlî’t-tasavvuf* isimli eseri kadar Mağrib tasavvuf düşüncesine etki eden bir başka eser yoktur. Sadece Maliki kıstaslara değil aynı zamanda sûfi yaklaşımlara da önem vermesinden dolayı son derece önemli bir eserdir. Eserinde ideal olarak benimsediği kişiler, Horasan sûfleridir. tasavvufi düşüncede referans kabul ettiği en önemli eserler; Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.412/1021), Ebû Nuaym Isfahanî (ö.430/1038-9) ve Ebü’l-Kasım el-Kuşeyrî (ö.467/1074)’nin tabakat çalışmalarıdır. Tasavvufi düşüncüyü ele alırken benimsediği metodo-

⁸⁰⁶ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer’in Peşinde*, s. 168.

⁸⁰⁷ Muhammed Haşim Kemâlî, *Principles of Islamic Jurisprudence*, Cambridge 1991,s. 2.

⁸⁰⁸ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 98.

lojik çalışma örneği, Kuşeyrî’ye aittir. 597/1200-1 yılında Merâkeş’i ziyareti sırasında İran asıllı bir sûfi ile görüşen et-Tâdilî, Kuşeyrî hakkındaki bilgileri ve *Risale*’sini ondan almıştır. et-Tâdilî’nin Kuşeyrî’ye hayranlığı benzer tutum sergilemesinde görülmektedir. *Teşevvüf*’ü yazmaktaki gayesi Mağrib tasavvufunun gelişimine katkıda bulunmaktadır.⁸⁰⁹

125. Ebû Muhammed Salih el-Mağîrî (ö. 631/1234): Ebû Muhammed Salih, Fas’ın meşhur tarikatlarından Salihyyenin pîri kabul edilmektedir. Aynı zamanda o, Afrika İslâm coğrafyasının doğusu ile batısı arasında gerçekleşen yolculukları koordine eden bir teşkilatın kurucusu sayılmaktadır. Atlas Okyanusunun sahil kentlerinden biri olan Asafi’deki Ribatından İskenderiye’deki meşhur zaviyesine kadar devam eden güzergâhın planlayıcısıdır.⁸¹⁰ Ebû Muhammed Salih İbn Yensârun el-Heskûrî ed-Dükkâlî, 653/1255 yılında vefat eden Ebû Muhammed Salih el-Heskûrî ile karıştırılmamalıdır. Ebû Muhammed Salih’in yaşadığı dönem, Muvahhidler Devletinin sonu Merînîler Devletinin başıdır.⁸¹¹ Kendisi, Muhammed el-Gazalî (ö.505/1111), Ebû’l-Hasan Ali b. İsmail b. Muhammed b. Abdillâh b. Hırzihim (ö.559/1164) ve Ebû Medyen Şuayb el-Kirâm (ö.594/1198)’nin takipçisidir.⁸¹² Mağrib sûfilerinin terceme-i hâllerini *Kitâbü’t-teşevvüf ilâ ricâlî’t-tasavvuf* isimli eserinde kayda geçiren İbnü’z-Zeyyât, kendisiyle muasır olduğu Ebû Muhammed Salih’i tanıtırken şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“*Tam adı Ebû Muhammed Salih b. Yensârun b. Ğufyân ed-Dükkâlî el-Mağîrî’dir. Asafi Ribatına gelip yerleşmiştir. Hayatı boyunca mücahedeyle elden bırakmamış, daima vuslata erme çabasını gütmüş ve evrâda riayeti şiar edinmiştir. Fakr duygusuna ermeyi telkin etmiş, müntesiplerinden ölene kadar fakr duygusuna sahip olmaları talebinde bulunmuştur. Bizzat kendi öğrencileri bana, onun çok sayıdaki kerametinden ve ilk dönem tasavvuf önderlerinin çizgisinde devam eden tutumundan bahsetmiştir.*”⁸¹³

126. Muhammed el-Hassar (ö. 632/1235): İbnü’l-Arabî’nin görüşüp kendisinden istifade ettiği seçkin hocalarındandır. Merâkeş’ten ayrılan İbnü’l-Arabî’nin Fes’e gidişinin başlıca sebebi, Muhammed el-Hassar ile görüşmektir. Zira Allah, Merâkeş’teki bir vakasında İbnü’l-Arabî’ye bu zatı uzun şark yolculuğunda yanına almasını buyurmuştur. İbnü’l-Arabî, ya-

⁸⁰⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 4-5.

⁸¹⁰ Nefise ez-Zehabî, “et-Tanzîmu’s-süffî’l-cemâi ve tecribetu’ş-Şeyh İbn Muhammed es-Sâlih”, *Târîhu İklîmî Asifi Mine’l-Hikbeti’l-Kadîmeti ile’l-fetrati’l-muasrati*, ed-Daru’l-Beydâ 2000, s. 189.

⁸¹¹ el-Bahtî, *el-Hudûru’s-süffî*, s. 74.

⁸¹² Cüllâb, *el-Hareketü’s-süffîyye*, c. I, s. 86.

⁸¹³ İbnü’z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, s. 41; Kadir Özköşe, “Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Salihyye Tarikatı ve Asafi Ribatı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2007, c. XI, sy.1, s. 29-49.

nında Muhammed el-Hassar ve Habeşî olduğu halde İfrikiye'ye yönelir. Fes'tan sekiz günlük yürüyüş mesafesinde olan Tilemsen'de durarak bazı dostlarıyla vedalaşır. Ebû Medyen'in Ubbâd mevkiindeki kabrini ziyaret etmesi de bu konaklama sırasındadır. Yorulmak bilmez bir seyyah olan İbn Arabi daha sonra kuzeye yönelir ve Bicace'ye ulaşınca kadar sahili takip eder. Şeyh-i Ekber'in izlerini hala taşıyan bu şehirde, kendini yıldızlar ve alfabe harfleriyle birleşmiş olarak gördüğü vakıayı yaşar.⁸¹⁴

127. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 6381240): Asil bir soydan gelen, Arap olan, cediti Benû Tayy kabilesine mensûb bulunan İbnü'l-Arabî, kültürlü, tanınmış, idari mevkilerde bulunan, son derece dindar ve zâhid aile üyelerine sahiptir.⁸¹⁵ Tam ismi; eş-Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el- Arabî et-Tâî el-Hâtümî şeklindedir. Meşhur Mâlikî kadısı ve mütekellim Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ile karıştırılmaması için ismi, kayıtlarda genelde galat-ı meşhur olarak "İbn Arabî" şeklinde geçmektedir. Ayrıca kimi zaman, memleketi olması hasebiyle "el-Endelûsî" nispet eki de künyesine eklenir. "İbn Sürâkâ" ve "İbn Eflâtun" gibi lakaplar ise bazı araştırmacıların yakıştırmalarından ibarettir.⁸¹⁶

İbnü'l-Arabî, 17 Ramazan 560/27 Temmuz 1165 tarihinde Mürsiye'de varlıklı ve asil bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir.⁸¹⁷ Sekiz yaşında ailesiyle birlikte, bilemediğimiz sebeplerle, İşbiliye şehrine gider. İbnü'l Arabi ilk tahsiline bu şehirde başlar. Uzun bir müddet bu şehirde kalır.⁸¹⁸ Çocukluk çağlarında Ebû Abdillah el-Hayyât isimli tasavvuf ehli bir zâttan, Kur'ân-ı Kerîm dersleri almıştır.⁸¹⁹ Ergenlik dönemindeki kısa süreli bocalamalardan sonra İbnü'l-Arabî, on altı yaşında mânevî bir işâretle inzivâya çekilir, kendi iç dünyasını dinlemeye karar verir, mânevî hayatını disipline sokmaya başlar, bazı zamânlar şehrin kabristanında murâkabeye çekilir ve bu esnada bazı mevtânın kabir hallerine de vakıf olur. İbnü'l-Arabî'nin sülûkündeki bu ilk menzil, dolaysız bir fetih ve bir cezbe tarzındadır. Bu fethi bir halvet esnasında, herhangi bir ön hazırlık yapmaksızın ve birdenbire kavuşmuştur. Halvete çekildiği mekân çok büyük ihtimalle İşbiliye'deki bir mezarlıktır.⁸²⁰ Sonra ona bütün mülkünü terk etmesini emreden Hz. İsa'nın elinden tevbe alır. Henüz intisap edebileceği hiçbir dünyevi şeyh tanımadığından, mallarını babasına teslim eder ve kendini Hz. İsa, Hz. Musa ve Hz. Muhammed'in muhafazası altına girmiş olarak görür.

⁸¹⁴ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 188-189.

⁸¹⁵ Keklik, *Muhyiddin İbn'ül-arabi*, s. 57.

⁸¹⁶ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Marifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 25.

⁸¹⁷ Kılıç, *Varlık ve Mertebeleri*, s. 9.

⁸¹⁸ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 261.

⁸¹⁹ Çakmaklıoğlu, *Marifetin İfadesi*, s. 35.

⁸²⁰ Addas, *Kıbrıt-i Ahmer'in Peşinde*, s. 57.

Ekberî külliyyâta, İbnü'l-Arabî'nin, kendisinden çok önce yaşayıp vefat eden sûfilerle ve hatta peygamberlerle karşılaşmış onlarla konuştuğundan haber veren ifadelere sıkça rastlanır. Fakat bütün bu karşılaşmalar farklı bir düzlemde, hayâl ya da misâl âleminde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla İbnü'l-Arabî'nin sülûka girişte ilk tövbe ve Allah'a yönelişinin, cismânî anlamda bir mürşidle değil de Hz. İsa kademi üzere, onun eliyle gerçekleştiğini görmekteyiz. Yirmi yaşından önce, mallarını terk etme kararı veren İbn Arabî, bu esnada hiçbir şeyhle görüşmediğini, hatta onları tanımadığını söylemektedir Zira o 580/1184 tarihinden itibaren tasavvuf üstatlarını ziyaret etmeye başlamaktadır. Allah tarafından kabul edildiği anlaşılan bu tevbeden sonra en ağır ve en tehlikeli imtihan evresi olarak fetret süreci başlar. Fetret, salikin kendini Rabbi tarafından terk edilmiş hissetmesi ve Allah'a bir daha yakın olamamaktan korkması, bir "kimsesizlik" ve "perdelilik" halidir. İbnü'l-Arabî pek çoklarının atlatamadığı bu imtihanı başarıyla geçer. Allah tarafından müjdelendiği bir vakianın da takviyesiyle, velayetin en yüksek derecesine giden yolu izlemeye başlar.⁸²¹

Her ne kadar bidayetinde, kendisine dertlerini açacak dünya sathında hiçbir mürşidinin olmadığını söylese de o, daha sonraları bazı zatlarla mülaki olmuş, onların her birinden ayrı istifadeler elde etmiş ve bundan sonraki hayatında da her söz geldiğinde kendilerinden büyük sitayişlerle bahsetmiştir. İbnü'l-Arabî hayatı boyunca gerek zahir ehli ve gerekse batın ehli birçok üstattan istifade ettiğini söylemekten çekinmemiştir. Kendilerinden istifade ettiği 300'ü aşkın zevât-ı kirâmın her birinin mânevî hallerine ve hikmetli sözlerine eserlerinde çokça yer vermiştir. Başta *el-Fütûhât*, *Kitâbu'l-kutb*, *Dürretü'l-fâhire* ve *Rûhu'l-kuds* olmak üzere bir çok eserinde bu zatların bu kâbil hallerinden bahseder. Özellikle son iki eseri müstakil olarak bu şahsiyetlerin ahvâl ve menâkıbına hasredilmiştir. Ayrıca kendilerinden ilim okuduğu hocaların ve kitapların listesini İcâze isimli eserinin baş kısmında sıralamaktadır.⁸²²

Her şeyden önce İbnü'l-Arabî'nin şark seferine çıkmadan önce Endülüs'te Kur'ân ve hadis merkezli son derece sağlam bir tahsil gördüğünü anlamaktayız. Diğer yandan İbnü'l-Arabî herhangi bir muayyen fikhî mezhebe bağımlı olmadığını belirtirse de yetiştiği muhit gereği bir çok Mâlikî ve Zâhirî hocadan fıkıh dersleri görmüştür. İbn Arabî'nin şiire olan ilgisi bizzat kendisinin de şair olmasından dolayı tabii görülebilir. *Divan* ve *Tercümanu'l-Eşvak* gibi eserleri ya da *Futuhatın* her babına yerleştirdiği şiirlerle İbnü'l-Arabî binlerce beytin sahibi olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin gözünde şiir, bazı temel hakikatleri aktarmanın en uygun vasıtasıdır.⁸²³

⁸²¹ Addas, *Kübrit-i Ahmer'in Peşinde*, s. 60-61.

⁸²² Kılıç, *Varlık ve Mertebeleri*, s. 14.

⁸²³ Addas, *Kübrit-i Ahmer'in Peşinde*, s. 116.

128. Ahmed b. Muhammed el-Kuraşî et-Teymî (ö. 641/1243): et-Teymî, 581/1185 yılında Sellâ'da doğmuş, Merâkeş'te yetişmiş, Mısır'ın Feyyûm kentine yerleşmiş, Rebüulevvel 641/Eylül 1243 tarihinde Feyyûm'da vefat etmiştir.⁸²⁴ Lakabı, Taceddin Ebü'l-Abbas eş-Şerîşî'dir. Merâkeş'te pek çok seçkin şahsiyetten ilim almıştır. İlim talebi için yoğun çaba sarf etmiştir. Fes'te Muhammed b. Ali b. Abdilkerim el-Kettânî, Ebû Musab b. Ebî Rûkeb ve Ebü'l-Abbas b. Kasım İbnü'l-Kaffâl'den ders almıştır. Endülüs'e gidip seçkin isimlerle görüşmüş ve onların yanında ihtisasını tamamlamıştır. Daha sonra da şark istikametine gidip haccını eda etmiştir. Bağdat'ta Ebû Salih Nasr b. Abdirrezzak b. Abdilkadir el-Geylânî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. İmrân el-Katî'î, Ebû Muhammed Kamîs b. Feyrûn Abdullah el-Hanbelî'nin derslerine katılmış, Ebü'l-Izzi Muzaffer b. Muhammed el-Fütûh'tan ilm-i kelâm, İskenderiye'de Ebü'l-Hasan el-Ebyânî usûl-i Fıkıh, Şihabüddin Ebû Hafs es-Sühreverdî'den ilm-i Tasavvuf, İbnü'l-Bennân'dan Tıp dersleri almıştır. Muhammed b. İbrahim el-Anbenî es-Selvâ kendisi ile Feyyûm'da karşılaşmış ve kendisinden istifade etmiştir. İlm-i Beyan, Nahiv, Edebiyat, Kelâm, Şiir, Usul-i Fıkıh ve Tasavvufta seçkin bir âlimdi. Tasavvufun incelikleri ve derinliklerine dair, tasavvufî hâl ve makamlar hakkında kaleme aldığı iki önemli eseri şunlardır:

1. *Envâru's-serâir ve serâiru'l-envâr ale'r-râiyeti's-şerîşiyeti*: Bu eser seyr u süluk üzerine yazılmış 139 beyitten oluşan bir kasidedir. Ahmed Yusuf el-Fâsî (ö.1021/1612) tarafından şerh edilmiştir.
2. *İzâletu'l-hafâ*: 13101892 yılında Mısır'da basılmıştır.⁸²⁵

129. İbrahim b. Câbir el-Mahzûmî (ö. 641/1243): İbrahim b. Câbir b. Ömer b. Abdirrahman b. Ömer el-Mahzûmî, Merâkeşli olmakla birlikte Fes'te yetişmiştir. el-Kaffâl adıyla da tanınmaktadır. Seyr u sülûkunu Ali İbn Hirzihim'in yanında tamamlamıştır. Tasavvufî temayülünü kemâle erdirdikten sonra kendini vaaz, nasihat ve irşad faaliyetlerine vermiştir. İlim ve amel yolunda sabır ve sebatı ile tanınmaktadır. Endülüs'e geçip iki sene kadar burada kalmıştır. 629/1232 yılında buradan ayrılıp Merâkeş'e geçmiştir. Vefat edene kadar vaaz ve nasihatlerini sürdürmüştür. Seksen yaşında vefat etmiştir.⁸²⁶

130. Ebü'l-Hasan Ali eş-Şârî es-Sebtî (ö. 649/1251): Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî (ö. 581/1185), Ebû Abdillâh el-Fündelâvî İbnü'l-Kettânî (ö. 597/1201), Sebteli büyük sûfî Ebü'l-Hüseyin İbnü's-Sâiğ (ö. 600/1204) ve Ebü's-Sabr Eyüp el-Fihri gibi meşhur tasavvufî

⁸²⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 143-145.

⁸²⁵ Benabdillâh, *Meâlim*, c. II, s. 60-61.

⁸²⁶ İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmiletu li-Kitâbi's-Sılati*, c. I, s. 177; İbnü'l-Kâdi, *Cezvetü'l-İktibâs*, c. I, s. 87; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 157.

şahsiyetlere öğrenci olmuştur.⁸²⁷ Böylesi özel isimlerin yanında yetişen eş-Şârî, 635/1238 yılında Sebte’de kendi medresesini kurmuştur. Tasavvufî eğitimin verilmesine öncelik tanımaya başlayan Muvahhid iktidarı, özel medreseler inşa etmişlerdir. Kurulan bu medreselerde tasavvuf dersi en temel ders olarak okutulmuştur. Bu medreselerin en bariz örneği ise eş-Şârî’nin medresesidir.⁸²⁸

131. Ali b. Abdillah el-Endelûsî er-Rabâtî eş-Şüşterî (ö. 668/1269): Zamanının ender şahsiyetlerinden tahkik erbabı, kâmil, veli ve âlim bir zattır. Ribatu’l-Feth’de oturmuştur. Daha sonra Fes ve Meknes kentlerine gitmiş, şark istikametinde yolculuğa çıkarak Dimyat’ta bir süre kaldıktan sonra Şam’a varmıştır. Kabri Dimyat yakınlarındadır. Emirler sülalesindedir. Kendisinden sonra vefat eden şeyhi Abdulhak b. Seb’in’den tasavvufî icazetini almıştır. Eserleri şunlardır:

1. *el-Urvetu’l-vüskâ fima yecibu ale’l-Muslimi en-ya’lemehu ve ya’tekdehu:* Daha sonra İmam et-Tecibî tarafından muhtasarı hazırlanmıştır.
2. *el-Makâlidu’l-vucûdiyyetu fi esrâri iş’râti’s-süfiyyeti,*
3. *er-Risâletu’l-kudsiyyetu fi tevhidi’l-ammeti ve’l-hassati ve’l-merâtibi’l-İslâmiyyeti ve’l-imanîyyeti ve’l-ihsaniyyeti.*
4. *Divan:* On üç adet kaside, şiir ve mukattasının bir araya getirildiği eser.
5. Muhabbetullahâ dair bir kaside
6. Allah’ın el-Müfred ismine dair bir kaside.
7. Esrar-ı ilahîyyeye dair bir kaside.
8. Sevgiye dair bir kaside.

Şeyh Zerrûk, Şüşterî’nin mukattalarını şerh etmiştir. Sa’dî Halifesi Mansur (ö.1032/1622)’un katibi Hasan b. Ahmed el-Musfivî Şüşterî’nin sözlerini bir araya toplamıştır. Mansur’un emri ile Saferin Medresesinde derlenen Mansur Divanı 1380/1960 yılında İskenderiye’de basılmıştır.

Abdulğani en-Nablusî’nin *Raddu’l-müfterî ani’t-ta’ni fi ş-Şüşterî* eseri ile Mustafa Avdulkerim’in *Havle’l-muveşşehâti ve’l-eczâlî* isimli eseri Şüşterî ile ilgili başlıca müracaat kaynaklarıdır.⁸²⁹

132. Ahmed b. Ali el-Bedevî (ö. 675/1276): Ahmed b. Ali el-Bedevî, Fas’ta doğmuş, küçük yaşta ailesi ile birlikte Mekke’ye göç etmiştir.

⁸²⁷ el-Merâkeşî, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, c. VIII, s. 196-197; İbnü’z-Zübeyr, *Sılatu’s-Sıla*, Kısım III, s. 150-151; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâtatü fi ahbâri Gurnâta*, c. IV, s. 188-189; İbrahim Harekât, *es-Siyâsetü ve’l-müctemiu fi’l-asri’s-Sa’dî*, ed-Dârü’l-Beydâ 1987, s. 325-326.

⁸²⁸ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâtatü fi ahbâri Gurnâta*, c. IV, s. 188; İsmail el-Hatîb, “Devrül-Mdreseti’ş-Şâriyyeti fi’l-hayâti’l-ilmiyyeti bi-Sebte”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb*, Titvân 1989, Sayı: 3, s. 217-225.

⁸²⁹ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 71-72.

633/1236 yılında, ruhî hayatında büyük bir değişiklik olmuş, gördüğü rüya üzerine Irak'a gitmiş, Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1166) ve Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1183)'nin kabirlerini ziyaret etmiş, Şam üzerinden Mısır'ın Tanta kasabasına gelip yerleşmiştir. Silsilelerde müşşidinin adı Bedruddin Hasan Mağribî olarak geçmektedir. Tanta'da kırk sene kadar irşatla meşgul olan Ahmed Bedevî, müntesiplerini şer'î şerife bağlı kılmış, zikir ve Kur'ân tilavetine önem vermiş, zühdün gereklerini yerine getirmeye sevk etmiştir.⁸³⁰ Ahmed el-Bedevî'nin kurucusu olduğu Bedevilik, ilk dönemlerde Sütûhiyye⁸³¹ olarak anılmış, daha çok Ahmediyye ismiyle tanınmış,⁸³² ancak Ahmediyye ismindeki diğer tarikatlarla karıştırılmaması için sonraki dönemlerde Bedeviyye olarak anılagelmiştir.⁸³³ Bedeviyye Tarikatı, Mısır'da Şazeliyye'den sonra en yaygın tarikat olma özelliğini halen sürdürmektedir.⁸³⁴ Genellikle müstakil bir tarikat olarak değerlendirilen Bedeviyye, Ahmed el-Bedevî'nin müşşitlerinden Şeyh el-Berrî'nin silsilesi Ahmed er-Rifâî'ye ulaşması sebebiyle Rifâiyyenin, kendisinin Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî ile görüşmesi sebebiyle de Şâziliyyenin bir kolu olarak ele alınmıştır.⁸³⁵

133. Muhammed b. Abdülkerim el-Hezmîrî (ö. 678/1279): Ağmâtiyye-i Hezmîriyye Tarikatının kurucusu olan el-Hezmîrî, Ağmât'ta büyümüş, Ağmât uleması yanında eğitimini tamamlamıştır. el-Hezmîrî, Ağmât u Rîke'deki Vâtâs Camii imamı Ebû Ali et-Takmûsî'nin yanında kelâm ve usul dersleri; Yahya İbn Rahîl el-Cenfîsî'nin yanında Arapça, hadis, fıkıh usulü dersleri; hayatı boyunca Ağmât'ta çocukların eğitimine kendini adayan Ebü'r-Rabî' ed-Devrî'den fıkıh ve miras hukuku dersleri, riyazet, mücahede, seyr u süluk, zühd ve yakın ilmini almıştır.⁸³⁶ Ebû Muhammed Salih'in bağlıları gibi Gazâlî'nin kitaplarına karşı özel bir alâkası vardır. Kendini Gazâlî'nin eserlerini okutmaya adanmıştır. Gerek yetişmesinde gerekse eğitiminde babasının özel desteği olmuştur. Sonunda tasavvuf ilminde önde gelen şahsiyetlerden biri konumuna gelmiştir. 678/1279 yılında gerçekleşen vefatından sonra yerine kardeşi Ebû Zeyd Abdurrahman el-Hezmîrî geçmiştir.⁸³⁷ İbn Teycilât el-Merâkeşî o ve kardeşi Abdurrahman

⁸³⁰ Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı, Süfînin Kelâmı Hal Tercümelere-Tarikatlar-Istılahlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 64.

⁸³¹ Kara, *Dervişin Hayatı*, s. 64.

⁸³² Mehmed Kemâleddin Harîrîzâde, *Tibyânü vesâilî'l-hakayk fi beyâni selâsili't-tarâuk*, Süleymaniye Ktp, Fatih, no. 430-432, c. I, vr. 41a; J. Spencer Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, Oxford 1971, s. 44.

⁸³³ Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2006, c. I, s. 274.

⁸³⁴ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994, s.139.

⁸³⁵ Kara, *Dervişin Hayatı*, 138.

⁸³⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. IV, s. 254-255.

⁸³⁷ Cüllab, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 106.

hakkında *Esmedü'l-Ayneyn ve Nüzhetü'n-Nâzırîn fi Menâkibi'l-Ehaveyn* isimli bir eser telif etmiştir. Eser, 20 bölümden oluşmaktadır.⁸³⁸

134. Ebû Zeyd Abdurrahman el-Hezmîrî (ö. ?): Muhammed b. Abdülkerim el-Hezmîrî'nin kardeşi ve halifesidir. Şeyhi gibi el-Hezmîrî'nin de etkilendiği düşünce sistemi; Gazâlî'nin eserleri, Şerîşî'nin görüşleri ve melâmîliktir. Şeyh, tasavvufî düşüncesinde ilim, amel, verâ, zühd, tevazu, marifet ve devamlı zikirle meşgul olmayı şart koşturmuştur. Onun bariz vasfı, verâ sahibi, insaf ehli, mütevazı ve nefsi ile mücadeleci olmasıdır. Ona göre müritte bulunması gereken özellikler şunlardır: Şeyhine karşı edepli davranması, onunla hoşnut olması, onun hâllerini inkardan kaçınması, sözlerine itiraz etmemesi, sürekli gafletten uzak kalması, vakitlerini uyanık geçirmesi, kötü ve çirkin hatıralardan uzak durması ve zikirlerine muttat tarzda riayet etmek suretiyle hâllerinin tedricen müspet yönde değişimini sağlamak. Belli bir süre halvette kalmak ve semanın cevazı da ona göre müridin riayet edeceği şartlardandır. Tarikatının esasları; haramlardan kaçınmak, farzların edasına çalışmak, dünyevî mal ve makamını ehline bırakmak, sadakat ve ihlas olarak özetlenmiştir.⁸³⁹ Ebû Zeyd'in yetiştirdiği ve yakın çevresini oluşturan isimleri şu şekilde sıralayabiliriz: Muhammed b. Ahmed Şâtıru'l-Cemhî'l-Merâkeşî, Muhammed b. Ahmed Şâtıru'l-Cemhî'l-Merâkeşî ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Teycelât: *Esmedu'l-ayneyn* isimli eserinde bu iki Hezmerî ismin hayatı, bağlıları ve takipçileri hakkında detaylı bilgi vermektedir.

⁸³⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. IV, s. 253.

⁸³⁹ Cüllab, *age.*, c. I, s. 107.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MERİNÎLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

Hıristiyan güçleri tarafından gerçekleştirilen saldırılar, Muvahhidleri Endülüs'te güçsüz bıraktı ve gerçekleşen bu saldırılar karşısında mukavemet edemeyecek derecede zayıflamalarına yol açtı. 635/1237'de Kurtuba, 646/1248'de ise İşbiliye düştü.⁸⁴⁰ Sonunda Muvahhidler, Endülüs'ün tümüne değil, sadece Gırnata çevresine egemen konuma gelmeye başladılar. 667/1268'de Endülüs sayfasını kapatan ve büyük yenilgiye maruz kalan Muvahhidler, bu kez Fas'taki hâkimiyetlerini kaybetmeye başladılar. Fas'taki hâkimiyetlerini ise Merâkeş ve Sicilmâse'yi ele geçiren Merînîler ve Vattâsiler'e bırakmak zorunda kaldılar.⁸⁴¹

1. Merînî Sultanları

Muvahhidlerden sonra Merînîler, başta Fas olmak üzere Mağrib topraklarının büyük bir kısmına mirasçı oldular. Fas'ta hakimetlerini gerçekleştiren Merînî sultanlarının isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Ebû Muhammed Abdülhak el-Merînî
- Ebû Saîd Osman b. Abdülhak (614-638/1217-1240)
- Ebû Mârûf Muhammed b. Abdülhak (638-642/1240-1244)
- Ebû Yahyâ Ebû Bekir b. Abdülhak (642-656/1244-1258)
- Ebû Yusuf Yakub b. Abdülhak (656-685/1258-1286)
- Ebû Yakub Yusuf en-Nâsır b. Yakub (685-706/1286-1307)
- Ebû Sâbit Amr b. Yusuf (706-70/1307-1308)
- Ebu'r-Rabî Süleyman b. Yusuf (708-710/1308-1310)
- Ebû Said Osman b. Yakub (710-731/1310-1331)
- Ebü'l-Hasan Ali b. Osman (731-49/1331-1348)
- Ebû İnan Fâris el-Mütevekkil b. Ali (749-759/1348-1358)
- Ebû Zeyyân Muhammed es-Saîd b. Faris (759/1358 Birinci saltanat)
- Ebû Yahya Ebû Bekir b. Faris (759-760/1358-1359)
- Ebû Salim İbrahim b. Ali (760-762/1359-1361)
- Ebû Amr Taşfin b. Ali (762-763/1361-1362)
- Ebû Zeyyân Muhammed es-Saîd b. Faris (763/1362 İkinci saltanat)
- Ebû Muhammed Abdülhalim b. Ömer (763-764/1362-1363 Sadece Sicilmâse'de)
- Ebû Malik Abdülmü'min b. Ömer (764-767/1363-1366 Sadece Sicilmâse'de)

⁸⁴⁰ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. II, s. 246.

⁸⁴¹ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 58.

- Ebû Faris Abdülaziz el-Mustansır b. Ali (767-774/1366-1372)
- Ebû Zeyyan Muhammed es-Said b. Abdilaziz (774-775/ 1372-1373)
- Ebü'l-Abbas Ahmed el-Mustansır b. İbrahim(775-776/1373-1374)
- Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebû İfallûsin (776-784/1374-1382)
- Ebû Faris Musa b. Faris (786-788/1384-1386)
- Ebû Zeyyan Muhammed el-Muntasır b. Ahmed (788/1386)
- Ebû Zeyyan Muhammed el-Vâsık b. Ali (788-789/1386-1387)
- Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ahmed (789-796/1387-1393)
- Ebû Faris Abdülaziz b. Ahmed (796-799/1393-1397)
- Ebû Emir Abdullah b. Ahmed(799-800/1397-1398)
- Ebû Said Osman b. Ahmed (800-823/1398-1420)
- Ebû Muhammed Abdülhak b. Osman (823-869/1420-1465)⁸⁴²

2. Merînîler Devletinin Kuruluşu

Berberî Zenâte kabilesine mensup büyük bir sülale olan Merînîler, Mağrib-i Aksâ/Fas'a yerleşmeden önce, Kayrevan'ın güneyinden Sudan sahrasına kadar uzanan geniş bir bölgede, hiçbir hükümdara bağlı olmadan ve hiçbir devlete vergi vermeden göçebe hayatı yaşıyorlar; avcılık, hayvancılık ve yağmacılık yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Benî Hilal yaşadıkları bölgeyi istila edince, V/XI. yüzyıldan itibaren Cezâyir'in kuzeybatısındaki yaylalara göç etmek zorunda kaldılar. Önce Tahert tarafına, daha sonra Zâb bölgesine giden Merînîler, zamanla Mağrib-i Aksâ'nın doğu kesimlerine yerleşip bölgedeki askerî ve siyasî hareketlere katılmaya başladılar.⁸⁴³

Murabıtların son dönemlerinden itibaren reisleri Muhaddab b. Asker'n öğretileri sayesinde büyük güç kazanan, ancak Muvahhidler tarafından üzerlerine gönderilen suvari birliği karşısında yenilip liderleri Muhaddab'ı kaybeden Merînîler, 540/1145 yılında Sudan sahrasına geri çekildiler. 561/1166 yılında liderleri Mahyû b. Ebîbekir zamanında Muvahhid Sultanı Ebû Yusuf el-Mansur'un ordusunda Endülüs'e geçip Erek/Alarcos savaşında (591/1195) büyük yararlıklar gösterdiler. Bu savaşta yaralanan Mahyû'nun ölümünden sonra liderlik, Hanedanlığın kurucusu kabul edilen oğlu Ebû Muhammed Abdülhak'a geçti (592/1196). Muvahhidlerin 609/1212-13 yılında gerçekleşen İkab Savaşında İspanyol Haçlı ordusuna yenilmesi, Endülüs ve Kuzey Afrika'daki hakimiyetlerinin sarsılmasına yol

⁸⁴² Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 83.

⁸⁴³ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 103; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 13; İsmail Ceran, "Merînîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 192. Merînîler'in siyasî, askerî ve içtimai dokusunu, Ceran'a ait "Merînîler" maddesi çerçevesinde ele almaya çalıştık. İlgili maddenin doğrudan kaydını, temel Mağrib kaynaklarındaki okumalarımıza yaptığımız referanslarla zenginleştirmeye çalıştık.

açtı. Bu durum Merînîler’in Mağrib-i Aksâ’da yerleşmelerine, Abdülvâdîlerin Mağrib-i Evsât’ı ele geçirmelerine ve Hafsîler’in Tunus’u almalarına zemin hazırladı.⁸⁴⁴

611-655/1214-1258 yılları arasında daha çok ekonomik mücadele verdiler. İhtiyaçlarını daha iyi bir şekilde karşılayabilmek için göçebe bir hayat sürdürdüler. Bu dönemde yıkılmaya yüz tutmuş Muvahhidlerle uğraşmak yerine, bölgede huzuru bozan bedevi Arap kabileleri ile mücadele ettiler ve kurtarıcı unsur olarak görünmeyi başardılar.⁸⁴⁵ 613/1216 yılında üzerlerine gönderilen 20.000 kişilik Muvahhid ordusunu yenip Tâze’yi ele geçirdiler ve Doğu Rîf istikametinde ilerlediler.⁸⁴⁶ Önceleri verimli topraklara sahip olmak ve gümüş elde etmek Merînîlere yetiyordu. Ebû Muhammed Abdülhakk’ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ebû Said Osman, Muvahhidlerin kendilerine karşı tahrik ettiği Benî Riyâh’ı 614/1217 yılında bozguna uğrattıktan sonra aralarındaki ihtilafı gidererek bölgedeki çok sayıda kabile ve şehri hakimiyetleri altına aldılar. 620/1223 yılında Fâzâz’ı ele geçirdiler.⁸⁴⁷ Ebû Said Osman’ın yerine geçen kardeşi Muhammed b. Abdilhak dönemi Muvahhidlerle mücadele içinde geçti. Muvahhidler karşısında bozguna uğrayan Merînîlerin bir kısmı dağlara çekildi.⁸⁴⁸ Muhammed’in ölümü üzerine tahta geçen Ebû Yahya Ebû Bekir b. Abdilhak, Merînîler arasındaki ihtilafları hallederek onları tek bir çatı altında toplamayı başardı. Enerjik ve güçlü bir lider olan Ebû Bekir b. Abdilhak, ilk Merînî Emiri sıfatıyla ele geçirilen toprakları dağıtarak kitlelere cesaret vermeyi amaçladı.⁸⁴⁹ 642/1245’de Meknes’in alınması ile Merînîler için yeni bir dönem başladı. Artık ne verimli araziler ne de şehirlere alınan vergiler yeterli gelmekteydi. Şehirlere tamamen hakim olmak istiyorlardı. 646/1249 yılının sonunda Merînîler Tâze, Fes, Meknes, Sellâ, Ribâtü’l-Feth ve Ümmü’r-Rebî’ye hakim oldular. Hem siyasî hem de iktisadî güce sahip olmaya başlayan Merînîler, en zengin bölgeleri ve doğu-batı istikametindeki yolları, Der’a Vadisini, Tadile ve Sicilmâse bölgelerini ele geçirdiler. 653/1255 yılında 80.000 kişilik Muvahhid ordusunu Fes yakınlarında mağlup ettiler. Sonunda Muvahhidler, ülkelerinin kuzey yarısında Merînî hakimiyetini tanımak zorunda kaldılar.⁸⁵⁰

⁸⁴⁴ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. III, s. 3-6; Mu’nis, *Târîhu’l-Mağrib*, c. III, s. 13-14; Ceran, *Merînîler*, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 192-193.

⁸⁴⁵ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 7.

⁸⁴⁶ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 103.

⁸⁴⁷ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 9-10.

⁸⁴⁸ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 10-11.

⁸⁴⁹ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. III, s. 11.

⁸⁵⁰ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 11-17; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 103-104; Mu’nis, *Târîhu’l-Mağrib*, c. III, s. 14-18; Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 84; Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 370.

3. Merînîlerin Mağrib’de Siyasî Birliği Tesis Etmesi

Ebû Bekir b. Abdilhak saltanatı oğlu Ömer’e bırakmasına rağmen, kardeşi EbûYusuf Yakup yeğenini saf dışı bırakarak saltanatı ele geçirdi. Keldâmân civarında Abdülvâdîler ordusunu hezimete uğratan Ebû Yusuf Yakup, Merînî Ailesi içinde çıkan ihlafı gidermeyi başardı. 658/1260 yılında İspanyollar’ın eline geçen Sellâ şehrini tekrar aldı.⁸⁵¹ Endülüs Müslümanlarına yardım amacıyla gönderdiği birlikler, Şerîş/Jerez yakınlarında Portekizlilerle çok çetin savaşlar gerçekleştirdi. Muvahhidlerle de mücadelesini sürdürerek onları 660/1262 yılında mağlup eden Ebû Yusuf Yakup, Tamesna ve Rif bölgelerini topraklarına kattı. 61/1263 yılında büyük bir ordu ile Muvahhidlerin başkenti Merâkeş’i kuşattı ama başarılı olamadı. 666/1268 yılında Muvahhidlere yardım eden Abdülvâdîler’i bozguna uğrattıktan sonra Muvahhid Halifesi Ebû Debbûs’u Merâkeş civarında mağlup ederek şehre girdi ve 668/1270 yılında Muvahhidler Devletine son verdi. Bu olay Merînîler tarihinin dönüm noktası oldu. Daha önce selefleri gibi “emîr” unvanını kullanan Ebû Yusuf, artık “emîrül-müslimîn” unvanını aldı.⁸⁵²

Bölgedeki isyanları şiddetle bastıran, Tâze geçitinde Abdülvâdîlere karşı büyük bir zafer kazanan (670/1271-72) Ebû Yusuf, 672/1273-74’te Tanca ve Sebte’yi, 673/1274-75’te ise bir süre önce Abdülvâdîlerin eline geçen Sicilmâse’yi alıp Mağrib-i Aksâ’nın her tarafına hakim oldu.⁸⁵³ Başşehir olarak Fes’i seçen Merînîler, seleflerinin bıraktığı sosyal ve idarî yapıyı devam ettirdiler. Bu dönemde şehirlerin İslâmlaşma ve Araplaşma süreci önemli gelişme kaydetti. Ebû Yusuf Yakup, Fes’in yakınında askerî ve idarî özelliği ağır basan önceleri Medinetül-Beyzâ, daha sonra Fâsül-Cedîde adı verilen şehri inşa etmiş, Fâsül-Kadîme diye adlandırılan eski şehir ise ticaret ve ilim merkezi niteliğini sürdürmüştür.⁸⁵⁴

Başkent Fes’te konuşlandıktan ve Merînîler Deletinin kuruluşunu tamamladıktan sonra Ebû Yusuf Yakub, Muvahhidlerin verâsetini üstlenmeye başladı. Abdülvâdîlerle barış antlaşması imzaladı. Bunun ardından cihad ruhuna bürünerek İspanya’nın tekrar fethedilmesi için Mağrib’de dinî bir coşku meydana getirdi. Ebû Yusuf Yakub, Don Nuno de Lara kumandasındaki Kastilya ordusunu 15 Rebiülevvel 674/8 Eylül 1275 tarihinde gerçekleştiren Kurtuba/Coroba yakınlarındaki İsticce/Ecija savaşında mağlup ederek çok sayıda esir ve ganimet elde etti. İsticce Savaşı, Müslümanların Endülüs’te tutunmaları ve Hıristiyan saldırılarını püskürtmeleri açısından olduk-

⁸⁵¹ en-Nâsırî, *age.*, c. III, s. 17.

⁸⁵² en-Nâsırî, *age.*, c. III, s. 26-27; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 105; Mu’nis, *Târîhu’l-Mağrib*, c. III, s. 19-23; Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 84.

⁸⁵³ en-Nâsırî, *el-İstikâsâ*, c. III, s. 18-19.

⁸⁵⁴ Abunnasr, *age.*, s. 106; Mu’nis, *age.*, c. III, s. 23; Ceran, “Merînîler”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 193.

ça önemlidir.⁸⁵⁵ İki yıl sonra tekrar Endülüs’e geçen Ebû Yusuf Yakub, İşbiliye/Sevilla üzerine yürüyüp Hristiyan ordusunu yenilgiye uğrattı. Burada ordusuna karargâh olmak üzere yeni bir şehrin kurulmasını emretti. Nasrî Hükümdarı II. Muhammed el-Fakîh’in desteğiyle Kurtuba’ya hücum etti. Hıristiyanlar şehri savunurken Kastilya Kralı barış istedi.⁸⁵⁶

Sultan Ebû Yusuf Yakub, oğlu I. Sancho’ya kaptırdığı tahtını geri almak için kendisinden yardım talep eden Kastilya ve Leon Kralı X. Alphonso’ya yardım maksadıyla 681/1282’de Üçüncü Endülüs seferine çıktı. Cezîratü’l-Hadrâ’da huzura kabul edilen X. Alphonso sultanın elini öperek tacını ona takdim etti. Kastilya topraklarını yağmalayıp aldığı ganimetlerle birlikte Mağrib’e dönen Sultan Yakub, en önemli Endülüs seferini 684/1285 yılında gerçekleştirdi. Nasrî birliklerinin de katıldığı ordusuyla başta İşiliye olmak üzere pek çok şehir üzerine akınlar düzenledi. Zor durumda kalan IV. Sancho, Gırnata’ya saldırmayacağını ve Müslüman tüccarlara zarar vermeyeceğini söyleyerek barış talebinde bulundu. Ebû Yusuf, Hıristiyanların eline geçmiş bulunan ve on üç yük olduğu rivayet edilen Arapça kitapları bu sefer esnasında geri alıp Fes’e gönderdi.⁸⁵⁷

Burada üzerinde durmamız gereken bir diğer husus, Merînîlerle Nasrîler arasında gerçekleşen münasebetlerdir. Merînîlerin Nasrîlerle olan münasebetleri, kimi zaman gergin bir hal almıştır. İki ülke arasındaki ticarî, siyasî ve kültürel münasebetler son derece canlı olmakla birlikte, Nasrî Sultanlığının Merînîlere karşı Hıristiyanlara yardım ettiği ve onlara stratejik önemi haiz yerleri verdiği, hatta bazen Merînîlerin saltanat kavgalarına müdahale ettiği görülmektedir. Merînîler Kastilya ve Portekiz ile mücadele ederken Aragon Krallığı Merînîlerle dostluğa önem veriyordu. Ebû Yusuf Yakub Sebte’de çıkan isyanı bastırmak için 673/1274-75 yılında Aragon’dan yardım istemiştir.⁸⁵⁸

Ebû Yusuf Yakub, Merînîlerin Endülüs’te başlattığı cihat geleneğini, sonunda Nasrîlerle anlaşarak kurduğu “Ceyşü’l-Guzât” teşkilatıyla sürekli hale getirdi. Gırnata’da her an savaşa hazır bekleyen Ceyşü’l-Guzâtı Merînî süvarilerden oluşan ve “Meşihatü’l-Guzât” adı verilen bir grup asker sevk ve idare ediyor, reislerne de “Şeyhu’l-Guzât” deniliyordu. Mansur lakabıyla anılan Ebû Yusuf Yakub, ülkesinin imarına büyük önem vermiş, cami ve medreselerin yanında cüzamlılar ve ruh hastaları için hastaneler, düşkünler için ba-

⁸⁵⁵ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 39-45.

⁸⁵⁶ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 45-54; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 107; Mu’nis, *Târîhu’l-Mağrib*, c. III, s. 23-24; Abdullah Arvî, *Târîhu’l-Mağrib muhavelatun fi’t-terkîb*, ter. Zevkan Kartut, Beyrut 1977, s. 204; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 84; Ceran, Merînîle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 193.

⁸⁵⁷ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. III, s. 55-62; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 108.

⁸⁵⁸ Ceran, Merînîle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

kımevleri yaptırmış, bunların itiyaçlarının karşılanması amacıyla vakıflar kurmuştur.⁸⁵⁹

Sultan Ebû Yusuf Yakub'un Muharrem 685/Mart 1286 tarihinde gerçekleşen ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebû Yakub Yusuf en-Nâsır, Endülüs'te istikrarı sağlamak için öncelikle Nasrî Sultanı ve Kastilya Kralı ile antlaşmalar yaptı. Akralarından birinin Der'a vadisinde çıkardığı isyanı bastırmak üzere gönderdiği kardeşi de asilere katıldı. Sultan bu meseleyi halletmeye çalışırken Merâkeş'e vali olarak gönderdiği oğlu Ebû Âmir'in isyanıyla karşılaştı. Ayrıca Merînîlerin bir kolu olan Vattâsî Ailesinden Ömer b. Yahya el-Vezîr'in isyanıyla yedi yıl uğraştı.⁸⁶⁰

Ebû Yakub, 690/1291 yılında Kastilya ordusunun hücumlarını önlemek amacıyla Endülüs'e geçip Tarif'te karaya çıktı. Şerîş ve İşbiliye şehirleri üzerine düzenlediği saldırılar sırasında Nasrî Sultanı Muhammed el-Fakîh, Kastilya Kralı IV. Sancho ile antlaşma yaptı. Ancak Kastilyalılar 692/1292 yılında Tarifi işgal edince hatasını anlayıp Merînîlerle yeniden ittifak kurdu.⁸⁶¹

Bu arada Abdülvâdiler'den Osman b. Yağmurasan, Nasrî Sultanı Muhammed el-Fakîh ve IV. Sancho ile birlikte Ebû Yakub'a karşı işbirliği yaptı. Ebû Yakub onun bu tavrını affetmedi ve Abdülvâdilere son vermeye karar verdi. Abdülvâdilerin bazı şehirlerini işgal etti ve başşehir Tilemsen'i 8 yıl 3 ay süreyle kuşattı. Ebû Yakub Yusuf sonuçtan tamamen emin olduğu için Tilemsen önüne yeni bir şehir kurdurup bu şehre muzaffer anlamına gelen "Mansûre" adını verdi. Şehrin içinde saraylar, camiler, hamamlar ve hanlar da bulunmaktaydı. Gaye; sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan Tilemsen'in yerini alabilecek yeni bir merkez kurmaktı. Sonuçta burası Mağrib şehirleri arasında ilk sırada yer almayı başardı.⁸⁶² Ancak Tilemsen düşmek üzereyken, Ebû Yakub Yusuf 706/1306-07 yılında, hadımından biri tarafından öldürüldü. 698/1299 yılında Mansûre şehrini kuran Ebû Yakub, zekâtın devlet eliyle toplanmasına son vererek bu işi mükelleflerin iradesine bıraktı, bazı vergileri de kaldırdı. Merînî Devletini daha güçlü ve teşkilatlı hale getirmeye çalıştı.⁸⁶³ el-Mustansır ve Yağmurasan'dan sonra Mağrib'in en büyük hükümdarı olarak tanındı. Endülüs seferlerinden zaferle dönerek büyük ün kazandı. Kurucu, savaşçı ve sofu lakaplarıyla tanındı.⁸⁶⁴

⁸⁵⁹ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. III, s. 65; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 109; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 27-28; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 193.

⁸⁶⁰ en-Nâsırî, *age.*, c. III, s. 66-67; Abunnasr, *age.*, s. 108; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 31-33; Arvî, *Târîhu'l-Mağrib*, s. 205; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 193-194.

⁸⁶¹ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. III, s. 71; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 109; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 33; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 194.

⁸⁶² Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 374.

⁸⁶³ en-Nâsırî, *age.*, c. III, s. 69-70, 88-91; Abunnasr, *age.*, s. 109; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 34; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 194.

⁸⁶⁴ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 372.

Önceki selefleri gibi Mağrib'in tamamında hâkimiyet kurmayı, özellikle askerî alanda güçlenerek Endülüs'teki cihat harekâtında varlık göstermeyi amaçlayan Ebû Yakub, bunu gerçekleştirmek için başta sınır komşuları olmak üzere pek çok devletle siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurdu. Memlûk Sultanlığı ile kurulan münasebetler hac kabileleri sayesinde gelişmiş, ilk hac kafilesi 703/1303-04 yılında yola çıkmıştır. İki ülke arasındaki kültürel ilişkiler siyasî ve ikisadî münasebetlere göre daha canlıydı. Şark İslâm Dünyasından Fas'a gelen âlimler olduğu gibi Merîni âlimleri de başta Mısır ve Suriye olmak üzere diğer İslâm muhitlerine giderek zamanın âlimlerinden istifade etmişlerdir.⁸⁶⁵

Sultan Ebû Yakub'un yerine torunu Ebû Sabit Âmir geçti. Tilemsen kuşatmasını kaldırarak Abdülvâdilerle barış imzalayan Ebû Sabit, Evrebe emirlerinin yanısıra Merîni tahtında hak iddia eden akrabalarıyla uğaşmak zorunda kaldı. Asilerden Şeyhü'l-guzât Osman b. Ebi'l-Alâ el-Merîni Endülüs'ten Mağrib'e geçip Sebte, Gumâre ve Arâiş'i istila etti. Bu gelişmeler karşısında Ebû Sabit Sebte üzerine yürüyerek Zilhicce 707/Haziran 1308 tarihinde şehri kuşattı.⁸⁶⁶

Kuşatma devam ederken vefat eden Ebû Sabit'in yerine geçen kardeşi Ebû'r-Rebi' Süleyman muhasaraya son verip Fes'e döndü. Abdülvâdilerle ve Gırnata Sultanı ile dostluk antlaşmalarını yeniledi. Onun iki yıllık dönemi, sulh, sükun ve refah yılları olarak nitelenmektedir. Bu dönemde ümran gelişirken, lüks ve israf ortaya çıkmaya başladı.⁸⁶⁷

Ebû'r-Rebi' Süleyman'ın ardından tahta geçen Ebû Said II. Osman halka yapılan haksızlıklara son verdi, meks gibi bazı vergileri kaldırdı. Öldürme ve şer'î ceza yüzünden tutuklananların dışındaki mahkumları affetti. Sahillerin daha iyi korunabilmesi için Sellâ şehri tersanesinde yeni bir donanma inşa edilmesini istedi. Ancak oğlunun çıkardığı başta olmak üzere ülkede baş gösteren isyanlarla uğraşmaktan Endülüs'e zaman ayıramadı. İmar faaliyetlerine önem verdi. Fâsü'l-Cedîde (1320), Sahrîc (1321) ve Attârîn (1323) medreselerini yaptırarak dil, edebiyat, Kur'ân, tefsir ve hadis çalışmalarını destekledi.⁸⁶⁸

Ebû Said'den sonra oğlu Ebû'l-Hasan Ali el-Mansur tahta geçti (731/1331). Bu sırada Merîniler, Abdülvâdiler ve Hafsîler birbirleriyle geçinemiyorlardı. Hafsî Sultanının kızıyla evlenerek Hafsîlerle akrabalık kuran Ebû'l-Hasan Ali, Mağrib'deki bu üç Müslüman devletin barış içinde yaşamasını sağlamaya çalıştı. Kendisine karşı Abdülvâdî Sultanıyla ittifak kuran kardeşi

⁸⁶⁵ Ceran, "Merîniler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

⁸⁶⁶ en-Nâsirî, *el-İstikâ*, c. III, s. 83-85, 91-96; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 109; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 35; Ceran, "Merîniler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 194.

⁸⁶⁷ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 97-99; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 35; Ceran, "Merîniler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 194.

⁸⁶⁸ en-Nâsirî, *age.*, c. III, s. 103-112; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 37; Ceran, "Merîniler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 194.

Sicilmâse Emiri Ömer'i öldürttü. 732/1332 yılında Tilemsen istikametine hareket ederek Bicâye'ye yönelik saldırıların ana üssü olan Tiklât'ı ele geçirdi. 735/1335'te Tilemsen'i kuşattı. Vüce, Vehrân ve Milyâne gibi Abdülvâdîlere ait önemli merkezleri hâkimiyeti altına aldı. İki yıl süren kuşatmanın ardından 737/1337 yılında Abdülvâdîlerin başşehri Tilemsen'e girdi.⁸⁶⁹

Ebü'l-Hasan, Nasrî Sultanı IV. Muhammed ile ittifak kurdu. Ebü'l-Hasan'ın gönderdiği kuvvetlerin desteğiyle IV. Muhammed, 709/1309-10 yılından beri Kastilyalıların istilasını altında bulunan Cebel-i Târik'ı 733/1333 yılında geri aldı. Ebü'l-Hasan Ali dönemi Endülüs'te İslâm-Hıristiyan mücadelesinin zirveye ulaştığı bir devir oldu. Oğlu Ebü Malik'in kumandasındaki birliklerin 740/1339-40 yılında Hıristiyanlara yenilerek oğlunun hayatını kaybetmesi üzerine, bizzat kendisi 60.000 kişilik ordusuyla Endülüs'e geçti. Ancak Nasrî Sultanı Ebül-Haccâc I. Yusuf kumandasındaki birliklerin kendisine katılmasına rağmen, Tarîf civarında Kastilya Kralı XI. Alfonso ve Portekiz Kralı IV. Alfonso'nun birleşik kuvvetleri karşısında yenildi (8 Cemaziyel-evvel 741/30 Ekim 1340). Endülüs tarihinin dönüm noktalarından biri olan bu hezimetten sonra Nasrî Sultanlığı Kastilya, Aragon ve Portekiz devletlerine karşı sürekli bir savunma siyaseti izlemeye mecbur kaldı. Mağrib'deki devletler de Endülüs'ü kendi kaderine terk etti. Hıristiyanlar bu galibiyetin ardından pek çok Müslüman beldesini tahrip edip Cezîratü'l-Hadrâ'yı işgal ettiler. Ebü'l-Hasan Ali ise Endülüs'ten ayrılarak faaliyetlerini taht mücadelesi içinde olan Hafsîler üzerine yöneltti. Bicâye ve Kostantine Emirleri gibi pek çok Hafsî Emirinin kendisine katılmasıyla 748/1347 tarihinde Tunus şehrine girdi. Abdülvâdîlerin ardından Hafsîlerin de topraklarını ülkesine katan Ebü'l-Hasan Mağrib'in tamamını ele geçirdi. Ancak bir müddet sonra iktâ arazileri ellerinden alınan bedevi liderleri, isyan ederek Ebü'l-Hasan Ali'yi zor durumda bıraktılar.

Fes ve Tilemsen'den davet edilen ilim adamları, İfrikiyye halkı nazarında Ebü'l-Hasan'ın itibarını artırdı. Böylece birliği yeniden sağlayan Ebü'l-Hasan, Sebte ve Cebel-i Târik'tan Tunus'a kadar bütün Batı Akdeniz ve Sahra ticaret yollarını kontrolü altına aldı.⁸⁷⁰ Ebü'l-Hasan döneminde Merînîler, Batı Sudan'da hüküm süren Mali Devleti ile dostane ilişkiler kurdu, uzun süre devam eden bu ilişkiler ayrıca kültürel ve ticarî hayata yansdı.⁸⁷¹ Mali ve Kastilya idarecileri Ebü'l-Hasan'a tebrik için elçiler gönderdi. Sonunda Merînîler, Siyah Afrika ile Avrupa arasında vazgeçilmez bir unsur hâline geldi.

Ebü'l-Hasan'ın Benî Hilâl ve Benî Süleym kabileleri ile yaptığı savaşlarda öldüğüne dair gelen haberler üzerine oğlu Ebü İnân Fâris, 749/1348 yılında, Merînî Sultanı olarak biat aldı ve babasının sağ olduğunu öğren-

⁸⁶⁹ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 38-52; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 194.

⁸⁷⁰ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 379.

⁸⁷¹ Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

mesine rağmen sultanlıktan vazgeçmeyip mücadelesini sürdürdü. Bu arada Abdülvâdiler de Tilemsen'i geri alarak 749/1348 yılında, on yıl süren Merîni hakimiyetinden kurtuldular. Ebû İnân, 751/1350 yılında, Ümmür-Rebî vadisinde cereyan eden savaştan galip çıkarak Cebelü'l-Hintâte'ye sığınan babasını tahttan feragate mecbur etti. Ebü'l-Hasan Ali kısa bir süre sonra 752/1351 yılında vefat etti. Merîni sultanlarının en büyüklerinden olan Ebü'l-Hasan Ali aynı zamanda edip, şair ve münsidir. İbn Merzûk el-Hattî, *el-Müsnedü's-Sahihü'l-Hasen fî mehâsini Mevlânâ Ebi'l-Hasen* adlı eserinde onun hayatından bahseder. Çok sayıda cami, medrese ve bimaristan yaptıran Ebü'l-Hasan Ali, Mağrib'i tek bir bayrak altında toplayıp birliği sağlamaya çalışmış, devlet yönetimini kendi elinde tutarak ilmî, adlî ve malî alanlarda yeni düzenlemeler yapmıştır. âlimleri teşvik etmiş, alkollü içkilerin zararları hakkında kitap yazan Ebû Zekeriya el-Azeî'yi ve yaptığı usturlâbı kendisine sunan İbnü's-Sebîl et-Teâlimî'yi mükafalandırmıştır. Arap kabileleri onun ölümünün ardından Hafsîlerden Ebü'l-Abbas Ahmed el-Fazl'ın etrafında toplanıp bir süre sonra Kâbis ve Cerbe'ye hakim oldular.⁸⁷²

Mütevekkil Alellah unvanını alan Ebû İnân Fâris önce kardeşleri Ebû Salim ile Muhammed'i Gırnata'ya sürgüne gönderdi. 752/1351'de Tilemsen'e girdi ve Abdülvâdilerin kısa süren ikinci hükümdarlığına son verdi. Sûs bölgesinde isyan eden kardeşi Ebü'l-Fazl'ı ortadan kaldırdı. 757-58/1356-57 yıllarında Portekiz sahillerine saldırması üzerine Portekiz Kralı barış istemek zorunda kaldı. Aragon Krallığı ile iyi ilişkiler kuran Ebû İnân, Hafsîlerin elinde bulunan Kostantine'yi zaptedip Tunus şehrine girdi. 758/1357'de başşehir Fes'e döndükten kısa bir süre sonra boğularak öldürüldü (759/1358). Emîrû'l-mü'minin/halife unvanını kullanan ilk Merîni Sultanı olan Ebû İnân iyi bir savaşçı, aynı zamanda fakih, edip ve şairdi. Mağrib-i Evsat'ı ve İfrikiye'yi yeniden Merîni hakimiyeti altına almış, ancak halefleri bu imkanı iyi değerlendirememiştir. İlim ve sanatın yanısıra imar faaliyetlerinde de bulunan Ebû İnân, birçok şehirde mescit, medrese, zaviye, sebîl ve hamam yaptırmıştır. Onun inşa ettirdiği Tâilâtü Fes adıyla meşhur Bû İnâniyye Medresesi görkemli bir eserdir.⁸⁷³

Devletlerin zayıf noktalarından ve iç karışıklıklarından faydalanmasını bilen Ebû İnân, Tilemsen ve Tunus'u geri aldı. Ancak gerek kendi birliklerinin gerekse Arap kabilelerinin disiplinsizlikleri yüzünden bu bölgedeki hâkimiyetini babasının koruduğu kadar uzun bir süre koruyamadı.

⁸⁷² en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. III, s. 118-126; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 110-111; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 194-195.

⁸⁷³ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, c. III, s. 181-208; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 111-113; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 53-54; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 195.

Birliği sağlamak için büyük gayretler sarfedilmesine rağmen, bunlar olumlu bir sonuç vermedi ve devleti çöküşü önlenemeyecek duruma geldi.⁸⁷⁴

4. Merînîlerin Gerileme ve Çöküş Dönemi

Ebû İnan'dan sonra Merînîlerin gerileme ve çöküş dönemi başladı. Birçoğu çocuk yaşta tahta çıkan sultanlar Arap ve Berberî kabilelerinin isyanları ve iç çekişmeler yüzünden tahtta çok kısa sürelerle kalabildiler. Merkezi otoritenin zayıfladığı, taht kavgalarının arttığı ve iktidarın vezirlerin eline geçtiği bu devirde Abdülvâdîler ve Hafsîler topraklarını Merînîlerden geri alıp devletlerini yeniden kurdular. Ebû İnan'ın ardından oğlu Ebû Zeyyân I. Muhammed tahta geçtiyse de hükümdarlığı çok kısa sürdü. Yerine henüz beş yaşında olan Ebû İnan'ın diğer oğlu Ebû Bekir es-Said sultan ilan edildi. Yönetime Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî hakimdi. Bu durumu kabul etmeyen Merînî devlet adamları Ebû İnan'ın kardeşi Ebû Salim İbrahim'e biat ettiler. (760/1359)⁸⁷⁵

Müstâin Billah unvanını alan Ebû Salim, Nasrî tahtından indirilen V. Muhammed ve meşhu veziri Lisanüddin İbnü'l-Hatib'i ülkesine çağırdı (761/1360). Ebû Salim'in sır katibi olan İbn Haldun ile Lisanüddin İbnü'l-Hatib Merînî sarayında bir araya geldiler. Ebû Salim, 761/1360 yılında Mağrib-i Evsât'ta gerçekleştirdiği harekattan bir netice alamadı ve Abdülvâdîlerin toprakları Merînî hakimiyetinden çıktı. Bu sırada Mağrib-i Aksâ'nın güneyi ve Merâkeş'teki yönetim Ömer el-Hintâtî'nin eline geçti. Sicilmâse bölgesi de Me'kil Araplarının desteğiyle bir Merînî Emirine itaat etti. Devletin zayıflığından faydalanan Vezir Ömer b. Abdillâh el-Fûdûdî, Ebû Salim'den sonra Ebû'l-Hasan Ali'nin soyundan gelen aklı dengesi bozuk Ebû Âmir Taşfîn b. Ali el-Müvesves'i sultan ilan ettirdi (Zilkade 762/Eylül 1361). Ancak ülkede isyanların çıkması üzerine vezir, Ebû Zeyyân II. Muhammed b. Ebî Abdirrahman'ı sultan yaptı. Ebû Zeyyân, bütün yetkileri elinde bulunduran vezirden kurtulmanın yollarını ararken daha çabuk davranan vezir, sultanı boğdurdu ve on yedi yaşındaki Ebû Fâris Abdülaziz b. Ebi'l-Hasan'ı tahta çıkardı (767/1366). Ebû Fâris devlet işlerini yürütmesine tahammül edemeyip onu öldürttü. Ülkede birliği yeniden sağlamak ve devlete dış politikada saygınlık kazandırmak için harekete geçen Ebû Fâris, Nasrî ve Aragon hükümdarlarıyla barış ve dostluk antlaşması imzaladı (768/1367).⁸⁷⁶

Bu dönemde Nasrî ordusu karadan, Merînî donanması denizden hareket ederek Hıristiyanların eline geçmiş olan Cezîratü'l-Hadrâ'yı geri aldılar. Ebû Fâris daha sonra Tilemsen üzerine yürüdü ve 772/1370-71 yılında şehre

⁸⁷⁴ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 380.

⁸⁷⁵ Abunnasr, *age.*, s. 113; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 55; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 195.

⁸⁷⁶ Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 56; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 195.

girip bölgede hakimiyet kurdu. Merînîlere yeniden güç kazandıran Ebû Fâris, Fes’e dönerken yolda vefat etti (774/1372-73). Yerine çocuk yaştaki oğlu Ebû Zeyyân III. Muhammed Said sultan ilan edildi. Bu devirde ülkede istikrar tekrar bozuldu. Nasrî Sultanı V. Muhammed, Merînî Ailesine mensup kumandanların idaresinde görev yapan ve Endülüs cihatlarında büyük hizmetleri görülen Şeyhü’l-Guzâtlık müessesesini ortadan kaldırdı. Gırnata’daki gaziler ve Mağribli gönüllülerden oluşan birlikleri dağıttı. Ayrıca Endülüs’te Merînîlere ait Cebel-i Târik şehri Nasrî Sultanlığına devredilerek Merînîlerin Endülüs’teki varlığını kesin olarak sona erdirmiş oldu.⁸⁷⁷

Ebû’l-Abbas Ahmed b. Ebî Salim İbrahim/Müstansır Billah, Vezir Muhammed b. Osman’ın yardımıyla Merînî tahtına çıktığında (775/1373-74) Merînî toprakları fiilen iki hükümdar arasında paylaşılmış durumdaydı. Fes’te Ebû’l-Abbas Ahmed, Merâkeş’te Nasrî Sultanının desteklediği Abdurrahman b. Ebî Yeflûsen (Yağlûsen) hüküm sürüyordu. 784/1382 yılında Ebû’l-Abbas, Abdurrahman’ı ortadan kaldırıp ülkede tekrar birliği sağladı ve bu başarısını Tilemsen’i ele geçirerek sürdürdü.⁸⁷⁸

Bu sırada Nasrî Sultanının desteğiyle Musa b. Ebî İnân, Merînî tahtına çıktı (786/1384). Fakat yönetim Vezir Mesut b. Rahhû’nun elindeydi. Nitekim kısa bir süre sonra beş yaşındaki Ebû Zeyyân IV. Muhammed, Muntasır Billah unvanı verilerek sultan ilan edildi (788/1386). Ebû Zeyyân ancak kırk üç gün tahtta kalabildi. Vezir Mesut b. Rahhû, onun ardından daha kolaylıkla üzerinde nüfuz kurabileceği Ebû Zeyyân V. Muhammed b. Ebi’l-Fazl’ı sultan ilan ettiyse de bir müddet sonra Ebû’l-Abbas II. Ahmed b. I. Ahmed tahta geçti (789/1387). Ebû’l-Abbas, Vezir Mesut b. Rahhû’yu öldürterek yönetimi kendi eline aldıktan sonra bölgede hakimiyet alanını genişletmeye çalıştı. Abdülvâdîler arasındaki iç savaşta II. Ebû Tâşfîn’i destekledi. Onun desteğiyle Tilemsen’i alan Ebû Tâşfîn, Merînî hakimiyetini tanıyıp yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Ülkesini vezirlerin istibdadından ve Sebte’yi terk etmek durumunda kaldığı Gırnata Sultanlığının baskısından kurtaran Ebû’l-Abbas, devletin çöküşünü geçici olarak durdurmayı başardı. Onun 796/1394’de ölümü üzerine tahta çıkan oğlu Abdülaziz b. Ahmed Tilemsen ve civarını itaat altına aldı. Üç yıl sonra saltanatının sonunda Fes’te ölen Abdülaziz’in yerine kardeşi Ebû Âmir Abdullah geçti. Vezirlerin baskısından kurtulamayan Abdullah’ın vefatının (800/1398) ardından diğer kardeşi Ebû Said Osman’a biat edildi. On altı yaşında olan Ebû Said döneminde ülkenin sınırları korunamaz hale geldi. Tilemsen’i istila eden Hafsî Sultanı Fes üzerine yürüdü. Zor durumda kalan Ebû Said, Hafsî hâkimiyetini kabul ettiğini bildirerek barış istedi (812/1409). Böylece Merînîler Hafsîlere bağlanıp istikallerini

⁸⁷⁷ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 114; Ceran, “Merînîler”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 195.

⁸⁷⁸ Mu’nis, *Târîhu’l-Mağrib*, c. III, s. 57; Ceran, “Merînîler”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 195.

kaybetmiş oldular. 818/1415 yılında Sebte, altın, köle ve baharat yolu ticaretini eline geçirmeyi hedefleyen Portekiz Kralı I. Jean tarafından işgal edildi. 823/1420'de veziri tarafından öldürülen Ebû Said'in yerine geçen kardeşi Adullah (Sidi Abbû) kısa bir süre sonra çıkan isyan neticesinde ortadan kaldırıldı. Bunun üzerine Merînîlerin son sultanı olan Ebû Muhammed Abdülhak b. Ebî Said Osman tahta geçti.⁸⁷⁹

Abdülhak devlet yönetimini hâcible vezirlerine bıraktı. Vezirlik Merînîlerin bir kolu olan Vattâsilere verildi. Bu vezirlerden Ebû Zekeriya Yahya b. Zeyyân el-Vattâsî yönetimi tamamıyla eline aldı ve önemli görevlere akrabalarını getirdi. Ebû Zekeriya'nın iş başına gelmesiyle iç savaş ve karışıklıklar başladı. Ebû Zekeriya, Şâviyye Araplarının başlattığı isyanı bastırmak amacıyla sefere çıktığında bir Arap tarafından öldürüldü (852/1448).⁸⁸⁰

Şu bir gerçek ki, Ebû İnan'ın veziri Hasan el-Fevdûdî eliyle katledilmesinden sonra, sultanlar, vezirler ve haznedarların elinde oyuncak hâline geldiler. Yönetim hakikatte vezirlerin eline geçti. Devlet işlerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunuyorlar, istediklerini atayıp istediklerini tahttan indiriyorlardı. Sultan Ebû Saîd el-Merînî iktidara geldiğinde Vezir Ebû'l-Abbâs gibi mabeyincilerle uğraşmak durumunda kaldı. Sultan Abdülhak tahta çıktığında ise vezirlerin nüfuzu daha da fazla arttı. Vezirler, kimi ulema ve kabilelerin desteğini arkalarına alarak bir takım girişimlerde bulunmaya kalkıştılar. Sultanın ellerinde oyuncak hâline getirdiler. Ne sultanın görüşlerine uyuyor ne de onun emrine uygun hareket ediyorlardı. Sultan Abdülhak, veziri Ebû Zekeriya Yahya el-Vattâsî'nin kendi kardeşleri ve akrabalarını önemli makamlara getirdiğini hissedince, neredeyse kendisini tahttan indireceğini ve yaptığı icraatlardan tamamen habersiz olduğunu anladı.⁸⁸¹ Sultan gelişmelerden rahatsızlık duymakta ve otoritesini sağlamak gayretindeydi. Harun Reşid'in Bermekilere karşı izlediği politikayı kendisine örnek alan Sultan Abdülhak, Vattâsî Ailesine karşı ani bir baskın düzenledi. Mabeyincilerinden özellikle beş tanesinin işini bitirmeyi hedeflemekteydi. Onların başında veziri Yahya İbn Yahya el-Vattâsî ve onun dört akrabası bulunmaktaydı. Bunlardan sadece ikisini ortadan kaldırabildi.⁸⁸²

Vezirlerin artan nüfuzu, kargaşalıkların önü alınamaz hale gelmesi sonucu, Kasrû's-Sağır (Kasr-ı Mesmûde) şehri (862/1458) ve Tanca (869/1465) Portekizlilerin eline geçti. Bu şehirlerin halkı katliama tabi tutuldu. Halkın sultana karşı öfkesi her geçen gün artmaya başladı. Gelişmelerle şaşkına

⁸⁷⁹ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 114; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 64-65; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

⁸⁸⁰ Abunnasr, *age.*, s. 114-115; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 65; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

⁸⁸¹ İdris Azûzî, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk Ârâuhü'l-İslâhiyyetü tahkîku ve dirâse 'Uddetü'l-Mürîd es-Sâdik'*, Matbaatü'l-Füdâle, Muhammediyye 1998, s. 23.

⁸⁸² en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 97.

dönen sultan, Vattâsî Ailesinden aldığı vezirlik görevine iki Yahudiyi getirdi. Vezirliğin Yahudilere verilmesinin ardından ülkedeki Yahudiler fukaha ve eşraf üzerinde baskı uyguladılar. Bu durum halkın öfkesini iyice artırdı. Rivayete göre Yahudi vezirlerden birinin Müslüman bir kadını dövmesi üzerine halk, Yahudileri öldürmeye başladı.⁸⁸³ Karaviyyîn Camii imamı Abdülaziz el-Viryâkilî halkı kışkırtıyor, halk da Yahudilere karşı amansız bir tutum sergiliyor, Sultan Abdülhak'ı acı akibetine doğru sürüklüyor ve onun bizzat kendi ordusu eliyle Fes'e dönerken yolda öldürülmesine (ö. 869/1465) neden oluyorlardı.⁸⁸⁴

Abdülhak döneminde yaşanan çalkantılılar sonucu, içtimaî ve iktisadî hayat tersyüz edildi. Önemli şehir ve limanlardaki ticarî mübadelenin gerçekleştirildiği merkezler, yabancıların eline geçti ve dış ticaret yolları kapandı.⁸⁸⁵ Pek çok olumsuzluklar ve kötülükler ayyuka çıktı. Hebt ve Şâviye kabilelerinin isyanları, Benî Vattâs isyanı, Yahudilerin ekonomik ve idarî hayata müdahil olmaya başlamaları yaşanan bu olumsuzlukların sadece birkaçı idi.⁸⁸⁶

Merînîlerin son zamanlarında ülkenin sahillerine saldıran Hıristiyanlara karşı direniş hareketlerine destek sağlayan tasavvuf çevreleri ve zaviyeler önem kazandı. Ülkede şeriflere de saygı gösterilmekteydi. Neticede halk İdrisîlerden Şerif Ebû Abdillâh Ali el-Hafîd'e sultan olarak biat etti. Merînî Sultanı Abdülhak, Ebû Abdillâh el-Hafîd'in emriyle Fesli bir grup asker tarafından öldürüldü. Böylece Merînîler Devleti şeriflerin idaresindeki halkın isyanıyla son buldu (869/1465). Ancak Ebû Abdillâh el-Hafîd'in saltanatı fazla sürmedi. Vattâsî Ailesinden Muhammed b. Yahya eş-Şeyh yaklaşık yedi yıl sonra iktidarı onun elinden aldı ve bölgeye Merînîlerin devamı olan Vattâsîler hakim oldu (876/1471-72).⁸⁸⁷

Son Merînî Sultanı döneminde bariz konuma gelen Hıristiyan ve Yahudilerin nüfuz sahasını değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Öncelikle şunu belirtelim ki, Merînî toplumunu sultanların mensup olduğu Zenâte kabileleri başta olmak üzere Berberî asıllı kimseler, Cüşem, Me'kil ve Riyâh kabilelerine mensup Araplar, Endülüs muhacirleri, Hıristiyanlar ve Yahudiler oluşturmaktaydı. Bu dönemde Endülüs'ten göç ederek Merînî ülkesine gelenler ülkenin dinî, sosyal ve kültürel hayatında etkili oldular. Tüccar, papaz ya da asker olan Hıristiyan Rumlar Sebte, Tanca/Tanger, Fes, Vehran/Oran, Tile-

⁸⁸³ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 114-115; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 65; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

⁸⁸⁴ en-Nâsırî, *age.*, c. IV, s. 100; el-Meknesî, *Cezvetü'l-İktibâs*, c. II, s. 388.

⁸⁸⁵ Muhammed el-Menûnî, *Melâmihi min tetavvurü'l-Mağribi fi bidâyâtü'l-'usûri'l-hadîseti*, Mektebetü'd-Dirâsâti bi-Câmiati Tunus, ts., s. 774.

⁸⁸⁶ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 22-23.

⁸⁸⁷ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 115; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 66; Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

sen, Bicâye, Kostatine ve Tunus gibi şehirlerde yerleştiler. Fâsü'l-Cedîde yakınındaki Mellâh mahallesi Hıristiyanlara aitti. Ülkenin yerli unsurlarından olup İspanya'dan göç edenlerle kuvvet kazanan Yahudiler ülkede her alanda valıklarını göstermişler, vezirlik dahil önemli devlet görevlerine getirilmişlerdir. Yahudilerin büyük bir kısmı Fes'te Rumlarla aynı mahallede oturmuşlardır. Ayrıca Merâkeş'te de bir Yahudi Mahallesi bulunmaktadır.⁸⁸⁸

5. Merînîler Döneminde Dinî ve İlmî Hayat

Cihadın muhâripleri olarak ün salan Merînîler, kendi özel hayatlarıyla dindarlığın simgesi hâline gelmişlerdir. Merînîler açtıkları medreselerde dinî ilimlerin okutulmasına, devlet memurlarının yetiştirilmesine ve Maliki Mezhebinin yaygınlık kazanmasına hız vermişlerdir. Her yıl Fes'ten Mekte'ye resmî ve özel kervanlar düzenlenirdi.⁸⁸⁹

Merînîler döneminde Malikî ulemasını kaygılandıran en önemli gelişme, Endülüs ve Mağrib'de Şii Mesih inancının yaygınlık kazanmasıdır. İbrahim el-Fezârî isminde Endülüslü bir şahsiyet, 666/1267-8 yılında Malaga'da mehdiliğini ilan eder. el-Fezârî önceleri velayet iddiasında bulunmuş, daha sonra "Beklenen Mehdi" olduğunu ilana kalkışmıştır. Daha sonra ise yeni bir vahiy aldığı iddia ederek peygamber olduğunu söylemiş ve bu hal üzere ölmüştür.⁸⁹⁰ Endülüs'ün güneyinde çok sayıdaki Maliki uleması onun taraftarlarınca öldürülmüş, işkenceye maruz kalmış ya da hapsedilmiştir. Yirmi yıl sonraki 686/1287 yılının Aşure töreninde, Mağrib'in Rif bölgesinde yaşayan es-Sanhacetü's-Sağîr isimli bir Berberî kabileye mensup olan Hacı Abbas İbn Salih isimli bir Berberî şahsiyet, ayaklanma başlatmış ve kendisinin Fatmî Resulü olduğunu iddia etmiştir. Mağrib'in kuzeyinde gerçekleşen isyanı, Merinî askerî güçleri tarafından bastırılana kadar geniş bir yıkıma yol açmıştır.⁸⁹¹

Sünnî anlayışa tepki olarak doğan bu tür isyan hareketleri ile mücadele eden Mağrib uleması, sünnî İslâm anlayışının koruyucusu olarak gördükleri Merînîlerin yardımına başvurdu. Ulemanın desteği ile Merinî iktidarı, Malikiği resmî din politikası hâline getirdiler.⁸⁹² Murabıtların hilafet politikasını benimseyen Merînîler, sünnî İslâm politikasını takip ettiler. Mısır'da temsili olarak varlığını sürdüren Abbasi hilafetini tanıdılar. Mısır Memlûklüleri ile yakın ilişki kurdular.⁸⁹³

⁸⁸⁸ Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196.

⁸⁸⁹ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 384-385.

⁸⁹⁰ Ahmed İbn İbrahim el-Kastalî, *Tuhfetu'l-muztarip bi-bilâdi'l-Mağrib li-men lehû mine'l-ihvân fi kerâmâti's-şeyh Ali Mervân*, haz. Fernando de la Granja, Madrid 1974, s. 81-82.

⁸⁹¹ Abdülhak İbn İsmail el-Bâdisî, *el-Maksadu's-şerif ve'l-menzeu'l-latif fi't-tarîfi bi-sülehâir-Rif*, haz. Said Ahmed Arab, Rabat 1982, s. 115; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 126.

⁸⁹² Cornell, *Realm of the Saint*, s. 126.

⁸⁹³ Muhammed el-Menûnî, "Alâkâtu'l-Mağrib bi's-şarki fi'l-asri'l-Merînî'l-evvel", *Varakâtu ani'l-hadâra'l-Mağribiyye fi asri Ben-i Merîn*, Rabat 1979, s. 130.

Merînîler döneminde Mağrib ile Mısır arasındaki sıkı ilişkilerden doğan en önemli kültürel olaylardan birisi, şarktaki pedagojik tekniklerin, eğitim sisteminin benimsenmesidir. Bu değişikliğin en bariz örneği, gramer, kelâm ve fıkıh derslerinde muhtasarlara dayalı bir öğretim sisteminin benimsenmesidir. Fıkıh usulü muhtasarı olarak tanınan *Muhtasâru İbn Hâcib*'in 720/1320-1 yılındaki girişi ile bu muhtasarlara kullanılması hızla artmıştır.⁸⁹⁴ Muhtasarlara dayalı bir eğitim sisteminin benimsenmesinin dinî ve resmî alanda uzmanlık seviyesinin düşmesine yol açtığını ileri süren sûfi şair ve matematikçi İbnü'l-Bennâ el-Merrâkuşî (ö.721/1321) tarafından bu uygulama kaldırılmaya teşebbüs edilmişse de, kırsal kesimlerde bu kitapların popülaritesi onun itirazlarını tartışmalı hâle getirmiştir. Bu metodu Mağrib'de ilk kullananlar Sûs'un Mesmûde ulemasıdır. İmi-n-Tanut, Sebte, Tıt-n-Fıtr, Bâdis ve Asafi gibi bölgelerde de yaygınlık kazanan muhtasar geleneği, camilerle diğer eğitim kurumlarında geniş bir kabul görmeye başladı.⁸⁹⁵ Sonunda muhtasar geleneği olağan bir süreç hâline geldi. Muhtasar âdeti ulema tarafından kolayca benimsendi. Bununla dinî ve şer'i kaynakların standartlaştırıldığı düşünülüyordu. Muhtasar geleneğinin benimsenmesinden önce, devletin kontrolündeki Fes medreselerinde uygulanan sistemin kırsal kesimlerde yaygınlaşması söz konusu değildi.⁸⁹⁶

Merînîlerin eğitim politikası, resmi ideolojiye dayalı ve ortak bilincin oluşmasını hedeflemekteydi. Merînî medreselerinde okutulan fıkıh/hukuk ilmi, ihtisas yapmak isteyen tüm öğrencilerin temelde almaları gereken zorunlu bir eğitimdi. Mağrib entelektüellerinin yetişmesinde bu disiplinin değeri oldukça yüksekti. Birer şair, tarihçi, coğrafyacı, hukukçu, devlet adamı veya matematikçi olarak yetişen ulemanın hepsi, hukuk nosyonu ile yetişmişlerdi. Öyle ki o dönemde alan dışı konularda bile hukuk mantığı aranmaktaydı. Ciddi bir program dâhilinde ele alınan konu bütünlüğü olmamakla birlikte, dinî ilimler sahasında hukuk usulüne giriş tarzında belli kalıplar sunuluyordu. Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *Risâle*'sine, İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasâr'ına*, Halil İbn İshak (ö.805/1402-3)'ın *Muhtasâr'ına* ve Sahnûn'un *Müdevvene*'sine müracaat edilirdi.⁸⁹⁷

Merînîler, Mağrib tarihinde ilk defa başşehir Fes'i ve diğer şehirleri medreselerle donattılar. Sultanın ve devlet adamlarının kurdukları vakıflar sayesinde medreseler gelişti. Malikî fıkıhı yaygınlaştırıldı. Merînîlerin başkentinde, Karaviyyin Camii Üniversitesine bağlı en az sekiz yatılı okul inşa edilmişti. Sultan Ebü'l-Hasan'ın iktidarı döneminden itibaren Meknes,

⁸⁹⁴ el-Menûnî, "Alâkâtü'l-Mağrib bi's-şark", *Varakâtu ani'l-hadâra'l-Mağribiyye*, s. 199.

⁸⁹⁵ el-Menûnî, *age.*, s. 200-201.

⁸⁹⁶ Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton 1992, s. 44-94; Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus 1190-1350*, Cambridge 1994, s. 69-90.

⁸⁹⁷ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 128.

Merâkeş, Tâze, Sellâ, Tangier, Anfa, Asafi ve Azmûr gibi eyalet kentlerinin her birinde en azından birer medrese inşa edildi.⁸⁹⁸ Endülüs'ten iltica eden âlimlere kucak açan Merînî Sultanları ilim adamlarına büyük değer verdiler. Saraylarında ilim meclisleri toplayarak âlimlerden istifade ettiler. İbn Haldun, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, Ebül-Kasım İbn Rıdvan, İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî, İbn Merzûkel-Hatîb, İbnü'l-Ahmer ve İbn Cüzey gibi meşhur âlimleri önemli devlet görevlerine getirdiler. Ebü'l-Hasan'ın himayesindeki âlimlerin sayısı hakkında verilen rakamlar dikkat çekicidir. Onun Tunus'tan Fes'e dönerken geçirdiği deniz kazası sırasında 400 âlimin bulunduğu kaydedilmektedir. Birçok âlim Merînîlerle ilgili eser yazmış veya hükümdarlar adına eser kaleme almıştır. İbn Ebû Zer', Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbn Merzûk el-Hatîb ve İbnü'l-Ahmer bunlar arasında sayılabilir. Medreselerin yanında cami, tekke ve ribatlar da inşa edilmiştir. Sultanların sarayındaki kütüphane ülkenin en büyük kütüphanesidir.⁸⁹⁹

Merînîler döneminde inşa edilen Malikî medreseler, İslâm dünyasının diğer yörelerindeki benzerlerinden farklılık arzlemektedir. Malikî medreselerinde özel yetenek önemli bir etkeni. Özel kişi ve aileler maaşlı ödeneklerle bu medreselerde istihdam edilirdi. Bu nedenle Mağrib medreseleri, daha çok devlet destekli resmi kurumlar hüviyetinde idi. Medrese eğitiminin desteğine sunulan vakıflar inşa edildiği şehrin kadısı tarafından atanan nazırların kontrolü ve denetiminde idi. Bu düzenleme, Merînî Sultanları ile destekçilerine medreselerin işleyiş tarzını kontrol etme ve medrese hocalarını atama fırsatı veriyordu.⁹⁰⁰

Bu dönemde tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve tasavvuf ilimlerinde Muhammed b. Yusuf b. İmran, Muhammed b. Ali el-Abîd el-Kirâm, Muhammed b. Muhammed el-Harrâz, Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Kirâm el-Kurtubî, Meymûn el-Fehhâr, Abdülmüheymin el-Hadramî, Muhammed b. Abdürrezâk el-Cezûlî, Muhammed b. Saîd b. Muhammed b. Osman el-Endelûsî, Yahya b. Ahmed es-Serrâc, Muhammed b. Muhammed el-Makkârî, Ahmed b. Kasım b. Abdurrahman el-Cüzâmî, İbn Mansûr el-Mağrâvî, İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî, İbnü'l-Hâc el-Abderî, Muhammed b. Musa el-Halfâvî, Abdurrahman b. Affân el-Cezûlî; lügat ve nahiv alanında İbnü'l-Bakkâl Muhammed b. Muhammed, Muhammed b. Musa es-Selevî, Mekkûdî, Muhammed b. Ali es-Sebtî, İbnü'l-Murahhal ve nahiv çalışmalarının temeli sayılan *el-Âcurrûmiyye*'nin sahibi İbn Âcurrûm; tarih, coğrafya, astronomi ve matematik dallarında İbn Merzûk el-Hatîb, İbnü'l-Ahmer, İbn Abdülmelik, *el-Enîsü'l-mutrib*'in yazarı İbn Ebû Zer', *el-Beyânü'l-muğrib*'in yazarı İbn İzârî, *Zehretü'l-âs binâ'i medineti Fes*'in sahibi Ebü'l-Hasan Ali el-Ceznâî, meşhur tarihçi

⁸⁹⁸ Cornell, *age.*, s. 128.

⁸⁹⁹ Ceran, "Merînîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 196-197.

⁹⁰⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 128.

ve sosyolog İbn Haldun, *Tahrîcû’l-delâlâtî’s-sem’iyye* adlı eserin müellifi Ali b. Muhammed el-Huzâî, *Mil’û’l-aybe*’nin sahibi İbn Rüşeyd, *er-Rihletü’l-Mağribiyye*’nin yazarı Ebû Muhammed el-Abderî, İslâm Dünyasının büyük seyyahı İbn Battûtâ; vakit tayini, mevsimler ve güneşin durumu hakkında bazı keşiflerin sahibi İbnü’l-Bennâ el-Merrâkûşî, yaptığı usturlabı Sultan Ebü’l-Hasan’a takdim eden ve usturlabı ağırlığınca altınla mükafatlandırılan İbnü’s-Sebil et-Teâlîmî, yine usturlap sahibi Abdurrahman b. Muhammed el-Câdirî, Ali b. Ali b. Ömer el-Merrâkûşî, Ahmed b. Abdillâh el-Attâr, Muhammed b. Abdillâh et-Tâdilî en tanınmış âlimlerdendir. Ahmed b. Muhammed el-Ceznâî, Muhammed b. Yahya el-Azeffî ve Kasım el-Kureşî dönemin meşhur tabipleri arasında sayılabilir.⁹⁰¹

Ayrıca bu dönemde özellikle Fes şehrinde olmak üzere “dârü’l-fakiha” adı verilen kızlara ait medreselerin bulunduğu, buralardan Sâre bint Ahmed b. Osman, Ümmü Hânî el-Abdûe ve kız kardeşi Fatıma ve Ümmü’l-Benîn gibi kadın âlimlerin yetiştiği kaydedilmektedir.⁹⁰²

Bilhassa Endülüs tarzı mimari ve süsleme sanatını yaygınlaştıran Merînîler, kurdukları veya imar ettikleri Fâsü’l-Cedîde, Binye, Mansûre, Meknes ve Titvân gibi şehirleri cami, medrese, kütüphane, zaviye, kale, köprü, su kemeri ve çeşmelerle donattılar. Fes’te Saffârîn, Hulefâiyyîn, Beyzâ, Sihric, Attârîn, Misbâiyye, Bû İnâniyye/Tâilâtü Fes ve Sellâ’daki Tâlia Tıp Medresesi bu devirde inşa edilen medreselerin başta gelenleridir. Camilerin en önemlileri ise Fes şehrinde Hamrâ, Lellâ Zehra ve Lellâ Garîbe, Tilemsen yakınlarında Mansûr Camii, Ubbâd/Sidi Bû Medyen Camii ile Sidi el-Halvî Camiidir. Çinileri, duvar ve tavan nakışları, muhteşem ahşap mihrabı ve çinili minaresiyle Ubbâd Camii bir müzeye benzetilmektedir. Merînîlerin Fâsü’l-Cedîde’de yaptırdıkları surun Bâbü’s-Semmârîn, Bâbü’l-Dekkâkîn ve Bâbü’l-Mahzen adları taşıyan kapıları günümüze kadar gelmiştir. Hükümdarların türbelerini ihtiva eden Şellâh Külliyesi de zamanımıza ulaşan eserler arasındadır.⁹⁰³

6. Merînîler Döneminde Tasavvufî Hayat

Merînîler fıkah ilmine önem atfeden bir eğitim sistemi benimsemişlerdir. Bunun sonucunda fukahanın sûfilere yönelik karşıt tutumu ortaya çıkmıştır. Merînîler dönemindeki tasavvuf aleyhtarlığı iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, Murabıtların Endülüs’te *İhyâ’nun* yakılmasına varan tutumlarını devam ettirmeleridir. Ebü’l-Hasan el-Merînî dönemindeki saray hayatı kayıtlarında belirtildiğine göre, Muhammed İbn Merzûk et-Tilimsânî (ö.781/1379) Fes ulemasının modası geçmiş eski tartışmaları sürdürmeyi en-

⁹⁰¹ Ceran, “Merînîler”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 198.

⁹⁰² Ceran, *agm*, c. XXIX, s. 198.

⁹⁰³ Ceran, *agm*, c. XXIX, s. 198.

gellemeye çalıştığını belgelemektedir. et-Tilimsânî, Gırnata Sultanının Allah tarafından cezalandırıldığına dair öykülere yer vermektedir. Sultanın acı akıbete maruz kalmasının başlıca sebeplerinden birini, dar görüşlü ulemanın telkinlerine kanarak Gazâlî'yi "rafizî" şeklinde görmesi diye belirtmektedir.⁹⁰⁴

Tasavvuf aleyhtarlığının ikinci şekli, İslâm'ın batınî ve mistik yorumuna karşı yöneltilen tepkidir. Bu hareket ünlü Hanbeli hukukçusu İbn Teymiye'nin öğretileri ile canlandırılmıştır. İbn Merzûk, İbn Teymiyye'nin Mağrib'deki iki öğrencisinden bahsetmektedir. Bunlar; Merînî Sultanı Ebû'l-Hasan'ın danışmanı Ebû Zeyd Abdurrahman ve Ebû Musa İsa el-Buraşî'dir. İbn Teymiyye'nin bu tür takipçileri, Merînîler Sarayında oldukça etkili şahsiyetlerdi.⁹⁰⁵ Eleştirilerin temel hedefi, Murabıtlar Devletinin parçalanma aşamasında yaşanan kargaşada ortaya çıkan kırsal kesimdeki tasavvuf anlayışdır. Taşralı sûflilerin ilk hasımlarından biri Ebû Muhammed el-Fiştâlî (ö.660/1261)'dir. Kendisi bu tip sûfleri dünyevî arzularını tatmin etmek, saf insanları kandırmak, hırslarını gizleyerek kendilerini masum gibi göstermek suretiyle ikiyüzlü davranan isimler diye nitelendirmektedir. Daha politik bir görüş ise Abdülaziz el-Kayrevânî (ö.750/1349-50) tarafından seslendirilmiştir. O, Mağrib'in kırsal kesim sûflerini, zahir ulemaya karşı bir tehdit olarak algılamaktadır. Dindar, muttaki ve sosyal hayatın içinde olan sûfler bile onun öfkesinden paçayı kurtaramamışlardır. Gerçekten de onların egemen konumları sûfleri genelde tehlikeli bir durumla karşı karşıya getirmiştir. Zira onlara göre sûflerin genel kanaatleri şer'î anlayışa ters ve İslâmî ölçülere uymayan bidat uygulamalardır. Bu nedenle de zehrin insan bedenine verdiği zarardan daha vahim etkenlerdir. Kayrevânî'ye göre sûflerin dine verdikleri zarar, zina, hırsızlık, diğer haram ve günahlardan daha fazla olmuştur.⁹⁰⁶

Ulemanın tasavvuf erbabına yönelik menfi tutumunun bir benzeri, kendilerine "es-sûfiyye" denilen şehir meşayihü ile kendilerine "el-fukara" adı verilen kırsal kesim sûfleri arasında gerçekleşmiştir. Genelde medrese eğitimi alan ve belirli bir ahenk içerisinde seyreden Mağrib'in kurumsallaşmış şehir sûfleri, gerek teorik gerekse pratik sahada kırsal kesim sûflerinin tutumlarına genelde temkinli ve şüpheli yaklaşmışlardır. Bu tutum, İbn Merzûk'un yazılarında rahatlıkla görülebilmektedir. İbn Merzûk, taşralı sûfleri ilmiye sınıfının hassasiyetini göz ardı etmekle suçlamaktadır.⁹⁰⁷ O,

⁹⁰⁴ Muhammed İbn Merzûk et-Tilimsânî, *el-Müsnedu's-sahihi'l-Hasen fi mu'asiri ve mehâsini Mevlânâ Ebî'l-Hasen*, ed. Maria-Jesus Viguera, Algiers 1981, s. 307-309.

⁹⁰⁵ et-Tilimsânî, *el-Müsnedu's-sahihi'l-Hasen*, s. 265-266.

⁹⁰⁶ Ebu'l-Abbas Ahmed İbn Yahya b. Muhammed el-Venşerîsî, *el-Mî'yârü'l-mu'rib ve'l-cami'l-muğrib an fetâvi ehli 'İfrîkiyye ve'l-Endulus ve'l-Mağrib*, haz. Muhammed Haccî, Rabat 1981, c. II, s. 30-31; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 129.

⁹⁰⁷ et-Tilimsânî, *el-Müsnedu's-sahihi'l-Hasen*, s. 162.

kırsal kesim sūfliğini erken dönemden beri varlığını sürdüren murabıtlık geleneği ile özdeşleştirmektedir. Ebü’l-Hasan el-Merîni’nin Tilemsen’i fethettikten sonraki durumunu anlatırken İbn Merzuk, Cezâyir’in Şelif dağlarından gelen bir murabit heyetinin sultanın başını öpmek suretiyle mecliste kargaşa yaşanmasına yol açtığından bahsetmektedir. Sultanın danışmanı sıfatı ile İbn Merzuk, murabit reisinin protokole aykırı tutum sergilemeyi sürdürmesini engellemeye kalkışınca, Ebü’l-Hasan şu sözü ile onları kendi hâline bırakmasını söylemiştir:

“*Brak yapşın yapacağını. İzin ver bununla hayır duada bulunmak istiyor galiba. Onun ecri niyetinden olacaktır. O bildiğinden şaşmaya caktır.*”⁹⁰⁸

Tasavvuf ve sūfilere yönelik bu tenkitler, bizleri, Merîniler döneminde tasavvufun etki ve nüfuzunu kaybettiği, önemini yitirdiği, Muvahhidler dönemindeki konumunu kaybettiği ve devlet desteğinden uzak kaldığı gibi bir intibaya sevk ettirmemelidir. Tam tersine baştan sona Merîniler döneminde Hanedanlık, sūfilere seçkin maneviyat önderleri olarak tanıdırlardır. Hatta Sultan Ebü Yusuf’un annesi Ümmü’l-Yemin, Merîniler dönemi tarihçileri tarafından salih bir şahsiyet ve Ebü Osman el-Varyağlı’nın müridesi şeklinde tanıtılmaktadır.⁹⁰⁹ el-Bâdisî, Rif dağlarında yaşıyan Bekküye sūfilerinin yılda üç defa aynı bölgede yaşıyan bir kabile reisinin kız kardeşı olan dindar bir kadın tarafından vakfedilen ribatta toplandıklarını söylemektedir.⁹¹⁰

Merîniler devrinde yaygınlaşan tasavvuf hareketleri Fes’in dinî hayatına yeni bir çehre kazandırmış, özellikle Medyeniyye ve Şâziliyye tarikatları yaygınlık kazanmıştır. Şâziliyyenin kollarından Cezûliyyenin kurucusu Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûli, Ebü’l-Abbâs İbnü’l-Âşir ve İbn Abbâd er-Rundî gibi mutasavvıflar sosyal hayata aktif olarak katılmış ve cihat hareketinde önemli rol oynamışlardır.⁹¹¹

Mağrib’in Akdeniz sahili, entelektüel faaliyetlere kaynaklık yapan önemli bir merkezdir. Maneviyat başkenti ve ilim merkezi olarak tanınan Sebte’nin nüfuz sahası olan Rif dağları ile Cebele doruklarında Benî Azafi Ailesine mensup ulemanın özerk girişimleri ile tasavvufi hayatta canlılık sağlanmıştır. İlmî dokusunu asırlardır koruyan Mağrib’in Kuzey bölgeleri ve Fes, Mağrib’in güneyine kadar uzanan diğer bölgelere yeni düşünce ve fikir akımlarını transfer eden bir hüviyete sahip olmuştur.⁹¹² En önemlisi de Mağrib’in kuzey bölgelerinin ilk tarikat yapılanmalarına meskenlik yapma-

⁹⁰⁸ et-Tilimsânî, *age.*, s. 163; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 130.

⁹⁰⁹ Ebu’l-Hasan Ali İbn Ebî Zer el-Fâsî, *el-Enîsu’l-mutrib bi-ravdi’l-kurtâs fi ahbâri mulûki’l-Mağrib ve tarihi medineti Fes*, Rabat 1973, 297.

⁹¹⁰ el-Bâdisî, *el-Maksadu’ş-şerif*, s. 92.

⁹¹¹ Ceran, “Merîniler”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 198.

⁹¹² el-Bâdisî, *el-Maksadu’ş-şerif*, s. 69.

sıdır. Bu durumun ilk yazılı örneğine Bâdisî'nin kayıtlarında rastlamaktayız. Buradaki kayda göre Rifâî şeyhi olan el-Hac Hassûn el-Bakkûvî (ö. 7/13. yüz-yılın ilk çeyreği)'nin tarikatin piri olan Ahmed er-Rifâî (ö.578/1183)'ye ulaşan silsilesi Ebû Medyen yoluyla gerçekleşmektedir.⁹¹³

İki buçuk asırlık Merînîler döneminde tasavvuf, ulema arasında da rağbet görmüştür. Önceki asırlarda olduğu gibi bu dönemde de tasavvufla diğer İslâmî disiplinler arasında karşılıklı iletişim gerçekleşmiştir. Çok sayıdaki tanınmış sūfînin fikhî ve ilmî görüşleri ile ulemeden sayıldığı görülmektedir. Örneğin bir hadis âlimi olarak bilinen Muhammed İbn Ruşeyd es-Sebtî (ö.721/1321)'nin hem Mağrib'de hem de Endülüs'te Cuma vaizliği ve imamlığı yaptığı söylenebilir. Dönemin meşhur sūfîlerinden Muhammed İbn Ali b. Abdurrezzak el-Cezûlî (ö. 749/1348) ise kadı olarak hizmet vermiş, fıkıh usulü kuramcılarında biri hâline gelmiş, en az üç Merînî sultanını irşad etmiştir.⁹¹⁴ Diğer yandan hukukçu ve tarihçi kişiliği ile tanınan, üst düzey ilmî şahsiyeti ile bilinen ve kendisine saygı duyulan Muhammed İbn Gâzî (ö.896/ 1491) de kendisini Üveysî olarak tanıtmakta, silsilesini Hızır (a.s.) isnat etmekte ve Hızır (a.s.)'dan ilm-i ledün aldığını söylemektedir.⁹¹⁵

Gerek zahir ulemasının gerekse şehirli meşayihın olanca korku ve hasasiyetine rağmen, Mağrib'in taşra sūfîlerinin hepsi de cahil ve şer'î titizlikten uzak kişiler demek değildi. Taşra sūfîleri de on üçüncü yüzyılda ülke genelinde eğitim veren medreseler açmışlardı. Örneğin; Sûs'un Nûl Lampa denilen bir köyünde kurulan bir ribat, fıkıh ve matematik eğitimi verirken, Ebû Süleyman el-Hâhî (ö.663/1264-5) isimli şeyhin ders halkaları ciddiyeti ile tanınmakta idi.⁹¹⁶ Der'a vahasında kurulan ribat ise, Kur'ân eğitimi veren ve kültürel faaliyetlere katkıda bulunan önemli merkezlerden biridir. Ali İbn Tarûmî (ö.721/ 1321) tarafından kurulan ribata gelince, o da Büyük Atlas dağlarında yer alan Heskûre bölgesine hayatiyet kazandıran bir ilim ve irfan ocağıdır.⁹¹⁷ Tîr-n-Fıtr Ribatı şeyhlerinden Ebû'l-Hasan Ali el-Emgâr Kuzey Dükkâle'nin manevî lideri olarak görülmüş, aynı zamanda bölge idaresini kontrolünde tuttuğu için reis olarak isimlendirilmiş, seleflerinin yolunu takip ederek Maliki fıkıhı ve Kur'ân eğitimi derslerini sürdürmüştür.⁹¹⁸ Muhammed Salih el-Megîrî (ö.631/1234) tarafından kurulan Asafî Ribatı ile Ebû Zeyd el-Hezmîrî (ö.706/1306-7) liderliğindeki Ağmât Ribatı kırsal kesimde

⁹¹³ el-Bâdisî, *age.*, s. 63-64; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 131.

⁹¹⁴ et-Tilimsânî, *el-Müsnedü's-sahihi'l-hasen*, s. 262-265, 410-411.

⁹¹⁵ Ebû Abdillah Muhammed İbn Gâzî el-Meknesî, *Fihristü İbn Gâzî: et-teallul bi-rusumi'l-isnâd ba'de intikâli ehli'l-menzihi ve'n-nâd*, haz. Muhammed ez-Zâhî, Casablanca 1979, s. 91.

⁹¹⁶ el-Menûnî, "Medhâl ilâ târihi'l-fikri'l-İslâmî", *Varakâtu ani'l-hadâra'l-Mağribiyye*, s. 206.

⁹¹⁷ el-Menûnî, *age.*, s. 206.

⁹¹⁸ Muhammed İbn Abdulazim ez-Zemmûrî, *Behcetü'n-nâzurîn ve ünsü'l-ârifîn ve vasiâtü Rabbi'l-âlemîn fi menâkibi ricâli Emgârî's-sâlihîn*, elyazması, Bibliotheque Hassania (el-Hizânetü'l-Haseniyye), Rabat, no: 1358, vr. 161; el-Menûnî, *age.*, s. 206.

ağırlığını hissettiren, kültür transferini sağlayan, bölge halklarının manevî dinanizmini gerçekleştiren belli başlı ribatlardan ikisidir.⁹¹⁹

6.1. Merîni Sultanlarının Tasavvuf Erbabına Hürmet Beslemesi

Merîni Sultanlarının tasavvuf erbabına saygısı son derece ileri düzeydedir. Kaynaklar, Sultan Abdülhak el-Merîni’yi duası makbul ve saygın, oruca ehemmiyet veren, evrad ve ezkara düşkün olan, nerede bir âlim veya salih zât olduğunu duysa oraya giden ve onu ziyaret eden bir kişi olarak tanıtmaktadır. Aynı şekilde Sultan Ebû Said’in de ulemaya hürmet, sulehaya saygı gösterdiğinden ve onların huzurunda edebe riayet ettiğinden bahsedilmektedir.⁹²⁰ Sultan Ebû Yusuf da Endülüs’e Mağrib salihlerinden bir grupla geçiş yapmıştır. Felvât’ta zaviyeler yaptırmış, gelip geçenlerin yedirilmesi, muhtaçların desteklenmesi amacıyla bu zaviyelere vakıflar tahsis etmiştir. Sultan Ebû’l-Hasan el-Merîni ise Meknes’te iki zaviye inşa etmiş ve bu zaviyeleri gariplerin barınma merkezi hâline getirmiştir.⁹²¹

6.2. Merîniler’in Tît Ribâtı’na Tanıdığı İmtiyazlar

Merîni Sultanlarının en fazla itibar ettiği tasavvufî zümre Emgariyye Tarikatıdır. Muvahhidler Devletinin Sultanı Ebû Debbûs’un Emgariyye Tarikatına ait Tît Ribâtı’na tanıdığı imtiyazların bir benzeri, Merîniler tarafından da tanınmaya başlanmıştır. Hanedanlıklarının daha başında Emgâriyye Tarikatına desteğini esirgemeyen Merîniler, Ebû Debbûs’un tanıdığı imtiyazların daha fazlasını vermeye, onların neseplerine saygı duyduklarını, 703/1304 yılında gerçekleşen hac kafilesine Tît Ribâtı şeyhinin başkanlık etmesini istediklerini beyan etmişlerdir.⁹²² Tît Ribâtı’na karşı özel bir teveccüh gösterisinde bulunan Merîniler, ribâtın özerk bir yapı sergilemesine ve değişik imtiyazlara sahip olmasına özen göstermişlerdir. Bu imtiyazların bir gereği olarak ribâtın şeyhlerini, kadılık ve imamet gibi önemli mevkilere getirmişlerdir. Sanhâce halkından toplanan vergilerden ribâta özel ödenek ayırmışlardır. Bu da yaklaşık senede 100 altın dinar tutarındadır.⁹²³ 696/1297 yılında yayınlanan bir fermanla dönemin Tît Ribâtı şeyhi Ebû Mûsâ İsa Emgâr’a, Azmûr Sanhâcelileri arasında ortaya çıkan adlî sorunların çözümlenmesi ve yerel mahkeme üyeliği görevi verilmiş, bölgenin hukûkî sorumluluğunu üstlenmesi karşılığında devlet tarafından kendisine ayda on altın dinar değerinde ödenek yapılacağı beyan edilmiştir. Fermâna konulan ilave maddeyle, ribât murabıtları buradan ayrılmadıkça ya da manevî şahsiyetlerine hâlel getir-

⁹¹⁹ el-Menûni, *age.*, s. 207; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 131.

⁹²⁰ Benabdillah, *Meâlim*, c. I, s. 56.

⁹²¹ Benabdillah, *Meâlim*, c. I, s. 84.

⁹²² el-Menûni, “Medhâl ilâ târihi’l-fikri’l-İslâmî”, *Varakâtu ani’l-hadâra’l-Mağribiyye*, s. 132.

⁹²³ Mâzûni, “Ribât Tib”, *er-Ribâtât ve’z-Zevâyâ*, s. 43.

medikçe dinî ilimlerde otorite kabul edilecek ve hizmetleri desteklenecektir.⁹²⁴ Daha sonra yayınlanan ikinci fermanla ise Benî Emgâr'ın Merînîler Devleti açısından ne kadar büyük öneme hâiz oldukları vurgulanmaktadır. Bu imtiyazlar, daha sonra 729/1328, 821/1418 ve 850/1446 yıllarında yayınlanan en az üç fermanla daha teyit edilmiştir.⁹²⁵ Merînîler Devleti'nin Tîr Ribâtı ile olan ilişkisinde Ebû İnan Fâris el-Mütevekkil b. Ali'nin (749-759/1348-1358) saltanatı sonrasında tutum değişikliğine gidilmiştir. Gelişen süreç içerisinde birtakım siyasî ve iktisadî kısıtlamalar yapılmıştır. Ebû İnan şeriflere destek olan, her vesileyle onlara arka çıkan Merînî Sultanlarının sonuncusudur. Onun saltanatından sonra Şerif Ailelerine ve tasavvuf erbabına karşı Merînîler'in izlediği politikada değişim yaşanmıştır. İzlenen bu siyasetin etkisiyle Tîr Ribâtı şeyhlerinin yıldızı sönmüştür.⁹²⁶

6.3. Merînîlerin et-Tâifetu'l-Hâhiyyûn ile İrtibatları

Merînîler döneminde güçlü tasavvuf zümrelerinden biri de et-Tâifetu'l-Hâhiyyûndur. et-Tâifetu'l-Hâhiyyûn, Emgâriyyeden sonra Mağrib'de Ebû Medyen geleneğini temsil eden en önemli tarikattır. Kurucusu Ebû Zekeriya el-Hâhî (ö.7/13. yüzyılın sonu)'ye nispetle et-Tâifetu'l-Hâhiyye diye anılan bu ihvan grubu, Merâkeş'in güneyindeki Büyük Atlas dağlarında yapılanmıştır. Hâhiyye fukarası tüm gayretleri ile sünni anlayışı benimsemelerine, Maliki hukukuna sadık kalmalarına, aralarından çok sayıda matematik gibi müspet bilimlerde yetişmiş şahsiyet çıkmasına rağmen, şeyhlerine bağlılıkta titiz ve fanatik davranmaları nedeniyle ulema tarafından şiddetli eleştiriye maruz kalmışlardır. Daha da kaygı verici durum ise el-Hâhî'nin kitlelerin katıksız bağlılıklarından memnun kalması, çoğu taraftarının onu tenkit eden veya başka şeyhlere intisap etmek suretiyle tarikatından ayrılanların olağanüstü bir şekilde cezalandırıldığına inanmalarıdır.⁹²⁷ Müsamahalı bir fakih ve sûfi olan İbn Kunfuz bile Hâhiyyun arasında salih zatların bulunduğunu söyledikten sonra şu ikazı yapma gereğini hissetmektedir: *"Fakat Hâhiyyûnun hepsi böyledir anlamına da gelmez."*⁹²⁸

et-Tâifetu'l-Hâhiyyûnun en önemli temsilcisi, Ahmed İbn Âşir el-Kirâm (ö.764/1362)'dir. Kendisi, Sellâ kentinin hamisi kabul edilmektedir. Günümüzde İbn Âşir Türbesi etrafında birtakım âdetler yaygınlaştırılmıştır. Sıradan insanların türbeye birtakım payeler atfetmeleri, türbe çevresinde İslâm'a aykırı âdetler benimsemeleri nedeniyle el-Kirâm'nin mensup olduğu

⁹²⁴ Abdüllatif eş-Şâzilî, *et-Tasavvuf ve'l-muctemea' numûzec mine'l-karni'l-aşiri'l-hicri*, Sale 1989, s. 210.

⁹²⁵ eş-Şâzilî, *et-Tasavvuf ve'l-muctemea'*, s. 210.

⁹²⁶ Mâzûnî, "Ribât Tib", *er-Ribâtât ve'z-Zevâyâ*, s. 43; Özköse, "Fas'ta Titunfir Ribâtı", *Tasavvuf*, yıl: 8, sayı: 19, s. 100-101.

⁹²⁷ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 64-65.

⁹²⁸ İbn Kunfûz, *age.*, s. 65.

et-Tâifetü’l-Hâhiyyûn, ehl-i sünnet dışı bir akım olarak algılanmaktadır. Hâl-buki İbn Âşir hayatı boyunca kitap telif eden, kendini ilme adamış entelektüel bir şahsiyettir.⁹²⁹

İbn Âşir gençlik yıllarının çoğunu, el-Ceziretü’l-Hadra’nın İspanya li-manında geçirmiş, burada Kur’ân hıfzını tamamlamış ve Ebû Sirhan el-Ebleh diye bilinen Melâmî şeyhin ders halkasına katılmıştır. Ebleh kendisine el-Cezire’nin yakında Hıristiyanlar tarafından işgal edileceği öngörüsünde bulunmuştur. İbn Âşir’in 744/1343 yılında, hac ibadetini ifa etmek gayesi ile Mekke’ye gidişi, bu tehditten kurtulmasına vesile olmuştur.

Şarktan dönünce Mağrib’deki kız kardeşinin yanına gider. Meknes’teki Endülüs göçmen kitleleri arasında iki yıl kadar kalır. Kız kardeşinin evlenmesi üzerine İbn Âşir Meknes’i terk eder ve günümüz Rabat kentinin yakınındaki Şelle’nun Merinî kabristanlığında bulunan zaviyenin şeyhi Abdullah el-Yâbü’rî’nin müridi olur.⁹³⁰ Zamanını manevî eğitimini tamamlamak yolunda geçirir ve tasavvuf klasiklerini okur. el-Yâbü’rî öldüğünde İbn Âşir, Sellâ’ya gider. Burada kendisini et-Tâifetü’l-Hâhiyye Ribatına adar. Ribatın şeyhi Muhammed İbn İsa Ebû Zekeriya el-Hâhî’nin bizzat önde gelen müritlerinden biri olur.⁹³¹

Sellâ’da ikamet ederken İbn Âşir, hemfikir olduğu mürit kitlelerini etrafına toplar ve tasavvufî eserler üzerinde çalışmaya başlar. Tüm gayreti ile önem verdiği kimi eserlerin istinsahına koyulur ve müritlerinin manevî gelişimine katkıda bulunur. Onun intinsah ettiği kitaplar arasında; *Kitâbu’-nesâih*, Muhâsibî’nin *Kitâbu’-riâye li-hukukillah*’ı ve Gazalî’nin *İhyâu ulûmiddin*’i başta gelmektedir. Müritleri ile gerçekleştirdiği özel oturumlarda bu kitaplar üzerinde tetkik ve incelemelerde bulunur. İleri düzeyde teva-zu örneği sergileyen İbn Âşir; “*Ben ne şeyhiniz ne de ulemanın kitaplarını okutan hocanızım. Bu nedenle aranızdan hiçbir kimse bilemediği konularda öncelikle bana başvurmasın. Ben ne örneğiniz ne de imamınızım. Ben sadece bir Müslümanım.*” derdi.⁹³²

İbn Âşir’in her sabah âdeti, metin analizi yapmak ve dersine katılanların metinleri kendisine okumasıdır. Bu derslerden arta kalan zamanda israhata çekilir, Sellâ’nın Sebte kapısı yakınlarındaki bir bahçede ve şehrin Cuma namazı kılınan caminin arkasında Mekke istikametine yönelir ve derin tefekküre dalar.⁹³³ Tabakat yazarı ve 763/1361-2’de İbn Âşir’e intisap eden Ebû Abdillâh el-Hadramî’ye göre, şeyhin tasavvufî düşüncesi Muhâsibî’nin fikirlerinden ortaya çıkarılan şu on esasa dayanmaktadır:

⁹²⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 142.

⁹³⁰ Cornell, *age.*, s. 142.

⁹³¹ Cornell, *age.*, s. 143.

⁹³² Cornell, *Realm of the Saint*, s. 143.

⁹³³ Cornell, *age.*, s. 143.

1. Verâ
2. Zühd
3. Takva
4. İlahî emir ve yasaklara teslimiyet
5. Öldükten sonraki hayata hazırlık
6. Başkalarının elindekilere göz dikmemek
7. Allah'ın hukukuna riayet
8. İftira ve gıybetten sakınma
9. Dinî bilgiye sahip olma
10. Ahlâkî esaslara riayet.

İbn Âşir teorik bilgilerin pratiğe geçirilmesine özel ihtimam gösterirdi. “*Amelsiz ilim meyvesiz ağaca benzer.*”⁹³⁴ derdi. Kendisine intisap etmeyenlerin nazarında o, münzevi bir velidir. Gerçekleştirme imkânı olmadığı için hac arzusu ile yanıp kavrulmuştur. İbn Kunfuz 763/1361-2 yılında kendisi ile buluştuklarında şeyhin kendisi ile görüşmekten kaçındığına bizzat şahit olduğunu söylemektedir.⁹³⁵ İbn Âşir'in İbn Kunfûz'a reaksiyonu, Merînîlerin resmi kadısı olmasından dolayıdır. Zira o, başkalarını mahkûm eden birinin günahına ortak olmaktan çok korkmaktadır.

Babasını hapsedip öldürmek suretiyle iktidara el koyan Merînî Sultanı Ebû İnan Fâris ise 757/1356 yılında İbn Âşir'in tavsiyesini ve nasihatini almaya gelir. Şeyhin uzun bir süre onunla karşılaşmamak için çaba sarfettiğinden bahsedilmektedir.⁹³⁶ Bununla birlikte, İbn Âşir'in münzevililiği, onun temel prensiplerde konuşmasına engel olmamıştır. Ebû İnan'ın başarısızlıkla sonuçlanan ziyaretinden sonra, şeyh sultana samimi ama sert bir tonla mektup yazar. Ebû İnan'ı babası Ebü'l-Hasan el-Merînî'yi hapsedmesinden dolayı şiddetle eleştirir ve onu sosyal adalete riayet etmemesinden dolayı kınar. Sultanın izlediği siyaseti reddeden İbn Âşir, sultana şu tenbihte bulunur:

*“Bil ki Allah seni her an, her saat ve her göz açıp kapayıpta izlemektedir. Bil ki Allah'ın huzuruna vardığında yapıp ettiğin her şeyden hesaba çekileceksin. Onun adaletinden yakını kurtaramayacaksın. Vatandaşlarına karşı uyguladığın siyasetten ve onlara karşı yapıp ettiklerinden sorgulanacaksın.”*⁹³⁷

Ebû İnan'ın daha fazla hataya maruz kalmasını önlemek için İbn Âşir, Muhâsibî'nin *er-Riâye li-hukûkillâh* isimli eserini okumasını tavsiye eder. Belki bu kitap sayesinde Allah korkusunu ve Allah'ın merhametini celbedersin, dolayısıyla da kurtuluşunu gerçekleştirirsin, der. Son olarak Şeyh, sultana şu tavsiyede bulunur:

⁹³⁴ Cornell, *age.*, s. 143.

⁹³⁵ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 9.

⁹³⁶ İbn Kunfûz, *age.*, s. 9.

⁹³⁷ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 144.

“Dinin halifesi yaverlerinin de uşaklarının da kendisini kurtarmayacağını bilmesi gerekir. Kıyamet günü onlar kendisinden, kendisi de onlardan kaçacaktır. Gönlinüzde Allah’ın sevgisini taşımamış, O’nun emir ve yasaklarına riayet etmemişseniz, O size hiçbir şey bahşetmeyecektir.”⁹³⁸

Şeyhin eleştirilerini can kulağı ile dinleyen Ebû İnan, şeyhe haklı olduğunu söylemiş ve şu sözleri ile özür dilemiştir:

“İktidara gelenlerin zorba ve despot oluşları aslında daha çok dansmanlarının yanlış kanalize etmesi ile olmaktadır. Sultan yakın çevresinin hırslarına alet edilmektedir.”

Bu görüşmeden daha iki yıl geçmeden 759/1358 yılında sultan, bu yakın çevresi tarafından suikasta uğrar.⁹³⁹

6.4. Şaziliyye Tarikatının Merînî Hanedanlığına Tesiri

On beşinci yüzyılın başlarında Kuzey Afrika’nın kültürel ve siyasal hayatında bilfiil etkili konuma gelen, eş-Şâzilî, el-Mursî ve Muhammed İbn Sultan çizgisi ile kuvvetlenen Şaziliyye Tarikatı, daha çok şehir halklarına ve özellikle de üst tabakadan kişilere hitap etmiştir. Merînîler döneminin sonlarında kaleme alınan tabakat eserlerinde geçen Şaziliyye şeyhlerinden istisnasız hemen hemen hepsi, âlimlerden, şeriflerden ve bürokratlardan oluşmaktadır. Sanatında mahir esnafla varlıklı tüccarların da tarikatın bağlıları arasında olduğu görülmektedir. Tunus, Tilemsen ve Fes’te faaliyet yürüten Şaziliyye şeyhleri sıradan halk tabakası ile fazla irtibat kuramamış, daha çok seçkin toplum kesimlerine hitap etmiştir. Fakat daha sonra geliştirilen yeni söylemle tarikat, toplumun her kesimine hitap etmeye başlamıştır. Bu konuda emeği geçen en önemli Şaziliyye şeyhi Muhammed İbn Süleyman el-Cezûlî’dir.⁹⁴⁰ Şaziliyyenin Mağrib’de etkili konuma gelmesinin en önemli göstergelerinden biri de, Merînî Sultanı Ebû’l-Hasan’ın 745/1344 yılında Mısır’ın saygın Şazilî şeyhi Şerif Ebû Osman el-Hasanî’yi sarayına davet etmesidir. Ebû Osman el-Hasanî, Abdullah İbn Davud eş-Şâzilî’nin mürididir. Babası Davud İbn Ömer el-Bahîlî (ö.733/1333) ise İbn Ataullah’ın önde gelen mürididir. Mağrib’de tesir halkası vücuda getiren Şâzilî şeyhlerinden Muhammed Vefâ da (ö.765/1364) Davud el-Bahîlî’nin mürididir.⁹⁴¹

Merînîler dönemindeki Şâziliyye şeyhlerinden Muhammed el-Mesrûkî (ö. 700/1301) Tunus’ta faaliyet yürütürken, yerine geçen Mâdî İbn Sultan da 718/1318 yılına kadar Şaziliyyenin Mağrib kolu şeyhliğini deruhte etmiş ve

⁹³⁸ Cornell, *age.*, s. 144.

⁹³⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 144.

⁹⁴⁰ Cornell, *age.*, s. 154.

⁹⁴¹ Cornell, *age.*, s. 152.

tarikatin ser halkası kabul edilmiştir.⁹⁴² Şâziliyyenin Mağrib'deki en önemli temsilcileri, sûfî ulema halkasını teşkil eden İbn Merzûk Ailesidir. Bu aile Sühreverdiyye Tarikatının bir üyesi olarak saray mensubu bir şahsiyet olan Muhammed İbn Merzûk et-Tilimsânî'nin soyundan gelenleri kapsamaktadır.⁹⁴³

Şaziliyyenin Mağrib'e girişini sağlayan isimlerden biri de Endülüslü sûfî Muhammed İbn Abbâd er-Rundî (ö.792/1390)'dir. er-Rundî, Mısırlı sûfî Siracuddin ed-Demenhûrî'nin yanında eş-Şâzilî'nin *Hızbu'l-bahr*'ini okumuş, İbn Ataullah el-İskenderî'nin *Kitâbu'l-hikem*'ine ilk şerhi yazmış ve Fes'teki Karaviyyin Camiinin imamlığını yapmıştır.⁹⁴⁴ Onun gayreti ile İbn Ataullah İskenderiyye'nin *Letâifu'l-mînen*, *Kitâbu't-tenvîr fî iskâti't-tedvîr* ve *Kitâbu'l-Hikem* gibi eserleri Mağrib halkı arasında yaygınlık kazanmıştır.⁹⁴⁵

6.5. Fes Şeriflerinin Merînî Hanedanlığa Karşı Ayaklanması

Sultan Abdülhak, Fes'in Vattâsî sempatizanı seçkin zümrelerini küçümsemeye başlar. Yahudi vezirine, önceden ulema ve şurefa diye ayrıcalık tanınan kesimlerden de vergi toplaması talimatını verir. İmtiyaz ve ayrıcalıklarının ellerinden alınmasına öfkelenen Karaviyyin Camii Vaizi Abdülaziz el-Veryâğlî (ö. 880/1475-6) Fes halkını, kendi bindiği dalı kesen Sultana karşı kıskırtır.⁹⁴⁶ el-Veryâğlî şehrin Yahudi semtine karşı saldırı gerçekleştirilmesini teşvik eder. Bu girişim şehrin Kadısı Abdullah el-Kavrî ve öğrencisi Ahmed Zerrûk tarafından sert bir dille eleştirilir. Ama maalesef bu âlimlerin muhalefetleri kalabalıkların kan dökme girişimini bastırmaya yetmez. Semt Yahudilerinin çoğu katledilir. Servetlerine el konulur. İntikamını yeterince gerçekleştiren el-Veryâğlî, Fes şeriflerinden İdrisî soyuna sahip el-Hafid el-İmrânî el-Cûtî'yi yeni lider olarak seçer.⁹⁴⁷ Böylece İdrisîlerin onuncu yüzyılda varlıklarını kaybetmesinden beri ilk kez Peygamber soyundan gelen şerifler Fes'de egemen konuma gelirler. Bununla birlikte seçilen şahsiyet şehir halkının ve diğer destekçi zümrelerin onayı ile iktidara gelirken, herhangi bir kabile tabanına sahip değildir. Muhammed Hafid'in şerifliği altı yıl kadar iktidarın devamına katkı sağladıysa da Mağrib'de arkasında kendisini destekleyen bir kabilenin olmayışı sonunun başlangıcı olur. Sonraki yüzyılda Cezûliyye ve diğer tarikat zümrelerinin desteği ile bölgedeki eski siyasî yapı olan şeriflik anlayışına dayalı sistem yeniden benimsenir. Şeriflik, ül-

⁹⁴² Muhammed İbn Ebi'l-Kâsım İbnu's-Sebbâğ el-Himyerî, *Dürretu'l-esrâr ve tuhfetu'l-ibrâr fî menâkibi zi'l-ka'bi'l-âli ve'l-fahri's-şamihî'l-celî'l-kutbi'l-ekber ve'l-ğavsi'l-eşhuri Seyyidî Ali Ebi'l-Hasan eş-Şâzilî*, Tunus 1304/1886-7, s. 176.

⁹⁴³ Cornell, *age.*, s. 153.

⁹⁴⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Abbâd er-Rundî, *Şerhu'l-Hikem*, Kahire 1939.

⁹⁴⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 153.

⁹⁴⁶ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 99-101; el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, c. II, s. 80-81.

⁹⁴⁷ Cornell, *age.*, s. 194.

kenin günümüz monarşik yapısına temel teşkil edecek tarzda Mağrib'de devlet ideolojisi hâline gelir.⁹⁴⁸

6.6. Merînîler Döneminin Seçkin Sûfleri

Merînîler döneminde, Şaziliyye, Emgâriyye ve Hâhiyye şeyhleri yanında pek çok tasavvuf erbabı da bulunmaktadır. Bunlardan önde gelenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Ezdî el-Merâkeşî (ö. 721/1321): el-Merâkeşî, Ağmatıyye-i Hezmiriyye Tarikatını Merâkeş'e getiren kişidir. İbnu'l-Bennâ es-Serkastî ve İbnü'l-Bennâ el-İşbilî'den ayırmak için kendisine İbnu'l-Bennâ el-Adedî denilmiştir. 654/1256 yılında Nâhed'e bağlı Kâ'a mahallinde doğup 721/1321 yılında vefat etmiştir.⁹⁴⁹ Çok sayıda ilim adamından ders almıştır.⁹⁵⁰ Onlardan en meşhuru Ebû Zeyd Abdurrahman'dır. Onun tarikatına girip kendisinden zikir dersi almış, kendisi ile birlikte bir yıl halvette kalmış ve kendisine duacı olmuştur. Abdurrahman el-Hezmîrî'nin tarikatına girip kendisinden zikir telkini almış, şeyhi ile beraber bir yıl kadar halvete girmiştir. Şeyhi duasında onun için; "*Allah seni yeryüzü ilimlerinde bilge kıldığı gibi gökyüzü ilimlerinde de mahir kılsın*" niyazında bulunmuştur.

Şeyhinin duası ile geometri, matematik ve astronomide uzman bir kişi olur. Daha önce şeyhine semanın yıldız kümelerini göstermiş, hatta güneşin yörüngesini anlaşılır bir dille anlatıp tam bir kavrayışa sahip kılmuştur. Bunun üzerine şeyhi kendisine; "*Mevlam istediğin alanda senin için kapıları açsın.*" diye dua etmiştir. Maksudına ulaşana kadar zamanını astronomi ve yıldızlar kümesi üzerine yaptığı çalışmalarla geçirmiştir.⁹⁵¹ Bir gece gökyüzündeki yıldızlar kümesini seyre dalar. Güneş doğana kadar daldığı bu müşahede ortamında kendini bir başka hissetmeye başlar. Şeyhi onun bu halini görünce; "*Senin hakkında hissettiklerimi gerçekleştirene kadar bu hali devam ettir*" der. Şeyhinin bu yönlendirmeleri sonucunda astronomi ve uzay bilimlerini tahsil etmeye başlar. Muradına nail olmak gayesi ile günlerce halvette kalır, her daim oruçlu olarak günlerini geçirir.⁹⁵²

Kur'ân ilimlerini Merâkeş'te Ebû Abdillâh b. Mübeşşir ve Salih Ahdeb'den, Arapçayı Muhammed b. Ali b. Yahya'dan almıştır. Ebû İshak b. Abdisselâm es-Sanhâcî el-Attâr'ın yanında *Kitâb-i Sibeveyh*, *el-Erkân* ve *el-Kerrâse* isimli kitapları okumuştur. Ebû Bekr el-Kallûsî'den Aruz ve Feraiz dersleri almıştır. Ebû Abdillâh ve kardeşi Muhammed b. Abdilmelik b. Sad el-Kirâm'den hadis tahsili görmüştür. Yahya rivayeti üzerine *Muvatta'yı*, İb-

⁹⁴⁸ Cornell, *age.*, s. 195.

⁹⁴⁹ el-Merâkeşî, *es-Seâdetu'l-ebediyye*, c. I, s. 71.

⁹⁵⁰ Ders aldığı hocalarının isimleri hakkında bkz. el-Merâkeşî, *age.*, c. I, s. 73.

⁹⁵¹ el-Merâkeşî, *age.*, c. I, s. 71-72.

⁹⁵² Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 202.

nü's-Sikât'ın *Arûz*'unu okumuştur. Musa ez-Zenâtî el-Merâkeşî'nin yanında fıkıh eğitimini tamamlamıştır. Onun yanında *Muvatta*'nın şerhini, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Abdirrahman el-Meğîlî'nin yanında *İrşâdü Ebi'l-Meâlî*'yi, Ebû Hamid'in yanında *el-Müstesfâ*'yı okumuştur. Ayrıca Ebü'l-Kasım el-Havfî'nin *el-Ferâiz*'ını ve *et-Tehzib* isimli eseri okumuştur. Fes'teyken Yusuf b. Ahmed b. Hakem et-Tecîbî el-Miknâsî, Ebû Yusuf Yakub, İbn Abdirrahman el-Cezûlî, Ebû Muhammed el-Fiştâlî ve Muhammed İbn Said İbn Osman'dan ilm-i süneni, el-Merîh diye tanınan el-Hakim'den tıp ilmini, Ebû Abdillâh İbn Mahlûf es-Sicilmâsî'den astronomi ilimlerini, İbn Hâcele'den hesap ilmini almıştır.⁹⁵³

İbnu'l-Bennâ, Hezmîriyye Tarikatı esaslarından olan dünyalığı ehline bırakma prensibine aykırı davranmıştır.⁹⁵⁴ el-Merâkeşî, babası müteahhit olduğu için İbnu'l-Bennâ adıyla tanınmaktadır. Talep ettiği ilmin zirvesine ulaşmış bir isimdir. Kendisi ile aynı senede vefat eden İbn Reşid; *"Mağrib'in iki büyük âlimi vardır. Biri Merâkeş'te İbnu'l-Bennâ, diğeri de Sebte'de İbnu's-Şât'tır"* demektedir. Dönemin siyâsîleri nazarında saygın bir imam olarak kabul edilmektedir. Şer'î ilimlerdeki tahsilini derinlikli ve incelikli olarak tamamlamıştır. İlmin üst düzey mertebelerine ulaşmış yüksek rütbeli almıştır.⁹⁵⁵ Mürîdi Abdurrahman el-Lücâmî kendisini şu sözlerle tanıtmaktadır:

*"Şeyhimiz vakurdu, güzel bir sirete sahipti, kuvvetli bir zekası vardı, son derece edepli, saygın, mutedildi. Sürekli beyaz giyinmeyi severdi. Yiyeceklerin temiz ve helal olanını yedi. Karşılaştığı herkese selam verirdi. Kiminle konuşsa herkesi hayran bırakırdı. Ulema ve suleha nazarında sevilen bir isimdi. Kifayet edecek kadar konuşur, kimseyi bıktırmaz, ilmî meselelerin dışına çıkmazdı. O bir mecliste konuşacak olsa sükut hasıl olur, herkes pürdikkat kendisini dinlerdi. Konuşurken kelimeleri özenle seçer, pek konuşma hatası olmazdı."*⁹⁵⁶

Ortaya koyduğu çok sayıda eserler astronomi alanında orijinal çalışmalardır. Gerek şarkta gerekse garpta astronomi üzerine edinilen kazanımlarda kendisinin büyük emeği vardır.⁹⁵⁷ İbnu'l-Bennâ ne zaman müşkil bir durumla karşılaşsa ya da zihnine ilmî bir mesele takılsa şeyhinin yanına gider ve herhangi bir soru sormaya gerek kalmadan sadra şifa olacak cevabı alır.⁹⁵⁸ İbnu'l-Kanfen diyor ki:

"Karşılaştığım ilmî şahsiyetler, İbnu'l-Bennâ'nın edindiği dinî ve dînyevî ilimlerdeki mertebesi Hezmîrî'nin bereketi sayesinde, demek-

⁹⁵³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 203-204.

⁹⁵⁴ Cüllab, *el-Hareketü's-sufiyye*, c. I, s. 109.

⁹⁵⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 202.

⁹⁵⁶ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 202.

⁹⁵⁷ Cüllab, *age.*, c. I, s. 107.

⁹⁵⁸ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 66.

tedirler. Zira dinî bakımdan da dünyevî bakımdan da ulaşabileceği makamların zirvesine ulaşmıştır.”⁹⁵⁹

İbnu'l-Bennâ'nın tasavvufa dair eserlerinden en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Avârifü'l-maârif fi hakikati'n-nazari li'l-ârifî,*
2. *Merâsimü't-tarîkati fi ilmi'l-hakikati:* Bu eser marifet ve tevhid hususunda kelâmcılara ve felsefecilere karşı bir reddiye niteliğindedir. Kendisi onların ilimlerini noksan kabul etmektedir. Şeytânî vesvese ve vehimlere daldıklarını düşünmektedir. Eşari mezhebini Kur'ân nassına dayanmasından dolayı varlığın ispatı ve imanın mahiyeti hususunda daha tercihe şayan görmektedir. Eşari mezhebinin tefrika, niza ve sakat anlayışlardan uzak olduğunu ifade etmektedir.
3. *Tefsiru'l-Ba mine'l-Besmele,*
4. Kevser ve Asr surelerine dair kısa bir tefsir,
5. *Unvânü'd-Delîl fi Mersûmi Hatti't-Tenzîl,*
6. *Hâşiyetü ale'l-Keşşâf,*
7. *Mülûku't-Tevîl,*
8. *el-İktidâb ve't-Takrîb li't-Tâlibi'l-Lebîb,*
9. *Munteha's-Sevl fi İlmi'l-Usûl,*
10. *Tenbîhu'l-Fuhûm alâ Medâriki'l-Ulûm,*
11. *Şerhu Tenkîhi'l-Karâfi,*
12. *Külliyâtü fi'l-Mantiki ve Şerhuhâ,*
13. *Cüzün fi'l-Cedveli ve Şerhuhû,*
14. *Risâletün fi'r-Reddi alâ Mesâilin Muhtelifetin Fıkhiyyetin ve Nücûmiyyetin,*
15. *er-Ravdu'r-Meri' fi Sanâati'l-Bedi',*
16. *Merâsimü't-Tarikati fi İlmi'l-Hakikati Avâzümü'l-Meârif,*
17. *Kitâbü İlmi'l-Ferâiz,*
18. *Kitâbü'l-Füsûl fi'l-Ferâiz,*
19. *el-İktidâb,*
20. *Minhâcü't-Tâlib fi Ta'dîli'l-Kevâkib,*
21. *el-Müstetîlü ve'l-Yesâratü fi Ta'dîli's-Seyyâratı,*
22. *el-Kâmilü'l-Mağrib.*⁹⁶⁰

9 Zilhicce 654/28 Aralık 1256 tarihinde Merâkeş'te doğmuş, 9 Recep 721/4 Ağustos 1321 yılında vefat etmiştir.⁹⁶¹ İbn Kunfuz, *Ünsü'l-fakîr* isimli eserinde Mağrib tasavvuf akımlarından bahsederken et-Tâifetü'l-

⁹⁵⁹ İbn Kunfûz, *age.*, s. 66.

⁹⁶⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 204-205.

⁹⁶¹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 206.

Gammariyyeden ve pîri Abdurrahman el-Hezmîrî ile müridi İbnü'l-Bennâ'dan da bahsetmektedir.⁹⁶² İbnü'l-Bennâ'nın en meşhur öğrenci ve halifeleri; Ebû Cafer İbn Safvân, Ebü'l-Berekât İbnü'l-Hâc el-Belfikî ve İbnü'n-Neccâr et-Tilimsânî'dir.⁹⁶³

2. Abdülhak İbn İsmail el-Bâdisî (ö. 722/1322): Erken dönem Mağrib sûfilere hakkında detaylı çalışmaları ile dikkat çeken Tabakat yazarıdır. Abdülhak Bâdisî'nin kaleme adığı en önemli eseri, *el-Maksadu's-şerif ve'l-menzeu'l-latîf fi't-ta'rif bi-sulehâ'r-Rîf*'tir. Mağrib topraklarında kurulan Merîniler Devletinin kuruluşundan bir süre sonra, yani 711/1311 yılında kaleme alınan bu eser, Ebû Medyen dönemi ile on üçüncü yüzyılın sonu ve on dördüncü yüzyılın başı arasındaki Rîf dağlarında yaşayan sûfiler hakkında bilgi vermektedir.⁹⁶⁴ el-Bâdisî, *el-Maksad*'ı et-Tâdilî'nin *et-Teşevvuf*'üne ek olarak düşünmekte ve kendisini Ebû Tâlib el-Mekkî, el-İsfehânî ve Kuşeyrî gibi şark dünyasının tasavvuf kuramcıları tarafından benimsenen şer'î tasavvuf anlayışının takipçisi görmektedir.⁹⁶⁵ et-Temîmî, et-Tâdilî ve el-Bâdisî'nin tabakat eserlerinde, Muvahhidler Devletinin Halifesi Muhammed en-Nâsır'ın 611/1214 tarihinde gerçekleşen vefatından önce yaşayan 316 farklı veli ele alınmaktadır. Bu tarih klasik dönem Mağrib tasavvufunun gelişim çizgisini ortaya koymada yerinde bir tespittir. *el-Mustefâd*, *et-Teşevvuf* ve *el-Maksad*'da görülen genel tasavvuf çalışmaları Mağrib tarihinin en bariz dönemleri hakkında önemli açıklıklar kazandırmaktadır. Bu çalışmalarla kişi, Mağrib tasavvufunun pratik ve teorik açıdan ne denli farklılıklar gösterdiğini anlatmaktadır.⁹⁶⁶

3. Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed el-Ezdî el-Merâkeşî (ö. 730/1330): Şerif Ebû Ali ve diğer ilim erbabının yanında yetişmiştir. Değişik ilimlerdeki tahsilini sürdürürken felsefî tasavvufa meyletmiştir. *el-Fütühâtü'l-Mekkiye* ve *et-Tenezzülâtü'l-Mevsiliyye*'yi istinsah etmiştir. Bu özelliğinden dolayı Ebû Hannân tarafından zındıklıkla suçlanmıştır. Seksen yaşındayken 730/1330 yılında vefat etmiştir.⁹⁶⁷

4. Ahmed b. İbrahim b. Safvân (ö. 763/1362): Mâlikî olup İbn Safvân adıyla tanınmaktadır. Mağrib coğrafyasının büyük edip ve âlimlerindedir. Eserleri ve yetiştirdiği talebeleri ile öncü rol oynamıştır. Ferâiz, hisâb, edebiyat ve tevsik ilimlerinde imam kabul edilmiştir. Tarih ve dil alanında uzman şahsiyettir. Felsefe ve tasavvufu içselleştirmiş biridir. Ebû

⁹⁶² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 206.

⁹⁶³ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 210.

⁹⁶⁴ el-Bâdisî, *el-Maksadu's-şerif*, s. 16.

⁹⁶⁵ el-Bâdisî, *age.*, s. 13-14.

⁹⁶⁶ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 100.100.

⁹⁶⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 211.

Muhammed el-Bâhilî, Muhammed b. Abdilmelik ve Ahmed İbnü'l-Bennâ'nın huzurunda okuduğu şiirleri vardır. *Matlau'l-envâri'l-ilâhiyye*, *Buğyetu'l-müstefîd*, *Şerhu kitabi'l-Kuraşî fi'l-ferâiz* ve *Divan* gibi eserleri bulunmaktadır. 695/1296 yılında doğmuş, Cemadiyessanî 763/Nisan 1362 tarihinde Mâlika'da vefat etmiştir.⁹⁶⁸

İbn Safvân, ilahiyat ilimlerinde yetkin olup Allah'ın âyetlerini gereğince idrak edenlerdendir. Bu konuda kendisi ile rekabet edebilecek başka hiç kimse bulunmamaktadır.⁹⁶⁹ Dünyanın zemmine ve tasavvufa dair çok sayıda şiirleri bulunmaktadır. İbnu'l-Hatîb *el-İhâta*'sında bunlardan birkaç örnek vermektedir.⁹⁷⁰ İbnu'l-Bennâ'nın ziyaretçileri ve müritleri aynı zamanda Nâhed'e bağlı Reyhâne semtinde oturan Ahmed İbn İbrahim'in evine de gider, kendisini ziyaret eder ve kendisinden el alırlardı. İbn Kunfûz, bu sûfinin hayatını asrının diğer sûflileri ile birlikte ele almış ve önemli tespitlerde bulunmuştur. Ebû Abdillâh el-Kûmî el-Merâkeşî, Ebû Abdillâh el-Bakûrî'yi onun evinde yerdeki kitapları arasında, hırkası yıpranmış ve kan ter içerisinde kalmış bir vaziyette bulmuştur. İbnu'l-Bennâ kendisini ziyaret ettiğinde onu takat getirilmez bir riyazet yaparken görmüş ve üzerinde Tunus'un keten elbisesine bürünmüş bir halde bulmuştur. Kendisine şekerleme ve karpuz ikram etmiştir. Kendisinden iki kişinin birlikte değerlendirilmesi istendiğinde İbnu'l-Bennâ, ben onun makamında, o da benim makamımda olsaydı hepimizin hâlini perişan ederdi, diye cevap verir.⁹⁷¹

⁹⁶⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 211-213.

⁹⁶⁹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâtatü fi ahbâri Gurnâta*, c. I, s. 221-222.

⁹⁷⁰ İbnü'l-Hatîb, *age.*, c. I, s. 223-232.

⁹⁷¹ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 67-68; Cüllab, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 109.

BEŞİNCİ BÖLÜM

VATTÂSÎLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

XV. ve XVI. asırlarda Fas'ta hâkimiyet süren Benî Vattâs, Merînîler Ailesinin alt kollarından biridir. Sahra sınırlarında ve Mağrib'in dağlık kesimlerinde göçebe bir hayat sürmüş olan Benî Vattâs, XIII. asırda Rif bölgesinin özerk yöneticileri konumuna geldiler. Benî Vattâs Hanedanlığı önce Merînîlerle, sonra Hıristiyan işgal güçleriyle, daha sonra da Sa'dîlerle mücadele etmişlerdir. Merînîler döneminde Vattâsîler, Merînîlerle akrabalıklarından dolayı itibar görmüşler, gerek Fes Sarayında gerekse ülkenin başlıca şehirlerinde üst düzey görevlere getirilmişlerdir.⁹⁷²

1. Vattâsî Sultanları

Merînîler döneminde vezirlik makamını ellerinde bulundurmalarından dolayı, Merînîlerden sonra da Mağrib'deki hakimiyetleri nedeniyle Vattâsîlerin Mağrib tarihindeki yeri oldukça önemlidir. Vattâsî Hanedanlığının varlığını devam ettiren sultanların kronolojisini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Ebû Zekeriya Yahya b. Zeyyân el-Vattâsî: 831/1428.
- Ali b. Yusuf: 852/1448
- Yahya b. Yahya: 863/1458-9
- Merînî Sultanı Abdülhakk'ın doğrudan yönetimi: 863-9/1459-65
- Fes'de İdrîsî Şeriflerinin idaresi: 869-75/1465-71
- Ebû Abdillah Muhammed eş-Şeyh b. Yahya: 876/1472
- Muhammed el-Burtukâlî b. Muhammed: 910/1504
- Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed: 932/1526
- Ahmed b. Muhammed: 932/1526
- Nâsireddin Muhammed el-Kasrî b. Ahmed: 952/1545
- Ahmed b. Muhammed: 954-6/1547-9
- Sa'dî Şerifler: 956/1549
- Ali b. Muhammed: 961/1554.
- İkinci saltanat. Sa'dî Şerifler: 961/1554.⁹⁷³

2. Vattâsîler Devletinin Kuruluşu

823/1420'de Sultan Ebû Said Osman'ın öldürülmesiyle Fes'te anarşi nüksetmeye, iç çatışmalar nedeniyle de Merînî Hanedanlığı zayıflamaya başladı. Endülüs'ün neredeyse tamamı Hıristiyan güçleri tarafından zapt-

⁹⁷² Komiyon, "Vattâsîler", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, c. XIII, s. 234.

⁹⁷³ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 91.

dildi. Diğer yandan Sebte, Portekizlilerin eline geçti. Kabile destekleri kalmayan, komşularıyla rekabete giren, Sahra ticaretinden mahrum bırakılan ve Sebte'yi Portekizlilerin eline terk eden Merîniler, büyük bir darbe yediler.⁹⁷⁴ Tilemsen ve Gırnata'da iktidar kavgaları nüksedip Fes Sarayı üzerinde birtakım emeller beslendi. O dönemde Vattâsî Ailesinin en sekçin simalarından Sellâ Valisi Ebû Zekeriya Yahya b. Zeyyân, Mağrib'in kaderini değiştirecek bir çıkış gerçekleştirdi. Sultan Ebû Said'in henüz çocuk yaştaki oğlu Ebû Muhammed Abdülhakk'ı sultan olarak ilan etmeye muvaffak oldu. Vezir unvanıyla onun adına ülkeyi yönetti. Naiplik süresi Abdülhak reşit olana kadar devam etti. Ebû Zekeriya'nın 852/1448 yılında gerçekleşen ölümünden sonra yerine, sarayın başmabeyinci olarak yeğeni Ali b. Yusuf, sonra da kendi oğlu Yahya geçti.⁹⁷⁵

Gelişen kargaşa ortamı, başlangıçta Vettâsîlerin işine yaradı. Diğer yandan Portekizlilerin Mağrib kıyılarında istila hareketlerine girişmeleri, Murabıtlar ile Şeriflerin tesiri altındaki halk kitlelerinde dinî hissiyatın artmasına sebebiyet verdi. Vattâsî Vezirler, Portekizlilere karşı gerçekleşen cihat ruhunun bizzat öncüleri olarak görüldüler. Portekizlilere karşı gerçekleşen kıyam hareketini teşkilatlandıran Vattâsî Vezirler, halkın dinî hissiyatını iyi değerlendirdiler. 840/1437 tarihinde Portekiz Kralınının ikinci oğlu Ferdinand'ı esir alan Ebû Zekeriya, Portekizlileri feci bir yenilgiye uğrattı. Boğazda Portekizlileri durduran Ebû Zekeriya, Tanca'yı savunmaya muvaffak oldu.⁹⁷⁶

3. İdrisî Şeriflerin İktidarı Ele Geçirme Girişimleri

On beşinci yüzyılın başında Şeriflik geleneği popüler konuma geldi. Benî Hilal'in gelişi ile aynı zamana rastlayan dönemde Kuzey Afrika'nın hemen hemen her yerinde Mehdi ve Alevi isyanları patlak verdi.⁹⁷⁷ Bunların çoğu Fas dışındaki Mağrib ülkelerinde gerçekleşirken, Benî Hilal Fas topraklarında etkinlik göstermiştir. Özellikle zikredilmesi gereken gelişme, 599/1203 yılında Cezûle'de patlak veren Abdurrahim İbn Abdurrahman el-Mihr isyanıdır. Mesmûde Berberîleri sayılan Muvahhidler döneminde gerçekleşen ve kendine el-Mehdiyyu'l-Kahtânî denilen bu isyan, Sanhace Berberîleri ve Cezûle'nin Benî Me'kil Arapları tarafından desteklenmiştir.⁹⁷⁸

Bir diğer isyan girişimi Muhammed İbn Abdullah b. el-Adid isyanıdır. O, 600-610/1204-1213 yılları arasında Fes'in kuzeyindeki Cebel-i Veriğle

⁹⁷⁴ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 395.

⁹⁷⁵ Komiyon, "Vattâsîler", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 234.

⁹⁷⁶ Komiyon, agm, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 234.

⁹⁷⁷ Mustafa Ebû Dayf Ahmed, *Azharu'l-kabâilî'l-Arabîyye fi'l-hayâti'l-Mağribîyye hılâli asrayi'l-Muvahhidîn ve Ben-i Merin (524-876/1130-1472)*, Casablanca 1982, s. 229; Farhad Daftary, *The Isma'îlis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, 115-135.

⁹⁷⁸ Ebû Dayf Ahmed, *Azharu'l-kabâilî'l-Arabîyye*, s. 99; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 161.

bölgesinde gerçekleşen isyanın lideri olmuştur. İbnü'l-Adîd taraftarları, aslında Eyyubî Hanedanlığı tarafından 567/1171 yılında Fatımi Hanedanlığının varlığına son verilince, Mısır’dan Mağrib’e geçen Fatımi sığınmacılarıdır. İsmaili Şiileri Fes’deki İdrisî şerifleri ile ittifak gerçekleştirerek eski nüfuzlarını tekrar kazanmak istiyorlardı. İbnü'l-Adîd, Muvahhid Halifesi Muhammed en-Nâsır tarafından gönderilen Mesmûde ordusunca mağlup edildikten sonra, sancağını Mağrib’in güneyinde kendilerini Fatımî olarak lanse eden ve Afrika’dan batıya göç eden Benî Me’kil göçmenlerinin desteğine güvenen kişiler tarafından devam ettirilmiştir. Hanedanlık iddiası güden bu isyan hareketlerinin en başarılısı, 612/1215 yılında Cezûle’de ortaya çıkan el-Mehdi el-Ubeydî isyanıdır. İbnü'l-Adîd’le akrabalık bağı olduğunu iddia eden Benî Me’kil’in Benî Ubeydullah kolundan bir Arap olan el-Ubeydî, geniş kapsamlı Arap göçmenlerin desteğini elde etmiş, şehrin valisi tarafından şehrin teslimi sağlanana kadar Fes’i tehdit etmeye kalkışmıştır.⁹⁷⁹

Bu isyanların önemli bir yönü, kırsal arenada şeriflere yönelik desteğin artmasıdır. Bu durum özellikle 8/14. yüzyıldan sonra daha da anlam kazanmıştır. İdrîsîler diğer şeriflerle birlikte Benî Hilal ve Benî Me’kil göçmenlerinden sonra akın etmeye başlayınca İdrîsî Hanedanlığının yıkılışından beri üç asır geçtiği halde özledikleri saygın konuma gelememişlerdir. Merînîler dönemi boyunca Şerif Aileler kendilerini Arap kabilelerin temsilcisi gibi görmüşlerdir. Kabile anlaşmazlıklarında kabile içinden birer fert olarak hakem işlevi görmüşlerdir.⁹⁸⁰

Merînîler Devleti izlenen Şeriflik politikası sonucu Tît-n-Fıtr Ribatının Benî Emgarlı şeyhleri ile sıkı ilişki içerisinde olmuştur. Kuzey Dükkâle’nin kadı ve yargıçları onlar arasından seçilmiştir. Merînîler Devletinin Sultanı Ebû İnan’ın 755/1354 yılında yayınladığı bir fermanında, Benî Emgâr’ın Peygamber soyundan gelişlerine saygı duyulduğu beyan edilmiş, Benî Hilal’in Benî Sahih kolu tarafından işgal edilen bölgede siyasî konumlarını perçinlemek istendiği beyan edilmiştir. Konumlarını daha fazla sağlamlaştırmak için Benî Emgâr kızlarını Azmûr kenti civarında yaşayan Benî Sahih şeflerinin oğulları ile evlendirmişlerdir.⁹⁸¹

Şeriflerin kabile içinde ve bölge sorunlarında etkili ve nüfuzlu olması Portekizlilere karşı yürütülen cihadda aktif rol aldıkları on beşinci yüzyılda daha fazla dillendirilmiştir. 841/1437 yılında Sûs ve Tafilalt bölgelerinden gelen şerifler, Portekiz işgal güçlerine karşı Berberîlerle Tangier Araplarına önderlik etmişlerdir.⁹⁸² Mevlây II. İdris’in Şeriflik ideallerini gaye

⁹⁷⁹ Ebû Dayf Ahmed, *age.*, s. 100; Cornell, *age.*, s. 162.

⁹⁸⁰ Ebû Dayf Ahmed, *Azharu'l-kabâilî'l-Arabiyye*, s. 245; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 162.

⁹⁸¹ Cornell, *age.*, s. 162.

⁹⁸² el-Menûnî, “et-Teyyârâtü'l-fikriyye”, *Varakâtu ani'l-hadâra'l-Mağribiyye*, s. 245.

edinen Ebû Zekeriya el-Vattâsî ile işbirliği yaptılar. Tangier'in başarılı gali-biyeti Mağrib tarihinde bir dönüm noktası olur. Şerifler hem siyasi hayatın parlayan yıldızı hem de İslâm'ın müdafaacıları konumuna gelir.⁹⁸³

Vattâsî vezirlerinden Yahya, iktidara geldikten iki ay sonra ailesinin pek çok ferdi ile birlikte 862/1458 yılında öldürüldü. Merînî Sultanı Abdülhak, iktidarı bizzat kendi eline almaya çalıştı, fakat başaramadı. Vezirlik makamına Yahudileri getirmek suretiyle halkı kendinden uzaklaştırdı. Sonunda o da 869/1465 yılında öldürüldü.⁹⁸⁴

Fes'teki İdrisî Şerifler, şehrin kurucusu II. İdris'in düşünce ve fikirlerini yeniden canlandırmaya çalıştılar. Ali b. Muhammed el-Cûtî önderliğinde Fes Şerifleri etkinlik göstermeye başladılar. Şaziliyye Tarikatının desteğiyle Fes'e getirilen el-Cûtî, 6 yıllık imameti döneminde yeni bir Hanedanlık kurmayı başaramadı.⁹⁸⁵ Muktedir olamayan Şerifler, nesebin tek başına bir anlam ifade etmediğini anladılar. On beşinci yüzyılın ilk yarısında Fes İdrisîleri bir takım imtiyazlarının ellerinden alınması nedeniyle sıkıntılara maruz kaldılar.⁹⁸⁶

4. Yönetimin Şeriflerden Tekrar Vattâsîlere Geçmesi

Vezir Yahya ve Ailesine yönelik gerçekleştirilen katliam sonrasında iki kardeşi kurtulmuştu. Kardeşlerinden Muhammed eş-Şeyh Asila'ya iltica etti ve Fes'in kuzeyindeki dağlık bölgelerde geniş taraftar kitlesi edindi. Sultan Abdühakk'ın ölümü üzerine İdrisî şeriflerin nüfuz sahası olan Fes'e göz dikti. Altı sene mücadele ettikten sonra Fes'e girdi ve 876/1472 yılında sultanlığını ilan etti. Ağır şartlara göğüs gererek 910/1504'e kadar iktidarda kaldı.⁹⁸⁷

Anfa'ya saldıran Portekizliler, surları yıktılar, 875/1471 tarihinde Asila ve Tanca'yı zaptettiler. Bu, İdrisîler için ağır bir darbe oldu. Muhammed eş-Şeyh, Portekizlilerle 20 yıllık bir antlaşma imzaladı. Yapılan ateşkes, Vattâsî Hanedanına Ebû İnan'ın ölümünden bu yana, merkezî idarenin zayıflaması, özerklik ve devlete olan güvensizlik gibi Fes'in maruz kaldığı zorluklarla mücadele imkânı verdi. İlk Vattâsî hükümdarı olan Muhammed eş-Şeyh, bazı yenilikler gerçekleştirdi. Mahzen'ini, koruyucularını ve ordusunu Araplardan teşekkül ettirdi. Fes, Tâdile ve Debdu'ya Süfyan ve Benî Câbir karargâhlarını yerleştirdi. Bazı bölgelerdeki güçlü reisleri önemli idari görevlerden uzaklaştırdı. Yerlerine tanınmayan, ancak kendisine sadık kalan kişileri atadı. Kendisine "Şeyh" unvanını verdi.⁹⁸⁸

⁹⁸³ Cornell, *age.*, s. 163.

⁹⁸⁴ Komiyon, "Vattâsîler", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 234.

⁹⁸⁵ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 396.

⁹⁸⁶ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 237.

⁹⁸⁷ Komiyon, "Vattâsîler", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 234.

⁹⁸⁸ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 396.

5. Mağrib’in Portekiz İşgaline Maruz Kalması

Sahra yolları ve Akdeniz limanlarında yerleşen Cenovalılar ve Venedikliler yaklaşık üç asırdan beri Avrupa ile Afrika arasında ticaret yapıyorlardı. Bu ticarî trafiğe öylesine uyum sağlamışlardı ki, Cenova ve Venedik tüccarlarına Fes’te ve daha uzak kesimlerde rastlamak mümkündü. Sebte’nin 818/1415 yılında Portekizliler tarafından alınması Mağrib’in en geniş ticaret sahasını kapattığı gibi bazı muameleleri de güçleştirdi. 12. yüzyılın başında Venedik kâdırgaları yılda iki defa Bâdis’e geliyorlardı. Diğer yandan Cenovalılar deri ve balmumu almak için Rîfe geliyorlardı. Mâsse, Tarkuku ve Agadir’in kuzeyine kadar birçok yerde Cenovalı tüccarlara rastlamak mümkündü.⁹⁸⁹

Politik ve dinî sebepler, askerî teşebbüsler için önemliydi. Ancak bu hususta şüphesiz en önemli yer, ekonomik sebeplere veriliyordu. Haçlı seferleri fikri, her askerî harekette mevcuttu. Bazı şehirlerin alınması “Büyük Feth” için ümit veriyordu. Fakat Mağrib’e yerleşmenin anlamı Portekiz İmparatorluğu için daha farklı ve vazgeçilmez nitelikteydi. Portekizlilerin hedefi Sahra’dan Kuzey Afrika’ya gelen altın kaynaklarına sahip olmaktı.⁹⁹⁰

Mağrib’de gerçekleşen Hanedanlık kavgaları, sömürge güçlerinin bölge topraklarına girmesine ve yerleşmesine fırsat hazırladı. Portekiz güçleri 818/1415 yılında Sebte’yi, 876/1472 yılında Asila ve Dâru’l-Beydâ’yi, 907/1502 yılında Cedide’yi, 910/1504 yılında Arâiş ve Agadir’i ve 912/1506 yılında Asafi’yi ele geçirdiler. Neredeyse Rabat ve Sellâ dışında işgal edilmedik yer kalmadı.⁹⁹¹ İspanyol güçleri ise 911/1505 yılında Vehrân/Oran’ı, 915/1509 yılında Bicâye’yi, 916/1510 yılında Trablusgarb’ı ve 941/1534 yılında Tunus’u işgal ettiler.⁹⁹²

Merinî Hanedan üyeleri arasında gerçekleşen iktidar kavgaları, Portekizli Dom Henrique’nin Sebte’yi işgal etmesine yol açtı. Afrika içlerine kadar uzanan bu istila hareketini, Prens Henry the Navigator tarafından organize edilen bir başka askeri harekât izledi. Sebte işgalinin ilk sonucu, Endülüs’te varlığını sürdüren tek Müslüman Hanedanlık olan Gırnata Sultanlığının son destek gücü ile irtibatını koparmasıdır. Şehrin işgali ile ortaya çıkan ikinci sonuç ise Sudan altın ticareti ile Asya baharat ticaretinin büyük koloni halini almasıdır. Henrique’nin Hanedanlık sarayına şiddetli saldırıları para kaynaklarının kurumasına yol açmıştır.⁹⁹³

1458 yılında Mağrib’in Akdeniz sahilindeki ikinci büyük muhkem kalesi olan el-Kasru’s-Sağir de Portekizlilerin eline geçti. Bu kaybı 1469 yılında Anfa denilen günümüz Casablanca’sı, 1471 yılında Asila ve Tangier’in düşmesi izle-

⁹⁸⁹ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 398.

⁹⁹⁰ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 398.

⁹⁹¹ Azûzî, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk*, s. 22.

⁹⁹² Azûzî, *age.*, s. 22.

⁹⁹³ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 163.

di.⁹⁹⁴ Sonraki 45 yıl içerisinde Sellâ da dahil Mağrib'in tüm büyük liman kentleri Portekizlilerin eline geçti. 1508 yılında Asafî, 1510 yılında Tît-n-Fitr ve 1513 yılında Azmûr işgal edildi. Bu dönemde Portekizliler Dükkâle, Şiyazma ve Sûs gibi sahil bölgelerinde muhkem kaleler inşa ederek ve büyük ticaret limanları tesis ettiler ve konumlarını güçlendirmeye çalıştılar. Bu koloni merkezleri, Portekizlilerin Mağrib'in iç kesimlerine nüfuz etmelerine ve Lisbon ile Batı Afrika'nın altın rezervlerine düzenlenen askerî kuvvetlerinin ilerlemesine önemli katkıda bulundu. Bunların yanında yeni yerleşim birimleri oluşturulmaya çalışıldı. Günümüz Agadir 1505 yılında Santa Cruz do Cabo de Gue adıyla, günümüz es-Sevire kenti 1506 yılında Mogador adıyla, günümüz el-Cedide kenti 1514 yılında Mazagan adıyla kurulan Portekiz yerleşim sahaları on altıncı yüzyıl Mağribli cihad hareketlerinin ana hedefleri oldu.⁹⁹⁵

Mağrib'de yaşanan siyasî hayatın parçalanmışlığını Avrupa güçlerinin deniz aşırı ticarî kolonileri takip etmiştir. Avrupalı tüccarlar, Portekiz deniz kuvvetlerinin ele geçirdiği Dükkâle'den Sûs ırmağı ağzındaki Santa Cruz do Cabo de Gue'ye kadarki topraklarda ticarî hayatı kontrol altında tutmaya başladılar. Vattâsiler 875/1470 yılında Mağrib'in kuzeyini kontrol altına alınca, Avrupalı tüccarlar ticarî hareketlerini Larache/el-Araiş'te yoğunlaştırdılar.⁹⁹⁶

8/14. yüzyılın başından beri Endülüs'ün kaybı, 898/1492 yılında Gırnata'nın düşmesi, Emir Ebû Abdillah'ın Gırnata'yı terk etmesi ve Portekiz ile yapılan antlaşma, Fes için ağır bir darbe oldu. Endülüs'ten kovulan Müslümanlar Titvan, Sellâ ve Fes'e yerleşmek zorunda kaldılar. Onların Mağrib'e gelişi her ne kadar ticaret ve sanat dünyasının canlanmasına, ustalık ve maharetleri ile Mağrib sanatına katkıda bulunmalarına yol açsa da Portekiz ve İspanyol saldırılarının da habercisi oldu.⁹⁹⁷ Endülüs ve Gırnata'nın elden çıkması Fes'te dinî teyakkuzu en üst seviyeye doğru çıkardı. Muhammed eş-Şeyh'in ölümü üzerine kendisine el-Burtukâlî/Portekizli unvanı verilen Muhammed tahta geçti.

Muhammed el-Burtukâlî uzlaşmaz bir tabiata sahipti. Rakiplerini cezalandırmak için kullandığı silah, kardeşi Mevlây en-Nâsır (ö.930/1523)'di. Kurbanlarına karşı acımasız tutum sergilediği için el-Gaddid adıyla anılırdı.⁹⁹⁸

6. Vattâsiler Devletinin Yıkılışı

Fes'in güney istikametinde iktidarlarını sağlamlaştıran Saadî Şerifleri kuzey istikametine doğru ilerlemeye başladılar ve 929/1523 yılında Merâkeş'i

⁹⁹⁴ Cornell, *age.*, s. 164.

⁹⁹⁵ Weston F. Cook, *The Hundred Years War for Morocco: Gunpowder and the Military Revolution in the Early Modern Muslim World*, Boulder, Colorado 1994, s. 83-163; Cornell, *age.*, s. 165.

⁹⁹⁶ Cook, *The Hundred Years War for Morocco*, s. 124-127; Cornell, *age.*, s. 165.

⁹⁹⁷ Komisyon, *Büyük İslâm Tarihi*, c. V, s. 397.

⁹⁹⁸ el-Kurrâsî, *Arûsâtu'l-mesâil*, s. 23-25.

ele geçirdiler. Vattâsîlerle Sadîler arasındaki mücadele, Sadîlerin zaferine kadar devam etti.⁹⁹⁹

Muhammed el-Burtukâlî’nin halefleri olan oğlu Ebü’l-Abbas Ahmed ve torunu Muhammed el-Kasrî, Sadî Şehzadesi Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî’nin artan nüfuzuna engel olmaya çalıştılar. Buna rağmen el-Mehdî, 957/1550 yılında Fes’i ele geçirdi.¹⁰⁰⁰

Saltanat üzerinde hak iddia eden ikinci Vattâsî isim ise Muhammed el-Burtukâlî’nin erkek kardeşi Ebû Ali Hassûn idi. Ebû Ali Hassûn Hanedanlığı kurtarmak ve yeniden kurmak için harekete geçti. Berberîlerden yardım istediği gibi Almanya’da Karl V.’i de ziyaret etti. Daha sonra Kuzey Afrika’ya yeni gelen, Tilemsen’e hâkimiyetlerini gerçekleştiren ve aynı zamanda Fes’e kadar sefer yapmakta olan Türklerle temasa geçti. Fes 961/1554 yılında Osmanlı’nın eline geçti. Ancak birkaç ay sonra Muhammed el-Mehdî Fes’i geri aldı. Böylece son Vattâsîler de bir daha dönmek üzere Fes’i terk ettiler.¹⁰⁰¹

Vattâsîlerin Mağrib’deki hâkimiyetleri, Berberî Hanedanlıklarla Şerif Hanedanlıkları arasında bir geçiş devresini teşkil etmektedir. Siyasî hayat-taki kargaşalıkla rağmen belli bir süre refah düzeyinde yaşam gerçekleştirdiler. Fes, Merînîler döneminde olduğu gibi Vattâsîler döneminde de gelişimini sürdürdü.¹⁰⁰²

7. Portekizlilere Karşı Direniş Sergileyen Ribat ve Zaviyeler

Fas’ın güneyindeki kabilelerden çoğu küçük çaplı başsız zümreler olduğu için bölge murabıtları, sosyal ve ekonomik hayatın sürdürülmesinde uzun dönem önemli rol oynamışlardır. Bu maneviyat önderleri özellikle Sûs ve Der’a vadilerinden Cezâyir’in batısındaki Tilemsen kentine kadar uzanan Sahra ticaret güzergahını kontrol altında tuttular. Bölgenin güç dengesi 911/1505 yılında gerçekleşen Portekiz istilası ile bozulduğu zaman, bölge Berberîleri yeni tehlike karşısında kendilerine yardımcı olmaları için maneviyat önderlerine başvurular. On altıncı yüzyılın ilk on yılından itibaren şehir merkezlerinde ve kabile topraklarında yer alan ve Sahra ticaret güzergâhı ile ilgilenen sûfî zaviyeler Potekiz istilasına karşı mücadele veren merkezler konumuna geldi.¹⁰⁰³

Direniş güçleri, Muhammed eş-Şeyh’in Lisbon’la yaptığı antlaşmaya tavır koydular. Mağrib’in kuzeyinde güçlü cihad organizasyonları gerçekleştirdiler. Bu dönemde Asile, Tangier ve Kasru’s-Sağir’deki Portekiz karargâhlarına karşı önemli saldırı üsleri kurulmaya başladı. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

⁹⁹⁹ Komiyon, “Vattâsîler”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 235.

¹⁰⁰⁰ Komiyon, “Vattâsîler”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 235.

¹⁰⁰¹ Komiyon, agm, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 235.

¹⁰⁰² Komiyon, agm, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. XIII, s. 235.

¹⁰⁰³ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 257.

7.1. Hasan İbn Cum'a el-Alemî (ö. 888/1483) Benî Reşid Ribatı

Mağrib'de Portekiz işgaline karşı kurulan ribatların en gözdesi, Cebe-lu'l-Alem'deki İdrîsî şeriflerinden Benî Reşid Ailesi tarafından 876/1471-2 yılında kurulan Şifşaven garnizonu idi. Şifşâven, bu garnizonlar arasında düzenlenecek operasyonlara en uygun olanı idi.

On beşinci yüzyılın son yarısında Guruzim köyü yakınında kurulan bu kasaba, Mevlây Abdüsselâm İbn Meşîş'in soyundan geldiklerini iddia eden birkaç hukukçu ailenin toprakları idi.¹⁰⁰⁴ Bu âlimlerin en büyüğü olan Hasan İbn Cum'a el-Alemî, 876/1471-2 yılında Portekizlilerin elindeki Tangier karargâhına karşı savunma hattı oluşturmak üzere bir komuta merkezi oluşturdu. Portekizlilerin baskısından kaçıp gelen ve onun dikkat çektiği tehlikelerin farkında olan Endülüslü mültecilerle Benî Zecel Berberileri arasından geniş taraftar kitlesi sağlar sağlamaz, Portekizliler kendisine bir suikast girişiminde bulundular. Kendisinden sonra yerine yeğeni Ali İbn Reşid (ö. 917/1511-12) geçti. Kendisi Şifşaven kasabası ile Benî Reşid Emirliğinin gerçek kurucusu oldu.¹⁰⁰⁵

Ali İbn Reşid siyasî ve askerî dehaya sahipti. Onun iktidarı döneminde kasaba halkının nüfusu on binin üzerinde idi. Bunlardan 6000'i Mağribli Müslümanlar, 3.000'i Endülüs Müslümanları ve 1.000 tanesi de Yahudi nüfusu idi.¹⁰⁰⁶ Portekizlilere karşı kahramanca savaşan Mağriblilerin en cesurlarındandı. Tâzî'nin *Kitabu'l-cihâd*'ında bahsettiği adil imam portresine en uygun olan isimdi. Onun en önemli başarısı davasının gerçekleşmesi için Endülüs'ten çok sayıda taraftar kitlesi toplamasıdır. İzlenen bu politika 888/1483 yılında Titvan nüfusunun artmasına neden olmuştur.¹⁰⁰⁷ Abdüsselâm İbn Meşîş'in adını kullanarak ve el-Alemi Aşireti üyelerini bölge temsilcisi, imamı ve kadısı olarak atamak suretiyle Ali İbn Reşid, Alemi Şeriflerinin prestijini artırmıştır. Ayrıca Alemî Şeriflerini özerk bir idareye sahip kılmıştır. Kendine özgü bayrağı olan, müstakil sarayı bulunan, bürokratik yapılanmaya sahip olan ve kendi vergisini toplayan bir devlet hâline gelmiştir.

Kısaca Ali İbn Reşid Vattasilerin fena bir kâbusu halinde gelişmesini sürdürmüş ve İslâm dininin gerçek müdafacısı olarak tanınmaya başlamış ve onun neden olacağı muhtemel tehlike hiç de göz ardı edilmemiştir.¹⁰⁰⁸ Sonunda İbn Reşid hedefini gerçekleştiremedi. Benî Reşidle Vattasiler arasındaki beklenen çatışma 900/1495 tarihinde gerçekleşti. Fes İdrîsîleri tara-

¹⁰⁰⁴ Abdülkadir el-Âfiye, *el-Hayâtu's-siyâsiyye ve'l-içtimâiyye ve'l-fikriyye bi-Şifşâven ve ahvâzihâ hâlâle'l-karni'l-âşir el-hicrî*, Rabat 1982, s. 73-74.

¹⁰⁰⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 243.

¹⁰⁰⁶ el-Âfiye, *el-Hayâtu's-siyâsiyye*, s. 72.

¹⁰⁰⁷ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 124-125 el-Âfiye, *age.*, s. 87.

¹⁰⁰⁸ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 243.

findan kışkırtılan Şifşaven Şerifi kendini hicri onuncu yüzyılın müceddidi olarak ilan etti.¹⁰⁰⁹

Tahtını kaybetmekten korkan Fes Sultanı Sebte’deki Portekiz Komiseri- ne özel bir elçi gönderdi. Muhammed eş-Şeyh Portekizlilerin elinde rehin kalan oğlunun serbest bırakılması karşılığında Portekizlilerin Şifşaven’e düzenleyecekleri saldırıda kendilerine yardım edeceğini bildirdi.¹⁰¹⁰ Bir anda iki ayrı düşman güçle savaşmayan Ali İbn Reşid Rîf dağlarına kaçtı ve Vattasi Sultanını devlet başkanı olarak tanımak suretiyle boynunu kurtardı.¹⁰¹¹

7.2. Benî Arûs Ribatı

Mağrib’in kuzeyinde Vattâsilerin dikkatini çeken bir diğer İdrîsî zümresi Kasru’l-Kutâme’nin Benî Arûs gurubudur. Bunlar tasavvuf erbabı ile Harrûb mücahidlerinin uygulamalarını örnek alan kitlelerdi. Asıl vatanları Cebelu’l-Alem’deki İdrîsî Türbesi idi.¹⁰¹²

Portekizliler el-Harrûb’taki Müslüman direnişini kırmak için Tangier ve Asile’den güney istikametine sefer düzenlemeye başladılar. İşgal ve ayaklanma girişimleri sonucunda Asile ile Kasru Kutâme arasındaki Atlas Okyanusu kıyılarında nüfus azaldı. Benî Arûs liderleri kendilerini yerel mücadeleden sorumlu kimseler olarak görmeye başladılar.¹⁰¹³

7.3. Abdullah İbn Ömer el-Midigrî (ö. 927/1521) ve Midigra Zaviyesi

Portekiz işgaline karşı gerçekleşen sûfi direnişlere öncülük eden zaviyelerden en doğuda yer alanı, Midigra Zaviyesi idi. Bu zaviye, Tafilalt bölgesinde yer alıyordu. Burası eski ticaret kenti olan Sicilmâseye yakın bir yerdi. Zaviyenin kurucu şeyhi Abdullah İbn Ömer el-Midigrî günümüzde Aleviler/Filâlîler diye bilinen ve Fas’ın güneyinde meskun bulunan Şerif Ailesi olan Sicilmâsilerle bizzat ittifak kurdu. Sicilmâse Şeriflerinin nüfuzu batıdaki Heskûre bölgesinden günümüz Fas-Cezâyir sınırında yer alan Figuig’e kadar uzanıyordu.¹⁰¹⁴ Midigra Zaviyesi, aynı zamanda Der’a vadisi içerisinde bulunan ve Muhammed İbn Abdurrahman ez-Zeydânî (ö. 923/1517)’nin liderliğindeki Tagmedert Zaviyesi ile de işbirliği içerisinde idi.¹⁰¹⁵ Daha öncelikli konuma sahip olan Sicilmâse Şerifleri, kuzenleri Benî Zeydân’ı küçüm-

¹⁰⁰⁹ Muhammed İbn Abdurrahman el-Kurrâsî, *Arûsâtu’l-mesâil fi mâ li-Ben-i Vattâs mine’l-fedâil*, haz. Abdulvehhâb İbn Mansur, Rabat 1963, s. 17-18.

¹⁰¹⁰ el-Kurrâsî, *Arûsâtu’l-mesâil*, s. 18; el-Âfiye, *el-Hayâtu’s-siyâsiyye*, s. 90-94.

¹⁰¹¹ Cornell, *age.*, s. 244.

¹⁰¹² Cornell, *age.*, s. 244.

¹⁰¹³ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 140; Cornell, *age.*, s. 244.

¹⁰¹⁴ Muhammed Haccî, *el-Hareketu’l-fikriyye bi’l-Mağrib fi ahdi’s-Sa’diyyin*, Mohammedia 1976, c. I, s. 41.

¹⁰¹⁵ Muhammed İbn Abdullah el-İfrânî, *Nuzhetu’l-hâdi bi-ahbâri mulûki’l-karni’l-hâdi*, Rabat, ts., s. 25.

semekle kalmıyor, aynı zamanda kendilerinin Peygambere uzanan şecerelerini de tahrip ettiklerine inanıyorlardı.¹⁰¹⁶

7.4. Berekât İbn Muhammed et-Tidesî (ö. 917/1511) ve Tidsi Zaviyesi

Sûs vadisinin en önemli bölge merkezi, Taroudant kentinin güneyine düşen Tidsi Zaviyesi idi. Zaviyenin önde gelen şeyhi Berekât İbn Muhammed et-Tidesî idi. et-Tidesî, Mâsse ve Agadir yakınlarında Portekizlilere karşı cihad eden mücahid unvanı ile isim yaptı. O, aynı zamanda birbiri ile ihtilafli ve kavgalı kabileler arasında barışı temin etmiş, esirlerinin kurtulmasına öncülük etmiştir. Bir murabıt olarak kendi bölgesinde saygı duyulan bir şahsiyet olmasına rağmen, Portekizlileri kendisi ile temas kurmaya ikna edememiştir. Portekizlilerin nazarında Sidi Berekât tipi bir murabıt hanedanlık statüsüne bürünemez ve müzakere yapma yetkisine sahip olamaz.¹⁰¹⁷ Kendi feodal sistemlerini kurmak ve murabıtları Katolik Kilisesinin birer küçük şubeleri gibi görmek suretiyle Portekizlilerin Fas'taki sosyal dokuyu bozma girişimleri, murabıtların yerel konumlarının sarsılmasına ve önemli siyasal imkânların ellerinden kaçmasına yol açmıştır.¹⁰¹⁸

7.5. Am'hammad u'M'barak el-Akkavî (ö. 924/1518) ve Akka Zaviyesi

Atlas dağlarının güney istikametinde yer alan belki de en büyük murabıt, Der'a vadisinin alt kısımlarında yer alan ticaret ve maden merkezi konumundaki Akka'nın yerlisi olan Berberî Am'hammad u'M'barak el-Akkavî'dir. Bu şeyh "Eyyâmu Sidi Mübarek" adı verilen bir hafta içerisinde ardı ardına üç günde üç ayrı ticaret anlaşması yapmak suretiyle Sûs'un daha aşağısında yer alan Cezûle bölgesinin ekonomik yapısına katkıda bulunmuş bir şahsiyettir.¹⁰¹⁹ O günlerde kabile halkları kan davaları, silahlı mücadeleler ve diğer günlük hayatı sarsan sıkıntılarla boğuşmaktaydılar. İbn Asker'e göre halk görülmemiş bir şekilde babasını ya da çocuğunu öldüren kişilerle ticaret yapar hâle geldi.¹⁰²⁰ On altıncı yüzyıl Cezûliyye şeyhi ve tabakat yazarı Muhammed el-Bakîlî'nin kaydına göre Sidi Mübarek'in korkusu, Cezûle Araplarının akrabalarından birinin hareketleri ile kabile içi sıkıntılarının oluşmaması için kendi güvenliklerini kendi elleri ile sağlamaya çalışmaktaydı. O günlerde sincap türü bir çöl faresini yakalamak, Allah'ın rızasını kazanma yolu idi. Kişinin yakın bir arkadaşının olması, Allah'ın ona en büyük armağanı kabul edilirdi. Bakîlî'nin bize verdiği bir başka notta, Şeyh Mübarek'in anlaşma şartlarına uymayanları cezalandırdığı asası vefatından sonra

¹⁰¹⁶ el-İfrânî, *Nuzhetu'l-hâdî*, s. 5-9; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 257.

¹⁰¹⁷ Muhammed İbn Abdullah el-İfrânî (ö.1151/1738-9), *Nuzhetu'l-hâdî bi-ahbâri mulûki'l-karni'l-hâdî*, Rabat, ts., s. 11.

¹⁰¹⁸ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 257.

¹⁰¹⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 257.

¹⁰²⁰ eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâşir*, s. 114.

teberrükte bulunmak için kullanılıyor ve Cezûle tüccarları mülkiyetlerinin bununla hırsızlardan korunduğunu düşünüyorlardı.¹⁰²¹

7.6. Muhammed İbn Abdurrahman ez-Zeydânî (ö. 923/1517) ve Tagmedert Zaviyesi

Sûs ve Der'a Berberîleri Portekizlilere karşı kendilerine yardımcı olmaları için Sidi Mübarek ve Sidi Berekât'ın yanına geldiklerinde Sidi Mübarek, onlara cihadı organize etmek için oğullarından Ahmed ve Muhammed'i Fes'e gönderen Tagmadertli Şerif Muhammed İbn Abdurrahman'ın izini takip etmelerini önerir. On sekizinci yüzyıl tarihçilerinden Muhammed el-İfrânî 915/1509 yılında el-Kâim bi-Emrillah adıyla anılan Mehdi Hareketini benimseyen Tagmadert Şerifinin Sidi Mübarek tarafından bir sultan konumunda görüldüğünü söylemektedir. 916/1510 yılında Tidsi'deki Sidi Berekât Zaviyesinde Muhammed el-Kâim Sûslu Berberî kabilelerinin intisabını kabul eder. Onlara Talafant'taki Portekiz karargâhuna saldırıda bulunmalarını emretmiştir.¹⁰²²

8. Cezûliyye Tarikatının Öncü Rolü ve Dönemin Cezûliyye Şeyhleri

Süleyman el-Cezûlî; Mağrib'de Gazâlî, Geylânî, Ebû Ya'za ve Ebû Medyen'den sonra gelen en muteber şeyhlerden biridir. Cezûliyye de Şâziliyyenin alt kollarından biridir. Abdüselâm b. Meşîş'in manevî kişiliği İmam Şazilî ile temayüz etmiştir. Hayatının ekseriyetini şarkta geçirmesine rağmen Şeyh Şazilî, daha çok Mağrib'de meşhur olmuştur. Cezûliyye'nin piri Süleyman el-Cezûlî ise Şaziliyye Tarikatı içerisinde müceddid olarak bilinmektedir. Çünkü Şeyh Cezûlî, Mağrib'de Şaziliyye esaslarının belirlenmesi ve yaygınlaşmasında öncü rol oynamıştır. Bu amacın gerçekleşmesinde onun ilmî kişiliği temel etken olmuştur. Dolayısıyla Şâziliyye, artık Cezûliyye adıyla anılmıştır. Merâkeş'te tasavvuf, Cezûlî'den önce ve Cezûlî'den sonra diye ikiye ayrılmaktadır. Bunun sebebini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Cezûliyye Tarikatının şehrin sınırları dışına çıkıp geniş sahada bilinen ve benimsenen bir tarikat olması.
2. Tarikata bağlı zaviyeler ağının teşekkül etmesi.
3. Cezûliyyenin benimsediği siyasî politikaların geleneksel tarikatlara ters düşmeye başlaması.
4. Gar Ribatının, Ebû'l-Abbas Ekolünün, Hezmîriyye Tarikatının eski canlılıklarını kaybetmesi.
5. Cezûliyye Tarikatının içtimaî ve ferdî islah, terbiye çalışmalarının diğer tarikatları gölgede bırakması.¹⁰²³

¹⁰²¹ Cornell, *age.*, s. 258.

¹⁰²² el-İfrânî, *Nuzhetu'l-hâdî*, s. 16; Cornell, *age.*, s. 258.

¹⁰²³ Cüllab, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 109-110.

Vattâsiler döneminde en fazla tesir halkası vücuda getiren tarikat olmasından dolayı, biz burada Şeyh Cezûlî'yi, tarikatını, Cezûliyyenin Merâkeş'te yayılışını, Cezûliyyenin kollarını ve Merâkeş'teki tarikata bağlı zaviyeleri ele almaya çalışacağız.

Tarikat, ismini, kurucusu Şeyh Cezûlî'den almış, tarikatın seyr ve çizgisi kurucusunun felsefesi doğrultusunda devam etmiştir. Tarikata dair kaleme alınan terâcim ve menâkıb eserleri tarikat hakkındaki rivayetleri bir bütün olarak ortaya koymaktadır. Tasavvuf araştırmacıları, Şeyh Cezûlî'nin tasavvufî yaklaşımlarına dair değişik görüşler serdetmektedirler. Kurucusunun karizmatik kişiliği yanında Cezûliyyenin ikinci önemli hususiyeti tasavvufî tecrübede ilme ağırlık vermesi, üçüncü hususiyeti ise tarikata mensup şahsiyetlerin sıkı bir disipline tabi tutulmasıdır.¹⁰²⁴ Cezûliyyenin Merâkeş'teki ana zaviyesi, Ravdu'l-Arûs Mahallesinde bulunuyordu. Sa'dîler tarafından Cezûlî'nin kabri Merâkeş'e nakledildikten sonra burası daha özel bir konum kazanmıştır.¹⁰²⁵

Cezûliyyenin tasavvufî deneyimi, Mağrib-i Aksâ'da kendine özgü bir tecrübedir. Tarikat pîrinin telkini ile hareket eden halifeleri ve takipçileri Mağrib'in toplum yapısına önemli derecede etki etmeyi başarmışlardır. Hatta Sa'dîler Hanedanlığında vezaret makamlarından hanedanlık makamına kadar siyasî hayatın içinde yer alabilmişlerdir. Hem içtimaî hem de siyasî hayatta bariz bir etkiye sahip olmuşlardır. Ortaya çıkan tesir halkası ile Cezûliyye, kendisinden önceki Şaziliyye Tarikatından müstakil bir şube hâline gelmiştir.¹⁰²⁶ Cezûliyyeyi mensubu olduğu Şaziliyyeden farklı kılan hususiyetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Şeyh Cezûlî müritlerini sürekli Allah'ı zikretmeye ve Muhammed (s.a.v.)'e salâvat getirmeye davet ediyordu. Bu maksatla *Delâilu'l-Hayrât* isimli eserini vücuda getirmişti. Bağlılarını buna alıştırmıştı. Kendisi de halvet günlerinde Kur'ân-ı Kerim tilavetine, *Delâilu'l-Hayrât* okumalarına ve peygambere salavat getirmeye özen gösterirdi. Bizzat kendisi bunları tarikatın olmazsa olmazları olarak belirlemiştir.
2. Şaziliyyeden daha iddialı bir ifade ile Şeyh Cezûlî'nin zahirî ve batınî ilimlerde mücehhez, âlim bir şeyhin elinden tevbe almayı ve onun yanında sülûku tamamlamayı zaruri görmesi.¹⁰²⁷
3. Müridin şeyhine karşı edebi. Bunlar yirmi adettir. Beşi oturma edebi, beşi ayrılık edebi, beşi zikir edebi ve beşi de sohbet edebidir. Çünkü

¹⁰²⁴ Lütfi İsa, "el-Mudaifatü'l-İctimâiyyeti ve's-siyâsiyyeti li-tecribeti't-tasavvufi't-tâfiyyi bi'l-Mağribi'l-Aksa hilâle'l-karneyn 15-16: et-Tâifetü'l-Cezûliyye nümûzecen", *el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Meğâribiyyetü*, Sy. 107-108, 2002, s. 209.

¹⁰²⁵ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 113-114.

¹⁰²⁶ İsa, "el-Mudaifatü'l-İctimâiyyeti ve's-siyâsiyye", *el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Meğâribiyyetü*, Sy. 107-108, s. 209.

¹⁰²⁷ Muhammed Mehdî el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ' fi zikri'l-Cezûlî ve't-tibâ' ve ma lehuma mine'l-etbâ'i e'l-elnâ'*, Fes 1313/1815, s. 23.

şeyhine karşı takınacağı edepler müridin Rabbi ile edeplenmesine zemin hazırlar.¹⁰²⁸

4. Müridin bezenmesi gereken güzel ahlâk. Yaratan’ı sevmek, az uyumak, sabır, soğuk veya sıcaktan şikâyeti terk, öfke ve kinden kaçınmak, mal ve makamda zühd ehli olmak ve miras kaygısından kurtulmak.
5. Cezûlî’nin en önemli hasleti, cihada verdiği önem, yabancı işgaline karşı sergilediği duyarlılıktır. Kitleler arasında onun çağrısı ve mücadelesi büyük kabul gördü. Tarikatı ve müritlerine yönelik baskı süreci ortaya çıkmaya başladı. İnsanlar mütereddit oldular. Zira devletlerinin müçtehit ve mücahit bir zümrenin iktidar olduğu güçtür.¹⁰²⁹
6. Cihad önderliğini yapacak kadar güçlü bir hareket hâline gelmesi. Portekizlerin Sebte’ye yerleştikleri, Merînî Hanedanlığının artan iç çekişmelerle zayıflamaya başladığı ve güvenlik sorunlarının ileri düzeye yükseldiği bir dönemde Cezûliyye, ilk tepkisini ortaya koymaya başlamıştır. Tüm bu olaylar on beşinci asrın ilk yarısında birbiri ardınca meydana gelmiştir. Portekizler 818/1415 yılında Sebte’ye yerleştiler. 823/1420 yılında Merînî Sultanı Ebû Said tahttan indirildi ve yedi çocuğu öldürüldü. Bu durum, devlet erkinde idari boşluğun doğmasına yol açtı. Sıkıntılı sürecin telafisi sekiz yılda ancak gerçekleşebildi. 832/1428 yılında Vattâsîler, fiilen devlet idaresini uhdelere aldılar. Merînîlerin yeni sultanı Abdülhak (1420-1464) maiyetini korumaya çalışırken, Ebû Zekeriyâ Yahya el-Vattâsî (1420-1448) batı istikametlerinde seferler düzenlemekte ve Meknes’teki Zeyyâtîlerin güvenini kazanmaktaydı.¹⁰³⁰ Düzenlenen seferler doğu ve güneydoğu cihetine kadar genişledi. Bu gelişmeler, Vattâsî Veziri Ebû Zekeriyâ’nın 852/1448 yılında öldürülüşüne kadar devam etti.¹⁰³¹

Mağrib Merînîleri döneminde yaşanan bu zorlu ve uzun süreç, tarihçilerin özellikle dikkat çektikleri bir gelişmedir. O tarihlerde hem Cezûliyye müritlerinin katkısı hem de Vattâsî vezirlerin gayretleri ile var olma mücadelesi verilmiş, içinde bulunulan sıkıntılı durumdan çıkılmaya çalışılmıştır. 1437 yılının Ekim ayında Tanca’daki Portekiz sömürgesi ortadan kaldırılmak istenmiştir.¹⁰³² Cezûliyyenin önde gelen şeyhlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

¹⁰²⁸ el-Fâsî, *Mümettiu’l-esmâ*, s. 27.

¹⁰²⁹ el-Fâsî, *Mümettiu’l-esmâ*, s. 5-6.

¹⁰³⁰ Muhammed b. Gazi el-Meknesî, *er-Ravdü’l-hetûn fî ahbâri Miknâsei’z-Zeytûn*, tas. Abdülvehhâb Mansûr, el-Matbaatü’l-Melikiyyetü, Rabat 1964, s. 38-39.

¹⁰³¹ İsa, “el-Mudaifatü’l-İctimâiyyeti ve’s-siyâsiyye”, *el-Mecelletü’t-Târihiyyetü’l-Meğâribiyyetü*, Sy. 107-108, s. 211.

¹⁰³² İsa, *agm.*, *el-Mecelletü’t-Târihiyyetü’l-Meğâribiyyetü*, Sy. 107-108, s. 212.

8.1. Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 869/1465)

Şeyh Cezûlî'nin hayatı hakkındaki bilgiler çok da net değildir. Hayatının pek çok merhalesi hâlen bilinmemektedir. Hayatına dair yaklaşımlarda farklılıklar bulunmaktadır. Şeyhin belli bir mekâna bağlı yaşam sürmemesinden kaynaklanan zorluklar nedeniyle dönemin olayları ile birebir örtüşmeyen yaklaşımlar serdedilebilmektedir.¹⁰³³ Hem şerif hem de tasavvuf önderi olarak tanınan el-Cezûlî, İslâm tasavvufunun esaslarını belirlemede Gazâlî, Kuşeyrî, İbnü'l-Arabi gibi daha önceki tasavvuf kuramcılarının çizgisini takip etmiştir. Fransız tarihçisi Alfred Bel ile Mağrib araştırmacısı Allâl el-Fâsî gibi farklı isimler tarafından el-Cezûlî, Kuzey Afrika'da popüler din anlayışının gelişmesine katkıda bulunan anahtar isim olarak tanıtılmıştır.¹⁰³⁴

Mağribli tabakat yazarları el-Cezûlî'yi siyasî hayatta aktif rol oynayan sûfilere örnek sima olması, Şâziliyyeyi dönüştürmesi ve tarikatını Mağrib'in diğer tasavvuf anlayışları ile rekabet edecek şekle sokması gibi özellikleri ile değerlendirmektedirler. Hz. Muhammed'in manevî kişiliğine vurgu yapmak suretiyle, hem kendisi hem de Abdullah el-Gazvânî gibi takipçileri Tarikat-ı Muhammediyye anlayışını ön plana çıkarmıştır. Bu anlayışın gereği olarak *ed-Delâilu'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fî zikri's-salâti ale'n-nebiyyi'l-muhtâr* isimli meşhur eserini Hz. Muhammed'e dair salavata tahsis etmiştir. Onun nebevî ruhu gündeme taşıyan bu eseri, Mağrib'den Endonezya'ya kadar geniş coğrafyada yaygınlaşmıştır.¹⁰³⁵

Abdullah İbn Yasin ve Muhammed İbn Tümert gibi kendisinden önceki islahat önderlerine benzer tarzda Şeyh Cezûlî de tarihî kişiliğinden çok ef-sanevî şahsiyeti ile hatırlanır olmuştur. Onun tasavvufî düşünceleri vefatından sonraki nesiller tarafından karizmatik şekle büründürülmüştür. Hayatı ile ilgili bilgiler genelde sözlü kaynaklara ve ikinci el eserlere dayanmaktadır.¹⁰³⁶ Gerçi sûflerin hayatları ile ilgili belirsizlik, İslâm Dünyasının genel sorunudur. Bunun iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi velinin ideal kişiliğinin gerçek kimliğinin önüne geçmesidir. İkincisi ise gerçek birer mürid olan şeyhlerin müridleri tarafından hakkıyla değerlendirilememesi ve kendilerine duyulan saygının onları tanımlamada belirgin olmasıdır. Geleneksel tarikat yapılanmasında manevî otoriteye önem verilmesi, benimsenen şeyhin yaşadığı dönemde müstesna bir yere sahip olduğunu, eşi ve benzerinin bulunmadığını düşündürmüş, daha sonra ortaya çıkan rüya deneyimleri ile

¹⁰³³ Hasan Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî –mukaribetun tehliliyyetun likitabihi's-sufiyyeti-*, el-Matbaatu ve'l-Verâkatu'l-Vataniyye, 2. Baskı, Merakeş 1999, s. 23.

¹⁰³⁴ Allâl el-Fâsî, "et-Tasavvufu'l-İslâmî fi'l-Mağrib", *el-Muhadaratu's-sekâfiyye*, Sayı: 10/1, 1969, s. 44; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 156.

¹⁰³⁵ Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, s. 85-86.

¹⁰³⁶ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 167.

olağanüstü hasletler atfedilir olmuştur. Bu durum müridin müntesip olduğu şeyhini mensup olduğu tarikat silsilesinde bile diğerleri ile kıyaslanamayacak konuma yükseltmesine yol açmıştır. Bu durumun en bariz örneği Abdüsselâm İbn Meşiş'tir. İbn Meşiş'in *es-Salâtu'l-Meşişiyye* isimli dua mecmuası dışında herhangi bir edebi yapıtı olmamasına rağmen o, Mağrib sûflerinin gözde siması konumuna yükseltilmiştir.¹⁰³⁷

Bu temel hatırlatmalardan sonra, Şeyh Cezûlî'nin terceme-i hâlini ortaya koyarken; tarihî verilere tam riayet etmek, onu kendi döneminin şartlarına göre değerlendirmek, yaşadığı dönemdeki tasavvufî dokuyu dikkate almak,¹⁰³⁸ onun hakkındaki rivayetleri derleyen farklı kaynakları değerlendirmek,¹⁰³⁹ kendisine ait mev'ıza, zikir ve virdlere bakmak gerekmektedir. Bunların her biri tek başına Cezûlî şahsiyetinin bir bütün olarak ele alınmasına yeterli olmamaktadırlar. Bu gerçeklerden hareketle Cezûlî'nin doğum tarihini tespitimiz mümkün olamamaktadır. Yine onun yetişme dönemi, çocukluk ve gençlik hayatı ile ilgili verilerden de yoksunuz. Ebû Abdillah Emgâr es-Sağîr'in yanında yaklaşık on beş sene gibi uzun bir dönem kapsayan seyr u sülûk eğitimini tamamlamak amacıyla Dükkâle bölgesinde yer alan Tît Ribatında girdiği halvet hayatına dair net bulgulardan da yoksunuz.¹⁰⁴⁰

Tarihçiler, daha çok Ali b. Ebî Tâlib'e kadar uzanan Ebû Abdillah Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Bekr b. Süleyman es-Sümlâlî el-Cezûlî nesebini tercih ederler. Bu konuda onun şu sözü delil ittihaz edilmektedir:

*"Kişi mensup olduğu kabileden veya sahip olduğu dünyevî makamlardan dolayı aziz olamaz. Kişiyi aziz kulan şeref ve nesebidir. Ben de neseben Şerifim. Soyum Resulullah (s.a.v.) kadar ulaşmaktadır."*¹⁰⁴¹

Abdüsselâm b. Tayyib el-Kâdirî bu nesebi *el-Eşrâf alâ nesebi'l-aktâbi'l-erbaati'l-eşrâf* isimli eserinde kayda geçirmiş, araya bazı şahıslar ilave etmiş-

¹⁰³⁷ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 167.

¹⁰³⁸ Haccî, *ez-Zâviyetü'd-Dellâiyetü*, s. 56.

¹⁰³⁹ Cezûlî'nin kişiliğine dair kaleme alınan eserleri şu şekilde sıralayabiliriz: Muhammed Mehdi el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ' fî zikri'l-Cezûlî ve'd-Debbâğ ve mâ lehumâ mine'l-ittibâ'*, yazma, Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye, Tunus, no: 12470; Ebû Hâmid el-Arabî el-Fâsî, *Mîrâtü'l-mehâsin fî ahbâri's-Şeyh Ebî'l-Mehâsin*, Taş Baskı, Fes 1324/1905; Ahmed Baba et-Timbuktî, *Kifâyetü'l-muhtâc li-marîfeti men leyse bi'd-dîbâc*, yazma, Mahtütü'l-Hizâniyyeti'l-Âmmeti, Rabat, no: 390; Ahmed Zerrûk el-Berunsî, *Knâsu Zerrûk*, yazma, Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye, Tunus, no: 1911; Ahmed Zerrûk el-Berunsî, *Uddetü'l-mürîdî's-sâdik fî esbâbi'l-makti fî beyânî tarîki'l-kastı ve zikri havâdisi'l-vakti*, yazma, Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye, Tunus, no: 7062; Mahtütü'l-Hizâniyyeti'l-Âmmeti, Rabat, no: 1657; Muhammed b. Asker eş-Şefşâvunî, *Dehatü'n-nâşir li-mehâsinî men kâne bi'l-Mağrib min meşâihî'l-karnî'l-âşir*, tah. Muhammed Haccî, Dârü'l-Mağrib, Rabat 1977; Ebü'l-Kâsım es-Savmaî et-Tâdilî, *el-Meazzî fî menâkibi Ebî Ya'zâ*, el-Hizânetü'l-Âmme, Rabat, no: 625.

¹⁰⁴⁰ İsa, "el-Mudaifatü'l-İctimâiyeti ve's-siyâsiyye", *el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Meğâribiyetü*, Sy. 107-108, s. 209-210.

¹⁰⁴¹ el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ'*, s. 5.

tir.¹⁰⁴² Muhammed Mehdi el-Fâsî *Delâilu'l-hayrât*'ın muteber bir nüshasına dayanarak Cezûlî'nin eşraftan sayılamayacağını söylemektedir. Fakat onun intisap bakımından şeriflik payesine sahip olduğunu beyan etmektedir.¹⁰⁴³

En yaygın şecereye göre Cezûlî'nin dedelerinden Cafer ya da Süleyman İbn Abdullah el-Kâmil Mağrib devletinin kurucusu Mevlây İdris (ö.177/793)'in kardeşlerini desteklemiştir.¹⁰⁴⁴ Dedesi Mağrib'de Tilemsen Şeriflerinin atası olarak benimsenmesine rağmen, bu isimlerin hiçbiri benimsenen soy şeceresinde bulunmamaktadır.¹⁰⁴⁵

Nisbesinden Cezûlî'nin Cezûle'deki Sanhace Berberîlerinin en önemli zümresini teşkil eden Simlâle kabilesinden geldiğini anlamaktayız. Idâu's-Simlal topraklarının on beşinci yüzyılda günümüzdeki Tiznit kasabasının kuzeyine düşen ve Büyük Atlas dağları ile Anti Atlas dağları arasındaki Sûs ırmağının sahil ovasında yer aldığını görmekteyiz. Bu bölge Mağrib dinî tarihinde uzun zamandır önemli bir mevkie sahipti. Zira ilk ribatlardan sayılan Dâru'l-Murabîtin ile Mâsse ribatları arasında uzanan bir bölge idi. Hatta Fatimilerin eski bir kültür ve idare merkezi idi.¹⁰⁴⁶ Sûs'ta halen benimsenen anlayışa göre el-Cezûlî, aynı adla anılan bir nehrin yer aldığı Tankeret köyünde doğmuştur.¹⁰⁴⁷

Cezûlî, memleketinde elverişli ortam olmadığı için memleketinden ayrılmak zorunda kaldı. Eğitimini tamamlamak gayesiyle Fes'e gitti.¹⁰⁴⁸ Fes'de Medresetu's-Safârîn adı verilen ve Merînî medreselerinin en eskisi olan Medresetu'l-Halfaviyyine devam etti. Medresenin odaları genelde Sûs'tan gelen öğrencilere tahsis edilmekteydi. Burada iken İbn Hâcib'in fıkıh usulüne giriş mahiyetindeki *Muhtasâr*'ı ile Sahnûn'un dokuzuncu yüzyılda kaleme aldığı Maliki hukukunun yorumuna dair *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sını okudu.¹⁰⁴⁹ Cezûlî'nin buradaki odası hâlen bilinmektedir. Medrese görevlileri tarafından ziyaretçilere tanıtılmaktadır.¹⁰⁵⁰

Safârîn Medresesine intisap eden Cezûlî, uzlet hayatı yaşamaya ve derin düşüncelere dalmaya başladı. Karar kılmayan ve kabına sığmayan kişiliğe büründü. Öğrencilik yıllarında aşırı duygusal ve içine kapanık bir kişiliğe sahip olması şüpheleri de üzerine çekti. Odasındayken kapısını kilitler kimse- nin içerisi girmesine müsaade etmezdi. Sadece derse katılmak amacıyla

¹⁰⁴² Abdüsselâm b. Tayyib el-Kâdirî, *el-Eşrâf alâ nesebi'l-aktâbi'l-erbaati'l-eşrâf*, Yazma, el-Hızânetü'l-Âmmetü, Rabat, no: 310, v. 31-32.

¹⁰⁴³ el-Fâsî, *age.*, s. 3; Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 110; Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, s. 23.

¹⁰⁴⁴ el-Fâsî, *age.*, s. 1; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 168.

¹⁰⁴⁵ Cornell, *age.*, s. 168.

¹⁰⁴⁶ Cornell, *age.*, s. 168.

¹⁰⁴⁷ el-Fâsî, *age.*, s. 15-16.

¹⁰⁴⁸ el-Fâsî, *Mumtî'u'l-esmâ*, s. 1-2.

¹⁰⁴⁹ Abbas İbn İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 49.

¹⁰⁵⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 169.

odasından ayrılırdı. Bu durum onun para sakladığı dedikodusunun yayılmasına bile sebebiyet verdi. Bu şüpheler Cezûle'deki babasına kadar ulaşınca babası, ne olduğunu anlamak için alelacele Fes'e gitti. Medreseye varınca, oğlunun odasına giren Abdurrahman el-Cezûlî, duvarlarda ölümü çağırıştıran kelime ve cümlelerin yazılı olduğunu gördü. Anladı ki oğlu derin kabz hâli yaşıyor. Medresenin sorumlusuna “Bizler neredeyiz, bu çocuk nerede, görebiliyor musunuz?” dedi.¹⁰⁵¹

Rahle-i tederisinde sülûk eğitimi alacağı ve kendisini yetiştireceği bir müşid-i kâmil arayışında idi. Bu amaçla dönemin şeyh ve bilginleriyle görüşme arzusuna ve şark istikametinde zorlu yolculuklara koyuldu.¹⁰⁵²

Cezûlî, ulema ve müşid-i kâmillerle buluşmak amacı ile şark istikametinde yolculuğa çıkmak zorunda kaldı. Rivayetler onun bu uğurda yedi yıl geçirdiğini belirtmektedir. Bu zaman zarfında o, Kudüs, Mısır ve Hicaz kentlerini dolaştı.¹⁰⁵³ Daha sonra Mağrib'e dönüp yeniden Fes kentine yerleşti. Çoğu zaman ilim tahsili için çıktığı bu ilk yolculuk ile Medine'ye gerçekleştirdiği ikinci yolculuk birbirine karıştırılmaktadır. Sonunda o, Medine'de *Delâilü'l-Hayrât* isimli eserini kaleme aldı.

843-850/1439-1446 yılları arasında Tît-n-Fıtr Ribatında ikamet eden Cezûlî, Ebû Abdillah Emgâr es-Sağır'ın müridi oldu. el-Emgâr'dan Şâziliyye virdi aldı. Şeyhinden aldığı işaretle bir süre halvete girdi, ibadet ve tefekkür ile meşgul oldu. Fakat bu durum, on dört yıl gibi uzun bir zaman dilimine yayıldı. Kendisinden çok fazla manevî hâller zuhur edene kadar halvetten çıkmadı.¹⁰⁵⁴ Çok ağır bir riyazet gerçekleştiriyor, gece ve gündüz daima virdlerinin tilaveti ile meşgul oluyordu. *Delâilü'l-Hayrât*'tan takip ettiği iki ayrı virdi vardı. Yüz bin kez Besmele çekerti. Her gece Kur'ân'ın dörtte birini okurdu.¹⁰⁵⁵

Cezûlî'nin manevî donanımına erdiği Tît Ribatı, Sanhâceli Berberî kabilelerin kontrolündeydi. Bu ribat, Murabıtlar döneminden beri resmî otoritelerin saygıda kusur etmedikleri bir manevî merkezdi. Emgâriyye ya da Sanhâciyye zümresinin rûhânî merkezi niteliğindedeydi. Çünkü Tît Ribatı, Mağrib'deki farklı kesimleri bir araya getiren merkez konumundaydı. İbn Kunfûz'ın *Ünsü'l-fakîr* isimli eserinde işaret ettiği gibi Emgâr şeyhleri müritlerini servete vâris kıldıkları gibi hayra da vâris kılan müşitlerdi.¹⁰⁵⁶ Emgârîler 9/15. asrın ortalarında ribatlarını yaygın bir şöhrete kavuşturdu-

¹⁰⁵¹ Abbas İbn İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 49; el-Fâsî, *Mümettiü'l-esmâ'*, s. 6; Cornell, *Realm of the Saint*, s.170.

¹⁰⁵² Cüllâb, *el-Hareketü's-sufiyye*, c. I, s. 111; Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, s. 24.

¹⁰⁵³ el-Fâsî, *Mümettiü'l-esmâ'*, s. 22; Cüllâb, *el-Hareketü's-sufiyye*, c. I, s. 111.

¹⁰⁵⁴ el-Fâsî, *age.*, s. 11; Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî*, s. 24.

¹⁰⁵⁵ Hayreddin Zirikdi, *el-A'lâmu li-eşhuri'r-ricâlî ve'n-nisâi mine'l-arabi ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*, 1980, c. V, s. 84.

¹⁰⁵⁶ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 71.

lar.¹⁰⁵⁷ İslahat girişimleri neticesinde ribat, tasavvufi çizgisini Şaziliyye anlayışına dönüştürdü. Böylesi bir tutumla Ribatın kazandığı büyük başarı ve Mağribli taraftarlarının artması, Hâha, Sûs, Tâdile, Tafilâlt ve Merâkeş gibi çevre bölgelerde geniş bir coğrafi muhite sahip olmasına yol açtı.

el-Emgâr'ın 850/1446 yılında gerçekleşen ölümünden sonra şarka ikinci yolculukta bulundu. Mekke'de hac vazifesini ifa etti, Medine'de Mescid-i Nebi ve Ravza-i Mutahharayı ziyaret etti. Daha sonra Kahire'ye gitti. Hüseyiniye türbesine teveccühte bulundu. Ezher Camii yakınlarında Abdulaziz el-Acemî'nin ders halkasına katıldı. Karâfe'de Kadiriyye zümreleri ile yakın temas içerisinde bulundu. Muhtemelen 857/1453 yılı civarında Mağrib'e tekrar döndü.¹⁰⁵⁸

Merâkeş'i ziyaret edişi, burada müridi Abdülaziz Debbağ ile görüşmesi, Kasur semtinde ikamet eden ailesi ile buluşmasına dair tarihlerde farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir kısım rivayetler halvetini tamamlayıp Tît'tan döndükten sonra derken, bir kısım rivayetler de Fes'te kaldıktan sonra gerçekleştiğini söylemektedir.¹⁰⁵⁹

Tît Ribatındaki halvetine şeyhinin izni ile son veren Cezûlî, kendisine tevdi edilen görev muvacehesinde Asafî'ye yerleşti.¹⁰⁶⁰ Cezûlî öncelikli olarak Asefî'de halkın tarikatla ünsiyetini gerçekleştirmeye çalıştı. Fakat bu şehrin halkı önceden beri Ebû Muhammed Salih'in tarikatına müntesip bulunmaktaydı. Ayrıca burası, Gûz Ribatı ile Hertinâne Zaviyesine yakın bir yerdi. Bu zaviye Şaziliyye öğretilerini yaymaya çalışması ile tanınıyordu. Zaviyenin şeyhi Ebû Said Osman Hertinânî olup Cezûlî'nin kendisinden icazet aldığı Ebû Abdillâh Muhammed es-Sağîr Emgâr'ın da şeyhi idi. Bölgede tasavvufun derinlikli olarak yaşandığı ve evliyanın kutsal addedildiği en önemli merkez ise Rakrake idi.

Cezûlî, Salihyye/Meğiriyye Tarikatı prensiplerinden de fazlasıyla istifade etti. Müritlerinden Salihyyeye özgü kıyafet, keşkül ve asayı şiar edinmelerini istedi. Bununla birlikte Cezûliyye ile Salihyye arasındaki en önemli farklılık, Cezûliyyenin seyyah dervişlerinin Mekke ve Medine'ye hac ziyaretinde bulunmak yerine, Mağrib'deki sûfi makamlarını ziyaret eder olmalarıdır.¹⁰⁶¹ Yaşayan şeyhlerle bölgedeki evliya kabirlerini ziyaret etmeye önem verilmesi, şarktaki ziyaret mahallerine ve kutsal topraklara ulaşmanın on

¹⁰⁵⁷ Ribatın tarihi ve düşünce yapısına dâir kaleme alınan eserlerin geniş tahlili için Bkz.: Muhammed Mâzûnî, "Ribat Tib: mine't-te'sîs ilâ zuhûri'l-hareketi'l-Cezûliyye", *er-Ribatât ve'z-Zevâyâ fi Târîhi'l-Mağrib*, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Rabat 1997, s. 25-52. Bu çalışma özellikle Ebû İbrahim İshak el-Emgârî'nin 8/14. asırdaki, Ebû Abdillâh Emgâr es-Sağîr'in 9/15. asırdaki islahat girişimlerine yer vermektedir.

¹⁰⁵⁸ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 177.

¹⁰⁵⁹ Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî*, s. 24; *el-Hareketu's-sufiyye*, c.I, s. 112.

¹⁰⁶⁰ İsa, "el-Mudaifâtü'l-İctimâiyye", *el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Meğâribiyyetü*, Sy. 107-108, s. 210-211; Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî*, s. 26.

¹⁰⁶¹ el-Fâsî, *Mümettiü'l-esmâ'*, s. 3.

beşinci yüzyıl Mağriblileri açısından imkânsız hale gelmesinden kaynaklanmıştır. Sebte'nin Portekizliler eline geçmesi, Mağrib'de resmi otoritenin çözülmeye başlaması, doğuya seyahatte bulunacak Kuzey Afrikalı yolcuların kara ve denizden önünü kesen korsan faaliyetlerinin artması hac ziyaretlerine engel teşkil etmiştir. Cezûlî'nin müntesiplerinden memleketlerinde kalmalarını istemesi de önemli etkenlerdendir. Mağrib'deki diğer sûfi tarikatlardan farklı olarak Cezûliyyenin yerel kimliğe sahip olması ve siyasî yapılanmaya önyak olmasında Cezûlî'nin bölgedeki maneviyat önderlerini ziyaret etmeye teşvik eden söylemlerinin büyük etkisi olmuştur.¹⁰⁶²

Cezûlî, Ebû Muhammed Salih'e ait tövbe, zikir ve amel-i salihten oluşan üçlü prensibi de benimsemiştir.¹⁰⁶³ Bu prensiplerin belirlenişi aslında Ebû Medyen'e kadar gitmektedir. Endülüslü şeyhin mübtedi müritler için öngördüğü bu prensipler, Ebû Muhammed Salih tarafından derlenmiştir. Cezûliyye Tarikatına girmek isteyen müritlerin öncelikli olarak saçlarını tıraş etmesi gerekmektedir. Bu, Mekke'de tavafta ve sa'ydan sonra tıraş olmak suretiyle önceki hallerine tövbe etmiş olmayı hatırlatmaktadır. Bu âdet Cezûliyye Tarikatına katılmanın bir sembolü idi.¹⁰⁶⁴

Tıraş olmak suretiyle tövbesini gerçekleştiren Cezûlî dervişi, savm-ı visal denilen aralıksız kırk gün oruç tutmak suretiyle zorlu bir sınava tabi tutulur.¹⁰⁶⁵ Bu riyazeti tamamladıktan sonra derviş kelimenin tam anlamıyla tarikatın müridi hâline gelir. Kendisinin yegâne mürşidi olarak Cezûlî'ye bey'at eder. Cezûliyye Tarikatında ileri düzeyde bir şahsiyet hâline gelmek için bu riyazet yeterli değildir. Kişisel olgunluğa ulaşmak için dervişin hem kendisi hem de ihvan ile barışık olması, aralarındaki husumet ve anlaşmazlıkları gidermesi, kardeşlik ruhunun gereklerini yerine getirmesi gerekmektedir. Bu amacın gerçekleşmesi için Cezûlî dervişin şurutu't-tevbe denilen şu on dört esası yerine getirmesini şart koşmaktadır:¹⁰⁶⁶

1. Dinin zahirî ve batinî yorumlarında mürşidinin yaklaşımını benimsemek. Bu durum, dervişin zihninde belli bir düşünce sisteminin yer etmesini sağlar.
2. Yasaklanan şeyleri yapmaktan kaçınmak. Bu, dervişi günaha düşmekten koruyan bir adımdır.
3. Müritlik bilincine sahip olmak. Bu, nefsin ataletini gidermek için bir adımdır.

¹⁰⁶² Cornell, *Realm of the Saint*, s. 180.

¹⁰⁶³ Abdullatif eş-Şazlî, *et-Tasavvuf ve'l-muctemea' numûzec mine'l-karni'l-aşîri'l-hicrî*, Sellâ 1989, s. 154-160.

¹⁰⁶⁴ Abbâs İbn İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 61-62; el-Fâsî, *Mümettîü'l-esmâ'*, s. 14; Cornell, *age.*, s. 180.

¹⁰⁶⁵ Abbâs İbn İbrahim, *age.*, c. V, s. 61; Cornell, *The Way of Abu Madyan*, s. 30-31.

¹⁰⁶⁶ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 181.

4. Ahlâka aykırı tutumlardan kaçınmak. Bu ilke gereğince dervişin güzeli sevmesi, Peygamberin sünnetine uyması, Allah dostlarının dostluğunu kazanması, Allah'ın düşmanlarını düşman bellemesi, onu amel-i salih işlemeye sevk eden bir durumdur.
5. Sürekli zikrullahla meşgul olmak ve Peygamber Efendimize çokça salât u selam getirmek. Bu durum dervişi yalnızlık kaygısından kurtarır.
6. Ehl-i imandan nefret etmemek. Tüm Müslümanları sevmek suretiyle bu bilince ulaşılabilir.
7. Beş vakit namazı vaktinde kılmaya özen göstermek. Bu şer'î şerife sadakatin bir gereğidir.
8. Salih amelleri, ibadet ve itaatleri bencillik, kibir, zulüm veya kendini beğenmek suretiyle kirletmemek ve boşa çıkarmamak. Bu durum karakter dokusunun yapılanmasını sağlar.
9. Konuşurken hikmeti söylemek, derin tefekküre dalmak, istişare ve müzakereye önem vermek. Bu, mürüvvetin elde edilmesini sağlar.¹⁰⁶⁷
10. Kurtuluşun Allah'ta, peygamberler yolunda ve Allah dostlarını sevmeye olduğunu bilmek. Nefisten fanî olmak. Bu, manevi hiyerarşinin, kemâlât yollarının tanınmasını sağlar.
11. İftira, gıybet ve dedikodudan sakınmak. Bu, anlamazlıkların giderilmesini sağlar ve İslâm toplumunda birlik ve beraberliğin teminine yol açar.
12. Güçlü kuvvetli kişileri değil, hayır ve saadet ehlini sevmek, onlarla güç birliğine girişmek. Bu durum, seçkinler sınıfın teşekkül etmesini önler ve dünyevî hesapların önüne geçilmesine yol açar.
13. Kötülük eden, şirret ehlinden kaçınmak, miskin ve fukarayı, onlardan biri olmayı sevmek. Bu durum, manevî zenginlikle sosyal duyarlılık arasındaki bağın devamını sağlar.
14. Kişiyi Allah'a yaklaştıracak ilmin tahsiline koyulmak. Bu durum sûfinin yegâne amacı olan himmeti elde edecek bir kıvama ulaşmasını sağlar. Allah'ı bulmasına yol açacaktır.¹⁰⁶⁸

Tövbenin şartlarına riayet eden ve Cezûliyye Tarikatında sadık bir mürid hâline gelen kişinin Cezûliyye Tarikatında kat edilmesi gereken on aşamayı da aşması gerekir:

1. Geceleri oldukça az uyumak. Bu, muhibbunun vasfıdır.
2. Sıcak veya soğuktan şikâyetçi olmamak. Bu, sabirunun makamıdır.
3. Öldüğünde geride kalanlara miras olarak mal bırakmamak. Bu, zâhidlerin makamıdır.
4. Ne öfke ne de nefret duymalıdır. Bu, müminunun makamıdır.

¹⁰⁶⁷ Cornell, *age.*, s. 181.

¹⁰⁶⁸ el-Fâsî, *Mümettü'l-esmâ'*, s. 24; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 182.

5. Ne çok yakınıni kaybetmekten kederlenmeli ne de umduğuna nail olmaktan sevinmeli. Bu, mukinin zümresinin makamıdır.
6. Kendisine verilene razı ve minnettar olmalı. Bu, kâniün zümresinin vasfıdır.
7. “Hayır” kavramı lügatinde yer etmemelidir. Bu, seyyahin zümresinin vasfıdır.
8. Bulduğu yerde uyumasını bilmelidir. Bu, radyyun makamındakilerin alametidir.
9. Mürşidini bulduğu zaman asla ondan yakınmamalıdır. Kendisini aç da bıraksa, dövse de ondan incinmemelidir. Bu, ariflerin makamıdır.
10. Sürekli aç kalmalıdır. Bu da salihlerin vasfıdır.¹⁰⁶⁹

Muhammed İbn Süleyman el-Cezûlî’ye göre toplumsal duyarlılık tasavvufi düşüncenin çok önemli bir boyutudur. Bundan dolayı, aslında sadece itikadî konuları ele aldığı sanılan *Akidesi*’nde sosyal hayatı teşvik etmektedir. Bu küçük risalesinde, müritlerini içerisinde yaşadıkları toplumun moral değerlerine uygun olarak yaşamaya davet etmektedir.¹⁰⁷⁰ Afûğâl’deki ribatının yakınında oturan göçebe Arapları içki içmekten, ahlâksızlıktan ve vücutlarına dövme yapmaktan vazgeçirmiştir. Allah’ın, peygamberin ve dinin düşmanı olan şeytana uyan kişileri bu tutumlarından dolayı kınamıştır.¹⁰⁷¹ Günahlarından kurtulmaları, eski kötü alışkanlıklarından uzaklaşmaları için onları göçebe yaşam stilinden vazgeçmeye ve yerleşik hayat düzenine geçmeye teşvik etmiştir.¹⁰⁷² Bu tutumuyla Cezûlî göçebe müritlerinden ülke düzenini bozan çapulcu tutumlarından vazgeçmelerini, yakıp yıkmak ve çalıp çırpma yerine faydalı olmaya, katkıda bulunmaya ve hayata can katmaya çalışmalarını istemiştir. Benimsenen bu istikrar politikası ile yerleşik hayatta tasavvufi eğitimin daha sağlıklı verilebileceğine ve sosyalleşmenin daha sağlıklı gerçekleşeceğine işaret edilmektedir.¹⁰⁷³

Cezûlî’nin toplum kesimlerinin herbirine hitap etmesi, farklı toplum kesimlerini etrafında toplaması, dikkatlerin üzerine çevrilmesine yol açtı. Batı sahillerinin yabancı istilasına maruz kalması ve gelişen olaylar üzerine Mağrib halkı, siyasî otoriteden umut kesmeye başladı. Siyasî gelişmelerden huzursuz olan halk, Cezûlî’nin davetine icabet etmeye başladı. Dolayısıyla Cezûlî’nin mürit ve destekçileri her geçen gün artar oldu.¹⁰⁷⁴ Her ne kadar abartılı da olsa, Şeyh Cezûlî’nin on iki bin altı yüz altmış beş müride sahip olduğu rivayet edilmektedir. Kesretten kinaye olarak değerlendirilebileceği-

¹⁰⁶⁹ el-Fâsî, *Mümettî’l-esmâ*, s. 37; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 182.

¹⁰⁷⁰ Cornell, *age.*, s. 233.

¹⁰⁷¹ Cüllâb, *Muhammed İbn Süleyman el-Cezûlî*, s. 49.

¹⁰⁷² Cüllâb, *age.*, s. 49.

¹⁰⁷³ Cornell, *age.*, s. 234.

¹⁰⁷⁴ Cüllâb, *el-Hareketü’s-sufiyye*, c. I, s. 112; *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî*, s. 26.

miz bu sayı, dönemin Merîni iktidarını rahatsız etti. Özellikle merkezi otoritenin zayıfladığı dönemde Cezûlî müritleri, Fes'te zor anlar yaşadı. Mâse kentine giden Cezûlî, bir süre sonra şehirden çıkmaya zorlandı. Bunun üzerine Şeyâzıma bölgelerinden Afûğâl'e gitti. R. Montagne ve P. de Cenival burasını "Ahadu'd-Dâr" diye tanıtmaktadır. Şeyh Cezûlî, burada dersler vermeye ve müritlerini yetiştirmeye çalıştı. Afûğâl ile Tazerût arasında yedi yıl boyunca gider gelir oldu. Her iki kentte de taraftar ve müridanının sayısı hızla arttı. Şehrin valisi taraftarlarına zor anlar yaşatmasının yanında Cezûlî'yi zehirlemeye bile kalkıştı.¹⁰⁷⁵

Tît ribatında on dört yıl kaldıktan sonra Asafi'de faaliyetlerini yürüten Şeyh Cezûlî, Asafi'de dört yıl kaldı. Burada ilmî kişiliğinden ziyade tasavvufî kimliği ile temayüz etti.

Cezûlî, Allah ve Resulullah'la olan dostluğunu ilhamat, muhadesat ve mükalemat yoluyla ispatlamaya çalışmaktadır. İlahi lutfu mazhar oluşu, velayet mertebesinin kutbu'z-zaman olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Kendisinden sadır olan bazı şatahat ibareleri, Cezûlî'yi hem daha önceki hem de muasır olduğu sûfilerden farklı kılmıştır. Kendisinin Peygamber varisi olduğunu beyan eden kimi sözleri, daha önceki asırlarda rastlanan Mehdilik iddialarını hatırlatmaktadır. Daha önceki nesillerde ortaya çıkan tecdid hareketlerinde olduğu gibi Cezûlî öğretileri de sosyal buhran ve fukaralığa tavır koymaktadır.¹⁰⁷⁶

Cezûlî'nin bir kısım muhadesatı, İslâmî uyanışın ancak manevî bir reberin öncülüğünde gerçekleşeceğini öngörmektedir. Böylesi ifadeler, çok yönlü yaklaşımlara yol açmakta ve provake hareketlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Örneğin bir muhadesatındaki ifadelerden yola çıkacak olursak; müçtehidler Allah'ın mı yoksa kurumsallaşmış ilmiye sınıfının mı buyruklarını yerine getirmeye çalışmaktadırlar? Mücahidler Allah yolunda mı yoksa maneviyat sultanlarının uğrunda mı savaşılmaktadırlar? Cezûlî'nin "Bizim devletimiz, bizim politikamız" diye tanımladığı müçtehid ve mücahid zümreleri, tarikatının metaforik unsurları mı yoksa devlet içerisinde devlet oluşumunu mu yansıtmaktadır? Eğer sonucusu doğru ise bu devletin sultanları kimlerdir? Cezûlî, "Şerif" olduğunu iddia ederek kendisini Hz. Peygamberin varisi olduğunu söylemektedir. Cezûliyye şeyhlerinden Gazvânî'nin ifadesine göre, şeyhin manevî otoritesi ve şerifliği verâsetu'n-Nebeviyeye sahip olduğuna işarettir. Bu yaklaşım, imametini Peygamber soyundan gelenlere ait olduğunu mu ima etmektedir?¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁵ Cüllâb, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî*, s. 27.

¹⁰⁷⁶ Cornell, *age.*, s. 185.

¹⁰⁷⁷ Abbâs İbn İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 81; el-Fâsi, *Mümettîü'l-esmâ'*, s. 12; Cornell, *Realm of the Sain*, s. 186.

Böylesi kuşkular nedeniyle, on üç yıldan daha az zaman içerisinde on iki bin taraftar kazandığı söylenen bir tarikat liderinden korku duyulması gayet normaldir. Merînîler, bu oluşumun devleti parçalamasından korkmaktadır. Özellikle siyasî bir boyut kazanma olasılığından dolayı Merînîler hükümdarı Sultan Abdülhak, hem Cezûlî'ye hem de taraftarlarına karşı tavır koymuştur.

863/1459 yılından itibaren Cezûlî ve taraftarları için Asafi kentinin tadı kaçmaya başladı. Bu yıl, hafızalardan silinmeyen en kötü gelişmelere sahne oldu. el-Kasru's-Sağir Portekiz işgaline maruz kaldı. İspanya'da Gırnata Sultanlığına son verildi. 1437 yılında Tangier'i istila eden Hıristiyan yayılmacılığı yeniden önü alnamaz hale geldi. Bu dertler yetmezmiş gibi, aynı yılda siyasî entrikalar akıl almaz hale geldi, Merînîlerin başkenti Fes'de kanlar akmaya başladı. Mağrib cihadının sembolik ismi, Tangier'in istiklalini sağlamak için düzenlenen askerî seferlerin komutanı Ebû Zekeriya el-Vattâsî, Benî Me'kil Arapları tarafından 852/1448 yılında idam edildi. Kendisinden sonra dindarlığı ve dürüstlüğü ile tanınan Ali b. Yusuf vezirlik makamına gelince, Merînîler Devletinde Mağrib'in idaresinden sorumlu kişi oldu. el-Kasru's-Sağir'in düşmesinden hemen sonra Ali b. Yusuf da Benî Me'kil'in kurbanı oldu. Kendisinden sonra yerine Ebû Zekeriya'nın oğlu Yahya el-Vattâsî vezir oldu. Vezirlik makamına oturduktan sonra, Sultan Abdülhak'ı sarayına hapsedti, en iyi birlikleri terhis etmek ve ellerindeki silahları almak suretiyle Fes ordusunu zayıflattı.¹⁰⁷⁸

Fes'den gelen bu olumsuz haberler, anında Asafi'ye ulaşıyordu. Asafi'ye geldiğinden beri, el-Cezûlî cihad çağrısında bulunuyordu. Onun bu girişimleri, bölgede sinsi emellerini deruhte eden Portekizlileri rahatsız etti. Bölgede Portekizlilerle ileri düzeyde ticarî mübadeleler gerçekleştiren, bu kazançlarından dolayı rahatları yerinde olan bir kısım Asafi tüccarları, Cezûliyye müntesiplerinin drenişleri ile ticaretlerinin kesintiye uğrayacağı, kolay kazançlarından olacakları kaygısını taşıdılar. Portekizlilerle dirsek teması içerisinde bulunan Asafi tüccarları Şeyh Cezûlîyi şehirden uzaklaştırmanın çabasına koyuldular. Şehrin valisini etki altına alarak birtakım tezviratlar ile Cezûlî ve taraftarlarının siyasî suçlu olarak görülmelerini başardılar. Sonuçta Asafi Valisinin talimatı ile Cezûlî ve taraftarları bölgeden sürüldü.

Asafi'den kovulan el-Cezûlî ve beraberindekiler, Dukkâle ve Sûs arasındaki orta yerde yer alan Büyük Atlas Dağlarının zirve noktalarından güneydeki Hâha bölgesine taşındılar. Kaynaklar Cezûlî'nin kendi memleketi Cezûle'yi bırakıp da Hâha bölgesini karargâh olarak seçmesini şu gerekçelere bağlamaktadır: Öncelikle Cezûlî'nin köyü olan Tankarat'taki Ribat Mâsse, Portekizlilerin kontrolüne geçmişti. İkincisi, Hâha kırsal bir bölge ve geliş-

¹⁰⁷⁸ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 96-97; Cornell, *age.*, s. 188.

memiş bir yöre olmasına rağmen geniş kitleleri barındıracak bir konumda idi. Leo Africanus'a göre cihad için hazırlanan 32.000'den fazla mücahid vardı. Üçüncüsü Hâha Cezûleli bir kişi için yabancı bir yer sayılmazdı. Dinî, kültürel, sosyal ve ticarî ilişkiler için yakın temas kurulan bir saha idi. Daha da önemlisi Hâha kabileleri anlaşmazlık ve savaş vuku bulduğunda kurdukları ittifaklarla Cezûle'nin yanında yer alırlardı.¹⁰⁷⁹ Liff adı verilen bu ittifaklar komşu olmayan kabile ve ticaret merkezlerinin siyasî hesaplar doğrultusunda gerçekleştirilen işbirliği faaliyeti idi. Gerek levazım ihtiyacını karşılamak gerekse ticarî etkinlikleri sağlamak için kurulan alfufların girişimleri ile Hâha tüccarları Akka'dan getirip Sahra bölgelerine dağıttıkları Avrupa kıyafetleri, silahları ve bakır ticareti ile oldukça fazla kâr sağlıyorlardı. Ticarî ve ekonomik açıdan iki önemli merkez konumundaki Dukkâle ve Sûs arasında orta bir yerde stratejik öneme sahip bir bölge olması nedeniyle Hâha, Güney Mağrib'in savunmasında kritik bir bölge idi. Bu bölgeden sağlanacak askerî birlik, Potekizlilerin kuzeyden Asafi'ye güneyden Ribat Mâsse'ye gerçekleştirecekleri saldırılar için tampon bir güç oluşturdu.¹⁰⁸⁰

Cezûlî Afûgal'de altı yıl kaldı. En yakın müritlerinin belirttiğine göre, 4 Zilkade 869/28 Haziran 1465 tarihinde sabah namazını kılarken vefat etti. Aniden ölmesi ve öncesinde herhangi bir hastalık emaresinin olmaması, zehirlendiği iddiasını gündeme getirdi.¹⁰⁸¹ Başka rivayetlere göre ise onun 869/1464, 16 Rabi'u'l-Evvel 872/15 Ekim 1467, 16 Rabi'u'l-Evvel 875/12 Eylül 1470 tarihlerinde vefat ettiği söylenmektedir. Ama en uygun olanı birincisidir. Sabah namazında vefat eden Şeyh, Afûgal'de defnedildi. Onun zehirlenmek suretiyle şehit edildiğine dair kanaatler Şeyh Debbâğ'dan nakledilen şu rivayete dayanmaktadır:

“Sabahında vefat ettiği gecenin son vakitlerinde Şeyhe; ‘İnsanlar senin Fatimî olduğuna dair dedikodu yapıyorlar’ dedim. Cevaben; ‘Başkalarının boyunlarını kesmeye kalkışanlara Allah boyunlarını kesecek birilerini musallat etsin.’ bedduasını defalarca tekrar etti. Onun bu âhı, Amru'l-Mağîti adıyla tanınan Amr b. Süleyman es-Seyyâfı perişan etti. Çünkü Şeyhi zehirleyen isim Amru'l-Mağîti idi. Halbuki şeyhin katıldığı ve öncülük ettiği savaşlarda halk nusret ve zafere nail oluyordu. Amru'l-Mağîti, geceleyin her yönden gelebilecek tehlikelere karşı güvenlik güçleri tarafından koruyup kollanıyordu. Geceleyin bulunduğu yer ateş yakılıp aydınlatılırdı. Kaderin cilvesi kendisi 890/1485 tarihinde iki karısı tarafından öldürüldü.”¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 189.

¹⁰⁸⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 190.

¹⁰⁸¹ Cornell, *age.*, s. 191.

¹⁰⁸² İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-Âmâl*, s. 138.

Mağrib’in İslâm ve tasavvuf düşüncesinde önemli bir yeri olan Cezûlî’nin en dikkat çeken yönü, *Delâilü’l-hayrât* müellifi olmasıdır. Cezûliyye uygulamalarının temeli *Delâilu’l-hayrât*’tan mutata tarzda okunan hizbler, sabah ve öğleden sonraları okunan Cezûlî’nin *Hızbu’l-Felah*’ıdır.¹⁰⁸³ Bunların yanında eş-Şazilî’nin *Hızbu’l-Birr*’i¹⁰⁸⁴ ve Ebû Talib el-Mekkî tarafından ilgili Kur’ân âyetleri bir araya getirilmek suretiyle hazırlanan ama Hızır (a.s.)’a atfedilen *el-Musebbeatu’l-Aşer*¹⁰⁸⁵ de okunmaktadır. Cezûlî’nin derlediği bir diğer münacat kitabı, kendi aile bireylerine mahsus olarak devam ettirilen *Hızbu’l-Cezûlî* veya *Hızbu Sübhane’d-Dâim*’dir.¹⁰⁸⁶ Vefatından sonraki nesil içerisinde bu dua mecmuası, Mağrib’in meşhur tarikatlarından İseviyye tarafından benimsenmiş ve bugün bu tarikatın temel el kitabı olarak tanınmaktadır. Bu dua mecmualarını ve hizbleri okurken tercih edilen usul, fukaranın halka teşkil ederek, ahenkli ve cehrî olarak okunmasıdır.¹⁰⁸⁷ el-Fâsî’ye göre bu durum kalbden perdelerin kalkmasına yol açar, müridanın benliklerini ruhları içinde eritmesine neden olur.¹⁰⁸⁸ Bununla beraber bu duaların hiçbirini herhangi bir dinî emrin yerine kullanılması söz konusu olamaz. Bunlar diğer ibadet ve hükümleri geçersiz kılmak yerine, dinin buyruklarını kâmilene yerine getirmeyi öngören yakarışlardır.¹⁰⁸⁹

Cezûlî, faziletine inandığı 130 civarındaki salâvatı *Delailü’l-hayrat* adıyla bir araya getirmiş, Pazartesiden başlamak üzere günlere göre taksim ederek okunmasını tavsiye etmiştir. *Delailü’l-hayrat* diğer tarikat mensupları, hatta bir tarikata bağlı olmayan Müslümanlar arasında da asırlarca düzenli olarak okunmuş, okunmaya başlamadan önce veya bitirildikten sonra yapılması gereken şartlar ve edepler başlığı altında uygulanan kurallarla disiplinli bağlanmıştır.¹⁰⁹⁰

Delâil-i Hayrât ve *Delâil* diye de bilinen eserin tam adı *Delâilü’l-Hayrât ve Şevârikü’l-Envâr fî Zikri’s-Salât ale’n-Nebiyi’l-Muhtâr*’dır. Cezûlî’nin bu eseri müridlerince bir tarikat evradı olarak okunmuş ve çok sayıda istinsahı gerçekleşmiştir. Nüshalar arasında bazı farklar bulunduğu için dolayı Cezûlî’nin müridi ve halifesi Ebû Abdillah es-Sehlî farklılık gösteren nüshaları yeniden düzenleyerek vefatından sekiz yıl önce Cezûlî’ye sunmuş, o da fazlalıkların bir bölümünü *Delâil* metnine dahil etmiştir. Bu tür nüshalara “Nüsha-i Dâhiliyye-i Sehliyye”, satırların dışına kaydettiği fark ve fazlalıkları

¹⁰⁸³ Cüllâb, *Muhammed İbn Süleyman el-Cezûlî*, s. 95-97.

¹⁰⁸⁴ Abdülkadir Zeki, *en-Nefhatu’l-aliyye fî evrâdi’ş-Şazilîyye*, Beyrut 1904, s. 2-9.

¹⁰⁸⁵ Ebû Tâlib Muhammed el-Mekkî, *Kûtu’l-kulûb fî muameleti’l-mahbûb ve Vasfi tariki’l-müridila makâmi’t-tevhîd*, Kahire 1884-5, c. I, s. 7.

¹⁰⁸⁶ el-Fâsî, *Mümettiü’l-esmâ*, s. 98-100.

¹⁰⁸⁷ Abdullatif eş-Şazilî, *et-Tasavvuf ve’l-muctemea’ numûzec mine’l-karni’l-aşîri’l-hicrî*, Sellâ 1989, s. 159.

¹⁰⁸⁸ el-Fâsî, *age.*, s. 32.

¹⁰⁸⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 183.

¹⁰⁹⁰ Yücer, “Tarikat Geleneğinde Salâvat-ı Şerife”, *Keşkül*, Sayı: 12, s. 49.

ihtiva eden nüshalara ise “Nüsha-i Hâriciyye-i Sehliyye” adı verilmiştir. *Delâil*’in sehli tertibi olmayan nüshaları da mu’temed olan ve olmayan diye ikiye ayrılır. Mu’temed olanın satır içine yazılanına “Mu’temed-i Dâhiliyye” satır dışına yazılanına “Mu’temed-i Hâriciyye” denir. Bu ikisi arasındaki farklar daima “س”, “غ”, ve “م” harfleriyle gösterilir. Eser sadece Cezûliyye ve Şâziliyye Tarikatı mensuplarınca değil, diğer tarikat mensupları hatta herhangi bir tarikata bağlı olmayan Müslümanlar tarafından da okunmuştur. *Delâil*, her gün, gün aşırı, dört günde veya haftada bir kez okunmak üzere beş tertip şeklinde okunur. Okumaya Pazartesi günü başlanır. Her gün hangi sayfaların okunacağı sayfa kenarlarına not edilmiştir. *Delâil*, Mısır ve İstanbul’da 1884-1902 yılları arasında on dört kez basılmıştır. Birçok şerhi yapılan eserin Türkçe şerhleri de vardır. Bunların içinde en meşhur olanı Kara Dâvudzâde Mehmet Efendi (1170/1756)’nin yaptığı şerh olup pek çok defa basılmıştır. *Tevfiku Muvaffiki’l-Hayrât fi İzâhi Delâilü’l-Hayrât* adını taşıyan eserin hacmi diğer kaynaklardan aktarılan tasavvufî menkıbe ve bilgilerle genişletilmiştir. Eser, 897 sayfa olarak İstanbul’da 1254’te neşredilmiştir. Şeyh Hasan el-Adevî’nin *Bülûğu’l-Müsirrât alâ Delâilü’l-Hayrât* (Mısır,1289) ve Muhammed Mehdî el-Fâsî’nin *Metâilü’l-Müsirrât bi Cîlâi’-Delâilü’l-Hayrât* (Mısır,1298) adlı Arapça şerhleri de basılmıştır.¹⁰⁹¹

Delâilü’l-Hayrât’ın tasavvuf kültüründeki yeri, önemi, telif edilişi, okunuş tarzı, evrad olarak benimsenmesi, şerh ve tetkikleri hakkında araştırma ve inceleme gerçekleştiren Muhammed İbn Abdisselâm’ın değerlendirmeleri ışığında konuyu özetlemek istiyorum. İbn Abdisselâm’a göre Cezûliyye müntesipleri, virdlerini Sabah namazından sonra okumaktadırlar. Şeyh Cezûlî’nin bağlılarından bazıları fırsat buldukça Cuma geceleri *Delâilü’l-Hayrât* okurlar. Büyük bir hizb olan *Delâil* hakkında Şeyh şunları söylemektedir: “*Bu vazifeyi ancak mübarek bir veli yerine getirebilir.*” *Delâil* okuyan kişinin açıkça bir gayreti, ileri düzeyde bir kuvveti, açık bir bereketi ve başa gelecek afetlerden ileri düzeyde bir korunması söz konusudur. *Mirâtü’l-mehâsin*’de bahsedildiğine göre, Sultan Muhammed eş-Şeyh’in muhafız komutanı Ali el-Cürmâtî, Cezûliyye Tarikatının zaviyelerinden biri olan Sidi Ali el-Lehebî’nin zaviyesini ele geçirmek ister. Sidi Ömer el-Lahdînî’den zaviyeyi alır. Komutan atının üzerinde zaviyeye geceleyin varır. İçeri girmeye kalkışınca zaviyeyle kendi arasında bir surun bulunduğunu görür. Etrafında dönüp durur ve zaviyenin kapısını bulamaz. Sonunda zaviyeye girmeden geri döner. Bu olay dilden dile dolaşıp yayılınca Sidi Ali el-Lehebî’ye de durumdan bahsedilir. O da şu cevabı verir: “*Benim önümde herhangi bir sur yoktu. Şeyh Cezûlî’nin Hizbi bizim surumuzdu. Yine Hizbü’l-Fellâh da bizim*

¹⁰⁹¹ Süleyman Uludağ, “Delâilü’l-Hayrât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. IX, s.113-114.

kalkanımız ve koruyucu gücümüzdü.” el-Lehebî’nin bahsettiği Hizbu’l-Fellâh; ... بسم الله الرحمن الرحيم وقل الحمد لله الذي لم يتخذ ولدا... Âyet ve zikirlerden yapılmış derlemelerle devam eder. Hizbü’l-Fellâh’ın çok büyük faydasının olduğu, bela ve musibetleri defettiği, fazilet ve üstünlüklerinin bulunduğu düşünülmektedir. Hizbdeki hadis ve rivayetler Cezûliyye müntesipleri ve dışındaki kitleler nazarında çokça yayılmış, onu okumaya özen gösterilmiş, sabah ve akşamleyin hizb okunması vazife hâline getirilmiştir. Ehlül-hayr ve’s-salahın Hizbü’l-Fellâh’ı okuyarak felaha erdiğinden bahsedilmiştir. Bu vird, Şeyh Cezûlî’nin *Delâilü’l-Hayrât* ile birlikte müritlerine tevdi ettiği bir evrattır. Dolayısıyla Cezûlîler de bu hizbe dört elle sarılmışlar, ayrı bir önem göstermişler, farklı gün ve gecelerde onu okumaya devam etmişlerdir.

Üç defa;

بسم الله الرحمن الرحيم وقل الحمد لله الذي لم يتخذ ولدا ولم يكن له شريك في الملك ولم يكن له ولي من الدن
وكبره تكبيرا

Üç defa;

الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا ان هدانا الله لقد جاءت رسلنا بالحق جزى الله عنا سيدنا ونبينا
ومولانا محمدا صلى الله عليه وسلم افضل ما هو اهله.

Üç defa;

اعوذ بكلمات الله التامات من شر ما خلق.

Üç defa;

بسم الله الذي لا يضر مع اسمه شئ في الارض ولا في السماء وهو السميع العليم.

Üç defa;

سبحان ربي العظيم وبحمده ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

Üç defa;

استغفر الله العظيم الذي لا اله الا هو بديع السماوات والارض وما بينهما من جميع جرمي وظلمي وما جنيت
علي نفسي واتوب اليه.

Dokuz defa;

لا اله الا الله سيدنا محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم

Bir defa;

لا اله الا الله سيدنا رسول الله صلى الله عليه وسلم.

Üç defa;

تبتنا يا ربي بقولها وانفعنا يا ربي بفضلها واجعلنا من خيار اهله واحشرنا في زمرة قومها.

okunur ve amin deyip Hizbü’l-Fellâh tamamlanır.

Seyyid İbrahim b. Said b. Ali el-Rakrakî la yezöl la ibaresi ile başlayan ilk hizb ile birlikte Hizbü’l-Fellâhı şerh etmiştir. Abdülvaris el-Balsûtî de şerh hazırlamıştır. Bazı âlimler, Hizbü’l-Fellâhı referans yapmışlardır.

Şeyh Cezûlî’nin duası ise şu şekildedir:¹⁰⁹²

اللهم امنن علينا بصفاء المعرفة وهب لنا صحيح المعاملة بيننا وبينك علي السنة والجماعة وصدق التوكل عليك
وحسن الظن بك وامنن علينا بكل ما يقربنا اليك مقروننا بلعفو في الدارين يا رب العالمين.

¹⁰⁹² İbn Abdisselâm, *Bulûğü’l-Âmâl*, s. 151-52.

Şeyh Cezûlî, *Delâilü'l-Hayrât* isimli eserini Fes'teki Karaviyyin Kütüphanesinde telif etmiştir. Burada Peygamber Efendimizin sözlerini bir araya getirip toplamıştır. Nebevî haslete gönülden uymayı, tabilerinin iyi niyetle bu hususiyetlerden teberrükte bulunmalarını, kişinin iç dünyasını tasfiye etmesini hedeflemiştir. Bu duygularla kitabını telife çalışırken, Fes'te yaşayan bir kadının olağanüstü bir durumuna şahit olur. Şeyh Cezûlî bir kuyu başına gider. Abdest alabilmek için kuyunun suyunu çıkaracak kova ipini arar. Herhangi bir şey bulamaz. Kuyunun etrafında dolanıp durur. Köşeden kendisini gözetleyen bir kadın, kendisine kim olduğunu sorar. O da Cezûlî olduğunu beyan edince, ona abdest almak için kuyu suyunu çıkaracak alet arıyorsun galiba, sen niyaz kapısına müracaat edip dileğini Hak'tan istemelisin der. Kadının manevî makamının yüksek olduğunu anlayan Şeyh Cezûlî, ona bu duruma nasıl ulaştığını sorar. O da Peygamber Efendimize çokça salât u selam getirmekle meşgul olduğunu söyleyince, Şeyh bütün dikkati ile Peygamberimize dair salâvatı telife başlar. Yine rivayet edildiğine göre, yer ve gök arasında uçan bir kadın görür. Ona bu duruma nasıl nail olduğunu sorar. O da Peygamberimize çokça salâvat getirmek suretiyle der.¹⁰⁹³

Delâilü'l-Hayrât, nurlar yayan, esrar perdelerini aralayan, hayırlara yol açan ve bereketi umumi olan bir eser kabul edilir. Peygamberimize salât ve selam getirmeyi öngören en önemli eserdir. Dünyanın değişik coğrafyalarında insanların ellerinden bırakmadığı, her kesimden insanların çokça okuduğu, ihtiyaç sahibi kimselerin hacetlerini Allah'a iletmekte tevessül ettikleri, içerisindeki salâvat ve dualarla Allah'la ahdini yenileyen kişilerin şifa buldukları, doğudan ve batıdan her cenahtaki insanların gereğince istifade edip Allah ve peygamber sevgisini kazandıkları bir çalışmadır. Allah'ın basiretlerini açtığı ve esrar nuruna nasip kıldığı ahyâr, ebrâr ve sulehadan olan pek çok âlim onun bu kitabını yâd edip övmüştür. Bu eseri kendilerinin en önemli virdi, en seçkin zikirleri hâline getirmişlerdir. Bununla Allah'ın rızasını kazanmak ve peygamberin sevgisine nail olmak gibi ulvi hedeflere ulaşmak istemişleridir. *Mümettiü'l-Esmâ'* isimli eserde; Allah'ın bahsedilen bu eserle kullarını faydalandırdığı, insanların bu esere ilgi duymalarını sağladığı, Güneş ışığında yürür gibi okuyanları seyr ettirdiği, bu eserin bedevi ve medeni kitleler arasında meşhur olduğu, başka kitapların ötesinde bu eserin doğuda ve batıda büyük hizmet verdiği anlatılmaktadır.¹⁰⁹⁴ *Tuhfetü'l-İhvân* isimli eserde müellifin kalbî duyarlılığını, manevî kisvesini, üstün kişiliğini övmek için bu eserin büyük şahadet oluşturduğundan, bu eserde müellifinin Peygamber Efendimizle ileri düzeydeki birlikteliğinin anlaşıldığından, onun veli ve ârif bir şahsiyet olduğunu ortaya koyduğundan bahsedilmektedir.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁹³ İbn Abdisselâm, *age.*, s. 153.

¹⁰⁹⁴ İbn Abdisselâm, *age.*, s. 152-54.

¹⁰⁹⁵ İbn Abdisselâm, *age.*, s. 154.

Delâilü'l-Hayrât’ın çok sayıda şerh ve haşiyesi bulunmaktadır. Zevât-ı kirâm bu eserin manevî nüfuzundan faydalanmak, teberrüken Peygamber Efendimize hizmet edebilmek için dikkatlerini bu eser üzerine yoğunlaştırmışlardır. Kitabın şerhini gerçekleştirenler arasında Muhammed Mehdi b. Ahmed b. Ali b. Yusuf el-Fâsî başta gelmektedir. Kendisinin eser üzerine üç ayrı şerhi bulunmaktadır. İlk şerhine *Tuhfetü'l-İhvân ve Maûnetü'l-Ebrâri'l-Âkifîn alâ Delâilü'l-Hayrât ve Şevâriki'l-Envâr* ismini vermiştir. İkinci şerhine *Metâliu'l-Meserrât* ismini verirken üçüncü şerhi muhtasar niteliğindedir.

Ebü Abdillah Muhammed Arabî b. Ebî'l-Mehâsin Yusuf el-Fâsî de kıymetli bir şerh gerçekleştirmiş fakat tamamlayamamıştır.

İbrahim el-Fecîcî de latif bir şerh hazırlamış ve muhtasar bir çalışmasını daha ortaya koymuştur.

Muhammed Salik el-Merâkeşî hazırladığı şerhinde *Metâliu'l-Meserrât*’tan faydalandığını belirtmiştir.

Hicrî on ikinci yüzyıl âlimlerinden olan Hasan Adevî el-Hamzâvî hazırladığı şerhe *Bulûğu'l-Meserrât alâ Delâilü'l-Hayrât* ismini vermiştir. Eserine Peygamberimize salâvat getirmenin faziletine dair üç yüz hadisi yazarak başlamıştır.

es-Secâî’, *Delâil* üzerine bir haşiyeye hazırlamıştır.

Ebü'l-Mehâsin Yusuf b. İsmail en-Nebhânî, çok güzel bir haşiyeye çalışması gerçekleştirmiş ve eserine *ed-Delâlâtü'l-Vâdihât alâ Delâilü'l-Hayrât* ismini vermiştir. Eserin mukaddimesinde şunları söylemektedir: “*Rabbımın bana sunduğu lutfuna hamd ü senalar olsun. Peygamber Efendimizi tanıtmak, onun tebliğ ettiği dine hizmet etmek, bidat ve dalalet sahibi, nifak ve küfür ehli ama müslüman suretinde görülen şeytanın kardeşlerine ve peygamberin düşmanlarına gereken cevabı vermek üzere altmıştan fazla eser telif edilmiştir. Fakat bunların en önemli hizmeti vereni Delâilü'l-Hayrât kitabı olmuştur. Meşhur olma ve şöhret kazanma payesine en çok lâyık olan, en fazla tanınan, en güzel tarzda kaleme alınan ve en çok faydalanılan bu eserdir.*”

el-Fâsî’nin pek çok cildi bulan şerhi ve onları tek ciltte özetleyen muhtasar çalışması basılmış ve meşhur olmuştur.

Hasan Adevî el-Mısırî, meşhur haşiyesinde kimi kavramları açıklayıp bir değerlendirmede bulunmaktadır.¹⁰⁹⁶

Delâilü'l-Hayrât’ın okunması, okuyanın takat ve durumuna, boş vaktine ve meşguliyetine göre değişmektedir. Kimi şahsiyetler günde bir defada bitecek kadar takate sahipken, kimileri günde çoğunu okur, kimileri de yarısını veya üçte birini ya da dörtte birini okuyabilmektedir. Müellifin eserini üçte birlik, dörtte birlik kısımlara ayırması da eserin kolaylıkla okunmasına katkıda bulunmaktadır. Cezûliyye Tarikatında günde eserin üçte biri okun-

¹⁰⁹⁶ İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-Âmâl*, s. 159-60.

maktadır. Şeyh Ahmed Butsa, salih bir zât olan ve Meknes'te medfun bulunan Abdülkadir el-İlmî'den *Delâilü'l-Hayrât* icazet ve izin talebinde bulunur. O da kendisine günde eserin üçte birini okuma iznini verir. Günde tamamını bir defadan daha fazla okuyabileceğini söyleyince, o, şeyhlerinden günde üçte birini okutma izniyle görevlendirildiğini söyler. Sözlerinin devamında senin takatin yetiyorsa daha fazlasını da okuyabilirsin, Allah yardımcın olsun der. Şeyh Muhammed Salih şu tespitite bulunmuştur:

“Meşâyih-ı kirâm bana demiştir ki, Hızbü'l-Fellâh'ı okuyandan daha mutlu kim vardır? Pîrleri Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin Delâilü'l-Hayrât ile birlikte kendilerine tevdi ettiği önemli virdlerinin Hızbü'l-Fellâh olduğunu belirtmişlerdir. Meşâyihimiz güçleri nispetinde onu okumuşlardır. Kim gündüzleri onun tamamını okuyabileceklerse okusunlar. Günde üçte birini okuyabileceklerse üçte birini okusunlar. Tarikat geleneğinde Cumartesi günleri üçte birlik kısmı, Pazar günleri ikinci üçte birlik kısmı, Pazartesi günleri ise geri kalan üçte birlik kısmı okunarak eser tamamlanmış olur. Aynı şekilde Salı, Çarşamba ve Perşembe günleri de bir kez daha hatmederler. Ama Cuma günleri bir günde tamamını okurlar. Bu durum Şeyh Cezûlî döneminden günümüze kadar gelen bir gelenektir. Ben de bu mînvaldeki icazetimi Şeyh Muhammed Salih'ten aldım. Hızbü'l-Fellâh ise Sabah namazından sonra okunur. Abdilaziz ed-Debbâğ gibi Şeyh Cezûlî bağlılarından günümüze kadar Cezûliyye müntesipleri aynı şekilde virdlerini okurlar.”¹⁰⁹⁷

Peygamberimize salâvat getiren musallinin öncelikle Allah'ın emirlerine sınıksız sarılması, Peygamber Efendimize can-ı gönülden sevdalanması, ona şevk ve ilgi duyması ve Peygamberimizin kadir ve kıymetini yüce bilmesi, onu tazim etmesi ve Peygamberimizin varlığını nimet telakki etmesi gerekir

... اللهم اني نوبت الصلاة علي النبي صلي الله عليه وسلم امتثال امرك وتصديقا لرسولك ومحبة فيه وشوقا اليه وتعظيما لقدره ولكونه صلي الله عليه وسلم اهلا لذلك فتقبلها مني واجعلني من عبادك الصالحين.

ibaresi okunur. Bazıları şu ifadeleri de ilave eder:¹⁰⁹⁸

اللهم زدني شرفا علي شرفه الذي اوليته وعزا علي عز الذي اعطيته ونورا علي نوره الذي منه خلقته واعل مقامه في مقال النبيين ودرجاته في درجات المرسلين واسئلك رضاك ورضاه يا رب العالمين مع العافية الدائمة والموت علي الكتاب والسنة والجماعة وكلمة الشهادة علي تحقيقها من غير مبدل ولا تغير واغفر لي من فضلك يا ارحم الراحمين.

Cezûliyye Tarikatında müşşid-i kâmilin manevî otoritesi kesin ve tamdır. Cezûlî ve halifeleri, taraftarları tarafından herhangi bir kuşkuya mahal bı-

¹⁰⁹⁷ İbn Abdisselâm, *Bulûğ'u'l-Âmâl*, s. 161-62.

¹⁰⁹⁸ İbn Abdisselâm, *Bulûğ'u'l-Âmâl*, s. 162-63.

rakmadan takip edilmiş, kendilerine tam bir teslimiyetle bağlılık gösterilmiştir. Onlar şeyhlerine ilahi bilginin şaşmaz ve yanılmaz adresleri gözüyle bakmışlardır. Cezûlî’ye atfedilen, “*Onlar Bağdat’ta da olsalar müritlerini aydınlatır, merhametlerini yansıtır, kalblerinden geçeni bilir.*” ibaresi ile meşayihın ulvi konumuna işaret edilmiştir.¹⁰⁹⁹ Cezûliyyeye göre şeyh-i vasıl, müşahede makamına ulaşmış, ilahi nurlara gark olmuş ve Allah’tan gayrı hiçbir şeyle ilgilenmeyen kişidir. Fena halinden günlük hayata döndüğü zaman envâr, ulûm ve ahkâm ile döner. Kendisini takip edenler de anlayışlı, eğitilmiş ve keşfi açık kişilerdir. Kendisini anlamayanlardan ilgyi kesen şahsiyetlerdir.¹¹⁰⁰

Şeyh-i vâsıl Hz. Peygamberin ruhaniyetinden ilahi irfana mazhar olduğu için mürit açısından vazgeçilmez birisidir. “*Benden içittiklerinizi yazınız. Ben sizinle hakikat arasında aracıyım. Hakikat tecelli edince, köleler bile hakikati idrak etmeye başlar. İlhama mazhar olan kişi konuşmak zorundadır. İrşadı başkalarına faydalı olacaktır.*”¹¹⁰¹ diyen Cezûlî’ye göre, şeyhu’l-vasıl keşfi bilgiye sahip olduğu için, kendisine itaat esas kabul edilmektedir. Sözlerinin devamında şunları söylemektedir: “*Kendisine intisap eden müritler onu Peygamberin vekili görürler. Ashâbın Peygamber (s.a.v.)’e gösterdiği saygının bir benzeri müridan tarafından şeyhe arz edilir.*”¹¹⁰²

Cezûliyye şeyhleri karizmatik kişilikleri ve şatahat türü söylemlere düşkün oldukları için zahir uleması tarafından tepkiyle karşılanmışlardır. Cezûlî ile birlikte hareket eden bir kısım ulema ise tarafsız kalmayı yeğlemişlerdir. Gerçekten de her mürit, intisap edeceği şeyhin gerçekten keşf ehli mi yoksa sapıtan ve tehlikeye maruz bırakan heterodoks bir şahsiyet mi olduğuna dikkat etmelidir. Cezûlî, kendisinin “müceddid” olduğuna dair kimi şatahat kokan sözlerini şerî anlayışa göre yorumlayarak yanlış anlamaların önüne geçmiştir. Manzum edebî söylemlerdeki maharetinden dolayı kimi girift ve ifadesi zor konuları şiir diliyle anlatmıştır.¹¹⁰³

Cezûlî’nin mürşid-i kâmil olduğu kadar içtimâî ve siyasî alanda da rehber şahsiyet olarak tanınması, velayetinden ziyade imameti üzerine vurgu yapılmasını sağlamıştır. Fakat bu velayet yönünün göz ardı edildiği anlamına gelmemelidir. Cezûlî, marifetin gereği olarak Allah’a samimi duygularla bağlanmanın önemini vurgulamıştır. Şaziliyye Tarikatında velayet makamına riyazet ve mücahede ile ulaşılması öngörülmektedir. Cezûlî’nin muhabbet esasına dayalı velayet düşüncesi ise meczubdan mücahid isimlere kadar tüm Müslümanların ilgi odağıdır. Şeyhin cezbe halinde iken söylediği sözlerin bir örneği Yusuf ile Züleyha risalesinde görülmektedir.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁹ el-Fâsî, *Mümettîü’l-esmâ*, s. 31.

¹¹⁰⁰ el-Fâsî, *age.*, s. 25; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 183.

¹¹⁰¹ el-Fâsî, *age.*, s. 26.

¹¹⁰² el-Fâsî, *Mümettîü’l-esmâ*, s. 28; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 183.

¹¹⁰³ Cornell, *age.*, s. 184.

¹¹⁰⁴ Cornell, *age.*, s. 184.

Şeyh Cezûlî, *Delâilü'l-Hayrât*'ta ileri düzeyde Allah kokusunu terennüm etmektedir. Ona göre Allah korkusu marifetin göstergesidir. Çünkü Allah'tan gereği gibi korkanlar ancak âlimlerdir. *Delâil*'in Allah korkusunu beyan eden beyitleri, ilahî nimetlere şükürün gereğini, en ufak büyükmeye bürünmeden Allah'ın nimetlerinin emanet duygusu içinde farkında olmayı, Allah korkusunun nimetlerin zeval bulmasına engel olduğunu dile getirmektedir.¹¹⁰⁵

Cezûlî'ye göre; *ilim devâ, cehalet hastalıktır. İlim dostluk, cehalet düşmanlık doğurur. İlim müminlerin cehalet ise kâfirlerin sıfatıdır.*¹¹⁰⁶

el-Cezûlî'ye göre avamla birliktelik kalbin nurunu ve yüz suyunu giderir. Avamla içli dışlı bir şekilde vefat edenlerin kıyameti kopmuştur. Böylesi kişiler, batan Ay gibi ışığını kaybetmişlerdir. Akli olan havâsla birliktelik sağlayandır. Havâsla beraber olmanın üç kazanımı vardır: İlim öğrenmek, kalbin safasını sağlamak ve göğsün selametini gerçekleştirmek.¹¹⁰⁷ Cezûlî'nin şu tavsiyeleri onun tasavvufî düşüncesini özetler niteliktedir:

*“Sizlere tavsiyem Allah'ın zikrine devam ediniz, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'e salât ve selam getiriniz ve Allah'ın veli kullarını ziyaret ediniz. Kalbler Allah'ı zikirle itminana ererler. Allah'ın dostları ise Allah'a giden yolu tarif ederler. Fâcirlerin meclislerinden kaçın. Facirlerle oturup kalkan kişinin kalbi kasvete bürünür. Ebrârla beraber olanların kalbi ise nurlanır. Kalbi aydınlanan kişinin ise ruhu cilâlanır.”*¹¹⁰⁸

8.2. Amr İbnü's-Seyyâf el-Muğâtî (ö. 890/1485)

Amr İbnü's-Seyyâf Fes müftüsü Abdullah el-Kavrî (ö. 872/1467)'nin talebesidir. Goody'nin de beyan ettiği üzere Şiyazmalı bu bedevi şahsiyet, gerçek anlamda bir talebelik yapmamış ve onun derslerine gereğince vakıf olamamıştır. el-Kavrî, bu öğrencisini; başında sûfi başlığı, boynunda tesbihi, elinde kılıcı, aykırı davranışları ve ahenkli zikri ile meşhur şahsiyet olarak tanıtılmaktadır.¹¹⁰⁹ İbnü's-Seyyâf Cezûlî öğretilerinin dışına çıkmak ve Cezûliyye sistemini bozmakla suçlanmaktadır. O kendisinin Peygamber varisi olduğunu düşünmektedir.¹¹¹⁰ Cezûlî'nin Hızır (a.s.)'a atfettiği tarikat esaslarına İbnü's-Seyyâf aşırı derecede ilgi duyar. Şeyhinin *“Sen bize Allah'ın lutfusun.”* sözlerine binaen İbnü's-Seyyâf Cezûlî öğretilerini kendine mal eder. Cezûlî doktrinlerinin Hızır'a dayandığını söyleyen İbnü's-Seyyâf, daha sonra bizzat

¹¹⁰⁵ İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-Âmâl*, s. 152.

¹¹⁰⁶ İbn Abdisselâm, *age.*, s. 150.

¹¹⁰⁷ İbn Abdisselâm, *age.*, s. 150.

¹¹⁰⁸ İbn Abdisselâm, *age.*, s. 149-50.

¹¹⁰⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 192.

¹¹¹⁰ Cornell, *age.*, s. 192.

kendisinin de Hızır’la mülaki olduğundan bahsetmektedir. Hızır’dan el aldığını söyleyen İbnü’s-Seyyaf, onun irşadı ile Kur’ân’ın anlamına vukufiyet keşbettiğinden bahsetmektedir.¹¹¹¹ Kendi adını Amr İbn Süleyman es-Seyyaf diye beyan eden İbnü’s-Seyyaf bu tutumu ile Cezûlî’nin halifesi olduğunu ve şeyhin önde gelen takipçileri tarafından varisliğinin onaylandığını dile getirmektedir. Aynı zamanda kendi takipçilerini “müridun” adıyla anması, gerçek Cezûlî müritleri olduklarını ifade içindir.¹¹¹²

8.3. Abdülaziz ed-Debbâğ (ö. 914/1508)

Ebû Fâris Abdülaziz b. Abdilhak ed-Debbâğ el-Harrâr’ın tasavvufî şahsiyeti daha çok şeyhi Cezûlî’nin gölgesinde kalmıştır. Onun hayatı ile ilgili bize ulaşan çoğu mükerrer ama son derece az sayıdaki bilgiler, onun hakkında oluşan istifhamları gidermeye yetmemektedir. Merâkeş doğumlu olan Debbâğ’ın doğum tarihi hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Hicrî dokuzuncu yüzyılın ortalarında doğduğunu düşünmekteyiz. Aynı şekilde nesebi hakkında da kesin bilgiye sahip değiliz. Nesebinin bilinmesi onun sebatu ricalden sayılması için önemlidir.

Abdülaziz Debbâğ’ın şeyhi Cezûlî ile görüşmesi, şeyhinin Merâkeş’i ziyareti sırasında gerçekleşmişti. Debbâğ, kendisini misafir edip aile konutunda ağırlamıştı.¹¹¹³ Cezûlî vefat ettiğinde, Debbâğ öğrenimini henüz tamamlamamıştı ama kendisi salih ve seçkin kişi olarak temayüz etmişti. Şeyhinden bahsederken nazarının güçlülüğünü beyan eder ve kendisini kimya olarak takdim ederdi.¹¹¹⁴ Yaşının küçüklüğüne rağmen onun sırrına giriftar olmuştu. Şeyh Cezûlî, vefatından önce onu öğrenci ve müritlerinin en gözdesi olan es-Sağîru’s-Sehlî’ye vasiyet etmişti. Hatta ona şöyle demişti: “*Ey Sağîr! Allah’ın nuru Abdulaziz’de tecelli etmektedir.*”¹¹¹⁵

Abdülaziz ed-Debbâğ, Şeyh Cezûlî’nin vefatından sonra Cezûliyyenin alt kolunu oluşturan ilk isimdir. Cezûlî tarafından özel olarak seçilen Debbâğ yetiştirilmek üzere es-Süğayyir es-Sehlî’ye emanet edilmiştir. es-Sehlî kendisini Handeku’z-Zeytûn’da odun kesme ve koyun otlatma işi ile görevlendirmiştir. Bazı kaynaklar onun önceleri ümmî olduğundan bahsetmektedir. Şeyh Ebû Ya’zâ’yı ziyaret etmek maksadıyla Ebû Abdillah es-Sağîr es-Süfyânî’nin yanından ayrılan Debbâğ, Ebû Ya’zâ’nın kabri başında geceler ve tazarru içinde ağlar. Bu gece öyle bir hâle bürünür ki sanki göğsü yarılmış, kalbine Kur’ân konulmuştur. Kendisine birisi hitapta bulunduğu zaman

¹¹¹¹ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 122.

¹¹¹² Cornell, *age.*, s. 193.

¹¹¹³ Ebû Muhammed Kasım b. Ahmed, *Şemsül’l-marifeti fi sireti’l-utasavvifeti*, Yazma, Hızanetu İbn Yusuf, Merâkeş, no: 171, vr. 56.

¹¹¹⁴ el-Fâsî, *Mümettiu’l-esmâ’*, s. 34-35.

¹¹¹⁵ el-Fâsî, *age.*, s. 34-35.

ona Kur'ân âyetleri ile cevap vermeye başlar.¹¹¹⁶ Bu rivayet Debbâğ'ın şahsiyetini edinmesinde Ebû Ya'zâ'nın tesirini ortaya koymaktadır. es-Sağîr'in medresesinden ayrıldıktan sonra bir süre daha eğitimini sürdürür. İlk şeyhi el-Cezûlî iken ikinci şeyhi es-Sağîr'dir. Onun önceleri vird olarak Kur'ân tilaveti ve *Delâilu'l-Hayrât* okumayı benimsediğini bilmekteyiz. es-Sağîr'in yanında Ebû'l-Haccâc ed-Darîr'in Usuliddine dair yazdığı kasidesini okur. Bir süre de her ne kadar tamamlamasa da *Kafiye* okumuştur.

Cezûlî'nin vefatından sonra ed-Debbâğ, şeyhi es-Sehlî'nin sohbetine devam edip Fes'teki zaviyesinde sekiz yıl kadar şeyhine hizmet eder. Sonunda es-Sehlî'den icazet alan ed-Debbâğ, Merâkeş'teki zaviyenin açılışı için görevlendirilir.¹¹¹⁷ Cezûlî'den hidayet yolu ve tarikat usulünü alan Cezûlî, Muhammed Sağîr'den ise sohbet eğitimi ve tarikat hırkası alır.¹¹¹⁸

Fes'ten ayrılıp Merâkeş'e gelen ed-Debbâğ, burada Cezûliyye Tarikatının ilk zaviyesini kurmuştur. Merâkeş'in Gabbâbîn/Neccârîn denilen mahalinde kurduğu bu zaviyenin arsasını bağışlayan isim Ahmed Emin el-Kastalî'dir. Zaviyeye emeği geçen bir diğer isim ise Debbâğ'ın hizmetçisi, zaviyesinin aşçısı ve hanesinin yâveri Abdülkerim Fellah'tır.¹¹¹⁹

Müritlerini İbnü'l-Bennâ'nın mebâhisü asliyesi olarak bilinen *es-Sirkastî* isimli kasidesini okutarak yetiştirdi. Müritlerinin sayısı oldukça fazla idi. Gündüzleri medrese ilimleri ile uğraşırlar, geceleri ise vird ve zikirlerle meşgul olurlardı. Okunan virdler şeyhi Cezûlî'nin evradı idi. Debbâğ, müritlerine sürekli olarak kelime-i tevhid zikrini telkin ederdi.

Tarikata katılmadan önce Merâkeş'te ipek dokumacılığı ile meşgul olduğundan esnafla irtibatını koparmayan Debbâğ, kendisini halkın sözcüsü konumunda görmüştür. Amr İbnu's-Seyyâf isyanının 890/1485 yılında bastırılmasından sonra Cezûliyyenin saygınlık kazanmasına katkıda bulunmuştur. Tarikat içerisinde müntesiplerin gruplaşmasına yol açan bir takım olumsuz uygulamaların son bulmasına neden olmuştur.¹¹²⁰

Cezûliyye Tarikatı şeyhi olarak ed-Debbâğ'ın konumu, Ebû'l-Hasan eş-Şâzilî'nin Mısır halifesi Ebû'l-Abbas el-Mürsî'ye benzemektedir. Mürsî gibi o da arkasında çok az yazılı kaynak bırakmış, bunun yerine mürit yetiştirmeye özen göstermiş, tarikatın tek çatı altında toplanmasına gayret etmiştir. Mürsî gibi o da tarikatın hem coğrafi bakımdan hem de entelektüel boyutta geniş bir yelpazeye yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu amaçla Fes'e gitmiş ve buradaki Medresetü'l-Attârîn'de *Delâilu'l-Hayrât* dersleri vermiştir. Fes'de

¹¹¹⁶ el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ'*, s. 22; Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 114.

¹¹¹⁷ el-Fâsî, *age.*, s. 35.

¹¹¹⁸ Ebû Muhammed, *Şemsül-marife*, vr. 47.

¹¹¹⁹ el-Fâsî, *age.*, s. 43; Cüllâb, *age.*, c. I, s. 115.

¹¹²⁰ Muhammed İbn Muhammed b. Abdillah İbnü'l-Muvakkat, *es-Se'âdetu'l-ebediyye fi't-Ta'rîfi meşâhiri'l-hadara'l-Merrâküşüyye*, Casablanca 1936, c. II, s. 59, 62; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 235.

iken Vattâsilerin başkentinde tarikatın ikinci bir şehir zaviyesini kuran, *Şerhu Rahbetü'l-âmân*'ı telif eden ve Gırnatalı mülteci Ali Salih el-Endelûsî'yi tarikatına katmıştır.¹¹²¹

Cezûlî gibi Debbâğ da müritleri tarafından keşf ve keramet ehli olarak kabul edilmektedir. Tabakat kitaplarında yüzünün nuraniliğinden, onun yüzündeki nuru gören kişilerin zenginlik kazandıklarından bahsedilmektedir.¹¹²² İbnü'l-Muvakkıt, Merâkeş'teki zaviyesinde Debbâğ inzivaya çekildiğinde, zaviyenin dışında kalabalık bir grubun toplandığından bahsetmektedir. Gündüz dışarı çıktığında çehresinde beş yüz veliye ilham kaynağı olan bir nur peyda etmekteydi, demektedir.¹¹²³ Günümüzde de Debbâğ'ın türbesini ziyaret etmenin hem fiziken hem de manen şifa verdiği inaniştir. Türbenin çevresinde çok sayıda bedensel ve zihinsel özürlü hasta bulunmaktadır. Sandukaya dokunmak ya da türbenin bahçesindeki çeşmeden su içmek suretiyle iyileşeceklerine inanılmaktadır.¹¹²⁴

Kısa süreliğine Fes'e gelip ailesi ile görüşen ed-Debbâğ, buradaki Attârın Medresesinde ders verir. Aynı medrese müderrislerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Salih el-Endelûsî ile görüşür.

6 Rebiussani 914/3 Ağustos 1508 tarihinde vefat eden Debbâğ'ın kabri üç kez değiştirilmiştir. Kabrinin bulunduğu şu anki yer Sidi Abdülaziz Mahallesi olarak tanınmaktadır. Zaviyesi de vefatından sonra kabrinin olduğu yere taşınmıştır. Burası manevî hastalıkların giderilmesi için bir şifa, Allah'ın yardımının canlı kılındığı bir zikir mahalli olmuştur.¹¹²⁵

İlk bakışta Debbâğ'ın Vattâsilere karşı muhalefeti yersiz görülmekle birlikte Muhammed eş-Şeyh'e, Portekizlilere karşı cihad başlatmasını söylediği anlaşılmaktadır. Debbâğ, İslâm'ın müdafasına koyulmaktan çok saltanatını ve kendi geleceğini düşündüğü için sultanın Asile'yi kaybettiğini, ailesini kurtarmak için bile olsa güç kullanmaya niyetli olmadığını düşünüyordu. Fes'i korumak adına Tangier ve Asile'nin kaybına göz yumulmasını Cezûliyye şeyhleri risk almaktan korkulması ve bayağı arzuların esiri olunması olarak yorumluyorlardı. Daha da kötüsü iktidara gelir gelmez Muhammed eş-Şeyh'in Hıristiyan güçlerle yirmi yıllık ateşkes imzalamasıdır. Bu antlaşmanın yeni bir saldırıya girişmek için hazırlanma imkânı sağlayacağı düşünülmekle birlikte, Vattâsî Hükümdarının asıl maksadının kendi otoritesini sağlama almak olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed eş-Şeyh'in Dükkâle Araplarına yönelik takip eden saldırıları bile, bu düşüncenin izalesine sebep olmuyordu.¹¹²⁶

¹¹²¹ el-Kettânî, *Selvetu'l-enfâs*, c. II, s. 208; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 235.

¹¹²² İbnü'l-Muvakkıt, *es-Se'âdetu'l-ebediyye*, c. II, s. 62.

¹¹²³ İbnü'l-Muvakkıt, *age.*, c. II, s. 60-62.

¹¹²⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 236.

¹¹²⁵ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 116.

¹¹²⁶ el-Kurrâsî, *Arûsâtu'l-mesâil*, s. 17; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 242.

Ebû Muhammed el-Gazvânî, Abdülkerim el-Fellâh, Said b. Abdilmunim, Abdullah b. Davud, Ebü'l-Kasım b. Muhammed ez-Za'rî Ahmed b. Musa el-Cezûlî, Muhammed b. Mansur es-Süfyânî ve Abdülkerim b. Ömer el-Hâhî onun önde gelen talebelerindendir.¹¹²⁷

8.4. Muhammed b. İsa el-Muhtârî el-Meknesî (ö. 10/16.yy)

el-Meknesî, Ebü'l-Abbas Ahmed el-Hârisî, Abdülaziz ed-Debbâğ ve es-Sağîru's-Sehlî'den Cezûliyye ve *Delâilu'l-Hayrat* okutma icazeti almıştır.¹¹²⁸ Her üç Cezûliyye şeyhinin yanında seyr u sülûkunu tamamladıktan sonra memleketi Meknes'e dönen el-Meknesî, tarikat faaliyetlerini yürütmeye, müritlerini terbiye etmeye, onları hidayet yolunda irşat etmeye, hizmetleri ile beldeleri aydınlatmaya, ve irşada koyulmak isteyenlere hüccet olmaya çalışmıştır.¹¹²⁹ Asrının meşayihü arasında üst düzey bir konuma ulaşmıştır. Hatta İbn Asker onun hakkında; “*Şeyh Basrî'den şunu işittim: Mağrib'de eşi benzeri olmayan üç şeyh vardır. Sidi İbn İsa, Sidi Ebû Muhammed Gazvânî, Sidi Ebû Muhammed el-Hebtî.*”¹¹³⁰ demektedir.

Tabakat yazarları onun kutbiyetinden bahsetmektedir.¹¹³¹ Onun seyr u süluk metodu; doğruluk, aşk, cömertlik, Peygamber Efendimize çokça salât u selam getirmek, *Delâilu'l-Hayrât* okumak, Kur'ân-ı Kerim tilaveti ve Subhanu'd-Daim hizbi üzerine dayanmaktadır.

Sözlü rivayetlere göre şeyhle dönemin sultanı arasındaki ilişkiler gerilmiş, iktidar güçleri kendisini şehirden çıkmaya zorlamıştır. Bağlıları ile birlikte belirsiz şekilde Meknes'ten ayrılan şeyh, açıkları dayanılmaz boyuta ulaşınca bitki kökleri ile hayatta kalma mücadelesi vermişlerdir. Fakat daha sonra iktidar güçleri tekrar şehre dönmesi hususunda davet ettiseler de şehre dönmeyeceklerine dair şart üstüne şart koşmuşlardır.

Muhammed b. İsa taraftarlarına ait Merâkeş'te iki zaviye bulunmaktadır, biri Kasba'da diğeri Durb-ı Dabâcî'de yer almaktadır.

İbn İsa'dan sonra şeyhlik vazifesini deruhte eden isimleri de şu şekilde sıralayabiliriz: Meknes'te medfun bulunan ve İbnu'r-Ravâyin adıyla tanınan Ebû Abdillah, Muhammed b. Ömer Davud el-Muhtârî, Ebü'l-Haccac Yusuf b. Ahmed b. Yusuf ed-Derîdî, Ebû Abdillah Muhammed eş-Şebbânî el-Muhtârî ve Yusuf b. Ebî Mehdi el-Fecîcî.¹¹³²

Muhammed b. İsa'nın kişiliği şeyhi ed-Debbâğ'ın şu tespiti ile özetlenebilir:

¹¹²⁷ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 99-100.

¹¹²⁸ Ahmed b. Mehdi Gazâl el-İsevî el-Cezûlî, *en-Nûru's-şâmil fî menâkibi fahîr-ricâlî'l-kâmil*, Mısır 1348/1929, s. 9-10

¹¹²⁹ el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ'*, s. 62; el-Cezûlî, *en-Nûru's-şâmil*, s. 13.

¹¹³⁰ eş-Şefşâvenî, *Devhatu'n-nâşir*, s. 76.

¹¹³¹ el-Fâsî, *age.*, s. 62; Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 116.

¹¹³² el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ'*, s. 105-113; Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 117.

“Kardeşim Hârisî, paranızı saflaştırır. Onun parası damgasızdır. Basılmaz, çarşı pazarda geçerli değildir. Ben onu insanlık için bastırdım. Gidip insanlar onunla şifaya kavuşsunlar.”¹¹³³

8.5. Abdülkerim b. Ömer el-Fellâh el-Hâhî (ö. 933/1526)

Merâkeşli olup el-Fellâh adıyla tanınmaktadır. Şeyh Debbâğ’ın Merâkeş halifesidir. Abdullah el-Gazvânî ile muasırdır. Yerli yabancı herkesin konuk edildiği sofrası oldukça geniş ve yaygındır. 2 Rebiulevvel 933/7 Aralık 1526 tarihinde vefat etmiş ve Kadı İyaz türbesine defnedilmiştir.¹¹³⁴

Fellâh adıyla tanınan Ebû Muhammed Abdülkerim b. Ömer el-Hâhî el-Merâkeşî, Hâha’da yaşamıştır. Bölgeye gelen Cezûlî’yi ziyaret etmesi için babası tarafından gönderildiğinde, henüz çocuk yaştadır. Cezûlî kendisini yanına almış, eliyle başını okşamıştır. Fellâh çocukluğundan itibaren asrının önde gelen sûfî şahsiyetleri ile görüşmüştür. Fakat özellikle şeyhi Debbâğ ile olan yakınlığı ayrı bir konumdadır. İlk karşılaştıkları ana dair öykü dillere destandır. Amru’l-Muğitî fitnesi adı verilen Şeyâzıma halkıyla aralarında gerçekleşen savaşta babasının öldürülmesi üzerine, Hâha’dan ayrılmıştır. Şehre ancak 880/1475 yılında girebilmiştir. Şeyh Debbâğ hakkında tahkikat yaptırdıktan sonra onu, şehrinde Cezûliyye Tarikatının vekili ve temsilcisi olarak görevlendirmiştir. Halk tarafından kendisine saygı ve hürmet beslenen şeyh yoğun kabul görmüş, güçlü bir itibar kazanmıştır. Zaviyesine devam eden insanlar eğitimini tamamlayıp zikir ve virdle iştiğal etmiştir.¹¹³⁵

Zaviyesi sakinleri için dar gelmeye başlayınca Fellâh, daha şeyhi Debbâğ hayatta iken zaviyesine ek yaptırmıştır. Fakir fukaraya evinde ziyafet vermek istediğini şeyhine bildiğinde Debbâğ, bu davranışından dolayı kendisini tebrik etmiş, ev halkının dervişler nerede sorusu üzerine, onları Fellâh götürdü cevabını vermiştir. Şeyhi ölene kadar bu davranışını devam ettirmiştir. Onun dilinden Debbâğ’ın hilafeti şu şekilde anlatılmaktadır: “Ben sofranızım. İstedığı yemeği yemek isteyen bana gelsin.”¹¹³⁶ Uzun zamandır kendisinin bu makamda bulunduğu görülmektedir.

Yemek yedirmeyi adet hâline getiren Fellâh’ın zaviyesi müritler, fakirler ve gariplerle dolup taşmıştır. Her ne kadar kaynaklar bu zaviyenin yerini belirtmese de muhtemelen Eylân kapısında bulunmaktadır. Öldüklerinde şeyhlerin zaviyelerine defnedilmeleri âdet olduğu için Fellâh da bu mahalledeki zaviyeye defnedilmiştir.

Yemek yedirme ve benzeri durumlarda Fellâh’ın, şeyhinden daha bariz bir konuma geldiği görülmektedir. *Mumetti*’de söylendiğine göre, kendi

¹¹³³ el-Fâsî, *age.*, s. 62.

¹¹³⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VIII, s. 170-180.

¹¹³⁵ Cüllâb, *el-Hareketu’s-sufiyye*, c. I, s. 119.

¹¹³⁶ el-Fâsî, *Mumetti’l-esmâ*, s. 44.

imkânlarından hazırlanan uzun sofrası bulunmaktadır. Sofrasında meyve çeşitleri eksik olmamıştır. Çeşit çeşit yemeklerle sürekli et ziyafeti vermiştir. Onu ifadeden kelimelerin aciz kaldığı belirtilmektedir. Kendisinden sonra müritleri de benzer tutum sergilemişlerdir.¹¹³⁷ Kendisinden sonra bu geleneğin bahsedilmesinden murat, müridi Ebû Amr el-Merâkeşî'ye işaretir. Zira o da ziyafet verme geleneğine sadıktır.

Fellah'ın saygın kişiliği geniş kitleleri cezp ettiği kadar, Sa'dî Sultanı Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed ile kardeşi Ebû Abdillâh Muhammed'in de dikkatini çekmiş, sultan kardeşi ile birlikte kendisini ziyaret etmiş ve ondan teberrukte bulunmuştur.¹¹³⁸

İkramda bulunmak, eğitime destek vermek, müritlerini terbiye etmek suretiyle Fellah, dünyanın imarına, toprağın işlenmesine, ticaretin desteklenmesine ve ağaç dikilmesine büyük önem vermiştir. Fellah diye isimlendirilmesi de buradan gelse gerek. Halfâvî, Fellah'ın öğrencisi Ebû Amr hakkında şunları söylemektedir:

“Altmış yıldır, ‘nerede bir çıplak yamaç görsem oraya ağaç dikeceğim’, sözünden daha samimi bir ifade görmedik. Merâkeşî’i besicilerin ineklerini kıymet ve değerine satacakları ana gelinceye kadar imar kılacağız.”

Fellah'ın nüfuzu, öğrencilerinden Ebû Amr el-Kastâlî el-Merâkeşî (ö. 974/1566), Ebû Muhammed Abdullah el-Kûş (ö. 961/1554) ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Veysa'den es-Süktânî (ö. 985/1557)'nin hizmetleri ile devam etmiştir.¹¹³⁹

8.6. Ebû Muhammed Abdullah b. Accâl el-Gazvânî (ö. 935/1528)

Abdülkerim b. İbrahim, Rehâl el-Kûş, Ali b. İbrahim ve Said b. Abdulmunim gibi Gazvânî de Abdülaziz ed-Debbâğ'ın önde gelen müritlerindedir. ed-Debbâğ'ın sırrına varis olan en önemli isimdir.

Ebû Muhammed Abdullah b. Accâl el-Gazvânî, Tamisna Araplarından Gazvân kabilesine müntesiptir. Kendisinin Aleviyyeden olduğu da söylenmektedir. Babası melâmî şeyh ve kabile toplulukları arasında cihada dair vaazlar veren Ebû'l-Berekât 'Acel el-Gazvânî (ö. 910/1504-5)'den ilk tasavvufî eğitimini almıştır.¹¹⁴⁰ Küçük yaşlarında Fes'teki Endülüs medreselerinden Vadi Medresesinde eğitim görmüştür. Ebû'l-Hasan b. Salih el-Endelûsî'den ders almıştır. el-Endelûsî'ye intisap etmek istemiş, fakat o kendisini sahibü'l-vakt olarak gördüğü Şeyh Debbâğ'a havale etmiştir.¹¹⁴¹

¹¹³⁷ Aynı eser, s. 48.

¹¹³⁸ Aynı eser, s. 30.

¹¹³⁹ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 122.

¹¹⁴⁰ eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâşir*, s. 99-100.

¹¹⁴¹ Cüllâb, *age.*, c. I, s. 117.

Merâkeş’e gidip ed-Debbâğ’a intisap ettikten sonra zaviye işlerinde şeyhine yardımcı oldu. Debbâğ tarafından ziraat işleri, meyve bahçelerinin bakımı, odun kesmek ve sürüleri otlatmak gibi hizmetlerle görevlendirildi.¹¹⁴² Dervişlik hayatı boyunca gayreti, tevazu ve iştıyakı ile tanınır oldu.¹¹⁴³ On yıllık hizmetten sonra Hebt’a görevlendirildi. Halifelik sıfatıyla eş-Şâviyye kabileleri arasında zaviye açtı ve tasavvufi faaliyetlerini sürdürdü. Sohbetleri ile kısa zamanda kitlelerin ilgisini çekti ve çok sayıda taraftar kazandı. Kendi memleketinde gerçekleştirdiği bu etkinlikler, onun tanınmasına sebebiyet verdi¹¹⁴⁴ eş-Şâviyye kabileleri 876/1471 yılında Fes’i İdrîsilerin elinden alan Vattâsî Hükümdarı Muhammed eş-Şeyh’in amansız hasımlarıydı. Fes’te hâkimiyeti tamamen kendi kontrolü altına aldıktan sonra Muhammed eş-Şeyh, öncelikli işinin askerî harekâtına destek vermeyi reddeden bu Arap kabileleri cezalandırmak olduğunu düşündü. Bu kabilelerin Fes’e en yakın olanı eş-Şâviyye aşireti idi. Benî Hilal Araplarından olan bu aşiret, Vattâsîlerin askerî güçleri ve Benî Me’kil müttefikleri tarafından amansız bir şekilde takip edildi ve Tamesna’nın batısına sürüldüler.¹¹⁴⁵

ed-Debbâğ 914/1508-9 yılında vefat ettiği zaman el-Gazvânî, şeyhinin emriyle görevlendirildiği kendi kabilesi Benî Gazvân arasındaki hizmetlerini deruhte ettiriyordu. el-Gazvânî, eş-Şâviyye Araplarından bir grupla birlikte Debbâğ’a karşı son vazifelerini yerine getirmek üzere Merâkeş’e gitti. Memleketine döndükten sonra kendisini ziyaret eden bir grup Cezûliyye müridi zikir yaparken kendilerini hayra kanalize eden sesini iştiklerini ona söylediler. Bu durum Debbâğ’dan sonra postnişin olarak kendisinin Allah tarafından görevlendirildiğine yorumlandı. Bu tür teveccühleri edindikten sonra el-Gazvânî kuzeydeki Arap şeflerine haber göndererek kendisini destekleyip desteklemediklerini sordu. Onlardan olumlu tepkiler alması üzerine kuzeydeki Hebt bölgesine gitti. Hebt yöresi, tamamen Vattâsîlerin kontrolünde ve yerel kabile şeflerinin idaresinde otonom tarzında bir özerkliğe sahipti. Bu liderlerden birisi olan Cebel-i Alem yakınlarındaki Benî Fizankâr kabilesinin reisi, Tasrût köyü arazisini şeyhin zaviyesine vakfetti. Ribatını Merâkeş’ten Cebel-i Alem’e nakleden el-Gazvânî, müritlerinden Abdüsselâm İbn Meşîş’in kabirini ziyaret etmelerini istedi.¹¹⁴⁶ İbn Meşîş’e ait türbenin bulunduğu tepenin yeşillendirilmesini ve bakımının yapılmasını öngördü.¹¹⁴⁷ Mevlây Abdüsselâm İbn Meşîş’e duyduğu saygı nedeniyle, Tasnut’a taşınmasından sonra Gazvânî’nin yıldızı daha fazla parladı.¹¹⁴⁸

¹¹⁴² İbnü’l-Muvakkit, *es-Sa’adetu’l-ebediyye*, c. II, s. 74.

¹¹⁴³ eş-Şifşevânî, *Devhatu’n-nâsir*, s. 96-99; el-Fâsî, *Mümettiu’l-esmâ’*, s. 38-39.

¹¹⁴⁴ eş-Şefşâvenî, *age.*, s. 100; el-Fâsî, *age.*, s. 47-48.

¹¹⁴⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 241.

¹¹⁴⁶ el-Lihîvî, *Hısnu’s-selâm*, s. 391-392.

¹¹⁴⁷ el-Âfiye, *el-Hayâtu’s-siyâsiyye*, s. 284-285; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 246.

¹¹⁴⁸ Cornell, *age.*, s. 245.

Gazvânî'nin Abdüsselâm b. Meşîş türbesini ziyareti teşvik etmesi, şeriflik ideolojisini Cezûliyye doktrinleri içerisinde asimile etmesinin bir göstergesidir. Benî Reşid ve Benî Arûs, Vattâsilerle cedelleşmesinden dolayı itibarlarını kaybetmişlerdir. Abdurrahman er-Reysûn (ö. 951/1544-5), Muhammed İbn Haccû (ö. 956/1550) ve İbrahim İbn Ali b. Reşid'le mektuplaşan el-Gazvânî, Benî Reşid'in eylemlerinden duyduğu kuşkuyu belirtir. Cezûliyyenin Şerifleri değil, Şeriflerin Cezûliyyeyi desteklemesi gerektiğinden bahseder.¹¹⁴⁹ Benî Reşid'in Vattâsilere teslimiyeti şerifler arasında anlaşmazlığa yol açar. Şifşâvenle Fes arasındaki uzlaşmaya karşı çıkanların çoğu, Gazvânî'nin müridi oldular. Gazvânî'nin müridi olan bölgenin İdrîsî Şerifleri arasında özellikle Ömer İbn Abdilvehhab el-Alemî (ö. 958/1551) ile Ali İbn Reysûn (ö. 963/155-6)'u zikredebiliriz.¹¹⁵⁰

Son dönemlerinde Merînî-Vattâsî Devletini eleştiren ve onlara karşı küçümseyici bir tutum sergileyen Cezûliyye şeyhleri, devletin izlediği politikaları beğenmemiştir. Cezûliyye geleneğinden aldığı güçle Gazvânî de kendi gücünü ortaya koymaya, kendi otoritesini tesis etmeye çalışır. Kendisini İslâmî kurum ve değerlerin hamisi konumunda görmeye başlar.¹¹⁵¹

Zahir ulemâsının iktidara yaranma çabasına tavır koyan Gazvânî, on altıncı yüzyılın ilk on yılında bir dizi dinî eğitim kurumu tesis etmeye başlar. İzlenen bu politika ile kırsal kesimdeki eğitim boşluğu doldurulmaya çalışılır. Şehir kültür merkezlerine alternatif eğitim kurumları meydana getirilir. Devletin eğitim kurumlarında yetişmeyen gerçek bilim adamlarının kendi medreselerinde yetişmesine gayret edilir. Cezûliyyenin Gazvânî öncülüğünde gerçekleştirdiği eğitim metodunun meyveleri, Sa'dîler Devletinin iktidar erkinde görülmeye başlar. Zira Sa'dîler Devletinin siyasileri daha çok Cezûliyyenin Hâhâ, Sûs ve Fes'teki medreselerinde yetişmiş taşralı isimlerdir.¹¹⁵²

Yaklaşık beş yıl Benî Fizenkâr arasında kaldıktan ve müttefiki olan kabileler arasında dolaştıktan sonra el-Gazvânî, Kasru'l-Kutâme'nin İdrîsî Emiri Talha el-Arûsî tarafından tutuklandı ve Sultan Muhammed el-Burtukâlî'ye teslim edildi. Gazvânî'nin tutuklanma nedeni, Abdülkebir es-Süfyânî isimli bir fakihin tezviri nedeniyle olmuştur. Olayın anlatıldığı kaynaklardaki ortak kanaate göre, şeyh başına gelenleri itidalle karşılamış ve "*Sultana itaat şarttır*" cevabını vermiştir.¹¹⁵³

Günümüz Bâbu Bu Culûd mevkiî yakınındaki eski Murabit kalesinde hapse atılan Gazvânî, arkasındaki halk desteğinden dolayı birkaç gün sonra Fâsu'l-Bâlî'nin İdrîsî yakasındaki Darbu's-Suud isimli camiye götürülmüştür.

¹¹⁴⁹ Cornell, *age.*, s. 246.

¹¹⁵⁰ eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâşir*, s. 18-19; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 247.

¹¹⁵¹ Cornell, *age.*, s. 248.

¹¹⁵² Bu kültür merkezlerinin tanıtımı için bkz. Haccî, *el-Hareketu'l-fikriyye*, s. 452-643. Kırsal kesimden gelmiş Sadi siyasileri hakkında ise bkz. el-İfrânî, *Nuzhetu'l-hâdî*, s. 37-38.

¹¹⁵³ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 251.

Burada el-Fâsî’nin Ebû Abdillâh el-Meknesî diye tanıttığı bir kadı tarafından sorgulanmıştır. Kadı, Gazvânî’ye; “*Senin hakkında halkın söyledikleri nedir böyle?*” diye sorduğunda, onun adına Yelsûtî şu cevabı verir: “*Bu şahsiyet isyankâr bir bölgeye yerleşmiştir. Gerçekten de onun yaşadığı topraklar ahlâkî bakımdan en sefih bir diyardır. Bu gerçeğin farkında olan davalı halkı kötülük ve günahlardan sakındırmaya çalışmıştır. Kendisinin rahmetine ve gazabına maruz kalan herkesi irşada Allah tarafından ehil kılınmıştır.*”¹¹⁵⁴

Ertesi gün Kadı Ebû Abdillâh el-Meknesî, Gazvânî’yi saraya götürür. Sultan Muhammed el-Burtukâlî ve Tâze Valisi olan oğlu Ahmed’in huzuruna çıkarılır. Şeyhin hakkında toplanan raporlar kendisine iletildiğinde, Muhammed el-Burtukâlî derhal şeyhin serbest bırakılmasını söyler. Fakat Gazvânî’nin Fes’de zorunlu ikamete tabi tutulmasını ister.¹¹⁵⁵

Fes’te zorunlu ikamete maruz kalınca el-Gazvânî, burada müritlerini eğitmeye Bâbu’l-Kal’a denilen yerdeki Bâbu Fütûh içinde bir zaviye kurdu.¹¹⁵⁶ Bu müritlerinden biri de Fes’in yerlilerinden kabul edilen Muhammed el-Harvî et-Tâlib (ö.964/1557)’tir.

Gazvânî, 921/1515 yılında Fes’te gerçekleşen kuraklık ve kıtlık günlerinde¹¹⁵⁷ Vâdiyu’l-Leben’den Fes’in varoşlarına su kanalları getirir. Diğer kanallar kururken şeyhin açtığı kanallar, su akıtmaya devam eder. Gazvânî’nin yılmaz rakibi kabul edilen Mevlây en-Nâsır bu kanallara devlet adına el koyar. Sultan Muhammed el-Burtukâlî bu kanallara sahip olmak adına şeyhin Fes’ten ayrılışına müsaade eder. Gazvânî ve yakınları sonunda Fes’i terk ederken şeyh bornusunu sağ eline alır ve onu önce Fes’e doğru, sonra güneye doğru çevirerek şöyle der: “*Sultanum! Benimle birlikte sen de Merâkeş’e gelsin!*”¹¹⁵⁸

Fes’ten ayrılırken Gazvânî, Vattâsiler ve İdrisilerle arasındaki köprüleri attı ve güneydeki Der’a vadisinde yaşayan Sa’dî Şerifleri ile yakın temas kurmaya çalıştı. Hıristiyan işgal güçlerinin ve Arap göçmenlerin yağma ve saldırılarından büyük sıkıntılar çeken kuzey bölgelerinin aksine, Atlas dağlarının güney toprakları hâlen sosyal ve ekonomik dokusunu korumaktaydı. Hâhâ, Sûs, Cezûle, Heskûre ve Der’a gibi stratejik bakımdan önemli bölgeler on üçüncü yüzyılın sonundan beri bağımsız konumlarını sürdürmekteydi. Bu kentler, kendi aralarında ticarî, ilmî ve içtimaî ilişkilerde bulunuyorlardı. Bu yörelerin halkları aslen Berberî kabilelerden, Yahudilerden, Sahra halklarından ve göçmen kitlelerden oluşmaktaydı. On beş ve on altıncı yüzyıllarda bu gruplar, sahil ve ırmak boylarında oturan Benî Me’kil Araplarına vergi ödü-

¹¹⁵⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 251.

¹¹⁵⁵ Cornell, *age.*, s. 252.

¹¹⁵⁶ Abbâs İbn İbrahim, *el-İlâm*, c. VIII, s. 251.

¹¹⁵⁷ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 147.

¹¹⁵⁸ Abbâs İbn İbrahim, *age.*, c. VIII, s. 251.

yorlardı. Benî Me'kil, özellikle de Portekizlilerle ittifak kuran Şabânât kabilesi Fas'ın güneyindeki ekonomik dengeyi altüst etti. Kendilerine karşı çıkanlar bile ekonomik açıdan onlara bağımlı yaşamak durumundaydılar.¹¹⁵⁹

Muhammed eş-Şeyh es-Sa'dî'nin tüm Mağrib'i kontrol altına alması, ancak Gazvânî ve taraftarların desteği ile olmuştur. Sa'dî Hanedanlığının güç unsuru şeklinde siyasî arenada ortaya çıkmasına paralel olarak Gazvânî de Merâkeş'teki diğer Cezûliyye şeyhleri üzerinde nüfuz kurmaya başladı. Debbâğ Zaviyesinin şeyhi Abdülkerim el-Fellâh, Hâhıyyenin kurucusu Sa'îd İbn Abdülmür'min el-Hâhî (ö.953/ 1546),¹¹⁶⁰ melâmîmeşrep isimlerden Ebû'l-Azm Rehhâl el-Kûş (ö. 945/1538-9)¹¹⁶¹ ve Ali İbn İbrahim el-Bûzidî (ö. 956/1549)¹¹⁶² Abdülaziz ed-Debbâğ'ın önde gelen halifelerindendi. Gazvânî ile ismi geçen diğer Cezûliyye şeyhleri arasında gerçekleşen özel sohbetlerde her biri Gazvânî'nin hilafetini onaylar ve onun etrafında halklanmaya başladılar.

Gazvânî, hayatının son yıllarını Merâkeş'te geçirdi. Burada saygınlığı ve otoritesi ile Sa'dî davasına gönül verdi. Merâkeş'in 930/1524 yılında Sa'dîlerin eline geçmesiyle bu desteğe daha fazla ihtiyaç hissedildi. Sa'dî Hareketinin önderleri olan Ahmed el-A'rac (ö. 964/ 1557) ve Muhammed eş-Şeyh kardeşler saygınlığından şüphe edilmeyen kişilerin desteğine ihtiyaç hissetmişlerdi. Bu minvalde Gazvânî'nin dikkat çeken kerametleri 930/1524 yılında dillere destan hale geldi.¹¹⁶³ Merâkeş'i kuşatan Vattâsî kuvvetleri ağır topları ile şehrin surlarını dövmeye başlayınca şehir sakinleri hayatlarından korkmaya başladı. Durumun kritik olduğunu fark eden Gazvânî ve müritleri taraflar arasında arabulucu olmaya çalıştılar. Antlaşmaya yanaşmayan Vattâsî güçlerinin hedefi hâline gelen Gazvânî, savaşın kızıştığı anda büyük yara aldı.¹¹⁶⁴ Aldığı yaraların etkisi ile 935/1528-9 yılında vefat eden Gazvânî'nin ölümü, Cezûliyye Tarikatının tarihinde önemli kırılma noktalarından biri oldu.¹¹⁶⁵

Gazvânî, siyasî mücadelesi kadar ilmî serüveni ile de güçlü bir isimdir. Kaleme aldığı eserlerle ıslahat girişimini temellendirmiştir. Onun fikrî ve tasavvufî düşüncesini yansıtan temel eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Resâilun fi't-tasavvuf*
2. *Resâilun uhrâ fi't-tasavvufi şî'ran ve nesren.*
3. *en-Noktatu'l-ezeliyyetu fi sırrı'z-zatı'l-Muhammediyyeti*
4. *Cevabun an suali li's-Şeyh Abdillâh el-Hebtî.*¹¹⁶⁶

¹¹⁵⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 256.

¹¹⁶⁰ eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâşir*, s. 102-103.

¹¹⁶¹ eş-Şifşevânî, *age.*, s. 101.

¹¹⁶² el-Fâsî, *el-Mumti'u'l-esmâ*, s. 50.

¹¹⁶³ el-Kurrâsî, *Arûsâtu'l-mesâil*, s. 28-29.

¹¹⁶⁴ eş-Şifşevânî, *age.*, s. 97.

¹¹⁶⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 264.

¹¹⁶⁶ Benabdillâh, *Meâlim*, c. II, s. 105.

Gazvânî’nin tasavvuf anlayışı, kendisinden önceki çoğu Mağrib sûfile-
rinde olduğu gibi fütüvvet geleneğine dayanıyordu. İhvan telakkisi ve top-
lumsal duyarlılık özelliği ile bu düşünce, Mağrib tasavvufunu diğer bölgele-
rin tasavvufi yaklaşımlarından daha fazla etkili kılmıştır. Gazvânî’ye ait fü-
tüvvet düşüncesinin temelini elit zümrenin tüm formlarına karşı çıkışı oluş-
turmaktadır. Bu durum şu ifadede kendini daha iyi yansıtmaktadır: “*Derviş-
ler, kendinize fukara arasından yer temin ediniz!*”¹¹⁶⁷ “Ebnâu’d-dünya” olarak
nitelediği zahir uleması, devlet adamları ve diğer bürokratlar kendilerine
karşı temkinli davranılması gereken kişilerdir.¹¹⁶⁸

Peygamber sevgisini şiar edinen Gazvânî, mürit ve bağlılarına fuzuli iş-
lerden kaçınmalarını, dünyevî menfaatlerden uzaklaşmalarını, kadı ve sul-
tanların hiçbirine itimat etmemelerini ve dünyalık sevdasından kurtulmalarını
vasiyet etmiştir. Sevenlerini kelime-i tevhid zikrine devamla eğitmiş-
tir.¹¹⁶⁹ Âyet-i kerimelerden müteşekkil, salavât-ı şerifeleri ihtiva eden evrad
mecmuasına sahiptir. Müritlerini Şerîsî’nin *Envâru’s-serâir ve serâiru’l-envâr*
isimli kasidesini okuyarak irşad etmiştir. Merâkeş’in Kasur Mahallesiindeki
zaviyesi, farklı muhitlerden gelen mensupları ile dolup taşmış, onları Allah’ı
zikre, yemek yedirmek suretiyle insanlara yardımcı olmaya, çarşı pazar
ahlâkına uymaya ve toprağı işlemeye teşvik etmiştir.¹¹⁷⁰

Şeyh Cezûlî tarafından izlenen iskân politikası, iki nesil sonra Abdullah
Gazvânî ile daha etkin konuma gelmiştir. Cezûliyye şeyhi olarak Gazvânî,
göçebe müritlerini başboşluktan kaçınmaya, çiftçilik, ziraat ve meyvecilik
alanlarında üretime katkıda bulunmaya, başkalarının hizmetine koşmaya,
emr-i bi’l-maruf ve’n-neyi ani’l-münker yapmaya teşvik etmiştir.¹¹⁷¹ Bu etkin-
liklerden herbiri geleneksel bedevi hayat tarzına karşı gelişen seyirdir. Gaz-
vânî müritlerini kendi geçimlerini sağlamak suretiyle kendi kendilerine ye-
ter konuma gelmelerini istemiştir. Bedevilerin oyuncağı konumuna gelme-
melerini öngörmüştür.¹¹⁷²

Gazvânî, Muhammedî varislerden bir veli olarak, genelde şer’î anlayı-
şın çerçevesi içinde hareket etmiştir. Muhammedî aşkı öncüleyen tabiatıyla
dikkat çekmiştir. Resulullah için arûsu’l-ekvân tabirini kullanmıştır.¹¹⁷³ Selefi
Cezûlî gibi “kudvetu saadetinâ”, “zu’l-‘inâye ve’s-saltana”, “zu’l-adl ve’l-
hukm” ve “âyâtü’n-nûr” gibi siyasî içerikli unvanlar kullanarak kendisinin
evrenselliğini, kemalatını ve yetkin kişiliğini ortaya koymuştur. Akıl, kalb,
sadr, sır, hafa ve ahfa diye nitelendirdiği letâif ile ilahi kelâma muhatap ol-

¹¹⁶⁷ İbnü’l-Muvakkit, *es-Sa’adetu’l-ebediyye*, c. II, s. 79.

¹¹⁶⁸ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 248.

¹¹⁶⁹ el-Fâsî, *Mümettiu’l-esmâ’*, s. 45.

¹¹⁷⁰ Cüllâb, *el-Hareketu’s-sufiyye*, c. I, s. 119.

¹¹⁷¹ İbnü’l-Muvakkit, *es-Sa’adetu’l-ebediyye*, c. II, s. 76.

¹¹⁷² Cornell, *Realm of the Saint*, s. 234.

¹¹⁷³ İbnü’l-Muvakkit, *es-Sa’adetu’l-ebediyye*, c. II, s. 81.

duğundan (muhababat zümresi) bahsetmektedir.¹¹⁷⁴ Gazvânî, müritleri nazarında ihtişamlı görünümü ve nurânî vechesi ile model oluşturmuştur.¹¹⁷⁵

Gazvânî'nin sûfî ıslahat düşüncesinde dikkat çeken özelliklerden biri de, Cezûliyye müritlerinin sadece erkeklerle sınırlı kalmayıdır. Bundan dolayı on altıncı yüzyılın ilk yarısı, Mağrib'in dinî hayatına kadınların katkısının dorukta olduğu bir dönemdir. Cezûliyye hakkında inceme yapan tabakat müellifleri, tasavvuf alanında otorite olarak kabul edilen kadın sûfilerden bahsetmektedir. Bunlardan birisi tabakat müellifi İbn Asker (ö.986/1578)'in annesi ve el-Gazvânî'nin müridesi Ayşe binti Ahmed el-İdrîsiyye (ö. 696/1563)'dir. Şeyhinin örnek kişiliğine sadık kalan bir isim olarak Ayşe el-İdrîsiyye, Sadilerin Şifşâven'i ele geçirmelerinde önemli rol oynamıştır.¹¹⁷⁶ Gazvânî'nin mürit halkası arasında kadınların yekün oluşturması, zahir ulemasının tepkisini çekmiştir. Zahir uleması Cezûliyye müritlerinin kadın erkek karışık zikir merasimi gerçekleştirdiklerini iddia etmiş ve onları bu tutumlarından dolayı kınayan risaleler kaleme almışlardır. Gazvânî'den sonra halifelerinden Abdullah el-Hebtî ve Yusuf et-Tlidî (ö. 950/1543-4) kadın müritleri için ayrı zaviyeler kurmuşlardır. Bunlar erkeklerin zaviyeleri ile aynı tarz ve işlevi sürdürmekteydiler. Tek farklılık mukaddemlerinin cinsiyetidir. Kadın zaviyelere kadın mukaddemler bakmaktadır. Kadın mukaddemler fıkıh usulü metodolojisi üzerine eğitim görmüş kişilerdir.¹¹⁷⁷

8.7. Rahhâl el-Kûş (ö. 950/1543)

Rahhâl el-Kûş diye tanınan Muhammed b. Ahmed b. Hasan, nesebi Mevlây Süleyman b. Abdillâh el-Kâmil vasıtasıyla Hz. Hasan'a kadar uzanan şeriflerdendir.¹¹⁷⁸ 890/1426 yılında dünyaya gelip 950/1543 yılında vefat etmiştir. Abdülaziz ed-Debbâğ'ın müritlerinden olup Debbâğ'dan sonra kimin halife olacağı tartışmalarına katılanlarındandır. Onun karada ve denizde gavsiyet makamına ulaşan isimlerden olduğu düşünülmektedir.¹¹⁷⁹ Gavsiyet makamında bir şahsiyet olarak onun kendini insanlığın hizmetine vakfettiği ve sıkıntıda olan fertlerin ihtiyacına koşmayı şiar edindiği söylenmektedir.¹¹⁸⁰

Abdülaziz ed-Debbâğ'ın vefatından sonra tarikatın şeyhliğini uhdesine alan Gazvânî ile tatlı rekabete girişen el-Kûş, Merâkeş'teki zaviyede hilafetini devam ettirdi. Geniş bir taraftar kitlesi kazanırken yoğun ilginin de odağı oldu. Onun bu rekabetinden Gazvânî, rahatsız oldu. Kendisine beyat etme-

¹¹⁷⁴ İbnü'l-Muvakkît, *age.*, c. II, s. 82.

¹¹⁷⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 251.

¹¹⁷⁶ eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâşir*, s. 23-27.

¹¹⁷⁷ el-Âfiye, *el-Hayâtu's-siyâsiyye ve'l-içtimâiyye*, s. 203-204, 223-227; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 249.

¹¹⁷⁸ Muhammed Arabî b. Behlûl, *Menhecû'l-irticâl ila marifeti's-Şeyh Sidi Rahhâl*, Rabat 1956, s. 5.

¹¹⁷⁹ el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ'*, s. 43-44.

¹¹⁸⁰ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 121.

yen el-Kûş’a Gazvânî, “*Bu gidişle Merâkeş’ten ya sen ya da ben çıkacağım*” tehdidinde bulundu. Gazvânî’nin bu tavrından ve kendisine yönelik uygulanan tarikat baskısından rahatsız olan el-Kûş, “*Ben gideceğim*” diyerek şehirden ayrıldı ve Merâkeş yakınlarındaki Enmây denilen yere gitti.¹¹⁸¹ İlmî ve manevî kişiliği ile temayüz etti. O kadar saygın bir konuma geldi ki yaşadığı bu mahalle, daha sonra Sidi Rahhâl köyü adı verildi. *ed-Devha*’nın müellifi onun hakkında, “*el-Kûş, duası kabul olan ebdaldan biridir*”, demektedir.¹¹⁸²

Kur’ân âyetlerinden, seçme hadis-i şeriflerden ve Şaziliyye-i Cezüliyye-nin bazı zikirlerinden oluşan bir vazifesi bulunmaktadır. Ayrıca Şaziliyyeden Fellâh’ın hizbi, Harûbî ve Zerrûk’un hizbinden faydalanarak Şeyh Rahhâl’in eser telif ettiği görülmektedir. Bu vazifeye *Hızbu’s-Şeyh* adı verilmektedir. Bu eser, Güneşin doğuşundan ve batışından önce okunan istiğfar, hamd, salâvat ve tesbihlerden oluşan bir mecmuadır. Muhammed Arabî b. Behlûl b. Ömer, *Menhecu’l-irticâl ila marifeti’s-Şeyh Sidi Rahhâl* isimli eserinde bu hizbin metnine yer vermektedir.¹¹⁸³

9. Vattâsiler Döneminin Diğer Seçkin Sûfleri

Cezüliyye Tarikatının hâkim konuma geldiği Vattâsiler döneminde başta Kadiriyye müntesipleri olmak üzere diğer sûfi şahsiyetlerin de etkin olduklarını görmekteyiz. Bunlardan bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Ahmed b. Hasan İbnü’l-Hatîb el-Kusantîni (ö. 810/1407): İbnü’l-Hatîb ve İbn Kunfûz adıyla tanınmaktadır. 740/1339 yılında doğup 810/1407 yılında vefat etmiştir. Musannif, imam, muhaddis, kadı, seyyah ve fazilet erbabı bir şahsiyettir. Hasan b. Ebi’l-Kasım İbn Bâdis, Ebü’l-Kasım es-Sebtî, Ebû Abdillâh et-Tilemsânî, Musa el-Abdûsî, Hafız el-Kubâb, İbn Merzûk, Ebû Abdillâh İbn Arife, Abdullâh el-Vağîlî ed-Darîr, Abdurrahman el-Lücâî, en-Nahvî İbn Hayyâtî, Abdülhak el-Heskûrî, Ömer er-Rakrâkî gibi pek çok âlimin ders halkasına katılmış ve kendilerinden faydalanmıştır. Ahmed b. Âşir gibi pek çok evliya zümresinin yanına varmış, feyiz ve bereketlerinden yararlanmıştı. 759/1358 yılında İfrikıyye topraklarından Mağrib-i Aksâ’ya seyahat gerçekleştirmiştir. Burada 18 yıl kalmış ve pek çok ilmi tahsil etmiştir. Salihlerin meclisine katılmaya özen göstermiş ve evliya diyarlarını ziyaret etmiştir. Seyahatleri esnasında Ebü’l-Kasım es-Sebtî ile karşılaşmış ve kendisine intisap etmiştir.¹¹⁸⁴ Değişik ilim dallarına ait çok sayıda eser kaleme almıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

¹¹⁸¹ el-Fâsî, *Mümettiu’l-esmâ’*, s. 98; Muhammed Arabî, *Menhecu’l-irticâl ila marifeti’s-Şeyh Sidi Rahhâl*, s. 13.

¹¹⁸² eş-Şefşâvenî, *Devhatu’n-nâşir*, s. 101; el-Fâsî, *Mümettiu’l-esmâ’*, s. 48.

¹¹⁸³ Muhammed Arabî, *Menhecu’l-irticâl ila marifeti’s-Şeyh Sidi Rahhâl*, s. 132-133, 136-142; Cüllâb, *el-Hareketu’s-sufyye*, c. I, s. 122.

¹¹⁸⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ’lâm*, c. II, s. 224.

1. *Takrîbü'd-Delâleti fî Şerhi'r-Risâleti,*
2. *Telhîsu'l-Amel fî Şerhi'l-Cümel,*
3. *et-Tâlib li-Mesâili Usûli İbni'l-Hâcib* (Mantık)
4. *Hattü'n-Nükâb an Vücûhi'l-Hisâb,*
5. *Âyetü's-Sâlik fî Beyâni Elfiyeti İbn Mâlik,*
6. *Envâru's-Saadeti fî Usûli'l-İbadeti,*
7. *Teysîru'l-Metâlib fî Ta'dîli'l-Kevâkib,*
8. *Bağıyyetü'l-Fâriz mine'l-Hisâbi ve'l-Ferâiz,*
9. *Tuhfetü'l-Vârid fî İhtisâsi's-Şeref min kabli'l-Vâlid,*
10. *Vesîletü'l-İslâm bi'n-Nebıyyi aleyhi's-selâm,*
11. *Ünsü'l-Fakîr ve 'İzzü'l-Hakîr,*
12. *el-Lübâb*¹¹⁸⁵

b. Ahmed b. Abdillâh İbn Arûs el-Hevârî (ö. 868/1463): el-Hevârî, kendisinin Temîm Araplarından olduğunu söylemektedir. Annesi nesep bakımından Mısıratalı olup ismi Sâlime'dir. Kocasının vefatından sonra başka birisi ile evlenmiştir. el-Hevârî'nin kendisinden büyük Ebû Bekir ve Abdülmuğîs isimli iki öz kardeşi ile birlikte, annesinin bu evliliğinden olma bir üvey kardeşi daha olmuştur.

el-Hevârî, ergenlik çağına gelmeden önce Tunus'a gitmiş, Şeyh Muhammed Mahcûb'un zaviyesine ve tekkenin şeyhi Abdurrahman İbnü'l-Bennâ'ya sığınmıştır. Tunus'un Asâkir kentinde Kur'ân hocası Muhammed Habîb'n yanında Kur'ân dersleri ve tecvit eğitimi aldı. Fakih Abdullah el-Bâccî'nin Tunus'taki el-Mi'râz Medresesindeki ders halkasına katılmıştır. Ayrıca Sidi Muhammed b. Halef'in hizmetinde bulunmuştur. Abdülaziz e-Mehdevî Zaviyesi fırını, Tablaba'daki Abdülaziz et-Tablabî Zaviyesi fırınında eleman olarak çalışmış, Banzurt beldesi ve Kusayba fırınlarının inşasında çalışmıştır. Tunus'tan Banzurt'a, oradan da Bâce ve Meliye'ye taşınmış, buralarda çocukların eğitiminde görev almıştır. Daha sonra Mağrib'e taşınmış, Tilemsen'in Ubbâd mevkiindeki Ebû Medyen Şuayb'ın makamında ikamet etmiştir. Seyahatini devam ettirip Merâkeş'e, oradan da Sebte'ye geçmiştir. Uzun süre Mağrib-i Aksâ'da ikamet etmiştir. Sonunda Tunus'a dönüp yerleşik konuma geçmiş ve kemale ermiştir. Maarif-i Rabbâniyeye nail olmuş, halkı irşada koyulup insanlığın hayrına çalışmıştır. Günümüzde, zaviyesi olarak bilinen ikamet mahalline taşınmış, bu evde yaklaşık yedi gün kapıları kilitleyerek içeride kalmıştır. Kaldığı bu hane, Hanedanlığa ait resmi konuttur. Bu konutta yaklaşık otuz ay kadar kalıştır.

865/1562 tarihinde halkın arasına karışmış, halkın sorunlarını çözümde öncü rol oynamıştır. Sidi Said es-Safravî onun hakkında; "O evliyauullahtandı. Yedi ebdalden biri idi" demektedir.¹¹⁸⁶ İbn Arûs, 8 Safer 868/21 Ekim 1463 ta-

¹¹⁸⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 224-225.

¹¹⁸⁶ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 226.

rihinde vefat etmiştir. Kendisi hakkında nakledilen kerametlerin sayısı iki yüzü aşmaktadır. Ömer b. Ali el-Cezâirî, İbn Arûs hakkında nakledilen kerametleri bir araya getirip *İbtisâmü'l-Garûs ve Veşyü't-Tarûs bi-Menâkibi'sh-Şeyh İbn Arûs* isimli eseri kaleme almıştır. Eser, bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Mukaddime kısmında sûflilere dair ilimlerin usulü ve bölümleri hakkında bilgi verilmekte, birinci bölümde İbn Arûs’un hayatından bahsedilmekte, ikinci bölümde tarikatı tanıtılmakta ve onun velayetini inkâr edenlere cevap verilmekte, üçüncü bölümde ise ona dair menkabe ve kerametlerden bahsedilmekte ve onun velayetinin ispatına girilmektedir. Eser 1303/1885 tarihinde ed-Devletü't-Tunusiyye matbaasında 517 sayfa olarak basılmıştır.¹¹⁸⁷

Öğrencisi İbrahim ez-Zevârî, İbn Arûs’un şeyhini Fethullah Acemî olarak zikretmekte ve silsilesinden bahsetmektedir. *Nüzhetü'l-Enzâr* isimli eserde İbn Arûs’un Tunus’ta vefat edip Zeytuniye Üniversitesi yakınındaki meşhur zaviyesine defnedildiği belirtilmektedir.¹¹⁸⁸ Abdüsselâm Esmer (ö. 981/1573) ise *el-Envâru's-Seniyye fî Esânîdi't-Tarîki'l-Arûsiyye* isimli eserinde Fethullah Acemî’nin yer aldığı tarikat silsilesini şu şekilde sıralamaktadır: Abdüsselâm el-Esmer, Abdülvâhid b. Muhammed ed-Dükkâlî, Fethullah b. Ebî Re’sî'l-Kayrevânî, Ahmed b. Abdillâh er-Reşid es-Sâhulî, Ebû Râvî el-Fahl, Ahmed İbn Arûs, Fethullah Acemî, Yakut el-Arşî, el-Mursî, eş-Şâzilî.¹¹⁸⁹

c. Muhammed ez-Zeytûnî (ö. 900/1494-5): Abdülaziz ed-Debbâğ ve diğer Cezûliyye şeyhleri Merâkeş ve Fes’te zaviyeler kurup kuzeydeki Araplar arasında tarikat esaslarını yaymaya çalışırken, Cezûliyye esaslarından etkilenen Kadiriye şeyhleri de önemli güç konumuna gelmekteydiler. Kaynaklarda bu döneme ait Mağrib kökenli olmayan tarikatlardan bahsedilmemesine rağmen, bugün Kadirî olarak bilinen şeyhler, Muvahhidler dönemi velilerinden Ebû Medyen ve Ebû Ya’za’ya bağlılıklarından dolayı Kadirî olarak görülmektedirler. On üçüncü yüzyıl gibi erken dönemlerde Kadiriyye geleceğini benimseyen şeyhler bulunmaktadır. Meknesli Kadirî şeyhi Muhammed Emin el-Attâr ez-Zerhûnî (ö. 860/1456) ile yakın dostluk kurmasından dolayı Cezûlî’nin Mağrib’te Kadiriyye ile Şaziliyye arasında bir köprü işlevi gördüğü düşünülmektedir. Bundan dolayı çoğu Cezûliyye merasiminin Kadirilikten esinlendiğinden bahsedilmektedir.¹¹⁹⁰

On beşinci yüzyılda Fes’in en meşhur Kadiriyye zaviyesi, Muhammed ez-Zeytûnî’nin şeyhliğini yaptığı Bû Kutût Zaviyesidir. Bû Kutût Zaviyesi, uzun zamandır Ebû Medyen silsilesine mensuptur. Burasını inşa eden ilk isim Ebû'l-Hasan İbn Gâlib (ö. 568/1172-3)’tir. Kendisi Endülüslü hadis bilgini

¹¹⁸⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 228.

¹¹⁸⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 228.

¹¹⁸⁹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 228.

¹¹⁹⁰ el-Fâsî, *Mümettîü'l-esmâ'*, s. 38; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 236.

olup Ebû Medyen'e *Sünenu't-Tirmizi*'yi okutan İbnü'l-Arif'in mürididir. Tekkeye bu isim, kurucusunun kedilere düşkünlüğünden dolayı verilmiştir.¹¹⁹¹ Zeytûnî de Ebû Medyen geleneğinin takipçisidir.¹¹⁹²

Tarihçi Muhammed İbnü't-Tayyib el-Kâdirî (ö.1187/1773)'ye göre Abdülkadir Geylânî'nin soyundan gelen bazı torunları, on beşinci yüzyılda Endülüs'ten ayrılıp Fes'e gelmişlerdir.¹¹⁹³ Merînîlerin başkentinde kuruluşunu tamamladıktan sonra Kadiriyye teşkilatı geniş bir alana yayılmıştır. Fesli İdrîsî şerifleri ile ittifak kurmuşlardır.¹¹⁹⁴ 869/1465 tarihinde Merînî Sultanı Abdülhakk'a karşı başlatılan İdrîsî ayaklanmasına destek vermişlerdir. Zeytûnî, Mağrib'in hac kervanlarını koordine eden ve bu hizmetlerinden dolayı kendilerine saygı duyulan gruplarla da bağ kurmaya çalışmıştır. Mısır'daki temsilcilikleri vasıtasıyla Kadiriye Tarikatı ile bağlantısı olan on üçüncü yüzyıldaki Salihyye Tarikatı şeyhleri gibi Zeytûnî de Fas ile Afrika coğrafyalarında yaşayan Arap kabileler ile güvenlik anlaşması yapmıştır.¹¹⁹⁵

d. Ali İbn Meymûn el-İdrîsî el-Gumârî (ö. 917/1511): Ali b. Atıyye b. Huseyn b. Muhammed el-Haddâd (ö.936/1529), *Mecl'e'l-huzni ani'l-mahzuni fi menâkibi's-Şeyh Ebi'l-Hasen Ali b. Meymûn* isimli eserinde kendisi hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Şam'da Gavsıyye ve Medyenıyye Tarikatını yaymıştır. Mağrib'de Portekizlere karşı mücadele vermiştir. Tarikatı Tunus'ta Ebü'l-Abbas ed-Debbâsî'den almıştır. Abdülhay el-Kettânî *el-Vaslu'l-Meymun bi-ahbari's-Şeyh Ali b. Meymun* isimli eserinde onun menakıbından bahsetmektedir. İlim ve tasavvuf erbabının önde gelenleri ile görüşmek üzere Mağrib'ten ayrılmıştır.¹¹⁹⁶ Anadolu'ya gelen Ali b. Meymûn, bir müddet Bursa'da kalmıştır.¹¹⁹⁷ Ali b. Meymûn'un Bursa'da kaldığı altı sene zarfında,¹¹⁹⁸ gösterdiği tarikat faaliyetleri hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak Bursa'dan ayrılıp Şam'a gittiğinde, halife olarak Bursa'ya "sûfizâde" diye bilinen Şeyh Abdurrahman'ı (ö. 919/1513) bıraktığı bilinmektedir.¹¹⁹⁹ Balıkesirli olan Abdurrahman Efendi, o devrin pek çok meşâyihî gibi, tasavvuf yoluna girmeden önce ilm-i zahirî tahsil etmiş, sonra Ali b. Meymûn'a intisap ederek derviş olmuştur.

¹¹⁹¹ Ali Fahmi Hüseyim, *Zarruq the Sufi*, Tripoli 1976, 102-103.

¹¹⁹² el-Meknesî, *Cezvetü'l-iktibâs*, c. I, s. 241; eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâsir*, s. 71-72.

¹¹⁹³ Muhammed İbnü't-Tayyib el-Kâdirî, *Neşru'l-mesânî li-ehli'l-karni'l-hâdi aşer ve's-sânî*, haz. Muhammed Hacci ve Ahmed et-Tevfik, Rabat 1977, c. I, s. 315.

¹¹⁹⁴ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 236.

¹¹⁹⁵ eş-Şifşevânî, *age.*, s. 71; Cornell, *age.*, s. 237.

¹¹⁹⁶ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 96-97.

¹¹⁹⁷ Taşköprüzâde, Ahmed İsamuddin, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Usmâniyye*, (İnceleme ve notlarla neşr.: Ahmet Suphi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985, s. 352.

¹¹⁹⁸ Nihat Azamat, "Ali b. Meymûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. I, s.412.

¹¹⁹⁹ Taşköprüzâde, *eş-Şakâik*, s. 354.

e. Muhammed İbn Yeggabş et-Tâzî (ö. 920/1514): Kadiriye şeyhi Zeytûnî'nin en önemli müritlerinden biridir.¹²⁰⁰ Meşhur hukukçulardan Muhammed İbn Yusuf es-Senûsî (ö. 899/1493)'in arkadaşı olan fakih sûfî et-Tâzî, kaynaklarda ıslahat ve cihad önderi olarak tanıtılmaktadır. Cezâyir'in batısı ile Fas'taki sûfilerin dillerinden düşürmedikleri ve toplum bilincini aşlayan, didaktik tarzda kaleme aldığı şiirleri ile de meşhurdur. Cezûlî'nin müridi olmamasına rağmen, et-Tâzî'nin eserlerini Cezûliyyenin etkisinde kalarak yazdığını görmekteyiz. Bu durum bilhassa onun en önemli yapıtı olan *Kitâbu'l-cihâd*'ın giriş kısmında görülmektedir.¹²⁰¹ *Kitâbu'l-cihâd* Atlas Okyanusunun kenarında sahil kenti olan Asila'nın 876/1471 yılında Potekizlilerin eline geçmesinden etkilenecek kaleme alınan politik içerikli bir çalışmadır.¹²⁰² Mağrib ulemasını bölgede acılara giriftar kılan sosyal ve politik krizlere karşı uyararak ve şehrin tekrar ele geçirilmesi yolunda Müslümanların vahdetini sağlayacak ıslahat çabalarına girişmelerini teşvik için kaleme alınmış bir eserdir. Eserin Cuma namazlarında irad olunan bir hutbe stili ile kaleme alındığı ve sade bir üslup kullanıldığı görülmektedir.¹²⁰³

Cezûlî gibi et-Tâzî de gerçek İslâm'ın, hayatını cihada adayan kişiler tarafından yaşandığına inanmaktadır. Hak âşıklarının en iyisi Yaratan'ı uğruna canını ve tenini feda ederek O'na kavuşmak isteyen şehitlerdir. O sevenlerine şu şekilde çağrıda bulunmaktadır:

*“Âşıklar nerede? Yüreklerini aşk ateşi saranlar nerede? Kurtuluşu arzulayanlar nerede? Vahdet zevkini tatmak isteyenlerin susamışları nerede? Yeter ki arayınız, Allah'ın lutfıyla umduğunuza nail olacaksınız. Sevdalandıkça hedefinizi yakalayacaksınız. Ölümden korkmayı gerektirecek bir durum olmadıkça hayrı daim kılacaksınız. Ebedi kurtuluş ümidini taşıdıkça gelip geçici zevklerden sıyrılacaksınız.”*¹²⁰⁴

İnananları birlik olmaya davet ettikten sonra et-Tâzî, Fas halkının sosyal ve ahlâkî durumlarını dönüştürmeye çalıştı. Bu konuyu işlemek üzere Şeytanın dostlarını ve düşmanlarını tanımladı. Şeytanın dostları diye Tâzî'nin kınadığı kimseler; kendi döneminde Mağrib toplumunu yozlaştıran zalim sultanlar, kibirli ve kendini beğenmiş tipler, sahtekâr tüccarlar, içki içenler, tefeciler, zina edenler, katiller, yetim malı yiyenler, cimriler ve ser-vet avcılarıdır. Şeytanın düşmanları ise bunların aksine Mağrib toplumunun ıslahına çalışan adaletli imamlar, güvenilir tüccarlar, alçakgönüllü kişiler, if-

¹²⁰⁰ eş-Şifşevânî, *Devhatu'n-nâsir*, s. 66-71.

¹²⁰¹ Ebû Bekr el-Buhuseybî, *Edvâu alâ İbn Yeggabş et-Tâzî*, Casablanca 1976, s. 123; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 237.

¹²⁰² el-Buhuseybî, *İbn Yeggabş et-Tâzî*, s. 146.

¹²⁰³ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 237.

¹²⁰⁴ el-Buhuseybî, *age.*, s. 132; Cornell, *age.*, s. 239.

fetli şahsiyetler, tövbe-kâr kişiler, merhamet ehli, cömert, hafız, mücahid ve Allah dostu kişilerdir.¹²⁰⁵

Tâzî'ye göre fitneye ve açmazlara sebep olan Şeytanın dostları, on beşinci yüzyılın başından beri tüm Mağrib'i kuşatmışlardır. Bu kargaşanın sebep olduğu emniyetsizlik güven bunalımına, sosyal ilişkilerde boşluğa ve dayanışma ruhundan yoksunluğa yol açmaktadır. Bu kargaşa elit zümrelerin iç çatışmaya girmelerine ve politik güçlerinin zayıflamasına neden olmaktadır. Gidişat kaosa bürünecek olursa Mağrib Müslümanları İsrailoğulları gibi Allah'ın lanetine uğrayıp huzurdan kovulacak ve dağılmış olacaklardır.¹²⁰⁶ Tâzî'ye göre dinin temel esasları tanınmadığı için İslâm, Mağrib'de telafisi mümkün olamayacak şekilde yara alacaktır.¹²⁰⁷

İçine düştüğü bu buhrandan Mağrib'in kurtuluşu için et-Tâzî, hem dinî hem de siyasî yönden ehliyetli bir liderin önderliğini öngörmektedir. Devlet adamı ulemanın nezaretinde ve danışmanlığında icraata koyulmalıdır. Hz. Peygamberin gerçek halifesi liyakati ile meydan savaşlarında Müslümanların komutanı olmalıdır. Devlet başkanı Müslümanların derdi ile dertlenecek ve ulemanın onay verdiği tarzda cihad seferberliğini gerçekleştirecektir. Müslümanlar arasında zafiyet ve korku sezinlediğinde onları sabırlı olmaya, Allah'ın affına sığınmaya, en güzel şekilde dua ve niyazda bulunmaya, zafirin ancak O'nun lütfuyla elde edileceğini bilincine sahip olmalarını sağlamaya çalışmalıdır.¹²⁰⁸

¹²⁰⁵ el-Buhuseybî, *İbn Yeggabş et-Tâzî*, s. 137; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 239.

¹²⁰⁶ el-Buhuseybî, *age.*, s. 140.

¹²⁰⁷ Cornell, *age.*, s. 239.

¹²⁰⁸ el-Buhuseybî, *İbn Yeggabş et-Tâzî*, s. 140-141; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 240.

ALTINCI BÖLÜM

SA'DİLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

Sa'dîlerin soyunu Hz. Hasan'a ulaştıranlar olduğu kadar, Peygamber Efendimizin sütanesi Hz. Halime'nin kabilesi Benî Saad'a ait görenler de bulunmaktadır. Sa'dî Hanedanlığının tarih sahnesine çıkışı, Cezûliyyenin cihad öğretisine sadakatle gerçekleşmiştir. Devletin varlık sebebi, Dâru'l-İslâm'ın yabancı tasallutundan kurtuluşunu sağlamaktır.¹²⁰⁹ Kurtuluş temelli siyaset izleyen Sa'dî Hanedanlığı, öncelikli hedef olarak Fas'ın siyasî bir güç hâline gelmesini sağlamıştır.¹²¹⁰

1. Sa'dî Sultanları

- Ebû Abdillâh Muhammed el-Kâim Bimrillah: 916/1510 (Sûs'ta)
- Ahmed el-A'rec b. Muhammed el-Mehdî: 923/1517
- Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeyh: 946/1539
- Ebû Muhammed Abdullâh el-Gâlib: 964/1557.
- Muhammed el-Müteekkil: 981/1574
- Ebû Merrvân Abdülmelik: 983/1576
- Ebü'l-Abbas Ahmed el-Mansur ez-Zehebî: 986/1578
- Ebü'l-Meâlî Zeydân en-Nâsır: 1012/1603 (Fes)
- Ebü'l-Meâlî Zeydân en-Nâsır: 1018-1036/1609-1627 (Merâkeş)
- Muhammed eş-Şeyh el-Memun: 1015-1022/ 1606-1613
- -Abdülmelik el-Mutasım b.Muhammed:1032-1036/ 1623-1627
- Ebû Mervân Abdülmelik en-Nâsır b. Zeydân: 1037-8/1628-9
- Muhammed el-Velid b. Zeydân en-Nâsır: 1040/1631
- Muhammed eş-Şeyh el-Asgar:1045/1636.
- Ahmed el-Abbas b. Muhammed: 1064-1069/1654-1659.¹²¹¹

2. Sa'dîler Hanedanlığının Kuruluşu

VI/XII. yüzyılda Fas'ın güney kesiminde yer alan Der'a vadisine yerleşen Sa'dîlerin tarih sahnesine çıktığı dönemde Fas'ın Akdeniz sahilleri İspanyollar, Atlantik sahilleri Portekizliler tarafından işgal edilmişti. Vattâsîlerin son devrini yaşadığı ve mahalli yönetimlerin topraklarını savunmadığı bu dönemde işgalcilerle mücadeleyi tarikat şeyhleri, murabıtlar ve şerifler üstlendi. Portekizlilere karşı Sûsu'l-Aksâ bölgesinde yürütülen cihat hareketine o bölgede yaşayan Sa'dî liderleri öncülük ediyordu. Hz. Hasan soyundan

¹²⁰⁹ el-İfrânî, *Nuzhetu'l-hâdî*, s. 39

¹²¹⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 259.

¹²¹¹ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 91-93.

olmaları yanında, bu mücadelede kazandıkları başarılar, onları milli kahraman hâline getirmişti. Bu sırada Ebû Abdillâh Mevlây Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman es-Sa'dî, Cezûliyye Tarikatı şeyhi Muhammed b. Mübarek el-Akâvî'nin tavsiyesiyle Hıristiyanlara karşı cihadı organize etmek üzere Sûs bölgesine çağrıldı. Davet için gelen kabile reisleriyle birlikte Der'a'dan Sûs bölgesinde Târûdânt/Tarudanat yakınındaki Tîdsî köyüne giden Muhammed burada toplanan yaklaşık elli kabile reisinden Sûs bölgesinin cihad emiri olarak biat aldı (916/1511). Fonti'de Portekizlilere karşı başarı kazanan ve kısa sürede bütün kabilelerin desteğini sağlayarak Fas'n güneyinde hâkimiyet alanını genişleten Muhammed'e "Kâim Billâh" unvanı verildi. Tarihçilerin çoğu tarafından Sa'dîler Hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı sayılan Muhammed, büyük oğlu Ahmed'i veliaht tayin ederek verâsete dayalı bir idareyi başlatmış oldu. Muhammed'in 923/1517'de vefatından sonra bazı tarihçilerin, Hanedanın gerçek kurucusu saydığı Ahmed el-A'rec geçti. Ahmed el-A'rec ile onun vezir tayin ettiği kardeşi Mevlây Muhammed eş-Şeyh, Portekizlilere karşı zafer kazanarak Asafi ve Azmûr'u geri aldılar. Vattâsî Valisinin ölümünün ardından Merâkeş'e girip burayı başşehir edindiler (930/1524). Bu gelişme iki tarafı savaşa sürüklediyse de Vattâsîlerin Merâkeş'i geri alma teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Sa'dîlerin Vattâsîleri ağır bir yenilgiye uğrattığı Ukbâ Savaşının ardından Tâdile'nin güneyi ile Sûs Sa'dîlere, Tâdile'den Cezâyir'e kadar olan böge ise Vattâsîlere bırakılmak şartıyla bir antlaşma yapıldı (943/1536). Böylece iki devletin egemenlik alanlarının belirlenmesinin yanısıra Sa'dî yönetimi Vattâsîler tarafından tanınmış oldu. Portekizliler ve İspanyollara karşı başarı kazanan ve bazı sahil şehirlerini geri alan iki kardeş yirmi üç yıl uyum içinde çalıştı. 1537'de Portekiz ile üç yıl süreli bir antlaşma imzalandı.¹²¹²

Ahmed'in, oğlunu veliaht tayin etme düşüncesi, buna karşılık Muhammed'in ele geçirdiği ganimetlerin yarısını yanında alıkoyması yüzünden iki kardeş arasında savaş çıktı. Savaşı kazanıp tahta oturan Mevlây Muhammed eş-Şeyh ağabeyini ve çocuklarını hapse attı (946/1539).¹²¹³ 1541'de Agadir'i ele geçirdi. Aynı yıl Safi Kalesini kuşatarak Portekizlileri Safi ve Azmûr'u terk etmeye, 1550'de Kasrû's-Sağir ile Asila'yı boşaltmaya mecbur bıraktı. Böylece Portekiz'in Fas'ta sürdürdüğü yayılma siyasetini sona erdirmiş oldu. Fas'ın tamamını ele geçirmeye karar veren Muhammed eş-Şeyh bir dizi savaş neticesinde Fes kentine girip Vattâsî hakimiyete

¹²¹² en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 3-14; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 101-107, 169-171; İsmail Ceran, "Sa'dîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 407. Sa'dîler'in siyasi, askerî ve içtimai dokusunu, Ceran'a ait "Sa'dîler" maddesi çerçevesinde ele almaya çalıştık. İlgili maddenin doğrudan kaydını, temel Mağrib kaynaklarındaki okumalarımıza yaptığımız referanslarla zenginleştirmeye çalıştık.

¹²¹³ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 17-18.

tine son verdi (956/ 1549).¹²¹⁴ Cezâyir’e giderek Osmanlılara iltica eden İbn Hassûn dışında Vattâsî liderlerini tutuklayıp Merâkeş’e gönderdi. Bir yıl sonra doğuya yöneldi ve Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Abdülvâdî Emirinin idaresinde bulunan Tilemsen’e girdi. Ardından Şelif vadisi ve Müsteganem’in zaptına kalkıştı. Bunun üzerine duruma müdahale eden Osmanlı ordusu Sa’dîleri mağlup ederek Tilemsen’i geri aldı. Osmanlı himayesinde tekrar tahta oturan Ebû Zeyyân’ın aynı yıl içinde ölmesiyle Abdülvâdî Hanedanlığı sona ermiş oldu.¹²¹⁵

3. Osmanlı-Sa’dî İlişkileri

Vattâsî liderlerinden Ebû Hassûn, Salih Reis kumandasındaki Osmanlı ordusuyla Fes şehrine saldırdı. Muhammed eş-Şeyh’i oradan çıkarıp tekrar Vattâsî tahtına oturdu (961/1554). Ancak Osmanlı birliklerinin buradan ayrılmasının ardından Ebû Hassûn, Muhammed eş-Şeyh tarafından ağır bir yenilgiye uğratarak öldürüldü. Böylece Vattâsîler Hanedanlığı son buldu.¹²¹⁶ İkinci defa Fes şehrine giren Muhammed eş-Şeyh, Osmanlı tehdidine karşı İspanyolların desteğini aramaya başladı. Onun düşmanca tutumuna rağmen Kanuni Sultan Süleyman, Harrûbî’yi Fas’a elçi olarak göndererek Muhammed eş-Şeyh’n saltanatını tebrik etti. Vattâsîler döneminde olduğu gibi hutbeleri Osmanlı Sultanı adına okutmasını istedi. Padişahın emredici üslubuna ve elçinin davranışlarına öfkelenen Muhammed eş-Şeyh, Mısır topraklarını aldıktan sonra cevap vereceğini söyleyerek Tilemsen’i zapta kalkıştı (964/1557). Ancak bunun bedelini hayatıyla ödedi. Aynı yıl Cezâyir’den harekete geçip Fas’a giden küçük bir Osmanlı süvari birliği tarafından Derna dağlarında öldürüldü. Muhammed eş-Şeyh’in yerine oğlu Abdullâh, Gâlib Billâh lakabıyla tahta geçti (964/1557).¹²¹⁷

Bir yıl sonra Hasan Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri ile yaptığı savaştan bir sonuç alamayan Gâlib Billâh, bu arada tahtı için tehlikeli gördüğü kardeşi Ebû Said Osman’ı öldürttü. Aynı akıbete uğrama endişesine kapılan diğer üç kardeşi Tilemsen’e giderek Osmanlılara sığındı. Osmanlı donanmasının Cezâyir önlerinde görülmesiyle korkuya kapılan Gâlib Billâh, Osmanlı hâkimiyetindeki stratejik Bâdis adasına saldıran İspanyollara yardım etmekten çekinmedi. Portekizlilerin desteklediği İspanyolların Bâdis’i ele geçirmesi (1564) Mağrib denizciliğine ağır bir darbe oldu.¹²¹⁸

¹²¹⁴ en-Nâsirî, *age.*, c. V, s. 18-23.

¹²¹⁵ en-Nâsirî, *age.*, c. V, s. 13-28; Mu’nis, *Târihu’l-Mağrib*, c. III, s. 174-175; Ceran, “Sa’dîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 407.

¹²¹⁶ en-Nâsirî, *age.*, c. V, s. 28.

¹²¹⁷ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 29-34; Mu’nis, *Târihu’l-Mağrib*, c. III, s. 173-175; Ceran, “Sa’dîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 407-408.

¹²¹⁸ en-Nâsirî, *age.*, c. V, s. 47-49; Mu’nis, *age.*, c. III, s. 180-181; Ceran, *agm*, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 408.

Gâlib Billâh, ülkesinde istikrarı sağlamak amacıyla dinî şahsiyetlerle iyi münasebetler kurmaya çalışmakla birlikte Osmanlıları destekleyen tarikat mensuplarına zulmetmekten çekinmedi. Ancak daha sonra bundan vazgeçti.¹²¹⁹ İstanbul'da bulunan kardeşi Abdülmelik'in Osmanlı Sarayındaki nüfuzunu kırmak ve tehlikeye düşen tahtını korumak için zengin hediyeyle bir elçilik heyeti gönderdi (980/1572-73).

Elçisi İstanbul'dan dönmeden vefat eden Gâlib Billâh'ın yerine oğlu Muhammed el-Mütevekkil Alellah tahta oturdu (981/1574). Ancak Osmanlı Sarayında bulunan Abdülmelik, II. Selim'den istediği desteği sağlayıp Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla Fes şehrine girdi (983/1576). Ardından Muhammed el-Mütevekkil'in sığındığı Merâkeş üzerine yürüdü. Sa'dî tahtını ele geçiren Abdülmelik, halktan biat alarak Mu'tasım unvanıyla tahta oturdu (19 Rebiülâhîr 984/16 Temmuz 1576).¹²²⁰ Kültürlü bir hükümdar olan Abdülmelik'in tahta çıkışıyla Osmanlı-Sa'dî ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Devletin teşkilatlanmasında ve ordunun ıslahında Osmanlı sistemi örnek alındı. Abdülmelik, III. Murad'ın gönderdiği hil'ati giydi, kılıcı kuşandı ve nüfuzu tam anlamıyla yerleşti. Abdülmelik'e giriştiği mücadelede tahtını kaybeden Muhammed el-Mütevekkil, Portekiz hâkimiyetindeki Tanca'ya sığınarak Portekiz Kralı Sebastiyân'dan yardım istedi. Teklifi kabul eden Portekiz Kralı Papalık, İspanya, İtalyan, Alman ve Fransız birliklerinin katıldığı kalabalık Haçlı ordusuyla Mağrib'e geçti. Ancak Haçlı ordusu Vâdi'l-Mehâzin Savaşında bozguna uğradı (30 Cemâziyelevvel 986/04 Ağustos 1578). Portekiz Kralı ile Muhammed el-Mütevekkil çarpışmalar sırasında, Abdülmelik hastalığı dolayısıyla savaş sırasında öldü.¹²²¹

Abdülmelik'in yerine Sa'dî tahtına Mansur unvanıyla Fes Valiliğine tayin ettiği kardeşi Ebü'l-Abbas Ahmed oturdu. Ahmed el-Mansur'un değerli hediyelerle gelen Osmanlı elçisini kabulde ve cevap vermede ihmalkâr davranması Omanlıların Sa'dîlere karşı tutumunu değiştirdi. Kılıç Ali Paşa donanmanın başında Fas üzerine gönderildi. Bunu haber alan Ahmed el-Mansur hemen bir elçilik heyetini değerli hediyelerle İstanbul'a gönderdi. Osmanlılara bağlılığını arzeden Ahmed el-Mansur hutbenin padişah adına okunmasını, sikkenin onun adına basılmasını ve yıllık vergi vermeyi kabul etti. Ardından Fas yönetiminin ona ve evladına bırakıldığını bildiren bir nâme-i hümayun gönderildi. Bununla birlikte Ahmed el-Mansur'un kendini Müslümanların halifesi olarak gördüğü zikredilmektedir.¹²²²

¹²¹⁹ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 50-51; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 184-186.

¹²²⁰ en-Nâsirî, *age.*, c. V, s. 57-67; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 186-187.

¹²²¹ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 90-110; Ceran, "Sa'dîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 408.

¹²²² en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 67-89; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 187-189; Ceran, "Sa'dîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 408.

Cezâyir gibi Fas'ı da Osmanlıların bir eyaleti hâline getirmeye çalışan Kılıç Ali Paşa'nın 95/1587'de gerçekleşen ölümünden sonra Ahmed el-Mansur 1588 yılına ait vergiyi İstanbul'a göndermedi. Ancak III. Murad'ın donanmaya Akdeniz'e açılma emrini verdiğini duyunca Temgrûtî ve Muhammed b. Ali el-Fiştâlî'nin içinde bulunduğu elçilik heyetini vergi ve hediyelerle birlikte yola çıkardı. Temgrûtî bu seyahatiyle ilgili *en-Nefhatü'l-miskiyye li's-sefûrati't-Türkiyye* adlı eserinde Osmanlı sarayı, İstanbul, Osmanlı ülkesi ve Türklere dair hatıralarını anlatmıştır.¹²²³

Osmanlılarla ilişkileri düzeltene ve İspanya'dan bir saldırı beklemeyen Ahmed el-Mansur, 999/1591'de Batı Sudan'ı ele geçirmek amacıyla güneye Sahra'ya yöneldi. Müslüman Gao Emiri ve Sudan'ın hâkimi İshak Sokiya'ya mektup göndererek otoritesini tanınmasını ve kendisine vergi ödemesini istedi. Teklifinin reddedilmesi üzerine ateşli silahlarla donatılmış ordularını Sudan'a gönderdi. Tondibi Savaşıyla Songay Sultanlığı yıkıldı. Toprakları Osmanlı sistemi örnek alınarak bir eyalet hâline getirildi. Sudan seferinden 20.000 civarında köle ve bol miktarda altın ve fildişi ile dönüldü. Sudan'da ele geçirilen altın ve altın yatakları dolayısıyla "Zehebi" unvanıyla anılan Ahmed el-Mansur zamanında Fas'ta iktisadî hayat canlandı. Ancak Sudan'ın zengin kaynakları tükenince ülke anarşi, fakirlik ve sefaletle sürüklendi.¹²²⁴

İmar faaliyetlerine önem veren Ahmed el-Mansur başkent Merâkeş'e dönemin en ihtişamlı eserlerinden biri olan Kasrû'l-Bedi' Sarayını inşa ettirdi. Sarayın inşasında çalışmak üzere birçok ülkeden mimar, sanatkâr, usta ve işçi getirtti. Bu sarayda verilen muhteşem kabuller sayesinde Avrupa'da Sa'dîlerin dönemin en güçlü devletlerinden biri olduğu imajı uyandı. Fransa, İngiltere, Hollanda ve diğer Avrupa devletleriyle kurulan ticarî ilişkiler sayesinde limanlara çok sayıda yabancı tüccar geliyordu. Kardeşi Abdülmelek'in başlattığı idarî, askerî, siyasi, iktisadî ve adlî düzenlemeleri devam ettiren Ahmed el-Mansur, saltanatının son yıllarında veliyet tayin ettiği Fes Valisi büyük oğlu Muhammed eş-Şeyh el-Me'mun'un isyanıyla karşılaştı. İsyanı bastırıp oğlunu hapse attırdıktan sonra (1011/1602), yakalandığı vebadan öldü (1012).¹²²⁵

4. Sa'dî Hanedanlığında Yaşanan Taht Kavgaları

Ahmed el-Mansur'un ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgaları başladı. Ebû'l-Meâlî Zeydân en-Nâsır Fes şehrinde, Ebû Fâris Abdullah Merâkeş'te "el-Vâsik Billâh" lakabıyla sultanlığını ilan etti. Meknes'te hapiste

¹²²³ en-Nâsırî, *age.*, c. V, s. 95-97; Ceran, "Sa'dîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 408.

¹²²⁴ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 121-125; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 197-205; Ceran, "Sa'dîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 408.

¹²²⁵ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 166-167; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 192-205; Ceran, "Sa'dîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 409.

olan Muhammed eş-Şeyh el-Me'mûn ile anlaşan Ebû Fâris, onu Zeydân'ın üzerine gönderdi. Mağlup olan Zeydân, Vücd'e giderek Osmanlılardan yardım istedi, ardından Fes'e dönüp Sûs bölgesine yerleşti. Bu arada Fes şehrine gelen Muhammed eş-Şeyh orada sultan ilan edildi. Ardından Ebû Fâris'i yenip Merâkeş'i de hâkimiyeti altına aldı (1015/1606). Ancak onun kötü yönetimi yüzünden aynı yıl Merâkeş halkı, Zeydân'ı davet ederek sultan ilan etti. Muhammed eş-Şeyh de İspanya'ya gidip Kral III. Philippe'den yardım istedi (1018/1609). Yardım karşılığında Arayış'ı İspanyollara terk etmeyi kabul edince çıkan bir isyan sırasında öldürüldü (1022/1613).¹²²⁶

Öte yandan Me'mûn'un oğlu Abdullah, amcası Ebû Fâris'i öldürerek Fes'te sultanlığını ilan etti (1019/1610). Ülke Merâkeş (güney) ve Fes (kuzey) Emirlikleri olarak ikiye bölündü.¹²²⁷ Beklediği yardımı bir türlü alamamasına rağmen Osmanlılara bağlılığını sürdüren Zeydân'ın ölümünün (1036/1627) ardından üç oğlu arasında başlayan taht kavgaları yüzünden ülkede güven ve istikrar kalmadı; çıkan iç savaşlar yıkılışı hızlandırdı.¹²²⁸ Sa'dileri iktidara getiren dinî önderler ve zaviyelerin bu defa onların aleyhine döndüğü, ülkenin farklı güçler arasında taksim edildiği ve sultanların varlık gösteremediği bir dönemde sadece Muhammed eş-Şeyh el-Asgar, Merâkeş ve civarında hâkimiyet kurabildi. 1064/1654'te vefat eden Muhammed eş-Şeyh'in yerine geçen oğlu Ahmed el-Abbas, Me'kil Araplarından Şebbâne kabilesine mensup dayılarının desteğiyle oturduğu tahtında etkili olamadı. İktidarı elde etmek amacıyla Merâkeş'i muhasara eden Şebbâne liderleri onu öldürerek (1069/1659) başşehre girdiler ve Ebû Bekir Abdülkerim eş-Şebbânî el-Harîrî'yi sultan ilan ettiler. Böylece Sa'diler Hanedanlığı sona ermiş oldu.¹²²⁹

5. Sa'diler Döneminde İlmî ve Dinî Hayat

Sa'dî Sultanları ülkede ilmî hayatın canlanmasını teşvik ettiler. Camii, medrese ve kütüphanelerin sayısını artırdıkları gibi cami ve kütüphaneleri değerli kitaplarla zenginleştirdiler. Âlimleri himaye ederek Endülüs İslâm kültür mirasının ülkelerine gelmesi için gayret sarfettiler. Bu arada eğitim ve öğretimi kırsal kesimde de yaymaya çalıştılar. Küttâb adı verilen ilk mekteplerde dinî bilgiler yanında matematikle ilgili bilgiler öğretiliyordu. Zaviye, camii, mescit ve medreselerde astronomi, matematik, tıp, tabii bilimler, tarih ve coğrafya gibi dersler de okutuluyordu.¹²³⁰

¹²²⁶ en-Nâsirî, *age.*, c. VI, s. 3-7; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 208-209; Ceran, "Sa'diler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 409.

¹²²⁷ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. VI, s. 9-10.

¹²²⁸ en-Nâsirî, *age.*, c. VI, s. 12-19.

¹²²⁹ en-Nâsirî, *age.*, c. VI, s. 25-112; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 211-221; Ceran, "Sa'diler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 409.

¹²³⁰ Ceran, "Sa'diler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 409.

Kıraatte Ahmed b. Şuayb, Muhammed es-Summâtî el-Hebtî, Ebü'l-Kasım b İbrahim ed-Dükkâlî, Muhammed b. Muhammed er-Rahmânî; hadiste Mağrib muhaddisi olarak tanınan Kassâr ve İbn Harzûz el-Meknesî; kelâmda Muhammed el-Me'mûn el-Merrâküşî, Abdurrahman b. Muhammed et-Tamnârtî; fıkihta Mecûr, İbn Ardûn, Ahmed Bâbâ et-Timbuktî, Abdülvâhid b. Âşir el-Fâsî; tasavvufta Zerrûk, Ebü'l-Mehâsin el-Fâsî, Hamâdu Musa, Harrûbî; tıpta Ebü'l-Kasım Muhammed b. Ahmed el-Gassânî, Ebü'l-Kasım el-Fiştelî; astronomide Ebû Zeyd Abdurrahman b. Mirgîtî; edebiyat ve şiirde *Mecmuatü'r-resâil* sahibi Ebû Faris el-Fiştâlî; dil ilimlerinde Ebü'l-Hasan Ali b. Zübeyr es-Sicilmâsî, bir tıp lügati yazan Ebü'l-Kasım el-Gassânî; tarih ve coğrafya alanında Ebû Fâris el-Fiştâlî, İbnü'l-Kâdî, İbn Asker el-Mağribî, Ahmed b. Muhammed el-Makkari, Abdurrahman b. Abdilkadir el-Fâsî, Hasan e-Vezzân, Temgrûtî gibi birçok ilim adamı yetiştirdi.¹²³¹

Sa'dîler devrindeki mimarî eserde mahallî unsurların yanında Arap, Endülüs ve Türk sanatının etkileri hâkimdi. Bu döneme ait yapılar arasında Ahmed el-Mansur'un Merâkeş'te inşa ettirdiği Kasr-ül-Bedi', Abdullah el-Galib zamanında Merâkeş'te yapılan ve tezyinatıyla dikkat çeken Sa'dîler Türbesi (Darîhu's-Sa'diyyîn), Mevâsîn ve Ebü'l-Abbas es-Sebtî Camileri, Ahmed el-Mansur'un annesi Mesûde bint Ahmed tarafından yaptırılan Bâbü Dükkâle Camii ve Medresesi, Muhammed el-Mehdi eş-Şeyh döneminde Târûdânt'ta inşa edilen Ulu Camii ve Medresesi, Merâkeş'te Sidi Süleyman el-Cezûlî Zaviyesi sayılabilir.¹²³²

6. Sa'dîler Döneminde Tasavvufî Hayat

Sa'dîler Devletine öncülük eden isimlerin başında Abdullah b. Ömer el-Medğarî ve Abdülaziz el-Kismetîni gibi sûfler gelmektedir. Dönemin meşhur sûfilerinden Muhammed b. Mübarek, Sûs kabileleri üzerindeki nüfuzunu kullanarak Sa'dî Hanedanlığının Sûs'ta tanınmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, Sa'dîler Devletinin kurucusu olan Muhammed eş-Şeyh, başlangıçta sûflere yakın olmadı. Hatta 958/1551 yılında zaviye zümrelerini yakın takibe aldı. Halkın tarikat ehline gösterdiği teveccühten rahatsız oldu. Tarikat zümrelerinin, otoritesini gölgelemesinden korktu. Merâkeş'in meşhur şeyhlerinden Abdullah el-Kûş'u Merâkeş'ten Fes'e getirtti. Merînîler döneminde gerçekleştirilen zaviyelerden vergi alınmaması âdetini kaldırıp zaviye gelirlerinden vergi aldı. Mansur ez-Zehabî, Sûs kentinin salih zatı olarak bilinen Ulya b. Ahmed b. Musa'yı hapsedti. Şeyh Ulya'nın hapsi, 1006/1597 yılındaki vefatına kadar sürdü.¹²³³

¹²³¹ Ceran, "Sa'dîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 409.

¹²³² Ceran, "Sa'dîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 409-410.

¹²³³ Benabdillah, *Meâlim*, s. I/81.

Sa'dîler döneminde özellikle Cezûliyye, Fâsiyye, Nâsırıyye ve Zerrûkiyye şeyhlerinin etkin olduklarını görmekteyiz. İsmi geçen tarikat zümreleri, geniş taraftar kitlesi ile Mağrib'in dinî ve içtimâî dokusuna katkıda bulunmuşlardır.

6.1. Cezûliyye Şeyhleri

Cezûliyye Tarikatının Vattâsiler döneminden itibaren Şerifler Hanedanlığına zemin hazırlaması, toplumun kabile dokusundan ziyade milli dayanışma içerisinde bütünleşmesini sağlamıştır. Sa'dîliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamasından dolayı Cezûliyye Tarikatı, ehlü'l-hal ve'l-akd, yani kurucular kurulu işlevi görmüştür.¹²³⁴ Tarikatın itibar kazanmasında, gerek halk gerekse devlet erkânı tarafından dikkate alınmasında Cezûliyye şeyhlerinin toplumsal sorunlara bir bütün olarak yaklaşmalarının etkili olduğu görülmektedir. Tarikatın önde gelen şeyhlerini kişilikleri, hizmetleri, eserleri ve düşünce sistemleri ile ele alıp incelediğimizde bu iddiamızın ne denli yerinde olduğu görülecektir.

1. Ahmed b. Musa el-Cezûlî es-Simlâlî (ö. 971/1563): Ahmed b. Musa el-Cezûlî, Abdülaziz ed-Debbâğ'ın ashâbındandır. Onun huzurunda fethe nail olmuştur. ed-Debbâğ'ın tavsiyesi ile Ahmed b. Yusuf er-Râşidî'nin yanına gitmiş, kendisine intisap edip iki yıl kadar hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra seyahate çıkması emredilmiş ve iki yıl boyunca diyar diyar dolaşmıştır. 927/1521 yılında Merâkeş'e dönmüş ve şeyhi Abdülaziz ed-Debbâğ'ın türbesinde yedi yıl hizmet etmiştir.¹²³⁵ Seçkin ve meşhur bir şeyhtir. Büyük bir velî, makamı yüce ve velayeti tam bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Çok sayıda menkıbeleri ve meşhur kerametleri vardır. İntisabından önce diyar diyar dolaşmış, pek çok evliya ile görüşmüştür. Hatta onun Kaf dağına varıp oradan âlemi temaşa ettiği söylenmektedir. Kalbin inceliklerine dair mükâşefeleri bulunmaktadır.

Anlatılan kerametlerinden biri de Sultan Abdullah Gâlib ile ilgilidir. Sultanın saltanat ve hayatını şeyhe borçlu olduğu söylenmektedir. Sultanın bir defasında Ebû Abdillâh et-Terğî'ye içini döktüğü, kendisinin bir şeyhe intisap etme arzusu içerisinde olduğunu söylediği, gidip aradığı kalitede bir şeyh bulmasını istediği anlatılmaktadır. et-Terğî de Mağrib şeyhleri üzerine bir araştırma yapar. Şeyhler arasında gerçek mânâda irşada ehliyetli, muttaki, zâhid, güzel ahlâka sahip, kerameti zahir, tüm güzel hasletleri uhdesinde toplayan zâtın es-Simlâlî olduğuna kani olur. Sultanın yanına döner, tanıştığı şeyhlerdeki meziyetleri, gördüğü şeyhleri bir bir tanıtır. Bu arada el-

¹²³⁴ Muhammed Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, Menşûrâtü'l-Mecelleti'l-Mağribiyyeti li-İlmi'l-İçtimâî's-Siyâsi, Casablanca 1992, s. 38-39.

¹²³⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 235.

Cezûlî’den de bahseder. Hatta; “*Bu zât öyle bir velidir ki sebatü ricâlden bile öndedir*” tespitinde bulunur. Sultan; “*Anlaşılan sen bana bu zatı tavsiye ediyorsun, onun diğerlerinden bariz bir önceliğe sahip olduğunu söylüyorsun*” der. O da elimde değil, ondan öte birisini öngörecek de değilim, der. Sultan kalkıp bu zatın yanına varmaya niyet eder. Sultanın gelmekte olduğu şeyhe malum olunca, kendisini karşılamak için yola çıkar. Sultanı ağırlar, zat-ı âlilerine yakışan son derece mükellef bir sofraya hazırlar, en kaliteli hurmalardan ve en taze süttten ikram eder. Ata binmek âdeti değildir ama gelen konuklar atlı olduğu için onları bir binitin üzerinde karşılar. Sultan, şeyhin konağında üç gün kalır. Şeyhten Hakk’a layık bir kişi olması için kendisine yardımcı olmasını, saltanatının sıkıntıda olduğunu ve topraklarının işgal edilirse gidecek yer bulamayacaklarını, o nedenle dua etmesini ister. Şeyh de “*Ey Araplar, ey Berberiler, ey Sehl halkı, ey dağlılar neredesiniz, gelin sultanınız Mevlây Abdullah’ın etrafında tek yumruk olunuz, bölünüp parçalanmayınız, ihtilafa düşüp ayrılmayınız!*” diye seslenir. Üç gün kaldıktan sonra sultan şeyhin yanından ayrılıp sarayına döner. O günden sonra yıllardır başını ağrıtan ayaklanmalar, çatışmalar ve iç çekişmeler artık yaşanmaz olur ve kendisi de rahat bir saltanat sürer. Bir süre sonra Merâkeş’e giden es-Simlâlî, oradaki Hak dostları ile görüşür. Onun Merâkeş’e geldiğini haber alan sultan, kendisinden ashâbı ile birlikte sarayına teşrif etmesini rica eder. Zat-ı âlileri için helâl yemekler ikram edeceğine, şüpheden uzak helâl gıdalarla donatılmış sofraya hazırlayacağına dair yemin eder. Sofraya davet edildiklerinde şeyh, elini yemeğe uzatır ve o esnada almaktan vazgeçer. Yemeden sofrayı ve sarayı terk eder. Ashâbı ile birlikte dışarı çıktıklarında sevenleri, sultanın helal gıda olduğuna dair yemin ettiği halde yemekten niçin yemediğini kendisine sorarlar. O da; “*Helal de olsa sultanın yemeğini yiyen kırk gün boyunca kalbini öldürür. Sultanların şüpheli yemeklerini yiyenler ise kırk yıl boyunca kalbini öldürür. Allah bizi bu hâllere düşmekten korusun.*” demiştir. Sevenlerinden bir kısmı nefislerinden şikâyet edince, o; “*Nefsine yüz verme, Rabbine dua eyle*” diye tavsiyede bulunur.¹²³⁶

es-Simlâlî’ye “*Nahiv ilmini bilir misiniz? İbn Mâlik’in Elfy’e’sini ezberlediniz mi?*” diye sorulduğunda, ezberlemediğini ama onlardan iki sözü kulağına küpe yaptığını söyler. Birincisi, “*Mübah olanı işle, mübah olmayandan kaçın*” sözü, diğeri ise “*Ahmed (s.a.v.)’in sünnetine uymaktan başka çaremiz yoktur*” sözüdür.¹²³⁷

Kendisine intisap edip onun yanında yetişenler arasında özellikle şu isimleri zikredebiliriz: Ahmed Ezfâl, Ali b. Muhammed el-Hârisî, Musa b. Davud el-Ba’kîlî es-Sûsî, Abdullah b. Halid el-Ba’kîlî ve Muhammed b. Ahmed b. İbrahim et-Temnâratî el-Meğâfirî.¹²³⁸

¹²³⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 233-234.

¹²³⁷ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 234.

¹²³⁸ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 235.

2. Ebû Amr b. Ahmed Emin el-Kastalânî el-Emevî (ö. 974/1566): el-Emevî'nin soyu Kureyş kabilesinden gelmektedir, nesebi Hz. Osman'a kadar uzanmaktadır. *Mumetti*'de şair İbn Derrâc el-Kastalî'nin zürriyetinden geldiği kaydedilmektedir.¹²³⁹ Doğum yeri, yetiştirme ortamı ve metfun olduğu mahal bakımından Merâkeşlidir. Ârif-i billâh bir şahsiyettir. 912/1506 yılında doğmuş, 15 Şevval 974/25 Nisan 1567 tarihinde 62 yaşındayken vefat etmiştir.

Mütereccimler onun doğumu ile ilgili ilginç bir olay anlatırlar: Babası zaviye kurması için Debbağ'a arazi bağışlar. Debbağ kendisine dua eder, Allah'tan kendisini salih bir evladla rızıklandırmasını niyaz eder. O gece Ebû Amr'ın annesi kendisine hamile kalır.¹²⁴⁰ Onun doğumu şeyhin bereketine hamledilmektedir. Doğan çocuğa hangi ismin konulmasını uygun göreceği sorulduğunda, şeyhi ona Ebû Amr adını vermiş, sözlerinin devamında "*onu biz büyütecek, ona biz hayat bahşedeceğiz*" diye üç kez tekrar etmiştir.¹²⁴¹

Ebû Amr yaşının ilerlemiş olmasına rağmen okuma yazma bilmiyordu. Bu kendisinden beklenmeyen bir durumdu. Alfabeyi dahi bilemiyordu. Bu noktada kendi kendini ayıplıyordu. Bu durumu kendisi şu şekilde beyan etmektedir:

*"Nefsimi hakir gördüm, kıraatta müçtehid oldum. Kıraat ve evradı okuyabilmek için gerekli olan beş yıllık eğitimi bir anda gerçekleştir hâle geldim."*¹²⁴²

İlerlemiş yaşlarında kıraat ve evrad vücuda getirmesi bunun bir işaretidir. Şeyhi Fellâh'ın onun hakkında söylediği şu söz de onun konumunu teyit etmektedir:

*"Sizi 'ra' ile 'ze' harfini birbirinden ayırt edemeyen ümmi birine emanet ediyorum."*¹²⁴³

Kendisinden yazı yazması istendiğinde, "*biz ne yazar ne de hesap ederiz*", derdi.¹²⁴⁴ Bu işaretler onun ilm-i zahirden çok ilm-i batına sahip bir insan olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda akranlarına oranla seyr u sülûkunun garipliklerle dolu olduğu anlatılmaktadır. Efendisinin huzurunda tam bir teslimiyete büründüğünde mecnun gibi dua ederdi. Yedi yıl hatta daha uzun süre gaybet hali yaşadı, yalnız kaldı. Allah'ta seyr etmekte idi. Öyle ki kendi çocuklarını başkalarının çocuklarından dahi ayırt edememekteydi. Onun hakkında gerek ulemanın gerekse sülûflerin değerlendirmeleri hep farklılık arz etti.¹²⁴⁵ Sahv

¹²³⁹ el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ'*, s. 94.

¹²⁴⁰ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 122.

¹²⁴¹ Ebu Muhammed Kasım b. Ahmed b. Muhammed, *Şemsul'l-marifeti fi sireti'l-utasavvfeti*, Yazma, Merakeş, Hızanetu İbn Yusuf, no: 171, 52.

¹²⁴² Kasım, *Şemsul'l-marife*, vr. 48.

¹²⁴³ Kasım, *age.*, vr. 48.

¹²⁴⁴ Kasım, *Şemsul'l-marife*, vr. 49.

¹²⁴⁵ Kasım, *age.*, vr. 49; el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ'*, s. 97.

hâline dönüp kendine geldiğinde ilm-i zahire ihtiyaç hissederdi. Fıkha dair meseleleri öğrenmek isterdi. Şeyh Halil'in *Muhtasar*'ını okumak için özel gayret sarfederdi. Adamın biri kendisinden ilm-i feraize dair soru sorduğunda cevap veremedi. Derdi ki:

“Nefsimi hakir görmekteyim. Himmetimin zayıflığını düşünmekteyim. Tam bir gayretle kendimi okumaya vermekteyim.”

Okuması, öğrenmesi, anlayışı ve eğitimi ile son derece seçkin bir şahsiyetti. İlmî ile amil âlimlerin meclislerine devam ederdi. Özellikle de onlar arasında salih zatları gölge gibi takip ederdi. Onlara sürekli sorular sorardı. Bir gün soru sorduğu bu hocalardan biri kendine şöyle dedi: *“Evladım, bana sorduğun bu soruları bugün kim izah edebilir ki?”*¹²⁴⁶

Abdülkerim Fellâh, Ebû Amr'ın en önemli tarikat şeyhlerindendi. Sürekli kendisine eşlik ederdi, insanlar arasında onun halifesi olduğu yayılmıştı. Hatta derdi ki: Bizim nihayetimiz Ebû Amr'ın bidayetidir. Tarikat silsilesi Fellah, Debbağ, Cezûlî ve Şazilî şeklindedir.¹²⁴⁷

Ebu Amr, zaviyesini 952/1545 yılı civarında Zaviyetu Hıdır Mahallesi'nde kurmuştur. Evrad okunması, ilmî tedrisat, muhtaçlara ve müritlere yemek yedirmek zaviyenin genel işlevi idi. Virdini Hizb-i Fellah, Hizbu'l-Bahr ve Kur'ân tilavetine müdavemetle sürdürürdü.¹²⁴⁸

Zaviyesinde Kadı İyaz'ın *Şifâ*'sı ile Muhammed b. Abbas'ın *Şerhu'l-Hikem*'ini okuturdu. Şeyh akıllara durgunluk veren tarzda bunları tahlil eder ve şerh yapardı. Ebû Amr, Cezûliyye zaviyelerinin yemek yedirme âdetini devam ettirdi. Ahmed b. Abdillâh el-Merâkeşî zaviyenin muhasebesi ile sorumlu tutuldu. Zaviyenin gelirleri ile karşılıksız olarak ziyafet verirdi.

Ebû Amr'ın sahibi'l-vakt, kutub ve sultan olduğuna dair sūfiyane şatahatı vardı.¹²⁴⁹ Her ne kadar batnî sultanlık kastedilmiş olsa da mürit ve bağlularının çokluğu ile o dünyevî saltanatın da sahibi gibiydi, kendisine gösterilen hürmet ve itina az kişiye nasip olacak cinstendi. Sultan Ebû'l-Abbas el-A'rac'a son derece sadık ve bağlı idi. Onunla ünsiyetinden sorulduğunda derdi ki:

*“Boğazlanmış birinden mi korkayım? Vallahi onun boynunun bir kulağından diğerine kesildiğini görüyorum. Atına binmedikçe kimse binmezdi.”*¹²⁵⁰

Tarûdant'ta Muhammed Şeyh adına gerçekleştirilen savaşta komutan Ali b. Ebû Bekr Aznak tarafından çocukları ile birlikte öldürülmüştü. Ebû Amr kalkıp gerçekleştirilene kadar cesetleri defnetmeye kimse cüret edememişti.¹²⁵¹

¹²⁴⁶ Kasım, *age.*, vr. 86; Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 123.

¹²⁴⁷ Kasım, *age.*, vr. 43-46

¹²⁴⁸ Kasım, *age.*, vr. 151; el-Fâsî, *age.*, s. 97.

¹²⁴⁹ el-Fâsî, *Mümettiu'l-esmâ*, s. 94-95.

¹²⁵⁰ el-Fâsî, *age.*, s. 96.

¹²⁵¹ el-Fâsî, *age.*, s. 96; en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. V, s. 32-35.

Kendi döneminde zaviyeleri özel imtihana tabi tutan Muhammed Şeyh'in takibatına maruz kalmayan tek zaviye, Kastâliyye Zaviyesi idi. Kaynakların belirttiğine göre Abdullah Galib, ulema ve fukahayı toplamış ve bazı kitaplardan imtihana tabi tutmakla görevlendirilmişti. Onun tespiti ile Ebû Amr diğerlerini gölgede bırakmış ve takdir toplamıştı. Ebû Amr ile Sultan arasındaki sıkı ilişkinin en kati örneği, Sultanın kendisini bizzat zaviyesinde ziyaret etmesidir. Ebû Amr 974/1566 yılında vefat ettiğinde, Sultan adeta yıkılmış ve büyük üzüntü duymuştur. Önde gelen subayları ile birlikte cenaze namazına bizzat katılmıştır.¹²⁵²

Merâkeş'teki Kastâliyye Zaviyesi, müritlerini ilmî bakımdan seçkin konuma getirmeye çalışırdı. Şeyhin elinden ilmî icazet alanların sayısı yaklaşık 1017 adetti. Onlardan bazısı Mağrib'de büyük zaviyeler kurmuşlardı. Onların meşhurlarından üçünü şu şekilde sıralayabiliriz:

- Dellâiyye zaviyesinin kurucusu Ebû Bekr el-Mecâtî ed-Dellâî (ö. 1021/1612),¹²⁵³
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Mübarek ez-Za'vî et-Tüstâvetî (ö. 1006/1597)¹²⁵⁴
- Hasan Meddah ez-Za'vî.

3. Hasan es-Serîfî (ö. 10/16. yy.): Ali b. Osman el-Yerûtûnî'nin mürididir. Şeyhinin yanında yetişip şöhret kazanmış, seçkin ve saygın bir isim hâline gelip geniş taraftar kitlesine kavuşmuştur. Mağrib'de şeyhini gölgede bırakacak kadar itibar kazanmaya başlamıştır. Kerametleri ile tanınmış, müritleri ile beraber Merâkeş'e gidip Ebû Muhammed el-Gazvânî ile görüşmüştür. el-Gazvânî'ye intisap edip bağlılığını arz etmiş, fakat Gazvânî ona, el-Yerûtûnî'ye olan intisabından vazgeçmemesini tembih etmiştir. Geri döndükten sonra el-Yerûtûnînin yanına varmayınca, el-Yerûtûnî bir süre sonra müridinin kendisini ziyaret etmesini ve seyahati hakkında kendisini bilgilendirmesini istemiştir. Müritlerini toplayıp Abdüsselâm b. Meşîş'in türbesini ziyaret eden el-Yerûtûnî, es-Serîfî'yi de davet ettiği halde, o davete icabet etmemiştir. Müridinin protestosundan içerleyen el-Yerûtûnî, davetlilere hazırlanan yemeği yemedi yola koyulmalarını emretmiştir. Gazvânî, rüyasında Ay'ın yörüngesinden çıkıp uzayın boşluğuna düştüğünü görür. es-Serîfî'nin halifesine itaatsizlik ettiğini haber alan Şeyh Muhammed el-Gazvânî, "Bu rüya, dostunun ihsanına nankörlük eden kişinin akıbetini göstermekte ve cezasına maruz kalacağını beyan etmektedir" değerlendirmesini yapmıştır.¹²⁵⁵

¹²⁵² el-Fâsî, *age.*, s. 96.

¹²⁵³ el-Fâsî, *age.*, s. 144-147; Muhammed Sağır b. Muhammed el-Merâkeşî, *Safvetun men inteşera min sulehâî'l-karni'l-hâdi aşar*, Fes, ts., s. 46; Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 125.

¹²⁵⁴ el-Fâsî, *age.*, s. 143-144; el-Merâkeşî, *Safve*, s. 9.

¹²⁵⁵ eş-Şefşâvenî, *Devhatu'n-nâşir*, s. 28; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. III, s. 149.

4. Muhammed b. Ali (ö. 986/1578): İbn Asker adıyla tanınan Muhammed b. Ali, Şeşâven Kadısı ve *Devhatü'n-nâşir li-mehâsini men kâne bi'l-Mağribi min meşâyihî'l-karnî'l-âşir* isimli eserin müellifidir. Bu eser kendisinin Mağrib'de görüştüğü tüm şeyhleri kaydeden bir fihristtir. Eserde yazıldığı tarihe kadar müellifin istifade ettiği ve kendilerinden eğitim aldığı isimler yer almaktadır.

İbn Asker, yedi sene boyunca Abdülvaris el-Yalsûtî'nin sohbetlerine katıldı. Onun yanında fıkha dair İbn Ebû Zeyd'in risalesini, tıbbâ dair İbn Sina'nın *er-Riciz*'ini ve temel tasavvuf kaynaklarını okudu. eş-Şerîşî'nin görüşlerinden faydalanıp kendisine hizmet etti. Yanında muamelat ilmini tahsil etti. Uzun süre Abdullah el-Hebtî'nin sohbetlerine katılıp zahirî ve batınî ilminden faydalandı. Kelâm, muamele ve tasavvuf ilimlerine dair çok kıymetli bilgiler edindi. el-Hebtî, yanında intisabını tamamladığı şeyhi, Ebû'l-Kasım b. Ali ise teberrükte bulunduğu, dua ve iltifatına mazhar olduğu hocasıdır. Tazarrut Camiinin imamı Ebû'l-Kasım b. Abdillâh ise onun defalarca sohbetine katıldığı ve faydalandığı şeyhidir. Ahmed el-Yucmî'den ise tarih ilmini almıştır. Abdülaziz es-Sicilmâsî, Muhammed el-Endelûsî ve Ahmed b. Ahmed el-İbâdî de icazet aldığı diğer şeyhleridir.

Cemaziyevvel 986/Temmuz 1578 tarihinde Vâdü'l-Mehâzin Savaşında şehit edilen İbn Asker'in cesedi düşman tarafındaki topraklarda kalmıştır. Söylentiye göre naşı kible istikametine dönmüş vaziyette bulunmuştu. Şeyhi el-Hebtî'nin oğlu bu manzara karşısında şiirinde kendisinden özür dilemiştir.¹²⁵⁶

5. Rıdvan b. Abdillâh el-Cenevî (ö. 991/1583): Aslen Cenevizlidir. Hıristiyan olan babası Müslüman olunca 890/1485'li yıllarda babası buradan Fes'e gelmiştir. Annesi de önceleri Yahudi iken Müslüman olmuş bir isimdir. 912/1506 yılında Fes'te dünyaya gelmiştir. Fes'te yetişen el-Cenevî, Abdillâh el-Gazvânî ile mülâki olmuştur. Gazvânî Merâkeş'e gidince kendisi zaviyesinde yetişmesini sürdürmüştür. Belli bir yaşa geldikten sonra gidip Merâkeş'te Gazvânî'yi ziyaret etmiştir. Bir yıl kadar Merâkeş'te kalıp eğitimini sürdürmüştür. Fes'e döndüğünde şeyhinin zaviyesinde mukaddem olarak faaliyet yürüten Muhammed Talib ile tanışıp hizmetinde bulundu ve dervişleri safına katıldı. Abdurrahman Sekîn'in yanında kıraat dersleri alıp ilmî mütalaalarını sürdürdü. Ahmed Zerrûk ve halifesi Ahmed b. Yusuf er-Râşidî'nin yanında yetişen ve eş-Şatûbî diye tanınan Muhammed b. Ali el-Endelûsî el-Berracî (ö. 963/1556)'yi ziyaret etti. Kendisinden faydalanıp gerekli nasihatler edindi.

el-Cenevî'nin tasavvufî eğitiminde istifade ettiği bir diğer isim, *es-Salâtü'l-Meşîşiyye*'nin şarihi Muhammed b. Ali el-Harûbî et-Trablusî (ö.

¹²⁵⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 154-155.

963/1556)'dir. Tasavvufî konulara dair sorularını şeyhine yazmış, o da gerekli cevapları kendisine ilemiştir. Bu şekilde şeyhi ile sürekli mektuplaşmalar gerçekleştirmiştir.

el-Cenevî, ayrıca Muhammed Kebir b. Yahya b. Abdillâh ile de görüşmüştür. Daha sonra hilafet görevi ile görevlendirilmiş, dervişlerinin eğitimini sürdürmeye başlamıştır. Kendilerine ders verdiği, irşad edip sohbet ettiği müritlerinin müşküllerini çözüp dertlerine derman olmuştur. Selef-i salihinin çizgisinde hareket edip zühd, ilim ve amelde öncü şahsiyet olmuştur. Abdullâh Gazvânî'nin en meşhur halifelerinden biri hâline gelmiştir.

el-Cenevî'nin huşu ve haşyeti o kadar fazla idi ki daima gözü yaşlı olurdu. Bu özelliğinden dolayı şeyhi Abdurrahman Sakîn kendisine Rıdvanu'l-Bukâ adını vermişti. Ders takrirleri sırasında meydana gelen aşırı vecd üzerine elinde olmadan sayha atar, kalbi rikkate gelirdi. Sohbet meclislerinde sekinet, heybet ve vakar hallerine bürünürdü. Üstün bir ahlâka, seçkin vasıflara, kâmil bir edebe, şeref ve haysiyete, güçlü bir zekaya, tevazu ve hayaya, dinî hamiyete sahipti. Tüm vakitlerini kontrol eder, zamanını değerlendirmeye çalışırdı. Şer'î ahkama riayet ve sünnet-i seniyyeye sadakatte son derece titizdi. Değişik vakitlerde gerçekleştirdiği zikir ve evradın yerli yerince gerçekleştirilmesine özen gösterirdi. Vakitlerini zikir, vird, tilavet, namaz, ders takrirleri, ilmî mütalaalarla geçirirdi. Namaz ve fazilet erbabını, ilim ehlini çok severdi. Gıybetten şiddetle kaçınır, çalışmaya çok önem verirdi. Dünyevî duygulardan sıyrılmış çıkar çevreleri ile irtibatını koparırdı. Hidayet ehli, velayet sahibi, iddiadan uzaktı.

el-Cenevî'nin hayatı hakkında derlenmiş en önemli çalışma, müridi Ahmed b. Musa el-Murâbî el-Endelûsî el-Metûffî'nin 1034/1625 tarihinde iki cilt halinde telif ettiği *Tuhfetü'l-İhvân ve Mevâhibü'l-İmtinân fî Menâkıbî Sidi Rıdvan* isimli eserdir. 14 Rebiulevvel 991/7 Nisan 1583 tarihinde Fes'te vefat etmiştir.¹²⁵⁷ Vefatından sonra seccade ve ibrik dışında hiçbir şeyi miras bırakmamıştır.¹²⁵⁸

6. Muhammed Kâmil İbn Ebî Amr (ö. 997/1589): 960/1553 tarihinde Merâkeş'te doğmuş, 17 Şevval 997/29 Ağustos 1589 tarihinde de vefat etmiştir. Müridi Kasım b. Ahmed el-Halfâvî, ahval ve menakıbına dair *Şemsü'l-Marifeti fî Seyri Gavsi'l-Mutasarrifeti* isimli eserini kaleme almıştır. Şeyh Ebû Amr kendisinden sonra halifesinin oğlu Muhammed Kâmil olduğunu yakın çevresine bildirir.

Muhammed Kâmil, babasının vefatından sonra kendini ilmî çalışmalara verdi. İlmiyle âmil âlimlerin meclislerine devam etti. Salihlerin meclisine katıldı. İdrak seviyesi oldukça yüksekti. Sorgulama ve araştırma metoduyla ilmî meselelerine vukufiyetini artırdı. Hasan b. Said Hasenî'nin yanında es-

¹²⁵⁷ el-Meknesî, *Cezvetü'l-İktibâs*, c. I, s. 197; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 227-236.

¹²⁵⁸ Benabdillâh, *Meâlim*, c. I, s. 148.

Senûsî'nin *Kitâbü's-Suğrâ'sını* okudu. Delil ve burhan yolu ile gerçekleşen nazari bilgilerdeki eğitimini tamamladıktan sonra marifet ve vuslat ehlinin yolunu benimsedi. Dayısı Abdurrahman b. Muhammed el-Kastalânî'nin yanında terbiyesini tamamladı. Şaziliyye Tarikatına ait usul, erkân ve evrâdı gerçekleştirdi.

Vefat edene kadar dayısına eşlik eden Muhammed Kâmil, dayısının vefatından sonra Hak dostlarından Allah aşkından yüreği parçalanan, müşahede ve taayyün ile dünyadan sıyrılıp tüm himmetini ahirete hasreden Ebû Abdillah isimli bir zata bağlandı. *İhyâu ulûmiddin* ve *Kütü'l-kulûb* isimli eserleri mütalaa etti. İbn Yusuf Caminin doğusunda yer alan Yusufiyye Kütüphanesinde araştırma ve inceleme yaptı.

Muhammed Kâmil, zaviyenin sorumluluğunu üstlendikten sonra, zaviyeye gelen gidenlerle, intisap eden müritleri ve yakın çevresi ile özel ilgilenmeye devam etti. Eğitim öğretim hizmetlerini, fakir fukarayı doyurma hizmetini deruhte ettirir oldu.¹²⁵⁹ Kâmil'in öğrencisi Halfâvî'e göre, hocasının zaviyede takip ettiği terbiye usulü şu şekildeydi:

Dergâhta sürekli okunan üç eser; Şeyh Halil'in *Muhtasar*'ı, İbn Ataulah'ın *Hikem*'i ve İbn Abbâd'ın *Şerhu'l-Hikem*'i idi. Kâmil, el-hakaiku'l-kalbiyye hususunda Zerruk'u örnek alır, İbn Ataullah'ın nuraniyetine hayran olur, Şerisî'nin görüşlerine değer verir, Muhammed Dekkâk'ın şerhini önemser, babası Ebû Amr'ın sözlerine atıflarda bulunur, yer yer şerh yapardı. Tüm bu dersler sabah saatlerinde gerçekleştirilirdi. Öğle namazından sonra onun huzurunda Kur'ân-ı Kerim okunurdu. İkinci virdinden sonra Ahmed b. Muhammed Hatib el-Verrak, *Şifâ*'dan bir bölüm, bir Muhammed b. Abbad'ın *Şerhu'l-Hikem*'inden bir bölüm okurdu. Kâmil bunların hepsini bir bütün olarak yerine getirmeye çalışırdı. Okunan nûrânî ibareler ve rûhânî hikmetler, onun yüksek himmeti ile birleşerek akıllara durgunluk veren sözlerin sadır olmasını sağlardı. Rahmanî duygularla herkesin hakkını vermeye çalışırdı.¹²⁶⁰ Halfâvî bu hâlin yıl boyunca sürdüğünü, teşekkül eden ilim halkalarında derviş ve fukaha isimlerin katıldığını söylemektedir.¹²⁶¹

Onun zaviyesinde günün muhtelif vakitlerine göre zikir dağılımı vardı. Sabah virdi olarak Hizb-i Fellâh, Hızbu'l-Bahr, Zerruk'un Vazifetu'n Necâ'sı ve Yasin suresi; öğle virdi olarak Hizbu'l-Fellâh, tehliil, şehadet ve salavatlar; akşam virdi olarak Hizbu'l-Fellâh, Fatiha, İhlas, Muavezeteyn sureleri, Âyetel-Kursî, dua ve salavatlardan oluşan mecmua okunurdu. Bazı geceler ise Şüşterî'nin zikirleri icra edilirdi. Pazartesi ve Cuma geceleri Bürde okunurdu.¹²⁶² Şaziliyye hizbine ve Kur'ân âyetlerine riayet konusunda, özellikle *Delâilu'l-Hayrat*'ta yer alan Cezûliyye Tarikatının dua ve salâvatlarını be-

¹²⁵⁹ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 127.

¹²⁶⁰ Ebu Muhammed Kasım, *Şemsul-marife*, vr. 218-220.

¹²⁶¹ Cüllâb, *age.*, c. I, s. 127.

¹²⁶² Kasım, *Şemsul-marife*, vr. 210-216.

nimsemede Cezûlî ve Felâh'ın etkisi göz ardı edilmemelidir. *en-Necâ li-kulli men ilallahi ilteca* isimli virdin okunmasıyla da tarikatta ikinci bir silsile olarak Zerrûkiyyeye riayet edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁶³

İhvanını, bilhassa çocukları güzel ahlâka bezemeye ve seçkin bir tutum sergilemelerini öğrenmeye sevk etti. Sık sık ihvanı ile birlikte piknik ve kıralara gider aralarında muhabbet ve ülfetin perçinlenmesine özen gösterirdi. Her birinin Rahman'a itaat etmelerini salık verirdi. Küçük yaştaki ihvanını değişik diyarlara götürür, onları yolculukta eğitirdi. İhvanın çocuklarını nerede görse hemen ribatına alır ve onlarla yakında ilgilenirdi. Uyku saatleri gelene kadar çocuklarla ilgilenir, güzel ahlâkın onlarda perçinlenmesini sağlardı. Onlara namazı sevdirebilir, cemaatle namaz kılmanın faziletine dair çok özel tespitlerde ve tembihlerde bulunurdu. Murakabe ve uzlet onun temel vasfı idi. Samimi bir niyetle iş görmeye özen gösterirdi. Büyüklere karşı vakarlı, küçüklere karşı şefkatli, fakirlere karşı mükrim, hak sahiplerine haklarını iade etmede titizdi. Bilhassa gariplerin cenaze namazlarına katılmaya ihtimam verirdi. Cuma namazlarında cemaatin izdiham yaparak kendisine zor anlar yaşatmasına tahammül ederdi. Abdülaziz Harrar'ın kendi hattıyla yazdığı *ed-Delâilü'l-Hayrât*'ı namazlardan önce okur ve cemaatini namaza hazırlardı. Evrad olarak sabahları *Hızbu'l-Fellâh* ve *Hızbu'l-Bahr* okur, Peygamber Efendimize çokça salavat getirirdi.¹²⁶⁴

Zaviyenin kapısında verdiği vasiyetinde Ebû Amr, zor durumda da olsa çocuklarının sofraya açmalarını önermekteydi. Babasının izinde yürüyen Kâmil, zaviyeye yapılan bağışlar ve babasının emlakine güvenmek yerine kendi el emeği ile üretmeye çalışırdı. Babasının mesafeli davranmasına rağmen, kendisi Sa'dîler Hanedanlığına candan bağlı idi. Sa'dîler de ona karşı yanlıştır, sakat ve kötü muamele etmekten kaçınırdı. Sultan Mansur gençken onunla arkadaşlık etmiş, onun kanaatlerini paylaşmış ve yerinde sarfettiği sözlere şaşıp kalmıştı.¹²⁶⁵ Hanedanlık Sarayı onu takdir eder ve ona hürmet gösterirdi. Ondaki başka sûfler de olmakla birlikte, Mansur Fes'te isyancıları bastırmaya çalışırken onun sohbetlerine katılır ve huzur duyardı. 995/1587 yılında sıkıntı artınca, sorunu gidermek hususunda Mansur'a yardım etmiş ve onun saraya salimen ulaşmasına yardımcı olmuştur.¹²⁶⁶ Kâmil, henüz kırk yaşında iken 17 Şevval 997/1589 yılında Merâkeş'te vefat etmiştir. Öğrencisi Halfâvî'nin muhafazası ile tarikatını sûfiyâne şiiir, kaside, zikir, vird, sohbet ve kayıtlarla zenginleştirmiştir.¹²⁶⁷

Kendisinin yanında yetişen müritlerinden önde gelenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

¹²⁶³ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 128.

¹²⁶⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 173-176.

¹²⁶⁵ Kasım, *Şemsul-marîfe*, vr. 206-209.

¹²⁶⁶ Kasım, *Şemsul-marîfe*, vr. 354.

¹²⁶⁷ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 128.

1. Muhammed b. Mesut
2. Muhammed b. Said el-Virtânî
3. Ali b. Said el-Akkârî
4. Abdülkadir İbn Ebî Amr
5. Abdullah b. Mübarek
6. Ahmed b. Muhammed ez-Zervâlî
7. Ali b. Fatih
8. Muhammed b. Ali en-Nazîfi
9. Ali b. Hasan el-Merâkeşî,
10. Muhammed b. Hasan,
11. Ahmed b. Bereke el-Muntasır,
12. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Mehdi en-Nedrûmî,
13. Abdullah b. Abdilhak el-Merâkeşî,
14. Salim b. Abdillâh,
15. Said b. Ali el-Merâkeşî,
16. Kasım b. Abdillâh el-Âsi,
17. Abdurrahman b. Abdilkerim,
18. Muhammed b. Abdilaziz,
19. Muhammed b. Abdirraman el-Kastâlî,
20. Hüseyin b. Abdillâh ez-Zedâğî,
21. Ahmed el-Eysî,
22. Sidi Abdülhak et-Tâdilî,
23. Kasım b. Ahmed el-Veddânî,
24. Ahmed el-Mivzârî,
25. Ali b. Said es-Sanhâcî,
26. Muhammed b. Ömer.¹²⁶⁸

7. Muhammed b. Mübarek ez-Za’rî (ö. 1006/1598): Meşayihün meşhurlarından ve büyüklerindendir. Ümmî bir şahsiyet olmasına rağmen sıdkı, virdi, sofrası ve tesir halkası güçlü bir şahsiyettir. Gençliğinde Meknes’teki medreseye devam edip okumaya çalışırken gördüğü bir rüya üzerine eğitimini yarıda bırakıp köyüne döner. Kabilesinin şefleri kendilerini resmi makamlarla görüştürmesi, resmi işlerinin suhuletle gerçekleşmesi ve resmi otoritenin baskılarının kaldırılması için aracı olması gayesi ile Şeyh Ebû Amr’ı ziyaret ederler. Gerçek bir şeyhe mülaki olmanın verdiği sevinç ve bizzat kemalini müşahede etmenin sağladığı kanaatle Ebû Amr’a intisap ederler. Kabile reisleri arasında yer alması hasebiyle kendisi de şeyhe intisap eder ve çok büyük manevî zevkler elde eder. Ebû Amr, İbn Mübarek hakkında; “*O tüm varlığıyla kapımıza geldi ama bizdeki tüm varlığımızı alıp götürdü*” demektedir.¹²⁶⁹

¹²⁶⁸ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. V, s. 178-179.

¹²⁶⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. V, s. 188-190.

İbn Mübarek tasavvufun inceliklerine sahip bir sūfidir. Ümmi olmasına rağmen sūfilerin sözlerine vakıftır. Mağrib’de sadasının ulaşmadığı yer kalmamış, tesir halkası yayıldııkça yayılmıştır. İnsanlar çok uzak diyarlardan kendisini ziyaret etmek için akın ederlerdi. Şeyhi Ebû Amr’dan icazet alıp halifesi olarak görevlendirildi.¹²⁷⁰

İbn Mübarek’in müritleri asrın kutbu olarak tanınan Muhammed Şarkî’yi ziyaret ederler. eş-Şarkî kendilerine; “*Şeyhiniz sizlere nelerden bahsediyor, söyler misiniz?*” dediğinde onlar, şeyhlerinin; “*Zamanın işleri uhde-me tevdi edilmiştir*” sözünden bahsederler. eş-Şarkî ise “*Şeyhiniz doğru söylüyor. Biliniz ki ben de kendimi İbn Mübarek’in zimmetinde görüyorum*” cevabını verir.¹²⁷¹

İbn Mübarek, 2 Şevval 1006/8 Mayıs 1598 tarihinde yakalandığı veba hastalığından dolayı vefat etti. Testâvut’taki kabri, zamanımıza kadar ziyaret mahalli olarak görülmektedir.¹²⁷²

8. Ahmed b. Câmî’ ez-Zervâlî (ö. 1011/1602): ez-Zervâlî, İbadet konusunda son derece ciddi ve tavizsiz bir isimdi. Verâ sahibi ve zâhiddi. Takvasına dair anlatılan menkabelere baktığımızda ez-Zervâlî’nin yolculuk yaparken yanında kendi bahçesinin toprağından taşıdığı görülmektedir. Başka toprakla değil yanında taşıdığı kendi bahçesinin toprağı ile teyemmüm ederdi. Kadı Abdülvahid el-Hamîdî, el-Merâbî’den naklen *Tuhfetü’l-İhvân* isimli eserinde; “*Asrımızda Sidi Rıdvan ve Sidi Ahmed b. Câmî’den daha güzel birisini görmedim*” demektedir. Abdülvahid el-Hamîdî, Ahmed b. Câmî’yi zaviyesinde ziyaret eder ve kendisinden Şeyh Zerrûk’un vazifesini alır. Ebû’l-Kasım b. Ebi’n-Naim de *Fihrist*’inde Sidi Mencûr’un şu sözüne yer vermektedir: “*Bu zamanda Ahmed b. Câmî’den daha salih bir zat görmedim. Ahmed b. Câmî’nin silsilesi şu şekildedir: Ebû Amr el-Merâkeşî, el-Fellâh ve ed-Debbâğ.*”¹²⁷³

1011/1602 yılında vefat eden ez-Zervâlî, Hebt beldesindeki evine defnedilmiştir. Kabri burada hâlen meşhurdur. Fes’te metfun bulunan Hüseyin ez-Zervîlî (ö. 1031/1622) ise halifesidir.¹²⁷⁴

9. Rahhâlû’l-Kûş (ö. 1015/1606): Ebdalden kabul edilen siyahî bir şahsiyetti. Bu nedenle kendisine el-Budelâ denirdi. Duası makbul bir isimdi. Kerameti zahir ve isabeti tam bir şahsiyetti. Abdülaziz ed-Debbâğ’ın müridi idi. Sürekli seyahat eder ve bitkilerle beslenirdi. Halkın arasında şöhreti çok fazla idi. Abdullah el-Gazvânî’nin yanından ayrılmazdı. 1015/1606 tarihinde vefat edip Enmây’daki zaviyeye defnedilmiştir. Oğlu Abdülaziz, Ahmed b. Ab-

¹²⁷⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 188-190.

¹²⁷¹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 188-190.

¹²⁷² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 188-190.

¹²⁷³ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 285.

¹²⁷⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ’lâm*, c. II, s. 285.

dilaziz el-Misbâhî’nin şeyhidir. Torunu Ahmed b. Abdilaziz ise Muhammed Behlûl eş-Şehvânî’nin şeyhidir. Rahhâl’in müritleri arasında yer alan en önemli isim Ahmed el-Arûsî’dir.¹²⁷⁵

10. Muhammed b. Ali İbn Reysûn (ö. 1018/1609): Salih, veli, ilmi ile maruf âlim, ilahi nurlara ve esrara sahip, feyz ve bereketi çok, kerametleri meşhur, kadir ve kıymeti yüksek bir Hak dostu idi. O dönemin insanlarına çok fazla katkıda bulunmuş, çok kişinin öğrencisi olma şerefine erdiği bir şahsiyet konumuna gelmiştir. Abdullah b. Hüseyin eş-Şerif’e intisap etmiştir. Şeyhinin sohbetine katılmak arzusuyla defalarca kendisini ziyaret etmiştir. Dünya ve ahiretin nimetlerine erme hususunda şeyhinin çok defa duasını almaya hak kazanmıştır. Şeyhi hayat maratonunda yegâne rehberi ve mürşidi olmuştur. Eğitimini Fes’te tamamlamış ve Misbahıyye Medresesinin müdavimi olmuştur. 1018/1609 yılında vefat etmiştir. Salih ve veli bir zat olan babası ise 963/1556 yılında irtihal etmiştir. Hem Muhammed b. Ali İbn Reysûn hem de kardeşi Abdurrahman b. İsa (ö. 5 Şaban 954/19 Eylül 1547), Mağrib velilerinin gözdesi Abdullah el-Gazvânî’den icazet almıştır. Oğlu Hüseyin İbn Reysûn hem kendisine hem de amcasına dair menkabe ve rivayetleri *ed-Devha* isimli eserinde kaleme almıştır.¹²⁷⁶

11. Muhammed b. Muhammed İbn Atiye ez-Zenâtî (ö. 1052/1643): Aslen Endülüslü olup önce Sellâ’ya daha sonra da Fes’e yerleşmiştir. Meşhur bir şeyh, saygın bir sûfidir. Küçük yaşta babasından temel Kur’ân eğitimi aldıktan sonra Muhammed el-Feylâlî’den fikhî rivayetler üzerine dersler okumuş ve kendisinden kıraat-ı seba üzerine icazet almıştır. Ağabeyi Sidi Ahmed’in yanında *er-Risale* ve *el-Muhtasar* okumuştur. Vefatına kadar da el-Kassâr’ın meclisine katılmıştır. İmam el-Makrî ve İbn Âşir’in sohbetlerinden istifade etmiştir. İbnü’l-Kadı, Ali b. İmrân ve Muhammed el-Cezûlî gibi Fes’te tanınmış pek çok fakih ve âlimden dersler almıştır. Hem gezmek hem de ilim tahsil etmek gayesi ile Merâkeş’e gitti. Burada el-Gazvânî’nin tarikat halkasına katıldı. Şeyhü’l-Gazvânî’nin sohbetlerine eşlik etti. Yahya b. Âşur et-Tilemsânî ve Hasan ed-Derâvî’nin yanında kelâm dersleri aldı. Mevlânâ Abdüsselâm el-Meşîş’i ziyarete gittiğinde burada pek çok ilim erbabı ile tanıştı. Burada karşılaştığı Muhammed b. Ali İbn Reysûn ve Abdullah b. Hasûn’un dua ve iltifatlarına mazhar oldu. Fes’teyken ağabeyi Ahmed ile birlikte her Cuma Yusuf el-Fâsî’yi ziyaret edip etmemekte mütereddit davranmışlardı. Fakat Merâkeş’te kendisine bende olup gereğince istifade etmişlerdir. Ali el-Hârisî’nin de manevî varisi konumuna gelmiştir. Gerek hayatta olan gerekse vefat etmiş bulunan salih zatları ziyaret etmek, onun en önemli gündemini oluşturuyordu. Müritlerine de bunu tavsiye ederdi. Okuma ça-

¹²⁷⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. III, s. 223-225.

¹²⁷⁶ el-Merâkeşî, *Safve*, s. 66; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 219-221.

lışmalarında ve ilmî faaliyetlerinde son derece ciddi bir metot izlerdi. Pek çok talebe yetiştirdi. Fıkıh, hadis ve tasavvufta imam konumundaydı. Kendisinden istifade eden en önemli müritleri arasında; Abdullah b. İbrahim el-Yemluhî el-Hasenî el-Vezzânî ve Abdurrahman b. Abdilkadir el-Fâsî gelmektedir. 18 Zilkade 1052/8 Şubat 1643 tarihinde Fes'te vefat etti.¹²⁷⁷

6.2. Fâsiyye Şeyhleri

Fâsiyye Tarikatı, on beşinci yüzyılın sonunda Malaga'dan Fes'e göç eden Endülüslü bir ailenin kurumsallaştırdığı tarikattır. Dinî bayramlarda ve türbeleri aydınlatılmasında kandil geleneğini sürdürmek, mum ticareti ile ilgilenmek suretiyle tanınan bu ailenin bir kısmı Mağrib'in kuzeybatısında yer alan Kasru'l-Kutame kentine taşınmıştır. Burada el-Fâsî unvanını almışlardır. Kasru'l-Kutame'de Avrupa tekstili, ordu levazımâtını pazarlamalarından dolayı müreffeh bir ticarî hayat yaşamışlardır.¹²⁷⁸ Kasru'l-Kutame'de Ebü'l-Mehâsin Yusuf el-Fâsî (ö.1013/1605) Fâsiyye Tarikatının kurucusu olarak tanınmıştır. Müslüman-Hıristiyan toprakları arasında sınır ticareti yapılamaz hale gelince aile, tekrar Fes'e dönmüş ve bu tarikat sayesinde seçkin konumunu sürdürebilmiştir.¹²⁷⁹ Cezûliyye ve Zerrûkiyye tarikatlarının bir alt kolu olan Fâsiyye, ez-Zâviyetü'l-Fâsiyye dergâhını ve Fes kentini merkez edinen bir tarikattır. Kurucusunun felsefe ve prensiplerini devam ettiren tarikat, Titvan, Kasrû'l-Kebir ve Fes gibi kuzey kentlerinde daha çok yaygınlık kazanmıştır. Tarikatın önde gelen şeyhlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ebü'l-Mehâsin el-Fâsî (ö. 1013/1604): Ebü'l-Mehâsin Yusuf b. Muhammed b. Yusuf el-Fihri el-Fâsî, 19 Rebiülevvel 937/10 Kasım 1530 yılında Kasrû'l-Kebir'de doğdu. Kuzey Afrika fatihi Ukbe b. Nâfi' el-Fihri'nin soyundan gelen ve Endülüs şehirlerinden Mâleka/ Malaga'nın tanınmış ailelerinden olan Benî Cedid'e mensuptur. Ailesi 9/15. yüzyılın sonlarına doğru Fes'e göç etti ve buraya nispetle anıldı. Ticaretle uğraşan babası Muhammed b. Yusuf daha sonra Kasrû'l-Kebir'e yerleşti. İlk tahsilini burada yapan Ebü'l-Mehâsin, Abdurrahman b. Muhammed el-Habbâz el-Kasri'den Kur'ân, fıkıh ve nahiv okudu. Genç yaşta devrin büyük velilerinden Şâziliyye şeyhi Abdurrahman el-Meczûb'a intisap etti. Tahsilini tamamlamak için biri 960/1553'ten önce, diğeri 962/1555'de olmak üzere iki defa Fes'e gitti. Aralarında İbn Celâl et-Tilemsânî, Abdurrahman b. İbrahim ed-Dükkâlî ve Ahmed el-Mencür'un da bulunduğu birçok hocadan ders aldı. Daha sonra Kasrû'l-

¹²⁷⁷ el-Kâdiri, *Neşru'l-mesâni*, c. I, s. 184; el-Merâkeşî, *Safve*, s. 80; el-Kettânî, *Selvetu'l-enfâs*, c. II, s. 369; Abbas b. İbrahim, *el-Plâm*, c. V, s. 275-277.

¹²⁷⁸ Cook, *The Hundred Years War for Morocco*, s. 178-182, 197.

¹²⁷⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 157.

Kebir’e döndü ve ders vermeye başladı. Kısa sürede şöhrete kavuştu. Şeyhi Abdurrahman el-Meczûb onu takdir eder ve kendisine “çağının Gazâlî’si” derdi. Abdurrahman el-Meczûb vefat edince (Zilhicce 976/Mayıs 1569) Şeyh Abdullah b. Hüseyin el-Megârî onun yerine geçti. Altı ay sonra Megârî’nin ölümüyle de hilafet Ebü’l-Mehâsin’e kaldı.¹²⁸⁰

Ebü’l-Mehâsin, 986/1578 yılında Portekizlilere karşı yapılan meşhur Vâdi’l-Mehâzin Savaşına katılarak yararlılıklar gösterdi. 988/1580’de Fes’e göç etti. Burada bir cami yaptırdı (1004/1595) ve ez-Zâviyetü’l-Fâsiyye diye anılan zaviyesini kurdu. Bundan bir yıl önce Titvan’da müritleri için kurdu-
durduğu zaviye muhtemelen bu şehirdeki ilk zaviyedir. Geniş bir mürit ve talebe halkasına sahip olan Ebü’l-Mehâsin, Karaviyyin Medresesinde *Kûtü’l-kulûb, İhyâu ulûmiddin, eş-Şerîsiyye fî âdâbi’s-sülûk* gibi eserleri okuttu. Talebeleri arasında, daha sonra önemli bir âlim olan oğlu Muhammed el-Arabî başta olmak üzere İbrahim es-Sayyâd, şeyhi Meczûb’un oğlu Muhammed es-Seb’, Ebü’l-Abbâs Ahmed Şakrûn el-Fahhâr, Abdülvehhâb el-Humeydî ve Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahman et-Tilemsânî et-Ticânî sayılabilir.¹²⁸¹

Ebü’l-Mehâsin 18 Rebiülevvel 1013/14 Ağustos 1604 tarihinde Fes’te vefat etti. Bâbü’l-Fütûh semtinde bulunan türbesi meşhur bir ziyaretgâhtır.¹²⁸²

Fas bağımsızlık hareketi liderlerinden devlet ve fikir adamı Allâl el-Fâsî (ö. 1974)’nin atalarından olan Ebü’l-Mehâsin, kaynaklarda tasavvufî hakikat ve işaretler konusunda derin bilgi sahibi, zamanın kutbu ve bininci yılın müceddidi olarak nitelendirilir.¹²⁸³

Ebü’l-Mehâsin el-Fâsî’nin biyografisiyle ilgili birçok eser kaleme alınmış olup oğlu Muhammed el-Arabî el-Fâsî’nin *Mir’âtü’l-mehâsin min ahbârî’s-Şeyh Ebi’l-Mehâsin*, diğer oğlu Ahmed b. Yusuf el-Fâsî’nin *el-Minehu’s-safiyye fî’l-esânidi’l-Yusufiyye*, torununun oğlu Muhammed Mehdi b. Ahmed b. Ali b. Yusuf el-Fâsî’nin *el-Cevâhirü’s-safiyye mine’l-mehâsini’l-Yusufiyye* ve *Ravzatü’l-mehâsini’z-zehiyye bi-me’âsiri’s-safi fi vasfi’l-cemali’l-Yusufi*, Süleyman b. Muhammed el-Hasenî’nin *İnâyetü üli’l-mecd bi-zikri Âli’l-Fâsî İbni’l-Mecd* adlı eserleri bunlar arasında zikredilebilir.¹²⁸⁴

2. Ahmed İbn Ebi’l-Mehâsin el-Fâsî el-Hâfız (ö.1021/1612): Fâsiyye Tarikatı şeyhi olup kaleme aldığı seçkin esrleri ile tanınmaktadır.

1. *el-Menhu’s-sâfiyetu fî’l-esânidi’l-yevsiyye*
2. *Şerhu kasideti Taciddin Ahmed b. Muhammed eş-Şerîşî el-musemmâtu “Envâru’s-serâir”*

¹²⁸⁰ Ahmet Özel, “Ebü’l-Mehâsin el-Fâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. X, s. 337.

¹²⁸¹ Özel, “Ebü’l-Mehâsin el-Fâsî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. X, s. 337.

¹²⁸² Özel, “Ebü’l-Mehâsin el-Fâsî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. X, s. 337.

¹²⁸³ Özel, agm, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. X, s. 337.

¹²⁸⁴ Özel, agm, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. X, s. 337.

3. *Haşiyetu alâ Sahîhi Müslim*
4. *ed-Düreru'l-hisan fi'l-kelâmi ala leyleti'n-nusfi min Şaban*¹²⁸⁵

3. Ahmed Şakrûn el-Fahhâr el-Endelûsî (ö. 1028/1619): Şeyh Ebü'l-Mehâsin el-Fâsî'nin mürididir. Tasavvufî hâller bakımından müntesiplerinin en meşhurdur. Kendisinden sonra kardeşi Abdurrahman halifesi olarak hizmet etmiştir. Bir gün Şeyh Ebü'l-Mehâsin kendisine; “*Evladım Allah için sabredebilir misin?*” diye sordu. O da “*Evet*” cevabını verdi. “*Allah hakkında sabredebilir misin?*” deyince de “*Evet*” cevabını verdi. “*Allah’tan gelene sabredebilir misin?*” deyince, “*Hayır*” cevabını verip bir sayha attı ve bayıldı. Şeyhi; “*Mevlây İdris de aynı şekilde sayha atmıştı ve sonunda evliyanın büyüklerinden olmuştu. Bu durum vecd halinin galebe çalmaya başladığı ve ilahi feyizlerle dolu olduğunu göstermektedir.*” dedi. Ahmed Şakrûn 1028/1619 yılında vefat etti. Şeyh Ebü'l-Mehâsin’in ravzasına defnedildi.¹²⁸⁶

4. Muhammed el-Arabî el-Fâsî (ö.1052/1642-3): *Mir’ātu’l-mehâsin* isimli eseri ile Cezûlî savunuculuğu yapan bir şahsiyettir. el-Fâsî tarafından kaleme alınan *Mir’ātu’l-mehâsin*’e göre Fâsiyye Tarikatının silsilesi, Cezûliyye Tarikatına teberrük ve istifade yoluyla, dolaylı bir şekilde ulaşmaktadır. Fâsiyyenin fikrî bakımdan asıl bağlı bulunduğu tarikat Zerrûkiyye idi.¹²⁸⁷ Zerrûkiyye, Cezûliyyenin desteklediği Şerifler Hanedanlığı Sa’dilere muhalefet ederken, Osmanlı Devletini desteklemekteydi. Cezûlî’ye saygın bir imam ve seçkin bir sûfi olarak saygı göstermelerine rağmen, Ahmed Zerrûk adıyla anılan Ahmed el-Burnusî’nin de içerisinde bulunduğu Zerrûkiyye şeyhleri Cezûliyye şeyhlerini heterodoks zümreler olarak tenkit etmektedirler¹²⁸⁸ Bu eleştiri sadece Osmanlı Devletine duyulan ilgi ya da Mağrib’in siyasi geleceği açısından değil, aynı zamanda selefleri Sa’dilere olduğu kadar Mağrib Alevilerine karşı da yapılmış olumsuz bir bakış açısının göstergesidir.¹²⁸⁹

Mumtiu’l-esmâ Cezûliyye şeyhlerinin öğretisi ve uygulamaları hakkında en derli toplu çalışma olmasına rağmen, Fâsî’nin bu tarikatı ele alış biçimi Cezûliyyenin tasavvuf anlayışından çok, ilk dönem Alevî Saltanatı ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır.¹²⁹⁰ el-Fâsî’nin diğer eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Mir’ātu’l-Mehâsin min ahhârî’ş-Şeyh Ebi’l-Mehâsin*
2. *Şezeru’z-zeheb fi hayrin neseb*
3. *et-Tarfetu fi nazmi elkabi’l-hadis*
4. *Ukdu’d-dürer fi nazmi’l-fikr*

¹²⁸⁵ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 121.

¹²⁸⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 300-301.

¹²⁸⁷ el-Fâsî, *Mir’ātu’l-mehâsin*, s. 189.

¹²⁸⁸ el-Fâsî, *age.*, s. 16; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 129-131.

¹²⁸⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 159.

¹²⁹⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 159.

5. *Merâsîdu'l-mutemid fi mekasîdi'l-mu'tkid.*
6. *Manzumetun fi'z-zekâti.*
7. *Şerhu Delâili'l-hayrât.*
8. *Telkîhu'l-ezhân ve tenkîhu'l-burhân.*
9. *Takyîdü feyzi'l-ferec bade's-şiddeti.*
10. *Müferricu'l-kerb ve kâbilu'l-kurb*
11. *el-İsâbetu fi hukemi Tabeti*¹²⁹¹

5. Abdülkadir b. Ali el-Fâsî (ö. 1091/1680): Ebû Muhammed Abülkadir b. Ali b. Yusuf el-Fihri el-Fâsî, 2 Ramazan 1007/29 Mart 1599 tarihinde Fas'ın kuzeyinde bulunan Kasrû'l-Kebir'de doğdu. Endülüs asıllı olup Fes'e yerleşen, birçok âlim ve mutasavvıfın yetiştiği bir aileye mensuptur. İlk tahsilini babasının ve diğer âlimlerin yanında yaptı. Öğrenimini sürdürmek maksadıyla 1025/1616 yılında Fes'e gitti. Aralarında Ârif el-Fâsî diye tanınan babasının amcası Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî, Ebû'l-Kasım b. Ebi'n-Nuaym el-Gassânî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Makkari ve İbn Âşir el-Fâsî'nin bulunduğu birçok hocadan ders aldı. Bu arada mutasavvıflarla tanıştı. Çok etkilendiği Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî'ye intisap etti. İlim ve takvası ile kısa zamanda şöhrete kavuşan Abdülkadir, dedesi Ebû'l-Mehâsin el-Fâsî'nin Fes'te kurduğu ez-Zâviyetü'l-Fâsiyye'nin şeyhi oldu. Burada ve el-Camiu'l-Karaviyyin'de başta hadis olmak üzere çeşitli dersler verdi ve çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Aralarında oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman ile Ebû Ali el-Yûsî, Ebû'l-Hasan el-Hureyşî, Muhammed b. Abdisselâm el-Bennânî ve Ebû Salim el-Ayyâşî gibi tanınmış âlimlerin de bulunduğu öğrencileri hakkında oğlu Abdurrahman *İbtihâcü'l-beşâir fi men kara'e 'ale's-Şeyh Abdilkadir* adıyla bir eser yazmıştır.¹²⁹²

Resmî görev almayı kabul etmeyen Abdülkadir el-Fâsî kitap istinsah ederek hayatını kazanmıştır. En çok istinsah ettiği kitaplar Buhari ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahih*'leridir. Abdülhay el-Kettânî, Fâsî'nin yazdığı nefis bir *Sahih-i Buhari* nüshasının kendinde mevcut olduğunu söyler. Fâsî 8 Ramazan 1091/2 Ekim 1680 tarihinde vefat etti ve vasiyeti üzerine kendi zaviyesine defnedildi.¹²⁹³

Abdülkadir el-Fâsî'nin çoğu öğrencileri tarafından toplanıp bir araya getirilmiş fetva ve ders notlarından oluşan belli başlı eserleri şunlardır.

1. *en-Nevâzilü'l-kübrâ*
2. *el-Fikhiyye.*
3. *Hâşiyetü Sahih'i'l-Buhari.*
4. *Risâle fi'l-imameti'l-uzmâ.*

¹²⁹¹ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 122-123.

¹²⁹² İbrahim Harekât, "Fâsî, Abdülkadir b. Ali", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1995, c. XII, s. 211.

¹²⁹³ Harekât, "Fâsî, Abdülkadir b. Ali", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. XII, s. 211.

5. *Fihristü's-Şeyh Abdülkadir el-Fâsî*
6. *el-Akide*.
7. *en-Neticetü'l-mahmûde fi'r-red alâ zaimi mülkiyeti Vâdi'l-Mesmûde*.¹²⁹⁴

Abdülkadir el-Fâsî'nin hayatı hakkında müstakil eserler telif edilmiştir. Bunların arasında en tanınmış, oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman'ın *Tuhfetü'l-ekâbir fi menâkibi's-Şeyh Abdülkadir* adlı kitabıdır. Yine Abdurrahman tarafından dedesinin amcası Ârif el-Fâsî'yle ilgili olarak yazılan *Ezhârü'l-bustân fi menâkibi's-Şeyh Abdurrahman* da Abdülkadir el-Fâsî'ye dair haber ve menâkibeleri ihtiva etmektedir.¹²⁹⁵

6. Muhammed Mehdî el-Fâsî (ö.1109/1698): Günümüzde el-Cezûlî'nin saygın şahsiyet olarak tanınmasına yol açan etkenlerin başında, vefatından hemen hemen iki yüz yıl sonra Muhammed el-Mehdî el-Fâsî (ö.1109/1698) tarafından kaleme alınan *el-Mumti'u'l-esmâ fi zikri'l-Cezûlî ve'd-Debbâğ ve mâ lehumâ mine'l-etbâ'* isimli eserdir. Muvahhid dönemi tabakat yazarlarının aksine Muhammed Mehdi el-Fâsî zahiri ilimlerde mütehasıs bir şahsiyet değildi. Kendisi ithalat ve ihracat yapan, varlıklı bir sûfi ailesine mensup şahsiyetti. Bu durum onun sıradan mesleklerle uğraşmasından çok, elit bir konumda bulunmasına yol açmıştır. Tüccar sınıfının önde gelen bir ismi olarak el-Fâsî, aynı zamanda Mağrib'in Alevî Şerifleri ile samimi ilişkiler kurmuş ve onların devlet politikasını desteklemiştir. Diğer taraftan Aleviler hâkimiyeti tekellerine almak için Orta Atlas dağlarında faaliyet yürüten Dellâiyye Zaviyesi şeyhleri örneğinde görülen seçkin murabıtların nüfuzunu kırmaya çalışmışlardır.¹²⁹⁶ Fes uleması şerif olmaları ve siyasî hayatlarında sade bir politika takip etmeleri nedeniyle Alevîler Hanedanlığını desteklemişlerdir. el-Fâsî örneğindeki tabakat müellifleri, eserlerinde el-Cezûlî gibi sûfi islahatçıların kendilerini Mağrib'in ahlâk önderleri olarak görmelerine rağmen, politik hesapların içine girmediklerini ispatlamaya çalışmışlardır.¹²⁹⁷ *Mumtiu'l-esmâ'nın* siyaset dışı otoriteleri ile siyasîler arasındaki ideolojik yüzleşmeyi ortaya koyan bu eser, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır. Fâsî'nin bu eseri, Alevî Sultanlarının isteği doğrultusunda yazdığına dair herhangi bir kanıt olmamasına rağmen, onun bu ilgiden yoksun olduğunu söylemek de mümkün değildir. Onun bu eseri Cezûliyye Tarikatının, Hanedanlık politikasına müdahale ettiğini göstermesinin yanında Alevî Şeriflerinin Cezûliyye prensiplerine sadık kaldıklarının ve Cezûliyyeyi muteber addettiklerinin de bir göstergesidir. Fâsî'nin özel gayretleri ile Cezûliyyenin kurumsal tarihi Gün yüzüne çıkarılmıştır.¹²⁹⁸

¹²⁹⁴ Harekât, "Fâsî, Abdülkadir b. Ali", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. XII, s. 211.

¹²⁹⁵ Harekât, agm, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. XII, s. 211.

¹²⁹⁶ el-Hâccî, *ez-Zâviyetu'd-Dellâiyye*, s. 131-230.

¹²⁹⁷ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 158.

¹²⁹⁸ Cornell, *age.*, s. 158.

7. **Ahmed b. Ali el-Medâsî es-Sûsî el-Merâkeşî** (ö. 1130/1718): 1050/1640 yılında Merâkeş’te doğdu. Dedesi ile birlikte Hicaz’a gitti. Çocuk yaşta haccını yaptı. Mağrib’e döndükten sonra Merâkeş’te sanat eğitimi aldı. Hislerine tercüman olacak ve beklentilerini karşılayacak bir şeyhin elinde sülûk eğitimi almaya yeltendi. Mağrib beldelerini dolaşıp himmetinden faydalanacağı ve iç dünyasını düzelterceği bir şeyh arayışına girişti. Mağrib topraklarındaki derviş zümrelerini bir bir dolaştı. Tasavvuf kitleleri arasında derdine derman olacak, hakikat yolunda tam denilebilecek bir şeyh göremedi. Seyahatlerinden tam ümidini kesmişken sonunda Ebü’l-Kasım İbn Lelûşe es-Süfyânî ile tanıştı. Maksadına ermek arzusuyla günlerce şeyhin yanında kaldı ama bir türlü itminana kavuşamadı. Fes’e dönüp Karaviyyine yerleşti. Kendini ibadete verdi. Tüm zamanlarını kulluk ve taat içerisinde geçirdi. Böylesi bir tutum içerisinde günlerini geçirirken kalbinde bir kabz hâli belirmeye başladı. Sıkıntılı anlar yaşadı. Basiret ehlinde gördüğü bir zata tarikat meselelerine dair sorular sordu. Her an teveccüh edeceği ve nefsinin kusurlarını düzeltercek bir mürşid-i kâmil aradığını ama bulamadığını belirtti. O zat, *“Seni doyuma ulaştıracak ve maksadına erdirecek kâmil insan tanıyorum.”* deyip Ebü’l-Kasım İbn Lelûşe es-Süfyânî’den bahsetti. el-Medâsî, *“Ben de onun yanından geliyorum ama dediklerini onda göremedim.”* cevabını verdi. Bunun üzerine o zat, *“Sen hiçbir şey görmemişsin. Şayet Ebü’l-Kasım İbn Lelûşe es-Süfyânî’nin dervişlerini, onların ibadete olan iştihak ve gayretlerini görseydin beklentilerini karşılar, umduğuna nail olurdu.”* dedi. Dervişlerin mensup olduğu ribata gitti. Aralarına karışınca onların çok ilginç hâllerine, onların üzerindeki ilahi inayetin yüksekliğine vakıf oldu. Bu duruma şeyhlerinin yönlendirmesi ile ulaştıklarını fark etti. Sonunda onlarla beraber şeyhin huzuruna çıktı. Şeyhin yanına vardıklarında kalabalık arasından kendisine; *“es-Sûsî hoş geldiniz”* diye özel hitapta bulundu. Kalbinde şimşekler çakmaya, şeyhin nazarlarından son derece etkilenmeye başladı. Basireti açıldı, maneviyatı güçlendi, şeyhe duyduğu muhabbet ziyadeleşti, nefesine karşı mesafeli davranmaya başladı. Şeyhin zaviyesinde kalıp gelip gidenlere su ikram etmeye, yemek hazırlayıp sofraya kurmaya çalıştı. Ebü’l-Kasım İbn Lelûşe es-Süfyânî’den icazetini aldıktan sonra Tunus’a halife olarak görevlendirildi. Bir süre burada hizmet ettikten sonra şeyhinin vasiyeti üzerine Merâkeş’e döndü ve onun yerine hizmetleri deruhte etti. Merâkeş’te saygınlığı arttı, hürmet ve ihtirama mazhar oldu, kendi mürit halkalarını oluşturdu. Farklı beldelerden gelen kitleler, etrafında geniş bir grup oluşturdu. Merâkeş’teki zaviyesi Mağrib zaviyeleri arasında yoksullara ziyafet veren en büyük zaviye konumuna geldi. 1130/1718 yılında vefat edip Şeyh Cezûlî türbesinin yanına defnedildi. Kabrinin üzerine de türbe yapıldı. Ali el-Medav el-Huccâm, Abdülmecid el-Menâlî ez-Zebâdî ve Kasım ez-Zemûrî onun en önde gelen halifelerindendi.¹²⁹⁹

¹²⁹⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 363-365.

8. Ahmed Abbas b. Ahmed es-Sûsî el-Merâkeşî (ö. 1151/1738): Ahmed Abbas, tasavvufî eğitimini babası Ahmed es-Sûsî'den almıştır. Merâkeş'ten çıkıp Fes'e gittiğinde Fes dervişleri kalabalık kitleler halinde kendisini karşılamış ve kendisinden başlarına bir mukaddem atamasını istemişlerdir. O da onlara şeyhiniz olduğuma göre sizler de mukaddemim sayılırsınız der. Onlar şeyhlerinin Sidi Kasım olduğunu söylerler. O da vefat etmiş kişiler değil yaşayan isimler müritlerin terbiye ve irşadıyla uğraştığını söyleyerek kendisinin Sidi Kasım emanetini taşıdığını söyler. Geniş taraftar kitlesine, saygın bir kişiliğe ve nüfuzlu bir zaviye çevresine sahip olmuştur. Müritleri arasında önde gelenleri şu şekilde sıralayabiliriz: Sidi Abdülmecid, Abdülhadi el-İrâkî el-Huseynî, Ahmed es-Sakalî el-Hüseynî, Ali Kasarsa, el-Arabî b. Kebir et-Tuveyrî, Abdülkadir b. Hasan, Kasım ez-Zemmûrî, Abdülvahid el-Harîşî, Muhammed b. Abdilaziz es-Sanhâcî. 1151/1738 yılında vefat eden Ahmed Abbas, babasının yanına defnedilmiştir.¹³⁰⁰

6.3. Zerrûkiyye Şeyhleri

Zerrûkiyye, Ebü'l-Hasan eş-Şâzilî, Ebü'l-Abbas el-Mursî ve Süleyman el-Cezûlî'nin çizgisini devam ettiren bir tarikattır. Tarikatın kurucusu olan Ahmed ez-Zerrûk'un hayattayken kendisine ait herhangi bir zaviyesi bulunmamaktadır. O hizmetlerini ders verdiği medrese ile namazlarını eda ettiği camide yürütmüştür. Caminin bir köşesinde de kendisine ait bir hücresi bulunmaktadır. Bu hücresi de kütüphane niteliğindedir. Telif ve tasnif işlerini burada gerçekleştirmiştir. Kısmen sakin kaldığında tefekkür ve düşüncelere dalmıştır.

Ahmed Zerrûk'un vefatından yirmi yıl sonra, Mîsrâta Zaviyesi inşa edildi. 'Yâşîr'nin de *er-Rihle* isimli eserinde belirttiği gibi Zerrûk'un bağlıları ileri düzeyde çoğalınca, Ahmed Abdürrahim önce cami, belli bir süre sonra da "Zaviyetü Sidi Ahmed Zerrûk" adı verilen zaviyeyi bina etti. Bu zaviye, Libya beldelelerinde eğitim faaliyetlerini yürüten belli başlı eğitim kurumlarından biri hâline geldi. Zerrûk Zaviyesinin saygın konumu ve itibarı nedeniyle resmi makamlar zaviye çevresindeki halkı vergi ve yükümlülüklerden muaf tuttu.

Bir diğer Zerrûkiyye zaviyesi ise Tilîvân Zaviyesidir. Bu zaviye, Şeyh Zerrûk'a intisap eden Berânis kabilesine ait bir zaviyedir. Berânis kabilesi Fes ve Tâze arasındaki bölgede yaşamaktadır. Zaviyeyi Zerrûk'un müritlerinden ismini bilemediğimiz bir kişi inşa etmiştir. Ya da Zerrûk'un vasiyetini işiten ve kendisine ileri düzeyde saygı duyan kabilenin kendi gayretleri ile yapıldığını düşünebiliriz. Tilîvân Zaviyesinin temsilciliğini yapanlar Sidi Ahmed el-Hacc'ın çocuklarıdır.

Şeyh Zerrûk'a atfedilen üçüncü zaviye, Evlâd-ı Tarîf Zaviyesidir. Bu zaviye başkent Cezâyir'in çevresindeki Berûkiyye Mahallinde yer almaktadır.

¹³⁰⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 370-373.

Zaviyenin inşasına dair hiçbir ibare bulunmamaktadır. Bir grup Şaziliyye mensubu Şeyh Zerrûk’un hatırasına sahip çıkmakta ve orada onun eserlerini korumaktadır. Bu zaviyenin vefatından sonra Mısırâta’yı terk edip Cezâyir’e yerleşen, babasının ilmine varis olduğunu söyleyen ve tasavvufî şöhreti ile tanınan oğlu Ahmedü’l-Kebir’le bağlantısı olduğu görülmektedir. Bir diğer ihtimal ise Zerrûk-un iki öğrencisi Tahir b. Zeyyân el-Kostantînî ve Ebû Fâris Abdülaziz el-Kostantînî tarafından kurulmuş olabileceğidir. Her ikisi de onun samimi öğrencilerindendi. Burasının asıl kurucularının da onlar olduğu akla daha yatkın görülmektedir.

Bu üç zaviyenin dışında inşa edilen pek çok zaviye ile Mağrib ve Kuzey Afrika’nın değişik beldelerinde temsil edilen Zerrûkiyye Tarikatı, özellikle Tafellalt, Der’â vadisi, Fes, Merâkeş, Meknes, Tâze ve Tilemsen’de intişar etmiştir. Ahmed b. Abdüssadûk’a nispet edilen Sadûkiyye Zaviyesi, Şeyh Ebü’l-Kasım el-Gâzî’ye nispet edilen Gâziyye Zaviyesi, Şeyh Muhammed b. Nâsir ed-Der’î’ye nispet edilen Nâsiriyye Zaviyesi Zerrûkiyyeden neşet eden diğer meşhur tarikat zaviyeleridir. el-Mehdî el-Fâsî, hâlen yazma olan ve yazma nüshaları Rabat’taki Hızânetü’l-Âmme ve’l-Melekiyye’de bulunan *Tuhfetü Ehli’s-Sadikiyyeti bi-Esânîdi’t-Tâifeti’l-Cezûliyyeti ve’z-Zerrûkiyye* isimli eserinde bu yayılış seyrinden genişçe bahsetmektedir. Bu eseri Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî el-Hasanî *et-Tarfetü fi İhtisârut-Tuhfet* isimli eseri ile muhtasar hâle getirmiştir. Yazma olan bu eserin nüshası da Rabat’taki Hızânetü’l-Âmme ve’l-Melekiyye’de yer almaktadır.

Zerrûk’tan tarikatını doğrudan veya dolaylı olarak alan şarklı şahsiyetlerin başında, Abdülvehhâb b. Ahmed Ali eş-Şârânî (ö. 973/1565) gelmektedir. Zerrûkiyye Tarikatının çizgisinde ortaya çıkan bir diğer tarikat, Ebü’l-Hasan el-Bekrî (ö.909/1503)’nin kurucusu olduğu Bekriyye tarikatıdır. Kendisi bizzat Ahmet Zerrûk’a Mekke’de intisap etmiştir. Bekriyye Zaviyesi daha sonraki dönemlerde Fransız sömürgesine karşı gerçekleştirilen direniş hareketinde büyük rol oynamıştır. Muhammed b. Hasan Zafir el-Medenî (ö.1263/1847)’nin kurduğu Medeniyye zaviyesi de Zerrûk’un tesir halkası içerisinde yer almaktadır. Fes’in kuzeyinde el-Arabî ed-Darkavî’ye intisap eden Muhammed Zafir, daha sonra Darkâviyye halifesi olarak Medine’ye dönmüştür. ed-Darkavî’nin vefatından sonra Mısırâta’da yaşayıp orada vefat etmiştir. Kendisinden sonra oğlu Muhammed Zafir halifesi olup tarikatın gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Kuzey Afrika, Hicaz ve Türkiye’ye temsilci ve mukaddemlerini göndererek geniş tesir halkası vücuda getirmiştir. Bu zaviyeden neşet eden bir diğer tarikat Yeşrûtiyyedir. Yeşrûtiyye, Tunus’un Binzart kentinde dünyaya gelen Nureddin Yeşrûti tarafından kurulmuştur. Mısırâta’daki zaviyesinde Şeyh Medenî’ye intisap etmiştir.¹³⁰¹

¹³⁰¹ Kadir Özköse, “Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2008, c. XII, sy. 2, s. 158-157.

1. Ahmed ez-Zerrûk (ö. 899/1493): Merînîler Devletinin son dönemlerinde, Vattâsîler Devletinin ise kuruluş yıllarında yaşayan Ahmed ez-Zerrûk, özelde Fes ve Misrâta, genelde ise Mağrib ve Kuzey Afrika'nın seçkin tasavvuf önderlerinden biridir. Çalkantılı bir dönemde yaşamış olmasına rağmen, her bakımdan donanımlı bir şahsiyet hâline gelmiştir. Zamanın şartlarını iyi değerlendirmiş, olumsuzlukların üstesinden gelmiş, çağını iyi okumuş ve kendini yaşadığı coğrafyanın kurtuluşuna adanmıştır. Sosyo-ekonomik, kültürel ve politik buhranların aşılmasına katkıda bulunmuştur.

Fes'te dünyaya gelen, doğumunun akabinde anne-babasını kaybeden, on yaşına kadar ninesinin gözetiminde yaşayan, çocukluk yıllarını kunduracı çırağı olarak geçiren Zerrûk, on altı yaşından itibaren sanat eğitimini tamamlayıp ilmi tahsilini ilerletmeye çalıştı. Fes, Tilemsen, Cezâyir, Kahire ve Hicaz'da fıkıh, hadis, kelam ve tasavvuf eğitimi aldı. Dönemin seçkin şahsiyetlerinden bir bütün olarak istifade etti. Zahirî eğitimini tamamladıktan sonra tasavvufî eğitimini gerçekleştirdi. Fıkıh ve tasavvufu birleştirdi. Zahir ve batın bilgileri ile donandı. Tedris ve meşihat makamını birlikte sürdürdü.

Tasavvufî intisabını, Şaziliyenin iki önemli isminin elinde gerçekleştirir. İlk şeyhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî'dir. Seyr u sülûkunu tamamlayamadan şeyhine karşı mesafeli bir tutum sergiler. Şeyhinin özellikle siyasî hayata ilişkin yaklaşımına tavır koyar. Yaşadığı iç buhran, manevî boşluk ve fikrî tenakuz nedeniyle Fes'i terk edip Tilemsen'e gider. Kırk beş gün gibi kısa süreli gerçekleşen bu seyahatinde muhasebe yapma imkânı elde eder. Sağlıklı düşünmeye başladıktan sonra şeyhinin yanına döner, tepkisel tavrının yersizliğini fark eder ve yarım kalan sülûkünü tamamlar. Zerrûk'un ikinci şeyhi Ahmed b. Ukbe el-Hadramî'dir. Kendisi ile 876/1471 yılında Mısır'da tanışmış, sekiz ay kadar yanında kalmış ve samimi bağlılarından biri hâline gelmiştir. Hadrâmî'nin ilmi ve manevî mirasını elde ettikten sonra tarikatının halifesi olarak Hadramî tarafından Mağrib bölgesine gönderilmiştir.¹³⁰²

Tunus, Trablusgarb, Cezâyir ve Bicâye kentlerinde yedi yıl dolaşan Zerrûk, hem şeyhinin öğretilerini yaygınlaştırmaya hem de yeni bir vizyon kazanmaya çalışır. 879/1474 yılında Fes'e varır ve memleketinde dört yıl süreyle irşat ve tedris faaliyetlerini yürütür. Fakat muvaffak olamaz. Sergilediği uzlaşmaz tutum ve ulema ile cedelleşen tavrı nedeniyle şeyhi tarafından defalarca uyarılır. İrşat metodunda kendisini yeterli göremeyen Zerrûk, hem şeyhinden af dilemek hem de kendisinden gereğince istifade etmek arzusuyla 884/1479 yılında tekrar Kahire'ye gelir. 886/1481 yılına kadar şeyhine hizmet eder. Şeyhi tarafından çok özel mesajlarla halife olarak tekrar

¹³⁰² Özköse, "Ahmed Zerrûk", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sy. 2, s. 174-175.

Mağrib'e gönderilir. Sonunda Libya'nın Misrâte kentine yerleşen Zerrûk, burada büyük bir teveccühe mazhar olur. Sohbet halkasını genişletir, hizmet alanını yaygınlaştırır, bilimsel çalışmalarına hız verir ve bağlılarının kitleler halinde çoğalmasına neden olur. Şöhretinin zirvesindeyken 899/1493 tarihinde Misrâta'da vefat eder. Geride Mısır, Tunus, Libya, Cezâyir, Sahra, Fas ve Hicazlı çok sayıda öğrenci ve mürit bıraktığı gibi sayıları kırkı aşan fıkıh, kelam, hadis, tefsir ve tasavvufa dair çok kıymetli eserler kaleme alır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Usûlü'l-Kavâid fî't-Tarikati's-Sûfiyyeti*
2. *Ahkâmü'l-Hac*
3. *Îânetü'l-Müteveccihî'l-Miskîn ilâ Tariki'l-Fethi ve't-Temkîn*
4. *Usûlü't-Tarika*
5. *Usûlü't-Tarika ve Ususü'l-Hakika*
6. *el-Usûlü'l-Bedîatü ve'l-Cevûmiu'r-Rafiatü.*
7. *el-Üns fî Şerhi Uyûbi'n-Nefs.*
8. *Te'sisü'l-Kavâid.*
9. *Ta'lik ale'l-Buhârî.*
10. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim.*
11. *Tuhfetü'l-Mürîd.*
12. *Takyîdü fî Hasâisi Esmâillahi'l-Hüsnâ.*
13. *er-Rihletü*
14. *Ravzatü'l-Ezhâr.*
15. *Şerhu'l-Ğafikiyye.*
16. *Şerhu'l-Fatiha.*
17. *Şerhu'l-Hakimi't-Tirmizi.*
18. *Şerhu Hizbi'l-Berr.*
19. *Şerhu Hizbi'l-Bahr.*
20. *Şerhu'l-Hakâiki ve'd-Dekâik.*
21. *Şerhu'l-İrşâd.*
22. *Şerhu'l-Kasideti'd-Dimyatiyye.*
23. *Şerhu Akideti'l-Gazâlî.*
24. *Şerhu Delâilü'l-Hayrât.*
25. *Şerhu'l-Mebâhisi'l-Asliyye.*
26. *Şerhu's-Şerîşiyye.*
27. *Şerhu Kavâidi İyâz*
28. *Şerhu'l-Hikemi'l-Ataiyye.*
29. *Uddetü'l-Mürîdi's-Sâdik.*
30. *Teysîru'l-Merâm fî Şerhi Umdeti'l-Ahkâm.*
31. *Takyîdün fî Havâssi's-Şeyh ed-Dimyâtî.*
32. *Ta'lik alâ Tariki't-Tasavvuf.*
33. *el-Hafza.*

34. *Haşiyetü alâ Müslim.*
35. *Dua.*
36. *Risaletün fî Tahdîdi Mustalahi'l-Hadis.*
37. *Risaletün fî'r-Reddi alâ Ehli'l-Bidei'*
38. *Risâle.*
39. *er-Resâilü'l-Mısrâyye.*
40. *Risaletün fî Ahvâli't-Tasavvuf.*
41. *Risâletün fî Ahvâli'z-Zaman.*
42. *Risâltün fî'l-Va'z.*¹³⁰³

Hem ilmî hem de sûfî kişiliği ile tanınan Ahmed Zerrûk, hayatı boyunca, takvayı, sünnete ittibayı, yaratılmışlara bel bağlamamayı, iddialardan kaçınmayı, Allah'tan hoşnut ve razı olup O'na yönelmeyi şiar edinmiştir. Yaşadığı dönemin problemlerine doğrudan dikkat çeken Zerrûk, tasavvuf ehlinde gözüken kimi şahsiyet ve zümrelerin yanlış tutum ve seyrine eleştirel bir yaklaşım sergilemekten de kaçınmamıştır.

Zerrûk, varlık nazariyesinde mevcûdâtı adem ve nisbî olarak nitelendirmekte, eşyayı ilahi ilim, irade ve kudretin yansıması olarak izah etmektedir. Ona göre mevcudat, Hakk'ın Zât'ına birer işaretidir. Hakk'ın mevcudatı en mükemmel tarzda var etmesi ilminin zuhuru, yaratıklarını taayyün ettirmesi maişetinin zuhuru, nisbî varlıkları ademden vücuda getirmesi ise kudretinin zuhurudur.

Keşf, mükâşefe, ilm-i ledün, irfan, tezkiye, tahalluk, tahakkuk, tahalli ve tasfiye anlayışları ile ele aldığı marifet konusunu ise mükâşefe ile sûfinin Rabbânî sırları edinmesi ve varlığın hakikatine muttali olması şeklinde tanımlamaktadır. Hakk'ı gereğince tanımamızı, tüm masiva ve kötü huylardan arınmaya bağlamaktadır. İlahi tecelliye mazhar olacak bir kalbî donanım ermeyi öğütlemektedir. Ona göre, kişi zühdü şiar edinip her türlü alakalardan sıyrılmak suretiyle gönül hanesini mamur kılar. Bunun sonucunda ilahi tecelliler, ilahi hikmet ve marifetler de kalbinde yer edinmeye başlar. Marifete ulaşmak için kalbin tasfiyesi kadar nefsin tezkiyesi, akıl aydınlanması ve zihin berraklığı da önemlidir. Zerrûk, marifet nazariyesini aklı devre dışı bırakmadan basirete dayalı bir olgu olarak telaki etmektedir.

Varoluş seyrini gerçekleştirebilmek ve marifetle donanabilmek için güçlü bir tasavvufî eğitimden geçmeyi öngören Zerrûk, seyr u sülûk sisteminin temeline mürid-mürşid ilişkisini yerleştirir. Tasavvufun tecrübî bir ilim olduğu gerçeğinden hareketle kâmil bir şeyh arayışını temel ittihaz eder. Talim, terbiye ve hırka şeyhleri edinmenin gereğini ortaya koyduktan sonra Zerrûk, mürşide duyulan gereksinimin temel gayesini, nefsin ıslahı olarak

¹³⁰³ Özköse, "Ahmed Zerrûk", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sy. 2, s. 156-157.

görmektedir. Hakikat arayışına koyulan isimlerin ciddi bir nefis terbiyesinden geçmesini olmazsa olmaz şeklinde değerlendirir. Nefis ıslahı ve tezkiyesinin ancak sohbetle husule geleceğini, kişinin âriflerle yoldaş olmasını tavsiye eden Zerrûk, sohbetin erdiriciliği, yetiştiriciliği, tamamlayıcılığı üzerinde durmaktadır. Evrâdı olmayanın varidatı bulunmaz gerçeğinden hareketle Zerrûk, müritlerinden evrâd ve ezkârı şiar edinmesini ister, zikrin kazanımlarına dikkat çeker.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Fes’te doğup Fes, Meknes, Tilemsen, Bicâye, Cezâyir, Trablusgarp, Kahire ve Hicaz’da yetişen, Mağrib’de, özellikle de Misrâta’da irşad hizmetinde bulunan Zerrûk, on beşinci yüzyıl Kuzey Afrika ve Mağrib halklarının umudu hâline gelmiştir. Sosyal çalkantılar, siyasal buhranlar ve ekonomik sıkıntılar karşısında halkların geleceğe umutla bakmasını, her türlü kaos ortamının giderilmesini ve kültürel hayatın canlı tutulmasını öngörmüştür. Bireysel ve toplumsal buhranların üstesinden ancak sağlıklı bireyler sayesinde gelinebileceğini zikretmiştir. Sağlıklı din anlayışını biatlerden uzaklaşıp sünnete uymakta, toplumsal barışın adresini tasavvufî neşe ve zevkin idrak edilmesinde, geleceğin inşasını ilim ve fikir adamlarının sorumluluğunda görmüştür. Eşyanın esaretine bürünmeden mevcudatı var kılan Hakk’ın tanınmasını, Hakk’ın idraki için de kendi gerçekliğimizin farkında olmamızı ve nefsinizi tanımamızı, güçlü bir nefis eğitimi ile her an Hakk’ın zikrine bürünmemizi tavsiye etmektedir. Zerrûk’un hayatı bir bütün olarak değerlendiren, olaylara üst perdeden bakan, insanın gerçekliğine dikkat çeken yaklaşımlarını, günümüz insanının buhranlarına da ışık tutacak evrensel gerçekler olarak değerlendiriyoruz.¹³⁰⁴

Zerrûk’tan istifade eden kitleler iki kısma ayrılmaktadır: Bir grup kendisinden ilim ve tarikat eğitimi alan, çoğunluğu ilim taliplileri olan öğrencilerdir. Diğer grup ise günlük hayatlarında tatbik etmek üzere kendisinden sadece tarikat eğitimi alan hac yolcuları ve ticaret erbabıdır. Değişik belde-lerden gelen öğrenci ve müritleri Misrâta’da yekün bir kitle teşkil ediyordu. Geniş kitleler halinde derslerine katılan öğrenciler, evinin yanındaki mescitte namaza müteakip derslerini dinlerlerdi. Müritlerinden önde gelenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Abdullah el-Mağrâvî: Mağrib halifesidir. Kitap ve sünnete dayalı tasavvuf anlayışını telkine çalışmış, tarikata müntesip çok sayıda derviş, dost ve mühibban kazanmıştır.
2. Ebû Ali Mansur b. Ahmed el-Becâî: Zerrûk ile Bicâye’de tanışmış ve kendisine burada intisap etmiştir. Vefatına kadar Zerrûk’a eşlik etmiştir. Mansur vefat ettiğinde de şeyhinin yanına defnedilmiştir.

¹³⁰⁴ Özköse, “Ahmed Zerrûk”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sy. 2, s. 176-177.

3. Abdurrahman el-Fâsî (ö. 959/1551-52).
4. Abdülvehhâb ez-Zekkâk (ö. 961/1554).
5. Zerrûku's-Sağîr adıyla tanınan Tahir b. Ziyât ez-Zevâvî (ö. ?).
6. Muhammed Ebû'l-Fazl Harûfû'l-Kirâm et-Tunusî (ö. 966/1558).
7. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Cum'ati'l-Hebtî (ö.930/1524)
8. Abdülvâhid el-Venşerîsî (ö. ?)
9. el-Harûbî el-Cezâirî (ö.963/1556)
10. Ebû Muhammed Abdurrahman el-Kantarî es-Süfyânî el-Fâsî (ö. 956/1549)
11. Ahmed Mencûr (ö.955/1548)
12. es-Senîni (ö.959/1552)
13. Ebû'l-Abbâs el-Kastallânî.
14. Şemseddin Muhammed b. Hasan el-Lükânî (ö.953/546): Kahire'deyken Zerrûk'la tanışmış, daha sonra Libya'ya gidip Misrâta'da kendisine bağlanmıştır. Vefatına kadar kendisine eşlik etmiştir. Zerrûk-tan sonra halifesi sıfatıyla medresesinin ve vefatından sonra inşa ettiği zaviyenin sorumluluğunu üstlenmiştir. Kendisinden ilim erbabı tahsil görmüş, Mısır uleması da kendisinden istifade etmiştir. Onun sağ kolu işlevini gören şahsiyet ise kardeşi Hasan el-Lükânî (ö.958/1551)'dir.
15. Nasiruddin Hasan el-Likânî (ö. 958/1551).
16. Ebû Muhammed Ali el-Harûbî et-Trablûsî.
17. Ebû Abdillâh Muhammed el-Harûbî (ö. 963/1556).
18. Muhammed b. Abdirrahman el-Hattâb er-Ruaynî (ö. 945/1538)
19. Ebû'l-Berekât b. Muhammed el-Hattâb er-Ruaynî
20. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yusuf er-Râşidî.
21. Ebû'l-Hasan el-Bekrî el-Mısırî: 894/1489 yılındaki ikinci ve son haccında Zerrûk'un yetiştirdiği ve tanıştığı öğrenci ve müritleri arasında en meşhurudur. Mısır'da Zerrûkiyyenin kollarından biri olarak faaliyet yürüten Bekriyye tarikatının kurucusudur.
22. Ebû's-Seâdât Muhammed İbn Ebî'l-Kasım Ahmed Mekkî (ö. 929/1523).
23. Ahmed eş-Şernûbî (ö.994/1586).
24. Abdülkerim el-Bermûnî (ö.990/1582).¹³⁰⁵

2. İbrahim b. Ahmed ez-Zevâdî (ö. 961/1554): Saygın bir şeyh, seçkin bir veli, kendini Hakk'a adanmış bir abid, Allah'tan gayrı her şeye karşı ilgisiz, zâhid bir isimdi. Aslen Tunuslu olmakla birlikte vefat edene kadar yaşayacağı Fes kentine göç etti. Velayet ve irfan ehli şahsiyetti. Şanı yüce, kadri yüksek bir isimdi. Meşayih-ı kirâm ile buluşmak ve onlardan gereğince istifade edebilmek için son derece iştiyaklı bir şahsiyetti. Bizzat kendisinin ifa-

¹³⁰⁵ Özköse, "Ahmed Zerrûk", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sy. 2, s. 155-156.

desine göre 35 şeyhe hizmet etti. İntisap ettiği ilk şeyhi, o dönemin seçkin isimlerinden Sidi Ahmed İbn Arûs et-Tûnusî’dir. Şeyhine karşı hürmeti sonsuz ve itimadı tamdı. Manevî açılımlarını bu şeyhinin elinde gerçekleştirdi. Daha sonra Ebû’s-Sırrî Mansûr ez-Zevârî et-Tûnusî’ye intisap etti, şeyhine olan uzun süreli bağlılığından dolayı kendisine de ez-Zevârî nisbesi verildi. Ahmed b. Ukbe el-Hadramî, Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî ve her ikisinin de müridi olan Ahmed ez-Zerrûk’a da hizmet etti. Merâkeş’te Şeyh Debbâğ ile karşılaştı, Ahmed ed-Debbâs, müridi Ali b. Meymûn ve Ahmed b. Yusuf er-Rüşdî el-Milyânî’den de istifade etti. Kendisine ait çok sayıda kerametten ve kendisinin güçlü tesir halkasından bahsedilmekte idi. Çok sayıda müntesip ve muhibbanı bulunmakta idi. Vefat vakti yaklaştığında sevenleri ve bağlılarından Sidi Abdurrahman el-Meczûb’a tabi olmalarını ve ondan gereğince istifade etmelerini istedi. el-Meczûb’a; Mağrib’de tavsiye edebileceğimiz senin gibi birini görmedim demiştir. Yaklaşık 825/1422 yılında doğmuş, 961/1554 yılında da Fes’te vefat etmiştir. Vefat ettiğinde yüz otuz altı yaşında idi. Bâbü’l-Ceyse mezarlığındaki Şeyh Muhammed b. Hasan’ın kabri yakınına defnedilmiştir.¹³⁰⁶

3. Muhammed b. Ali el-Harûbî et-Trablusî (ö. 962/1555): Cezâyir’e yerleşip burada vefat etmiştir. Hadis, fıkıh ve tasavvuf ilimlerinde yetişmiş isimlerdendir. Tasavvuf, ezkâr ve evrâda dair eserleri vardır. İbn Ataulah el-İskenderî’nin *el-Hikem*’ine yazdığı şerh ile Ebû Amr el-Kastâlî el-Merâkeşî’ye reddiye tarzında hazırladığı risalesi bunlardan ikisidir.

961/1554 tarihinde Merâkeş’e geldiğinde Sultan Muhammed Mehdi eş-Şeyh ile Osmanlılar arasında çatışmanın olduğunu ve ortamın sıkıntılı bir hale büründüğünü görür. Sultan kendisine saygıda bulunur ve kendisinden faydalanmak ister. Şeyh Ebû Amr’a gönderdiği risalesinde tarikata giren kişinin saçlarını tıraş etmeye kalkışmasına itiraz eder ve bu durumun bidat olduğunu söyler. Şeyh Ebû Amr, “*Ama Şeyh Cezûlî böyle yapmaktaydı*” diye cevap verince, o; “*Bu durum kendisi için bir izin ve ruhsat olabilir. Fakat sizin genelinizi bağlamaz. Peygamberin bireysel uygulamaları genele şamilken bir velinin özel hareketi umuma şamil kılınmaz*”, der.

Ebû Amr’a yönelik hazırlanan risalesinde daha pek çok meselede yanlış kanaatlere karşı çıkar. Kendisinin Cezâyir’de Kur’ân tefsiri hazırladığından da bahsedilmektedir.

Cezâyir’de hatiplik hizmetinde bulunmuş ve kitap koleksiyonuna önem vermiştir. Kendisinin Osmanlı idareciler katında saygın bir konumu bulunmaktadır. Osmanlı yetkililer onu Osmanlı Devleti ile Sultan Muhammed Mehdi Şerif Hasenî arasında iki defa elçilik görevi ile görevlendirmişlerdir. Mağrib’e geldiğinde pek çok kişi kendisinden istifade etmiş ve ders almıştır.

¹³⁰⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 179-180.

Fes'e vardığında 959/1552 tarihinde Muhammed Hadarî el-Vizrevâlî'ye icazet vermiştir. Merâkeş'e gittiğinde ise kütüphanedeki bilimsel kaynakları tetkik etmiştir.¹³⁰⁷ Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî, Ahmed b. Ahmed Zerrûk, Ömer el-Atâvî er-Râşidî, Muhammed İbn Merzûk, İbn Zekeriya el-Miğrâvî, Abdurrahman es-Süâlebî, el-Harûbî, Muhammed b. Yusuf es-Senûsî, İbrahim et-Tâzî ve Muhammed b. Vâzih eş-Şelbî onun ders aldığı, ilimlerinden istifade ettiği, kendilerine hizmet ettiği ve icazet almaya hak kazandığı hocaları ve şeyhleridir. 962/1555 tarihinde yakalandığı veba hastalığından dolayı vefat etmiştir.¹³⁰⁸

4. Muhammed b. Abdurrahman el-Vizrevâlî (ö. 10/16. yy): İbnü'l-Fakira adıyla tanınan el-Vizrevâlî, aşka dair eserler kaleme almıştır. Ebû Amr el-Merâkeşî'nin mürididir. Ahmed Zerrûk'un halifesi Muhammed Harûbî'den Zerrukiyye vazifesini almıştır. 10 ayrı kıraat üzerine Kur'ân dersleri almıştır. İlim erbabındandır. Fes'te ilim meclislerine devam etmiştir. Şeyhi Ebû Amr'ın vefatından sonra şarka gidip Mekke'de vefat edene kadar mücavir hayatı yaşamıştır. Şeyh Şatıbî ile özel sohbetleri olmuştur. Keşf ve feraseti açık insandır. Şeyhi Ebû Amr'ın menâkıbına dair *Şemsü'l-Kulûb li-küllî Mahbûbin* isimli eseri telif etmiştir.¹³⁰⁹

5. Muhammed b. Abdillâh es-Sûsî el-Merâkeşî (ö. 1077/1667): Sûs kentinin Temmelet beldesindedir. Babası Sidi Abdullâh âlim ve nâsik bir şahsiyettir. Oğlunun ilim tahsilini en güzel şekilde gerçekleştirmesine çaba gösterdi. Tabiat olarak ibadet, tebettül, takva ve verâya meyilli idi. Babasında Zerrûkiyye vazifesini aldı. *Mesâilü's-suğrâ fi't-tevhîd*, *Mesâilü'r-risâle*, *Mesâilü Halil* eserlerine vukufiyeti vardı. Tefsir ve hadis eğitimi aldı. Sürekli kabristanlıklarını dolaşır, daima az yer, sürekli zikrederdi. Son derece verâ sahibi idi. Kur'ân okumaya son derece düşküdü. Merâkeş'e geldiğinde de bu hâlini sürdürdü, etrafında mânâ erbabı teşekkül etmeye başladı. Sülûk ve cezbe usulünü birlikte gerçekleştirmeye çalıştı. Mevâsîn'deki camide gerçekleştirdiği derslere devam edenler arasında Ali el-Akkârî, el-Merğîsî, Muhammed b. Muhammed b. Said yer almaktaydı. Şeyhte ehlibeyt sevgisi üst düzeydeydi.

Muhammed es-Sûsî'nin Merâkeş'teki namı dilden dile dolaşıp şöret kesbedince Hanedanlık tarafından da yakın takibe alınmıştır. Kendisi sara-ya getirilip *"Velayetinizin delili nedir?"* diye sorgulanmıştır. O da; *"Kişinin velayeti edebi ile belli olur. Veli şahsiyetlerin su-i edepte bulunması söz konusu değildir. Kitap ve sünnete sadakat gösterirler."* cevabını vermiştir. Bir süre daha sultan tarafından gözetim altında tutulduktan sonra serbest bırakılmıştır.

¹³⁰⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 129-130.

¹³⁰⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 130.

¹³⁰⁹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 183-185.

Hicaz'a gitmek üzere Merâkeş'ten ayrılan Muhammed es-Sûsî, Haremeyn'de sekiz sene mücavir olarak kalmış, burada Hint, Irak, Suriye, Yemen, Hicaz uyruklu pek çok mürit ve öğrenci kitlesi yetiştirmiştir. Buradaki müritleri Mağrib'deki taraftarlarından daha fazla olmaya başlamıştır. Ahmed el-Vellâlî, Muhammed b. Said es-Sûsî el-Merğîsî ve oğlu, Abdüsselâm el-Meşîş'in neslinden gelen ve Harem'de mücavir hayatı sürdüren Muhammed b. Abdilhadi, Ahmed b. el-Hac el-Fâsî, Ahmed b. Said el-Kansûsî, Sidi el-Akkârî'nin de öğrencisi Muhammed b. Abdirrahman es-Savmeî, Tayip İbnü'l-Misnâvî ed-Dellâî onun ashâbındandır.

Ahmed b. Yakup el-Vellâlî, Mekke'de şeyhi ve müritleri hakkında *Mebâhusü'l-Envâr fî Ahbâri bazi'l-Ahyâr* isimli eserini kaleme almıştır. Mekke'ye yerleştikten sonra bazı tüccar müntesipleri tarafından hibe edilen Mekke'deki evinde 1077/1667 yılında vefat etmiştir.¹³¹⁰

6.4. Sa'dîler Döneminin Diğer Seçkin Sûfleri

Cezûliyye, Zerrûkiyye ve Fâsiyye tarikatları, Sa'dîler döneminin en güçlü tasavvuf zümreleriydi. Fakat o dönemin Mağrib'indeki tasavvuf erbabı sadece onlardan ibaret de değildi. Farklı tasavvufî neşve ve ekole mensup isimler yer almaktaydı. O nedenle biz de bunlardan birkaçını burada değerlendirmek istiyoruz.

1. Muhammed b. Yusuf et-Tâmulî es-Sûsî (ö. 970/1562): Mağrib fukahalarından ve Hanedanlığın hocalarındandır. Edebî kişiliği ön plana çıkmaktadır. Belagati güçlü bir şahsiyettir. Kıraat ilminde saygın bir isimdir. Fes'te Hasan ed-Derrâvî, Muhammed b. Yusuf et-Terğî ve Muhammedü's-Sağir el-Müstaganemî gibi şahsiyetlerden eğitimini almıştır. Kendisinden istifade eden seçkin şahsiyetlerin isimlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz: Abdülaziz ez-Zeyâtî, Abdurrahman İbnü'l-Kadı, Muhammed b. Said el-Merğîsî, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed er-Rahmânî. 24 Rebiülevvel 970/21 Kasım 1562 tarihinde vefat etmiştir.¹³¹¹

2. Hasan b. Ali b. İbrahim ed-Der'î (ö. 979/1572): Salih, zâhid ve verâ sahibi bir velidir. Gece gündüz her daim Peygamber Efendimize çokça salât u selam getiren bir şahsiyettir. Rüyalarında sık sık Peygamber Efendimizle mülaki olmuştur. İcazetini, Ali b. İbrahim ve Ebû Ömer el-Filâlî'den almıştır. (قل الله ثم نرهم في خوضهم يلعون) ibaresini dilinden düşürmezdi. 29 Ramazan 979/14 Şubat 1572 tarihinde vefat etmiştir.¹³¹²

3. Ahmed b. Ali es-Sanhâcî ez-Zemmûrî (ö. 1001/1593): 917/1511 yılında İspanyolların Azmûr'u işgalleri üzerine, dedesi ve babası Fes'e göç

¹³¹⁰ el-Kâdirî, *Neşru'l-mesânî*, c. I, s. 269; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 295-302.

¹³¹¹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 266-274.

¹³¹² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. III, s. 148.

eden Ahmed b. Ali es-Sanhâcî, 930/1524 yılında dünyaya geldi. Fes kentinin önde gelen âlim ve şeyhlerinden biri idi. Yedi kıraat üzere Kur'ân okuyup Kur'ânî ilimlerdeki ihtisasını tamamladı. Tefsir, hadis, edebiyat ve Arap dilinde yetkin bir isimdi. Karaviyyin Üniversitesinde tefsir dersleri verirdi. İbnü'l-Hâcib el-Ferî'nin *Muhtasar* ile İbn Malik'in Teshîl'ini ezberlemişti. Kendisine ait çok sayıda şiiri vardı.

Sultan Ahmed Mansur'un daveti üzerine Merâkeş'e geldi ve sesinin güzelliği ve hıfzının kuvveti nedeniyle teravih namazlarını kıldırması istendi. Sultan kendisine beş bin vakfiye, Merâkeş'te bir bahçe ve ekili araziler bahışladı.¹³¹³

el-Yesitnî, İbn Mûcber, Ebü'l-Kasım b. Muhammed b. İbrahim ed-Dükkâlî gibi seçkin isimlerden, Mısır'da Necmeddin Muhammed b. Ahmed el-Gaytî'den icazet alan Ahmed b. Ali es-Sanhâcî'den de Ahmed İbnü'l-Kadî, Ebü'l-Abbas b. Muhammed İbn Celal, Ebü'l-Hasan b. İmrân, Ali b. Zübeyr, Ali İbn Kalun, Yusuf Sebü'l-Kasrî, Ali b. Arabî gibi çok sayıda kişi icazet almıştır.¹³¹⁴

es-Sanhâcî, sözlerinin tatlılığı, konuşmasının akıcılığı, hafızasının sağlamlığı ve anlayışının inceliği ile tanınırdı. Şiirleri hiç de azımsanamayacak derecededir. Edebî yorumları değişik bir boyut arz etmektedir.¹³¹⁵

Ahmed b. Ali es-Sanhâcî, Sidi Rıdvan'ın yanına gidip dervişleri ile teşekkül ettiği zikir meclisine katılır. Meclis dağıldıktan sonra Şeyh Rıdvan ile konuşur. Şeyh Rıdvan onun bu sözlerinden hoşlanmaz. Hatta kendisine çirkin sözlerle cevap verir. Ahmed b. Ali es-Sanhâcî, "Bu Şeyh kendini beğenmişin biri. Ondan hayır gelmez" deyip bu şeyhin gözünden düştüğünü beyan eder. Fakat bir süre sonra Şeyh Rıdvan'ı rüyasında görür. Elindeki bir değnekle kendisini tehdit eder. Kendisini azarlar ve yanlış düşündüğünü söyler. Ahmed b. Ali es-Sanhâcî'ye; "Şu kalbindeki ilim olmasa bu değnekle seni dövcektim" der. Uykusundan uyanan es-Sanhâcî, elini vicdanına koyar, gördükleri muvacehesinde irkilip istiğfarda bulunur, Allah dostlarına kem gözle baktığı için Allah'a tövbe eder.¹³¹⁶

es-Sanhâcî, 01 Recep 1001/03 Nisan 1593 tarihinde Fes'te vefat etti. Cenazesine Fes fukahası ve sayısız halk kitlesi katıldı. Fes semtlerinden ed-Devh mervkiindeki Sidi Ebû Abdillah el-Hayyât'ın ravzasına defnedildi.¹³¹⁷

4. Muhammed b. Kasım el-Kassâr (ö. 1012/1603): Aslen Endülüslü olup Gırnata'dandır. 897/1492 yılında Gırnata, Avrupalıların istilasına maruz kalınca, dedesi Gırnata'dan göç etmiştir.

¹³¹³ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 248-249.

¹³¹⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 249.

¹³¹⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 249.

¹³¹⁶ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 249.

¹³¹⁷ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 249.

Muhammed b. Kasım el-Kassâr, akli ve nakli ilimlerde zamanının öncüsü olacak şekilde güçlü bir eğitim almıştır. Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî, Ahmed b. Yusuf el-Fâsî ve kardeşi Muhammed Arabî, Abdülvahid İbn Âşir el-Kirâm, Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dellâî, Abdullah b. Ali b. Tahir el-Hasenî es-Sicilmâsî, Hasan b. Yusuf b. Mehdî ez-Zeyyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Makrî et-Tilemsânî gibi çok sayıda âlim şahsiyetten eğitim almıştır.¹³¹⁸

el-Kassâr, hadis sahasında uzman bir isimdi. Hadis konusunda Rıdvan b. Abdillâh'ın yanında yetişti. Fes müftüsü ve Karaviyyin Camii hatibi Yahya b. Muhammed b. Muhammed es-Serrâc 1007/1599 yılında vefat ettiğinde Muhammed b. Kasım el-Kassâr Merâkeş'te idi.¹³¹⁹

Mevlây Ahmet Mansur'un fermanı ile Fes'e gelmiş, o günden itibaren de vefat edene kadar kendisine tevdi edilen Fes müftülüğü ve Karaviyyin Camii hatipliği görevini yürütmüştür.

el-Kassâr, o asırda Mağrib'in muhaddisi kabul edilmiştir. Daima huşu ve haşyet içerisinde olmuş, her daim gözü yaşlı bir tutum sergilemiştir. Ölümü ciddiye alan, vaaz ve nasihatlerinde candan tavır sergileyen bir isimdir. Sürekli ilmî oturumlar gerçekleştirip faydalı olmaya çalışmıştır. 939/1533 yılında dünyaya gelen Muhammed b. Kasım el-Kassâr, 1012/1603 yılında Merâkeş'e giderken İbn Sâsî Zaviyesinde vefat etmiştir.¹³²⁰

5. Ahmed b. Ebi'l-Kasım eş-Şa'bî el-Herevî ez-Zemrânî (ö. 1013/1604): Ahmed b. Ebi'l-Kasım, önce Ali b. İbrahim'in yanında yetişti. Onun vefatından sonra Ahmed b. Ali ed-Der'î'nin meclisine devam etti. O bu zatın yanında ilim, amel ve hâli bir bütün olarak gerçekleştirmeyi öğrendi. Gece gündüz hayatını Hakk'a kulluğa adanmıştı, zikir, tilavet ve öğretim faaliyetleri ile meşguldü. Kaleme aldığı eserlerini bizzat kendisi kitlelere okuturdu. Sohbetlerinde yeri gelince salihlere dair hikâyelere sık sık yer verirdi. Çoğu zaman da tarihî olaylara telmihte bulunurdu. Farklı diyarlardan gelen insanlar kendisini ziyaret ediyordu. Cuma namazlarını kıldığı Kutubiyyun Camiinde cemaat elini öpebilmek için izdiham oluşturur ve duasını almaya çalışırdı. ez-Zemrânî'nin Tâdile'de bir zaviyesi vardı. Burada sürekli yemek pişirilirdi. Çocuklarından bir kısmını sünnetini devam ettirmek üzere orada bırakıp kendisi Merâkeş'e gitti. Kuşeyrî'nin *Risâle*'sini, İbn İbâd'ın *et-Tenbih*'ini, Gazâlî'nin *el-Minhâc*'ını ve es-Sâhilî'nin *el-Buğye*'sini ömrü boyunca elinden bırakmadı. Gazâlî, İbn Abdilmünim, İbn Musa es-Simlâlî, Sidi

¹³¹⁸ el-Kâdirî, *Neşru'l-mesânî*, c. I, s. 12; el-Merâkeşî, *Safve*, s. 16; el-Kettânî, *Selvetu'l-enfâs*, c. II, s. 63; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 208-217.

¹³¹⁹ el-Kâdirî, *age.*, c. I, s. 12; el-Merâkeşî, *age.*, s. 16; el-Kettânî, *age.*, c. II, s. 63; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 208-217.

¹³²⁰ el-Kâdirî, *age.*, c. I, s. 12; el-Merâkeşî, *age.*, s. 16; el-Kettânî, *age.*, c. II, s. 63; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 208-217.

Ya'za el-Cezûlî'den istifade etti. 1013/1604 yılında vefat etti.¹³²¹ Onun belli başlı eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Sirâcü'l-Bâhis*. Üç cilttir. Muhtasarı ve muhtasarının muhtasarı vardır.
2. *ed-Dürarü'n-Nefise fî Fedâili'l-Ediyeti's-Şerifeti*.
3. *Lübâbü'l-Lübâb fî Muâmeleti'l-Meliki'l-Vehhâb*. Muhtasarı iki cüz halindedir. Tek cilt halindedey muhtasarının muhtasarı bulunmaktadır.
4. *ez-Zehratü'l-Münîfetü fî Fedâili'l-Vesîleti'l-Kâfiyeti*.
5. *Bidâyetü'l-Mürîdi'l-Mukdâm ve Mukaddemâtü'l-Ahlâm fî Tahkiki Mebâdii'l-İslâm*.
6. *Tashîhu'l-Bidâyeti ve Tahkiku'n-Nihâyeti*.
7. *Matlau'l-Envârî's-Seniyyeti fî Bazî Meânî'l-Hikemi'l-Atâiyyeti*. Dört ciltlik bir eserdir. Muhtasarı iki cilt halindedir. Tek cilt halinde de muhtasarının muhtasarı bulunmaktadır.
8. *Bidâyetü'l-Mürîd fî'l-Ceddi ve'l-Mücâhedeti ve Tahkiku'l-Murâkabeti ve'l-Müşâhedeti*.
9. *Nüzhetü'n-Nâzirîn ve Misbâhu's-Sâlikîn ve Şemsü'l-Ârifîn*.
10. *Miftâhu'-s-Saadeti*.
11. *Nûru'l-Misbâh fî Fedâili Hızbi'l-Fellâh*.
12. *Netâicü'l-Efkâr*.
13. *Nasihâtü'z-Zaîf er-Râğîb fî Zirveti'l-Münîf*.
14. *Vesîletü's-Sadîk yesülü bihi li-Kâbeti't-Tahkîk*.
15. *Ganîmetü'd-Dehr*.
16. *Şemsü'l-Merâsim fî Marifeti'l-Veli ve Hakikati'l-Velâyeti ve'l-Kutbi ve'l-Ğavsî ve'l-Hâtem*.
17. *İnşâdü's-Şerîd ilâ Makâmâti Hakâiki't-Tefrîd*.
18. *el-Vesîletü'l-Kâfiyetü li-men erâde en yehtimellahu lehü bi'l-Afiyeti*.
19. *Hızbü'l-Mürîdi'l-Hâzik*.
20. *Hızbü'l-Fethi'l-Müstebîn*.¹³²²

6. Ahmed b. Abdillâh İbn Ebî Mahallî el-Feylâlî et-Tistâvutî el-Abbâsî (ö. 1022/1613): Önde gelen muasavvıf fakihlerdendir. Şeyh Yavsî *Muhâdarât*'ında emr-i bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker vazifesini terk etmenin âfetlerini anlatırken, bu konuya en titiz tarzda eğilen ismin Ahmed b. Abdillâh İbn Ebî Mahallî olduğunu söylemektedir. İbn Ebî Mahallî, 967/1560 tarihinde Sicilmâse'de doğmuştur. Benî Abbâs kabilesine müntesiptir. Kabile Sicilmâse'de, Kadı Zaviyesinin halkı olan Evlâd-ı İbn Yesa' adıyla tanınmaktadır. Hz. Abbas b. Abdilmuttalib'in soyundan geldiği söylenmektedir ama İbn Haldun'a göre Abbasilerden Mağrib'e gelen olmamıştır. İdrîsîler ve Ubeydilerin hâkim olduğu bölgeye Abbâsîler gelememişlerdir. Annesi ken-

¹³²¹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 281.

¹³²² Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 278-279.

disine hamile iken bölgenin veli şahsiyetlerinden Ali b. Abdillah es-Sicilmâsi’yi görür, kendisine bir bardak süt ikram eder, Hazret de doğacak yavrusunun ilim, hakikat ve din yolunda seçkin bir isim olması için dua eder. İbn Ebî Mahallî, ilk eğitimini babasından alır. 980/1572’li yıllarda ilim tahsili için Fes’e gider. Avrupalıların Vâdü’l-Mehâzin’i işgal ettikleri tarihe kadar beş yıl süreyle Fes’te kalır. Gelişen işgal süreci içerisinde halk tedirgin olur, her tarafı dehşet ve korku kaplar. Böylesi bir ortamda o da şehirden ayrıлып daha emniyetli yer olan Sahra istikametine gider. Kerîkere’ye varır, burada *er-Risâle*’yi ezberler. Ebû Ya’za’nın kabrini ziyaret eder. Bu ziyareti esnasında Allah’tan ilimde rusûh derecesine ulaşmış âlimlerden olmayı niyaz eder. Batılıların mağlup olup Mansur’un hâkimiyeti sağlaması üzerine korku ve dehşet ortamı kaybolur. Bunun üzerine o da Fes’e geri döner. Fıkha ilgi duyar. Önceleri pek sıcak bakmadığı, zamanının dervişlerini sapıklık üzere olduğu iddiasına sahip olan İbn Ebî Mahallî, gözünün önündeki perdeler kalktıktan sonra Muhammed İbn Mübarek ez-Za’rî’nin zaviyesine devam eder. Şeyhinden çok etkilenir ve şeyhi hakkında; *“Allah’ın fazlı ile kendisini tanımamış olsaydım helak olurdum. Şayet onun rehberliği olmasaydı yolunu şaşırarlardan olurdum”* tespitinde bulunur. 18 sene şeyhi Muhammed İbn Mübarek ez-Za’rî’ye hizmet eder. Şeyhinin emri ile memleketi Sicilmâse’ye gönderilir. Onların kurtuluşu senin elinle olacaktır diye vazifesinin büyüklüğünü hatırlatır. Asa, hırka, sarık ve tesbihini vererek hilafet görevi ile vazifelendirilir. Memleketine gittikten sonra da şeyhini on bir kez ziyaret etmiştir. Şeyhinin vefatından sonra üç yıl boyunca kendisini boşlukta hissederek. Kendini toparladıktan sonra Ahmed Mencûr, Ahmed Baba es-Sûdânî, Salim es-Senhûrî gibi meşhur şeyhlerden de istifade eder. Haccını eda eder ve daha sonra tekrar Mağrib’e döner. Evlad-ı iyalini toplayıp Vadi-yi Sâvi-re’ye yerleşir.¹³²³

Kabile şefleri ve bölge idarecileri ile mektuplaşmaya başlayan İbn Ebî Mahallî, onlara iyiliği emredip onlardan sünnete uygun davranmalarını ister. Kendisinin Fatımî Mehdisi olduğunu söyler, kendisine tabi olanların kurtulacağını, kendisine muhalefet edenlerin çok berbat bir konuma geleceğini dile getirir. Taraftarlarına; *“Sizler sahabe-i kirâmdan dahi daha üstünsünüz. Zira onlar hakikatin temayüz ettiği zamanda ortaya çıkmışken, sizler ko-kuşmuş bir zamanda ortaya çıkıp hak ve hakikati savunmaktasınız”* der.

İbn Ebî Mahallî’nin taraftarları her geçen gün artmakta, insanlar akın akın etrafında halkalanmaktaydı. İnsanlar arasında yaygınlaşan kötülüklerin ortadan kaldırılması için ayaklanma zamanının geldiğini düşünüyordu. Mansur’un çocukları saltanat kavgasına bürünecekler, halkın nazarında itibarlarını kaybedecekler, derdi. Onların üzerine ağır bir darbe

¹³²³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 286-290.

vurmak ve şevketlerini kırmak gerektiğini düşünürdü. Sonunda Sicilmâse'de isyana kalkıştı. Halife Zeydan'ın Sicilmâse Valisi 4.000 kişilik ordusuyla 400 kişilik İbn Ebî Mahallî'nin taraftarlarını bastırmaya çalıştı. İki ordu karşılaştığı zaman, İbn Ebî Mahallî taraftarları adeta zafere şartlanmış durumdaydılar. Şeyhlerine silahların tesir etmeyeceği ve kimsenin onu durduramayacağı kanaatine sahiptiler. Onun Sicilmâse'ye hâkim olmasıyla şehirde kötülük namına hiçbir şeyin kalmayacağını, adaletin hakim olacağını, Şeytanın bölgede artık söz geçiremeyeceğini düşünmekteydiler. Bu iddialarla yıldızları parlamakta, Tilemsen ve Raşidilerden heyetler gelmekte, geniş kitleler onun saflarına katılmaya başlamaktaydılar. Onun saflarına katılanlar arasında Said el-Cezâirî de bulunmaktaydı. Bu zat İbn Ebî Mahallî'nin meşhur müridi konumundaydı. Sicilmâse valisinin mağlubiyet haberi Halife Zeydan'a ulaştığında, Merâkeş'te bir ordu hazırlayıp kardeşi Abdullah İbnü'l-Mansur'u ordunun başına geçirdi. Durumdan haberdar olan İbn Ebî Mahallî, tedbirini alıp hazırlıklara başladı. İki ordu Der'a'da karşılaştı. Savaş Abdullah İbnü'l-Mansur'un mağlubiyeti ile sonuçlandı. Halife yaklaşık üç bin askerini kaybetti. İbn Ebî Mahallî'nin gücü ve cesareti daha fazla artmaya başladı. Sicilmâse ve Der'a arasını kontrol altına almaya, yeni taraftar kitleleri edinmeye başladı. Halife Zeydan'ın ordusundan kaçıp kendi saflarına katılan Yunus Eysâ'yı ordusunun başına geçirdi. Güçlenen ordusuyla Merâkeş'e yürüyüp Halife Zeydan'ın ocağında vurmayı hedefledi. Sonunda Merâkeş'e varıp halifeyi mağlup etti ve şehri ele geçirdi. Halife Zeydan, Asafi'ye kaçtı. İbn Ebî Mahallî, Hilafet Sarayına girip şehrin kontrolünü ele geçirince dilediğini yapmaya başladı. Halkın İbn Ebî Mahallî'ye teveccüh ettiğini ve kendisinin zayıf bir duruma düştüğünü gören Halife Zeydan, meşhur fakih Yahya b. Abdullah b. Said b. Abdülmünim el-Hâhî'ye mektup yazarak kendisinden yardım talebinde bulundu. Şeyh Yahya, Dern dağında yer alan zaviyesinde faaliyet yürütmekte ve Sûs havalisinin gözde ismi konumunda ve geniş taraftar kitlesine sahip birisi idi. Halife Zeydan bizzat kendisini ziyaret edip saltanatının kendi elinde olduğunu belirtti. Şeyh Yahya, sultanın talebini yerine getirip ordu tedarik etmeye çalıştı. 8 Ramazan 1022/22 Ekim 1613 tarihinde Merâkeş'e yönelik sefer düzenledi. Merâkeş'e iki merhale uzaklıktaki Tânut mevkiinden İbn Ebî Mahallî'ye mektup gönderdi. Merâkeş'e gelen Şeyh Yahya Eylîz dağına yerleşti. Savaşın kızışması üzerine İbn Ebî Mahallî ve taraftarları hezimetle uğratıldı. İbn Ebî Mahallî'nin başı bedeninden koparılıp Merâkeş surlarına asıldı. Cesedi ise Ebü'l-Abbas es-Sebtî mescidinin haziresine defnedildi. Taraftarları onun ölmediğine ve gayb olduğuna inanmışlardır.¹³²⁴

¹³²⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 290-293.

İbn Ebî Mahallî, aynı zamanda güçlü bir fakihti. Kaleme aldığı eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *el-Vadâh*
2. *el-Kıstâs*.
3. *el-Asliyet*.
4. *el-Hevdec*
5. *Münçenîku’s-Sahûr fi’r-Raddi alâ Ehli’l-Fücûr*.¹³²⁵

Kadı Ebû Zeyd, Şeyh Yahya ile İbn Ebî Mahallî arasında gerçekleşen şiir atışmalarının güçlü bir yekün tutacak derecede olduğunu söylemektedir. İbn Ebî Mahallî öldürüldüğü zaman Şeyh Yahya Merâkeş’e girer, hilafet sarayına yerleşir ama sonra memleketine geri döner.¹³²⁶

7. Ahmed b. Muhammed Edfâl ed-Der’î (ö. 1023/1614): Ailesi Fukeyk Şeriflerindedir. İfrıkyeye beldelerinden Sûsene diyarına nispeten es-Sûsânî nisbesi ile de anılmaktadır. Dedesi Fukeyk’ten Sûsene’ye taşınmış ve orada kendilerine bir hisar edinmişlerdir. O dönemler burası Edfâl diye bilindiği için nisbesini Edfâl olarak zikretmektedir. Ahmed b. Muhammed Edfâl, şer’î şerif bilgesi, hakikat deryasının dalgıcı idi. 930/1524 yılında doğmuştur. Kendisi henüz çocukken babasını kaybetmiştir. Babası oğlunu dönemin salih ve veli şahsiyetlerinden Muhammed b. Ali et-Tefcerûtî’ye emanet etmiştir. Emanet edilen bu zatın kefalet ve gözetimi içerisinde yetişmiştir. Onun yanında tasavvufî eğitimini almış ve kendisini mürşid edinmiştir. Edfâl’in şeyhi Muhammed b. Ali et-Tefcerûtî idi. et-Tefcerûtî’nin mürşidi ise Abdülaziz b. Halife el-Kastalânî idi. Silsilenin önceki halkaları Muhammed b. Mehdi el-Curârî, Sekîn, Abdullah b. Amr el-Medğurî, İbn Gazî şeklinde devam etmekteydi. Edfâl, aynı zamanda Abdullah b. Muhammed b. Mesud et-Tefcerûtî’den de istifade etti. İlim talebi iştiağıyla Fes’e gitti. Dönemin meşayihinin yanında yetişti. Orada bilhassa Abdülvehhab ez-Zekâk ve Ali b. Harun’dan icazet aldı. Daha sonra zamanın kutbu kabul edilen Ahmed b. Musa es-Simlâlî’nin yanına gitti. On yıl boyunca onun sohbetlerine katıldı. Aralarında çok özel hâller yaşanıyordu. Ahmed b. Musa’nın vefatından sonra şark istikametinde yolculuğa çıktı. Zamanlarının önde gelen imam ve âlimleri ile karşılaşmış kendilerinden istifade etmenin çabasına büründü. Özellikle Muhammed b. Ebi’l-Hasan el-Bekrî bunların önde gelenlerindendi. Kendisinden istifade edip icazet aldı. Kendisinin ifadesiyle şeyhi el-Bekrî sadece besmelenin Ba harfine dair binlerce sohbet düzenlemişti. Şeyhinin yanından ayrılıp memleketi Edfâl’e döndükten sonra kendisiyle sürekli mektuplaşmıştır. Mekke’ye gittiğinde burada Yahya Hattab ve kardeşi Berekât Hattâb’dan ders almıştır. Her ikisi de *Muhtasar* şarihi Muhammed b. Abdur-

¹³²⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 293.

¹³²⁶ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 293-294.

rahman'ın mürididir. Şeyh Edfâl Mekke, Medine ve Mısır'da başka şeyhlerle de karşılaşmış ve her birinden icazetler almıştır. Kendisine icazet veren bu şeyhler arasında; Necmeddin el-Gaytî, eş-Şemsü'l-Alkamî, Seyyid Makdisî, Muhammed b. İsa et-Tilemsânî, Abdülvehhab el-Hindî bulunmaktadır. Şeyh Edfâl, 1023/1614 yılında ilerlemiş yaşındayken vefat etmiştir. Der'a'ya defnedilmiş ve türbesi hâlen ziyaret mahalli olarak görülmektedir.¹³²⁷

8. Ahmed Baba et-Timbuktî (ö.1037/1627): Tam adı, Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akyet b. Ali b. Yahya b. Kuzâle b. Mekki b. Nîk b. Lüf b. Yahya b. Teşt b. Tenfur b. Hayrâyi b. Necr b. Nasr b. Ebî Bekr b. Ömer es-Sanhâcî el-Mesûfî el-Masinî et-Tekrûrî et-Timbuktî'dir. Ebü'l-Abbas, Baba es-Sûdânî adıyla tanınmaktadır. Aslında kendisi Sudanlı değil Sanhace kabilesindedir. Sanhace kabilesinin de Mesûfe kolundandır.

et-Timbuktî'nin evi ilim ve güzel ahlâk yuvası idi. Ailesinde ilmî gelenek, beş yüz yıldır tevarüs ettirilmektedir. *ez-Zeylû'd-Dibâc*'da aile fertlerinden ilimde öncü şahsiyetlerin bir zümre oluşturacak kadar kalabalık olduğu zikredilmektedir. Onların çoğunluğu memleketlerinde Kadılık hizmetinde bulunmuştur. Özetle hanesi ilim yuvası olma özelliğini hiç yitirmemiştir.¹³²⁸ *Bezlû'l-Münâsaha* isimli eserin müellifi, "Ben aşiretimin en az kitaba sahip olanı idim. Benim de 116 cilt kitabım vardı. Onlar da torunlarım için bir araya getirdiğim ecdadıma ait eserlerdi. Örneğin bunlardan birisi, 21 Zilhicce 963/25 Ekim 1556 tarihli babamın kendi el yazısı ile kaleme aldığı *Kifâyetü'l-Muhtâc* isimli eserdir." demektedir.¹³²⁹

Ahmed Baba, 960/1553 yılında dünyaya gelmiş, küçük yaşta ilim talebine koyulmuştur. Amcası Ebû Bekir'in yanında nahiv, tefsir, hadis, usul, Arap dili, beyan ve tasavvuf üzerine dersler almıştır. Şeyhi Buğayğ'ın yanında eğitimini tamamladı. Onun yanında; inceleme, araştırma, tahkik sistemiyle on defa okuyup tamamladığı Halil'in *Muhtasar*'ını, İbnü'l-Hâcib'in *Fer'î*'sini, derinlemesine anlayacak şekilde bitirdiği *Muvatta*'ı üç defa baştan sona bitirecek şekilde Mahallî'nin şerhi ile birlikte *Müdevvene* ve *Müntekâ*'yı, hadis ilminde iki şerhi ile birlikte Irâkî'nin *Elfiye*'sini, iki kez okuduğu *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, el-Cezîriyye'nin şerhi ile birlikte es-Senûsî'nin *Suğrâ*'sını, es-Sa'd'ın *Muhtasar*'ını, Şeyh Zerrûk'un şerhi ile birlikte İbn Ataillah'ın *Hikem*'ini, Ebû Mukria'nın *Nazm*'ını, et-Tâcûrî'nin *Mukaddime*'sini, el-Mağlî'nin mantık ilmine dair *Recz*'ini, Aruz sahasında Şerh-i Şerif ve ed-Demâmîni ile birlikte *Hazreciyye*'yi, ahkâm konusunda oğlunun şerhi ile birlikte İbn Âsım'ın *Tuhfetü'l-Hukkâm*'ını, *Buhari* ve *Müslim*'i, İbnü'l-Hacc'ın *Medhal*'ini, *Risale* ve *Elfiye*'yi, el-Venşerîşî'nin *Mi'yâr*'ını okumuştur. *el-Kifâye*'de babasından hadis

¹³²⁷ el-Merâkeşî, *Safve*, s. 21; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 294-295.

¹³²⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 302.

¹³²⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 302.

ve mantık eğitimi aldığını, *er-Risale* ve *Makamatu'l-Harîri*'yi okuduğunu, öğrenciler arasında maharetiyle tanındığını, kırtan fazla eser kaleme aldığını söylemektedir.¹³³⁰

Eserleri talim ettirmek suretiyle ilmin yaygınlaşmasına öncülük eden Ahmed Baba sultan Ahmed Mansur’u ziyaret eder. Sultanın dedesinin başlattığı bir uygulamaya göre sultan halkla perde arkasından konuşurdu. Şeyh, sultana bu uygulamayı hatırlatarak “ وما كان ليشر ان يكلمه الله الا وحيا او من وراء حجاب ” âyetini okur. “Böyle yapmakla sen de kendini Âlemlerin Rabbine mi benzetmekteisin? Eğer bizimle konuşmak ihtiyacı hissediyorsun tahtından aşağı in. Aradaki perdeleri kaldır” dedi. Tahtından inen sultana şeyh; “Timbuktu’dan buraya gelene kadar büyük zahmetler çektim. Attan düşüp yürümek zorunda kaldım. Doğrusu ayaklarımda derman kalmadı” der. Sultan da kendilerini davet etmekten maksatlarının nasihatlerinden faydalanmak olduğunu söyledi. Sultana; “Tilemsen’i neden terk ettin?” diye sorunca sultan; “Peygamber Efendimiz, ‘Türkler sizi terk etmeden siz Türkleri terk ediniz’” cevabını verdi. Onun bu sözüne şeyh; “İbn Abbas da der ki, ‘Türkler sizi terk etseler bile siz onları terk etmeyiniz’ demiyor mu?” şeklinde karşılık verince, sultan susar. Şeyhin sözleri ilk etapta tam anlaşılabilir ama sonradan önemli tartışmalara sebep olur. Mansur’un vefatına kadar şeyh, Merâkeş’te gözaltına alınır. Babasının vefatından sonra sultan Zeydan, şeyhin vatanına dönmesine müsaade eder. Merâkeş’te ikamet ettiği süre içerisinde evliyaya ait ziyaret mahallerini ziyaret eder. Özellikle Ebû'l-Abbas es-Sebtî'nin türbesini ziyaret eder.¹³³¹ 1036/1627 yılında Timbuktu’da vefat etti. Eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *ed-Dürrü'n-Nedîr*
2. *Hamâilü'z-Züher*
3. *Neşru'l-Ubeyr*.

Müritlerinden Ahmed el-Mukrî *Ezhâru'r-Riyâd* isimli eserinde, el-Hadîkî *Tabakât*'ında, Sidi et-Tihâmî b. Muhammed b. Ahmed b. Rahmûn el-İlmî *Şüzûrü'z-Zehab fi Hayrin Neseb* isimli eserinde şeyhleri hakkında tanıtıcı bilgiler vermektedir.¹³³²

9. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sanhâcî ed-Dellâî (ö. 1040/1631): Mağrib meşayihünün önde gelenlerinden olup tefsir ve hadis ilminde otorite bir şahsiyettir. Sürekli *Sahihi-i Buhari* dersleri okutup yazdırırdı. Çocukken babası ile birlikte Ebû Amr’ı ziyarete gitmiş ve hayır duasına müstehak olmuştur. Tasavvufi eğitimi Ebû Abdillâh eş-Şarkî'nin yanında tamamlamıştır. İbn Mübarek ez-Za'rî ve İsa b. Ali el-Berakî'den de istifade etmiştir.

¹³³⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 303-305.

¹³³¹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 305-306.

¹³³² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 306-307.

1005/1597 yılında haccını eda etmiş, Zeynelabidin el-Bekrî ile tanışıp Mısır'da bir süre yanında kalarak kendisinden istifade etmiştir. Şeyhi Ebû Abdillâh eş-Şarkî de icazetini Muhammed b. Ömer el-Muhtârî'nin elinden almıştır. Meşihat görevi ile vazifelendirildikten sonra kendi zaviyesini inşa eden Muhammed b. Ebî Bekr es-Sanhâcî'nin zaviyesi son derece görkemli ve büyük bir yapıya sahipti. Uzun zamandır Mağrib diyarının en geniş çaplı faaliyet alanlarından biri konumundaydı. Kimi günler burada 25.000 kişiye yemek yedirildiği söylenmektedir. Kendisinden istifade eden şahsiyetleri şu şekilde sıralayabiliriz: Şeyhu'l-Miyâra, Ahmed el-Makrî, İbn Âşir ve el-Bu'nânî. 1040/1631 tarihinde vefat etmiş, Dellâ'da babasının ravzasının yanına defnedilmiştir. Sultan Mevlây Muhammed Şeyh b. Zeydân tarafından üzerine kubbeli bir türbe yapılmıştır. Sidi Abdüsselâm el-Kâdirî, Muhammed b. Ebî Bekr es-Sanhâcî ed-Dellâi ve oğlu hakkında *Nüzhetü'l-Fikr fi Menâkıbı'ş-Şeyhayn Sidi Muhammed ve Vâlidihî Ebî Bekr* isimli eseri kaleme almıştır.¹³³³

10. Ahmed b. Muhammed el-Makrî et-Tilemsânî (ö. 1041/1631): Makrî nisbesi Tilemsen yakınlarındaki bir köye nispetlidir. Makrî'nin dedesi Ebû Medyen'in sohbetlerine katılmak arzusuyla köylerinden Tilemsen'e göç etmişlerdir. Dedesi nesep bakımından aslında Kureyşlidir. Tilemsen'deki hanesi ilim yuvası hâline gelmiştir. el-Makrî, Tilemsen'de doğup büyümüş, burada Kur'ân hıfzını tamamlamış, Tilemsen müftüsü olan amcası Said b. Ahmed el-Makkarî'nin yanında iki yıl kadar öğrenim görmüştür. Amcasının yanında yedi defa *Sahih-i Buharî*'yi okumuştur. 1009/1600 yılında Fes'e gidip burada Kassâr, İbn Ebi'n-Naim, Ahmed Baba es-Sûdânî, Ahmed İbn İmrân gibi isimlerden icazet aldı. 1010/1601 yılında Merâkeş'e gitti. 1022/1613 tarihinde fetva emiri oldu. Memleketin iç işlerinde kargaşa ortaya çıkınca görevinden ayrıldı ve 1027/1618 yılında kargaşanın sorumlularından olduğuna dair iddialarda bulunuldu. Gelişmelerden rahatsız olup hacca gitmek maksadıyla şehirden ayrıldı. Recep 1028/Haziran 1619 tarihinde Mısır'a vardı. Burada evlenip buraya yerleşti.¹³³⁴ Rebiulevvel 1029/Nisan 1620 tarihinde Beyt-i Makdis'i ziyaret edip Kahire'ye geri döndü. 1037/1628 yılına kadar Mekke'ye beş defa gidip geldi. Burada sayısız dersler verdi. Peygamber Efendimizin hadislerini imla ettirdi. 1039/1629'da 25 gün kadar Kudüs'te kalıp Şam'a gitti. Şam'dayken Ahmed İbn Şahin kendisine Çakmakıyye Medresesinin anahtarlarını gönderdi. Burada Sabah namazlarından sonra *Sahih-i Buhari* dersleri verdi. Derslerine takip edenlerin sayısı artınca cami almaz oldu. Derslerine binlerce insan katılmakta, sohbetlerinde gözyaşları sel olup akmaktaydı. Sohbetine katılanlar camiye sığmayıp sokaklara taşınca yüksek

¹³³³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. V, s. 262-265.

¹³³⁴ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 309.

bir mevkiye çıkıp hadis ve akaid dersleri vermeye başladı. Derslerini tamamlayıp kürsüden inince insanlar elini öpmek için izdiham oluşturuyordu. Ona gösterilen bu teveccüh Şam ulemasının kıskançlığına yol açtı. 1039/1629 yılında gerçekleşen Şam ikameti kırk günden azdı. 1040/1631 yılının Şaban/Nisan ayının sonlarında Şam'a ikinci kez geldi. Bu ikinci elişinde ilk gelişinden daha fazla teveccüh gösterildi. Mısır'a yerleşip orada ikamet etmiştir. Eşi Vefaiyye'yi boşamış, Mısır'da çok sınırlı sayıdaki kişilerle görüşmüştür. Tamamen yerleşmek için Şam'a gitmeyi düşünüyordu. Sıtmaya yakalanması bu arzusunu gerçekleştirilmeye fırsat vermedi. Cemayidiyessani 1041/ Ocak 1631 tarihinde de vefat etmiştir.¹³³⁵

el-Makrî, zihninin berraklığı ve aklının gücünde kimsenin benzerini görmediği bir bilgedir. Beyan ilminin Cahız'ı ve Mağrib'in Hafızıdır. Kelâm, tefsir, hadis, edebiyat ve münazara ilimlerinde eşsiz bir şahsiyettir. Gözde eserler kaleme almıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Nefhu't-Tib min Ğisni'l-Endelüsü'r-Ratib ve Zikri Vezîrihâ lisanüddin İbnü'l-Hatib*
2. *Fethu'l-Muteâl fi Medhi'n-Nüâl,*
3. *İdâetü'd-Decnetü fi Akâidi Ehli's-Sünneti,*
4. *Ezhâr'l-Kumâmeti fi'l-İmameti,*
5. *Ezhârü'r-Riyâz fi Ahbâri'l-Kadı İyâz.*
6. *Katfu'l-Muhtesır fi Ahbâri'l-Muhtasar,*
7. *İthâfü'l-Muğri fi Tekmîli Şerhi's-Suğrâ,*
8. *Arafü'n-Nişk fi Ahbâri Dimaşk,*
9. *el-Ğassü ve's-Semîn ve'r-Rassü ve's-Semîn,*
10. *Ravzatü'l-Âs el-Âtratü'l-Enfâs fi Zikri men lekıytuhû min A'lâmi Merâkeş ve Fes,*
11. *el-Cenâbiz,*
12. *ed-Durrü's-Semîn fi Esmâi'l-Hâdi'l-Emîn,*
13. *el-Bedetü ve'n-Neşetü.*¹³³⁶

Kendisinden şarklı ve garblı çok sayıda öğrenci ders almıştır. Mağribli öğrenci ve müritlerinden önde gelenlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dellâî, Abdülkadir el-Fâsî ve Ahmed b. Ali el-Bûsaîdî.¹³³⁷

11. Ahmed b.Ali b.Muhammed es-Sûsî el-Bûsaîdî el-Heştûkî (ö. 1046/1637): Memleketinde Merğîti ashâbından olan Muhammed b. Ahmed el-Bu'kîlî'den okumuştur. Muhammed b. Abdirrahman el-Kırîfî'nin yanında fıkıh ve Arapça eğitimi almıştır. Vefat edene kadar Abdullah b. Said b. Abdilmunim

¹³³⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 310-312.

¹³³⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 308-309.

¹³³⁷ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 312.

el-Hayhî'nin rahle-i tedrisatında bulunmuştur. Daha sonra Fes'e gelip vefat edene kadar Misbâhuyye medresesinin bir üyesi olmuştur. Merâkeş'te de Ahmed Baba es-Sûdânî'nin sohbetlerine katılıp kendisinden icazet almıştır. Ayrıca Abdullah b. Ali b. Tahir el-Hasenî ve Ebül-Kasım b. Ebi'n-Naim'den istifade etmiştir. Fes'e döndüğünde İbn Âşir ve Ahmed el-Makrî'nin meclislerine katılmıştır. Kur'ân surelerine dair eser telif ettiğini duyduğu Abdurrahman el-Fâsî'nin derslerine katılmıştır. 990/1582 yılında doğmuş, 14 Zilkade 1046/10 Nisan 1637 tarihinde vefat etmiştir.¹³³⁸ Ahmed b.Ali es-Sûsî'nin çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Bezlu'l-menâsıhati fi fi'li'l-musafehati*
2. *İşrâku'l-bedri fi't-tarifi bi-ehli Bedr.*
3. *Vuslatü'z-zulfa tekarruben bi-suali'l-Mustafa*
4. *Taksimü ehli'l-hususiyyeti.*
5. *Tezyîlun li-te'lifin fi vefeyâti badi a'yâni's-sahabeti.*
6. *Esmâu ehli'l-hilyeti li-Ebi Nuaym.*
7. *Zeylu't-tarih.*¹³³⁹

12. Muhammed b. Ahmed İbn Melîh es-Serrâc (ö. 1047/1637): *Ünsü's-Sârî ve's-Sârîbi min Aktârî'l-Mağribi ilâ Münteha'l-Âmâl ve'l-Meârib Seyyidü'l-Eâcim ve'l-Eârib* isimli Hicaz seyahatnamesinin sahibidir. Safer 1040/Ekim 1630 tarihinde Merâkeş'ten ayrılır. Muhammed İbnü'l-Eber ve Abdülaziz b. Muhammed b. Ebî Amr gibi seçkin meşayihle beraber yola çıkar. Ebül-Abbas es-Sebtî, Ebû Muhammed el-Hazrecî, Ebû Muhammed b. Veyhlan, Ebü'l-Abbas el-Hevârî, Ebû Yakup el-Murâdî, Ebû Muhammed Abdülaziz el-Bâğî, Meymûn el-Verîkî, Ebü'l-Hasan el-Hevârî, Ebû Yahya es-Sanhâcî, Ebû Ali el-Endelûsî ve Ebû Abdullah el-Hezmîrî gibi Mağrib meşhurlarının türbelerini ziyaret eder. Ağmât, Tekâne, Kulâvî, Tesâyüt, Vürzâzât ve Mezkît gibi kasabalara uğradıktan sonra Tuvât'a vardı. Tuvât'ta Muhammed b. Ahmed Baba es-Sûdânî ve Ahmed Baba'nın öğrencilerinden Muhammed b. Abdilaziz ed-Der'î ile görüştü. Ali Bû Derbâle ile buluştu. Sîve ve Nîl üzerinden Mısır topraklarına ve Kahire'ye gitti. 13 Şevval 1041/3 Mayıs 1632 tarihinde Mısır'a girdi. Merâkeş'ten Mısır'a kadarki yolculuğu tam bir yıl sürdü. 27 Şevvalde Mısır'dan ayrıldıktan sonra Acrûd, Akabe, Yenbu, Bedir üzerinden Mekke ve Medine'ye vardı. 7 Muharrem 1042/25 Temmuz 1632 tarihinde Medine'den ayrılıp Akabe ve Gazze'ye gitti. Mısır, Fizan üzerinden Merâkeş'e ulaştı. Bu eser 1388/1968 yılında Muhammed el-Fâsî'nin tahkiki ile basılmıştır. Çok sayıdaki seyahatleri ile tanınan Muhammed es-Serrâc, 1047/1637 tarihinde vefat etmiştir.¹³⁴⁰

¹³³⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 315.

¹³³⁹ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 114.

¹³⁴⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. V, s. 259-262.

13. Ebû Bekr b. Yusuf es-Sektânî el-Merâkeşî (ö. 1063/1653): Üç defa şark istikametinde yolculuk gerçekleştirmiştir. Mısır ve Hicaz'da iki yıl kadar kalmıştır. Kudüs'e gitmiş ve on defa hac ibadetini gerçekleştirmiştir. Mısır âlimlerinden Ebü'l-Emdâd el-Lukânî, Abdurrahman el-Yemenî ve Yusuf ez-Zerkânî'den dersler almış, Kudüs âlimlerinden Ahmed el-İlmî'nin yanında tasavvuf eğitimi almıştır. Timbuktu âlimlerinden Sidi Ebü'l-Kasım b. Muhammed ed-Der'î ve Ahmed Baba'dan istifade etmiştir. 1063/1653 yılında Merâkeş'e vefat etmiştir. Bâb-ı Debbâğ kabristanlığına defnedildi. Türbesi günümüzde de meşhurdur. Sidi Ebü'l-Mal ismiyle tanınmaktadır. Kabrinin üzerine küçük bir kubbe inşa edilmiştir. Ebû Bekr b. Yusuf es-Sektânî el-Merâkeşî, sade bir hayat sürmekten hoşlanırdı. Dünyalıktan az miktarla yetinirdi. Yeme-içmesinde son derece verâ ölçülerine riayet ederdi. Kendisini görmeye gelenler onu halktan ayırt edemezlerdi. Değişik coğrafyalarda sürekli seyahat ederdi. Şüpheli şeylere düşme korkusuyla pek çok helal kapısını kapamıştı. Pek çok kerameti zahirdi. Merâkeş'e yerleştikten sonra halka faydalı olmaya çalıştı. İlmîni neşrini sağladı. Kıraat ilimlerinde uzmandı.¹³⁴¹

¹³⁴¹ el-Merâkeşî, *Safve*, s. 112; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. I, s. 215-218.

YEDİNCİ BÖLÜM

FİLÂLÎLER/ALEVÎLER DÖNEMİNDE TASAVVUF

Aleviyye/Aleviyyûn adıyla da anılan Filâlîler, 7/13. yüzyılın ortalarında Hicaz'daki Yenbû'dan Sicilmâse'ye göç eden Hasan ed-Dâhil'in soyundan gelmektedir. Hasan ed-Dâhil, Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın neslinden olup soyu Fas Şeriflerinin önemli bir kolunu meydana getirmektedir. Fazilet ve takva sahibi, âlim bir kişi olarak tanınan Hasan ed-Dâhil, Şeyh Ebû İbrahim'in kızı ile evlendi ve Maslah'a yerleşti. 706/1306 yılında vefat edince Sicilmâse'ye defnedildi.¹³⁴²

1. Filâlî Sultanları

Filâlîler Devletinin kuruluş ve gelişim seyrini değerlendirmeden önce Filâlî Hanedanlığının suştanların kronolojik sıralamasını sunmamız yerinde olacaktır. Şöyle ki:

- Muhammed eş-Şerif: 1041/1631 (Tâfilâlt'da)
- Muhammed b. Muhammed eş-Şerif: 1045/1635
- Mevlây Reşîd: 1075/1664
- İsmail b. Muhammed eş-Şerif: 1082/1672
- Mevlâ Ahmed: 1139/1727
- Mevlây Abdullah: 1141/1729
- Muhammed b. Abdillâh: 1171/1757
- Yezid b. Muhammed: 1204/1790
- Hişam b. Muhammed: 1206/1792
- Süleyman b. Muhammed: 1207/1793
- Abdurrahman b. Hişam: 1238/1822
- Muhammed b. Abdurrahman: 1276/1859
- Ebu Ali I. Hasan b. Muhammed: 1290/1873
- Abdülaziz b. Hasan: 1311/1894, 1326/1908
- Abdulhafiz b. Hasan: 1325/1907
- Yusuf b. Hasan: 1330/1912
- Muhammed b. Yusuf: 1346/1927
- Muhammed b. Arefe: 1372/1953
- Muhammed b. Yusuf: 1375/1955
- II. Hasan b. Muhammed: 1380/1961.¹³⁴³

¹³⁴² en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. VII, s. 4-6; Mu'nis, *Târihu'l-Mağrib*, c. III, s. 223-224; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 228; Muhammed Razûk, "Filâlîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Andiklopedisi*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 71. Filâlîler'in siyasi, askerî ve içtimai dokusunu, Muhammed Razûk'a ait "Filâlîler" maddesi çerçevesinde ele almaya çalıştık. İlgili maddenin doğrudan kaydını, temel Mağrib kaynaklarındaki okumalarımıza yaptığımız referanslarla zenginleştirmeye çalıştık.

¹³⁴³ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 96.

2. Filâlî Hanedanlığının Tarihî Serüveni

Hasan ed-Dâhil'in ahfadından Mevlây I. Ali eş-Şerif, 15. yüzyılda Sebte ve Tanca'da Portekizlilere karşı yapılan savaşlara katıldı ve hizmetleriyle Filâlî Ailelerinin prestijini artırdı. Ancak bu yıllarda Filâlîlerin belli bir siyasî amacı yoktu. Tâfilâlt bölgesinde önemli bir güç ve nüfuz sahibi olmalarına rağmen Sa'dîlerin son sultanı Ahmed el-Mansur'un 17. yüzyılın başında ölümüne kadar idareyi ele geçirme mücadelesine girmediler. 17. yüzyılın başlarında Filâlîler siyasî faaliyetlere başladıklarında Sûs bölgesi, Batı Sahra ve Der'a bölgesi Ebû Hassûn es-Simlâlî'ye bağlı idi. Der'a ve Târûdânt'tan geçen Batı Afrika ticaret yolu da Ebû Hassûn'un kontrolünde bulunuyordu. Fes şehri ve yakınlarındaki Orta Atlas'ın iç kesimlerine kadar olan yerler ise Dellâîlerin elindeydi. Dellâîler ile Sûs bölgesine hâkim olan Simlâlîler birbirine düşmandı. Bunların dışında kırsal kesimde Şeyh A'râs ve Merâkeş'te Şebbâne kabilesi etkiliydi. Sebte, Melile, Cüzûr'l-Caferiyye, Aâiş ve Asila İspanyolların, Berîce de Portekizlilerin elinde bulunuyordu. Bu bölgelerin dışında kalan kabileler ise siyasî guruplardan güçlü olanın safında yer alıyordu.¹³⁴⁴

Filâlîler 1630'lardan itibaren Şerif b. Mevlây III. Ali ile siyaset alanına çıktılar ve Güney Fas'ta Sicilmâse, Sûs ve diğer bazı yerlerin yönetimini elinde bulunduran Emir Ebû Hassûn'a karşı siyasî mücadele başlattılar. Bu mücadele 1045/1635-36'dan itibaren oğlu Mevlây Muhammed Şerif ile devam etti. Mevlây Muhammed, Ebû Hassûn taraftarlarını 1050/1640 yılında Sicilmâse'den çıkardı ve orada otoritesini kurdu. Halktan görmüş olduğu destek sayesinde Ebû Hassûn kuvvetlerini Der'a'dan ve çevresindeki Sahra'dan da çıkarmayı başardı.¹³⁴⁵ Fakat Fes ve yöresine hükmeden Dellâîler, Mevlây Muhammed'in Fes'e hücum etmesinden korktular ve Sicilmâse çevresindeki bazı noktalara birlikler yerleştirerek Meliyye vadisine doğru çekildiler. 1056/1646 yılındaki Kâa Savaşında Mevlây Muhammed'in kuvvetlerini hezimete uğratarak Muhammed el-Hâc liderliğinde Sicilmâse şehrine girdiler.¹³⁴⁶ 1059/1649'da Mevlây Muhammed Fes halkının zimmî biatını aldı. Böylece Fes'in çevresinde Filâlîlerle Dellâîler arasında savaşlar başladı. Bu arada Mevlây Muhammed ile kardeşi Reşîd arasında çatışmaya varan anlaşmazlıklar çıktı ve 1664'te Reşîd'in galibiyetiyle sonuçlandı.¹³⁴⁷

Doğu Fas'ın tamamının biatını alarak nizamî bir ordu kurma yolunda önemli adımlar atan Mevlây Reşîd, Doğu Mağrib'e giden yolu emniyet altına almak için önce Tâze şehrini ele geçirdi, sonra Fes'e yöneldi. O sıralarda Fes,

¹³⁴⁴ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. VII, s. 7-14; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 224-226; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 228; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 71.

¹³⁴⁵ en-Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. VII, s. 16.

¹³⁴⁶ en-Nâsirî, *age.*, c. VII, s. 16-18.

¹³⁴⁷ en-Nâsirî, *age.*, c. VII, s. 19-31; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 226-229; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 228-229; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 71.

tefrikalar ve karışıklıklar sebebiyle en kötü günlerini yaşıyordu. 1076/1666 yılında gerçekleşen dördüncü hücum neticesine Mevlây Reşid Fâsü'l-Cedîde'yi ele geçirdi. Hemen ardından 40.000 kişilik bir ordu ile Kasru'l-Kutâme'ye yürüdü. Bu harekâttan haberdar olan bölge hâkimi Hızır Gaylân kaçarak önce Asila'ya, oradan da mülteci sıfatıyla Cezâyir'e geçti. Bu esnada Sellâ şehrinde biat haberi geldi, bunu diğer şehirler takip etti ve Mevlây Reşid hâkimiyet sahasını Atlas Okyanusu sahillerine kadar yaydı. 1669'da Merâkeş'e girdi, Sûs ve Anti Atlas'ı aldı. Ancak Mevlây Reşid bu başarılarını pekiştirmeden 1672'de Merâkeş'te vefat etti.¹³⁴⁸

Mevlây Reşid'in yerine geçen kardeşi Mevlây İsmail devrinde (1672-1727) siyâsî yönden en güçlü dönemini yaşadı. Toplumda mevcut güç odaklarına dayanarak uzun süre başarılı olamayacağını düşünen Mevlây İsmail, sadece kendine bağlı bir ordu kurdu. Çoğunluğunu Araplardan meydana getirdiği bu ordu, çekirdeğini Merâkeş yakınlarında oturan Vedâye Arap kabilesi oluşturduğu için Vedâye adıyla da anılmıştır. Bu kabilden sonra ordudaki en önemli gurup Me'kil Araplarıydı. En kabalık ve güçlü gurubu ise siyah kölelerden oluşturulan Abid Alayları/Abîdü'l-Buhârî olarak bilinen, sayıları 150.000 civarındaki köle ordusu teşkil ediyordu.¹³⁴⁹ Sultan ayrıca Orta Atlas'ta yerleşmiş bulunan kabileleri korumak için yeni kasabalar inşa ettirdi. Böylece ticaret yollarını da güven altına almak istedi. Her kasabaya çok sayıda köle ve muhafız yerleştirdi. Mevlây İsmail Orta Atlas bölgesindeki kuvvetlerine yakın olan Meknes'i başşehir yaptı. Sultan ülke çapında yönetimi ele geçirirken Tana (1678), Ma'mûre (1681), Arâiş (1689) ve Asila (1691) gibi bölgeleri de yabancılardan geri aldı. Fakat Mevlây İsmail'in 1140/1727'de ölümünden sonra Mağrib, taht kavgaları sebebiyle otuz yıl süren anarşi dönemine girdi. Bunun asıl kaynağı ise Abîd alayları ile Vedâye kabileleriydi. Siyâsî istikrarsızlık ekonomik çöküntüye sebep oldu ve binlerce kişi açlıktan öldü.¹³⁵⁰

Ülke yeniden rahat ve huzura ancak Muhammed b. Abdillâh döneminde (1171-1204/1757-1790) kavuşabildi. Sultan birbirine karşıt gurupların gücünü kırarak ülkede güvenliği sağladığı gibi, gelir seviyesini artırmayı da başardı. Seleflerinden farklı olarak ulemanın güvenini kazandı ve vergi toplamada ulemanın desteğiyle önemli başarılar elde etti. Bu dönemin en belirgin özelliği, ticarî hareketin Atlas sahillerine intikal etmesidir. Avrupalı tüccarlara kolaylıklar sağlanmış, onlardan öşür vergisi kaldırılmış, böylece bölgede kalmaları teşvik edilmiştir.¹³⁵¹

¹³⁴⁸ en-Nâsırî, *age.*, c. VII, s. 32-44; Mu'nîs, *age.*, c. III, s. 229-237; Abunnasr, *age.*, s. 230; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁴⁹ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. VII, s. 45-59; Mu'nîs, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 241-242; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 230-231; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁵⁰ en-Nâsırî, *age.*, c. VII, s. 59-114; Mu'nîs, *age.*, c. III, s. 242-286; Abunnasr, *age.*, s. 232-237; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁵¹ en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, c. VIII, s. 3-72; Mu'nîs, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 302-307; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 239-241; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

1204/1790'da Mevlây III. Muhammed'in ölümüyle ülkede yeni bir karğaşa dönemi başladı. Yoğun taht kavgalarından sonra Yezid iki yıllık saltanatı döneminde (1204-1206/1790-1792) İspanya ile mücadele etti ve Güney Fas'taki isyanlarla uğraştı.¹³⁵²

Mevlây Yezid'den sonra tahta 1206/1792'de kardeşi Mevlây Süleyman geçti ve otuz yıl süren saltanatı boyunca Mevlây Muhammed'in kurmaya çalıştığı ekonomik yapıyı geliştirdi. Kabilelere karşı şehir halkını ve sülflere karşı da ulemayı destekleyen Mevlây Süleyman, saltanatının son yıllarına kadar ciddi bir muhalefetle karşılaşmadı. Ancak 1819'da başlayan Berberî isyanları Sultanın otoritesini iyi zayıflattı. Mevlây Süleyman 1238/1822'de vefat etti. Onun döneminin dikkat çeken özelliklerinden biri Fas'ın içine kapanık bir ülke hâline gelmesidir. Avrupa ile ihtilaftan kaçınmak isteyen Sultan, dış ülkelerle ilişkilerini asgariye indirdi. Dinî sebeplere dayandırarak ihracatı yasakladı ve ithalatta yüzde elli vergi artırımına giderek Avrupa ile ticarî ilişkileri zayıflattı.¹³⁵³

Mevlây Süleyman'dan sonra tahta geçen Abdurrahman b. Hişâm (1238-1276/1822-1859),¹³⁵⁴ Muhammed b. Abdirrahman (1859-1873)¹³⁵⁵ ve Mevlây Hasan (1873-1894)¹³⁵⁶ dönemlerinde Avrupa'nın nüfuzu giderek arttı. 1844'te Fransa, 1860'ta İspanya karşısında alınan yenilgiler, Fas'ın Avrupa ülkeleriyle baş etmesinin mümkün olmadığını açıkça ortaya koydu. Bu yenilgiler aynı zamanda ülke içindeki muhtelif güçleri de harekete geçirdi. Özellikle 1860 yenilgisinden sonra güneyde ve kuzeyde çıkan isyanlar iki yıl süreyle ülkenin geleceğini tehdit etti. Bu olaylardan sonra Filâlî Sultanları Avrupa güçleri arasında denge politikası takip ederek ülkenin bağımsızlığını korumaya çalıştılar.¹³⁵⁷

Denge politikasının en başarılı uygulayıcısı olan Mevlây Hasan'ın 1894'te ölümünden sonra yerine on dört yaşındaki oğlu Abdülaziz geçti. Yeni sultanın işlerini veziri Bâ Ahmed yürütmekteydi. Bâ Ahmed, 1900'de gerçekleşen vefatına kadar istikrarı korudu ve ülkede iç karışıklıklara meydan vermedi. Onun ölümünden sonra Sultan Abdülaziz otoritesini tam olarak tesis edemedi. Özellikle 1904'te patlak veren Cilâlî b. İdris ez-Zerhûnî'nin isyanları sultanı güç durumunda bıraktı. Ülke içindeki muhalif gurulara karşı kendini koruyamayan Abdülaziz gittikçe Fransızlara yaklaşılmaya başladı. Onun yönetiminden hoşnut olmayanların başlattığı isyanlar üzerine sultanlıktan ayrılan Abdülaziz'in yerine kardeşi Abdülhafiz geçti.¹³⁵⁸

¹³⁵² en-Nâsirî, *age.*, c. VIII, s. 72-85; Mu'nis, *age.*, c. III, s. 307-310; Abunnasr, *age.*, s. 241-242; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁵³ en-Nâsirî, *el-İstikâ*, c. VIII, s. 86-174; Mu'nis, *Târîhu'l-Mağrib*, c. III, s. 310-318; Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 242-247; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁵⁴ en-Nâsirî, *age.*, c. IX, s. 3-80; Abunnasr, *age.*, s. 297-301

¹³⁵⁵ en-Nâsirî, *age.*, c. IX, s. 80-127; Abunnasr, *age.*, s. 301-304.

¹³⁵⁶ en-Nâsirî, *age.*, c. IX, s. 128-209; Abunnasr, *age.*, s. 304-305.

¹³⁵⁷ Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁵⁸ Abunnasr, *age.*, s. 306-311; Razûk, "Filâlîler", *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

Abdülhafız döneminde (1907-1912) Fas’ta iç karışıklıklar giderek yoğunlaştı. Bunun üzerine ülkeye müdahalesini artıran Fransa 1912’de Fas’ı himayesine aldı. Ancak Fas’ın kuzey, güneybatı ve İfnî bölgesi İspanya’ya verildi.¹³⁵⁹ 1956 yılına kadar süren himaye döneminde Fransa zaman zaman anlayamadığı Filâlî Sultanlarını değiştirdiyse de Hanedanın devamına izin verdi.¹³⁶⁰

Fas’ın bağımsızlık mücadelesine önemli katkılarda bulunan V. Muhammed bağımsızlıktan sonra “Kral” unvanını aldı. Kral Muhammed’in 1961’de vefat etmesiyle de II. Hasan hükümdar oldu. Kral II. Hasan 1962 yılında ilan ettiği anayasa ile “Meşruti Monarşi” idaresini kurdu. 1972’de üzerinde önemli değişiklikler yapılan bu anayasa Fas’ta halen yürürlükte-dir.¹³⁶¹

3. Filâlîler Döneminde Tasavvufî Hayat

Filâlîler döneminde tasavvufî hayat daha canlı hale gelmiş, tasavvuf zümreleri yaygınlık kazanmış, sistem sûfi kitlelerle sıkı temasa geçmiştir. Örneğin Mevlây İsmail, meşhur sûfilerden Ebü’l-Kanâdil Sidi Yusuf, Ahmed eş-Şibî ve Abdullah el-Kasrî’nin türbelerini yenilemiş, 1110/1698 yılında İdrisî Türbesini tesis etmiştir. Türbenin çevresinde Zarhûn şehrinin kurulmasını sağlamıştır. Mevlây Muhammed b. Abdillâh, Meknes’te Sidi Muhammed b. İsa Türbesini tesis etmiş, Sidi Said b. Osman Kubbesini bina etmiş, İdrisî Türbesini yenilemiş, fıkıh ve hadis kaynaklarının yaygınlaşmasına, selefiye hareketinin kurumsallaşmasına öncülük etmiştir. Mevlây Hasan ise 1307/1889 yılında Bâbu’l-Ceyse’deki Sidi Ahmed b. Yahya Türbesini yenilemiştir. Türbenin kubbesini yapıp Abdülkadir Alemî Türbesinin yanına bir mescit yapmıştır. Bu dönemde tüm cami ve türbelerde dua ve niyazların yapılmasına, medrese ve dergâhlarda tilavet, zikir ve virdlerin okunmasına imkân hazırlanmıştır. Tekke ve zaviyelerin önemini göz ardı etmeyen Filâlî Sultanları derviş kitlelerini desteklemiş, tarikat zümrelerin desteğini kazanmak istemiş, tasavvufî hayatın seyrine müdahale etmemişlerdir.¹³⁶²

Filâlîler döneminde Darkaviyye, Dellâiyye, Hıfniyye, Kettâniyye, Muhariyye, Nâsiriyye, Senûsiyye, Ticâniyye ve Vezzâniyye tarikatlarının yaygınlık kazandığını görmekteyiz. Daha çok ihya ve ıslahat idealleri ile dikkat çeken dönemin tasavvuf erbabı, bölgede derviş kitlelerin güçlü ve teşkilatlı konuma gelmelerini sağlamışlardır. Bu tarikatların şeyhlik hizmetini yürüten isimleri tanıdığımızda, tasavvufî hayatın dokusunu da anlamış olacağız.

¹³⁵⁹ Abunnasr, *age.*, s. 312-313.

¹³⁶⁰ Abunnasr, *age.*, s. 369-393; Razûk, “Filâlîler”, *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁶¹ Abunnasr, *el-İstiksâ*, s. 416-419; Razûk, “Filâlîler”, *TDV İslâm Andiklopedisi*, c. XIII, s. 72.

¹³⁶² Benabdillâh, *Meâlim*, c. I, s 84.

3.1. Darkaviyye Şeyhleri

Darkaviyye, Mevlây Arabî ed-Darkavî adıyla tanınan İdrisî Şerif Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Said b. Ali ed-Darkâvî tarafından on sekizinci asrın ikinci yarısında kurulmuştur. Tarikat usul bakımından Şaziliyyenin kolu niteliğindedir.

Nâsırıyyenin bekası üzerine varlığını sürdüren Darkaviyye, Türklerin hâkimiyetindeki Cezâyir topraklarına kadar yayılarak taraftar edinmeye başladı. Çok çeşitli kitlelere hitap eden Mevlây Arabî ed-Darkavî, Mağrib'in siyasi hayatında önemli rol oynamaya başladı. Fas Sultanı Mevlây Süleyman bu yeni akımı desteklemeye, Darkaviyyeyi kendi hesapları doğrultusunda kullanmaya çalıştı. 1207/1792 yılında sultan olan kardeşi Mevlây Müslime nezdinde önemli bir mevkiye sahip olan Mevlây Arabî'yi Sultan, Cebelu'l-İlm Şerifleri ile bazı dağlık kabilelere elçi olarak gönderdi. Yıllar sonra, gelişen olaylar sultanın Darkaviyyeyi saray nezdinde önemli mevkiye çıkarmasına yol açmıştır.

Darkaviyyenin Osmanlı hâkimiyetine karşı olumsuz tavır sergilediği bilinmektedir. Bunun başlıca sebebi Vehran Beyinin baskı ve haksız uygulamalarına yönelik tepkidir. Şöyle ki, Vehrân Beyi 1217/ 1802-03 yılında Darkavilerden birini öldürdü. Tarikatın mukaddemlerinden Ebû Muhammed Abdülkadir b. Şerif el-Fuleytî'nin bölgedeki kışkırtmaları ile Arap kabileler taşkınlık yapmaya başladılar. İsyancı gruplar Osmanlı ordusunu defalarca hezimete uğrattılar. Hatta Cezâyir Dâyesi Mevlây Süleyman'a başvurarak Mevlây Arabî'nin isyancı grupları teskin etmesini istediler. Sultan bu talebin gerçekleşmesi karşılığında, Vucde'yi geri istedi. Zira o, Hanedanlığının doğu sınırlarını genişletmeyi ve geliştirmeyi hedefliyordu.

Mevlây Arabî Tilemsen'e gitti. Müritlerinin şikâyetlerini dinledi. Onlar, kendilerini Cezâyir Dâyi'sinin baskılarından kurtarmaları istediler. Muhalifleri teşvik ve taltif ettikten sonra Mevlây Arabî, Tilemsen halkının Mevlây Süleyman'a beyat etmesini sağlamak için yola koyuldu. Cuma hutbelerinin sultan adına hutbe irad edilmesini tembihledi.

Tilemsen halkı sultana bir heyet gönderdi. Mevlây Arabî'nin bu elçilik hizmeti bölgenin Şerif Hanedanlığına bağlanmasını sağladı. Türkler bunu savaş sebebi saydılar. Cezâyir Dâyesi büyük tehditler savurur oldu. 1220/1805 yılında Fekik'i kuşatan Sultan, Tuvât ve Kerâre'yi de ele geçirmeyi düşünüyordu. Mevlây Arabî muhalefet ettiğinde açıkça harbe kalkışmayı istememekteydi. Türkler büyük bir güçle seferber oldukları zaman Sahra Vahalarını kontrol altına almak için Vehrân'a yöneldi.

Mevlây Arabî ile Sultan arasındaki ilişkiler zayıflayıp bu olaylardan sonra gerilim yaşanunca irtibatlar kopma noktasına geldi. Öyle ki sultan sûfi akımlarına karşı savaş açacak oldu.

Mevlây Arabî ile Sultan arasındaki soğukluk arttı, Darkaviyye taraftarları ayaklanmaya başladı ve Hanedanlığa zor anlar yaşatılır oldu. 1234/1818 yılında ordusunu hezimete uğrattıktan birkaç gün sonra sultanı esir aldılar, oğlu Mevlây İbrahim'i öldürdüler. Darkaviyye yığınağı yapılmadan önce 1235/1819 yılında Meknes muhasara edildi. 1236/1820 yılında Mevlây Arabî, el-Hac Arabî el-Vezzânî ve Fes'in önde gelen isimleri Mevlây Süleyman'ı azledip yerine kardeşinin oğlu Mevlây İbrahim b. Yezid'i atadıklarını deklare ettiler.

Mevlây Arabî ed-Darkavî, el-Haccu'l-Arabî ve Bubekr Emhâveş İdrîsî idaresine benzer bir yönetim anlayışının ikame edilmesini düşünüyorlardı. Bu hareket İdrîsiyye ayaklanmasını başlattı. Bunun sonucunda hâkim sülâlenin değişip değişmeyeceği tartışması başladı.

Gelişen olaylar sultanı endişelendirdi. Mevlây Arabî zafer sarhoşluğuna büründü. Gerekli tedbirleri almadan Evliya Ordusu üzerine yürüdü. Fakat yakalanıp sultana teslim edildi. Tutukluluk sırasında kendisine destek veren Berberî kabileler onun hayatını kurtarmak için gizli girişimlerde bulundular.

Tarikat ve zaviyelere yakın durma siyasetini benimseyen Mevlây Abdurrahman b. Hişam, Mevlây Arabî'yi serbest bıraktı.¹³⁶³

Mevlây Arabî vefat ettiğinde geride Sidi Muhammed, Mevlây Ali ve Mevlây Tayyib isminde üç oğul vardı. Kendisinin halifesi Mevlây Tayyib idi. Mevlây Tayyib'den tarikatın meşihatını oğlu Mevlây Abdurrahman (1265-1346/1849-1927) devam ettirdi. Mevlây Abdurrahman, tarikatın kazanımlarını korumak adına idare ile herhangi bir çatışmaya girişmedi.

Mevlây Arabî ve halifesi döneminde Darkaviyye, kuruluşunu gerçekleştirdi. Tarihi süreç içerisinde tarikat, Fas'ın siyasî atmosferinde etkili bir konuma geldi.¹³⁶⁴ Tarikat kuruluşundan itibaren Fas'ın en ücra yörelerinde bile zaviyeler kurup tesirini yaygınlaştırmaya çalıştı. Cezûliyye ve Zerrûkiyyenin kolu sayılan Darkaviyyenin iki ayrı silsilesi bulunmaktadır.

1205-1328/1790-1910 tarihleri arasında Darkaviyye, Mağrib tarikatlarının çoğundan daha çok öneme haiz ve üstün niteliklere sahip bir tarikattır. Öyle ki, on sekizinci asrı Nasırıyye Tarikatının asrıdır dersek, on dokuzuncu asrın da Darkaviyye Tarikatının asrı diye niteleyebiliriz. Darkaviyye vadilerde yer alan kasaba ve kent sakinlerinin, özellikle de Berberî kabilelerin ilgi ve desteğini almıştır. Mağrib'in Güneydoğu ve Orta Atlas Dağları ile Azmur gibi dağlık bölgelerde önemli rol oynamıştır. Mağrib hükümdarlarından hem Mevlây Abdurrahman b. Hişam hem de Mevlây Yusuf Darkaviyye Tarikatının müntesiplerindendi.

¹³⁶³ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 62-64.

¹³⁶⁴ D. D., Canon Sell, *The Religious of Islam*, Londra 1976, s. 71.

Darkaviyye şeyhlerinden Mevlây Abdurrahman, Mevlây Arabî Türbesini ziyareti sırasında Sultan Hasan'ın takdim ettiği hediyeleri kabul etmek suretiyle Hanedanlığa yakınlık gösterdi. Aynı zamanda o, Darkaviyye şeyhlerinden Bu İzzet el-Hibrî'nin Vucde ve Tâze nahiyelerinde gerçekleştirdiği ayaklanmalara destek vermedi. Bu Himare'nin gerçekleştirdiği isyan hareketine, 1331/1912 tarihinde Fes'e saldırı düzenleyen Darkavî Şeriflerinden el-Huccâmî'nin hareketine katılmadı.¹³⁶⁵

Darkaviyyenin dinî anlayışları en az siyasî yaklaşımları kadar dikkat çekici olmuştur. Yeri gelmişken, Darkaviyye Tarikatının öğretilerinden esinlenen şu tarikatlardan da bahsetmemiz gerekmektedir:

1. Buzidiyye: On dokuzuncu asrın son yıllarında kurulan Buzidiyye Tarikatının kurucusu
2. Bedeviye: Muhammed Arabî taifesinin mukaddemlerinden biri olan Muhammed b. Ali ed-Der'î el-Firiklî el-Bedevî tarafından kurulmuştur. 1326/1908 yılında vefat etmiştir. Bensalih yakınlarındaki Sidi Bulibade Mahallesinde bulunan zaviyesi içine defnedilmiştir. 1305/1887 yılında vefat eden ve aynı zaviyede medfun bulunan Muhammed b. İbrahim el-Heskûrî el-Bedevî şeyhlerindedir.¹³⁶⁶
3. Gummâriye: Kurucusu Ahmed b. Abdülmü'min'dir.
4. Herrâkiyye: Kurucusu Abdullah b. Muhammed el-Harrâk (ö. 1261/145)'tır.
5. Kettâniyye: Yaklaşık 1308/1890 yılında Fes'te kurulan Kettâniyye Tarikatı da Darkaviyyeden mülhem bir tarikattır. Muhammed b. Abdilvâhid el-Kettânî, tarikatın öğretilerini Mevlây Arabî ed-Darkavî'den almıştır.
6. Bû Azzâviyye: Kurucusu Muhammed b. Ahmed et-Tayyib el-Bû Azzâvî (ö. 1332/1914)
7. Mehâciyye/Kaddûriyye: Kurucusu Sidi Bû Azzâ el-Mehâcî'dir.
8. Aleviyye: Kurucusu Ahmed el-Alevî (ö. 1353/1934)
9. Medeniyye Tarikatı: 1236/1820 yılı dolayında Muhammed b. Hasan b. Hamza el-Medenî (ö. 1263/1846), Mevlây Arabî ed-Darkavî'nin öğretilerini Trablus'a taşımıştır. Misrâta, Tunus, Mısır ve Hicaz'a kadar uzanan geniş sahada Darkaviyye öğretilerinin nüfuzunu sağlayan isim, Medeniyye Tarikatının kurucusu olmuştur. Medenîler Asya ve Afrika'nın Hıristiyan güçlerden temizlenmesini sağlamak için İttihad-ı İslâm fikrini benimsemişlerdir.¹³⁶⁷
10. Ömeriyye Tarikatı: Mevlây Arabî ed-Darkavî hakkında kaleme alınan *Cevâbu'l-ihvân fi müdedi Kutbi'l-a'yân* isimli eserin müellifi olan Ömer b.

¹³⁶⁵ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ*, s. 64.

¹³⁶⁶ Zarîf, *age.*, c. I, s. 102-103.

¹³⁶⁷ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ*, s. 64-65.

Buhârî’ye nispet edilen bir tarikattır. İbnu’l-Muakkıt onun hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Şeriatla tarikatı cem eden isimdir. Kendi hayatında bina ettiği zaviyesi bulunmaktadır. Bağlıları kendisinden keramet ehli kişi diye söz etmektedirler. 1270/1853 yılında vefat etmiştir. Kendi zaviyesi içine defnedilmiştir.”¹³⁶⁸ Burası Merâkeş’teki Darkaviliğin ana zaviyesidir.¹³⁶⁹

11. Fethiyye Tarikatı: Tarikatın kurucusu Fethullah b. Ebû Bekr Bennânî er-Rabatî’dir. Müridi olan İbnu’l-Muakkıt, *es-Saadetu’l-ebediyye* isimli eserinin son kısmında onu tanıtmakta ve tarikatından bahsetmektedir.¹³⁷⁰

Darkaviyyenin Fas’ta bulunan zaviyelerinden önde gelenlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Zaviyetu Bab-ı Eylân: Beşir b. Muhammed ed-Derkâvî tarafından kurulmuştur.¹³⁷¹
2. Zaviyetu’l-Kasûr: Kurucusu Muhammed b. İdris ed-Derkâvîdir.¹³⁷² Muhammed b. Abdülkebir et-Tâdilî ed-Derkâvî, Ebû Bekr Belkaziz Adil ve Ulvi Necib zaviyenin mukaddemlerindedir.
3. Ravdu’z-Zeytunu’l-Kadim: Kurucusu el-Arabî ed-Derkavî’nin öğrencisi Ahmed Bedevî el-Fâsî’den icazet alan Mehdi b. Muhammed b. Abdurrahman ed-Darkavî’dir. Burasını şeyhinin emri ile kurmuştur.¹³⁷³
4. Zaviyetu Ezbezîd: Kurucusu Ahmed b. Abdillâh ed-Darkavî’dir.
5. Zaviyetu Babi’d-Dekkale: Ali es-Sûsî tarafından kurulmuştur.
6. Zaviyetu Derbi’l-Hammam: Kusba’dadır.
7. Zaviyetu Derbi Buannan¹³⁷⁴

Yaygın zaviye ağı, güçlü siyasî nüfuzu, donanımlı manevî tecrübesi ve seçkin şahsiyetleri ile Darkaviyye Tarikatı, Mağrib tarihinde önemli yere sahip olan bir tarikattır Darkaviyye öğretileri kadar Darkaviyye şeyhleri de popüler ve karizmatik kişilikleri ile dikkat çekmektedir. Darkaviyye şeyhlerinden bir kısmını burada tanıtmak istiyoruz.

1. Ali b. Abdirrahman el-Cemâl (ö. 1194/1780): On sekizinci sonlarıyla on dokuzuncu yüzyılın başlarında Fas ve Cezâyir’de büyük bir yaygınlık kazanan bu tarikatın ilk kurucusu, bir İdrisî Şerif olan Ali b. Abdirrahman el-Cemâl’dir. Gençliğinde Fas Sultanı Mevlây İsmail’in vefatından sonra oğlu Sultan Muhammed’in hizmetine giren Ali b. Abdirrahman, yeni Sultanın İdrisî Şeriflere kötü muamele etmesi üzerine Tunus’a gitti ve orada Şeyh Ebû

¹³⁶⁸ el-Merâkeşî, *es-Seâdetu’l-ebediyye*, c. I, s. 147.

¹³⁶⁹ Cüllâb, *el-Hareketu’s-sufiyye*, c. I, s. 133.

¹³⁷⁰ el-Merâkeşî, *age.*, c. I, s. 137-179.

¹³⁷¹ el-Merâkeşî, *age.*, c. I, s. 97.

¹³⁷² el-Merâkeşî, *es-Seâdetu’l-ebediyye*, c. I, s. 85.

¹³⁷³ el-Merâkeşî, *age.*, c. I, s. 98-99.

¹³⁷⁴ Cüllâb, *el-Hareketu’s-sufiyye*, c. I, s. 134.

Abdillah Cessûs ile tanıştı. Daha sonra Şazilî şeyhlerinden Ebü'l-Mehâmid Sidi el-Arabî el-Endelûsî'ye intisap etti. On altı yıl hizmetinde bulunduğu şeyhinin ölümü üzerine onun makamına geçti. Fes'te bir zaviye yaptırarak burada irşatla meşgul oldu. 100 yılı aşkın bir hayat sürdükten sonra 1194/1780 yılında vefat eden Ali b. Abdirrahman'ın en meşhur halifesi, tarikata adını veren Mevlâ el-Arabî ed-Darkavî'dir.¹³⁷⁵

2. Ebû Hâmid Mevlâ el-Arabî ed-Darkavî (ö. 1239/1823): Şeyhi Ali b. Abdirrahman el-Cemâl öldüğünde otuz yaşlarında olan ed-Darkavî, tarikatın başına geçince mensupları kısa sürede büyük bir artış gösterdi. Tarikat adab ve erkânını tarif ve tespit ederek müritler arasında birliği sağladı ve bundan sonra tarikat kendi adıyla anılmaya başladı. Tarikata ait ilk tekke, bizzat Darkavî tarafından Bû Berîd bölgesinde kurulmuştur. Tekkelerin yerleri tespit edilirken devlet merkezine uzak olan bölgelerin seçilmesine özellikle dikkat edilmiştir. Darkaviyye Tarikatı mensupları Fas ve Cezâyir'in siyasi tarihiyle ilgili etkin roller oynamışlardır. Şeyh Darkavî'nin başlangıçta Fas Sultanı Mevlây Süleyman ile arası çok iyi olmasına rağmen tarikat hızla gelişerek Fas Sarayında bile yaygınlık kazanınca, Sultanın tavrı değişmiş ve şeyh tutuklanmıştı. Darkavîler Osmanlı hakimiyetine karşı olumsuz tavır almışlar ve Türk beyleriyle mücadeleye girişmişler, aynı tavrı Fransız işgalinden sonra Fransızlara karşı da göstermişlerdir.¹³⁷⁶

3. Muhammed b. İdris el-İmrânî el-Merâkeşî (ö. 1237/1821): Âlim, fâzil ve ârif bir şahsiyetti. Öğrenimini Fes'te gerçekleştirdi. Buvebrih'teki zaviyesinde oturan şeyhi Mevlây el-Arabî ed-Darkavî'nin yanına gidip kendisine intisap etti. Şeyhinin yanında uzun süre hizmet ettikten sonra halife olarak Merâkeş'e gönderildi. Sohbetlerinde şeyhinin faziletleri, erdemleri ve kerametlerinden bahsederdi. Sultandan Kasur'daki zaviyesine su temin etmesi ricasında bulundu. Devlet erkânının desteğini kazanan Muhammed el-Merâkeşî'nin müntesipleri arasında bürokrasi kesiminden çok sayıda kişi vardı. Darkaviyye Tarikatını Merâkeş'te yaydı. Şeyhi hayattayken vefat etti. Kasur'daki zaviyesine defnedildi.¹³⁷⁷

4. Ebû Zeyyân b. Ahmed el-Muaskerî el-Garîsî (ö. 1270/1853): Salih, arif, fakih ve şerif bir zattır. Mevlây Arabî ed-Darkavî'nin takipçilerinden ve halifelerinin önde gelenlerindedir. Kendisinden çok sayıda kişi ders almış, pek çok kişinin yetişmesine öncülük etmiştir. Şeyhinin menkabelerine dair tabakat çalışması vardır. Fakat bu çalışmasını tamamlayamadan 05 Rebiu-

¹³⁷⁵ Muhammed el-Celvend, "Derkaviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. IX, 179.

¹³⁷⁶ el-Celvend, "Derkaviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, 179.

¹³⁷⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VI, s. 218.

levvel 1270/06 Aralık 1853 tarihinde vefat etmiştir. Fes’teki İbn İdris ravzasına defnedilmiştir.¹³⁷⁸

5. Muhammed Kutup ez-Zeyyâbî (ö. 1274/1858): Dükkâle yakınlarındaki Ziyâbât kabilesindedir. Mevlây Arabî b. Ahmed ed-Darkavî’den icazetini aldı. Ziyâbât kabilesine halife olarak gönderildi. Dükkâle kutbu olarak tanındı. Sürekli Mevlây Arabî’yi ziyarete giderdi.¹³⁷⁹

6. Ebû Bekr b. Muhammed el-Bennânî (ö. 1284/1868): Doğum yeri Rabat, nisbesi Debbâğî, tarikatı Darkavî olan bir sūfidir. *Medâricü’s-sülûk ilâ mâliki’l-mülûk* isimli eserin müellifidir. Vaaz ve nasihatte bulunmak amacıyla sevenlerine ve ihvanına yönelik olarak yazdığı risaleleri bulunmaktadır. Tarikat geleneğine sokulmak istenen bir takım heva ve heveslerin, hakikatten uzak yaklaşımların kıl ü kal mesabesinde olduğunu, ricalullahla sohbet etmek suretiyle müritlerin eğitilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Eseri 1331/1913 yılında Mısır’da basılmıştır. 152 sayfa halinde basılan eserin içerisinde *el-Fütühâtü’l-Gaybiyye fi şerhi elfâzi’s-salâti’l-Meşîşiyye* de yer almaktadır. tasavvufi eğitimini şeyhi Abdülvahid b. Allâl b. İdris’ten almıştır. 1284/1868 tarihinde Merâkeş’te vefat etmiştir.¹³⁸⁰

7. Muhammed Tayyib b. el-Arabî ed-Darkavî (ö. 1287/1870): İlk eğitimini babasından aldı. Daha sonra babasının seçkin öğrencilerinden ve saygın mürebbilerinden Ahmed b. Dehmân el-Balsûtî (ö. 1266/ 1850)’den ders aldı. Muhammed Tayip ed-Darkavî, ümmî, nasık, âbid, iddialardan sıyrılmış bir şahsiyet, verâ sahibi bir sūfi, şeyhliğini gün yüzüne çıkarmayacak kadar zâhid, güzel ahlâkının gereği olarak mütevazı bir isimdir. Örneğin, 1285/1868 yılında Merâkeş’e geleceğini haber alan sevenleri kalabalık kitleler halinde karşılama töreni hazırlayınca, o kimseden beklemediği bir istikametten şehre girerek herkesi şaşırtmış, sessizce girmeyi tercih etmiştir. Zühd ve verâ onun yegâne gayesi idi. Şöhretten kaçır, dünyevî beklentilerden uzaklaşır. Bu özelliği ile babasını aratmamaktaydı. Halktan pek çok kimse kendisinden tahsil görmüş, ilim ve irfanından faydalanmıştır. Ali b. Ahmed el-Mesârî el-Kanûnî, Muhammed İbn Dehmân es-Selvâ, Ali b. Fudayl, Kadı İbnü’l-Medenî es-Serğînî, Fakih et-Tâdilî, Ahmed el-Meğâzüli gibi seçkin şahsiyetlerin yetişmesinde emeği geçmiştir. Zaviyesinin inşasında bizzat kendi elleri ile katkıda bulunmuştur. Zaviyesi Benî Zirvâl’de kurulmuştur. 8 Cemaziyelevvel 1287/6 Ağustos 1870 tarihinde vefat etti. Emkût’taki zaviyesine defnedildi.¹³⁸¹

¹³⁷⁸ el-Kettânî, *Selvetu’l-enfâs*, c. II, s. 362; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 229.

¹³⁷⁹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VI, s. 330.

¹³⁸⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 222.

¹³⁸¹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VI, s. 326-328.

8. Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Makduşî (ö. 1296/1879): Temel eğimini babasının yanında almıştır. Muhammed el-Arabî el-Mudğirî'nin eliyle Darkaviyye Tarikatına intisap etmiştir. Arif, muhaddis, müfessir, imam ve saygın bir şahsiyettir. Defalarca Merâkeş'e girip çıkmıştır. 1296/1879 tarihinde vefat etmiş ve Temakduş'ta yer alan babasının türbesine defnedilmiştir. Arabî b. Ali el-Müşerrafî'nin kaleme aldığı *Menâkıbu Ehli Tamakduş* isimli eserde el-Makduşî ve müritlerine de büyük yer verilmiştir.¹³⁸²

9. Muhammed b. Muhammed el-Geylânî et-Tâdilî (ö. 1302/1885): Kasûr'daki Darkaviyye zaviyesinin şeyhidir. Darkaviyye Tarikatını Mevlây Tayyib'den aldı. Fakih, müderris, zâhid ve verâ sahibi bir şahsiyettir. 1282/1865 tarihinde haccını gerçekleştirmiştir. Ömrünün sonlarında Rahbe'de attarlık yapmış, derslerini dükkanında vermiştir. Ömrü boyunca eğitim ve öğretim hizmetlerini hiç terk etmemiştir. Fes'te öğrenim görürken en yakın arkadaşı Ali el-Müsîfî idi. İlim ehli olarak kendisinden Merâkeş'te öğrenim görenler arasında; Ali İbn Davud, Muhammed b. Fazl, Fakih İbn Nûn, İbnü'l-Mu'tî gibi o dönemin seçkin şahsiyetleri bulunmaktadır. 1302/1885 yılında vefat etti, Bâb-ı Dükkâle'ye defnedildi.¹³⁸³

10. İdris b. Ali es-Senânî (ö. 1303/1885): Tasavvuf yolunun gerekleri ve tasavvufî düşünceden uzak kimi şahsiyetlerin tutumları hakkında hazırladığı *Nüzhetü'l-A'yân ve Tebsuratü'l-İhvân* isimli eseri ile tanınmaktadır. Eserinde tarikat icazetini 1276/1859 yılında Muhammed b. Abdilvahid el-Kettânî'den aldığını belirtmektedir. Kadiriyye icazetini belirttiikten sonra Şaziliyye icazetini de *Behcetü'l-Envâr fî Tariki's-aadati'l-Ahyâr* isimli eserin müellifi ve Abdüsselâm el-Ezher'in halifesi İbrahim b. Ali el-Gumârî'den aldığını, Darkaviyye icazetini ise Mevlây Arabî ed-Darkavî'nin halifesi Ahmed b. Abdilmümin el-Gumârî'den aldığını söylemektedir.¹³⁸⁴ Edip ve şair bir isimdi. Bestelenmiş kasideleri bulunmaktadır. Mevlây Abdülaziz iktidarının ilk dönemlerinde Merâkeşe gitmiştir. 10 Şevval 1285/23 Ocak 1869 tarihinde *eş-Şihâbü'l-Kâvî li-Ehli't-Temeşdüki ve'd-Deâvî* isimli eserini tamamlamıştır. Mevlây Hasan, Mevlây Abdülaziz ve Muhammed (s.a.)'in doğum günlerine dair, Mağrib uleması, sulehası ve evliyasını medh u sena eden kasidelerinden müyteşekkil büyük bir *Divanı* bulunmaktadır. Gazellerinin de yer alan bu Divan'ın ismi *er-Ravdu'l-Fâih bi-Ezhâri'n-Neseb ve'l-Medâih*'dir. 'dir. *ed-Dürerü'l-Behiyye, Vaslu'l-Efâl, Zehratü'l-Efkâr, Tahrîru'l-Makâl* gibi pek çok esere de takriz yazmıştır. Muhammed b. Kasım es-Sâdikî'nin hapsedilişi üzerine de *Te'nîsü'l-Mescûnîn ve Tenfîsü'l-Mahzûnîn* isimli bir eser kaleme

¹³⁸² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. III, s. 170.

¹³⁸³ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 46-47.

¹³⁸⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. III, s. 42.

almıştır. Mevlây Hasan 30 Safer 1303/7 Aralık 1885 tarihinde kaleme aldığı bir şiiri için 100 miskal altın değerinde bir ödül vermiştir.¹³⁸⁵

11. Muhammed b. Ali el-Adlûnî ed-Dimnâtî (ö. 1306/1888): 1230/1815 yılında doğdu. Mısır’a gitti. Mısır ulemasından, özellikle de şeyhler şeyhi kabul edilen Şeyh Alîş ve Şeyh Bulâkî’den ders aldı. Sekiz yıl kadar kaldığı Mısır’da *Muhtasar-ı Halîlî* sekiz vecih üzere okudu. Hac vazifesini yerine getirdikten sonra Mağrib’e döndü. Fes’te *el-Behce* isimli eserin sahibi Ali et-Tesûlî ile karşılaştı. Asafi’ye gidip müderrislik yaptı. Bir süre sonra Merâkeş’te tedris hayatını sürdürdü. Dimyât kabilesinin davetiyesini kabul ettiği tarihe kadar Merâkeş’te müderrislik yaptı. İlim ve irfanın son derece cılız olduğu Dimnât topraklarında ilim meşalesini yaktı. Muhammed b. Ali, Dimnât, Fıtvâke, Serâğune, Hentîfe kabileleri arasında son derece meşhurdu. Çok sayıda eser kaleme aldı.

1. *Şerhu’l-Bürde*
2. *Şerhu ale’l-Ebyâti’l-Meşhura*
3. *Kitâbetün ale’s-Senûsiyye*

Muhammed Arabî el-Mudğırî ed-Darkavî’den Darkaviyye icazetini aldı. Mısır’dayken de veli olduğu düşünülen zatlardan birini ziyaret etti. Bu zat kendisi ile ilgili bir keşifte bulundu. Kendisinin Hakk’a vasıta olacağını, oğlunun da kendisi gibi mânâ eri konumuna geleceğini söyledi. Şeyh arayışından vazgeçmesini, zira şeyhi olacak zatın kapısına geleceğini belirtti. Mısır’dan ayrılıp Asafi’ye geldi. Merâkeş’e gidip oradan da Dimnât’a vardı. Bir süre burada kaldıktan sonra Mısır’da kendisine müjdelenen Muhammed Arabî el-Mudğırî ile tanıştı. Muhammed b. Ali’nin en önemli öğrencisi, Kadî Muhammed b. Hammu Kirdâs idi. 1306/1888 yılında seksen yaşındayken vefat etti. Muhammed b. Said türbesine defnedildi.¹³⁸⁶

12. Mehdi b. Muhammed el-İmrânî (ö. 1308/1891): Muhammed b. Arabî el-Mudğırî’den Darkaviyye icazetini aldı. Şeyhi el-Mudğırî müritlerine halifelerinden ikisini ön plana çıkarmaktadır. Bunlardan birisi Muhammed b. Ali, diğeri ise Mehdi b. Muhammed el-İmrânî’dir. el-İmrânî, âlim, ârif ve keşfi güçlü bir maneviyat eri idi. 1308/1891 tarihinde vefat edip Meknes’teli zaviyesine defnedilmiştir.¹³⁸⁷

13. Muhammed Harabe ed-Dükkâlî (ö. 1309/1892): Salih, veli, nâsık, zâhid ve verâ sahibi idi. Son derece sade kıyafetler giyerdi. Hak Teâlâ’ya kulluk ve teatisi ile meşhurdu. Az ile yetinirdi. Kendi el emeğini yemekten hoşlanırdı. Memleketinde çiftçilikle iştigal ederdi. Darkaviyye Tarikatını tarika-

¹³⁸⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. III, s. 42-46.

¹³⁸⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 66-67.

¹³⁸⁷ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 284.

tın pîri Mevlây Arabî ed-Darkavî'den aldı. Şeyhinin vefatına kadar yaklaşık 20 yıl şeyhine eşlik etti. 1284/1867 tarihinde Merâkeş'e geldi. Bir süre burada ikamet ettikten sonra memleketi Azmûr'a döndü. İddiadan bulunmaktan sürekli kaçınır, kim kendisini hayırla yad etmeye kalkışsa onu sustururdu. 1309/1892 tarihinde vefat etti.¹³⁸⁸

14. Hasan el-Feylâlî (ö. 1313/1895): Merâkeşli olup Nahiv ilminin üstadı kabul edilmektedir. Darkaviyye tarkatına mensuptur. Kendisine ait çok sayıda eserleri bulunmaktadır. Farklı ilim dallarında kendisini yetiştirmiş bilge bir şahsiyettir. Fakih Abdullah b. Vakkas, Fakih el-Fuceymî ve Fakih İbn Mübarek el-Curanî gibi çok sayıda Merâkeşli ulemanın yetişmesinde emeği geçmiştir. 1313/1895 tarihinde Sultan Abdurrahman döneminde vefat etti. *es-Salâtü'l-Meşîşiyye*, *el-Hızbü'l-Kebir* ve İbn Âcrûm'un *Mukaddeme*'sine şerhler yazmıştır. Darkaviyye Tarikatının pîri el-Arabî ed-Darkavî ile bizzat görüşmüştür. Kendisinden çok sayıda kişinin faydalanmasını vesile olmuştur.¹³⁸⁹

15. Muhammed b. Kebîr et-Tâdilî (ö. 1317/1899): Güzel yazı yazma kabiliyetine sahipti. Darkaviyye icazetini Mevlây Tayyib ed-Darkavî'den aldı. Pek çok sayıda kitabın istinsahını yaptı. İki defa hac yaptı. Mevâsîn Camiinde Aruz dersleri verdi. Yedi kıraat üzerine hafız ve üstattı. Aruz, nazım ve nahiv dersleri verirdi. Hasan el-Feylâlî, Ahmed İbn Tahir ve İbn Abdilvâhid ed-Düveyrî'nin yanında yetişti. Aruz ilmini ise Fakih ed-Deymânî'den aldı. Çok sayıda kişinin yetişmesine vesile olup icazet verdi. 1317/1899 tarihinde vefat etti. Kasûr'daki Darkaviyye zaviyesine defnedildi.¹³⁹⁰

16. Ahmed b. el-Arabî et-Tenğurâsî (ö. 1319/1902): 1250/1834 tarihinde Merâkeş'te doğdu. Fes'te Ahmed Bedevî ile karşılaşmış kendisinden Darkaviyye Tarikatını aldı. Bir süre şeyhi ile beraber olduktan sonra Merâkeş'e döndüyse de daha sonra tekrar Fes'e gidip oraya yerleşmiştir. Darkaviyye icazetini aldığı bir diğer isim Abdüsselâm b. Ömer el-Virzâzî'dir. Vefat edene kadar da Abdüsselâm b. Abdilvâhid eşlik etmiştir. Dünyalık hiçbir şeye değer vermez, metelik bir varlığa sahip olmazdı. Hiç evlenmemişti. Tasavvuf ve tarikat konusunda arif bir insandı. Tevhid konusuna dair irfanî şiiirleri vardı. sûfî zümrelerin eserlerine hayrandı. Evradına halel getirecek en ufak dünyevî heveslere yeltenmezdi. Ramazan 1319/Ocak 1902 tarihinde Merâkeş'te vefat etti, Bab-ı Debbâğ mezarlığında Sidi Muhammed el-Mu'tî'nin türbesi yanına defnedildi.¹³⁹¹

¹³⁸⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 89.

¹³⁸⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 170.

¹³⁹⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 129.

¹³⁹¹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 451-452.

17. Muhammed b. Ali et-Tedğî (ö. 1326/1908): Merâkeş’teki Sidi Muhammed b. Salih zaviyesinin şeyhidir. Tarikat icazetini 1275/1858 tarihinde Sidi Arabî b Abdillâh el-Hevârî, Arabî ed-Darkavî’nin müridi Ahmed el-Bedevî Zevîten ve Muhammed Arabî el-Mudğrî’den Fes’te aldı. 12 Rebiulevvel 1326/14 Nisan 1908 tarihinde vefat etti.¹³⁹²

3.2. Dellâiyye Şeyhleri

Cezûliyye Tarikatı şeyhlerinden Ebû Amr b. Ahmed Emin el-Kastalânî el-Emevî (ö. 974/1566)’nin halifesi Ebû Bekr ed-Dellâî, Atlas Okyanusu kıyısında Dellâ Zaviyesini kurar. Fütüvvet geleneğinin, cömertliğin ve sofraya açma geleneğinin temsilcisi sayılan el-Kastalânî’nin zaviye merkezli hizmet anlayışını, ayende ve ravendeye hizmet aşkını halifesi ed-Dellâî sürdürür. el-Kastalânî’nin kendisi için yaptığı şu dua kaynaklarda özellikle yer almaktadır. “Allah sana cennet ehlinin hâlini nasip etsin. Eskimeyen giyecek, tükenmeyen yiyecek versin.” Böylesi bir duanın tecellisi konumuna gelen ed-Dellâî, top raklarına ve servetine itina gösterir ama bunlar kendisinde sevdaya dönüşmezdi. *Şemsu’l-marife*’de Merâkeş ve Havz’da evladı iyaline kalan temlikinin çokluğuna dair değişik işaretler vardır.¹³⁹³ Akarlar ziyaretçi, garip ve mürit kitlelerin hizmetine harcanmak üzere zaviyeye aktarılırdı.¹³⁹⁴ Halkın ihtiyaçlarını gidermek, bölgesel sorunların çözümlenmesini sağlamak ve siyasal gelişmelere doğrudan müdahale etmek suretiyle önemli işlevler yürüten Dellâiyye Zaviyesinin önde gelen temsilcilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ebû Bekr b. Muhammed b. Said b. Ahmed ez-Zemmûrî (ö. 1021/1612): Dellâiyye Zaviyesi, on altıncı asrın ikinci yarısında Sanhace Berberilerinden Mecâd Kabilesi üyesi Sidi Ebû Bekr b. Muhammed b. Said b. Ahmed ez-Zemmûrî tarafından Dellâ bölgesinde kurulan bir zaviyedir. Sidi Ebû Bekr, seçkin ve mübarek bir zattı. Cezûliyye geleneğinden Abdülaziz Debbağ’ın öğretilerini sürdüren Abdülkerim el-Fellâh’ın halifesi Ebû Ömer el-Kastâlî el-Merâkeşî’ye mürit oldu. Şeyhinin takdir ve beğenisini hak kazandı ve sonunda şeyhinin elinden hırka giydi. Giydiği bu hırkanın mülk ve melekût âleminin gereğine göre hareket etmeyi ifade ettiği belirtilmektedir. Fakat daha sonra yaşadığı bu manevî halleri kaybeder oldu. hâline tercüman olması için meşhur şeyhlerden Abdullah b. Yakub’un yanına vardı. Merâkeş’e vardığında onu vebadan ölen birisinin cenazesinde buldu. Şeyhi ona; neden yalnız geldiğini, veba olan bir kente ne diye girdiğini, niçin esasının olmadığını sordu. Bu tutumları ile kendisinin sünnete aykırı hareket ettiğini söyledi. Şeyhin yanında kemale ermeye çalıştı. Şeyhinin vefatı ile nakışlığını idrak etti. Kemale er-

¹³⁹² Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 150-151.

¹³⁹³ Kasım, *Şemsü’l-marife*, vr. 331, 333-334, 342, 346, 356.

¹³⁹⁴ Kasım, *age.*, vr. 106; Cüllâb, *el-Hareketu’s-sufiyye*, c. I, s. 124.

mek için hatimler indirmeye ve çokça zikirler yapmaya çalıştıysa da başaramadı. Sonunda çokça salâvat getirmek suretiyle önceki manevi neşelere bürünür hale geldiğini söylemektedir. Hayatı boyunca asrının uleması ile özellikle de şehir âlimleri ile üst düzey ilişki kurdu. *en-Nuzhe* müellifinin de belirttiği üzere, Sidi Ebû Bekr şer'î esaslara sadık, sünnet-i seniyyeye bağlı bir şahsiyetti. Sürekli Kur'ân okur, dünyevî kaygılardan uzak dururdu. Kendisi azla yetinirdi. *Mirâtu'l-mehâsin* sahibinin rivayetine göre, merkezî otoritenin sarsıntı geçirdiği bir dönemde din ve ilmin hamisi oldu. Sidi Ebû Bekr ilmî arenada meşhur olduğu kadar, Sanhâce bölgelerinin idaresini de deruhte ediyordu. Âyetu Uflâ, Mecâd, Âyetu Iyaz ve Âyetu Matir gibi kabilelerden oluşan Âyetu İdrâsin üzerinde otoritesini güçlü bir şekilde hissettirmeye başlayınca, nüfuzu Atlas dağlarının güneyine kadar uzanır oldu. Sa'dîler Sultanı Ebü'l-Meâlî Zeydân en-Nâsır'ın hasmı Ebû Mahallî (967-1022/1560-1613) ile işbirliği yaptı. Sa'dî Sultanı Ebü'l-Abbas Ahmed el-Mansur ez-Zehabi b. Muhammed, Dellâ Zaviyesini fazla ciddiye almadı. Zira Arap asıllı salihlere karşı temkinli davranırken, Berberî asıllı ulemadan fazla rahatsızlık duymuyordu. Zira Berberî asıllı salih zatlardan iktidarına karşı herhangi bir tehdit olasılığı sezmiyordu. Dolayısıyla Sidi Ebû Bekr'de herhangi bir siyasi hesap görülmemekteydi.¹³⁹⁵ O, sünnetin muhafazasına, şeriata uygun davranılmasına, şer'î şerife uygun söylem geliştirmeye, dinin öğrenilip öğretilmesine, Kur'ân'ın okunmasına, zikrin çokça yapılmasına, Peygamber Efendimize sürekli salavat getirilmesine özen gösterirdi. Dünyaya karşı son derece zahitti. Eline geçenleri, fakirler, yoksullar, dervişler, şerifler ve ilim erbabına sarfederdi. Halk kitlelerinden seçkin olsun, sıradan olsun herkese hayırla muamele ederdi. Müslümanların hepsine karşı ülfet ve muhabbet besler, rahmet ve merhametle muamele ederdi. Keramet ve faziletler, keşf ve mükâşefeleri oldukça fazla idi. 3 Şaban 1021/28 Eylül 1612 tarihinde vefat eden Ebû Bekr b. Muhammed, Dellâ'ya defnedildi. Sidi Abdüsselâm el-Kâdirî, hem Ebû Bekr b. Muhammed hem de oğlu Sidi Muhammed hakkında *Nüzhetü'l-fıkr fi menâkibi's-şeyhayn Sidi Muhammed ve vâlidihî Ebî Bekr* isimli bir eser kaleme aldı. Dellâ halkı arasından çıkmış aklı ve naklî ilimlerde yetişmiş 25 tane büyük âlim ve müderris vardı. Bunların atası Ebû Bekr b. Muhammed idi. Burada kurduğu zaviyede hizmetleri kendisinden sonra oğlu Sidi Muhammed devam ettirmiştir. Kendisine nispetle bu zaviyeye, Zaviyetü'l-Bekriyye adı verilmiştir. Bu zaviye bilhassa 17. asırda bir ilim merkezi hâline gelmiştir.¹³⁹⁶

2. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 1046/1637): Dellâiyyenin pîri Sidi Ebû Bekr'in oğlu ve halifesidir. Sa'dî Hanedanlığına bağlı kalmış, Hanedanlık üyelerinin desteğini kazanmıştır. Sa'dîyye Sultanlarından Mevlây Me'mûn,

¹³⁹⁵ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 103.

¹³⁹⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. I, s. 211-214.

Mevlây Zeydân ve Velid b. Zeydân kendisine biat etmiştir. Mücahid 'İyaş 1614-1615 yılında Hıristiyanlara karşı onun yardımını almıştır.¹³⁹⁷

3. Muhammed el-Hac b. Muhammed (ö. 1082/1671): Dellâ Zaviyesi, üçüncü şeyh Muhammed el-Hac b. Sidi Muhammed b. Sidi Ebi Bekr döneminde ciddi bir siyasî güç hâline geldi. Siyasî otorite her geçen gün gelişmelerden tedirginlik duyuyordu. Sultan Muhammed eş-Şeyh es-Sağir kendi otoritesini benimsetmekte zorlanır olmuştu. Merkezi otorite Muhammed el-Hacc'ı sonu gelmez bir maceranın içine attı. Arap kabilelerin meskeni olan bölgeleri istilaya kalkışan Âyetu İdrasin zümrelerinin ateşli ve şevkli tutumlarına bel bağlar olmuştu. Kavga ve mücadele kadim bir etnik savaşın yeneden hortlamasına yol açtı. Hareket Berberî milliyetçiliğine dayanmakta olup Berberîlerin hâkimiyetinde bir idarenin tesisini öngörüyordu. Fes, Meknes ve Tâdile Sidi Muhammed el-Hacc'ın hâkimiyeti altına girdi. Bû Akabe savaşında Sa'dî ordusu büyük bir hezimete uğratıldı. Sa'dî emirlerinin sonuncusu olan Ebü'l-Abbas'ın 1653 yılında iktidardan düşmesi ile Mağrib iktidarsız konuma geldi. Sidi Muhammed el-Hac Atlas istikametinde yayılma politikası izledi. Mücahid İyaşî'nin 1641 yılında vefat etmesi üzerine Sellâ kendisine bağlandı. Asila, Kasru'l-Kebir ve Titvan gibi şehirlere kendi valilerini atar konuma geldi. Muhammed el-Hac kuzeydeki sorunları çözümledikten sonra yönünü güneye çevirdi ve Der'a ile Tafilalt'ta hatırı sayılır düzeyde güç edinen hasmı Muhammed b. Şerif Alevî'nin üzerine yürüdü. Dellâi taraftarları Sidi Muhammed b. Şerif ordusunu hezimete uğrattı. 1056/1646 yılında taraflar arasında ittifak gerçekleştirildi. Anlaşma tarafların nüfuz sahalarını sınırlamaktaydı, fakat Sidi Muhammed b. Şerif anlaşma şartlarına riayet etmedi. Güneyde Aleviyye Hareketi ile uğraşırken zaviyenin kuzeyde de bir takım müşkilleri sadır olmaya başladı. Fes halkı 1059/1649 senesinde Dellâilere beyattan vazgeçip Muhammed b. Şerif'e tabi oldular. Muhammed el-Hac 1060/1650 tarihinde Alevi liderini Daru'r-Ramke'de mağlup edince Fes halkı yeniden itaat eder oldular. Ahmed ve Muhammed isimli oğulları 1650-1659 yılları arasında Fes valiliği görevini deruhte ettiler. Muhammed el-Hac, kardeşi Muhammed eş-Şerif'e karşı bayrak açan Mevlây Reşid'le özel görüşmesinden sonra zaviye, gücünün zirvesine ulaştı. Zaviyenin ruhanî gücü siyasî kuvvetinden az değildi. Kesintisiz bir tarzda devam eden ders halkaları ve zikir meclisleri gerçekleştiriliyordu. Zaviye çok sayıda ilim erbabının yetişmesine öncülük etti. Yüksek eğitim görmek isteyen çok sayıdaki kişinin ilgi odağı oldu. Dellâiyye Zaviyesi gücünü daim sürdürür olmadı. Sidi Muhammed el-Hac genel anlamda Berberî etnik yapıya dayanmaktaydı. Fes, Garb ve Sellâ'daki Arap kabileler sürekli yönetim zorlukları çıkarıyorlardı. Zaviyeye yönelik ilk darbe, Tanca ve Sebu arasındaki bölgede Muhammed

¹³⁹⁷ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 104.

el-Hacc'a karşı başkaldırı hareketi gerçekleştiren Hıdır Geylân eliyle gerçekleştirildi. 1062/1652 tarihinde el-Kasru'l-Kebir'i istila edip Garb kabilelerinin çoğunu kendisini boyun eğdirdi. Dellâiler işlerin kontrolünü kendi ellerine almayı başaramadılar. Bundan sonraki süreçte 1661-1662 yılında Fes halkı Dellâilere beyattan vazgeçtiler. Önde gelen komutanlardan ed-Derîdî kendisinin Dellâilerden bağımsız olduğunu beyan edip özerk yönetim sergilemeye başladı. Olaylar birbirini takip etti. Mevlây Reşid elini çabuk tutup Arap kabilelerinden nefer tedarikine koyuldu. 1664 yılında kardeşi Muhammed b. Şerif üzerine yürüdü. Tafilalt'ı kontrol altına aldıktan sonra Taze üzerine üzerine yürüdü. Daha sonra Fes'i kuşatıp 1666 yılında Fes'i hâkimiyeti altına soktu. Aynı sene Hıdır Geylân'ı da hezimete uğrattı. Bundan sonra durum Dellâilerin aleyhine gelişmeye başladı. Dellâilere tabi olan ve Meknes'e yakın bulunan kabilelerden Âyetu Evlâl üzerine saldırı yapıldı. Mevlây Reşid Berberilere karşı yürüttüğü Kâsîh savaşına girişmeden önce Garb bölgesinde hâkimiyetini iyice hissettirmeye çalıştı. 1668 Nisanında Sultan, Dellâ'ya saldırı düzenledi ve aynı yılın 16 Mayıs'ında Batnu'r-Rumman savaşı ile onları hezimete uğrattı. Muhammed el-Hac ve ailesi takibata maruz kaldı. Dellâilerin manevî nüfuzundan dolayı Mevlây Reşid kendisini Tilemsen'e sürgün etmekle yetindi. Sidi Muhammed el-Hac 1082/1671 yılında burada vefat etti.¹³⁹⁸

4. Ahmed b. Abdillâh (ö.?): Muhammed el-Hacc'ın vefatından dokuz yıl sonra 1088/1677 yılında, Dellâi Ailesi üyelerinden Ahmed b. Abdillâh hâkim Kraliyet Ailesi karşısında itibarlarını yeniden edinmeye kalkıştı. Türklerin desteğini edinmek suretiyle Fizaz bölgesi kabilelerinden bir grubu yerinden etti. Mevlây İsmail onun üzerine üç büyük sefer düzenledi. Herbiri de hezimete uğrattı, komutanlarını öldürdü. Daha sonra Sultan kendisini sıkı takip etmek suretiyle kapana sıkıştırdı. Ahmed b. Abdillâh daha sonra ilginç bir tarzda sırta kadem bastı.¹³⁹⁹

3.3. Hıfniyye Şeyhleri

Halvetiyyenin Şabaniyye kollarından biri de Hıfniyye Tarikatıdır. Tarikatın kurucusu olan Muhammed el-Hifnî, 1101/1690 yılında Mısır'ın Bilbis şehrine bağlı Hafnâ köyünde doğdu. Hafnâvî ve Hıfni nishbeleriyle de anılmaktadır. On dört yaşında babasıyla birlikte tahsil için Kahire'ye giderek Ezher'de okumuştur. Şemsüddin Muhammed el-Büdeyrî, İd b. Ali en-Numrusî ve Abdullah b. Salim el-Basrî gibi âlimlerden icazet almıştır. Şâfiî fıkhı başta olmak üzere usûl-i fıkıh, tefsir, hadis, kelâm, mantık, nahv ve aruz gibi ilim dallarında geniş bir birikime sahip olmuştur. Ezher'de müderrislik yapmaya

¹³⁹⁸ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 104-106.

¹³⁹⁹ Zarîf, *age.*, s. 106.

başladığı yıllarda tasavvufa ilgi duymuş ve Mukrî diye tanınan Şeyh Ahmed eş-Şâzeli’ye intisap etmiştir. 1133/1721 yılında Kahire’ye gelen, Halvetiyye-nin Şabaniyye kolunun Bekriye şubesinin kurucusu Kutbuddin el-Bekrî ile tanışınca el-Bekrî’ye intisap etmiştir. Seyr u sülûkunu onun yanında tamamlayarak kendisinden 1139/1727 yılında icazet almıştır. 1149/1736 yılında şeyhini ziyaret maksadıyla gittiği Kudüs’te dört ay kadar kalmış, 1171/1758 yılında Ezher şeyhliğine getirilmiştir. 1179/1766 yılında hacca giden el-Hıfnî 27 Rebiulevvel 1181/23 Ağustos 1767 tarihinde Kahire’de vefat etmiş ve Karâfe Mezarlığına defnedilmiştir. el-Hıfnî’ye nisbet edilen Hıfniyye; Tîcâniyye, Dirdîriyye, Ezheriyye ve Mervânîyye adlı dört kola ayrılmıştır.¹⁴⁰⁰ Mısır’dan Fas’a kadar uzanan geniş Mağrib topraklarında Hıfniyye ve şubelelerinin yoğun tesir halkası bulunmaktadır. Bölgede Hıfniyye Tarikatının önde gelen şeyhlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ahmed b. Muhammed es-Sakalî (ö. 1177/1764): 1112/1700 tarihinde dünyaya gelmiş, özenle büyütülüp yoğun ilgi ve bakıma mazhar olmuştur. Çocukluktan itibaren iyi bir terbiye verilip seçkin vasıflara sahip kılınmıştır. Dönemin geleneklerine uygun tarzda Kur’ân hıfzını tamamlamış, o dönemin uleması yanında fikhî eğitimi almıştır. Gizli ve açık her durumda dinin şiarlarına uygun bir tarzda yaşam sürmüştür. Manevî tecellilere mazhar olmak için amel boyutuna daha fazla özen göstermiştir. Geceleri kaim gündüzleri saim hale gelmiştir. Sürekli Kur’ân okuyor, tasavvufa merak salıyor, İbn İbâd’ın *el-Hikem* üzerine yazdığı şerh başta olmak üzere sûfi kitapları elinden bırakmıyordu. Medresesinin yanında bir de attar dükkânı vardı. Daima susmayı tercih eder, zihni mutlaka tefekkürle meşgul olurdu. Kendisini ilgilendirmeyen şeylerin peşine düşmezdi. Vezzân’a gidip burada Mevlây Tayyip b. Muhammed el-Vezzânî el-Yemluhî el-Hasenî’yi ziyaret etti. Kendisinden teberrükte bulunup icazet almaya hak kazandı. Mevlây Tayyip’in müritleri kendisini Fes’te geniş bir taraftar kitlesine sahip olacağı şeklinde müjdelemeye başladılar. Gerçekten de dedikleri gibi oldu. Onun geniş bir taraftar kitlesi ve samimi bir ihvan halkası teşekkül etti. Müritlerinden Abdülmeccid el-Menâlî gibi seçkin bir isim onun yanından ayrılmamış, şeyhi ile birlikte Abdüselâm İbn Meşîş’in kabrini ziyaret etmiş ve 1158/1745 tarihinde birlikte hac ibadetini gerçekleştirmiştir. Mısır’da Muhammed Fetha b. Salim el-Hıfnâvî el-Mısri eş-Şafii ile beraber olmuşlar, kendisinden tarikat icazeti almışlardı. Mısır, Hicaz, Trablusgarp yöresinden çok sayıda isimle beraber olmuşlardır. Bu hac vazifesini deruhte edip döndükten sonra Ahmed b. Muhammed es-Sakalî, halkın teveccühüne mazhar olmuş, hizmeti halk tarafından takdire şayan görülmüştür. Etrafında kitleler halkalanır ve kendisinden faydalanılır olmuştur. Her taraftan cemaatine katılmak üzere gelen zümre-

¹⁴⁰⁰ Cengiz Kallek, “Hıfnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c. XVII, s. 478.

lerle ilgi odağı hâline gelmiş ve 1170/1757 yılında meşhur ikinci haccını da eda etmiştir. Hac dönüşü evrad ve ezkar telkinleri sohbet ve halvet programları ile etkisi daha fazla artar olmuştur. Ahmed et-Ticânî, Fes surları içerisinde Ahmed b. Muhammed es-Sakalî'den daha büyük bir kutub medfun değildir, tespitinde bulunurken, İmam Süyûtî de *el-Kavlü'l-Celiyyü fi Cevâzi Tetavvuri'l-Veliyyi* isimli eserinde es-Sakalî'nin evini Mekke'deki Makam-ı İbrahim'e benzetir. Bir Aşk Kabesi gibi halkın teveccühüne mazhar olan hane olduğunu beyan eder.¹⁴⁰¹ Ahmed b. Muhammed es-Sakalî'nin tarikatı Şaziliyye ve Halvetiyyedir. Silsilesi Şeyh Hıfînî vasıtasıyla Muhammed el-Bekrî'ye kadar uzanmaktadır. Kendisinden bu tarikatı alan isimler arasında Muhammed b. Yunus er-Rîfî el-Fâsî, Abdülvehhab et-Tâzî, Muhammed b. Ali el-İlmî, Muhammed b. Hamîde, Muhammed b. Ali es-Sakalî el-Hüseynî, Ali Mahmud es-Selvâ, Muhammed b. Hasan el-Bennânî, et-Tâvudî İbn Sevde, Abdülkerim b. Ali el-Yâzukî, Muhammed İbn Hasan el-Cenevî, Ebû Şuayb el-Matîrî, Muhammed b. Ebi'l-Gays el-Hasenî es-Sicilmâsî gibi pek çok isim bulunmaktadır. Ahmed et-Ticânî 1171/1758 yılında Fes'e ilk geldiğinde kendisi ile karşılaşmış, fakat kendisinden herhangi bir şekilde tarikat dersi almamıştır. 7 Ramazan 1177/10 Mart 1764 tarihinde vefat etmiş ve Karaviyyin Camiinde kılınan cenaze namazından sonra zaviyesine defnedilmiştir.¹⁴⁰²

2. Muhammed Arabî b. Muhammed eş-Şarkî (ö. 1234/1819): Çocukluktan itibaren dinî gayret içerisinde yetişmiştir. Veli şahsiyetleri sürekli ziyaret ederdi. Sürekli münacat halindeydi. Zikir, dua ve namaz onun en çok ünsiyet kesbettiği amellerdi. Çok gözyaşı dökerdi. Cemaatle namaz kılmaya özen gösterirdi. Kur'ân'a abdestsiz dokunulmamasını tembih ederdi. Zâhid, sabır ehli, vakar sahibi, güzel ahlâk sahibi, sünnet-i seniyyeye bağlı idi. Mahcub el-Musevî'den Kur'ân ve kelâm ilimlerini öğrendi. Muhammed b. Belkasım es-Sicilmâsî'nin ders halkalarına katıldı. Ahmed b. Abdilaziz el-Hilâlî'nin yanında *Delâilü'l-Hayrât* okudu. Tavudî İbn Sevde'den icazet aldı. Ahmed Cadullah Hannânî'den hadis dersleri aldı. Muhammed Ukâd el-Feyyûmî'den tefsir ve akaid dersleri aldı. Muhammed b. Ahmed el-Halîlî'nin yanında *eş-Şemâil* ve *eş-Şifa* okudu. Ali el-Cüdâdî'den *Muhtasar-ı İbi'z-Ziya, Risaletü İbn Ebî Zeyd*, nahiv, mantık dersleri aldı. Halvetiyyenin Hıfneviyye Tarikatındandı. Şeyhi babası Şeyh Mutî idi. Babası da icazetini Muhammed b. Ebi'l-Kasım es-Sicilmâsî'den almıştı. 1234/1819 tarihinde de vefat etti. Kendisi hakkında torunu *el-Fethu'l-Vehbî fi Menâkibi'sh-Şeyh Ebi'l-Mevâhib Mevlâna'l-Arabî* isimli eseri hazırlamıştır.¹⁴⁰³

¹⁴⁰¹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 386-388.

¹⁴⁰² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 389-390.

¹⁴⁰³ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VI, s. 182-186.

3.4. Kettâniyye Şeyhleri

On dokuzuncu yüzyılda tesis edilen Kittaniyye Tarikatının kurucusu Faslı Muhammed b. el-Kebir el-Kettânî'dir.¹⁴⁰⁴ Hanedanlığın sömürge girişimlerine karşı çaresizlik içerisinde kalması ve ülke içindeki insiyatifi elinde tutma kudretinden yoksun olması nedeniyle tarikat, Hanedanlığa karşı siyasî muhalefet girişiminde bulunmuştur. Hâkim otorite yerine kendini egemen güç olarak lanse etmiştir. İdrîsî idaresinin ihya girişimine kalkışan el-Kettânî, çok sayıdaki ilmî şahsiyetin katılımıyla gerçekleştirdiği münazara sonucu tutumunu daha da sertleştirmiştir. Bu durum aylarca devam etmiş. 1895 yılında tarikatın otoritesi benimsenerek tartışmalar sükûna ermiştir. Tarikatın idareyi kontrol altına alma çabası, ilmiye sınıfı ile Hanedanlık zümresi arasındaki ilişkilerin kopuşunu hızlandırmıştır.¹⁴⁰⁵ Sonunda el-Kettânî'nin Fas Sultanı Abdulfazl tarafından idam edilmesiyle büyük yaralar alan tarikat, Fransız işgal kuvvetlerinin 1330/1330 yılındaki nihaî galibiyeti ile önemli imtiyazlar elde etti.¹⁴⁰⁶ Siyasî hayatta uzun süre ağırlığını hissettiren Darkaviyye Tarikatının bu vasfını Kettâniyye Tarikatı devam ettirmiştir. Kettâniyye Tarikatı adeta Orta Atlas Dağlarında yaşayan Benî Melâl ve Zamur kabilelerinin resmi temsilcisi konumunda olmuştur. Her ne kadar tarikata ilk şeklini veren isim el-Kettânî olmakla birlikte, tarikatın bizzat tesis edilişi 1890 yılında, aynı adı taşıyan torunu tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kettânîler hakkında Abdüsselâm el-Kâdirî *ed-Dürrü's-Senîyyi fî men bi-Fes min Ehli'n-Nesebi'l-Hasenî*, Muhammed b. Tâlib İbnü'l-Hac *el-Eşrâfî alâ men bi-Fes min Meşâhiri'l-Eşrâf*, *Ukdü'd-Dürer ve'l-Lüel fî Şürafâi Ukbe İbni Savvâl* isimli eserleri telif etmiştir. Bu eserlerde Kettâniyye zümresi İdrîsîlerin nesli kabul edilmektedir. Kettâniyye zümresi velayet ve salahiyetleri ile tanınmaktadır. Özellikle Muhammed Tayyib ve Muhammed el-Medav el-Hamdûşî kardeşler bunun göstergesidir.¹⁴⁰⁷ Önde gelen şeyhlerinden bazısını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Muhammed b. Abdinnebi et-Tuveymî (ö. 1318/1901): Salihlere ve ilim erbabına muhabbet beslerdi. Meclisi vakar ve sekinet ortamıydı. Meskenet ve irfanı yüksekti. Salihlere ileri düzeyde umut bağlardı. Sahra'daki Muhammed Arabî el-Mudğirî'ye defalarca mektuplar yazdı. Kettânî'nin evinde kendisine çok özel sevgi beslerdi. Hem kendisi hem çocukları ve nesli Kettâniyye Tarikatına intisap etti. Suveyra idareciliğine atandı. Mevlây Ha-

¹⁴⁰⁴ Jamil M. Abunnasr, *Son Dönem Tasavvuf Akımlarından Ticâniyye ve Tekrûr Hareketi*, ter. Kadîr Özköse, TDV matbaası, Ankara 2000, s. 31.

¹⁴⁰⁵ Zarîf, *Müessesetü'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 41-42.

¹⁴⁰⁶ Abunnasr, *Ticâniyye ve Tekrûr Hareketi*, s. 13.

¹⁴⁰⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VII, s. 155.

san döneminde Merâkeş'e geldi. Fıkıhta derinlikli bir bilgisi vardı. Yirmi seneden daha fazla Fakih Kanon'a eşlik etti. 1318/1901 tarihinde vefat etti.¹⁴⁰⁸

2. Ahmed b. Muhammed er-Reşîdî (ö. 1320/1902): Memleketi Meknes'ti. İbn Azûz ve es-Sûsî'nin yanında ilmî ihtisasını tamamladı. Fes'e gidip burada Muhammed b. et-Tihâmî el-Vezzânî; Muhammed Kadirî ve Cafer el-Kettânî gibi seçkin isimlerden istifade etti. Buradaki eğitimi 13 yıl sürdü. Şeyh Ebû'l-Feyz'e intisap edip kendisinden icazet aldı. Şeyhi ile birlikte zaviyesinde *Buhari*, *eş-Şemâil*, *el-Hemziyye* gibi eserleri okudu. Daha sonra memleketine gidip faaliyet yürüttü. Mevlây Abdülkebir el-Kettânî'nin teveccühüne mazhar oldu. Fes'te el-Kettânî'nin kızıyla evlendi. 1320/1902 yılında gerçekleşen vefatına kadar Kur'ân öğreticiliği hizmetinde bulundu. Fıkıh, nahiv ve edebiyat alanlarında mahirdi. Kendisine ait şiirleri olmakla birlikte çok güzel şiir okuyucusuydu. Mevlid-i Şerife dair çok sayıda kasidesi vardı. Şeyhi Muhammed İbn et-Tihâmî el-Vezzânî'nin vefatına dair yazdığı mersiyesi meşhurdur. Her sene Mevlid kandilinde sarayda tertiplenen şiir şölenine katılmak üzere Merâkeş'e gitti.¹⁴⁰⁹

3. Muhammed b. Abdilkebir el-Kettânî (ö. 1327/1909): el-Kettânî, asrının seçkinlerinden, mütebahhir âlimlerden, hadis hafızlarından, fıkıhta otorite şahsiyetlerden, tefsir, usul ve kelâm ilimlerinde mütemekkin isimlerden, tasavvuf ilminde mütebahhir olanlardandır. Vahdet-i vücud düşüncesini benimsemekteydi. İbnü'l-Arabî, Cîlî, İbn Sebîn ve İbnü'l-Fârız gibi isimlerin fikir ve düşüncelerinden haberdardı.¹⁴¹⁰ Temel eğitimini babası Abdülkebir, dayısı Cafer, Muhammed b. et-Tihâmî el-Vezzânî, Ahmed İbnü'l-Hayyât'tan aldı. Babası, Şeyh Maalayneyn ve Muhammed Hüseyin el-Amrî el-Hindî, Kadı Hüseyin b. Muhsin es-Sebî el-Kirâm, Muhaddis Şerafeddin b. Murteza el-Meşhedî Ahmed Abâdî, Muhammed Nuru'l-Hasaneyn el-Hazracî el-Luknevî, Şihâb Ahmed b. Salih es-Süveydî el-Bağdâdî, Habibürrahman er-Radulvî, Ahmed b. İsmail el-Berzencî, Ali b. Musa el-Cezâirî'den icazet aldı. Çiştîyye Tarikatını Muhammed Hüseyin es-Sabık'tan, Darkaviyye Tarikatını Muhammed Tayyib ed-Darkavî'nin halifesi Ali b. Ahmed el-Mistârî ve Muhammed el-Gıyâsî'den aldı.¹⁴¹¹ Tasavvuf, tefsir, fıkıh, hadis ilim dallarında çok sayıda eser telif etmiştir.

1. *Rûhu'l-Füsûs*
2. *el-Keşfü ve't-Tıbyânü fi kavli Teâlâ* “*مما كنت تدري ما الكتاب ولا الايمان*”
3. *el-Lemehâtü'l-Kutsiyyetü fi Müteallikâti'r-Rûhi bi'l-Külliyeti*
4. *el-Mevâkifü'l-İlahiyyetü fi't-Tasavvurâti'l-Muhammediyyeti*

¹⁴⁰⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 131.

¹⁴⁰⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 452-453.

¹⁴¹⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 156.

¹⁴¹¹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 156.

5. *ed-Dürratü'l-Beydâu fi Mana's-Salâhillezi Tetlühühü'l-Enbiyâü*
6. *es-Sırru's-Samedânî*
7. *Hayâtü'l-Enbiyâi*
8. *el-Bahru'l-Hıdam fi Şurûti'l-İctimâi bi'n-Nebiyi'l-A'zam*
9. *ed-Divâniyyetü fi Vakti Sübûti'l-Fethi li'z-Zâti'l-Muhammediyyeti*
10. *Tavâliu's-Suûd*
11. *el-İstibâkât ilâ Hudûri'l-Hakki li'l-Mevcûdâtı*
12. *Keşfü'l-Lüsâm fi Setri's-Sıyâm*
13. *el-Menâzilât.*¹⁴¹²

Muhammed b. Abdilkebir el-Kettânî, meşihat makamına geldiğinde tarikatı bariz bir şekilde güçlenmeye başladı. İnsanlar kitleler halinde sohbetlerine ve derslerine katıldılar. Değişik konulara dair sorunlar giderildi ve kaleme aldığı eserler elden düşürülmedi. Müritlerinden kimini itikat konularına, kimini salâvat ve evrada riayete sevk ediyordu. Kendisi hakkında Fes uleması konuşmaya başladı. Bir takım iddia ve iftiralar Merâkeş'teki Mevlây Abdülaziz'e iletili. Şeyhin saltanat iddiasına kalkıştığını ve koltuğa konmak arzusuyla Merâkeş sultanlığında gözü olduğunu dile getirdiler. Sultan, Fes idarecileri ve ulemasına mektuplar yazdı. Ulemayı sarayında topladı. Yapılan münazaralar sonucunda sultan, Fes Kadısı Abdurrahman İbnü'l-Kuraşî'ye mektup yazdı. Yapılan münazara sonucu Muhammed b. Abdilkebir el-Kettânî'nin kendisine iletilmesini istedi. Fes Kadısının tahkikatı sonucu iddiaların yersiz olduğu anlaşılınca şeyhin Sultan Abdülaziz nazarındaki kıymeti artar oldu.¹⁴¹³

4. Abdülkebir b. Muhammed el-Kettânî (ö. 1333/1915): Hadis kaynaklarının neşri ve tetkikine, özellikle de *Sahih-i Buhari* okumalarına özen gösteren bir süfidir. Hz. Peygamberin siret ve şemailine hâkimdir. Tasavvufi hayata, mücadele ve usullerine müdâvim bir şahsiyettir. Çok az uyku ile yetinir. Namaz, oruç ve zikir ile çokça meşgul olur. Son derece cömert ve eli açıktır. Kendisinden isteyenlere ve muhtaç şahsiyetlere elinde ne varsa verir. Fakir ve zayıf şahsiyetler onun bu hâlini bildikleri için her taraftan gelip destek alırlar. Meclisinde kimsenin kınanmamasına, kimsenin gıybetini yapmamaya, kimseye kötü zan beslememeye özen gösterir. Çok sayıdaki ilim adamının yanında eğitim görmüş, çok sayıdaki ilmî şahsiyetin yanında yer almıştır. Onun istifade ettiği hocalarını ve şeylerini şu şekilde sıralayabiliriz: Ömer İbn Meserre ve Mehdi İbn Meserre, Muhammed Kanon, İbn Abdurrahman el-Alevî, İbn Abdilvahid İbn Sevde, Ahmed es-Serîfî el-İlmî, Muhammed b. et-Tihâmî el-Hammâdî, Salih et-Tâdilî, Ahmed Bennânî, Muhammed el-Makrî, Muhammed b. İbrahim et-Tâmulî, Ahmed İbnü'l-Hac, Cafer el-Kettânî, Ebü'l-Meâlî es-Sekâ (Mısır), Şeyh Aliş (Mısır), Abdülgani ed-Dehlevî (Medine), Hüseyin es-Sebî

¹⁴¹² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 156-157.

¹⁴¹³ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 157-158.

(Medine), Ali b. Zahir el-Vitrî (Fes), Muhammed Salih Rıza, Muhammed b. Ali el-Habeşî, Hüseyin el-Ezherî (Mekke müftüsü), Muhammed b. Abdilvahid (Babası), Muhammed b. Kasım el-Kandûsî (Babasının şeyhi), Muhammed b. Abdilhafız ed-Debbâğ, Abdüsselâm İbn Reysûn el-İlmî et-Tıtvânî, Muhammed b. Kasım, Abdülkadir b. Ahmed İbn Acîbe et-Tıtvânî, Muhammed Mehdi b. Said el-Alevî, el-Iyâşî Bû Şimâ' el-Meknesî, Fazl b. Alevî, Muhammed Muntazır et-Trabzonî, Abdülkadir b. Abdsselâm el-Yezlitunî et-Trablusî, Hamid et-Tâyîfî es-Senûsî, Ahmed b. Abdisselâm el-Mağribî, Muhammed Rağıb el-Halvetî ve Muhammed Mazhar b. Ahmed Said ed-Dehlevî.¹⁴¹⁴ *el-Meşrabû'n-Nefîs fî Tercemeti Mevlânâ İdris b. İdris* isimli eseri ile tanınmaktadır. 26 Rebiulevvel 1333/11 Şubat 1915 yılında vefat etmiştir.¹⁴¹⁵

5. Muhammed b. Muhammed el-Mâssî el-Merâkeşî (ö. 1334/ 1916): 1287/1871 tarihinde dünyaya geldi. İleri düzeyde Kur'ân eğitimi aldı. Gençliğini sekinet, vakar ve takva üzerine geçirdi. Merâkeş'te Ali el-Bucemâvî'nin ders halkalarına devam edip ilim tahsilinde bulundu. Muhammed Eznî'ta yedi yıl hizmet edip kendisinin ilmî derslerine katıldı. Diğer Merâkeş fukahasından da gereğince istifade etti. 1310/1893'ten sonra Sûs'a gitti. Sûs'taki Darkaviyye zaviyesinde tekkenin şeyhi Ali es-Sûsî'nin talebi üzerine müderislik görevine getirildi. Zaviye şeyhinden gereğince istifade etti. 1315/1898'de Merâkeş'e geri döndü. Burada Muhammed b. Kebir'in sohbet meclislerine katıldı ve kendisine intisap etti. Muhammed b. Kebir'e eşlik edip kendisinden Kettâniyye Tarikatını aldı. Daha sonra yolculuğuna devam edip Fes'e gitti. Şeyhi seyahati sırasında kendisine kardeşi Abdülhay el-Kettâni'nin eşlik etmesini istedi. Şeyhin kardeşi ile yirmi yıl beraber oldu ve onun gereğince ilmî birikime sahip olmasını sağladı. Bu seyahatleri sırasında Mağrib zaviyelerinin hepsine mektuplar yazdı. Muhammed b. Kebir Hicaz'a giderken Merâkeş fukahasından bir gurup da şeyhe eşlik etti. Haccını ve ziyaretini tamamladıktan sonra bir süre Mısır'da kaldı ve burada bir süre Muhammed Abduh'un da katıldığı dersler verdi. Mağrib'e döndüğünde hastalandı. Kendisini Tanca'da kardeşi Abdülhay karşıladı. Merâkeş'e geldiğinde hastalığı daha fazla arttı. Dayısı İbn Fudayl el-Merâkeşî'nin evinde 2 Rebiüssani 1323/6 Haziran 1905 tarihinde vefat etti.¹⁴¹⁶

3.5. Muhtâriyye Şeyhleri

Kâdiriyye Tarikatı Afrika'ya ilk kez Abdülkadir Geylânî'nin torunu Seyyid Ahmed b. İbrahim'in Bağdat'tan Kahire'ye, oradan da Endülüs'e hicreti ile başlamıştır. 1492 tarihinde Gırnata'nın Hristiyanların eline geçmesi ile Fas'ta

¹⁴¹⁴ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VIII, s. 167-168.

¹⁴¹⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VIII, s. 169.

¹⁴¹⁶ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 133-134.

ikamet etmiştir. Kuzey Afrika'da kısa zamanda intişar eden Kâdiriyye 853/1450'lerde Fas'ta iyice tanınmıştır. Sanhâce halkı sayesinde Kuzey Afrika'dan daha içerilerdeki Takedda'ya giren Kâdiriyye, Sanhâce'nin doğuya hareketi ile on beşinci asırda Agades'e yayılmıştır. Kel es Suk kabilesi vasıtasıyla Kuzey Afrika'dan iç kesimlere yayılan Kâdiriyye, 885/1480'lerde Ahir'deki Agallal şehrini, 905/1500'lerde Azavad'ı sûfî merkezi hâline getirmiştir.

Batı Afrika'da Kâdiriyye'nin yayılmasını sağlayan diğer bir zümre ise Kunta Kâdirileridir. Kunta Kâdirileri kendilerini, on beşinci asrın ikinci yarısında meşhur olan meşhur şeyh Seyyid Ahmed el-Bekkâî (ö.908/1504)'ye nispet etmektedirler.

Tuat yoluyla Kuzey Afrika'dan Batı Afrika'ya gelen Kunta şeyhleri Vela-ta şehrini tarikatlarının ilk merkezi yapmışlardır. Bir süre sonra buradan uzaklaştırıldıktan sonra Timbuktu'yu kendilerine üs edinmişlerdir. Fas, Kayrevan, Trablusgarb ve Kahire'ye öğrenci gönderip ilmiye sınıfının teşek-külüne çalıştıkları kadar Timbuktu'da kurdukları medreseleri ile de İslâm'ın tebşirine çalıştılar. Sidi Muhtar el-Kuntî'den dolayı Muhtariyye olarak tanı-nan tarikatın Fas temsilcilerinden önde gelenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Muhammed b. Ahmed el-Azmûrî (ö. 1284/1867): Şeriatla hakikati birleştiren, fıkıh ve hadiste otorite bir şahsiyettir. Uzak diyarlara ve değişik beldelere kadar sesini ilettili. Müntesiplerine Muhtâriyye ve Nâsriyye evra-dını telkin ederdi. Sidi Muhtar el-Kuntî ve kardeşi Ahmed el-Kuntî ile gö-rüşmüş, kendilerine intisap etmiştir. Fes'te öğrenim gördükten sonra Dükkâle'de Ahmed b. Tûvudî İbn Sevde'nin öğrencisi Ahmed b. Meymun es-Sebâî, Bucemavî el-Merâkeşî'nin yanında hadis eğitimini almıştır. Vezzâniyyeyi Sidi el-Hac el-Arabî'den, Nâsriyyeyi de Ömer b. Mekki'den almıştır. Onun intisap ettiği üçüncü ve en önemli tarikat ise Muhtâriyyedir. Muhta-riyye Tarikatına intisap etmek gayesiyle Azmûr'dan Sahra içlerine kadar git-ti. Burada tarikatın şeyhi Muhammed b. Muhtar el-Kuntî ile görüşmek istedi. Fakat onun vefat ettiğini öğrendi. Muhtemelen on beş yaşındayken Sidi Muhtar Halife ile görüştü. Sidi Muhtar Halife'nin esrarına vakf olmaya, onun nuranî kişiliğinden istifade etmeye çalıştı. Ahmed el-Bekkâî ile de arasında duygu yüklü şiirlerin yer aldığı mektuplaşmalar gerçekleşti. Dolayısıyla el-Bekkâî'den de icazet aldığı düşünülmektedir. Azmûr'a döndükten sonra pek çok taraftan kendisini ziyarete gelenler oldu. Burada Muhtâriyye zaviyesini kurdu. Zaviyesinde hadis ve fıkıh dersleri okuttu. Muhammed b. Sa'd et-Tilemsânî de 1255/1839 yılında zaviyeyi ziyaret ederek kendisi ile gö-rüşmüştür. Muhammed b. Ahmed el-Azmûrî'nin yetiştirdiği en önemli isimler arasında İbrahim et-Tâdilî, Zeynelabidin b. Ebî Bekr el-Bennânî er-Rabâtî gelmektedir. 1284/1867 tarihinde Medine-i Münevvere'de vefat etmiştir.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VI, s. 317-320.

2. Beşir b. Abdilhay el-Berbûşî es-Sahrâvî (ö. 1290/1873): Muhtaru'l-Halife b. Muhammed b. Muhtar el-Kuntî'den Muhtariyye Tarikatını almıştır. Şeyhinden aldığı dua ve zikirleri dilinden düşürmemiştir. Abdurrahman b. Sa'd b. Osman b. Sa'd b. Tahir et-Tarîfî (ö. 1288/1871)'den tarikat dersleri almıştır. Ebrardan pek çok kişiyi ziyaret edip kendilerinden istifade etmiştir. Karşılaşıp faydalandığı isimler arasında Haşim b. Süleyman el-Merkutânî (ö. 1336/1918), Ebû Şuayb b. Geylânî ed-Değûğî, Abdülalim el-Feyyûmî ve Hafız Berâde gelmektedir. 1290/1873 tarihinde vefat edip Merâkeş'teki İmam Süheylî ravzasına defnedilmiştir.¹⁴¹⁸

3. Muhammed Emin b. Abdillah el-Haccâcî (ö. 1295/1878): Muhtâriyye Tarikatı mensubu bir şahsiyet olarak salihlere karşı ileri düzeyde muhabbet beslerdi. Kendilerinden istifade etmek maksadıyla meşayih ziyaret ederdi. Sultan Muhammed'in kendisine karşı özel bir muhabbeti vardı. Kendisine çok kıymetli hediyeler gönderirdi. Merâkeş'te yetişmiş maneviyat önderlerine dair ve tabakat türü *el-İrticâl* isimli eserin sahibidir. 1259/1843 tarihinde şeyhi Ömer b. Mekî eş-Şerkâvî (ö. 1260/1844)'den icazet aldı. Şeyhi ile birlikte maneviyat önderlerini, özellikle Ahmed b. Âşur es-Selvâ'nın şeyhi Abdullah el-Yâbü'rî'yi ziyaret etti. İbrahim en-Nazifi'den el-Yâbü'rî'ye ait eser ve belgeleri aldı. Dükkâle'de şehrin komutanı Muhammed b. Kâmil'in evinde 1284/1867 yılında Ömer İbn Sevde isimli meşhur sûfi ile görüştü. Daha sonra Sellâ'ya gidip burada Ahmed b. Âşur ile tanıştı. Fes'e gittiğinde de Mevlana İdris'in türbesini ziyaret etti. 1295/1878 tarihinde vefat etti.¹⁴¹⁹

4. Muhammed Sûdânî (ö. 1308/1891): Fıkıh ve kıraat âlimi olup gerçek bir müderris, verâ sahibi bir şeyhtir. Yedi kıraat üzerine Kur'ân okur, Kur'ân ilimlerinde âlim ve ârif, Kur'ânî ilimlerin tedrisi ve tefsirini yapan bir âlimdir. Ömrü boyunca hiç evlenmemiştir. Peçe kullanıp yüzünü hiç göstermemiştir. Muhtariyye Tarikatını Ahmed el-Bekkâyi'den almıştır. Recep 1308/Şubat 1891 tarihinde vefat etmiştir. İmam Süheylî ravzasına defnedilmiştir.¹⁴²⁰

5. Muhammed b. et-Tihâmî el-Vezzânî (ö. 1311/1894): Nahiv, mantık, beyan, fıkıh ve kelâm gibi çok sayıdaki ilim dallarında kendisini yetiştirmiştir. Ders halkalarında izdiham olur, derslerine katılan öğrencileri kendisine çok özel muhabbet beslerlerdi. Mevlânâ İdris ve Abdüsselâm İbn Meşîş gibi zevatın kabirlerini ziyaret etmeye özen gösterirdi. Sidi Arabî İbnü's-Sâiyh er-Rabâtî'den Ticâniyye Tarikatı icazetini aldı. Muhtâriyye Tarikatı icazetini ise

¹⁴¹⁸ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. III, s. 77.

¹⁴¹⁹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 21-29.

¹⁴²⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 68.

Muhammed el-Gıyâsî eş-Şerif el-Hasenî el-Vudğîrî'den aldı. Muhammed b. Abdülvâhid İbn Sevde, Ahmed b. Ahmed Bennânî, Muhammed b. el-Ekhal el-Makrî, Muhammed Kanon gibi Fes ulemasından zahirî ilimleri aldı. 12 Şaban 1311/18 Şubat 1894 tarihinde vefat etti. Şu iki önemli eseri leme almıştır:

1. *Hatmetü Muhtasarı's-Şeyh Halil*
2. *Takyîdü'n fi İmani'l-Mukallid.*¹⁴²¹

6. Muhammed b. Ahmed el-Merâkeşî (ö. 1318/1901): Basra kıraati üzerine hıfzını tamamladı. Kıraat eğitimini Kasûr sakinlerinden Muhammed el-Cebelî'nin yanında tamamladı. Kendini ibadete vermiş, verâ sahibi olmuş ve hattını güzelleştirmiştir. Geceleri kalkıp vaktini zikirle geçirirdi. Muhtariyye Tarikatına mensuptu. Muhtariyye Tarikatını Azmûr'da Fakih İbn Dahhû'dan aldı. Merâkeş'te Hasan el-Feylâlî, Merâkeş Kadısı Abdülkadir el-Hâşimî, Mevlây Ahmed Bû Girbâl'in meclislerine katıldı. Amcasının oğlu Abdüsselâm ile birlikte çok sayıda kişinin yetişmesine öncülük etti. Derslerinde *Elfiye* ve *Mukaddime* okuttu. Abdülkadir ed-Dükkâlî'nin müridi konumuna geldi. 18 Şevval 1318/8 Şubat 1901 tarihinde vefat etti.¹⁴²²

3.6. Nâsırıyye Şeyhleri

Filâlîler/Alevilerin iktidara gelişlerine paralel olarak Tamekrût Zaviyesini merkez edinen Nâsırıyye de önemli bir güç odağı hâline geldi. Tarikat, başlangıçta iktidara karşı temkinli bir tutum sergiledi. Tarikatın kurucusu Muhammed b. Nâsır Cuma namazlarında sultan adına hutbe okumayı reddetti. Mevlây Reşid saltanat yetkilerini tekelinde toplamanın zorluklarını aşmaya çalışırken, bu aykırı tutuma fazla ses çıkarmadı. Mevlây İsmail iktidara gelince tarikatın ikinci şeyhi olarak tanınan Ahmed Halife de sultana karşı tepkisel bir tutum sergiledi. Hanedanlıkla boy ölçüşen bir konumda olmasına rağmen Tamekrût şeyhi çatışmacı tutumunu artırmaya kalkışmadı. Hatta Nâsırıyye ile Hanedanlık arasında ahitleşmeye yol açacak iki önemli gelişme aynı zamana denk düşmektedir. Bunlardan birincisi Mevlây İsmail'in vefatı üzerine Mağrib'te ortaya çıkan fetret döneminin sıkıntılarını Hanedanlığın gidermesi, ikincisi ise Tamekrut Zaviyesinin Hanedanlık karşısında mutedil bir çizgi izleyip teslimiyetçi bir hâle bürünmesidir. Tarikatın beşinci şeyhi, 1175/1761 yılında iktidara gelen Muhammed b. Abdillah'ı kutlamaya gitmiştir. Bundan sonra Nâsırıyyenin Filâlî/Alevî Hanedanlığına karşı herhangi çatışmasına rastlanmamaktadır. Tarikatları Mağrib kasabalarında hızla yayılma imkânı bulmuş ve desteklenmiştir. Dolayısıyla Nâsırıyye en güçlü tarikatlardan biri hâline gelmiştir.

¹⁴²¹ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 91-92.

¹⁴²² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 130-131.

İçtimaî ve dinî işlevlerinin bir sonucu olarak Nâsiriyye Tarikatının siyasî yönü de baskın çıkmaktadır. Tarikatın Tamekrût Zaviyesi, Mağrib tarihinde önemli fonksiyona sahip olan kuruluştur. Sa2dî hanedanlığının siyasî sıkıntılara maruz kaldığı dönemde tarikatın liderleri mutedil bir çizgi izlemiş ve denge siyaseti gütmüşlerdir. Her geçen gün kabile savaşları ile başı ağrımaya başlayan, siyasî ayaklanmalarla zor anlar yaşayan Hanedanlık, Nâsiriyye Tarikatı mensuplarına karşı müsamahalı davranmaya başladı. Halk barış ve huzur içerisinde yaşamak, emniyet içerisinde ticaret yapabilmek arzusuyla Tamekrût şeyhinin desteğine başvuruyor, zaviyenin şemsiyesi altına girmeye çalışıyordu. Zaviye erbabının ilim, fazilet ve salahiyetle tanınır olması, onları bu dönemde otoriteye karşı başkaldırı hareketine girişmesine engel oluyordu. Zaviye erbabının nüfuz ve saygınlıkları her geçen gün artıyor, ünleri Atlas Dağlarının güneyine ve Tafilâlet'e kadarki sahil şeridine kadar uzanıyordu. Böylece Orta Atlas ve Rîf dağları onların kontrolü altına giriyordu.¹⁴²³

1. Abdullah b. Hüseyin el-Kubâb (ö.1045/1635): el-Kubâb'ın tasavvufî silsilesi Ahmed b. Yusuf er-Râşidî el-Milyânî ve Ahmed Zerrûk el-Bernûsî gibi isimler yoluyla Şaziliyye Tarikatının pîri Ebû'l-Hasan eş-Şâzîlî (1175-1258)'ye kadar gitmektedir. Ebû Hafs el-Kirâm'nin vefatı üzerine şeyhini kaybeden el-Kubâb manevî önderini yitirmenin hüznünü yaşadı. Seyide Meymune onun hizmetini deruhte etti. Şeyh Abdullah tarikatın virdini müridi Ahmed b. İbrahim'in devam ettirmesini istedi.¹⁴²⁴

2. Muhammed b. Nasır (ö.1085/1674): Şeyh Ahmed b. İbrahim'den sonra Tamekrût Zaviyesinin idaresi yakın talebelerinden ve 1012/1603 yılında dünyaya gelen Muhammed b. Nasır'a geçti. Muhammed b. Nasır asil Arap soyundandır. Soyu Abdullah b. Cafer b. Ebi Talib'e kadar gitmektedir. Ailesi Benî Me'kul ordusu ile birlikte Mağrib'e gelip yerleşmiştir. Şeyhi Ahmed b. İbrahim'in akrabaları yabancı bir şahsa el vermesini kabul etmeyince, Muhammed b. Nasır şeyhinin dul eşi ve çocukları ile birlikte şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır. 1055/1645 tarihinde tekrar Tamekrût'a dönüp burada Hafsa el-Kirâm ile evlenmiştir. Otuz yıl boyunca Kur'ân eğitimi vermeye çalışmıştır. Şeyhleri gibi o da fakir olarak yaşamaya, zühde riayet etmeye, sade yaşam sürmeye ayret etmiştir. Benimsenen sülûk eğitimlerini birbir gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Muhammed b. Nasır vefatına kadar, sünnet anlayışından uzak tutumlarla mücadele vermiştir. İki kez hacca gitmiş, bölge halkları ile yakın temaslarından dolayı Trablusarp, Kahire, Mekke ve Medine'ye davet edilmiştir. Siyasî tutumuna gelince İbn Nasır, sultanlarla açık bir mücadele seyrine kalkışmamıştır. Kendini onlardan uzak tutmak suretiyle, zararların-

¹⁴²³ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 59-60.

¹⁴²⁴ Zarîf, *age.*, s. 53.

dan emin olmak istemiştir. Mevlây Reşid 1098/1687 yılında sultanlığını ilan ettiğinde, İbn Nasır beklenmedik bir tutumla Cuma hutbelerinde sultanın ismini zikretmeyi reddeder. Aykırı tutum sergilemekten korkan Der’a halkı bu tutumundan vazgeçmesi ricasında bulunmalarına rağmen, o kararından dönmez. Sultan gönderdiği mektubunda kendisini tehdit etmesine rağmen, o sultan adına hutbe okumanın sünnette yerinin olmadığını söyler. 1085/1674 yılında vefat ettiğinde geride on iki oğul ve yedi kız çocuğu bırakmıştır.¹⁴²⁵

3. Sidi Said (ö.1114/1702): On yedinci yüzyılın ikinci yarısında Ahnisale Ailesi üyelerinden Sidi Said ya da Yusuf diye tanınan bu şahsiyet, siyasî ve dinî kişiliği ile tanınmaktaydı. Küçük yaşta babasını kaybetti. Kur’ân eğitimi almak üzere Teslit’e gitti. el-Kasru’l-Kebir’de yedi yıl eğitim gördü. Bu süre zarfında takvası ile tanınır oldu. Bir süre Fes ve Tafilalt’ta kaldı. Hac ibadetini eda etmek gayesi ile Mekke’ye gitti. Sonra Medine’ye varıp üç yıl kadar burada ikamet etti. Medine’den ayrıldıktan sonra Kahire’ye vardı ve Ezher’de öğrenim gördü. Ezher’de el-Kasidetu’t-Dimyatiyyeyi okudu. Sidi Abbas el-Mısırî’nin türbesini ziyareti sırasında rüyasında Resulullah’ı gördü ve bu kendisine manevî bir destek oldu. Mağrib’e dönerken Tilemsen kasabalarını dolaştı. Aşırı yorgunluk ve yaşadığı korku dolu anlar onda hatırlama kaybına yol açtı ve şarkta öğrendiklerini unutmaya başladı. Herhangi bir üzüntüye kapılmadan yeniden yolculuğa koyuldu. Tamekrut’ta Muhammed b. Nasır’ın yanına uğradı ve ondan Şaziliyye öğretisini aldı. 1114/21 Kasım 1702 tarihinde vefat etti. *Selvetu’l-enfâs* eserinin yazarının da belirttiği üzere Der’a’da medfundur.¹⁴²⁶

4. Ahmed b. Abdilhay el-Halebî (ö. 1120/1709): el-Halebî, Ahmed er-Rufâî’nin torunu Muhammed er-Rufâî el-Hüseynî’nin mürididir. Şeyhinin kendisini Hakk’a götüren bir isim olduğunu söylemektedir. Şeyhinden Ahmed er-Rufâî’ye ait sözleri edinmiştir. Bunlardan bir tanesi şu şekildedir: “*Her nefeste nefsinin kontrol edip cezalandırmayan ricalullahtan sayılmaz.*” Abdülkadir el-Fâsî ile el-Yavsî faydalandığı diğer iki isimdir.¹⁴²⁷ Peygamber Efendimizi yâd etmek ve evliyanın kıymetini dile getirmek amacıyla çok sayıda eser yazmıştır. Özellikle İdrisî Şeriflerine duyduğu ihtiramı yansıtan eserleri bulunmaktadır. Eserleri zamanının önde gelenleri tarafından takdir edilmiştir. Eserlerini metheden zamanının büyükleri arasında; Muhammed b. Abdilkadir el-Fâsî ve kardeşi Abdurrahman el-Fâsî, Kadı Umeyrî, Ebû Abdillah el-Kusantînî, Kadı Ebû Abdillah el-Mücâsî, Kadı Ebû Medyen es-Sûsî, Ebû’l-Abbas el-Müceylidî, Ebû’l-Abbas b. Yakup gelmektedir.¹⁴²⁸ Mezhep ola-

¹⁴²⁵ Zarif, *Müessesetu’z-Zevâyâ bi’l-Mağribi*, s. 41-42.

¹⁴²⁶ Zarif, *age.*, s. 107.

¹⁴²⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. II, s. 333.

¹⁴²⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 332-333.

rak Şafî, nesep bakımından Kureyşî, memleket olarak Halebî olan el-Halebî'nin belli başlı eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *el-Hilelu's-sundüsiyyetu fi'l-makamati'l-Ahmediyyeti ev fi's-şemâili'l-Muhammedî.*
2. *Divanü fi'l-emdâhi'n-nebeviyye*
3. *ed-Durru'n-nefis ve'n-nuru'l-enis fi menakibi İdris b. İdris*
4. *Maksuratun fi'l-medhi'n-nebevi.*
5. *Keşfu'l-lüsâm an arâisi niamillahi Teâlâ ve niami rasulihî aleyhi's-salâtu ve's-selam.*
6. *es-Seyfu'l-meslul fi kitai' evdâci'l-fülusi'l-mahzûl*
7. *el-Kunûzu'l-mehtumetu bi's-seadeti'l-maksumeti lihazihî'l-ummeti'l-mahrumeti.*
8. *Reyhânü'l-kulûb fima li's-şeyh Abdillâh el-Bernâvî min esrârî'l-guyûb.*
9. *Fethu'l-Fettâh ala merâtii'l-ervâh*
10. *Ravdatu'l-ezhâr fi medhu'l-fudelâi'l-ahyâr.*
11. *Mî'râcü'l-vusûl fi's-salâti alâ ekrami nebiyyin ve'r-rusûl.*
12. *Menâhilü's-safâ fi cemâli zâti'l-Mustafa.*
13. *Menâhilü's-şifa fi ru'yeti'l-Mustafa.*
14. *er-Ravdü'l-bisâm fi ru'yâ gayrihî aleyhi's-selâm.*
15. *Merâtibu'l-ervâh fi kelimâti'l-fettâh.*
16. *es-Seyfü's-sakîl fi'l-intisâri li-medhi'r-Rabbi'l-Celil.*¹⁴²⁹

5. Muhammed b. Muhammed İbn Nâsır (ö. 1126/1714): Şeyh Nasır'ın en büyük oğludur. Kur'ân eğitimini babasından almış, Ahmed b. İbrahim'in yanında ilk eğitimini tamamlamıştır. 1076/1666 yılında babası ile birlikte hac etti. Hisab, hendese ve tevkîl ilimlerinde zamanının gözdesi idi. İlim tahsilini tamamlamak için Tilemsen, Fes ve Merâkeş gibi Mağrib kentlerine sayısız yolculuklar gerçekleştirdi. Hüsn-i hatta iddialı idi. Kendi el yazmasıyla çok sayıda kitap kaleme aldı. 26 Safer 1126/13 Mart 1714 tarihinde Tamekrût Zaviyesinde vefat etti.¹⁴³⁰

6. Ahmed b. Muhammed Ahzi'l-Heştûkî (ö. 1127/1715): *Kura'l-acilât ala icâzeti'l-ehibbeti ve'l-ihvan* ile *Înâratü'l-Besâir fi Zikri Menâkibi'l-İmam İbn Nasır ve etbâihî'l-ekâbir* isimli eserlerin sahibi olan Ahzi'l-Heştûkî, eserlerinde icazet verdiği Sûs, Sicilmâse ve Sahra bölgelerinden yetişmiş meşhur isimlere yer vermektedir. Rahle-i tedrisatından geçtiği şeyhlerini tanıtmaktadır. Bunlar; Ebû Abdillâh İbn Nasır ed-Der'î ve kardeşi Hüseyin ed-Der'î, Hasan el-Yavsî, Ahmed İbn Hamdân et-Tilemsânî, İbn Said el-Merğîfî, Ebû's-Suûd el-Fâsî, Ebû Salim el-Iyâşî, Şihab Ahmed Acemî'dir. Cemâdiyelevvel

¹⁴²⁹ Benabdillâh, *Meâlim*, c. I, s. 144-145.

¹⁴³⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VI, s. 18-24.

1127/Mayıs 1715 tarihinde Der’a’da vefat eden el-Heştûkî, Tamekrût Zaviyesine defnedilmiştir.¹⁴³¹

7. Ahmed b. Muhammed ed-Der’î (ö. 1129/1717): 18 Ramazan 1057/17 Ekim 1647 tarihinde doğan ed-Der’î, manevî ve ilmî bir aile ortamında yetişti. *Sahih-i Buhari*’yi hatmetti. Babası Şeyh Muhammed Nasır’dan icazetini aldı. Tefsir, hadis, Arapça ve usuliddin sahalarında eğitimini tamamladı. Ebû Salim el-İyâşî’nin yanında *Sahihi-i Buhari*’yi okudu. Ebû Adillah Muhammed b. Ebi’l-Fütûh et-Tilemsânî’nin yanında öğrenim gördü. Babası ile birlikte 1076/1666 yılında haccını yaptı. Mısır ve Hicaz uleması ile görüştü. Recep 1084/Ekim 1673 tarihinde rahatsızlanan babası, vefatından önce kendisinden sonra hilafet vazifesinin oğlu tarafından deruhte edilmesini vasiyet etti. Babasının yerine meşihat makamına geçtiğinde 27 yaşında idi. Babasının vefatı üzerine taziye için kendisini ziyaret edenler arasında, Hasan el-Yavsî ve Ahmed b. Abdilkadir et-Tastâvutî bulunmaktadır.

Dört kez hac vazifesini deruhte eden ed-Der’î, ilk haccını babasıyla birlikte, ikincisini ise 1096/1685 yılında gerçekleştirdi. İkinci haccını gerçekleştirmek için giderken Ukbe b. Nafi’ el-Fihri’nin kabrini ziyaret etti. Seyehati esnasında kendisine eşlik edenler arasında Kadı Ahmed b. İbrahim el-Merâkeşî, Talha Mescidinin imamı Fakih Abdullah b. İbrahim es-Simlâlî, Muhammed b. Abdilaziz er-Rasmûkî de bulunmakta idi. Trablusgarp’ta Avrupalılarla gerçekleştirilen cihada katıldı. Medine-i Münevvere’ye vardıklarında Medine şairleri tarafından meth u sena edildi. Burada İbrahim Kurânî ve Şeyh İsmail ile görüştü, kendilerinden icazet aldı. Şeyh Halebî’nin öğrencisi Ali eş-Şebremlusî’den Kur’ân ve hadis icazetleri aldı. Mısır’da şeyhi Ali b. Muhammed ez-Za’terî ile görüştü, ez-Za’terî’nin medresesinde Muhammed Hattab ve Ebû’l-Feth’in eserlerini okudu. Şevval 1107/Mayıs 1696 tarihinde ez-Za’terî’den de icazet aldı. Mevlây Süleyman’ı Meknes’teki sarayında ziyaret etti. Tarihî gerçeklerden habersiz olan kimi yazarlar, siyasî ve ilmî çevreler arasındaki çekişmelerin bir sonucu olarak onun sultan tarafından öldürüldüğüne dair bir takım yanlış iddialarda bulunmaktadırlar. Halbuki durum tam tersinedir. Ulema ile siyasiler arasındaki anlaşmazlık, hutbelerde sultanın adının anılmamasıdır. Mevlânâ İdrisü’l-Ekber, Mevlânâ İdrisü’l-Ezher, Abdüsselâm b. Meşîş gibi Mağrib evliyasını ziyaret etti. Vefatı üzerine yakınlarına taziyede bulunmak üzere Ebû Ali el-Yavsî’nin evine gitti.

ed-Der’î, üçüncü haccını 1109/1698 yılında gerçekleştirmiştir. Özellikle sahabeden Ebû Lübabe’nin kabrini ziyaret etmiştir. ez-Za’terî’nin yanında Ebû’l-Feth’in usturlab sahasındaki risalesini okudu. Muhammed b. Kasım el-Bekrî ile görüşüp ondan tefsir dersleri aldı. Ahmed b. Muhammed’den Nâsiriyye icazeti alanlar arasında, Muhammed Salih eş-Şarkî, oğlu ve *ez-Zehîra*

¹⁴³¹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 352-353.

isimli eserin sahibi el-Mu'tî, Ebü'l-Abbas eş-Şirâdî, Hüseyin Medû Şercîl gelmektedir. Kendisinden sonra çocukları pek çok zaviye, medrese ve mescit inşa etmişlerdir. Mağrib uleması ve salihler zümresinden pek çok kişi bu zaviyenin müdavimleri olmuştur. Örneğin Ahmed b. Abdilhay el-Halebî, Ahmed b. Abdillâh eş-Şekûrî, Ahmed b. Muhammed el-Beransî, Şifşaven Kadısı Muhammed b. Abdillâh el-Havât bunlardan sadece bir kaçıdır.

ed-Der'î'nin dördüncü haccı ise 1121/1709 yılında gerçekleşmiştir. Gerçekleşen bu önemli seyahatleri bir araya getirilip kitaplaştırılmıştır. Günümüzde iki cilt halinde elden ele dolaşmaktadır. Onun bu en önemli eserinin ismi *el-Ecvibe*'dir.¹⁴³²

Tamekrût Kütüphanesindeki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere, Sudan'la ticaret hacmini geliştirmek ve zaviye arazilerini ziraate elverişli hale getirmek suretiyle zaviye gelirlerini artırdı. Resmî otorite ile doğrudan temas kurdu.¹⁴³³ Keşf ehli şahsiyetler, Ahmed b. Muhammed'i ebdalden kabul etmektedirler. Ona intisap eden mümin cinlerin sayısını kimileri 21.000 olarak zikrederken kimileri de 22.000 olarak beyan etmektedirler. Kendisinden icazet alanlar arasında; Rabat Kadısı Ebû Abdillâh Merînu'l-Endelusî, Abdullâh b. Salim el-Mısırî, Muhammed Ekrem b. Abdirrahman de bulunmaktadır. Ahmed b. Muhammed'in keramet ve menkabelerini bir araya getirip kitaplaştıran şahsiyet, Ali b. Ebi'l-Kasım el-Bûsaîdî en-Neccâr el-Merâkeşî'dir. İki seyahatine eşlik eden müridi Ebû Muhammed Hüseyin b. Muhammed Şerhabîl ed-Der'î de menkabelerini bir araya getirmiştir.¹⁴³⁴ Ahmed b Muhammed'in Der'a'da bizzat ilgilendiği ve işlevsel bir boyuta taşıdığı şu beş büyük zaviyesi bulunmaktadır: Tamekrût Zaviyesi, Ağlân Zaviyesi, Feth Zaviyesi, Bereke Zaviyesi ve Fazl Zaviyesi.¹⁴³⁵

19 Rabiussani 1129/12 Nisan 1717 tarihinde vefat eden Ahmed b. Muhammed'in cenazesini kendisinden sonra tarikat hilafetini devam ettiren kardeşinin oğlu Sidi Musa kaldırmıştır.

8. Musa b. Muhammed el-Kebir (ö. 1135/1723): Muhammed b. Nâsır'ın kardeşinin oğludur. 1077/1665-1666 yılında dünyaya gelmiştir. Erken yaşlardan itibaren tarikat işleri ile ilgilenmiştir. Mevlây İsmail nazarında önemli bir konuma sahip olmuştur. Olanca sıkıntılara rağmen selefinin çizgisini devam ettirmiş, icraatını tamamlamıştır. Örneğin ailesinin yol açtığı sıkıntılar, Sûs mukaddeminin zaviye gelirlerini gelişi güzel sarfetmesi ve uhdesine geçirdiği malları iade etmemesi gibi sıkıntılarla uğraştı. Zaviyetu'ş-Şeyh olarak bilinen Tâdile'deki Fâyiz Zaviyesini ziyaret ettiği 1135/1723 yılında burada vefat etti.¹⁴³⁶

¹⁴³² Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 357-359.

¹⁴³³ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 54-55.

¹⁴³⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 359.

¹⁴³⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 359.

¹⁴³⁶ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 55.

9. Musa b. Muhammed İbn Nâsır ed-Der'î (ö. 1142/1729): Salih, ârif, âlim, verâ ve fakr ehli bir sûfidir. Amcası Ahmed İbn Nâsır'ın vefatından sonra Nâsiriyye zaviyesinin şeyhi olmuştur. Dervişlerine telkin ettiği vird ve telkinlerle dikkat çekip tarikatın kendi adıyla anılır hâle gelmesini sağladı. Onun şeyhliği döneminde zaviyenin kütüphanesi zenginleştirildi, su kaynakları artırıldı, bağ ve bahçeleri genişletildi. Oğlu *ed-Dürer* isimli eserinde babasından şu şekilde bahsetmektedir: “*Babam zaviyesinde oturup kalmazdı. O Allah'ın dinini ikame etmeye, Peygamberimizin sünnetini ihya etmeye, bidat ve hurafeleri ortadan kaldırmaya, âyende ve râvendeye ikramda bulunmaya özen gösterirdi. Amcasının sîret ve ahlâkına sahipti.*” 1142/1729 tarihinde Sûs'a gitti. Merâkeş, Dimnât ve Tâdile kentlerini ziyaret etti. 2 Rebiulevvel 1142/25 Eylül 1729 tarihinde de vefat etti. Tamekrût Zaviyesine defnedildi. Kendisinden sonra zaviyenin şeyhliğini oğlu Ahmed b. Musa en-Nâsırî oldu. Şeyh Ahmed'den sonra da tarikatın şeyhliğini oğlu Cafer deruhte etti.¹⁴³⁷

10. Ahmed b. Abdillâh b. Mübarek eş-Şirâdî ez-Zürârî el-Kadâî (ö. 1160/1747): Merâkeş yakınlarındaki Şirâdiye zaviyesinin şeyhidir. Ahmed b. Nasır ed-Der'î'nin halifesidir. 1160/1747 tarihinde vefat etmiştir. Ebû Salim el-Iyâşî, Hasan el-Yavsî, Murislî et-Temekrûtî'den istifade etmiştir. Müritleri arasında ise Muhammed b. Abdillâh, Muammer Yahya b. Abdillâh el-Cürârî es-Sûsî yer almaktadır.¹⁴³⁸

11. Ahmed b. Abdilkadir et-Tastâvutî (ö. 1167/1754): Ömrü boyunca hiçbir vakit namazını evinde kılmamış, tüm namazlarını camide eda etmiştir. Öğrencisi tarafından derlenen *Nüzhetü'n-nâzır ve behcetü'l-hâtiri'l-gaddi'n-nâzır* isimli eserinde; et-Tastâvutî'nin şeyhi Muhammed b. Nasır'a zikir, vird ve bir takım tasavvufî meselelere dair sorularını yönelttiği mektuplar, şeyhinin kendisine gönderdiği cevabî mektuplar ve et-Tastâvutî'nin şiirleri yer almaktadır. et-Tastâvutî'nin de *Akdü cevâhiri'l-meânî fi menâkibi's-Şeyh Abdilkadir Geylânî* isimli bir diğer eseri daha bulunmaktadır. Şiir sahasında çok güçlü bir yeteneği vardı.¹⁴³⁹ et-Tastâvutî'nin bazı akrabaları kendisini sultana jurnalleyince sultan da kendisinden şüphelenip hapsedti. Bir süre sonra serbest bırakıp Meknes'te zorunlu ikamete maruz bırakıldı. Burada da vefat etti. Fes'te hapsedilişinin sebebi, kendisinin Mehdi ve zamanın kutbu olduğunu iddia etmesiydi. Bu iddia yüzünden kendilerine sultanın zarar vermesinden korkan kabilesi şikâyette bulundular. Mevlây İsmail 1104/1693 tarihinde kendisini hapsedti. Yaklaşık iki sene hapis hayatı yaşadı. *Nüzhetü'n-nâzır* ve *Divân*'ı hapisteyken yazdığı mektup ve şiirlerinden teşekkül etmektedir. 8 Cemadiyessani 1095/23 Mayıs 1684 tarihinde

¹⁴³⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 305-306.

¹⁴³⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 378-379.

¹⁴³⁹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 353-354.

yazdığı *Nüzhetü'n-Nâzır* isimli eserinde üç Mehdinin geleceğinden bahseder. Birincisi Muvahhidlerin Mehdisi, ikincisi on ikinci yüzyılın başında, üçüncüsü ise on üçüncü yüzyılın başında gelecektir. Üçüncü Mehdi'nin geldiği dönemde Deccal de ortaya çıkacaktır. et-Tastâvutî'nin iki âlim kardeşi daha vardır: Bunlar, Muhammed b. Abdilkadir et-Tastâvutî ile el-Iyâşî'dir. et-Tastâvutî, Meknes'te Sidi Abdullah b. Hamada'nın ravzasında metfundur. 1167/1754 tarihinde de vefat etmiştir.¹⁴⁴⁰

12. Yusuf b. Muhammed el-Kebir (ö.1197/1783): Ahmed b. Musa'nın tarikat şeyhliğini geri iade etmesi üzerine, meşihat görevini amcası Yusuf b. Muhammed el-Kebir üstlenmiştir. Kendisi amel ve fazilet cihetinden oldukça meşhur bir şahsiyetti. Fes'teki İdrîsîyye Şeriflerinin makamlarını ziyaret ederdi. Özellikle Mevlây Abdüsselâm b. Meşîş'in türbesine sık sık uğradı. Ailesinin Hanedanlığa karşı muhalefetinin hafiflemesine gayret etti. 1175/1761 yılında Mevlây Muhammed b. Abdillâh'a beyat etti. Sergilediği bu tür mutedil tutumun etkisi ile Nasırıyyenin yayılmasına ve Mağrib genelinde taraftar kitlesinin artmasına imkân hazırladı. 1182/1769 yılında Sultanın ordusunda sefere katılmıştır. 1197/1783 yılında vefat etti.¹⁴⁴¹

13. Muhammed b. Habibillah el-Yakûbî (ö. 1198/1784): Ahmed b. İdris el-Fâsî'nin şeyhidir. İbn Râzika, İbnü'l-Hac İbrahim ve Muhammed Yüdâlî ile birlikte dönemin dört büyük şahsiyetinden biridir. Sultan Muhammed b. Abdillâh ile yakın dostluğu bulunmakta ve sultanın katında saygın bir konuma sahiptir. Şark istikametinde seyahat gerçekleştirmiş, Mısır emiri tarafından ağırlandırılmıştır.¹⁴⁴²

14. Muhammed b. Abdisselam İbn Nasır ed-Der'î (ö. 1239/1824): Fakih, muhaddis, edip, hafız ve fazıl bir şahsiyettir. Fes'te Şeyh Cesûs, Şeyh Tâvudî, Şeyh Bennânî, İdris b. Muhammed el-İrâkî el-Hüseynî, Ahmed eş-Şürâvübî, Muhammed b. Ebi'l-Kasım es-Sicilmâsî gibi şahsiyetlerin yanında yetişip icazet almıştır. İki defa şarka seyahatte bulunur. Birincisi 1196/1782 yılında, ikincisi 1211/1796 yılında gerçekleşmiştir. Mevlây Süleyman b. Muhammed'in nazarında çok saygın bir konuma sahiptir. Hacca giderken Mısır ve Haremeyn uleması ve şeriflerine dağıtılmak üzere kendisine yüklü miktarda para vermiştir. İlk haccında *İhya* ve *Kamus* şarihi Murtaza el-Hüseynî el-Vasîtî el-Hanefî, *Muhtasar* şarihi Ahmed b. Muhammed ed-Derdîr, *el-Hulâsa*'nın şarihi Muhammed b. Ali es-Sabbân, Muhammed b. Muhammed Emir'le görüşüp kendilerinden icazet alır. İkinci haccında da pek çok kişiden faydalanır. İstanbul'a vardığında çok kıymetli eserleri satın alır. Abûlgani el-

¹⁴⁴⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 356-357.

¹⁴⁴¹ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ*, s. 55-56.

¹⁴⁴² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VI, s. 87-90.

Makdisî'nin *el-Kemâl*'ini, Ebü'l-Haccâc Yusuf el-Mezzî ed-Dimeşkî'nin muhtasarı olan *Tehzû'l-Kemâl*'ini, Kadı İyaz'ın şeyhi Hafız Ebû Ali es-Sadeffî'nin hattıyla hazırlanmış *Sahih-i Buhari* nüshasını temin etmiştir. 12 Safer 1239/13 Mart 1824 tarihinde vefat eden müellifin kaleme aldığı eserler şunlardır:

1. *el-Mezâyâ fîmâ Hadese mine'l-Bide'i bi-ummi'z-Zevâyâ*
2. *er-Rihletü'l-Hicaziyye*.¹⁴⁴³

15. Ahmed b. İdris el-Fâsî (ö. 1253/1837): 1173/1760 yılında Meysûr'da doğdu. Yirmi yaşında Fes'e giderek Karaviyyîn Üniversitesinde dinî ilimleri öğrenmeye başladı. Burada İbn Hacer el-Askalânî'nin eserlerini inceledi. Karaviyyin'deki hocalarından Abdülvehhâb et-Tâzî vasıtasıyla Hıdırîyye, Ebü'l-Kâsım el-Vezîr vasıtasıyla Şâziliyyenin Nâsırıyye koluna İntisap etti. Tefsir ve hadise önem veren, şer'î ilimlerle tasavvufu kaynaştıran hocaların yanında eğitim görmesi, onun şahsiyetini derinden etkiledi. Fes uleması ile Karaviyyîn mensupları arasındaki ihtilafa adı karışınca, bir daha geri dönmemek üzere 1212/1797 yılında Fes'i terk etti. İki yıl kadar Cezâyir, Tunus, Trablusgarb ve Mısır'da bulunup dersler verdikten sonra, 1214/1799 yılında Mekke'ye gitti. Otuz yıl kadar Mekke'de kaldı. Bu dönemde, iki kez Mısır'ı ziyaret etti. İlk dönemlerinde, Mekke uleması ile iyi ilişkiler içindeydi. Bir müddet sonra, resmi otoritenin baskısına paralel olarak, Mekke ulemasının muhalefetine maruz kaldı. Alışılmışın dışında bir metot izlemesinden dolayı eleştirildi.¹⁴⁴⁴ Öyle ki, onu mübtedi, reformist olarak görmeye başladılar.¹⁴⁴⁵

Eleştirilerin dozunun artması üzerine, Mekke'yi terk etmek zorunda kalan İbn İdris, Ekim 1244/1828'de Asir bölgesindeki Sabya şehrine ulaştı.¹⁴⁴⁶ Oraya geldikten sonra Cemâziye'l-âhir 1245/Aralık 1829 tarihinde, kendisine tepki gösteren Vehhabî grubun sözcüsü Kuleybî ile arasında bir münazara vuku buldu. Daha sonra bu münazara İbn İdris'in müritlerinden Hasan b. Ahmed Anîş tarafından kelimesi kelimesine kaydedildi. Bu münazaranın en önemli noktası, Vehhabiliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'la ilgili İbn İdris'in değerlendirmesiydi. İbn İdris bu noktada şunları söylemektedir: *"Biz onun kıymetini inkâr etmiyoruz, yaptıkları doğrudu; bid'atları tasfiye etti. Fakat onun bu hizmeti, aşırılıklar yüzünden berbat edildi."*¹⁴⁴⁷

Ahmed b. İdris 21 Receb 1253/21 Ekim 1837'de Sabya'da vefat etti. Soyundan gelen bir kol, Asir İdrisî Hanedanlığı adıyla Güney Arabistan'da

¹⁴⁴³ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VI, s. 192-195.

¹⁴⁴⁴ Muhammed Fuâd Şükrü, *es-Senûsiyye dînün ve devletün*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1948, s. 21.

¹⁴⁴⁵ Kadir Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat (Senûsiyye Tarikatı)*, Ensar Yayıncılık, Konya 2008, s. 37.

¹⁴⁴⁶ Magali Morsy, *North Africa 1800-1900 - a Survey the Nile Valley to the Atlantic* -, Londra 1984, s. 273; J. Spencer Trimmingham, *İslâm in the Sudan*, Oxford 1949, s. 229.

¹⁴⁴⁷ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 38.

1352/1933'e kadar devam eden ve bu tarihte Suûdî Krallığı'na katılan mahalli bir devlet kurdu.¹⁴⁴⁸ Yeni sûfilik düşüncesinin önde gelen temsilcilerinden olan İbn İdris, ilim ve takvasıyla meşhur, tasavvuf ve fıkhıta otoriter bir şahsiyetti. Hayatının sonuna kadar müridlerinin Kur'ân ve sünnete bağlı kalmalarını öğütledi. Tarikatını Şaziliyye Tarikatı ile İbn Ataulah el-İskenderî (ö. 709/1309)'in *Hikem*'i üzerine temellendirdi. Vehhabîlerce imam olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel ve İbn Teymiye'ye büyük saygı duymaktaydı. Gelecekteki tasavvuf anlayışıyla Vehhabî düşüncesi arasında orta bir yol izledi. Tarikat-ı Muhammediyye anlayışına sahipti. Allah'a giden yegâne yolun, Hz. Peygamberin yolu olduğunu dile getirdi. Vahdet-i vücûd anlayışı yerine Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ruhaniyeti ile bütünleşmeyi öngördü.¹⁴⁴⁹ Fakat özel talebeleriyle Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsü'l-Hikem*'ini okuyor ve Endülüslü meşrepli tasavvuf anlayışına müsbet bakıyordu. Tasavvufa Eş'ârî mezhebi çerçevesinde yaklaşıyor, selef-i sâlihîn İslâm anlayışını benimsiyordu.¹⁴⁵⁰ Zikir ve virdlerini herhangi bir silsileye dayanmadan, doğrudan doğruya keşf yoluyla Hz. Peygamberden aldığını ileri sürdü.¹⁴⁵¹

İbn İdris, yanlış bir zühd telakkisiyle dünyadan soyutlanmayı reddetti. Dünya ve ahirete bir bütün olarak yaklaşılmasını öngördü. Ahlâkî anlayışta müsbet bir tutum sergiledi.¹⁴⁵² Fıkhıta taklidi ve mezhep taassubunu, sahabenin dışındaki müctehidlerin kıyas ve icmalarını reddetti. Kur'ân, sünnet ve sahabenin icmama dönüşü esas kabul etti. İctihadın çalışır hâle gelmesini özenle dile getirdi. Vaaz ve irşadları yüzeysellikten uzak, derin anlamlarla yüklüydü. Tasavvufî nasihatları, kaleme aldığı eserleri ile Müslümanların İslâmî bilince sahip olmalarında, İslâm'ın takva boyutuyla yaşanmasında büyük etkiye sahipti. Dinî ve siyasî otoritenin baskısına karşı tavır koymaktan kaçınmadı.¹⁴⁵³

İbn İdris'in otobiyografisi, henüz onun sağlığında, Yemenli müridlerinden Abdurrahman b. Süleyman ez-Zebîdî tarafından yazıldı. Müridlerinden Hasan b. Ahmed el-Anîş tarafından kaleme alınan *Münâzarâtü Seyyidî Ahmed b. İdris ve fukahâî'n-necdiyye* adlı eser, İbn İdris'in Asir'de Vehhabî grubuyla yaptığı münazaraların metni niteliğini taşımaktadır. İbn İdris hakkında başvurulabilecek önemli diğer kaynaklarsa, Lütfullah b. Ahmed Cahhâf, Abdullah Muhammed el-Hibşî, Kadı Zebîdî'nin eserleridir. Bu eserlerin en önemli özelliği, keramet tellallığından uzak olmalarıdır. Ölümünden

¹⁴⁴⁸ Trimmingham, *İslâm in the Sudan*, s. 230.

¹⁴⁴⁹ Jean Chevalier, *Sûfilik*, çev. Ahmed Kotil, İletişim yayımları, İstanbul 1986, s. 72.

¹⁴⁵⁰ Bradford G. Martin, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, London 1976, s. 103.

¹⁴⁵¹ R. S. O'fahey, *Enigmatic Saint -Ahmed ibn Idris and the Idrisi Tradition-*, Londra 1990, s. 25; Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 38-39.

¹⁴⁵² Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul 1980, s. 287.

¹⁴⁵³ Trimmingham, *İslâm in the Sudan*, s. 228; *The Sûfî Orders*, s. 115; Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 39.

sonraki dönemde onunla ilgili, menkıbe ve tercüme-i hâl niteliğinde bazı eserler yayımlandı. Bunlar da, Sudanlı müridi İbrahim Reşid’in İbn İdris’in hayatının son günlerinde kaleme aldığı *‘Ukkü’-d-dureri’n-nefis fi ba’di kerâmâti es-Seyyid Ahmed İbn İdris* ile Mekkeli müridi Muhammed Osman el-Mirgânî’nin eseridir.¹⁴⁵⁴

16. Abdullah b. Ali Sadık en-Nâsırî (ö. 1281/1864): İsmi Abdullah, künyesi Ebû Bekr, lakabı Sadık’tır. Babası Ali ile amcasının oğlu İbn Abdisselam’ın vefatından sonra Nâsiriyye Tarikatının Mağrib’deki en önemli lideri konumuna gelmiştir. Uzaktan ve yakından insanlar akın akın yanına gelmiş, kendisinden tarikat intisabı gerçekleştirmiştir. Muhammed b. Sad (ö. 1264/1848), Cebeliye bölgesinin kıraat hocası Ahmed es-Semmâtî, Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî el-Merâkeşî, hazerde ve seferde her zaman kendisine eşlik eden Salim el-Hamrî, Abdullah el-Miğrâvî el-Merâkeşî, yazışma sonucu kendisinden Nâsiriyye icazeti alan Muhammed b. İyâşî el-Mübârakî bunlardan bir kaçıdır. Mevlây Abdurrahman iktidarı tarafından yakın takibe alınan şeyh, tutuklanıp Merâkeş’e götürülmek istenir. Kendisi gizlice kaçır. Peşine düşen atlılar izini kaybeder. O esnada eş-Şazili’nin Hizbu’l-İhtifa duasını okuduğu ve kendisini takip edenlerin üzerine toprak saçtığı söylenmektedir. Kendisinden sonra Nâsiriyye Tarikatı şeyhliğini oğlu Abdülhay sürdürmüştür. 15 Cemadiyelevvel 1281/16 Ekim 1864 tarihinde vefat etti.¹⁴⁵⁵

17. Muhammed b. Ebî Bekr en-Nâsırî (ö. 1304/1886): *el-Fihristü’l-Mecmua* isimli eserinde Nasiriyye Tarikatındaki silsilesini, tarikatının erdemlerini, güzelliklerini ve şartlarını anlatan en-Nâsırî, tarikattaki icazetini babası Şeyh Ebû Bekr’den aldığını söylemektedir. 1281/1864 tarihinde babasının vefatı üzerine tarikatın şeyhliğini üstlenen Muhammed b. Ebî Bekr en-Nâsırî, 12 Rebiulevvel 1304/8 Aralık 1886 tarihinde gerçekleşen vefatına kadar Mağrib’de uzun süre ziyaretlerde bulunmuştur. Defalarca Merâkeş’e gelen Muhammed en-Nâsırî, her defasında Ahmed es-Sûsî’ye yakın zaviyelerde kalırdı. Kâmil İmrânî, Salih b. Medenî es-Serğîni gibi isimler kendisinden Nasiriyye Tarikatı icazeti almışlardır. Vefat ettiğinde Tamekrût Zaviyesine defnedildi. Kendisinden sonra zaviyesinin şeyhliğine Sultan Hasan b. Muhammed el-Alevî’nin emri ile oğlu Muhammed Hanefî getirilmiştir.¹⁴⁵⁶

18. Muhammed b. Ali es-Simlâlî (ö. 1310/1893): Nahiv ve hadis ilimlerinde kendini yetiştirmiştir. 1290/1873’lü yıllarda Merâkeş’e yerleşmiş, el-Mevâşin Medresesinde müderrislik hizmetinde bulunmuştur. Şeyhi İbn Abdisselam en-Nâsırî’dir. Geceleri İbn Yusuf Camiinde *Delâilü’l-Hayrât*,

¹⁴⁵⁴ Özköse, *Libya’da Tasavvufî Hayat*, s. 39-40.

¹⁴⁵⁵ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VIII, s. 328-330.

¹⁴⁵⁶ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 59-1.

Riyâdü'z-Zeytûn'da eş-Şemâil dersleri vermiştir. Ders halkalarına Mevlây Ahmed Buğribâl, Mevlây Ahmed İbni'l-Kebir gibi çok seçkin öğrenciler ve ulemanın önde gelen isimleri katılırdı. Yüz yaşını aşkınken Tamekrût'a göç edip burada vefat etmiştir. Kendisinden sonra oğlu Seyyid Kuraşî halifesi olmuştur.¹⁴⁵⁷

19. Muhammedü'z-Zevîn b. Muhammed eş-Şirâdî (ö. 1324/1906): Kıraat ilmini Humeyr kabilesindeki zaviyenin şeyhi Sidi et-Tihâmî el-Ubeyrî'den aldı. Bu zaviyede o kadar çok kişiye yemek ikram edilirdi ki, sadece öğrenim gören öğrencilerin sayısı beş yüzün üzerindeydi. Gelip giden tüm misafirlere ziyafet verilirdi. Şeyhin değişik beldelerde çok sayıda emlaki vardı. Arazilerin tüm mahsulü zaviyede öğrenim gören öğrencilerinin ihtiyacına harcanırdı. Muhammedü'z-Zevîn, defalarca Merâkeş'e gitti. Merâkeş'te kendine ait bir evi vardı. Zaviyesinde her yıl Buhari okumaları gerçekleştirirdi. Ali İbn Fazıl, Ali el-Karmûdî, et-Tâdilî, Fakih es-Sebbâî gibi meşhur Merâkeş uleması ders halkalarına katılanlardandı. Kendisinin Ömer İbnü'l-Hattab'ın soyundan geldiği söylenmektedir. Soyu Şirârîde aşiretlerinden Zürâra kabilesi ile karışmıştır. Muhammedü'z-Zevîn gerek kıraat eğitimini gerekse Nâsriyye Tarikatındaki sülûkunu Şeyh es-Sükyâtî ile Muhammed et-Tihâmî'nin yanında tamamladı. Her ikisi de İbn Abdisselâm el-Mukrî el-Fâsî, İbn Abdisselâm en-Nâsirî'den icazetli idi. Muhammedü'z-Zevîn, Vüdâye'de zaviyesini kurdu. Feyiz ve nuru belirmeye başladı. Nâsriyye Tarikatını telkin ettiği isimler arasında Abdüsselâm b. Abdillâh es-Sakalî gelmektedir.¹⁴⁵⁸

20. Muhammed Hanefî b. Muhammed (ö.1325/1907): Muhammed Hanefî döneminde Nâsriyye zaviyesinde şeyhlik iddiası ile nüfuz yarışı başladı. Muhammed Hanefî, şeyhliğini onaylamayan amcası Ahmed b. Ebibekr ile nüfuz yarışına girdi. Şeyhlik hizmetinin gölgelenmesinden rahatsızlık duydu. Duruma müdahil olması amacıyla Mevlây Hasan'a başvurdu. Sultan da aralarındaki çekişmeyi ıslaha çalıştı. Muhammed Hanefî'nin bir diğer nüfuz yarışı ise kardeşi Sidi Abdullah'la gerçekleşmiştir. Bu çekişmeler sonucu zaviyenin gelirleri parçalanmış ve akabinde nüfuz kaybı yaşanmıştır. Bu dönemde Muhammed Hanefî, Mevlây Hasan nazarında konumunu iyileştirmeye çalıştı. Sonunda Sultan kendisini zaviyenin şeyhi olarak atadı. Böylece tarikatın tarihinde ilk defa zaviye şeyhliği Hanedanlık müdahalesi ile atanmış oldu. Hanedanlığa verilen manevi destekle Muhammed Hanefî iki senelik bir aylıktan sonra Dera'ya döndü. 1325/1907 yılındaki vefatına kadar zaviye gelirlerini tek elde toparlamaya çalıştı ama muvaffak olamadı.¹⁴⁵⁹

¹⁴⁵⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VII, s. 49-50.

¹⁴⁵⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 108-110.

¹⁴⁵⁹ Muhammed Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, Menşûrâtü'l-Mecelleti'l-Mağribiyyeti li-İlmî'l-İçtimâî's-Siyâsî, Casablanca 1992, 56.

3.7. Senûsiyye Şeyhleri

Senûsiyye hareketi, müstakil bir tarikat olmakla birlikte, İdrîsiyye Tarikatının devamı niteliğinde idi. Senûsiyye Tarikatının kurucusu olan Muhammed b. Ali es-Senûsî, hayatının ilk dönemlerinde Darkaviyye, Kâdiriyye, Şâziliyye ve Ticâniyye gibi pek çok tarikattan icazet almakla birlikte, en çok İdrîsiyye Tarikatının şeyhi Ahmed b. İdris el-Fâsî'nin etkisinde kaldı. Ahmed b. İdris'in yakın çevresindeki üç talebesi, Muhammed es-Senûsî, Senûsiyye; İbrahim Reşid, Reşidiyye; Muhammed Osman el-Mirgânî, Mirgâniyye adlı tarikatları kurdu.¹⁴⁶⁰ Gelişen süreç içerisinde Senûsiyye Tarikatu, İdrîsiyye'nin diğer kollarını gölgede bıraktı. İdrîsiyye Tarikatının düşünce yapısını daha çok canlı tuttu. Karşılaşılan bir takım sosyal, siyasal, dinî, tasavvufî, ekonomik faktörlerle kendine özgü bir yapı kazanan Senûsiyye Tarikatu, temelde, Ahmed b. İdris'in öğretilerine sadık kalınırken, tarihî süreç içerisinde yeni anlayış ve yaklaşımları benimser oldu. Kuruluşunun ilk yıllarında Senûsiyye Tarikatu, zühd ve takvaya önem veren, riyazet ve mücâhede yolunu tutan, tasavvufî makam ve mertebelere ulaşılması konusunda, titiz bir seyr u sülûk eğitimini öngören bir tarikattı.¹⁴⁶¹ Mekke'de uzun bir süre kalan Muhammed Senûsî, bir yandan ulema ile yakın teati içerisinde bulunurken, diğer yandan da değişik İslâm ülkelerinden gelen hacılarla buluşmakta ve tanışmaktaydı. Faaliyetlerini Hicaz'dan daha çok Kuzey Afrika'da sürdürmeye başlayan Senûsîlik, artık tasavvufî anlayıştan çok, ıslahat gayretini güden akım hâline gelmeye başladı. Benliğin arındırılmasını öngören tasavvuf düşüncesiyle birlikte, toplumsal ıslahatın gerçekleşmesini de ön plânda tutan bir ihya hareketi oldu. Kuzey Afrika'da ortaya çıkan siyasî boşluğu gidermeye çalışan teşkilât yapısı ile âdeta bir devlet görünümünde bulunmaktaydı. Tarikat, çalışma hayatının düzenlenmesinde, adli mekanizmanın işletilmesinde, kültürel hayatın canlılık kazanmasında, sosyal barışın temininde, siyâsî otoritenin gerçekleşmesinde, manevî dinamiklerin güç kazanmasında, aksiyoner hareket hâline geldi. Kuzey Afrika halklarının temsilcisi konumunda bulundu. Senûsiyye Tarikatının önde gelen meşayihünü şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1275/1859): Muhammed b. Ali es-Senûsî 12 Rebiu'l-evvel 1202/22 Aralık 1787 tarihinde Cezâyir'in Mustaganem kentinde dünyaya geldi. es-Senûsî 18 yaşındayken, 1220/1804 yılında Mustaganem'den ayrılıp Fes'e gitti.¹⁴⁶² Karaviyyîn Üniversitesi'nde ilim tahsilinde bulundu.¹⁴⁶³ Öğrenim gördüğü çeşitli ilimlerden icazet alan es-Senûsî,

¹⁴⁶⁰ J. Spencer Trimmingham, *İslâm in West Africa*, Oxford 1959, s. 25.

¹⁴⁶¹ Şükrü, *Senûsiyye*, s. 22.

¹⁴⁶² Ahmed Sıdkı Deccânî, *el-Hareketü's-Senûsiyye Neşetuha ve Numuvvuha fi'l-Garni't-Tasi'l-Aşer*, Kahire 1967, s. 44; Martin, *Muslim Brotherhoods*, s. 134; Morsy, *North Africa*, s. 273.

¹⁴⁶³ Şükrü, *Senûsiyye*, s. 13; Nicola A. Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senusilik*, çev. Kadir Özköse, Risale Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-71.

tedris faaliyetine başladı. Müderris ve vaiz olarak hayata atıldı. Fes'te görülen ahlâki yozlaşmaya, ciddî bir tarzda tavır koydu. Sekiz yıllık müdrişliği süresince, entelektüel bir şahsiyet olarak temayüz etti.¹⁴⁶⁴ es-Senûsî orada sûfliğe merak saldı, ortamın etkisi altında kaldı.¹⁴⁶⁵ Tîcânîyye ve Darkaviyye'ye ilaveten Kâdirîyye, Şâziliyye Cezûliyye, Nâsırıyye ve Habibiyye tarikatlarına da intisab etti.¹⁴⁶⁶ es-Senûsî hac vazifesini ifa etmek, İslâm dünyasını yakından tanımak amacıyla 1235/1819 yılında Fes'ten ayrıldı.¹⁴⁶⁷ 1239/1823 yılında Kahire'de bir yıl kadar kaldıktan sonra, 1240/1825 yılında Hicaz'a gitti. On beş yıl kadar Hicaz'da kaldı. es-Senûsî'nin etkilendiği en önemli isim İdrîsîyye Tarikatının kurucusu Ahmed b. İdris el-Fâsî idi. Ahmed b. İdris'in 1837'de vuku bulan vefatına kadarki on üç yıllık zaman zarfında her iki şahıs güçlü bir birliktelik sergiledi. Hoca-talebe ilişkisi içerisinde her ikisi de, aradığını bulmanın sevincini duydular. es-Senûsî kısa zamanda İdrîsîyye Tarikatının önde gelen şahsiyetlerinden biri oldu. Dönemin Vehhabi düşünürlerine karşı Maliki hukuku ile tasavvuf düşüncesinin müdafaasını yaptılar. Kitleler üzerinde derin tesir icra ettiler. İbn İdris vefatından önce, tarikatın şeyhliği ni Muhammed es-Senûsî'nin yürütmesini ilan etti.¹⁴⁶⁸

es-Senûsî, bütün gayretini Senûsî teşkilatının yapılanmasına harcadı. Öyle ki, yapılan çalışmalar sonunda zaviye ağı, süratle genişledi, tarikat güçlü bir lobi hâline geldi, Osmanlı Devletinin tamamen etkisiz kaldığı, siyasî otoritesini kuramadığı bölgelerde es-Senûsî güçlü bir nüfûza sahip oldu, geniş kitlelerin can simidi hâline geldi. Devlet yetkilileri hareketin hızlı yükselişinden hem tedirgin olmakta, hem de takdir etmekteydiler. Tarikatın gösterdiği başarı, Avrupa devletlerinin korkuya kapılmasına yol açtı. Gelişen şartlar nedeniyle es-Senûsî, sahilden uzak, gözden irak, siyasî otoriteden yoksun iç bölgelere gitmeye karar verdi. Bu özelliklere sahip olması nedeniyle Çağbub, hareketin merkezi hâline geldi.¹⁴⁶⁹ Çağbub zâviyesi 1854-1895 tarikatı arasında Senûsî hareketinin başkenti oldu.

Senûsîlik, bir tarikat olmasının yanı sıra, aynı zamanda siyasî bir cemiyetti. Seyyid Muhammed es-Senûsî, istediği vakit, kolayca kırk elli bin kişiyi toplayabilir, icabında bütün Tuvareğleri, Sibuları, Tuvat Araplarını ve hatta sürülerle Sudan kavimlerini istediği noktaya sevk edebilirdi. Fakat Seyyid, vakitsiz bir hareketin, bu kadar emeklerle kurulan binayı, bir daha kalk-

¹⁴⁶⁴ Meryem Cemile, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, ter. Selahaddin Ayaz, Bir yayıncılık, İstanbul 1986, s. 143.

¹⁴⁶⁵ Evans-Pritchard, E. E., *Ömer Muhtar Destanı*, çev. Kadir Özköse, Ensar Yayıncılık, Konya 2008, s. 11; Deccânî, *el-Hareketi's-Senûsîyye*, s. 45.

¹⁴⁶⁶ Şükrü, *Senûsîyye*, s. 14; Ziadeh, *Senusilik*, s. 37; Morsy, *North Africa*, s. 273.

¹⁴⁶⁷ Sadık el Mueyyed el-Azm, *Afrika Sahray-ı Kebiri'nde Seyahat*, İstanbul 1896, s. 66.

¹⁴⁶⁸ Kadir Özköse, "Senûsî Hareketi ve Tesirleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2001, sayı: 7, s. 350-351,

¹⁴⁶⁹ Şükrü, *Senûsîyye*, s. 35-36; Morsy, *North Africa*, s. 276.

mamak üzere yıkacağını düşünmekteydi. Bunun için es-Senûsî, faaliyetlerinden, siyasî icraatından evvel, İslâm âlemini uyandırmaya, kısmen bile olsa, emellerini anlayacak, düşüncelerini uygulamaya koyacak hale getirmeye azmetti.¹⁴⁷⁰

Senûsiyye Tarikatının kurucusu, zaviye teşkilatının düzenleyicisi, sosyal hizmetlerin öncüsü, İslâm’ı tebliğ faaliyetlerinin rehberi, tasavvufî hizmetlerde müritlerinin mürşidi olmakla birlikte es-Senûsî aynı zamanda bir bilim adamıydı. Güçlü bir pratisyen olduğu kadar, kaleme aldığı eserlerle de hareketinin teorisyeni idi Muhammed b. Ali es-Senûsî’ye ait olduğu kesin olarak bilinen eserlerin toplamı on yedidir. es-Senûsî’ye ait eserlerin bir çoğunun basılması, Muhammed İdris’in gayretleri sonucunda olmuştur. Sekiz kitabı bir arada basılarak “el-Mecmuatu’l-Muhtara” adıyla 1968 yılında Beyrut’ta yayınlanmıştır. Senûsî düşüncesinin temel ilkeleri es-Senûsî’nin bu eserlerine dayanmaktadır. Bütün bu eserler, Senûsî’nin bir şair, bir matematikçi, bir kelâmcı, fakih, usta bir tarihçi ve soy bilimci olduğunu gösterir. Onun bu yayımlanan eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Kitabu’l-Mesaili’l-Aşara - Buğyetu’l-Mekasid fî Hulasati’r-Rasid*, Kahire, 1353/1934, Matba’atu’l-Ma’âhid.
2. *es-Selsebilu’l-Muayyen fi’t-Taraiki’l-Erba’in*. Bu kitap önceki eserin haşiyesi niteliğindedir.
3. *İkazu’l-Vesnan fi’l-Ameli bi’l-Hadisî ve’l-Kur’ân*, ilk baskı 1357/1938, Kahire, Matba’atu’l-Hicazi. Diğer bir baskı: Bingazi 1387/1967.
4. *el-Menhelu’r-Rave’r-Raik fî Esanidi’l-İlmi ve Usûli’t-Taraik*, İlk baskı. 1373/1954, Kahire, Matba’atu Hicazi.
5. *ed-Dureru’s-Seniyye fî Ahbari’s-Sülâleti’l-İdrisiyye*: İlk baskı. 1349/1930, Kahire, Matba’atu’ş-Şebab, II.baskı. 1373/1954, Kahire, Matba’atu’ş-Şebab.
6. *Risaletu’l-Muselselâti’l-Aşera fi’l-Ahâdisi’n-Nebeviyye*: Kahire, 1357/1938, Matba’atu’ş-Şebab.
7. *Risaletu Mukaddimeti Muvattai’l-İmami’l-Malik*: Kahire, 1374/1954, I. baskı, Matba’atu’ş-Şebab.
8. *Şifau’s-Sadr bi-Arai’l-Mesaili’l-Aşar*, Kahire h. 360, Matba’a-tu’l-Muhammediyye.¹⁴⁷¹

2. Muhammed Mehdi es-Senûsî (ö. 1320/1902): Muhammed Mehdi, 1260/1844’de Cağbub Zâviyesi’nde doğdu. Babası, Allah yolunda olması, insanlığı Allah yoluna iletmesi dileği ile ona Mehdi adını koydu. İlk eğitimini

¹⁴⁷⁰ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senûsîler ve Sultan Abdulhamid*, yay. haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992, s. 55.

¹⁴⁷¹ Muhammed Tayyib b. Ahmed İdris el-Eşheb, *es-Senûsî’l-Kebir*, Kahire 1946, s. 81; Deccani, *Hareket*, s. 133.

Seyyid İmran b. Bereke el-Feyturi'den aldı. Hocasının rahle-i tedrisatında yedi yaşında iken, Kur'ân'ı hıfzetti. Daha sonra eğitimini Mekke'de ve Cağbub'ta sürdürdü. Seyyid Mehdî, ahlâk, edeb, akıl ve ilim bakımından, üstün bir dereceye yükseldi. Babası, daha küçük yaşta onu geleceğe hazırlamaya başladı. Tarikatın esasları, prensip ve âdâbı kendisine öğretildi. Senûsilîğin teşkilat yapısını yakından tanıdı. 12 yaşından beri babasının her faaliyetine yardımcı olmaktaydı. Yaşından umulmayan bir vukûfiyetle memurların atamasını yapmakta, murahas heyetlerini kabul etmekte, diğer taraftan, babasının nezareti altında en şahsiyetli âlimlerden, takva ehli müderrislerden derslere devam etmekteydi¹⁴⁷². Büyük Senûsî'nin 1276/ Eylül 1859'daki vefatı tarikat için bir krize sebep olmadı. Senûsî'nin vefatı sırasında, büyük oğlu Muhammed Mehdî 16, küçük oğlu Muhammed Şerif 13 yaşındaydı. Ancak bu iki çocuk henüz tarikat şeyhliğini üstlenecek yaşta değildi. On kişiden oluşan Niyabet Meclisi tarikatın yönetimini geçici olarak üstlendi. Büyük Senûsî'nin bu iki oğlu 1859-1895 yılları arasında 36 yıl boyunca tam bir uyum halinde faaliyette bulundular.¹⁴⁷³

Mehdî'nin takvaya dayalı bir yaşantısı vardı. Hitabeti son derece düzgündü. Müridlerinin nazarında bir Kutub, bir Gavs ve bir Mehdî idi. Manevî kişiliği bakımından, babasından daha çok hürmete şayandı. Zamanla İslâm Dünyası'nın en popüler kişilerinden biri oldu.¹⁴⁷⁴ Dindarlığı ve üstün ahlâkıyla, büyük şöhret kazanan Muhammed Mehdî, tarikatı dirâyet ve iktidarla idare etti. Onun devrinde tarikat, çölde yaşayan kabilelere hakim, tam teşekküllü bir devlet hâline geldi. Manevî nüfûzu ise, bütün Kuzey Afrika'yı sardı. Fas'ın Atlantik sahillerinden Hint Okyanusuna, Somali sahillerine kadar uzanan geniş bir bölge, Libya sahrasının bir köşesindeki genel merkezin emrine tam teslimiyetle itaat ediyordu¹⁴⁷⁵. Onun döneminde, tarikatın uzun zaman sürecek silahlı direnişi başladı. Ailenin kitap yazma geleneği Seyyid Mehdî'de görülmemekteydi.¹⁴⁷⁶

Cağbub, Büyük Senûsî'nin hayatının son üç yılı ile Seyyid Mehdî'nin 39 yıllık yaşamı boyunca (856-1895) merkezi üs görevini üstlendi. Büyük Senûsî'den sonra oğlu Mehdî'nin faaliyetleri sonucu tarikat, doğu-batı ve güney istikametlerinde hızla yayılma kaydetti, Sudan, Sireneyka, Fizan, Mısır, Tunus, Orta Afrika, Çad, Sahra, Vaday ve Ennedi'de hakim konuma geldi. 1902'de Fransızlar'ın Vaday ve Ennedi'deki hakimiyetine kadar, Orta Afri-

¹⁴⁷² Meryem Cemile, *Batı Materyalizmi Karşısında İslâm*, çev. Kemal Kuşçu, Çile Yayınları, İstanbul 1976, s.226.

¹⁴⁷³ Martin, *Müslim Brotherhoods*, s.115.

¹⁴⁷⁴ Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, Türkiye Yayınları, İstanbul 1964, s. 175.

¹⁴⁷⁵ Haydar Bammât, *İslâm'ın Manevi ve Kültürel Değerleri*, ter. Bahadır Dülger, Ankara 1963, s. 384.

¹⁴⁷⁶ Martin, *age.*, s. 123; Şükrü, *Senûsiyye*, s. 94.

ka'da Senûsî faaliyetlerini dizginleyebilecek, harekete karşı duracak hiçbir güç bulunmamaktaydı. Bütün dikkatini Sahra ve Sudan içlerine yönelten Seyyid Mehdî döneminde tarikat, Sireneyka'ya tamamen yerleşti, hızla yayıldı, politik bir güç hâline geldi¹⁴⁷⁷.

Seyyid Mehdî, üç renkli sömürge bayraklarını süngülerinin ucuna takıp, İslâm ülkelerini istila etmeyi sürdüren Fransızlara karşı silaha sarıldı. Hayatı boyunca bir daha silahını kabzasına sokma fırsatı bulamadı. Halkın özgürlük ve bağımsızlık savaşında öncü bir lider oldu. Fransızlara karşı sürdürülen Senûsî cihadı, çok uzun ve onurlu bir kavga hâline geldi. Senûsîlerin Fransızlara karşı bilfiil mücadeleleri Orta Afrika'da, özellikle Borku, Vaday, Ennedi, Vacanka, Tibesti bölgelerinde cereyan etmekteydi. Bu bölgelerde yönetimler Senûsî nüfuzu altında bulunmaktaydı. Buralar, âdeta Senûsîlerin ileri karakollarıydı¹⁴⁷⁸. Onlarca yıl Fransız işgal güçlerinin ilerleyişini durduran ve onlara uzun yıllar ağır kayıplar verdiren Senûsîler, yüz yılın sonundan itibaren ağır yaralar almaya başladılar.

3. Mesut b. Tayyib ed-Debbâğ (ö. 1311/1894): Merâkeş'te Muhammed Alevî es-Safrayuvî ve Haşimî b. Abdillâh ed-Darkavî'nin yanında kendini yetiştirdi. Sonra Medine-i Münevvere'ye hicret etti. 1270/1854 tarihinde Mekte'deki Ebû Kubeys Zaviyesinde Muhammed b. Ali es-Senûsî ile görüştü. Kendisinden bazı evrad, ezkâr ve salâvat aldı. Şaban 1311/Şubat 1894 tarihinde vefat etti.¹⁴⁷⁹

4. Ahmed b. Talib İbn Sevde el-Murrî (ö. 1321/1903): İlmî liyakati temsil eden, anlayış ve ifade bakımından tahkik erbabı olan üstün meziyetlere sahip bir isimdir. Hadis, Tefsir, Kelâm, Fıkıh ve Arap diline hakim bir şahsiyettir. Muhammed b. Abdirrahman el-Hucratî'nin yanında fıkıh eğitimini tamamlamıştır. Abdullah el-Medav el-Velid el-İrâkî ve ağabeyi Ebû İsa'dan *Sahihi-i Buhari* ve *Sahih-i Müslim* dersleri, Sidi Talib İbnü'l-Hac ve ağabeyinden *eş-Şemâil* dersleri, Muhammed el-Harrak el-Hasenî ve ağabeyinden tefsir dersleri, Abbas İbn Keyrândan *eş-Şifa* dersleri, Bedreddin el-Hamûmî'den *Ferâizü'l-Muhtasar* dersleri, Muhammed b. Abdirrahman el-Hucratî'den *Risaletü İbn Ebî Zeyd* ve *Muhtasar-ı Halil* dersleri, Abdüsselâm Bû Galip, ağabeyi Ebû İsa ve Velid İrâkî'den es-Senûsî ve İbnü's-Sebkî'ye ait külliyatını, ağabeyi Ebû İsa, Ahmed el-Bennânî, Muhammed b. Abdilkadir el-Kerdûdî, Ebû Bekr b. Tayyib İbn Kîrân'ın yanında Beyan ilmini, ağabeyi ve el-Kerdûdî'nin yanında mantık ilmini almıştır. 1268/1852 yılında gerçekleşen hac seyahatinde İskenderiye'de kardeşi Ömer'in arkadaşı Mustafa b. Muhammed el-Kebâbetî el-Cezâirî ile karşılaşmış, kendisinden *Sahih-i Buha-*

¹⁴⁷⁷ H. R. Palmer, *Bornu, Sahara and Sudan*, London 1936, s.49.

¹⁴⁷⁸ J. Spencer Trimmingham, *A History of İslâm in West Africa*, London 1962, s. 158.

¹⁴⁷⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VII, s. 267-268.

ri icazeti almıştır.¹⁴⁸⁰ Hac yolculuğunu gerçekleştirirken Tunus'ta 1268/1852 yılında Tunus'un Maliki müftüsü Muhammed b. Ahmed en-Neyfer'in yanında ilmî tetkikler gerçekleştirip kendisinden icazet almıştır. Şeyh Salim Bû Hacib'in yanında da özel dersler almıştır. Bu seyahati esnasında Medine-i Münevvere'de Muhammed b. Ali es-Senûsî ile karşılaşmış ve kendisinden aldığı tam icazetle hurka giyip evradını okutma salahiyetini hak kazanmıştır. Kendisinden de Sidi el-Mehdî el-Vezzânî icazet almıştır. Kendisi icazetini *Fihrist*'inde zikretmektedir. Onun icazet verdiği isimlerden ikisi de Fes ediplerinden Abdüsselâm Azmûrî ve Ahmed b. et-Tâvûdî İbn Sevde'dir.¹⁴⁸¹ el-Murrî, Mevlana İdris Ezher Camiinin imam ve hatipliğine getirilmiştir. Dönemin sultanlarına *Sahih* dersleri yapmak üzere defalarca Merâkeş'e gitmiştir. 1285/1869 tarihinde Azmur Kadılığı görevine getirilmiştir. Daha sonra Abdullah Bükrâvî, Kadı Abdüsselâm b. Hammû el-Vezzânî, Rabat-ı Feth kadısı Muhammed b. İbrahim ile birlikte yerlilerle yabancılar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek üzere üst düzey adalet komisyonuna getirilmiştir. 1292/1875 yılında Tanca Kadılığı görevine atanmıştır. 1294/1877 yılında vefat eden kardeşi Ebû İsa'nın boşalan makamına, yani Meknes kadılığı görevine tayin edilmiş, hanedanlık sarayındaki hadis meşihatlığı görevi de kendisine tahsis edilmiştir. el-Murrî'nin eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Tahrîru'l-Makâl min gayri İ'tisâf fi'r-Raddi alâ men yenbesilü fi'l-farzi Teverruan mine'l-Hulâf*
2. *Tekmilü Tahrîri'l-Makâl fi'l-Besmeleti li-Hasmi Maddeti'l-Kîli Kâl fi'l-Meseleti*
3. 10 Recep 1321/2 Ekşm 1903 tarihinde vefat etmiş ve Fes'teki Ebû'l-Abbas eş-Şürâdî Zaviyesi haziresine defnedilmiştir.¹⁴⁸²

5. Ahmed eş-Şerif es-Senûsî (ö. 1352/1933): Kurucusunun vefatından sonra tarikatın şeyhliği, 1859-1902 yılları arasında Seyyid Muhammed Mehdi tarafından, 1902-1933 tarihleri arasında Seyyid Ahmed eş-Şerif tarafından, 1933-1970 tarihleri arasında ise Seyyid Muhammed İdris tarafından devam ettirilmiştir.

1290/1873'de Libya'nın Cağbûb kentinde dünyaya gelen Seyyid Ahmed eş-Şerif, ilk eğitimini, burada, babası Muhammed Şerif, amcası Muhammed Mehdi, Senûsiyye şeyhlerinden Ahmed er-Rîf, İmrân b. Bereke ve Muhammed Hasan Biskeri'den almıştır.¹⁴⁸³ Bir yandan temel İslâmî eğitimini gerçekleştirirken, diğer yandan da Senûsiyye teşkilâtını yakından tanıyıp sivil ve siyasal kimlik kazanmıştır. Amcasıyla beraber bir süre Sudan'daki Kiru Za-

¹⁴⁸⁰ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 456-457.

¹⁴⁸¹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 455.

¹⁴⁸² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 457.

¹⁴⁸³ Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizân*, Türkiye yay., İstanbul 1964, s. 253.

viyesinde kaldı. Fransızlara karşı sürdürülen direnişte amcasına eşlik etti. Şeyhlik görevine getirilmesinden sonra, tarikatın merkez zaviyesini Kiru'dan Kufra'ya nakletti.¹⁴⁸⁴

Kaynaklar, Ahmed eş-Şerif'in, saygın bir âlim, seçkin bir şahsiyet, üstün ahlâklı, hoş sohbet, ileri görüşlü ve vakarlı birisi olduğundan bahseder. Yine, onun kadar sabırlı bir insanın az görüldüğü, son derece azimli, cengâver ve secaatli olduğu, hafızasının ve kaleminin kuvvetli olduğu, çok sayıda eser yazdığı söylenmektedir.¹⁴⁸⁵ Orta boylu, çember sakallı, küçükçe bıyıklı, esmer tenli, nur yüzlü, enerjik tabiatlı, sadakatli, soğukkanlı, vakarlı bir kişiliğe sahip olan Ahmed eş-Şerif, hayatını müntesiplerinin selametine, ülkesinin bekasına, değerlerinin inşasına adanmış bir şahsiyettir.¹⁴⁸⁶

Seyyid Mehdî'nin vefatıyla Senûsiyye şeyhi olan Seyyid Ahmed eş-Şerif, cihatla mücahedeyi, tasavvufla fikhî, madde ile mânâyı, fertle cemiyeti, kalemle kılıcı birlikte değerlendiren isim hâline gelmiştir. Kalemî güçlü bir şahsiyet olup telif ettiği şu eserleriyle pratisyenliğine kadar teorisyenliği ile de dikkat çeken bir kişiliğe sahiptir: *ed-Dürretü'l-ferdiyye fi beyâni mebni't-tarikati's-Senûsiyyeti'l-Muhammediyye ve menşei meşâiyihî'l-ilmîyyeti'l-muttasile bi menbei'l-hayr ve'l-cûd*, (der. Muhammed Selâm, Matba'atü'l-Hicâziyye, ts.), *el-Envârü'l-kudsiyye fi mukaddimeti't-tarikati's-Senûsiyye* (İstanbul 1920), *Büğyetü'l-müsârid fi ahkâmi'l-mücâhid fi'l-hâss ale'l-cihâd* (Matba'atü'l-Cerîdeti's-Şa'b, Kahire 1332/1913-4) ve *Kevâkibü'z-zâhir* (yazma)¹⁴⁸⁷

Meşihat makamına geldikten sonra Seyyid Ahmed eş-Şerif'in en büyük destekçisi, hocası Ahmed er-Rîf olmuştur. Teşkilatçı kişiliğinin şekillenmesinde şeyhi Muhammed Mehdi kadar, hocası er-Rîf de büyük katkı sağlamıştır. eş-Şerif, 1320-1331/1902-1912 yılları arasında Sahra'da Fransızlara karşı direniş gerçekleştirmiş, 1331-1337/1912-1918 yılları arasında Libya'da İtalya ve İngiltere'ye karşı bağımsızlık mücadelesi vermiş, 1337-1352/1918-1933 yılları arasında ise sürgün hayatı yaşamıştır.¹⁴⁸⁸

Seyyid Ahmed eş-Şerif'in ilk ilgi alanı, Vaday'dır. 1321/1903'de Kanem'in Fransızlar tarafından işgalinin vahametini anlayan Vaday Sultanı, Senûsiyye saflarına katılır. Yeterli savaş gücüne sahip olunmasıyla Fransız işgali durdurulup püskürtülür. 1322-1326/1904-1908 yılları arasında Fransızlara karşı büyük zaferler elde edilir. Ahmed eş-Şerif, siyasî mücadelesinin bu ilk dönemlerinde son derece başarılı olur. Kargan, Mehâmid ve Tuârek

¹⁴⁸⁴ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 98.

¹⁴⁸⁵ Lathrop Stoddard, *Hâdirü'l-Âlemi'l-İslâmî*, ter. ve tah. Şekip Arslan, Cif 1352/1934, c. II, s. 159-161.

¹⁴⁸⁶ Karasapan, *Libya*, s. 226.

¹⁴⁸⁷ Martin, *Muslim Brotherhoods*, s. 147.

¹⁴⁸⁸ E.E. Evans-Pritchard, *Ömer Muhtar Destanı*, çev. Kadir Özköse, Ensar Yayıncılık, 2. Baskı, Konya 2008, s. 42.

kabilelerinin katılımları ile Senûsiyye şeyhi güçlü bir orduya sahip olur.¹⁴⁸⁹ Ahmed eş-Şerifin Fransızlar karşısındaki ilk mağlubiyeti ise 1327/1909 yılında gerçekleşir.¹⁴⁹⁰ Bu yıldan itibaren savaşın ikinci safhası başlar. Bu dönemde gerçekleşen Fransız saldırıları ile Senûsiyye güçlerinin Vaday'daki etkinliği gittikçe azalır. Bu durum, Senûsiyye güçlerinin bölgede etkisizleştirilmesine yol açar.¹⁴⁹¹ 1913-1914 yıllarında ise Tibesti, Borku, Vacanka, Ennedi Fransız işgaline maruz kalır. Aynı şekilde Trablusgarp ve Fizan'daki İtalyan işgali şiddetini devam ettirir. Bu gelişmeler karşısında küçük çaplı askerî zaferler elde eden Senûsiler, bir takım bölgeleri tekrar kontrolleri altına alırlar.¹⁴⁹² Fransız saldırılarının sadece Senûsilere değil, aslında tüm İslâmî değerlere ve tüm Müslümanlara yönelik olduğuna Osmanlı Sultanını ikna eden Seyyid Ahmed eş-Şerif, Kufra Kaymakamlığının liderliğinde, Borku'da düzenli bir ordunun kurulmasına öncülük eder. 1330/1911 yılında Trablusgarp'ın İtalyan işgaline uğramasıyla, Seyyid Ahmed eş-Şerif, Fransızlarla yaptığı mücadelenin seyrini azaltıp İtalyanlara karşı yürütülmeye başlanan cihadı ön plâna çıkarır.¹⁴⁹³

Sireneyka ve Trablusgarp'ı, on beş günde işgal edebileceklerini söyleyen İtalyanlara karşı Senûsiler, tam on üç yıl direniş sergilediler.¹⁴⁹⁴ Bir kaç Osmanlı subayının etrafında toplanan yerli halklar, her geçen gün mukavemetin devamını sağladılar. Fakat 15 Zilkade 1331/17 Ekim 1912'de Lozan'da imzalanan Ouchy Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Libya'daki tüm güçlerini geri çekti.

Ouchy Antlaşması gerçekleştirildikten sonra, İtalyanlar, defalarca Ahmed eş-Şerif'e başvurup barış teklif etti. Fakat Ahmed eş-Şerif, sömürgecilerin gerçek niyetlerini sezdiğinden, barış teklifini; *"Gençleri ihtiyarlatacak kadar şiddetli ve uzun süre savaşmak istiyoruz; günden güne şiddet ve ciddiyet kazanmakta olan bu savaş, yalnız yöresiyle sınırlı kalmayacaktır. Etrafımda 'La ilahe illallah Muhammedün Rasûlullah' hükmünü kabul eden buldukça, ruhum bedenimde kaldıkça, hatta Trablusgarp'ın dışında bile cihadı sürdürmemiz mümkün olacaktır. Şimdiki gibi binlerce, milyonlarca sadık mücahid bulunduğu zaman değil, belki yanımda bir gülle, bir fişek kaldığı zaman bile barışa gelemem."*¹⁴⁹⁵, sözleriyle reddetti.

¹⁴⁸⁹ Karasapan, *Libya*, s. 245.

¹⁴⁹⁰ Meryem Cemile, *Batı Materyalizmi Karşısında İslâm*, çev. Kemal Kuşçu, Çile yay., İstanbul 1976, s. 230.

¹⁴⁹¹ Şevki Atâullah Cemil, *el-Mağribü'l-Arabiyyü'l-Kebir fi'l-asri'l-hadis (Libya-Tunus-Cezayir-Mağrib)*, Encelü'l-Mısriyye, Kahire 1977, s. 162.

¹⁴⁹² Evans, *Ömer Muhtar*, s. 43.

¹⁴⁹³ Nicola A. Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senusilik*, çev. Kadir Özköse, Risale Yayınları, İstanbul 2006, s. 109-110.

¹⁴⁹⁴ Stoddard, *Hâdir*, c. I, s. 161; Karasapan, *Libya*, s. 344; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 224.

¹⁴⁹⁵ *Sebilü'r-Reşad*, S. 280, 25 Safer 1332, c. XII, s. 25.

İtalyanlarla gerçekleştirilen barıştan sonra Enver Bey, Osmanlı kuvvetlerinin o zaman sahip olduğu tek otomobille, çöl yollarından Cağbûb'da bulunan Seyyid Ahmed eş-Şerif'in yanına varıp devletin Trablusgarp'tan çekilme nedenlerini anlatmaya çalıştı.¹⁴⁹⁶ Bu görüşmede Seyyid Ahmed eş-Şerif, kendisinin gerçekleştirilen bu antlaşmaya katılmadığını ve antlaşmanın da kendilerini bağlamadığını bildirdi. Enver Bey, gerekçeler ne olursa olsun, bu durumu kabullenemediğini söyleyen Seyyid Ahmed eş-Şerif'i ikna edemedi.

Bu ziyaretten sonra, mücahidlerin hâkimiyetleri altında bulunan Libya'da, Seyyid Ahmed eş-Şerif tüm yazışmalarını "*el-Hükûmetü's-Senûsiyyetü'l-Celîle*" mührüyle imzalayarak gerçekleştirdi.¹⁴⁹⁷ Böylece, Senûsîliğin devletleşmesi başlamış oldu. Buna göre, İtalyanlara karşı direnişin, Senûsiyye tarikatınca yürütüleceği, Senûsîlerin özerk bir devlet olduğu ilân edildi. Seyyid Ahmed eş-Şerif, Berka ve Trablusgarp'taki zaviye mukaddemlerine, kabile üye ve şeyhlerine yazdığı mektuplarında, nefis-i müdafaa içerisinde bulunmalarını, titiz ve ciddî bir şekilde savaşa hazırlıklı olmalarını emrederken, İslâm ve Arap dünyasının önde gelen devlet erkânına, Müslüman cemaat önderlerine 1331/1912'de gönderdiği mektuplarında feryadına kulak vermelerini, Libyalı Müslüman kardeşlerine tez elden yardımda bulunmalarını istedi. Senûsiyyenin cihat çağrısı, İslâm dünyası çapında yankılar uyandırdı. Fakat bir miktar tubbî yardımın dışında, ehemmiyete haiz bir destek gelmedi. Seyyid Ahmed eş-Şerif de, mücahitlere daha yakın olmak ve onlara moral vermek için Kufra'dan tekrar Cağbûb'a taşındı.¹⁴⁹⁸ Cağbûb'u karargâh hâline getiren Ahmed eş-Şerif, ferman ve talimatlarını buradan, tüm direniş sahasına yöneltti. Her türlü istihbarat bilgileri, kendisine iletildi. Cağbûb'da kurulan askerî akademi, Senûsî müntesipleri askerî eğitimlerini tamamlamaya başladı. Cağbub Akademisinden mezun olanlara, bir takım askerî rütbeler verildi. Senûsîlerin önceden Osmanlılarla, sonradan da tek başlarına İtalyan işgaline karşı direniş sergilemeleri, İslâm Dünyasında büyük yankı uyandırdı. Fakat bu ilgi, manevî destek ve sempatiden öteye geçemedi.¹⁴⁹⁹

Enver Bey ve gönüllü Türk subaylarının cepheden ayrılışı üzerine harekâtı bizzat komuta eden Seyyid Ahmed eş-Şerif mücahidlerin maneviyatını takviye etti. Tüm Senûsîleri silahlandıran eş-Şerif, kısa zamanda büyük başarılar kazandı. Bilhassa Derne'de önemli zaferlere imza attı.¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. baskı, Ankara 1995, c. IX, s. 286; Türkkaya Ataöv, *Afrika'da Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara 1975, s. 102; Karasapan, *Libya*, s. 287.

¹⁴⁹⁷ Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi*, s. 112; Cemil, *Mağrib*, s. 388.

¹⁴⁹⁸ Rudolp Peters, *İslâm ve Sömürgecilik -Modern Zamanlarda Cihad Öğretisi-*, ter. Süleyman Gündüz, Nehir Yayınları, İstanbul 1989, s. 144.

¹⁴⁹⁹ Karasapan, *Libya*, s. 218.

¹⁵⁰⁰ Türkkaya Ataöv, *Afrika'da Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara 1975, s. 102.

İtalyanlar, halk arasındaki direnişi kırmak için, yalan ve iftira dolu söylentiler yaymaya başlayınca, Ahmed eş-Şerif, "*el-Hükümetü's-Senûsiyyetü'l-Celîle*"¹⁵⁰¹ adıyla bir beyanname yayımladı.¹⁵⁰² Bu dönemde Senûsiyye şeyhi Seyyid Ahmed eş-Şerif'in kaleme aldığı cihatla ilgili bir inceleme, Kahire'de yayımlandı.¹⁵⁰³ İtalyanlarla olan mücadele sırasında; şer'î şerifin uygun gördüğü bazı vergilerin toplanması,¹⁵⁰⁴ düşmanın işgaline uğramış bölgelerden hicretin mecburi olduğu,¹⁵⁰⁵ casusluk yapanlara uygulanacak muamelenin ne olacağı¹⁵⁰⁶ gibi hususlar, hep bu incelemede ele alınan konulardandı.

Güçlü Senûsiyye mukavemeti ile ağır kayıplar veren İtalya, 1334/ 1915 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya yanında yer alarak Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşa katıldı. Osmanlı Devleti ise, daha önce 14 Zilhicce 1332/3 Kasım 1914'te Almanya, Avusturya-Macaristan imparatorluklarına katılarak İtilaf devletlerine karşı harp ilân etti ve halife sıfatı ile Sultan Mehmed Reşat bütün Müslümanları İngiliz, Fransız ve Ruslara karşı mukaddes cihada davet etti. Her haliyle Almanya güdümlü olduğu belli olan bu cihat fetvası uyarınca, Libyalı Müslümanlardan buna icabet etmesi istendi. Hilafet makamına tam bir sadakat ve samimi duygularla bağlı bulunan Seyyid Ahmed eş-Şerif de bu davete icabet ederek beklentilere olumlu cevap verdi.¹⁵⁰⁷ Aslında İtalyanlar, Trablusgarp ve Berka bölgelerinde sahil şeridindeki güvenlik alanlarına çekilmiş, buralarda bile mücahitlerin saldırılarından göz açamayacakları bir duruma gelmişlerdi. Senûsiler, İtalyanlar karşısında elde ettikleri bu üstünlükleri kaybetmek de istemiyorlardı. Seyyid Şerif'in bu üstün başarılarının farkında bulunan Osmanlı Mebusan Meclisi, İtalya'nın harbe girmesinden sonra, Seyyid Ahmed eş-Şerif'e Trablusgarp ve Bingazi Valiliği payesini verdi, böylece, bu bölgede büyük mücahide bir nevi Halife Naibi nazarıyla bakıldı.¹⁵⁰⁸ 1334/1915'de bir Alman denizaltısıyla İstanbul'dan Marmarika'ya silah, cephane, para ve erzak yardımıyla bulunuldu.¹⁵⁰⁹ Senûsî kamplarına gelen Osmanlı subayları, Ahmed eş-Şerifi, İngilizlere karşı saldırıya geçmeye zorladılar.¹⁵¹⁰ Bu ısrarlar sonucunda, Ahmed eş-Şerif, kerhen, Senûsî kuvvetlerinin İngilizlere karşı saldırıda bulunmasını

¹⁵⁰¹ *Sebilü'r-Reşâd*, 6 Cemadiye'l-ülâ 1332, S. 290, c. XIV, s. 46.

¹⁵⁰² Peters, *İslâm*, s. 143.

¹⁵⁰³ Ahmed eş-Şerif, *Buğyetü'l-müsârid fi ahkâmî'l-mücâhid fi'l-hâssi ale'l-cihâd*, Matba'atü Cerideti'ş-Şa'b, Kahire 1332/1913-4.

¹⁵⁰⁴ eş-Şerif, *Buğyetü'l-müsârid*, s. 18-22.

¹⁵⁰⁵ eş-Şerif, *age.*, s. 37.

¹⁵⁰⁶ eş-Şerif, *age.*, s. 40-43.

¹⁵⁰⁷ Muhammed Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, çev. Cahit Koytak, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 259; Karasapan, *Libya*, s. 222.

¹⁵⁰⁸ Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider -Süleyman Barûni ve Seyyid Ahmed Şerif*, Ankara 1981, s. 2; Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi*, s. 86; Karasapan, *Libya*, s. 312-13.

¹⁵⁰⁹ Esed, *Mekke*, s. 414; Cemile, *Batı Materyalizmi*, s. 231.

¹⁵¹⁰ Karasapan, *Libya*, s. 316.

emretti. Sireneyka'da İtalya ile ölüm kalım savaşı veren Senûsîler, bu emirle, Mısır'da İngilizlere karşı taarruza geçmeye başladı.

Başlangıçta önemli zaferler elde eden, hatta Kahire'ye kadar ilerleyen Osmanlı-Senûsî birlikleri, İngilizlerin yeni saldırıları ile ağır kayıplar verdiler. Senûsîlerin bu yenilgileri, müntesiplerinin mücadeleyi artık sürdürmeyecek kadar yorgun düştüğünün farkına varan Ahmed eş-Şerif'in maneviyyatını sarstı. Özellikle son iki yıldır çekilen ciddî boyutlardaki gıda sıkıntısı gibi sorunlar göz önüne alındığında, bu çok dengesiz mücadelede İngiliz ve İtalyanlarla müzakerelere başlanmasının gereğine karar verdi.¹⁵¹¹ Ama bu görüşmelerde teslimiyetçi bir çizgide bulunmaktansa, sonuna kadar mücadeleye devam edeceğini de söylüyordu. Ona göre, kendileri gibi savaştan oldukça zararlı çıkan İtalyanlarla bir barış antlaşması yapılabilirdi. Fakat kendisinin bu şartlardaki barış teklifleri, hem İtalyanlar hem de İngilizler tarafından yerinde bulunmuyordu. İngilizlerle antlaşmayı gerçekleştirecek nitelikte, yeni bir teşkilâtlanma yoluna gidildi. Askerî ve siyasî yönden Sireneyka'nın tüm yetkilerini amcaoğlu Muhammed İdris'e devretti.¹⁵¹² Kendisi Senûsiyyenin manevî lideri olarak kalmayı yeğledi.¹⁵¹³

1336/1917'de Enver Paşa gibi Türk danışmanları tarafından ikna edilen Seyyid Ahmed eş-Şerif, tarikatın mücadelesini yarıda bırakarak, bir denizaltıyla daha etkin bir destek elde etmek üzere, İstanbul'a gitti.¹⁵¹⁴

İstanbul'a gelen Şeyh Ahmed eş-Şerif, o sırada tahta çıkan Sultan Vahdettin'e kılıç kuşatan¹⁵¹⁵ zat oldu.¹⁵¹⁶ Kılıç kuşatma töreninin geleneksel bir önemi olmakla beraber, bu kez, büyük bir politik önemi de vardı.¹⁵¹⁷ Tüm dünyada artık Osmanlı Halifesinin, İslâm'ın lideri olmadığı propagandası sürdürülüyor ve başta Şerif Hüseyin olmak üzere halife adayları hazırlanıyordu.

Halife, Afrika Müslümanlarının Osmanlı devletine destek vermelerini sağlamak amacıyla, Ahmed eş-Şerif'i, tekrar Libya'ya göndermek istiyordu. Başta, İstanbul'dan ayrılışının mümkün olmaması ve bir takım acı olayların üst üste gelmesi, bu amacın akamete uğramasına yol açtı. Bunun üzerine, kısa bir süre daha İstanbul'da kaldıktan sonra, padişahın şeref konuğu olarak Bursa'ya gönderildi.¹⁵¹⁸ Bursa'daki ikametinden iki yıl sonra, Mustafa Kemal Atatürk, Seyyid'i başkent Ankara'ya davet etti. Davete icabet edip An-

¹⁵¹¹ Peters, *İslâm*, s. 148.

¹⁵¹² Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi*, s. 87.

¹⁵¹³ Peters, *İslâm*, s. 148.

¹⁵¹⁴ Mustafa Kara, "Millî Mücadele Yıllarında Tasavvuf ve Tekkeler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, c. XIV, s. 392.

¹⁵¹⁵ Gündüz, *Devlet-Tekke*, s. 93-4.

¹⁵¹⁶ Kara, "Millî Mücadele Yıllarında Tasavvuf ve Tekkeler", *İslâm Tarihi*, c. XIV, s. 392.

¹⁵¹⁷ Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında*, s. 30.

¹⁵¹⁸ Stoddard, *Hâdir*, c. II, s. 155.

kara istikametinde yola koyulan Ahmed Şerif'i Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Eskişehir'de karşıladılar.¹⁵¹⁹

İstanbul'un işgal edilmesiyle ülkesinden uzakta eli kolu bağlı hale gelen Ahmet eş-Şerif, o durumda bile azmini yitirmeyip Müslümanların birliği, selâmeti ve istiklâli için çalıştı. Seyyid Ahmed, müttefik kuvvetler İstanbul'a çıkarken, o da Anadolu'ya geçti. Milli Mücadele Hareketini örgütleyen Mustafa Kemal'e destek verdi.¹⁵²⁰ Ruhanî ve manevî bütün otoritesini, Anadolu davasının hizmetine adayan Şeyh Ahmed eş-Şerif, köy köy, kasaba kasaba gezdi. Özellikle Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu illerinde düzenlediği gezilerle, mahalli hareketlerin Ankara'ya bağlanmasında önemli rol oynadı. Halkı Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemeye davet etti. O günlerde, Konya'ya gidip baş gösteren isyanlar karşısında Atatürk'ün kurduğu rejime destek verdi. Daha sonra da Diyarbakır'a giden Seyyid burada da aşiret reisleriyle görüşmelerde bulunup onların yeni Türk Hükümetine sadakat göstermelerini sağladı.¹⁵²¹

Mustafa Kemâl önderliğindeki Kuvâ-yı Milliyye'ye asker toplamak için çaba gösteren Seyyid Ahmed eş-Şerif, aynı zamanda Mustafa Kemal'le Sultan Vahdettin'in irtibatını da sağlamaktaydı. Özellikle Doğu ve Güneydoğu illerinde yaptığı gezilerde, vaazlar verdi, sohbetler düzenledi, çeşitli toplantılara iştirak etti. Kuvâ-yı Milliyye hareketi karşısı aşiret reislerini ziyaret etti. Anadolu'nun güçlü aşiret liderlerini ikna etmeyi başaran Şeyh Ahmed eş-Şerif, onların da katılımıyla, Urfa'da bir kongre düzenledi.

Aynı zamanda Ahmed eş-Şerif, Milli Mücadele'nin İslâm âleminde ve özellikle Hindistan'da popülerlik kazanmasında, en büyük pay sahiplerinden biriydi.¹⁵²² Batının İslâm dünyasını işgalleri karşısında o, şark liderleri arasında güçlü dayanışmanın tesisine çalıştı. Bu eğilimin bir sonucu olarak, 1340/1921 başlarında Sivas'ta İttihad-ı İslâm Konferansı gerçekleştirildi.¹⁵²³ Bu konferansın maksadı, bütün dünya Müslümanlarının birleşmesini, ortak maksat doğrultusunda çalışılmasını sağlamaktı. Buraya, yalnız sünni Müslümanların siyasî önderleri gelmedi. Aynı zamanda, Kerbela'nın Şîf Emiri ve Zeydiyye mezhebine mensup Yemen Hükümdarı "İmam Yahya" gibi değişik meşrep ve mezhepten kişiler de katıldı. Seyyid Ahmed eş-Şerif bu konferansın başkanlığını yaptı. Sivas'ta gerçekleşen Kongre çerçevesinde, Seyyid Ahmed eş-Şerif, Cami-i Kebir'de bir "Hutbe" irat etti. Müslümanların "birlik/dirlik" sorununu dile getirdiği bu hutbet, 02 Cemâziye'l-âhir 1340/01 Şubat 1921 tarihli *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde yayımlandı.

¹⁵¹⁹ Stoddard, *Hâdir*, c. II, s. 155.

¹⁵²⁰ Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, s. 415.

¹⁵²¹ Stoddard, *age*, c. II, s. 124.

¹⁵²² Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, Sebil yayınevi, İstanbul 1977, s. 266.

¹⁵²³ Ziya Nur Aksun, *Siyâsî ve Sosyal Açından Mezhepler-Tarikatlar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1997, s. 101.

Ahmet Şerif’in hutbesinde şu hususların altını özellikle çizdiğini görmekteyiz:

1. Cihadın önemi,
2. Müslümanların izzetli olup zillete düşmemeleri,
3. Şer odaklarına güvenilmemesi,
4. Ehl-i küfrün fitne ve oyunlarına gelinmemesi,
5. Müslümanların parçalanıp dağılmamaları,
6. Müslümanlar arasındaki çekişmemelerin kaldırılması,
7. Müslümanların birlik ve beraberlik içinde kenetlenmeleri,
8. Anadolu’daki bu mücadelenin dünya Müslümanlarının da kıyamına sebep olacağı,
9. Zaferin Allah’tan bilinmesi gerektiği,
10. İman, din ve vatan için mücadele edilmesi esası.

Bütün hayatını İslâm birliği idealine adayan ve Osmanlı halifesine karşı son derece sadakat gösteren Ahmet Şerif, bu özelliğinden dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Irak tahtına aday gösterildi.¹⁵²⁴ Saltanatın kaldırılıp hilafet yetkisinin TBMM’ye devredilmesine ses çıkarmadı. Fakat hilafetin kaldırılması, cumhuriyetin ilânından sonra gerçekleştirilen inkılâplar, batılılaşma hareketi karşısında sükût-ı hayâle uğradı.¹⁵²⁵ Türkiye hükümeti, bu tutumundan dolayı, Ahmet eş-Şerifi yakın takibe aldı. Mersin’de zorunlu ikamete maruz bırakıldı. Lozan Antlaşmasından sonra Ahmet eş-Şerif’in Türkiye’de ikameti, İtalyanları rahatsız etti. Bu tarihten sonra, Senûsî’ye dost olanlar, ondan kurtulmanın fırsatını kollamaya başladı. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti onu eskisi gibi pek ağırlamak niyetinde değildi. Hükümet tarafından, Seyyid Ahmed eş-Şerif’in Osmanlı Hanedanı üyeleri ile yakın temas içerisinde bulunduğu gerekçesiyle Türkiye’den ayrılmasına karar verildi.¹⁵²⁶

Türkiye’den ayrıldıktan sonra Şam’a geçen Seyyid Ahmet eş-Şerif, Büyük mücahid Abdülkadir el-Cezâirî’nin torunu Emir Said b. Ali’nin konuğu olarak, bir süre Suriye’de ikamet etti. Emir, kendisine büyük saygı ve hürmet gösterdi. Seyyid Ahmet eş-Şerif’in onuruna 3000 kişinin katıldığı bir ziyafet düzenledi. Bu yoğun ilgiden rahatsız olan Fransız mandası güdümündeki o dönemin Suriye Hükümeti, Seyyid Şerif’in 24 saat içerisinde derhal Suriye’yi terk etmesini istedi.¹⁵²⁷ Bunun üzerine, oradan ayrılan eş-Şerif, Filistin’e geçti. Ancak, buradaki çalışmaları İngilizleri rahatsız edince, Suudi Arabistan’a gitti. Seyyid Ahmed eş-Şerif’in Mekke’ye gelişiyle tahtından endişe eden İbn Suud, tedirgin olmaya başladı. Yemen İmamlığı ile Suud Krallığı

¹⁵²⁴ Esed, *Mekke’ye Giden Yol*, s. 416.

¹⁵²⁵ Karasapan, *Libya*, s. 321.

¹⁵²⁶ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahitler*, s. 371.

¹⁵²⁷ Karasapan, *Libya*, s. 322.

arasında tampon bir devlet olan “Asir”e çekildi. Ancak Asir’de lâyük olduğu hüsn-i kabulü görebilen Şeyh Ahmed eş-Şerif, hayatının sonuna kadar dokuz yıl boyunca burada kaldı.¹⁵²⁸

Seyyid Ahmed eş-Şerif, Anadolu halkının özgürlük mücadelesinde Türk milletinin imdadına koşan önemli Müslüman önderlerden birisidir. Millî Mücadele hareketine doğrudan katılan eş-Şerif, konuşmalarında bireysel hareketlerden kaçınılması ve düzenli bir orduya geçişin önemi üzerinde durdu. Kuvây-ı Milliyye hareketinin Müslüman halkın istiklalini ve dinin pâydâr olmasını gaye edindiği dile getirdi. Başıboş, fevrî ve yersiz hareketlerden kaçınılmasını savundu. Dünya Müslümanlarının dikkatlerini Anadolu mücadelesine çekerek, her türlü yardımın sağlanmasına katkıda bulundu.

3.8. Ticânîyye Şeyhleri

On sekizinci yüzyılda Ahmed et-Ticânî tarafından kurulan Ticânîyye Tarikatının müritleri daha çok Batı Afrika, Fas, Nijer, Senegal, Gambia, Habuşistan’da yaşamaktaydılar. Ahmed et-Ticânî Mağrib’i merkez edinip Sudan bölgelerinde etkinliğini sürdürdü. Tarikatı merkezîyetçi bir yapıya sahip ve bir bütünlük arzlemekteydi. Tarikatın müntesipleri, Ticânîliğin özgülüğünü ve özerkliğini vurgulamak için Şeyh Ticânî’nin bizzat Hz. Muhammed’den icazet aldığını, diğer tarikatlardaki gibi silsilelerinin olmadığını öne sürdüler.¹⁵²⁹ Genel karakteri ıslahatçı ve ihyacı olarak nitelendirilebilecek bir tarikattır. Merasimlerini iyice sadeleştiren Ticânîlik, daha çok niyet temizliği ve salih amel üzerinde durdu. Bu durum tarikat mensuplarının artmasına, militan bir görünüm kazanmasına yol açtı. Ticânîlik, din ve dünya işleri diye bir ayırım tanımaz. Afrika’da hem İslâm’ı yayma, hem de İslâm’ı kuvvetlendirme yolunda büyük çabalar sarfetmiş bir harekettir. Bu çabalar, sömürgeci batılı güçlerin önüne çıkan bilinçli bir engel özelliğini taşımaktadır.¹⁵³⁰

Ahmed et-Ticânî’nin emri ile tarikatın şeyhliği, ölümünden sonra kendi çocuklarıyla, Sidi Ali et-Temmâsî’nin çocukları arasında dönüşümlü olarak sürdürüldü. Fakat bu sistem pek yürümedi. Ticânî Ailesi ile Sidi Ali Ailesi arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi, sert tartışmalar ortaya çıktı. Dolayısıyla tarikatın bütünlüğü sarsıldı, Ticânî müritleri iki kutba ayrıldı. Tarikatın bir merkezi Ain Madi iken, diğer merkezi Temmâsin oldu. Ticânî’nin vefatından sonra Sidi Ali egemen konuma yükseldi. Şeyhin iki çocuğu Fas’tan ayrılmak durumunda kaldı. Onların ayrılmasıyla Sidi Ali, Ain Madi’deki konumunu güçlendirdi. Bu tutumu şiddetli tepkiye yol açtı. Ticânî’nin çocukları, düello ve çekişme ile tarikatın gücünü yıpratmaktan kaçındılar ve olayla-

¹⁵²⁸ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahitler*, s. 371.

¹⁵²⁹ Trimmingham, *The Sufi Orders*, s.106.

¹⁵³⁰ Bilgin, *Afrika’da İslâm’ın Yayılında*, ss.90-91.

rın büyümemesi için Fas’ı terk ettiler.¹⁵³¹ Şeyh Ticânî Fes’e defnedilmişti. Ticânî’nin çocukları altı ay sonra tekrar Fes’e gittiler. Babalarının na’sını Ain Madi’ye götürmeyi düşünmekteydiler. Başta Musa b. Ma’zun olmak üzere pek çok zaviye mukaddemi bu girişimi engelledi. Şeyhin türbesi, Fes zaviyelerine prestij sağlamaktaydı. Tarikatın merkezi Fes idi ve bu ayrıcalıklı konumu kolay kolay ellerinden düşürmeyi düşünmemekteydiler. Bu ısrarlı tutum karşısında geri adım atan Ticânî’nin çocukları, bu isteklerinden vazgeçmek zorunda kaldılar.¹⁵³²

Fes bu ayrıcalıklı konumunu uzun süre devam ettiremedi. Kısa bir müddet sonra tarikatın merkezi Cezâyir’e kaydı. Fes zaviyelerinin mukaddepleri Ticâniyye guruplarını toparlayamamaktaydılar. Yayılışını hızla sürdüren tarikatın Ain Madi ve Temmâsin kolları nüfuz yarışlarını uzun zaman sürdürdü. Merkezden uzak bölgelerde tarikatın yeni kolları oluşmaya başladı. Bunun en açık örnekleri, el-Hac Ömer et-Tâll, el-Hac Malik Sy Hareketleri ile Hammâliyye Tarikatıdır. Ahmed et-Ticânî vefatından sonra da Ticâniyye müritlerinin ortak ismi oldu. Ticâniyye kitesinin tek piri kendisidir.¹⁵³³

Tarikatın Fas örneğinde ön plana çıkan isimlerinden bahsetmemiz yerinde olacaktır.

1. Ahmed et-Ticânî (ö. 1227/1812): Ahmed et-Ticânî, 1150/1737-8 tarihinde Cezâyir’in Ain Madi kasabasında dünyaya geldi. et-Ticânî on altı yaşında yani, 1166/1752 yılında anne-babasını kaybetti. Her ikisi de taun hastalığına yakalanmıştı.¹⁵³⁴

Yedi yaşında Muhammed b. Ba’afiya’nın rahle-i tedrisatında Kur’ân dersleri aldı. *Muhtasar-ı Halil*, *Kuşeyri Risâlesi* ve Ahderî’nin *Mukaddime*’si üzerine çalıştı. Fes’te Hadis ilmi üzerine çalışmalarını tamamlayan, Fes’de Kâdiriyye ve Nâsiriyye tarikatlarına katılan Ahmed et-Ticânî, Şeyh Ahmed Habib b. Muhammed’in hizmetinde bulundu.¹⁵³⁵ Fes’ten ayrıldıktan sonra Sahra’ya geçti. Burada el-Abid kasabasına yerleşti. Zaviye mukaddemi Sidi Abdülkadir b. Muhammed’in hizmetinde bulundu. Kendisinden beş yıl ders aldı.¹⁵³⁶ Azvavi Zaviyesi mukaddemi Mahmud b. Abdirrahman tarafından Halvetiyye Tarikatına sokuldu.¹⁵³⁷ Bir yıl kadar Tunus’ta kalan ve burada İbn Ataullah el-İskenderî’nin Hikem’ini okutan Ahmed et-Ticânî, yolculuğuna devam edip Kahire’ye gitti. Burada Halvetiyye Tarikatı şeyhi Mahmud el-

¹⁵³¹ es-Sukayriç, *Keşfu’l-hicâb*, s. 339.

¹⁵³² es-Sukayriç, *Keşfu’l-hicâb*, s. 365.

¹⁵³³ Jamil M. Abunnasr, *Son Dönem Tasavvuf Akımlarından Ticâniyye ve Tekrür Hareketi*, ter. Kadir Özköse, TDV Matbaası, Ankara 2000, s. 23-24.

¹⁵³⁴ Abunnasr, *Ticâniyye*, s. 16-17.

¹⁵³⁵ Ali Harâzîm b. Barada, *Cevâhiru’l-meânî ve bulûğu’l-emânî fi faid Sidi Ebi’l-Abbas et-Ticânî*, 1346/1927, s. 38.

¹⁵³⁶ Harâzîm, *Cevâhiru’l-meânî*, s. 29.

¹⁵³⁷ Harâzîm, *Cevâhiru’l-meânî*, s. 38.

Kürdî ile tanıştı.¹⁵³⁸ Şevval 1187/Aralık 1773'de Mekke'ye ulaşan ve hac görevini yerine getiren Ahmed et-Ticânî, Mekke'de Hindistanlı Şeyh Ahmed b. Abdillâh'la tanıştı. İki aylık birliktelikten sonra Ahmed b. Abdillâh vefat etti. Kendi makamına varis ve halife olarak et-Ticânî'yi bıraktı.¹⁵³⁹ O dönemde et-Ticânî Medine'de, Halvetiyye Tarikatının kollarından Semmâniyye tarikatı şeyhi Abdülkerim es-Semmân ile beraber oldu. et-Ticânî üzerinde en fazla etki eden isim de Şeyh Abdülkerim oldu.¹⁵⁴⁰ Mekke'den ayrılan et-Ticânî, bir müddet daha Mısır'da kaldı. Halvetî Tarikatı şeyhi Mahmud el-Kürdî'den icazet aldı. Halvetî Tarikatı'nın Kuzey Afrika halifesi oldu.¹⁵⁴¹

1191/1778 yılında Fes'e giden ve burada Mevlây İdris Türbesini ziyaret eden Ahmed et-Ticânî, daha sonra Tilemsen'e gitti. Ahmed et-Ticânî, Tilemsen'de çok geniş taraftar kitlesi kazandı. Cezâyir Dayisi Muhammed b. Osman (1180-1206/1766-1791) tarafından hapse mahkum edildi. Hapisten çıkınca, Tilemsen'den sürgün edildi. Cezâyir şehirlerinde ikameti yasaklandı. 1196/1781-2 yılında Sahra'ya gitti.¹⁵⁴² Shalla'ya ulaşır, Sidi Ebi Samghun'a yerleşti. Ebi Samghun'da uzun süre kaldı.¹⁵⁴³ Bir ara Tuvat'a ve Tâze'ya gitti. Tâze'de Muhammed el-Arabî ed-Darkavî'yi ziyaret etti. Ebi Samghun'da manevî keşfe nail oldu. Rüyasında Hz. Peygamber (s.a.v.) ile konuştu. Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kendisine tarikatının vird ve zikirleri verildi. Tarikatını kurup, halkı irşada koyulması emredildi.¹⁵⁴⁴ Rüyanın gerçekleştiği 1196/1782 yılı, Ticânîyye Tarikatı'nın kuruluş tarihi kabul edildi.¹⁵⁴⁵

09 Safer 1204/18 Eylül 1789 tarihinde Ahmed et-Ticânî'nin Ebi Samghun'dan ayrılıp Fes'e gitmesi, Ticânîyye Tarikatının ikinci dönüm noktası oldu. Ticânî kaynaklarına göre et-Ticânî'nin Fes'e gidiş sebebi, tarikatını farklı coğrafyalarda yayma çabasıdır. et-Ticânî, tarikatını Sahra'da yeterince yaydığını düşünmekte, Sahra'ya kapanmayı uygun görmemekteydi. Fes ise her bakımdan seçkin bir diyardı. Cezâyir Dayileri tarafından Cezâyir'de çalışmalarını engellenen et-Ticânî, Fas'ta saygın konuma yükseldi. 1229/1813 yılında Ain Madi'yi ziyaret etti. 1231/1815'ten sonra vefatına kadar Fes'te kaldı.

Birçok kişinin tepkisini çekmesine rağmen, Ticânîyye Tarikatı Fas'ta iyice kökleşti. Sultanın tarikatla olan yakın bağı, tarikatın siyâsîler arasında hızla yayılmasına yol açtı. Değişik coğrafyaya yayılmış Ticânîyye halifeleri bulunmaktaydı. Oran ile Cezâyir halifesi Ebû Hafs Abdurrahman,¹⁵⁴⁶ Sahra

¹⁵³⁸ Harâzim, *age.*, s. 39.

¹⁵³⁹ Harâzim, *Cevâhiru'l-meânî*, s. 40.

¹⁵⁴⁰ Harâzim, *age.*, s. 41.

¹⁵⁴¹ Harâzim, *age.*, s. 41; Abunnasr, *Ticâniye*, s. 17-18.

¹⁵⁴² Harâzim, *age.*, s. 43.

¹⁵⁴³ Harâzim, *age.*, s. 43.

¹⁵⁴⁴ Harâzim, *age.*, s. 43.

¹⁵⁴⁵ Abunnasr, *age.*, s. 19.

¹⁵⁴⁶ Ahmed es-Sukayriç el-Ayaşî, *Keşfu'l-hicâb an men taleka ma'a't-Ticânî mine'l-ashâb*, Fes 1325/1907, s. 359-60.

halifesi Abdüsselâm el-Vedgirî idi. Ticâniyye müritleri değişik memleketlerdendi. Tasavvuf eğitimini tamamlayan müritler, Ticâniyye zaviyelerinde mukaddem olarak atanmaktaydı. Ticânîliği Cezâyir, Tunus ve sahil kentlerinde yayan Ticâniyye mukaddemi Muhammed b. Fuveydir Abdullah (ö.1237/ 1821), Moritanya’da yayan Muhammed Hafız (ö.1246/1830)’dı. Her ikisi de Ahmed et-Ticânî’nin önde gelen müritlerindendi.¹⁵⁴⁷

Ahmed et-Ticânî’nin yaşantısı son derece sadeydi. Riyazet ve mücahedeye önem vermekteydi. Çevresinde halkalanan zengin müritlerin desteğini kabul etmemekteydi. Sultanın iyi niyet ve yardımlarını şahsı adına kullanmamaktaydı. Fakat o, elindeki tüm imkânları, sevenlerinin tüm ekonomik desteklerini camiası için kullandı. Afrika’nın aç ve sefil halkları için sarf etmekteydi. Ebû Samghun’da Ticânî zümrelerinin deve besi çiftlikleri vardı. Tarikatın malî kaynaklarından sorumlu muhasebecisi Sidi Mahmud et-Tunûsî’dir. Kendisi Şeyh Ticânî’nin önde gelen müridlerindendi. et-Tunûsî, ticaret hayatına işlerlik kazandırmaktaydı. Hayvan ticaretini, hayvan ürünlerinin satışını organize etmekteydi. Diğer coğrafyalarda yaşayan Ticânî müridlerinin yardımlarını Şeyh Ticânî’ye iletmekteydi. Cezâyir’in güneydoğu bölgesinde bulunan Souf vadisi ve Guemar şehri et-Ticânî müntesiplerine ait hurma bahçeleriyle doluydu. Bu bahçeler tamamen tarikatın mülkiyetindeydi. Müridler bölge arazilerini imece usulüyle işlemekteydi. Edinilen gelirler tarikatın merkezine gönderilirdi¹⁵⁴⁸.

Şeyh Ticânî, diğer tarikat şeyhlerine nazaran karizmatik bir kişiliğe sahipti. Kendini kitlelere kısa zamanda kabul ettirebilmekteydi. İkna kabiliyeti yüksekti.¹⁵⁴⁹ Erken yaşlarda gerçekleştirdiği evliliği devam etmedi. Daha sonra iki evlilik daha yaptı. Eşlerinden birinin adı Mebruke idi. Büyük oğlu Muhammed el-Kebir bu eşindendi. Muhammed el-Kebir, 1243/1827 yılında, Cezâyir valisine karşı gerçekleştirilen ayaklanmada öldü. Diğer eşinin adı Mübareke idi. Küçük oğlu Muhammed el-Habib’in annesiydi. Muhammed el-Habib’e Muhammed es-Sağir de denmekteydi. 1260-1270/1844-1853 tarihleri arasında Ticâniyye Tarikatı şeyhi oldu.¹⁵⁵⁰ Ahmed et-Ticânî, çocuklarının eğitiminden Sidi Ali et-Temmâsî’yi görevlendirdi. Sidi Ali, Şeyh Ticânî’nin takdir ve onayını kazanan şahsiyetlerdendi.

Ali Harâzim b. el-Arabî el-Barada tarafından kaleme alınan Cevâhiru’l-meânî ve bulûğu’l-emanî fi faidi Ebi’l-Abbas et-Ticanî, Muhammed b. el-Müşrî (ö.1224/1809-10) tarafından kaleme alınan *Kitâbü’l-Câmî li’l-ulûmi’l-fâide*, Muhammed Taryyib es-Süfyânî (ö.1259/1843-4) tarafından kaleme alınan *Kitâbü’l-İfâdeti’l-Ahmediyye li müridi’s-saadeti’l-ibadiyye* gibi Ticânî mün-

¹⁵⁴⁷ es-Sukayriç, *Keşfu’l-hicâb*, s. 175; Abunnasr, *Ticâniyye*, s. 23.

¹⁵⁴⁸ Abunnasr, *Ticâniyye*, s. 22-23.

¹⁵⁴⁹ Abunnasr, *age.*, s. 41.

¹⁵⁵⁰ Harâzim, *Cevâhiru’l-meânî*, s. 24-25; es-Sukayriç, *Keşfu’l-hicâb*, s. II.

tesiplerinin hazırladığı Ticânî kaynakları, Şeyh Ticânî'ye toz kondurmamaktadırlar. Farklı bakış açılarına rastlamamız mümkün değildir. Bu nedenle Ali Harazimin eserini menkûbe türü eserler arasında görmekteyiz. Ticânîyye hakkında eleştirel yaklaşımla hazırlanan ilk çalışma, Muhammed Kasım el-Ziyânî (ö.1249/1833) ve Muhammed b. Abdusselam en-Nâsirî (ö.1239/1823)'nin eserleridir.

2. Ali Harâzim b. el-Arabî el-Barada: Feslidir. Ahmed Ticânî ile ilk kez Vucde/Oujda şehrinde tanıştı. 1191/1777-8 yılında, Ahmed Ticânî ile birlikte Fes'e gitti. O dönemde et-Ticânî, Halvetiyye Tarikatının bir mukaddemi idi. *Cevâhiru'l-meânî* ismiyle kaleme aldığı eserinde, Ahmed et-Ticânî'nin hayatını edindi. Kitabında et-Ticânî'nin hatıralarını ve onun tasavvufi kişiliğini ele almaktadır. Ali Harâzim, *Cevâhiru'l-meânî* eserinde, Ahmed et Ticânî'nin hayatına tarih düşmeye çalışmıştır. Çünkü Ali Harâzim kitabın büyük çoğunluğunu şeyh hayattayken yazmış ve kitabını bitirip Ahmed Ticânî okuyunca 03 Ocak 1802 yılında kitabı tavsiye etmiştir.

3. Muhammed b. el-Müşrî (ö.1224/1809-10): et-Ticânî'nin önde gelen müritlerinden olan el-Müşrî, entelektüel bir kişiliğe sahiptir. Cezâyirli olup, Tukurt şehrinde doğmuştur. Hac dönüşü Tilemsen'de Ahmed et-Ticânî ile görüşmüştür. Şeyh Ticânî'nin en yakın arkadaşı Ali Harâzim ise, ikinci büyük şahsiyet İbnü'l-Müşrî'dir¹⁵⁵¹. Onun kaleme aldığı *Kitâbü'l-Câmî*, *Cevâhiru'l-meânî*'nin paralelinde bir eserdir. Şeyh Ticânî'nin hayatı hakkında İbnü'l-Müşrî'ye bazı özel bilgiler verdiği görülmektedir. Ticânî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır.

4. Muhammed Taryyib es-Süfyânî (ö.1259/1843-4): *Kitâbü'l-İfâdeti'l-Ahmediyye li müridi's-saadeti'l-ibadiyye* isimli eserin müellifi olan es-Süfyânî, Ahmed et-Ticânî'nin konuşmalarından ve sohbetlerinden tuttuğu notları kitaplaştırmıştır. Kitabın konuları alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Kitabın sonunda özel notlar yer almaktadır. Eser Ticânîlerin el kitabı hâline gelmiştir. Şeyh Ticânî'nin görüşleri kısa, özlü ve veciz ifadelerle sunulmuştur.

5. Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Bennânî (ö. 1271/1855): Âlim ve edip bir şahsiyetti. Şeyh Ahmed et-Ticânî bizzat kendi eli ile yazdığı Rahman Suresi nüshasını Bennânî'ye gönderdi. Gönderdiği mektubunda bir dizi kitabın okumasını istediği görülmektedir. Kendisini huzuruna davet edip özel ziyafet verdi. Şeyhin ashâbı yanında onun ayrı ve özel bir yeri vardı. Tarikatını Ahmed et-Ticânî'nin vefatından sonra mukaddemi Musa İbn Ma'zûz'dan aldı. 1271/1855 yılında vefat edip Merâkeş'e defnedildi. Karaviyyin ve Fes üniversitelerinde Nahiv, Mantık, Beyan gibi ilim dallarında dersler verdi.

¹⁵⁵¹ es-Sukayriç, *Keşfu'l-hicâb*, s.135-136.

Renc Camiinde imamet görevinde bulundu. Ahmed et-Ticânî'den pek çok zikir ve tilavet aldı.¹⁵⁵²

6. Ahmed b. Muhammed el-Kâmilî (ö. 1315/1898): Babası Sidi Muhammed'in yanında Kur'ân ve temel dinî eğitimini almıştır. Tamekrût'taki Nasırıyye zaviyesine gidip Muhammed b. Ali es-Simlâlî, Ahmed b. Talha en-Nâsırî, Muhammed Fetiha b. Ali en-Nâsırî gibi zaviyenin fazıl ve âlim müntesipleri ile bir arada olmuştur. 1270/1854'lü yıllarda Merâkeş'e varıp Halife Mevlây Ali b. Abdirrahman'ın konuğu olmuştur. Sarayda Fakih Kansûs ve Fakih Muhammed b. Medenî es-Serğînî gibi zatlarla tanışmış, ulema meclislerini ziyaret etmiştir. 1280/1863'lü yıllarda ise Fes'e gidip buradaki seçkin isimlerle görüşmüştür. Fes'ten de ayrılp Sûs diyarlarına gitmiş, oradan Nil coğrafyası istikametine varmıştır. Sudan topraklarında bulunmuş, burada etrafında halkalanan ilim erbabına dersler vermiş, müzakereler gerçekleştirmiş, kitlelerin kendisinden istifade etmesine imkân sağlamıştır. Sânikân ve Timbuktu arasındaki Gad beldesine yerleşmiş, burada *er-Rimâh* isimli eserin müellifi Ömer el-Fûtî evladı, o bölgenin idarecileri ve uleması ile buluşmuştur. Bambara halkı ile gerçekleşen mücadelesi sırasında bizzat Ömer el-Fûtî ile de görüşmüştür. Daha sonra hac vazifesini ifa edip şark beldelerini gezdi. Pek çok kara ve deniz yolculuğu yaptı. Gezdikleri yerleri ve gördüklerini kayda geçirdi. Gittiği yerlerde çok fazla kalmazdı. Ancak Şam bunların istisnasıydı. Şam'da bir yıl kadar kaldı. Eserlerinden kendini aslen ed-Der'î, neseben el-Kâmil, hâlen es-Sâih diye tanıtmaktadır. Kendisine ait şiirleri bulunmaktadır. Âlim ve fazıl bir şahsiyeti. Arap dili ve edebiyatına hâkimdi. Hadis araştırmaları ile tanınırdı. *Sahih-i Buhari* ve *Sahih-i Müslim*'i senetleriyle birlikte ezberlemişti. Hafızası kuvvetli, zihni berrak, lisanı akıcıydı. Hindistan'da Ebü'l-Abbas et-Ticânî'nin halifesi Davud el-Kelkitî ile görüşmüş ve ondan Ticaniye tarikatını almıştır. 1299-1309/1882-1892 tarihleri arasında yaklaşık on yıl onun yanında kalmıştır. 1313/1895 tarihinde Merâkeş'e yerleşmiş ve 20 Zilhicce 1315/11 Mayıs 1898 tarihinde vefat etmiştir. Şerkaviyye Zaviyesine de defnedilmiştir.¹⁵⁵³

7. Ahmed b. Muhammed es-Selvâ (ö. 1328/1910): 1280/1864 yılında doğmuştur. Sellâ'daki Darkaviyye Zaviyesinde metfun bulunan Mekkî b. Muhammed es-Sabîhî (ö. 1295/1878)'den Nahv dersleri, Ahmed en-Nâsırî'den Mantık ve Fıkıh dersleri, Abdullah b. Hadra'dan Nahiv, Sarf, Beyan, Fıkıh ve Akaid dersleri, Ali b. Muhammed Fetiha'dan Nahiv ve Fıkıh dersleri, el-Arabî İbnü's-Sâih'dan Ticâniyye tarikatını almıştır. Şeyhinin vefatına kadar her yıl kendisi ile *Sahih-i Buhari* okumaları gerçekleştirmiştir. Her yıl türbesinde gerçekleşen *Sahih-i Buhari* okumalarını da kendisi deruh-

¹⁵⁵² Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. III, s. 167.

¹⁵⁵³ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 429-435.

te etmiştir. Fıkıh, nahiv, beyan, hadis ve edebiyat sahalarında kendini yetiştirmiştir. Güçlü bir hafızası ve akıcı bir üslubu bulunmaktadır. Merâkeş'e yerleşip buradaki Ticaniye zaviyesinde *Sahih-i Buhari* okutmuştur. Daha sonra memleketine dönmüş ve 21 Ramazan 1328/25 Eylül 1910 tarihinde vefat etmiştir.¹⁵⁵⁴

3.9. Vezzâniyye Şeyhleri

Şeyhinin Vezzân'da ikamet etmesinden dolayı Vezzâniyye adıyla da anılan Tayyibiyye Tarikatı, Fas'ın kuzeyindeki karmaşık Cibale kabilesi topraklarında hâkim konuma gelmiştir. 1670'li yıllardaki kuruluşundan kısa bir süre sonra tarikatla Alevi Sultanlar arasında gerçekleşen ittifak on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Böylesi bir ittifak ve ekonomik imkânlarla sahip olmaları sonucu Tayyibiyye şeyhleri, feodal din adamları konumuna geldiler. Devlet erkânı, onların Fas'ın kuzeyinde otonomi oluşturmalarından rahatsız olmadılar.¹⁵⁵⁵

Tarikatın kurucusu kabul edilen Abdullah b. İbrahim Şerif, Mevlây Reşîd ve kardeşi Mevlây İsmail'in teveccühünü kazanmıştır. Tazervut ve Titvan'daki Evlâdu İbn Reysûn zaviyeleri, Gazâve'deki Evlâdu Bakkal Zaviyesi gibi devletin siyasî çizgisinde olmaya gayret etmiştir. Filâlî Handedanlığının desteği ile tarikatın sesi hızla yayılmıştır. Kurucusunun torunu döneminde Cezâyir'de yayılan tarikat, Tayyibiyye ve Tihamiyye diye ikiye ayrılmıştır.

Vezzânîliğin senedi Gazvânî ve Cezûlî'ye ulaşmaktadır. Tarikatın kurucusu Abdullah b. İbrahim Şerif'in tarikat silsilesi şu şekildedir: Ali b. Ahmed el-Kuraftî, İsa b. Hasan el-Misbâhî, Muhammed b. Ali Mehdi ez-Zümrânî, Gazvânî ve Cezûlî.

Tarikatın evradı sabah ve akşam okunan istiğfar, tesbih, salâvat ve tehlillerden oluşmaktadır. Mürid gücü yettiğinde Kur'ân-ı Kerim, Ahzâbü's-Şâzilî (Fellah, el-Bahr, el-Hızbü'l-Kebir), Hızbü'n-Nevevî, el-Vazifetü'z-Zerrûkiyye, es-Salâtu'l-Meşîşiyiye ve Delâilu'l-Hayrât'tan bolca okumalıdır. Şer ve kötülük erbabı ile alakasını kesip hayır erbabı ile ünsiyet kesbetmelidir.¹⁵⁵⁶

Merâkeş'teki zaviyesi Kasur mahallesinde bulunan Vezzâniyye, kadın müritler için iki ayrı ribat kurmuş, bunlardan biri Dabâşî mahallesinde diğeri Hara mahallesinde tesis edilmiştir. Bu zaviyelerin kuruluş mahallinin özel olarak seçilişi, Vezzâniyye Zaviyesinin diğer tarikatların zaviyeleri ile bir rekabet içerisinde olduğunu göstermektedir. Tarikat hem erkek hem de kadın taraftar kazanmanın çabası içinde olmuştur. Kasur, Dabâşî ve Mu-

¹⁵⁵⁴ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 462.

¹⁵⁵⁵ Abunnasr, *A History of the Maghrib*, s. 25.

¹⁵⁵⁶ Cüllâb, *el-Hareketu's-sufiyye*, c. I, s. 129.

rabit mahallerinde de tarikata ait çok sayıda zaviyenin olduğu bilinen¹⁵⁵⁷ tarikatın önde gelen şeyhleri şu şekildedir:

1. Abdullah b. İbrahim eş-Şerif (ö. 1089/1678): Vezzâniyye Zaviyesinin kurucusu olan Abdullah b. İbrahim 1006/1597 yılında Tazervut'ta dünyaya geldi. Mevlây Abdullah Şerif namı ile tanındı. Cebelu'l-Alem'de yaşayan Benî Arûs kabilesinden, İdrîsîlerin sülalesinden ve Vezzân'a gelen ilk şeriflerdendi. Cezûliyye şeyhi Ahmed b. Ali es-Sarsarî (ö.1027/1617)'nin müridi olan Abdullah Şerif, bir süre şeyhinin hizmetinde bulundu. Sonra ilim tahsili amacıyla Titvan'a, oradan da Fes'e gitti. Şeyhi es-Sarsarî vefat ettiğinde Şakra denilen bir bölgeye gitti. Orada on dört ay kadar halvet hayatı sürdü, kimseyle görüşmedi. Sonraları Şakra'dan ayrılıp Meğal ve Vezzân'a gitti. Zerrûkiyyenin alt kolu olarak bilinen Vezzâniyyenin kurucusu oldu.¹⁵⁵⁸ Cömertliğinden dolayı gelenlere sayısız hediyeler dağıtırdı. Sidi Muhammed ve Sidi İbrahim isimli iki oğlunu halef olarak bıraktıktan sonra 1089/1678 yılında vefat etti.¹⁵⁵⁹

2. Muhammed b. Abdillah eş-Şerif (ö.1120/1708): Sidi Muhammed Zaviyesi şeyhidir. Onun döneminde zaviyenin müntesipleri hızla artmıştır. Zaviye şeyhi dönemin sultanı Mevlây İsmail'le iyi geçinmeye önem vermesine rağmen, zaviyesi sarayın tedirgin olmasına, kaygılar duymasına ve sürekli dikkatlerin üzerinde yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. Şeyh, sultanın korkularını gidermek amacıyla Bulat'a gitmiştir. Sebte kuşatması sırasında gösterdiği gayretlerle zaviyesi üzerindeki kuşukları gidermiştir.¹⁵⁶⁰

3. et-Tihâmî b. Muhammed (ö.1122/1715): Mevlây et-Tihâmî b. Muhammed döneminde Vezzâniyye Zaviyesi, dinî bir merkez konumuna geldi. Değişik Mağrib kentlerinden çok sayıda ziyaretçisi olmaktadır. İbadetle yoğrulan bir yaşam sürdü. Dinî hamiyeti, manevî şahsiyeti ve ahlâkî değerleri ile döneminin maneviyat sultanı payesine sahip oldu.¹⁵⁶¹

4. Tayyib b. Muhammed (ö.1181/1767): Mevlây et-Tihâmî'nin kardeşi Mevlây Tayyib ailenin genel siyasetini devam ettirdi. Sarayda yakın ve iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. 1181/13 Eylül 1767 tarihinde vefat ettiğinde yerine oğlu Ahmed'i halife olarak bıraktı.¹⁵⁶²

5. Ahmed b. Tayyib (ö.1194/1780): Ahmed b. Tayyib, bütün garetleri ile zaviyesinin dinî nüfuzunu arttırmaya çalıştı. Zaviyenin hizmet sahasını

¹⁵⁵⁷ Cüllâb, *age.*, c. I, s. 130.

¹⁵⁵⁸ Benabdillah, *Meâlim*, c. II, s. 117.

¹⁵⁵⁹ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 112.

¹⁵⁶⁰ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 112.

¹⁵⁶¹ Zarîf, *age.*, s. 112.

¹⁵⁶² Zarîf, *age.*, s. 113.

Cezâyir ve Tuvat'ı da içine alacak şekilde genişletti. Bu yayılma politikası ile zaviyenin beşinci şeyhi olarak önemli kazanımlar edildi. Sarayın dikkatlerini çekecek kadar güç ve kuvvet kazanır oldu. Saray hâlen Osmanlının Cezâyir eyaletinde izlenen yayılma politikasından dolayı Vezzan şeriflerinden istifade etmeye, onların manevi nüfuzlarından yararlanarak Mağrib için politik kazanımlar edinmeye çalışıyordu. Gerçekleşen her bir hizmet mukabilinde zaviyeye birtakım maddi imtiyazlar tanınmaktaydı. Mevlây Ahmed 1194/12 Şubat 1780 tarihinde vefat etti.¹⁵⁶³

6. Muhammed b. Abbas el-Cezûlî (ö. 1221/1806): Vezzâniyye Tarikatı şeyhi olmakla birlikte pek çok tarikattan da icazet almıştır. Şöyle ki: Kadiriye Tarikatından icazetini et-Tâvudî b. Talip İbn Sevde, Osman b. Şeyhi'l-Arif Billah, Muhammed b. Muhammed b. Ferrecallah ve Abdurrahman Mustafa el-Ayderûs'tan; Halvetiyye Tarikatı icazetini, Virdü's-Settar, seher vakti, işrak ve duha vakti, Öğle, İkinci, Akşam, Yatsı vakitleri virdlerini okuma icazetlerini *Rabi'u'l-Fuâd fî Tertîbi Salavâtî't-Tariki ve'l-Evrâd* isimli eserin müellifi Abdullah b. Hicâzî eş-Şerkâvî'den ve şeyhi Osman el-Kadirî'den; Nakşibediyye Tarikatı icazetini Muhammed Emin b. Cafer b. Hamid b. Zeynelabidin es-Sicilmâsî ve şeyhi Osman el-Kâdirî'den; Vezzaniyye Tarikatı icazetini Osman el-Kâdirî, Ebû Abdillâh et-Tâvudî ve Ali b. Ahmed el-Hasenî'den; Nasırıyye Tarikatını Osman el-Kâdirî, Yusuf b. Muhammed en-Nâsırî ed-Derî, Ahmed b. Nasır ed-Derî, amcası Abdullah b. Abdüsselâm el-Merâkeşî, Şeyh et-Tavudî'den almıştır.¹⁵⁶⁴ *el-Mevâhibü'l-Kutsiyyetü fî Esânîdi bazı'l-Meşâyihî's-Sûfiyyeti maa bazı'Kütübî'l-Behiyyeti ve'l-Müsellesi'ti'n-Nebeviyyeti* isimli bir fihristi vardır.

7. Ali b. Ahmed (ö.1226/1811): Mevlây Ali b. Ahmed, Vezzâniyye şeyhi olarak ticaretin hareketlilik kazanması için çaba sarfetti. Kendi muntakalarından asayiş ve emniyetin gerçekleştirilmesine özen gösterdi. Silah temin eder oldu. Bu dönemde sarayla ilişkisi gayet iyi idi. 1789 yılında onun iki defa Sultan Muhammed b. Abdillâhla oğlu Yezid arasındaki bozuk ilişkileri Abdüsselâm b. Meşîş'in türbesinde düzeltmeye çalıştığını görmekteyiz.¹⁵⁶⁵

8. el-Hâc Arabî (ö.1266/1850): Mevlây Ali'nin en küçük oğlu olan el-Hâc Arabî babasının yerine Vezzâniyye şeyhi oldu. Yeni şeyh, zaviyenin politik yönden güç kazanmasına çaba sarfetti. Bulat'ı kendisine merkez ittihaz edildi. Kendisini siyasî entrikalar içerisinde buldu. Mevlây Süleyman Berberî kabilelerle arasındaki sorunları gidermek için hem şeyhin nüfuzundan hem de Vezzaniyyenin öğretilerinden istifade etmeye çalıştı. Şeyhle sultan

¹⁵⁶³ Zarîf, *age.*, s. 113.

¹⁵⁶⁴ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. VI, s. 163-164.

¹⁵⁶⁵ Zarîf, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, s. 113.

arasındaki işbirliği tutumu, 1820 yılında gerçekleşen Fes ayaklanmasına karşı ortak tavır sergilenmesine, Mevlây İbrahim b. Yezid'e beyat edilmesine yol açtı. İsyanın amacına ulaşamaması üzerine sultan el-Hac Arabî'ye hafif bir alınganlık gösterir oldu. Vezzâniler Bulat'taki devlet makamlarını ziyaret ediyorlar, icraatlarında sultana eşlik ediyorlardı. Onlardan biri olarak gördüğümüz Ahmed b. Abdilcelil sultan adına silahlı eylemlere dahi katılır olmuştu. Sultan Abdurrahman b. Hişam, el-Hac Arabî'yi 1246/1830 yılında Tlemsen'e gönderdi. Ondaki Osmanlı tebası olan halkın kendisine beyat etmelerini gerçekleştirmesini istedi. 1266/6 Ocak 1850 tarihinde vefat etti.¹⁵⁶⁶

9. Abdüsselâm b. el-Arabî (ö.1310/1892): Mevlây el-Hac Arabî'nin tek oğlu olan Sidi el-Hac Abdüsselâm, tarikat erbabının taklit ve merasime varan tutumlarından rahatsızlık duydu. Tüm zamanını Vezzâniyye öğretilerinin yayılmasını sağlamak üzere Tanca'da geçirdi. Yeni şeyhin Rabat'taki akrabaları sarayla iyi ilişkilerini sürdürür oldu. Amcalarından birisi olan Mevlây Abdullah Ali, Sultan Abdurrahman b. Hişam'ın hizmetinde önemli makamlarda bulunuyordu. Reisleri Belğâzî'nin öldürülmesi üzerine Zamur kabilesi ile yaşanan sorunları gidermeye çalışıyordu. Saray, 1277/1860 Titvan yenilgisinde el-Hac Abdüsselâm'ın büyük payı olduğunu düşünmeye başladı. Tanca'da ikametinden dolayı sultan kendisine kınama ve tahkirde bulunuyordu. Fakat şeyh sarayın çekincelerine aldırış dahi etmedi. Hatta 1289/1873 yılında bir İngiliz olan Miss Keene ile evlendi. Onun kendi dini üzerine yaşam sürmesine müsamaha gösterdi. 1292/1875 yılında Buizzetu'l-Hibri isimli bir isyancının Sultan Hasan karşısında ayaklanması vuku buldu. Ancak el-Hac Abdüsselâm'ın olaya müdahalesi ile teslim olması sağlanabildi. Şeyh bu şahsa herhangi bir işkence ve eziyet verilmemesi şartını talep etti. Fakat saray sözünde durmadı. Yakalanan bu şahsı önce teşhir ettiler, sonra hapsedtiler. Vezzân şerifleri, Fransa'nın Cezâyir'i işgali yanında bu olayın Bulat'taki resmi otoriteye saygıyı zayıflattığı kanaatine sahip oldular. Şark istikametinde yayılma politikaları iflas edince sarayın da Vezzan zaviyesinin nüfuzuna ihtiyacı kalmadı. Hatta zaviyenin güç ve otoritesini gidermenin yoluna koyuldular. Bu sebeplerden dolayı, Vezzan Şerifi Avrupa devletlerinden birinin himayesini kabul etmeye kalkıştı. Başlangıçta İspanya, sonra İngiltere yanlısı politika izledi. Fakat 1876 yılında beklentilerine cevap veren Fransa olunca Fransız yanlısı bir siyaset izledi. Fransızlara sayısız hizmetlerde bulunduktan sonra 1310/29 Eylül 1892 tarihinde vefat etti. Geride Mevlây Arabî, Sidi Muhammed, Mevlây et-Tihâmî, Mevlây Ali ve Mevlây Ahmed isimli altı erkek çocuk bıraktı.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶⁶ Zarif, *age.*, s. 113-114.

¹⁵⁶⁷ Zarif, *Müessesetu'z-Zevâyâ*, s. 114-115.

10. Muhammed b. Abdüsselâm (ö.1313/1895): Sidi Muhammed babasının verâsetini devam ettirdi. Buzervata lakabı ile tanınan Sidi Muhammed, Vezzan zaviyesinin eski itibarını yeniden kazanmasına ve çevre kabilelerin saldırılarından korunmasına çalıştı. 1313/29 Ekim 1895 tarihinde vefat ettiğinde, geride sarayla ipleri koparan ve amcaları Mevlây Arabi ile sorunlar yaşayan Mevlây Ali ve Mevlây Ahmed isimli iki çocuk bıraktı.¹⁵⁶⁸

3.10. Filâlîler Döneminde Yetişen Diğer Meşhur Sûfi Şahsiyetler

Çok değişik tarikat zümrelerinin faaliyet yürüttüğü Alevîler dönemindeki tarikat zümrelerini bahsi geçen tarikatlarla sınırlamamız mümkün değildir. Dönemin dikkat çeken meşayih arasında dikkat çekmek istediğimiz diğer isimleri de şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İbrahim b. Ahmed b. Abdillah el-Emgârî (ö. 1072/1662): Rabbânî feyizlere sahip, ilahi vâridâta ve gerçek hâllere bürünen bir isimdir. İlk eğitimini dedesinin yanında almıştır. Dedesinin yönlendirmesiyle Sidi Ahmed b. Musa es-Simlâlî'ye intisap etmiştir. Kemâle erdikten ve sülûkunu tamamladıktan sonra kalabalık kitlelerin ilgi odağı hâline geldi. Etrafında öğrenci ve müritlerinden oluşan geniş kitleler vardı. Meşhur bir şahsiyet hâline gelince Merâkeş'e vardı. Dönemin sultanı Zeydân b. Ahmed, kendisinden rahatsızlık duydu ve tutuklanmasını emretti. Yakalanma korkusuyla şehri terk etti. Yolcuların konakladığı Sictâne kabilesinin topraklarına yerleşti. Vefat edene kadar da burada ikamet etti. Burada şöhreti daha fazla arttı. Çok uzak diyarlardan gelen kitleler etrafında halkalanmaya, mürit zümresi her geçen gün artmaya başladı. Her taraftan gelen kabilelerle kapısında izdiham oluştu. Açtığı sofralardaki bereket bariz bir şekilde görülmekteydi. Az miktarda bulunan yemeğin kalabalık kitleleri doyurduğu ve yeterli olduğu görülürdü. Fakirlik korkusu taşımadan infakta bulunmaya özen gösterirdi. Kendisinin öncülük ettiği üç bin vakıf hizmetinden bahsedilirdi. Kendisini dinlemeye gelen cemaate konuştuğunda kalbleri titretir, gönülleri uyandırır, halkın hissiyatını galeyana getirirdi. Makamını Halil İbrahim makamı mesabesinde görür ve herkesin emin olmasını, beklentilerine kavuşmasını dilediğini söylerdi. Hanesinin ilim mahalli değil sırlar dünyası olduğunu söylerdi. Muharrem ayı geldiğinde tıraş olmaktan ve süslenmekten kaçınırdı. İlmî konulara aşina idi. Abdullâh b. Tahîr el-Hasenî ve Ebû Mehdi es-Sictânî gibi isimlerden ilmî tedrisatını tamamlamıştı. 1072/1662 yılında vefat etmiş, Sictâne kabilesindeki zaviyesine defnedilmişti. Kabrinin üzerine görkemli bir kubbe yapılmış, türbesi hâlen ziyaret mahalli olarak kullanılmaktadır.¹⁵⁶⁹

¹⁵⁶⁸ Zarîf, *age.*, s. 115.

¹⁵⁶⁹ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. I, s. 181-182.

2. İbrahim b. Muhammed es-Sûsî (ö. 1077/1667): Maliki mezhebinin önde gelen şahsiyetlerindendir. Matematik ve astronomi sahalarında kendini yetiştirmiştir. Sûs kentlerinde yetiştikten sonra Merâkeş'e giderek kentin müftüsü Muhammed b. Said ve diğer âlimlerin yanında ihtisasını tamamlamıştır. Aynı şekilde Fes kentine de giderek Fes ulemasından faydalanmıştır. Dellâ topraklarında kurduğu zaviyede uzun yıllar faaliyet yürütmüştür. Burada çok sayıda kişi kendisinden faydalanmış, özellikle Sidi Muhammed Murabî'tin yetişmesine öncülük etmiştir. Yetmiş kişinin sülûkunu tamamlayıp meşihat makamına yükselmesini sağlamıştır. 1075/1665 yılında Mısır'a gitmiş ve burada geniş mürit kitlesine sahip olmuştur. Daha sonra Mekke'ye gidip vefat edene kadar burada kalmıştır. Kendisi ile Mustafa b. Fetehallah eş-Şâmî arasında sürekli yazışmalar gerçekleşmiştir. 1077/1667 yılında vefat edip Mualla kabristanlığına defnedilmiştir.¹⁵⁷⁰

3. Hasan b. Ali es-Simlâlî (ö.1080/1670): Salih, ilmiyle amil, olanca ilmi yeteneğine rağmen dünyevî herhangi bir beklenti içerisinde girmeyen bir âlimdir. Abdullah b. Yakup, Ali b. Ahmed er-Rasmûkî ve ağabeyi Muhammed b. Ali es-Simlâlî gibi isimlerin yanında yetişmiştir. el-Hurra Camiinde tefsir dersleri vermiş, verâ'nın şiddetinden sadece müfessirlerin nakilleri ile yetinmeye çalışmıştır. Devlet erkânı ve sultanın nazarında güçlü bir itibara sahiptir. Sultan Reşid b. Şerif el-Alevî'nin Merâkeş'e geldiğinde kendisi ile görüştüğü ve onun hakkında böylesi bir âlim görmediğini dediği nakledilmektedir. 1080/1670 yılında vefat etmiş, önce Haha'ya defnedilmiş ama daha sonra naşı Merâkeş'e nakledilip Hurra Camiinin yanına defnedilmiş ve üzerine türbe inşa edilmiştir.¹⁵⁷¹

4. Muhammed b. Said el-Merğîsî es-Sûsî (ö. 1087/1676): 1007/1599 tarihinde Merâkeş'te doğdu. Hadis ve siyer ilimlerinde uzmandı. Sabah namazından sonra güneş doğana kadar tefekkürle meşgul olurdu. Kendilerinden istifade ettiği hocalarının isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Abdullah b. Ali b. Tahir, Ebû Bekr es-Sictânî, Muhammed Mevlâtü'l-İskenderânî, Bedümedî, Kastallânî, İbn Hacer, Ali el-Uchûrî, Ahmed el-Furât, Süyûtî, İbrahim el-Lukânî, Salim es-Senhûrî, İbadetü'z-Zeynî, Abdülvahid İbn Âşir, Sidi Abdülhadi, Sidi'l-Arabî el-Fâsî, Muhammed Cenân, Muhammed İbnü'l-Kadı, Ahmed b. Muhammed el-Vultî, Ebû-Kasım el-Gavl, İsa es-Süktânî, Ahmed es-Salimî el-Merâkeşî. Gençliğinde çok güzel şiirler yazar ve bunların bir kısmını Sa'dî hükümdarlarına ithaf ederdi. Dünya ehline ilgi duymaz, tüm dikkatini Allah'ı tefekküre hasrederdi. Kendisinin ehlibeyete karşı aşırı ilgi ve sevgisi vardı. 1087/1676 yılında vefat etmiş, şeyhi Ebû Bekr es-Sictânî'nin türbesinin yanına defnedilmiştir. Eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

¹⁵⁷⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. I, s. 183-184.

¹⁵⁷¹ el-Merâkeşî, *Safve*, s. 203; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. III, s. 151-152.

1. Astronomi ilmine dair *el-Mukni'* isimli eser ve bu eserine iki ayrı şerh yazmıştır.
2. *el-İşaratü'n-Nasihatü li-men Talebe'l-Velâyete's-Salihate*,
3. *el-Müsteân fi Ahkâmi'l-Îzân*
4. el-Ya'murî'nin siyere dair eseri üzerine yaptığı muhtasar bir çalışma.¹⁵⁷²

5. Hüseyin b. Muhammed el-Eğlânî ed-Der'î (ö. 1091/1680): Fakih sûfîlerden biri olarak Der'a bölgesinin manevî önderi ve hamisi konumuna yükselmiştir. Çocukluk ve gençlik dönemlerinden ibaren gücü bir İslâmî eğitim almış ve ilmiye sınıfına mensup bir ailenin ferdi olarak yetişmiştir. Ağabeyi Allame Muhammed'in yanında altı defa *Muhtasar-ı Halil'i* ve beş defa da *Teshîlü İbn Malik'i* bitirmiştir. Ebü'l-Hasan İbn Cebûr el-Ferkulî'nin yanında ise kelâm, nahiv ve hadis dersleri almıştır. Muhammed b. Said es-Sûsî'nin yanında *et-Tevkît*, *Muhtasar-ı Halil*, *Sahih-i Buhari*, *Muvatta* okumaları gerçekleştirmiştir. Ezher'de de Sultanü'l-Mısırî ve ez-Za'terî'den dersler almıştır. Ağabeyi, Abdullah İbn Hüseyin, Ahmed b. İbrahim, el-Bâbulî ve Abdülmü'tî el-Malikî el-Mısırî gibi şahsiyetlerden de tasavvufî eğitimini almıştır. Eğlân'a yerleşince de Ahmed b. İbrahim'in sohbetlerine katılmıştır. 1091/1680 yılında da vefat etmiştir.¹⁵⁷³

6. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Fâsî el-Merâkeşî (ö. 1094/ 1686): 1037/1628 yılında Sûs yakınlarındaki Târûdânet beldesinde doğdu. Memleketi Sûs'ta Ravdane medresesinde okudu. Daha sonra Der'a'ya gidip Muhammed b. Nasır ed-Der'î'nin öğrencisi oldu. Sicilmâse, Merâkeş ve Fes kentlerinde öğrenimini sürdürdü. Muhammed b. Abdillâh el-Endelûsî'nin derslerine katıldı. Fes'te heyet, tencim, hesap ve mantık ilimlerinden öğrenim gördü. Merâkeş müftüsü İsa es-Süktânî, Muhammed b. Said el-Merğîsî el-Merâkeşî, Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dellâî, Cezâyir müftüsü Said b. İbrahim Kudûra gibi Mağrib meşayihinin büyüklerinden ders aldı. Muhammed b. Nasır ed-Der'î'nin yanında dört yıl boyunca tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf dersleri aldı. Daha sonra şark istikametine gitti. Mısır'da Nûru'l-Echûrî, Şihâbin el-Huffâcî ve Kalyûbî, Muhammed b. Ahmed eş-Şevburî gibi seçkin isimlerden istifade etti. Daha Hicaz'a geçip Mekke'de iki yıl kadar mücavir olarak yaşadı. 1081/1670 tarihinde Anadolu'ya geçip İstanbul'da vezir-i azamın kardeşi Mustafa Beyin teveccühüne mazhar oldu. Daha sonra Remle'ye gidip burada Hayreddin er-Remlî'nin derslerine katıldı. Şam'a geçip burada Muhammed b. Hamza, Muhammed b. Bedreddin'in meclislerine katıldı. Tekrar Hicaz'a dönüp Mekke'de görülmemiş bir teveccühe mazhar oldu. 1093/1682 yılında Sultanın emri ile Mekke'den çıkarılıp Beyt-i Makdis'e gön-

¹⁵⁷² el-Kâdirî, *Neşru'l-mesânî*, lc. II, s. 37; el-Merâkeşî, *age.*, s. 177; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 304-314.

¹⁵⁷³ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. III, s. 200.

derildi. Akşam ile Yatsı namazı arasında Kur’ân okur, nafil ibadetlere önem verir, *Tenbihu’l-Enâm, Delâilü’l-Hayrât* okuturdu. Kendisinin Şeyh Zerrûk’un soyundan geldiğini iddia ederdi. Ahmed b. Taceddin ed-Dimeşkî (ö. 1081/1670), Mekke müftüsü İmamüddin b. Ahmed b. İsa el-Mürşidî, Abdullah b. Salim el-Basrî, Muhammed b. Süleyman er-Ravdânî, Muhammed b. Ebî Bekr eş-Şiblî onun önde gelen öğrencilerinden bazılarıdır. 11 Zilkade 1094/29 Eylül 1686 yılında Şam’da vefat edip vasiyeti üzerine Kasyûn tepesine defnedilmiştir.¹⁵⁷⁴ Kaleme aldığı eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *el-Cem’u beyne’l-kütübî’l-hamseti ve’l-Muvatta*,
2. İbnü’l-Hümmam’ın *Usûlü’l-Hanefiyye*’sine dair kaleme aldığı *Muhtasarü’t-Tahrîr’i*.
3. *Muhtasarü Telhîsi’l-Mefâtih*.
4. Heyet ilmîne dair *el-Muhtasar*.
5. *el-Hâşiyetü ale’t-Teshîl*.
6. *el-Hâşiyetü ale’t-Tevdî*
7. Fikirlerini ve şeyhlerini tanıttığı *Sılatü’l-Halef bi-Mevsûlis-Selef* isimli eser.¹⁵⁷⁵

7. Ahmed b. İbrahim el-Attâru’l-Endelusî el-Merâkeşî (ö. 1115/ 1704): İlim ve amel ehli olup ibadet konusunda son derece gayretli bir isimdi. Haşyet duygusu içerisinde hareket eder, verâ ve sekineti şiar edinirdi. Kendisine Merâkeş kadılığı teklif edildiği halde kabul etmedi. Kendi el emeğinin dışındaki hiçbir şeyi yemezdi. Kitap istinsah eder ve onunla geçimini sağlardı. Bazı idareciler kendisine para desteğinde bulunduğu halde bunlara kesinlikle el sürmedi. Kendisinin ilmî esaslara derinlikli nüfuzu, manevî hayatın inceliklerine dair titizliği vardı. Merâkeş kadısı Ebû Mehdi es-Süktânî ve Ebû Abdillah el-Mizvâr gibi seçkin âlimlerin yanında yetişti. Daha sonra Fes’e gidip burada Abdülkadir el-Fâsî’den icazet aldı. İbn Said el-Merğîti’den ise Kıraat ilminin inceliklerini öğrendi. Kendisi Tıp ilminde üstattı, İbn Sina’nın *Ricz*’inden haberdardı. Muhammed İbn Zâkûr el-Fâsî, onun yanında İbn Sina’nın *Ercûze*’sini okuduğunu söylemektedir. Tasavvufî eğitimini ise Muhammed b. Abdillah el-Endelusî, Kütübiyyin Camii imamı Ahmed b. İbrahim et-Tâmilî ve Hızır (a.s.)’dan aldı.¹⁵⁷⁶

8. İdris b. Muhammed el-Müneccira (ö. 1137/1725): Mağrib sûfleri arasında zül’-cenahayn olarak bilinen, zahirî ve Batnî ilimlerde üst düze bir birikim edinen, farklı ilim dallarında seçkin isimlerin yanında öğrenim gören el-Müneccira dönemin en çok takdir edilen şeyhlerindedir. Osman es-Sûdânî’nin yanında İbn Malik’in Elfiye’sini, Ali b. Ebi’l-Kasım Cemil (ö.

¹⁵⁷⁴ el-Kâdirî, *Neşru’l-mesânî*, c. II, s. 85; Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. V, s. 320-337.

¹⁵⁷⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. V, s. 322.

¹⁵⁷⁶ el-Merâkeşî, *Safve*, s. 214; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 326.

1102/1691)'in yanında kıraat ilmini, Muhammed b. İyâd el-Meserrâ'dan Kur'ân eğitimini, Fes'teki Karaviyyin Medresesi müderrisi Muhammed b. Abdillâh es-Serğîni el-Hevârî (ö. 1104/1693)'den yedi kıraat icazetini, 7 Recep 1114/27 Kasım 1702 tarihinde Muhammed b. Abdilkadir el-Fâsî'den teberrük derslerini, Zilhicce 1099/Ekim 1688 tarihinde Hasan el-Yavsî'den hadis icazetini almıştır.¹⁵⁷⁷ Hac vazifesini yerine getirmek ve Peygamberimizin ravzasını ziyaret etmek maksadıyla 9 Recep 1106/23 Şubat 1695 tarihinde Hicaz'a gitmiş, Mekke-i Mükerrreme'de Abdülcevâd el-Menûfî ed-Darîr eş-Şafîi, Ebû't-Te'yid Mansur ed-Darîr el-Menûfî eş-Şafîi, Ebû'l-Abbas b. Muhammed el-Mısri eş-Şafîi, Ahmed el-Bakrâvî, Abdülhay b. b. Abdilhak eş-Şiranbâbulî el-Mısri, Salih b. Hasan el-Mısri el-Hanbelî, Muhammed b. Kasım b. İsmail el-Bekrî (ö. 1111/1699), Muhammed b. Musa et-Testûtî, Ahmed b. el-Lumtî gibi isimlerle görüşmüş, kendileri ile birlikte ders okuyup icazet almıştır.¹⁵⁷⁸ Kendilerinden tasavvufî eğitim aldığı, teberrüken hizmette bulunduğu ve manevî neşvelerinden istifade ettiği sûfîleri ise şu şekilde sıralayabiliriz: Trablus'ta görüştüğü ve kendisini çok sevdiği şeyhi Muhammed b. Said et-Tarablusî, Ahmed b. Muhammed b. İdris el-Yemenî (ö. 1113/1701), hazerde ve seferde kendisine eşlik edip çok fazla istifade ettiği şeyhi Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh (ö. 1110/1699), Cemadiyelevvel 1127/Mays 1715 tarihinde Der'a'daki Zaviyetü'l-Eşyahta ziyaret edip kendisinden vird aldığı şeyhi Ahmed b. Muhammed b. Nasır, Ahmed b. Muhammed Habib (ö. 1164/1751), Ömer b. Muhammed et-Tesûlî, Ali b. Hasan et-Tirsî, 1136/1724 tarihinde ziyaret edip istifade ettiği kadın şeyhlerden Ümmü'r-Rabî' el-Hasnâviye, Âmine binti Abdillâh, Abdülaziz b. Abdillâh es-Sanhâcî (ö. 1134/1722), Muhammed b. Abdirrahman el-Merâkeşî, Ebû's-Safa Ahmed b. Mesut eş-Şavi (ö. 1114/1702), Abdullâh b. Muhammed el-Viryâculî, Aclânü'l-Mısri, Anteru'l-Hultî, Muhammed İyâşî el-Humeyrî, babası Muhammed b. Ahmed el-Müneccera:¹⁵⁷⁹

9. Ahmed Habib b. Muhammed Sadîkî es-Sicilmâsî (ö. 1165/ 1751): Müridi Ahmed b. Abdilaziz el-Hilâlî *ez-Zevâhiru'l-Ufkıyye* isimli eserinde şeyhini tanıtırken, ondan; "*Asrının gözdesi, sınırlandırılmayacak kadar geniş nüfuz sahibi, akli ve nakli ilimlerde üstat, fazilet sahibi, kurra arasında hıfzı ve dirayeti ile dikkat çeken velayet sahibi bir isimdir*" diye bahsetmektedir. Evinden fazla çıkmaz, ancak yoğun ısrarlar sonucu talim ve terbiye için insanlarla bir araya gelip meclisini teşekkül ettirirdi. 4 Muharrem 1165/22 Kasım 1751 tarihinde vefat etmiş ve Sicilmâse'deki evine defnedilmiştir. Kabrinin bulunduğu yer türbeye dönüştürülmüştür.¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷⁷ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. III, s. 19.

¹⁵⁷⁸ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. III, s. 20.

¹⁵⁷⁹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. III, s. 21-22.

¹⁵⁸⁰ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 383-385.

10. Ahmed b. Muhammed el-Virzâî (ö. 1189/1775): Muhakkik sûfîlerden olup verâ sahibi bir isimdi. Ümmetin derdi ile dertlenmeyi şiar edinir, doğru bildiğini söylemekten kaçınmaz, yetkili mercilere duyduğu rahatsızlıkları doğrudan iade ederdi. Onun bu özelliğinin en güzel örneği Merâkeş'te Sutan Muhammed b. Abdilla'a yönelik tepkisel tutumunda görülmektedir. Şöyle ki, 1177/1764 tarihinde memleketi Titvan'dan Merâkeş'e gelip mescitte devlet erkânı ile birlikte oturan sultanın yanına gitti. Sultanı tanımadığı için camiye girince, aranızda kim Muhammed b. Abdillâh? diye seslendi. Tanıştıktan sonra kendisi ile hoşbeş etti. Daha sonra sultana; "*Müslüman kentlerinden Hristiyan istilacılarını barındırmana, Müslüman toprakların Hristiyan işgalcilerin tasallutu altında kalmasına nasıl müsaade edersin? Bunu Allah sana helal kılar mı? Hristiyanların İslâm diyarında kendi bayraklarını dalgalandırmalarına nasıl müsaade edersin? Ayrıca neden Müslümanlara ait olan Beytülmal'den hak etmeyenlere verirsin? Sen Allah katında bundan sorumlu olacaksın.*" Şeyh söyleyeceklerini söyleyip Titvan'a döneceği zaman, sultan kendisine 500 Riyal para verdi. Şeyh bu takdimi reddedince, sultan paranın helal olduğunu söyledi. Şeyh cevaben şunları söyledi: "*Eğer dediğin gibi helal para ise bunları Avrupa ülkelerinde esir olan Müslüman isimlerin kurtuluşu için harca. Bana gelince benim bu paraya ihtiyacım yoktur.*"¹⁵⁸¹ el-Virzâî'nin en gözde halifesi el-Hadîkî'dir. Kendisine *Muhtasar-ı Halî'î*, *Cemu'l-Cevâmi'*, *Varakâtü'l-Harameyn*'i defalarca okutup icazet vermiştir. el-Hadîkî, Sûsi'l-Aksâ'daki ikameti sırasında şeyhine hizmet etmiştir. İbn Malik'in Beyan ilmine dair kaleme aldığı *el-Misbâh* isimli eseri ve İbn Batuta'nın *er-Rihle*'sini şeyhi adına istinsah etmiştir. el-Virzâî, 1189/1775 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁸²

11. Ebû Bekr el-Merâkeşî (ö. 1271/1855): Meczub sûfîlerdendir. İktidara gelmeden önce Halife Muhammed b. Abdirrahman el-Alevî ile görüşmek üzere Fes'e gitmiştir. Halife kendisine çok güvenir, ona saygıda kusur etmez, zaman zaman onu giydirirdi. Kendisinde sayısız kerametler görülmüş, kendisine ait ilginç anlatular dile getirilmiştir. Başını tıraş etmesi ve saçlarını sürekli kazıması adetindendi. 16 Zilicce 1271/29 Ağustos 1855 tarihinde vefat etmiş ve Sidi Ebû'l-Kasım es-Sicdâlî Türbesine defnedilmiştir.¹⁵⁸³

12. Ebû'l-Kasım es-Sicilmâsî (ö. 1296/1879): *Delâilü'l-Hayrât*'a hakim bir şeyhti. Müntesipleri ile toplanır, sevenlerini bir araya getirir onlara *Delâil* okuturdu. Halk kendisinden *Delâil* okumak için adeta yarış yapardı. Sıdk ehli ve ilahi hakikatlere bende bir isimdi. Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin türbesini ziyaret etmek maksadıyla Merâkaş'e gider ve orada

¹⁵⁸¹ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 392-393.

¹⁵⁸² Abbas b. İbrahim, *age.*, c. II, s. 393.

¹⁵⁸³ el-Kettânî, *Selvetu'l-enfâs*, c. III, s. 212; Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. I, s. 221-222.

Delâil dersleri alır. Merâkeş'e vardığında Şeyh Cezûlî'nin türbesinde zikir ve *Delâil* okumaları ile meşgul olur. Türbede geceleri *Delâil* okur. Eseri istinsah edip mânâ âleminde Şeyh Cezûlî'ye arz eder, gerekli kontrollerin yapıldığına şahit olurdu. *Delâil* okumaları tamamlandıktan sonra türbeden ayrılırdı. Buradan ayrıldıktan sonra manevî donanımına ermiş, ilahi nurlarla donanmış bir halde olurdu. Hidayet yolunun öncüsü hâline gelip çok sayıda kişinin faydalanmasına öncülük etti.¹⁵⁸⁴

13. Hasan Şerif el-Merâkeşî (ö. 1296/1879): Kedinin ilahi aşka adanmış, sünnet-i seniyyeye bağlılığı ile tanınmış, Mevlana Abdüsselâm İbn Meşîş türbesinde 18 yıl boyunca şerif ailelerin çocuklarını eğitip terbiye etmiş bir şahsiyettir. Şerifler arasında ilmi ile temayüz etmiş en önemli isimdir. Sayısız kerametlerinin müşahade edildiği, türbede pek çok fetihlere vasıl olduğu, daima sükût halini koruduğu söylenmektedir.¹⁵⁸⁵

14. Muhammed b. Ahmed et-Tengürâsî (ö. 1297/1880): Şaziliyye Tarihî katına müntesip olup intisabını Sicilmâse'de metfun bulunan ve ümmî bir şeyh olan el-Gazi b. Arabî eş-Şazilî'den aldı. Bazı sebepler nedeniyle şeyhi Gazi Merâkeş'e geldi. Seyyid Said ve Seyyid Mutî isimli iki âlim bu ümmî şahsiyetin müridi olmuşlardı. Seyyid Said rüyasında kendisini Şeyh Gazi'nin Sicilmâse'deki zaviyesinde görür. Şeyh tüm dervişleri ile halka oluşturdukları bir sırada kendisinin ortalarında olduğunu ve konuşmadığını görür. Fatiha okunur ama program devam etmez. Şeyh Muhammed gelene kadar merasimin gerçekleşmeyeceği söylenir. Sabah namazı vakti kılındıktan sonra Seyyid Mutî' ve daha sonra da Şeyh Muhammed gelir. Muhammed b. Ahmed et-Tengürâsî'nin yetiştirdiği isimler arasında Mevlây Hasan, Mevlây Süleyman b. el-Kebir, Mevlây Ahmed, Muhammed b. Mübarek yer almaktadır. 1297/1880 yılında vefat etti. Merâkeş'teki Sebatü Ricâl bölgesine defnedildi. İbnü'lArabî'nin *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'sini şerh edip anlaşılması zor hususlara açıklamalar yapmıştır.¹⁵⁸⁶

15. Muhammed b. Abdilvahid ed-Düveyrî (ö. 1302/1885): Sicilmâseli bir fakihdir. Üst düzey bilgi birikimine sahip bir müderristir. Muhammed b. Abdirrahman el-Feylâlî el-Hucratî ve Abdülhadi b. Abdillâh el-Alevî gibi şahsiyetlerin yanında öğrenim görmüştür. Bû Şentûf adıyla tanınan Muhammed b. Tayyib es-Sakalî el-Hüseynî (ö. 1271/1855)'den Sakaliyye-i Halvetiyye icazetini almıştır. *Muhtasar-ı Halil*, *Nazmu İbn Âsım*, *Lâmiyetü'z-Zekkâk* isimli eserleri okutmuştur. Cafer el-Kettânî gibi şahsiyetler onun yanında yetişmiştir. Sultan Abdurrahman döneminde, yani seksenli yılların başında

¹⁵⁸⁴ Abbas b. İbrahim, *age.*, c. I, s. 292.

¹⁵⁸⁵ Abbas b. İbrahim, *age.*, s. 170-171.

¹⁵⁸⁶ Abbas b. İbrahim, *el-İlâm*, c. VII, s. 42-44.

Merâkeş kadılığı görevine getirildi. Kendisi ile önceki kadı Muhammed Kannon arasında husumet meydana geldi. Daha sonraki sultan Mevlây Muhammed döneminde de 1289/1872 yılına kadar Merâkeş kadılığı görevini sürdürdü. Makamından azledilip görevinden ayrıldıktan sonra yerine Abdüsselâm el-Vezzânî getirildi. Azledilişinin sebebi, Merâkeş halkının 3 Cemadiyessani 1289/8 Ağustos 1872 tarihinde vali Ahmed b. Davud'a karşı kalkıştıkları isyan girişimine kendisinin de katılmasıdır. Uzun süre hapsedildi ve ağır cezalara maruz bırakıldı. Fakat daha sonra suçsuzluğu ortaya çıkıp affedilince 1293/1876 yılında Asafi kadılığı görevine getirildi. Kendi isteği ile memuriyet hayatından ayrılan Muhammed b. Abdilvahid ed-Düveyrî, Fes'e gidip yerleşti. 1302/1885 yılında Fes'te vefat etti. Sidi el-Melâhafî zaviyesine defnedildi.¹⁵⁸⁷

16. Ahmed b. Halid en-Nâsırî es-Selvâ (ö. 1315/1898): 22 Zilkade 1250/22 Mart 1835 tarihinde Sellâ'da doğmuş, muhtelif hocaların yanında yedi kıraat üzere Kur'ân eğitimi almıştır. İbn Berâ ve Şâtûbî'nin *Manzume'sini*, İbn Malik'in *Hülâsa'sını*, *Telhîsü'l-Miftâh*'i ezberlemiş, *Cevâmî*' ve *Muhtasar-ı Halîl*'i derlemiştir. Muhammed b. Abdilaziz Mahbube'nin yanında Ezherî şerhi ile birlikte *el-Ecrimiyye*, Murâdî şerhi ile birlikte de *el-Hulâasa*, *el-Cümel ve'l-Mürşid*, *es-Silm*, *Muhtasar* gibi Arap dili ve edebiyatına dair eserleri okumuştur. Fakih Ebû Bekir Avvâd'ın yanında Nahiv, Mantık, Usul, Meânî, Fıkıh, Siyer ve Tasavvuf gibi dersleri almıştır. Daha sonra başta tefsir dersleri olmak üzere özel dersler vermeye başlamış. İbn Rüşd'ün *Mukaddime'si*, İbn Ferhûn'un *et-Tebşıra'sı*, *el-Muğnî* gib aklı ve naklî ilimlere dair eserleri okutmuştur. Halkın sorunlarını gidermek, anlaşılmaz ibareleri çözmek, sıkıntıların üzerine gitmek suretiyle halkın faydalandığı bir isim olmuştur. Avam ve havas her kesimden insanların saygı duyduğu ve itibar ettiği bir kişidir. Gönüllere sürur veren, ahlâkıyla hayranlık uyandıran, ufukları açan ve beklentilere cevap veren bir kişiliğe sahiptir. Şiire olan kabiliyeti, ciddi eserleri tetkik etmesi, Mağrib devletlerine dair sağlıklı tarihî bilgilere sahip olması ile tanınmaktadır. Onun tarihçiliğinin ispatı meşhur eseri olan *el-İstiksâ li-Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* isimli eseridir. İbn Haldun'un eseri, *el-Kurtâs*, *ed-Devha*, *en-Nüzhe*, *el-Mirât*, *es-Safve*, *en-Neşr* gibi temel tarih kaynaklarını ciddi düzeyde tetkik etmiştir. Defalarca Merâkeş'e gidip gelmiş, bir süre burada ikamet ettikten sonra 16 Cemadiyelevvel 1315/7 Mayıs 1898 tarihinde Sellâ'da vefat etmiştir.¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸⁷ el-Kettânî, *Selvetu'l-enfâs*, c. I, s. 256; Abbas b. İbrahim, *age.*, c. VII, s. 52-53.

¹⁵⁸⁸ Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 426-429.

SONUÇ

Mağrib'in fethi İslâm tarihinin ilk dönemlerinde gerçekleşmiş olup bölge, sahabe ve tabiinin gayretleri sonucu, hem inanç hem de kültür düzeyinde İslâm dinine beşiklik etmiştir. Fetih hareketlerine paralel olarak gerçekleştirilen İslâmlaştırma faaliyetleri sistematik olarak sürdürülmüş, bilhassa Kayrevan'ın kurulması ile İslâm'ı tebliğ faaliyetleri iç kesimlere doğru yaygınlaştırılmıştır. Fetih hareketleri ile Müslümanların hakimiyetine giren bölge, fukaha ve ulemanın gayretleri ile de İslâm kültürüne aşına olmuştur. İlk fetih hareketlerinden sonra tesis edilen emirliklerle siyasî boşluk meydana getirilmemiş, iktidara gelen siyasîlerin dinî duyarlılık, manevî kimlik ve İslâmî hassasiyetleri takip ettikleri görülmüştür.

İslâm Dünyasının doğusunda ortaya çıkan tasavvuf hareketine paralel olarak bölge halkları tasavvufî düşünceye ilgi duymuş, tasavvufî şahsiyetler belirgin bir konuma gelmiştir. Endülüs sûfilerinden, şark İslâm tasavvufundan ve Afrika kıta tasavvufundan etkilenen Mağrib sûfilere zengin bir birikime ve geniş bir etki sahasına sahip olmuşlardır.

İslâm Dünyasının doğusunda ilk dönem sûfilere zahitler olarak telaki edilirken, aynı dönemdeki Mağrib sûfilere de salihler olarak görülmüştür. İncelemeye tabi tuttuğumuz on üç salih zat örneğinde de görüleceği üzere, bu şahsiyetler hem ulema hem de siyasîler tarafından itibar görmüştür. İlk dönem zahitleri aynı zamanda Maliki fukahası olarak görülmüş, ilim, irfan, hikmet ve hizmet erbabı olarak temayüz etmişlerdir. Savunma amaçlı kurulan ribatlar, fetih hareketi sonrasındaki dönemde birer ilim yuvası, ahlak ocağı ve sosyal hizmet kurumları olarak tanınmışlardır. Giriş bölümünde dikkat çektiğimiz yirmi yedi ribat varlıklarını asırlardır devam ettiren hizmet kuruluşları olmuşlardır.

Mağrib tarihi kadar Mağrib tasavvuf düşüncesinin de dönüm noktası Murabıtlar dönemidir. Bu dönemde her ne kadar fukahanın felsefî ve tasavvufî düşünceye mesafeli davranması, devletin Gazâlî ve takipçilerine karşı tavrı koyması, *İhyâ'nın* yakılması gibi birtakım menfi gelişmeler olmakla birlikte, Murabıtlar döneminde tasavvuf sistemleşmiş, sûfî yaşam tarzı yaygınlaşmış ve sûfî zümreler teşekkül etmeye başlamış, Endülüs sûfilerinin bölgede nüfuzu artış kaydetmiştir. Hayatı, tasavvufî şahsiyetleri ve tesis ettikleri zaviyeleri ile çalışmamıza konu edindiğimiz yirmi yedi sûfî, Murabıtlar döneminin yıldız şahsiyetleri olarak görülmüşlerdir.

Murabıtlar döneminde gerek İslâmî disiplin gerekse manevî yaşam tarzı olarak temellenmeye başlayan tasavvuf, Muvahhidler döneminde daha fazla yaygınlaşmış, ciddi kurumlar vücuda getirmiş, Mağrib tasavvuf düşüncesinin öncü şahsiyetlerini yetiştirmiş, tasavvufî ekollerin ilk örneklerini

vermiş ve Mağrib halklarının İslâmî kimliklerine katkıda bulunmuştur. Çalışmamızın en önemli safhasını teşkil eden Muvahhidler dönemi, Tabakat yazarlarının bahse konu edindiği sûfi şahsiyetlerin yetiştiği asır olmuştur. Bu dönemin tanınan 175 sûfisine yer verdiğimiz çalışmamızda, bu isimler, eserleri, hizmetleri, fikirleri ve tesirleri ile gelecek asırların rehber şahsiyetleri olarak tanınmışlardır.

Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde gerek kırsal kesim gerekse şehir halkları arasında kurumsallaşan tasavvufi düşüncenin, belki de en fazla desteklendiği dönem, Merînîler Hanedanlığında gerçekleşmiştir. Hanedanlık varlık mücadelesini sürdürmek, toplumsal sorunların giderilmesini sağlamak ve kitlelerin güvenini kazanmak için daha çok sûfi şahsiyetlerin desteğini almaya çalışmışlardır. Başta Tît Ribatı şeyhleri, Hâhiyyûn zümresi, Şâziliyye müntesipleri olmak üzere bahse konu edindiğimiz isimler, Merînîler döneminde tasavvufun devlet destekli bir düşünce sistemi konumuna gelmesini sağlamışlardır.

Merînîlerden sonra İdrisî Şeriflerin varlık mücadelesine girdiği, Şeriflerin nüfuz mücadelesi verdiği dönemde Mağrib’de iktidar savaşını kazanan Vattâsiler, Şeriflerin nüfuzunu kırmak için sûfilerin desteğini almaya çalışmışlardır. Vattâsiler döneminin en önemli sorunu, bölgenin yabancı istilasına maruz kalmasıdır. Vattâsi hükümdarlarının Portekizlilere yönelik gerçekleştirdikleri bağımsızlık mücadelesinde en güçlü desteği tasavvuf zümreleri vermiştir. Benî Reşid Ribatı, Benî Arûs Ribatı, Midigra Ribatı, Tidsi Ribatı, Akka Ribatı ve Tagmedert Ribatı gibi sûfi merkezler devletin Mağrib topraklarını yabancı istilasından kurtarma çabasına destek veren tasavvufi direniş üsleri olarak katkı sağlamışlardır. Özellikle Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, Amr İbnü’s-Sayyâf, Abdülaziz ed-Debbâğ, Muhammed b. İsa el-Meknesî, Abdülkerim b. Ömer el-Fellâh el-Hâhî, Abdullah Gazvânî ve Rahhâl el-Kûş gibi Cezûliyye şeyhleri tarikatın Mağrib’te milli bir tarikat konumuna gelmesini sağlamışlar, Mağrib topraklarının bekasına katkı sağlamışlar, halkın Portekiz işgaline karşı bilinçlenmesinde öncü rol üstlenmişler, dergâhlarını ilim yuvası, hizmet odağı, kimsesizlerin barındığı, açların doyurulduğu, fakir ve fukaranın korunduğu bir ortam konumuna dönüştürmüşlerdir.

İdrisîler, Murabıtlar, Muvahhidler, Merînîler ve Vattâsilerden sonra Mağrib’in altıncı büyük Hanedanlığı olan Sa’dîler dönemi Mağrib’de tekrar ülke bütünlüğünün sağlandığı bir asır olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devletinin Fas’a nüfuzu gerçekleşmiş, Sa’dîler Hanedanlığı Osmanlı Devleti ile irtibat kurmuş, iktidara gelen sultanlar Osmanlı Devletinin desteğini almıştır. Cezûliyye, Zerrûkiyye ve Fâsiyye tarikatları Sa’dîler döneminin güçlü akımları konumuna gelmişlerdir. Hayatlarına, tasavvufi düşüncelerine, manevî şahsiyetlerine, sosyal ve siyasal ilişkilerine, tarikatlarına ve eserlerine yer verdiğimiz otuz yedi sûfi örneğinde dönemin tasavvuf kültürü açısından zenginliği dikkat çekmektedir.

Günümüz Fas Krallığı öncesinde hakimiyet süren Mağrib Hanedanlıklarından Filâlî/Alevîler Hanedanlığı döneminde ise bölge adeta tarikatlar coğrafyası konumuna gelmiştir. İdrisi Şeriflerin nüfuzlarına paralel olarak sûfi kimlikler de toplum ve devletin önde gelen şahsiyetleri olarak görülmüştür. Bu dönemde ise Darkaviyye, Dellâiyye, Hıfniyye, Kettâniyye, Muh-tariyye, Nâsriyye, Senûsiyye, Ticâniyye ve Vezzâniyye tarikatlarının tesir halkası vücuda gelmiştir.

Mağrib sûfilerini vefat tarihlerine göre sıraladığımız kronolojiye baktığımızda Mağrib sûfilerinin daha çok Merâkeş, Fes, Dükkâle, Ağmât u Rîke, Der'a, Tâdile, Cezâyir, Sebte, Sicilmâse ve Sellâ kentlerinde yaşadıklarını görmekteyiz. Vefat yerlerine göre Mağrib sûfilerinin dağılımını şu şekilde tasnif edebiliriz:

Merâkeş	: 91	Lumta	: 2
Fes	: 82	Şifşâven	: 2
Endülüs	: 30	Akka	: 1
Dükkâle	: 23	Bulat	: 1
Ağmât u Rîke	: 20	Cezîratü'l-Hadra	: 1
Der'a	: 17	Dimnât	: 1
Tâdile	: 17	Enmây	: 1
Cezâyir	: 14	Ensâ	: 1
Hicaz	: 14	Hebt	: 1
Sebte	: 13	Mâsse	: 1
Sicilmâse	: 13	Rakûne	: 1
Sellâ	: 10	Safru	: 1
Azmûr	: 9	Semâile	: 1
Rekrâke	: 9	Sictâne	: 1
Vezzân	: 9	Şiyazma	: 1
Tunus	: 8	Tafilalt	: 1
Mısır	: 7	Tafuğldâş	: 1
Meknes	: 6	Tagmadert	: 1
Sûs	: 6	Tağyye	: 1
Heskûre	: 5	Talemenke	: 1
Libya	: 5	Tanca	: 1
Dellâ	: 4	Taroudant	: 1
Eylân	: 4	Tâze	: 1
Kasûr	: 3	Temakduşt	: 1
Suriye	: 3	Testâvut	: 1
Asafî	: 2	Timbuktu	: 1
Kasr-ı Kutâme	: 2	Titvan	: 1
Toplam			: 458

Başlangıçtan günümüze kadar Mağrib tasavvufunun en önemli özelliği tekke ve medrese bütünlüğünü öngörmesidir. İncelemeye tabi tuttuğumuz sûflerin en bariz niteliği aynı zamanda ulemanın da saygın isimleri olmasıdır. Mağrib sûflerinin genelde fıkıh, hadis ve kelam tahsili aldıkları görülmektedir. İncelemeye tabi tuttuğumuz 458 sûflinin tahsil düzeyini şu şekilde sıralayabiliriz:

Fıkıh	: 119	Mantık	: 6
Hadis	: 62	Matematik	: 6
Kelam	: 42	Usul	: 5
Kıraat	: 30	Musiki	: 5
Tefsir	: 25	Astronomi	: 3
Edebiyat	: 19	Belagat	: 3
Arap Dili	: 16	Felsefe	: 3
Şiir	: 15	Hat	: 3
Tarih	: 14	Heyet	: 3
Nahiv	: 13	Sarf	: 3
Siyer	: 12	Münazara	: 2
Tıp	: 8	Hendese	: 1
Beyan	: 7	Hesap	: 1

Mağrib sûflerinin bir diğer özelliği, genelde meslekî tecrübeye sahip olmalarıdır. Mağrib sûflerinin tekke hayatı daimi değildir. Zaviye; derviş zümrelerinin eğitildiği, derviş kitlelerin hizmete amade olduğu ve manevî hayatı doyusya yaşadıkları bir atmosferdir. Hayatın günlük koşuşturmasını yerine getirirken gecenin manevî bir duygu seli içerisinde geçirilmesine imkan hazırlayan bir ocaktır. Meslekî dağılımlarına baktığımızda daha çok müderris, kurra, vaiz, müezzin, tüccar, memur ve kadı olarak hizmet yaptıkları anlaşılmaktadır. Şöyle ki:

Müderris	: 47	Kitap Koleksiyoncusu	: 4
Kurra	: 18	Attar	: 3
Vaiz	: 17	Derici	: 3
Müezzin	: 15	Fetva Emiri	: 3
Tüccar	: 15	Seyyar satıcı	: 3
Memur	: 14	Çiftçi	: 2
Kadı	: 12	Avcı	: 1
Bekçi	: 8	Elçi	: 1
İmam	: 7	İş Adamı	: 1
Amir	: 7	Marangoz	: 1
Komutan	: 7	Müftü	: 1
Hatip	: 5	Terzi	: 1
Tabip/Cerrah	: 5		

Mağrib tasavvufunun tek düze bir yaşam olarak temayüz etmediği anlaşılmaktadır. Farklı tasavvufi tecrübeler, değişik mertebedeki kazanımlar ve çeşitli tasavvufi hallerin belirlediği anlaşılmaktadır. Fütüvvet ehli sûfler kadar melâmî meşrep isimlere, ebrâr, ahrâr ve ebdâl olan kimlikler kadar murabıt, zâhid, salih ve seyyah kişilikleri ile temayüz eden değerleri müşahade etmekteyiz. İncelemeye konu edindiğimiz Mağrib sûflerinden 458 tanesinin manevî konum ve mertebesini şu şekilde tasnif edebiliriz:

Salihler	: 9	Islahat/İhya önderi	: 10
Riyâzet ehli sûfler	: 29	Kur'ân'ı vird ed. Sûf.	: 10
Seyyah sufiler	: 29	Bekar sufiler	: 9
Zâhidler	: 28	Özürlü Sufiler	: 9
Ârifler	: 25	Ehlibeyt sevgisi	: 8
Keşf ehli	: 20	Sanatkâr sûfler	: 8
Haşyet ehli sûfler	: 19	Teshir gücü yüksek sûfler	: 8
Melâmîler	: 19	Hüzün Ehli	: 7
Murabıtlar	: 19	Tecrit ehli sûfler	: 7
Efrâd	: 18	Üveysî sûfile	: 7
Fütüvvet ehli	: 18	Müfrit isimler	: 5
Vakıf kuran sûfler	: 16	Nüktedan sûfler	: 5
Şerif sûfler	: 15	Evtâd	: 4
Verâ ehli sûfler	: 15	Kabz ehli sufi	: 4
Mücadele ehli	: 14	Celvet ehli	: 3
Aşk ve cezbe ehli sûfler	: 12	Meczip	: 3
Mün./Uzlet ehli sûf.	: 12	Ahrâr	: 1
Tefekkür ehli sûfler	: 12	Vuslat ehli sûfler	: 5
Ebdâl	: 10		

İdrîsîler, Murabıtlar, Muvahhidler, Merînîler, Vattâsîler, Sa'dîler ve Filâlîler dönemlerini ele aldığımız çalışmamızda Mağrib sûflerinin hemen hemen her hanedanlıkta doğrudan veya dolaylı olarak siyasî gelişmelerle irtibatlı olduğunu görmekteyiz. Islahat, ihya ve cihat hareketine öncülük eden, siyasîlerin haksız görülen icraatlarını eleştiren, siyasî otorite tarafından takip edilen, hapse atılan, şehit edilen sûfler olduğu kadar, Mağrib tarihinde siyasîlerin güvenini kazanan, fetih hareketlerine katılan, siyasîlerin icraatlarına destek veren, hanedanlıklar tarafından ödüllendirilen sûflere de rastlamaktayız. İncelemeye konu edindiğimiz 458 Mağrib sûfisinin siyasî hayattaki konumlarını şu şekilde tasnif edebiliriz:

Şehit sûfler	: 14
Siyasilerle yakın ilişki içerisinde olan sufiler	: 13
Haksızlıklara tavr koyan sûfler	: 13
Cihat önderi olarak görülen sûfler	: 10

Hapsedin sûfiler	: 10
Teşkilatçı kimliğe sahip sûfiler	: 10
Sürgün edilen sûfiler	: 9
Emirlikten dervişliğe yönelen sûfiler	: 6
İsyana kalkışan sûfiler	: 5
Siyasî nüfuzu güçlü/siyasî otorite sahibi sûfiler	: 5
Soruşturmaya tabi tutulan sûfiler	: 4
Siyasileri eleştiren sûfiler	: 4
Suikasta maruz kalan sûfiler	: 4
Siyasi takibata/baskıya maruz kalan sûfiler	: 3
İdam edilen sûfiler	: 2
Siyasilerin destek verdiği sûfiler	: 2

Mağrip'te varlığını sürdüren tarikatların son derece çeşitli olduğunu görüyoruz. Salihyye, Nûriye, Emgâriyye ve Medyeniyye örneğinde on iki ve on üçüncü yüzyıl gibi erken dönemlerinde kurulan tarikatlar düşünce ve felsefeleri ile daha sonraki tarikatlara örneklik teşkil etmişlerdir. Şark İslâm tasavvufunun öncü isimlerinden Muhasibî, Kuşeyrî ve Gazâlî Mağrib sûfilerinin ilham kaynağı olmuştur. Mağrib sûfilerinin bir diğer ilgi odağı Endülüs tasavvufu olmuştur. Mağrib'de güçlenen amelî tasavvuf, Endülüs tasavvufunun felsefi derinliğinden istifade etmiş, ontolojik, metafizik ve epistemolojik meselelere özgün yorumlar geliştirmiştir. Endülüs sûfilerinden özellikle Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Mağrib'de ilgi ile takip edilen, benimsenen ve eserleri tahlil edilen isim olmuştur. İncelemeye konu edindiğimiz 458 sûfînin intisap edip benimsediği tarikat ve ekollerle bağlularının dağılımını şu şekilde sunabiliriz:

Endülüs sûfileri	: 34	Vezzâniyye	: 9
İbnü'l-Arabî takipçileri	: 25	Dellâiyye	: 7
Nâsriyye	: 23	Salihyye	: 7
Cezûliyye	: 22	Emgâriyye	: 6
Nuriye/Şuaybiyye	: 20	Hıfniyye	: 6
Gazali Takipçileri	: 18	Arûsiyye	: 5
Darkaviyye	: 16	İseviyye	: 5
Kuşeyri takipçileri	: 15	Kettâniyye	: 5
Muhasibi takipçileri	: 14	Zerrûkiyye	: 5
Ticâniye	: 10	Kadiriyye	: 4
Ağmâtiyye	: 9	Medyeniyye	: 6
Fâsiyye	: 9	Muhtâriyye	: 6
Halvetiyye	: 9	Senûsiyye	: 5

Özetle, Mağrib tasavvufunun en önemli özelliği, Şark İslâm tasavvufu, Endülüs tasavvufu ve Afrika tasavvufunu mezceden bir gelenek olmasıdır. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Medyen Şuayb el-Kirâm, Ebü'l-Hasan eş-Şâzîlî, Süleyman el-Cezûlî ve Ahmed ez-Zerrûk gibi isimler, Mağrib tasavvuf tarihinin dönüm noktalarını oluşturmuştur. Mağrib'de kurulan erken dönem ribat ve zaviyeler, tasavvufî düşünceye merkezlik yapmışlardır. Merâkeş, Fes, Meknes, Sellâ, Tâdile, Dükkâle, Asafi, Tâze, Azmûr, Rekrâke, Sicilmâse, Ağmât, Der'a, Sebte, Vezzân ve Heskûre gibi Mağrib kentleri tasavvuf erbabının yoğun olarak faaliyet yürüttüğü kentler olmuştur. Gerek kırsal kesimde gerekse şehir merkezlerinde kurulan tekkeler, farklı toplum kesimlerini buluşturan, kabile kavgalarını önlemeye çalışan, kan davalarını ortadan kaldıran, yardımlaşma faaliyetlerini yaygınlaştıran, kültürel hizmetleri deruhte eden ve sağlık problemlerini gidermeye çalışan hizmet odakları olmuştur. Mağrib sûflerinin kaleme aldıkları eserler kültür mirasının en önemli örnekleri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm bi-men halle ve Merakeş ve Ağmât mine'l-A'lâm*, tah. Abdülvehhab Benmansur, Rabat 1974-1984.
- Abdurrezzak, Mahmud İsmail, *Kitâbu'l-havâric fî bilâdi'l-Mağrib hatta muntasıfî'l-karnî'r-rabi'i'l-hicrî, Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-Beydâ* 1976.
- Abunnasr, Jamil M., *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Pres, Cambridge 1987.
- _____, *Son Dönem Tasavvuf Akımlarından Ticâniyye ve Tekrûr Hareketi*, ter. Kadir Özköse, TDV matbaası, Ankara 2000.
- Addas, Claude, *İbn Arabi Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, çev. Atila Ataman, Gelenek Yayıncılık, II. Baskı, İstanbul 2003.
- el-Âfiye, Abdülkadir, *el-Hayâtu's-siyâsiyye ve'l-içtimâiyye ve'l-fikriyye bi-Şifşâven ve ahvâzihâ hulâle'l-karnî'l-âşir el-hicrî*, Rabat 1982.
- Ahmed, Mustafa Ebû Dayf, *Azharu'l-kabâili'l-Arabiyye fî'l-hayâti'l-Mağribiyye hulâli asrayî'l-Muvahhidin ve Ben-i Merin (524-876/1130-1472)*, Casablanca 1982.
- Arvî, Abdullah, *Târîhu'l-mağrib muhavelletun fî't-terkîb*, ter.Zevkan Kartut, Beyrut 1977.
- Azamat, Nihat, "Ali b. Meymun (ö.917/1511)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. I, s. 411-412.
- el-Azefî, Ebû'l-Abbâs Ahmed, *Zi'âmetü'l-yakîn fî zi'âmeti'l-muttekîn*, haz. Ahmet Tevfik, Rabat 1989.
- el-Azm, Sadık el Mueyyed, *Afrika Sahray-ı Kebiri'nde Seyahat*, İstanbul 1896.
- el-Azmûrî, Muhammed İbn Abdulazim, *Behcetü'n-nâzirîn ve ünsü'l-ârifîn ve vasîâtü Rabbi'l-âlemîn fî menâkibi ricâli Emgârî's-sâlihîn*, Yazma, Bibliotheque Hassania (el-Hızânetü'l-Haseniyye), Rabat, no: 1358.
- Azûzî, İdris, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk Ârâuhü'l-İslâhiyyetü tahkîku ve dirâse 'Udde-tü'l-Mürîd es-Sâdik'*, Matbaatü'l-Füdâle, Muhammediyye 1998.
- el-Bâdisî, Abdülhak İbn İsmail, *el-Maksadu's-şerif ve'l-menzeu'l-latif fî't-ta'rifi bi-sülehâi'r-Rîf*, haz. Said Ahmed Arab, Rabat 1982.
- el-Bahtî, Cemal Allâl, *el-Hudûru's-sûfi fî'l-Endülüs ve'l-Mağrib ilâ hudûdi'l-karnî's-sâbi'i'l-hicrî: Dirasetun tarihiyyetun fî mevakfi İbn Hamiri's-Sebtî mine't-tasavvufi ve'l-mutasavvifeti*, Matbaatu'-Halici'l-arabi, Tetvan 2003.
- Bammat, Haydar, *İslâm'ın Manevi ve Kültürel Değerleri*, ter. Bahadır Dülger, Ankara 1963.
- Bardakçı, M. Necmettin, *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005.
- _____, *İbn Meserre ve el-Müntekâ*, İstanbul 1999.

- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud, *Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fethleri)*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Trizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Benabdillah, Abdulaziz, *Meâlimetü't-tasavvufi'l-İslâmî*, Rabat 2001.
- Berkey, Jonathan, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton 1992.
- Beyzak, *el-Muktebes min Kitâbi'l-Ensâb*, Dâru'l-Mansur, Rabat, ts.
- _____, *Ahbâru'l-Mehdî*, Dâru'l-Mansur, Rabat, ts.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, ter. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- Brockelman, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992.
- el-Buhuseybî, Ebû Bekr, *Edvâu alâ İbn Yeggabş et-Tâzî*, Casablanca 1976.
- Canon Sell, D.D.M.R.A.S., *The Religious of Islam*, Londra 1976,.
- el-Celvend, Muhammed, "Derkaviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. IX, 179.
- Cemile, Meryem, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, ter. Selahaddin Ayaz, Bir yayıncılık, İstanbul 1986.
- _____, *Batı Materyalizmi Karşısında İslâm*, çev. Kemal Kuşçu, Çile Yayınları, İstanbul 1976.
- Ceran, İsmail, Merînîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 192-199.
- el-Cezûlî, Ahmed b. Mehdî Gazâl el-İsevî, *en-Nûru's-şâmil fî menâkibi fahli'r-ricâli'l-kâmil*, Mısır 1348/1929.
- Chamberlain, Michael, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus 1190-1350*, Cambridge 1994.
- Chevalier, Jean, *Sûfîlik*, çev. Ahmed Kotil, İletişim yayımları, İstanbul 1986.
- Cook, Weston F., *The Hundred Years War for Morocco: Gunpowder and the Military Revolution in the Early Modern Muslim World*, Boulder, Colorado 1994.
- Cornell, Vincent J., *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism*, The University of Texas Pres, Austin 1998.
- _____, *The Way of Abu Mağyan: Doctrinal and Poetic Works of Abu Mağyan Shuayb Ibn Al-Husayn Al-Ansari, (c.509/1115-16-594/1198)*, The Islamic Texts Society, Cambridge 1996.
- _____, "On Üçüncü Yüzyılda Mağrib Tasavvufu ve Ebû Medyen", *Tasavvufi Hikmet ve Risaleler*, haz. Kadir Özköse, Ensar Yayınları, Konya 2008, s. 9-56.
- _____, "Understanding Is the Mother of Ability: Responsibility and Action the Doctrine of Ibn Tumert", *Studia Ismaica*, 1988, S. 66, s. 89-91.
- _____, "Ribat Tit-N-Fitr: The Origins of Moroccan Maraboutism", *Islamic Studies*, Islamabad, 1988, c. XXVII, s. 23-36.

- Cüllâb, Hasan, *el-Hareketu's-sufiyyetu bi-Merakeş ve eseruha fi'l-edeb*, el-Matbaatu'l-verâkatu'l-vataniyyetu, Merakeş 1994.
- _____, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî -mukaribetun tehliliyyetun likitabihi's-sufiyyeti-*, el-Matbaatu ve'l-Verâkatu'l-Vataniyye, 2. Baskı, Merakeş 1999.
- _____, "Ebü'l-Abbâs es-Sebtî ve Mezhebuhu fi't-tekafuli'l-İctimâî", *Da' vetu'l-Hak: Mecelletu'n-şehriyyetun ta'nî bi'l-buhûsi'dîniyye ve şuûni's-sekafeti ve'l-fikri*, 2001, S. 361, 160-175.
- _____, "Ebü'l-Abbâs es-Sebtî ve Mezhebuhu fi't-tekafuli'l-İctimâî", *Da' vetu'l-Hak: Mecelletu'n-şehriyyetun ta'nî bi'l-buhûsi'dîniyye ve şuûni's-sekafeti ve'l-fikri*, 2001, S. 361, 160-175.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *İbn Arabî'de Marifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- Ebü Ya'zâ, Yelnûr İbn Meymûn ed-Dükkâlî, "Risâletün fi't-tasavvuf", *Tasavvufi Hikmet ve Risâleler*, haz.: Kadir Özköse, Ensar Yay., Konya 2008, s. 229-232.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *İbn Arabî'de Marifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- Daftary, Farhad, *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990.
- Deccânî, Ahmed Sıdkı, *el-Hareketü's-Senûsiyye Neşetuha ve Numuvvuha fi'l-Garni't-Tasi'l-Aşer*, Kahire 1967.
- Ebü'l-Abbâs, Ahmed İbn Azârî b. Muhammed, *el-Beyânu'l-Mağrib: Kısmu'l-Muvahhidin*, tah. Muhammed İbrahim el-Kettâni ve diğerleri, Dâru's-Sakâfe, Dâru'l-Beydâ 1985.
- Ebü Abdillah, Muhammed İbn İyâz, *et-Ta'rif bi'l-Kâdi İyâz*, tah.: Muhammed b. Şerife, Fudâletü'l-Muhammediyye, II. Baskı, Rabat 1982.
- Ebü Muhammed, Kasım b. Ahmed, *Şemsül'l-marifeti fi sireti'l-utasavvifeti*, Yazma, Hızanetu İbn Yusuf, Merâkeş, no: 171.
- Emin, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm*, Kahire 1952.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- el-Eşheb, Muhammed Tayyib b. Ahmed Idris, *es-Senûsî'l-Kebir*, Kahire 1946.
- Evans-Pritchard, E. E., *Ömer Muhtar Destanı*, çev. Kadir Özköse, Ensar Yayıncılık, Konya 2008.
- el-Fâsî, Allâl, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-Mağrib*, haz. Abdurrahman b. Arabî el-Cerîşî, Matbaatu'r-Risale, Rabat 1998.
- el-Fâsî, Ebü'l-Hasan Ali İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-mutrâb bi-ravdi'l-kurtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medineti Fes*, tah. Abdülvehhab b. Mansur, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973.
- el-Fâsî, Muhammed Mehdî, *Mümettiu'l-esmâ' fi zikri'l-Cezûlî ve't-tibâ' ve ma lehuma mine'l-etbâ'i e'l-elnâ'i*, Fes 1313/1815.
- Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul 1980.
- Filibeli, Ahmed Hilmi Şehbenderzade, *Senûsîler ve Sultan Abdulhamid*, yay. haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992.

- Garmînî, Abdüsselâm, *el-Medârisü's-süfiyyetü'l-Mağribiyyetü'l-Endülüsiyyetü fi'l-karnî's-sâdisi'l-hicrî, Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîseti, ed-Dârü'l-Beydâ* 2000.
- Goody, Jack, *The Interface Between the Written and the Oral*, Cambridge 1987.
- Haccî, Muhammed, *ez-Zâviyyetü'd-Dellâiyyetü ve devruha'd-dînî ve'l-ilmî ve's-siyâsî, el-Matbaatü'l-Vataniyyetü, Rabat* 1384/1964.
- _____, *el-Hareketü'l-fikriyye bi'l-Mağrib fi ahdi's-Sa'diyyîn*, Mohammedia 1976.
- Harekât, İbrahim, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 314-317.
- _____, "Fâsî, Abdülkadir b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. XII, s. 211.
- Harîrîzâde, Mehmed Kemâleddin, *Tibyânü vesâilü'l-hakayık fi beyâni selâsili't-tarâik*, Süleymaniye Ktp, Fatih, no. 430-432.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Târihu'l-İslâm*, Kahire 1984.
- Haşim, Ali, *Zerrûk ve'z-Zerrûkiyye, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Libya* 1975.
- el-Hatîb, İsmail, "Devrü'l-Mdreseti'ş-Şâriyyeti fi'l-hayâti'l-ilmiiyyeti bi-Sebte", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, Titvân 1989, Sayı: 3, s. 217-225.
- el-Himyerî, Muhammed İbn Ebi'l-Kâsım İbnu's-Sebbâğ, *Dürretü'l-esrâr ve tuhfe-tu'l-ebrâr fi menâkibi zi'l-ka'bi'l-âli ve'l-fahri'ş-şamihî'l-celi'l-kutbi'l-ekber ve'l-ğavsi'l-eşhuri Seyyidi Ali Ebi'l-Hasan eş-Şâzilî*, Tunus 1304/1886-7.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- Huşeym, Ali Fahmi, *Zarruq the Sufi*, Tripoli 1976.
- İbnü'l-Âbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *et-Tekmiletü li-Kitâbi's-Sılati*, tahk.: Abdüsselâm el-Hirâs, Dâru'l-Marife, ed-Dârü'l-Beydâ, ts.
- İbn Asker, Muhammed b. Ali eş-Şefşâvûnî, *Devhatü'n-nâsir li-mehâsini men kâne bi'l-Mağribi min meşâyihî'l-karnî'l-âşir*, tah.: Muhammed Haccî, Dârü'l-Mağrib, Rabat 1976.
- İbn Bişkivâl, Ebü'l-Kâsım Halef İbn Abdilmelik, *Kitâbü's-sıla fi târihi eimmeti'l-Endülüsiyye*, Kahire 1374/1955.
- İbn Dahıyye, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan, *el-Mitrabu min eşâri ehli'l-Mağribi*, tah.: İbrahim el-Ebyârî ve Hâmid Abdülmecid, Kahire 1993.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târih*, Dâru Sadr, Beyrut 1979.
- İbn Dahıyye, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan, *el-Mitrabu min eşâri ehli'l-Mağribi*, tah. İbrahim el-Ebyârî ve Hâmid Abdülmecid, Kahire 1993.
- İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, Daru'l-Fikr, III. Baskı, Beyrut 1996.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefâyâtü'l-âyân ve enbâu'z-zaman*, tah. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1978.
- İbnu'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-İhâtatu fi ahbâri'l-Girnata*, tah. Muhammed Abdulah Annân, Kahire 1978.
- İbnü'l-Kattan, *Nazmu'l-cimân*, tah. Muhammed Ali Mekki, el-Matbaatu'l-Mehdiyye, Titvan, ts.

- İbn Kunfûz, Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Hatîb, *Ünsü'l-fakîr ve izzü'l-hakîr*, tah. Muhammed el-Fâsî - Adolf Faur, Menşûrâtü'l-Merkezi'l-Câmî li'l-Bahsi'l-İlmî, Rabat 1968.
- İbn Melîh, *Ünsü's-Sârî ve's-Sârib*, tah. Muhammed el-Fâsî, Fes 1968.
- İbnü'l-Muvakkıt, Muhammed İbn Muhammed b. Abdillâh, *es-Se'âdetu'l-ebediyye fi't-Ta'rîfi meşâhiri'l-hadara'l-Merrâkûşîyye*, Casablanca 1936.
- İbnü's-Semmâk, Ebü'l-Âli, *el-Hulelü'l-mevşîyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merâkeşîyye*, haz. Süheyl Zekkâr ve Abdülkadir Zemâme, Casablanca 1979.
- İbnü'z-Ziyât, Yusuf b. Yahya b. İsa, *et-Teşevvüf ilâ ricâli'tasavvuf ve ahbâri Ebi'l-Abbas es-Sebtî*, tah. Ahmed et-Tevfik, Kulliyetu'l-Adab ve'l-Ulumi'l-İnsaniyye, Rabat 1984.
- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. es-Sekafî el-Âsımî, *Sılatu's-sıla*, tah. Abdüsselâm el-Herrâs ve Şeyh Said A'râb, Matbûâtu Vüzâratî'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyyeti, Matbaatu Fudâle, Muhammediyye 1993-1995.
- el-İfrânî, Muhammed İbn Abdullâh, *Nuzhetu'l-hâdî bi-ahbâri mulûki'l-karni'l-hâdî*, Rabat, ts.
- İsa, Lütfî, "el-Mudaifatu'l-İctimaiyyeti ve's-siyasiyyeti litecribeti't-tasavvufi't-taifiyyi bi'l-Mağribi'l-Aksa hülale'l-karneyn 15-16: et-Taifetu'l-Cezûliyye numuzecen", *el-Mecelletu't-tarihîyyetu'l-meğaribiyyetu*, 107-108, 2002, 209-241.
- İslâmoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed İki Tasavvur Bir Gerçek*, Denge Yayınları, IX. Baskı, İstanbul 2003.
- Kadı İyaz, İbn Musa el-Yehsubî, *Tertibu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâliki li-mrifeti a'lâmi mezhebi Malîk*, Neşru Vezaratu'l-Evkâf, Rabat 1965-1983.
- _____, *el-Ğunyetu*, tah. Mahir Züheyr Cerrar, Dâru'l-Mağribi'l-İslâmî, Beyrut 1982.
- _____, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, tah.: Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dârü'l-Fikri li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', Beyrut 1995.
- el-Kâdirî, Muhammed İbnü't-Tayyib, *Neşru'l-mesânî li-ehli'l-karni'l-hâdî aşer ve's-sânî*, haz. Muhammed Hacci ve Ahmed et-Tevfik, Rabat 1977.
- Kanûn, Abdullâh, "Ebû İmrân el-Fâsî", *Mevsüiyyetu meşâhiri ricali'l-Mağrib*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mğribî, Kahire 1994, c. III, 22. Kısım, s. 5-32.
- Kara, Mustafa, *Dervîşin Hayatı, Sûfnin Kelâmı Hal Tercümelere-Tarikatlar-İstılahlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Karasapan, Celal Tevfik, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, Türkiye Yayınları, İstanbul 1964.
- el-Kastâlî, Ahmed İbn İbrahim, *Tuhfetu'l-muztarip bi-bilâdi'l-Mağrib li-men lehû mine'l-ihvân fi kerâmâti's-şeyh Ali Mervân*, haz. Fernando de la Granja, Madrid 1974.
- Keklik, Nihat, *Muhyiddin İbn'ül-Arabi Hayatı ve Çevresi*, Çığır Yay., İstanbul 1966.
- Kemâlî, Muhammed Haşim, *Principles of Islamic Jurisprudence*, Cambridge 1991.
- el-Kettânî, Muhammed İbn Cafer b. İdris, *Selvetu'l-enfâs ve muhâdesâtu'l-ekyâs bi-men ulkbira mine'l-ulemâi ve's-sülehâ bi-Fes*, Fes 1318/1900.

- Khushaim, Ali Fahmi, *Zarruq the Sufi: A Guide in the Way and A Leader to t Truth: A Biographical and Critical Study of A Mystic From North Africa*, Tripoli: The General Company for Publication, 1976.
- Kılıç, Mahmut Erol, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibu'l-Vücûd)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Komiyon, "Vattâsiler", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, c. XIII, . 234-235.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- el-Kurrâsî, Muhammed İbn Abdurrahman, *Arûsâtü'l-mesâil fi mâ li-Ben-i Vattâs mine'l-fedâil*, haz. Abdulvehhâb İbn Mansur, Rabat 1963.
- Kurt, Ali Vasfî, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- Levtzon, Neheima, *Ancient Ghana and Mali*, London 1973.
- el-Lihîvî, et-Tâhir, *Hısnu's-selâm beyne eydây Mevlây Abdisselâm*, Casablanca 1978.
- Martin, Bradford G., *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, London 1976.
- Mâzûnî, Muhammed, "Ribât Tîb: mine't-te'sîs ilâ zuhûri'l-hareketi'l-Cezûliyyeti", *er-Ribatat ve'z-Zevaya fi Tarihi'l-Mağribi*, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti, Rabat 1997, 25-52.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed, *Kûtu'l-kulûb fi muameleti'l-mahbûb ve Vasfî tarîki'l-mürîdîla makâmi't-tevhîd*, Kahire 1884-5.
- el-Meknesî, Ebû'l-Abbas Ahmed İbnu'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle min a'lâmi medîneti Fes*, Dâru'l-Mansûr li't-Tabaati ve'l-Veakati, Rabat 1973.
- el-Meknesî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Gâzî, *Fihristü İbn Gâzi: et-teallul birusumi'l-İsnâd ba'de intikâli ehli'l-menzili ve'n-nâd*, haz. Muhammed ez-Zâhî, Casablanca 1979.
- el-Meknesî, Muhammed b. Gazi, *er-Ravdü'l-hetûn fi ahbâri Miknâsei'z-Zeytûn*, tas. Abdülvehhâb Mansûr, el-Matbaatü'l-Melikiyetü, Rabat 1964.
- Melîn, Muhammed er-Reşîd, *Asrû'l-Mansûri'l-Muvahhidî ev el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye ve'd-dîniyye fi'l-Mağribi min seneti 580 ilâ seneti 595*, Matbaatü'ş-Şimâli'l-İfrîkiyye, Rabat, ts.
- el-Menûnî, Muhammed, *Melâmihi min tetavvurü'l-Mağribi fi bidâyâtü'l-'usûri'l-hadîseti*, Mektebetü'd-Dirâsâti bi-Câmiati Tunus, ts.
- _____, "et-Tayyârâtü'l-fikriyyetü fi'l-Mağribi'l-Merîni", *Varakatün ani'l-hadâratü'l-Mağribiyye fi asri Beni Merîn*, College of Letters and Humam Sciences, Muhammed V University, Rabat 1979, s. 236-247.
- Merâkeşî, Abdülvâhid, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Mağrib*, tah. Muhammed Said el-Uryân, Kahire 1963.
- el-Merâkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Abdilmelik el-Kirâm el-Evsî, *ez-Zeyl ve't-tekmiletu li-Kitâbi'l-Mevsûl*, tah. Muhammed b. Şerîfe, Rabat 1984.

- el-Merâkeşî, İbn Azârî *el-Beyânul-Mağrib fî ahbârî'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, tah. İhsan Abbas, Bayrut-1968-1980.
- el-Merâkeşî, Muhammed b. Muhammed, *es-Seâdetu'l-ebediyyeti fî't-ta'rîfi bi-meşâhîri'l-hadrati'l-Merâkeş*, Haceriyye 1335/1919.
- el-Merâkeşî, Muhammed Sağîr b. Muhammed, *Safvetun men inteşera min sulehâi'l-karni'l-hâdi aşar*, Fes, ts.
- Morsy, Magali, *North Africa 1800-1900 - a Survey the Nile Valley to the Atlantic* -, Londra 1984.
- Muhammed Arabî b. Behlûl, *Menhecu'l-irticâl ila marifeti's-Şeyh Sidi Rahhâl*, Rabat 1956.
- Muhammed İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl fî zikri menâkibi's-saâdâti seb'ati ricâlin*, el-Matbaatu ve'l-Eraku'l-Vataniyyetu, Merakeş 1995.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev.: Ekrem Demirli, Lİtera Yayıncılık, İstanbul 2006-2008.
- _____, *Endülüs Sûfileri*, ter.: Refik Algan, Dharm Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, *Rûhu'l-Kuds İbn Arabî'nin Feyz Aldığı Sûfiler*, ter. Vahdetin İnce, Kitsan, İstanbul 2007.
- _____, *Hırka Kitabı NesEbü'l-Kitabi'l-Hırka*, ter. Vahdetin İnce, Kitsan, İstanbul 2007.
- Mu'nis, Hüseyin, *Târîhu'l-Mağrib ve Hadâratuhû min kubeyli'l-fethi'l-Arabiyyi ilâ bidâyeti'l-ihtilali'l-Fransiyyi li'l-Cezâiri mine'l-karni's-sâdis ile'l-karni't-tasi' aşar el-milâdiyeyn*, el-Asru'l-Hadis li'n-Neşri ve't-Tevzi', Beyrut 1992.
- en-Nâsırî, Ahmed b. Halid es-Selvâ, *el-İstiksâ li-ahbâri duveli'l-Mağribi'l-Aksa*, Dârü'l-Kitab, ed-Dâru'l-Beydâ 1954-1956.
- Norris, H. T., *The Berbers in Arabic Literature*, London 1982.
- O'fahey, R. S., *Enigmatic Saint -Ahmed ibn Idris and the Idrisi Tradition-*, Londra 1990.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları 1 (Siyasi Tarih)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- _____, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, s 211-215.
- Özel, Ahmet, "Ebû'l-Mehâsin el-Fâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. X, s. 337.
- Özköse, Kadir, *Sûfi Dâvet'ten Devlete -Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifelîği*, İstanbul, 2004.
- _____, *Libya'da Tasavvufî Hayat (Senûsiyye Tarikatı)*, Ensar Yayıncılık, Konya 2008.
- _____, *Ebû Medyen Şuayb el-Ensarî - Tasavvufî Hikmet ve Risaleler-*, Ensar Yayıncılık, Konya 2008.
- _____, "İbnü'l-Arabî'nin Şeyhi Ebû Medyen Şuayb el-Kirâm'nin Hayatı, Eserleri ve Tesir Halkası", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, yıl: 9, sayı: 21, Ocak-Haziran 2008, s. 95-115.

- _____, “Fas'ta Titunfıtr Ribâtı ve Emgâriyye Tarikatı 'et-Tâifetü's-Sanhâciyye'”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, sayı: 19, Temmuz-Aralık 2007, s. 79-106.
- _____, “Mağribli Müslümanlar Arasında Cömertliğin Piri Olarak Tanınan Ebü'l-Abbâs es-Sebtî ve Tasavvuf Düşüncesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 11, Kış 2007, Sayı: 30, s. 141-160.
- _____, “Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Salihiyye Tarikatı ve Asafi Ribatı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2007, c. XI, sy.1, s. 29-49.
- _____, “Senûsî Hareketi ve Tesirleri” (Tez Tanıtımı), *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 7, 349-362, (2001).
- _____, “Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2008, c. XII, sy. 2, s. 141-177.
- _____, “Seyyid Ahmed eş-Şerif'in Anadolu'daki Milli Mücadele'ye Katılışı ve Mustafa Kemal'i Desteklemesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: V, sayı: II, 317-328, (2001).
- Palmer, H. R., *Bornu, Sahara and Sudan*, London 1936.
- Razûk, Muhammed, “Filâlîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Andiklopedisi*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 71-73.
- Sandıkçı, S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- es-Sûsî, Muhammed Muhtar, *Hilâlu Cezûlî*, Titvan 1960.
- eş-Şâzîlî, Abdullatif, *et-Tasavvuf ve'l-muctemea' numûzec mine'l-karni'l-aşîri'l-hicrî*, Sellâ 1989.
- Şerif, Muhammed, “es-Sultatü'l-Muvahhidiyyetü ve't-Teyyâru's-Sûfî”, *el-Mustefâd fi menâkıbi'l-ubbâd bi-medineti Fes ve mâ yelîhâ ani'l-bilâdi li-Ebi Abdillâh Muhammed b. Abdilkerim et-Temîmî el-Fâsî – İnceleme-*, Kulliyetu'l-Âdâb bi'l-ulûmi'l-insâniyye, Tetvan 2002, c. I, s. 21-31.
- eş-Şifşevânî, Muhammed İbn Asker el-Hasenî, *Devhatu'n-nâşîr li-mehâsini men âne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karni'l-âşîr*, haz.: Muhammed Hac, Rabat 1977.
- Şükrü, Muhammed Fuâd, *es-Senûsiyye dînün ve devletün*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1948.
- et-Tanûhî, Sahnun ibn Said, *el-Mudevvenetu'l-kubrâ*, Beyrut 1980.
- Taşköprüzâde, Ahmed İsamuddin, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Usmâniyye*, (İnceleme ve notlarla neşr.: Ahmet Suphi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985.
- et-Temîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilkerim el-Fâsî, *el-Mustefâd fi Menâkıbi'l-Ubbâd biMmedineti Fes ve mâ yelîhâ ani'l-Bilâd*, tah.: Muhammed Şerif, Kulliyetu'l-Âdâb bi'l-ulûmi'l-insâniyye, Tetvan 2002.
- et-Tilimsânî, Muhammed İbn Merzûk, *el-Müsnedu's-sahihi'l-hasen fi mu'âsiri ve mehâsini Mevlânâ Ebi'l-Hasen*, ed. Maria-Jesus Viguera, Algiers 1981.

- et-Timbuktî, Ahmed Baba, *Neylü'l-ibtihâc fî tatrîzi'd-dîbâc*, Kahire 1351.
- Trimingham, John Spencer, *A History of Islam in West Africa*, London 1963.
- _____, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, Oxford 1971.
- _____, *Islâm in the Sudan*, Oxford 1949.
- _____, *Islâm in West Africa*, Oxford 1959.
- _____, *A History of Islâm in West Africa*, London 1962.
- Uludağ, Süleyman, "Delâilü'l-Hayrât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. IX, s.113-114.
- Urvoy, Dominique, "The 'Ulema of al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, E.J.Brill, Leiden 1992, c. II, s. 866-867.
- Vassâf, Osmânzâde Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2006.
- el-Venşerîsî, Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Yahya b. Muhammed, *el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-cami'l-muğrib an fetâvî ehli 'İfrîkyye ve'l-Endulus ve'l-Mağrib*, haz. Muhammed Hacci, Rabat 1981.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.
- Yücer, Hür Mahmut, "Tarikat Geleneğinde Salavât-ı Şerife", *Süfi Gelenek ve Hayat Keşkül*, İstanbul 2007, Bahar, Sayı: 12, s. 48-54.
- Zarîf, Muhammed, *Müessesetu'z-Zevâyâ bi'l-Mağribi*, Menşûrâtü'l-Mecelleti'l-Mağribiyyeti li-'İlmi'l-İçtimâi's-Siyâsî, Casablanca 1992.
- ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, tah. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, 10. Baskı, Beyrut 1994.
- Zeki, Abdülkadir, *en-Nefhatu'l-aliyye fî evrâdi's-Şaziliyye*, Beyrut 1904.
- ez-Zemmûri, Muhammed İbn Abdulazim, *Behcetü'n-nâzirîn ve ünsü'l-ârifin ve vasiâtü Rabbi'l-âlemîn fî menâkibi ricâli Emgâri's-sâlihîn*, elyazması, Bibliothèque Hassania (el-Hızânetü'l-Haseniyye), Rabat, no: 1358.
- Zenbîr, Muhammed, "Hafeviyyâtün an şahsiyeti Yakup el-Mansûr", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, Rabat 1982, Sayı: 9, s. 46-48.
- Ziadeh, Nicola A., *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senusilik*, çev. Kadir Özköse, Risale Yayınları, İstanbul 2006.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâmu li-eşhuri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-arabi ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*, 1980.

EKLER**1. Müellif Sûfiler ve Eserleri**

1. Ebü'l-Velid Yunus b. Abdillâh İbnu's-Sıġâr el-Kurtubî (ö. 429/1038)
 - *el-Mev'ibu fi şerh'l-Muvatta,*
 - *Fedâilu'l-münkatiîn ilallahî,*
 - *et-Tesellî anî'd-dünya bi-te'mîli hayr'l-ahirati,*
 - *el-İbtihâcu bi-mehabbetillahi,*
 - *et-Teysîru ve't-tesbîbu ve'l-ihhtisasu ve't-takribu,*
 - *Nazmun fi'z-zühdi.*
2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'dûn el-Kayrevânî (ö. 485/1092)
 - *Kitâbu men sabera zafera,*
 - *Kitâbu'l-Makâlât fi'l-makâmât,*
 - *Kitâbu Ahbârî's-Şiblî,*
 - *Kitâbu's-şîb ve's-şeyb*
3. Ebû Bekr Muhammed el-Murâdî b. Hasan el-Hadramî el-Karavî (ö. 489/1096)
 - *Kitâbu'l-işara fi tedbiri'l-imareti*
4. Ebû Yakup Yusuf b. Yahya et-Tâdilî İbnu'z-Zeyyât (ö.627/1129)
 - *et-Teşevvüf ila marifeti ricali't-tasavvuf*
5. Abdurraman İbn Berrecan b. Muhammed Ebü'l-Hakem (ö.536/1141)
 - *Şerhu esmai'l-husnâ*
 - *Tefsiru'l-Kur'an*
6. İbnü'l-Arif (ö.536/1141):
 - *Mehâsinü'l-Mecâlis*
 - *Miftâhu's-Saâde ve Tahkiku Tariki's-Saâde*
7. İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Muâfirî (ö. 543/1148)
 - *Envâru'l-Fecr*
 - *Ahkâmu'l-Kur'ân.*
 - *Şerhu ale'l-Muvatta*
 - *el-Ahkâmu's-suġrâ.*
 - *Sirâcu'l-muhtedîn.*
 - *Muhtasaru fi's-sirati'n-nebeviyye.*
 - *Rihle.*
 - *Kanunu't-tevil fi't-tefsir.*
 - *Ferâidu'n-nikah ve sunenuhu ve adabuhu.*
 - *Arizatu'l-Ahvezî ala suneni't-Tirmizi.*
 - *Kitabu'l-kavaid.*
 - *el-Emdu'l-esna ila marifeti esmaillahi'l-husna.*

- *en-Nâsihu ve'l-mensuhu fi'l-Kur'âni.*
 - *el-Vusûlu ila marifeti'l-usul.*
 - *Kitabu'l-mutevassıt.*
 - *Kitabu'l-mutekellimin.*
 - *Telhisu't-telhis.*
 - *el-Kavasım ve'l-avasım.*
8. Kadı İyâz (ö. 544/1149)
- *İkmâlü'l-muallim fi Şerhi Sahîhi Müslim*
 - *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*
 - *Meşârıku'l-envâr fi tefsîri garîbi hadisi'l-Muvatta ve'l -Buhâri ve Müslim*
 - *Kitâbü't-Tenbîhâtü' l-müstenbata ale'l-kütübi'l-Müdevvene,*
 - *Tertîbü'l-medâriki ve takrîbü'l-mesâliki li-marifeti i'lâmi mezhebi Malik,*
 - *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâidi'l-İslâm ve Kitâbü'l-elmâ' fi zabti'rivâyeti ve takyîdü's-semâ',*
 - *Bağyyetü'r-Râid fîmâ tedamminuhû hadîsü Ümmi Zer' mine'l-fevâid,*
 - *el-Ğunyetü fi şüyühîhî,*
 - *el-Mu'cem fi şüyühi İbn Sekra,*
 - *Tedummü'l-bürhân alâ hucceti cezmî'l-âzâm,*
 - *Meseletü'l-ehli'l-meşrût beynehumü't-tezâhür,*
 - *el-Mekâsidü'-hisân fîmâ yelzimü'l-insân,*
 - *el-Uyûnü's-sittetü fi ahbâri Sebteti,*
 - *Ğunyetü'l-kâtibi ve buğyetü't-tâlibi*
 - *el-Ecvibetü'l-Mehîratü ale'l-esileti'l-mütehayerati,*
 - *Ecvibetü'l-Kurtubiyyin,*
 - *Ecvibetühû mimmâ nezele fi eyyâmi fedâilîhî min nevâzili'l-ahkâmi,*
 - *Sırrü's-sırrâti fi âdâbi'l-kudâti*
9. Ebû Amr Osman İbn Abdilâh es-Selâlicî el-Usûlî (ö. 564/1167)
- *el-Akide el-Burhaniyye*
10. Ebû İshak İbrahim b. Yusuf b.Edhem b. Bâdis el-Vehrânî (ö. 569/1172)
- *Metâliu'l-Envâr alâ Sîhâhi'l-Âsâr*
11. Abdülhak el-Ezdî el-İşbilî (ö. 581/1185)
- *el-Ahkamu'l-Kübrâ,*
 - *el-Ahkamü'l-Vustâ*
 - *el-Ahkamü's -Suğrâ*
12. el-İmamü's-Süheyli Abdurrahman b. Abdillâh el-Heysemî (ö.581/1185)
- *et-Tarifu ve'l-i'lâmu fîmâ ebheme fi'l-Kur'âni mine'l-esmâi ve'l-i'lâmi*
 - *el-İzâhu ve't-tebyînu lemma ebheme min tefsiri'l-kitabi'l-mubin,*
 - *et-Tenbihu ala meânî'l-ferâizi,*
 - *İlmu'l-ferâizi,*
 - *er-Ravdu'l-unf fi şerhi's-sirati'n-nebeviyyeti,*
 - *es-Sırru fi avri'd-Deccâli,*
 - *el-Kasidetu'-ayniyyetu fi'l-münacati,*

- *Tefsiru sureti Yusuf,*
 - *ez-ZehEbü'l-enîk fi haberi Yusufi'sadik.*
13. Ebû Medyen Şuayb el-Kirâm (ö. 594/1198)
 - *el-Akîdetü'l-Mübâreke*
 - *Bidâyetü'l-mürîd*
 - *Ünsü'l-vahîd ve nüzhetü'l-mürîd*
 - *el-Kasîdetü'n-Nûniyye*
 - *el-Kasîdetü'r-Râiyye*
 - *el-Kasîdetü'l-Mîmiyye*
 - *el-Kasîdetü'l-Bâbiyye*
 - *el-Kasîdetü'l-Lâmiyye*
 14. Ebû Abdillâh Muham-med b. Hamîs es-Sûfî (ö. 6/12. yy.)
 - *el-Müntekâ fi kelâ-mi ehli't-tükâ*
 15. Ebû Abdillâh Muhammed b. Hamîs es-Sûfî (ö. 6/12. yy.)
 - *el-Müntekâ fi kelâmi ehli't-tükâ*
 16. Ahmed el-Endelûsî el-Basîr (ö. 600/1204)
 - *el-Kevâkibu'l-munîr fi menakibi Ebi'l-Abbas el-Basîr*
 17. Ebü'l-Abbas b. Cafer es-Sebtî el-Merâkeşî (ö. 601/1204)
 - *ed-Durru'l-Manzum*
 - *Zâyirace*
 - *Manzumetun fi'l-Kîmya: 39 beyit.*
 18. Muhammed İbn Kasım et-Temîmî (ö. 604/1207-8)
 - *el-Mustefâd fi menâkibi'l-ubbâd bi-medineti Fes ve mâ yelîhâ ani'l-bilâd*
 19. Ebü'l-Hasan Ali İbn Muhammed (ö. 604/1208)
 - *Akaid Risalesi*
 20. İbrahim b. Yusuf b. Muhammed b. Dehhâk el-Evsâ (ö. 611/1214)
 - *Şerhu'l-İrşâd*
 - *Şerhu Esmâi'l-Hüsna*
 - *Şerhu Mehâsini'l-Mecâlis*
 21. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed İbnü Hamîr (ö. 614/1217)
 - *Mukaddimâtü 'l-Merâşid ilâ kavâidi'l-akâid*
 - *Tetrîhü'l-enbiyâ amma nesebehu ileyhim hisâlete'l-ağniyâi*
 - *el-Vasiyyetü*
 22. Muhammed b. İsa el-Kurtubî (ö. 620/1223)
 - *el-Mezhebu fi'l-hilyi ve's-şeyyât (manzum bir eser)*
 - *Tenbîhu'l-hukkâm fi seyri'l-kudâti ve kabuli's-şehadâti ve tenfizi'l-ahkâmi ve'l-husbeti,*
 - *Usûluddîn,*
 - *es-Siratu'n-nebeviyye ve'l-'îlâmi'l-Muammediyye.*

23. Abdüsselâm İbn Meşiş (ö. 625/1227),
 - *Salavât-ı Meşişiye*
24. Ebû Yakub Yusuf b. ez-Zeyyât et-Tâdilî (ö. 628/1230-1)
 - *Kitâbu't-teşevvüf ilâ ricâli't-tasavvuf*
25. Ahmed el-Azefî (ö.633/1236)
 - *Zi'âmetu'l-yakîn fi zi'âmeti'l-muttakîn*
26. Ali b. Ahmed el-Harralî (ö. 637/1239)
 - *Miftâhu'l-babi'l-mukfeli li-fehmi'l-Kur'âni'l-Munzel*
 - *el-Ma'kulâtu'l-evvel*
 - *el-Vâfi*
 - *Tefhîmu meâni'l-hurûf*
 - *el-İmanu't-tâm bi-Muhammed aleyhi's-selam*
 - *es-Sırru'l-mektûm fi muhatabati'n-nucum.*
27. Ahmed b. Muhammed el-Kuraşî et-Teymî (ö. 641/1243)
 - *Envâru's-serâir ve serâiru'l-envâr ale'r-râiyeti's-şerişiyyeti*
 - *İzâletu'l-hafâ*
28. eş-Şüşterî Ali b. Abdillâh el-Endelûsî er-Rabâtî (ö. 668/1269)
 - *el-Urvetu'l-vüskâ fima yecibu ale'l-Muslimi en-ya'lemehu ve ya'tekidehu:*
Daha sonra İmam et-Tecîbî tarafından muhtasarı hazırlanmıştır.
 - *el-Makâlidu'l-vucûdiyyetu fi esrâri iş'râti's-süfyyeti,*
 - *er-Risâletu'l-kudsiyyetu fi tevhidil'ammeti ve'l-hassati ve'l-merâtibi'l-İslâmiyyeti ve'l-ımanıyyeti ve'l-ihsaniyyeti.*
 - *Dıvan:* On üç adet kaside, şiir ve mukattasının bir araya getirildiği eser.
 - Muhabbetullaha dair bir kaside
 - Allah'ın el-Müfred ismine dair bir kaside.
 - Esrar-ı ilahiyeye dair bir kaside.
 - Sevgiye dair bir kaside.
29. Abdurrahman b. Abdisselam (ö. 672/1273)
 - *Tefsiru'l-irşâd*
30. Ebû Abdillâh İbnu'n-Numan el-Merâkeşî (ö. 686/1287)
 - *Misbâhu'z-zulâm li'l-mustağîsin bi-hayri'enam aleyhi'ssalatu ve'sselam.*
31. Ahmed b. Muhammed İbni'l-Bennâ el-Ezdî el-Merâkeşî (ö. 721/1321)
 - *Tefsiru'l-Ba mine'l-Besmele,*
 - Kevser ve Ars surelerine dair kısa bir tefsir,
 - *Unvânü'd-Delîl fi Mersûmi Hatti't-Tenzîl,*
 - *Hâşiyetü ale'l-Keşşâf,*
 - *Mülûku't-Tevîl,*
 - *el-İktidâb ve't-Takrîb li't-Tâlibi'l-Lebîb,*
 - *Munteha's-Sevl fi İlmi'l-Usûl,*
 - *Tenbihu'l-Fuhûm alâ Medâriki'l-Ulûm,*

- *Şerhu Tenkîhi'l-Karâfi*,
 - *Küllîyyâtü fi'l-Mantiki ve Şerhîhâ*,
 - *Cüzün fi'l-Cedveli ve Şerhûhü*,
 - *Risâletün fi'r-Reddi alâ Mesâilin Muhtelifetin Fıkhıyyetin ve Nücûmiyyetin*,
 - *er-Ravdu'r-Meri' fi Sanâati'l-Bedi'*,
 - *Merâsimü't-Tarikati fi İlmi'l-HakikatiAvâzumü'l-Meârif*,
 - *Kitâbü İlmi'l-Ferâiz*,
 - *Kitâbü'l-Füsûl fi'l-Ferâiz*,
 - *el-İktidâb*,
 - *Minhâcü't-Tâlib fi Ta'dili'l-Kevâkib*,
 - *el-Müstetîlü ve'l-Yesâratü fi Ta'dili's-Seyyâratı*,
 - *el-Kâmilü'l-Mağrib*.
32. Abdülhak İbn İsmail el-Bâdisî (ö. 722/1322),
- *el-Maksadu's-şerif ve'l-menzeu'l-latif fi't-ta'rif bi-sulehâi'r-Rif*.
33. Muhammed İbnu'l-Hâc el-Abderî el-Kayrevanî (ö. 737/1336)
- *Medhalu's-şer'i's-şerif*
 - *Şumûu'l-envâr ve kunûzu'l-esrâr*
 - *Takyîdun fi resmi'l-kurrai's-sebati*
34. Ahmed b. İbrahim İbn Safvân (ö. 763/1362)
- *Matlau'l-envâri'l-ilâhiyye*,
 - *Buğyetu'l-müstefid*,
 - *Şerhu kitabı'l-Kuraşî fi'l-ferâiz*
 - *Divan*
35. Ali b. Abdillâh el-Endelûsî er-Rabâtî (ö. 668/1269)
- *el-Urvetu'l-vuskâ fima yecibu ale'l-Muslimi en-ya'lemehu ve ya'tekidehu*
 - *el-Makâlidu'l-vucûdiyyetu fi esrâri iş'râti's-süfyyeti*,
 - *er-Risâletu'l-kudsiyyetu fi tevhidil-ammeti ve'l-hassati ve'l-merâtibi'l-İslâmiyyeti ve'l-imaniyyeti ve'l-ihsaniyyeti*.
 - *Divan*: On üç adet kaside, şiir ve mukattasınun bir araya getirildiği eser.
 - Muhabbetullaha dair bir kaside
 - Allah'ın el-Müfred ismine dair bir kaside.
 - Esrar-ı ilahiyeye dair bir kaside.
 - Sevgiye dair bir kaside.
36. Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Ezdî el-Merâkeşî (ö. 721/1321)
- *Avârifu'l-maârif fi hakikati'n-nazari li'l-ârifî*,
 - *Merâsimu't-tarikati fi ilmi'l-hakikati*,
 - *Tefsiru'l-Ba mine'l-Besmele*,
 - Kevser ve Asr surelerine dair kısa bir tefsir,
 - *Unvânü'd-Delîl fi Mersûmi Hattî't-Tenzîl*,
 - *Hâşiyetü ale'l-Keşşâf*,
 - *Mülûku't-Tevîl*,
 - *el-İktidâb ve't-Takrîb li't-Tâlibi'l-Lebîb*,

- *Munteha's-Sevl fi İlmi'l-Usûl,*
 - *Tenbihu'l-Fuhûm alâ Medârîki'l-Ulûm,*
 - *Şerhu Tenkîhi'l-Karâfi,*
 - *Külliyâtü fi'l-Mantiki ve Şerhuhâ,*
 - *Cüzün fi'l-Cedveli ve Şerhuhû,*
 - *Risâletün fi'r-Reddi alâ Mesâilin Muhtelifetin Fıkhıyyetin ve Nücûmiyyetin,*
 - *er-Ravdu'r-Meri' fi Sanâati'l-Bedi',*
 - *Merâsimü't-Tarikati fi İlmi'l-HakikatiAvâzumü'l-Meârif,*
 - *Kitâbü İlmi'l-Ferâiz,*
 - *Kitâbü'l-Füsûl fi'l-Ferâiz,*
 - *el-İktidâb,*
 - *Minhâcî't-Tâlib fi Ta'dîli'l-Kevâkib,*
 - *el-Müstetîlü ve'l-Yesâratü fi Ta'dîli's-Seyyâratı,*
 - *el-Kâmilü'l-Mağrib.*
37. Muhammed İbnu'l-Hâc el-Abderî el-Kayrevanî (ö.737/1336)
- *Medhalu's-şer'iş-şerif*
 - *Şumûu'l-envâr ve kunûzu'l-esrâr*
 - *Takyîdun fi resmi'l-kurrai's-sebati*
38. Ahmed İbn İbrahim İbn Safvân (ö. 763/1362)
- *Matla'u Hilâli'l-Envâri'l-Îlâhiyyeti,*
 - *Bağıyyetül-Müstefid,*
 - *Şerhu Kitâbi'l-Kuraşî fi'l-Ferâiz ve*
 - *Divan*
39. Muhammed İbn 'İbâdi'n-Nefezî (ö.792/1390)
- *er-Resâilu'l-kubrâ.*
 - *er-Resâilu'l-kübâr.* 16 risaleden oluşan eser 1957 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Öğrencisi Ebü'l-Kasım es-Sayr'ın *er-Resâil*'in medhi hakkında 55 beyitten oluşan bir kasidesi bulunmaktadır.
 - *Gaysü'l-mevâhibi'l-aliyye bi-şerhi'l-Hikemi'l-Ataiyye.* Mısır'da neşredilmiş, Hicrî 1299 ve 1303 tarihlerinde Fes'te taşbaskısı yapılmıştır.
 - *Fethu't-tarafeti ve izaetu's-şerafeti.*
 - *Keyfiyyetu'duai bi-esmaillahi'l-husna.*
 - *Nuzhetu'n-naziri'l-mueccel ve kayyidu's-sairi'l-muaccel*
 - *Hutabu İbn 'İbâd.*
 - *Vesâikun muhtasaratun.*
40. Abdullah b. Muhammed et-Tâdilî el-Ağmâtî (ö. ?)
- *Esmedu'l-ayneyn ve nuzhetu'n-nazırin fi menâkibi'l-ehaveyn*
41. Ahmed b. Hasan İbnü'l-Hatîb İbn Kunfûz el-Kusantînî (ö. 810/1407)
- *Takribü'd-Delâleti fi Şerhi'r-Risâleti,*
 - *Telhîsu'l-Amel fi Şerhi'l-Cümel,*
 - *et-Tâlib li-Mesâili Usûli İbni'l-Hâcib (Mantuk)*
 - *Hattu'n-Nükâb an Vücûhi'l-Hisâb,*

- *Âyetü's-Sâlik fi Beyâni Elfiyeti İbn Mâlik,*
 - *Envârü's-Saadeti fi Usûli'l-İbadeti,*
 - *Teysîru'l-Metâlib fi Ta'dili'l-Kevâkib,*
 - *Bağiyetü'l-Fâriz mine'l-Hisâbi ve'l-Ferâiz,*
 - *Tuhfetü'l-Vârid fi İhtisâsi's-Şeref min kabli'l-Vâlid,*
 - *Vesîletü'l-İslâm bi'n-Nebiyi aleyhi's-selâm,*
 - *Ünsü'l-Fakîr ve 'Izzü'l-Hakîr,*
 - *el-Lübâb*
42. Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 869/1465)
- *Delâilu'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fi zikri's-salati ale'n-Nebiyi'l-Muhtar*
 - *el-İcâletu fi'l-kuraati*
 - *Hızbu'l-felâh.*
 - *Hel huve hızbu Subhani'd-daim*
 - *Akide*
 - *Hızbu'l-ibriz*
 - *el-Vazifetu'r-Rabbaniyetu*
 - *en-Nushu't-tam li-men kale ilallahi sümmestekam.*
 - *Risaletun fi't-tasavvufi.*
43. Ahmet ez-Zerrûk (ö. 899/1493)
- *Usûlü'l-Kavâid fi't-Tarikati's-Sûfiyeti*
 - *Ahkâmü'l-Hac*
 - *İânetü'l-Müteveccihî'l-Miskin ilâ Tariki'l-Fethi ve't-Temkîn*
 - *Usûlü't-Tarika.*
 - *Usûlü't-Tarika ve Ususü'l-Hakika.*
 - *el-Usûlü'l-Bediatü ve'l-Cevümü'r-Rafiatü.*
 - *el-Üns fi Şerhi Uyûbi'n-Nefs.*
 - *Te'sisü'l-Kavâid.*
 - *Ta'lik ale'l-Buhârî.*
 - *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim.*
 - *Tuhfetü'l-Mürid.*
 - *Takyîdü fi Hasâisi Esmâillahi'l-Hüsnâ.*
 - *er-Rihletü*
 - *Ravzatü'l-Ezhâr.*
 - *Şerhu'l-Ğafikyye.*
 - *Şerhu'l-Fatiha.*
 - *Şerhu'l-Hakimi't-Tirmizi.*
 - *Şerhu Hızbi'l-Berr.*
 - *Şerhu Hizbi'l-Bahr.*
 - *Şerhu'l-Hakâiki ve'd-Dekâik.*
 - *Şerhu'l-İrşâd.*
 - *Şerhu'l-Kasideti'd-Dimyatiyye.*
 - *Şerhu Akideti'l-Gazâlî.*
 - *Şerhu Delâili'l-Hayrât.*

- *Şerhu'l-Mebâhisi'l-Asliyye.*
 - *Şerhu's-Şerîşiyye.*
 - *Şerhu Kavâidi İyâz*
 - *Şerhu'l-Hikemi'l-Ataiyye.*
 - *Uddetü'l-Mürîdi's-Sâdik.*
 - *Teysîru'l-Merâm fî Şerhi Umdeti'l-Ahkâm.*
 - *Takyîdü'n fî Havâssi's-Şeyh ed-Dimyâtî.*
 - *Ta'lik alâ Tariki't-Tasavvuf.*
 - *el-Hafza.*
 - *Haşiyetü alâ Müslim.*
 - *Dua.*
 - *Risaletün fî Tahdîdi Mustalahi'l-Hadis.*
 - *Risaletün fî'r-Reddi alâ Ehli'l-Bidei'*
 - *Risâle.*
 - *er-Resâilü'l-Mısrâyye.*
 - *Risaletün fî Ahvâlî't-Tasavvuf.*
 - *Risâletün fî Ahvâlî'z-Zaman.*
 - *Risâltün fî'l-Va'z.*
44. Muhammed ez-Zeytûnî (ö. 900/1494-5)
- *el-Cem'u beyne'l-kütübi'l-hamseti ve'l-Muvatta,*
 - İbnü'l-Hümmam'ın *Usûlü'l-Hanefiyye'sine dair kaleme aldığı Muhtasaru't-Tahrîr'i.*
 - *Muhtasaru Telhîsi'l-Mefâtih.*
 - Heyet ilmîne dair *el-Muhtasar.*
 - *el-Hâşiyetü ale't-Teshîl.*
 - *el-Hâşiyetü ale't-Tevdî'*
 - Fikirlerini ve şeyhlerini tanıttığı *Sılatü'l-Halef bi-Mevsûlis-Selef* isimli eser.
45. Ebû Fâris Abdülaziz b. Abdilhak el-Harrâr ed-Debbâğ (ö. 914/1508)
- *el-İbrîz*
46. Ali İbn Meymûn el-İdrîsî el-Ğumârî (ö. 917/1511)
- *Risaletu'l-ihvan min ehli'l-fikhi ve hameleti'l-Kur'ani.*
 - *er-Risaletu'l-Meymunîyyetu fî tevhidi'l-Ecrumîyyeti.*
 - *en-Nahvu'l-mufîd li-ehli's-süluk fî ilmi't-tevhid.*
 - *Beyânu gurbeti'l-İslâm bi-vasitati sınıfeyi'l-mutefekkihîti ve'l-mutefekkrati min ehli Mısr ve's-Şam ve ma yelihima min bilâdi'l-a'câm.*
 - *Mutunu'l-ferâiz.*
 - *er-Risaletu'l-mecazetu fî marifeti'l-icazeti.* Bu eserinde talebeliği zamanında Fes'in durumdan bahsetmektedir. Karaviyyin üniversitesindeki eğitim sistemi hakkında bilgi vermektedir.
 - *Beyânu fadli hyârî'n-nas ve'l-keşfu a mekri'l-vesvâs.*
 - *Risaletun fî'r-reddi ale'r-reddi ala münkiri's-Şeyhi'l-Ekberi İbni'l-Arabi.*
 - *Mebâdiu's-salikin ila makamâti'l-ârifin.*

- *Beyânu'l-ahkâmi fi's-seccâdeti ve'l-hurkati ve'l-i'lâmi ve ma irtekebehu mine'l-akvali ve'l-efali meşâihî'l-evham.* Meymuniyye adı verilen tarikatı şarkta Şaziliyyenin Mağrib'teki konumunu andırmaktadır.
 - *Tenzihu's-sadik an vasfî'z-zındik.*
 - *Risaletu keşfi'l-emmareti fi hakkî's-seyyarati.*
47. Muhammed İbn Yeggabş et-Tâzî (ö. 920/1514)
- *Kitâbu'l-cihâd*
48. Muhammed b. Muhammed Şakrunu'l-Vahrânî (ö.929/1523)
- *el-Cebînu'l-kumin fi'r-reddi ala men yekfuru avamu'l-müslimin*
 - Ebû Muhammed Abdullah b. Accâl el-Gazvânî (ö. 935/1528)
 - *Resâilu fi't-tasavvuf*
 - *Resâilun uhrâ fi't-tasavvufi şî'ran ve nesren.*
 - *en-Noktatu'l-ezeliyyetu fi sırri'z-zati'l-Muhammediyyeti*
 - *Cevabun an suali li's-Şeyh Abdillâh el-Hebtî.*
49. Muhammed b. Abdirrahman el-Vizrevâlî (ö. 10/16. yy.)
- *Şemsü'l-Kulûb li-küllî Mahbûbin*
50. Rahhâl el-Kûş (ö. 950/1543)
- *Hızbu's-Şeyh*
51. Muhammed b. Ali el-Harûbî et-Trablusî (ö. 962/1555)
- İbn Ataulah el-İskenderî'nin *el-Hikem*'ine yazdığı şerh
 - Ebû Amr el-Kastalî el-Merâkeşî'ye reddiye tarzında hazırladığı risale.
 - *es-Salatü'l-Meşîşiyye* üzerine bir şerh hazırlamıştır.
52. Abdurrahman İbn İyâd el-Meczûb es-Sanhâcî ed-Dukkâlî (ö.976/1569)
- *İbtihâcu'l-kulûb bi-haberi Ebi'l-Mehâsin ve şeyhi'l-Meczûb*
53. Muhammed b. Ali İbn Asker (ö. 986/1578)
- *Devhatü'n-Nâşir li-Mehâsini men kâne bi'l-Mağribi min Meşâyihî'l-Karni'l-Âşir*
54. Muhammed b. Abdirrahman el-Vizrevâlî (ö. 10/16. yy)
- *Şemsü'l-Kulûb li-küllî Mahbûbin:* Şeyhi Ebû Amr'ın menâkıbına dair telif ettiği eserdir
55. Ahmed b. Ebi'l-Kasım eş-Şa'bî el-Herevî ez-Zemrânî (ö. 1013/1604)
- *Sirâcü'l-Bâhis.* Üç cilttir. Muhtasarı ve muhtasarının muhtasarı vardır.
 - *ed-Dürarü'n-Nefise fi Fedâilî'l-Ediyeti's-Şerîfeti.*
 - *Lübâbü'l-Lübâb fi Muâmeleti'l-Meliki'l-Vehhâb.*
 - *ez-Zehratü'l-Münîfetü fi Fedâilî'l-Vesîleti'l-Kâfiyeti.*
 - *Bidâyetü'l-Müridi'l-Mukdâm ve Mukaddemâtü'l-Ahlâm fi Tahkiki Mebâdii'l-İslâm.*
 - *Tashîhu'l-Bidâyeti ve Tahkîku'n-Nihâyeti.*
 - *Matlau'l-Envârî's-Seniyyeti fi Bazi Meânî'l-Hikemi'l-Atâiyeti.*

- *Bidâyetü'l-Mürîd fî'l-Ceddi ve'l-Mücâhedeti ve Tahkiku'l-Murâkabeti ve'l-Müşâhedeti.*
 - *Nüzhetü'n-Nâzirîn ve Misbâhu's-Sâlikîn ve Şemsü'l-Ârifîn.*
 - *Miftâhu's-Saadeti.*
 - *Nûru'l-Misbâh fî Fedâili Hızbi'l-Fellâh.*
 - *Netâicü'l-Efkâr.*
 - *Nasihatü'z-Zâif er-Râğıb fî Zirveti'l-Münîf.*
 - *Vesiletü's-Sadik yesilü bihi li-Kâbeti't-Tahkik.*
 - *Ganîmetü'd-Dehr.*
 - *Şemsü'l-Merâsim fî Marifeti'l-Veli ve Hakikati'l-Velâyeti ve'l-Kutbi ve'l-Ğavsi ve'l-Hâtem.*
 - *İnşâdü'ş-Şerîd ilâ Makâmâti Hakâiki't-Tefrîd.*
 - *el-Vesiletü'l-Kâfiyetü li-men erâde en yehtimellahu lehû bi'l-Afîyeti.*
 - *Hızbü'l-Müridi'l-Hâzik.*
 - *Hızbü'l-Fethi'l-Müstebîn*
56. Ahmed İbn Ebi'l-Mehâsin el-Hâfız el-Fâsî (ö. 1021/1612)
- *el-Menhu's-sâfiyetu fî'l-esânîdi'l-yevsiyye*
 - *Şerhu kasideti Taciddin Ahmed b. Muhammed eş-Şerîşî el-musemmâtu "Envâru's-serâir"*
 - *Haşiyetu alâ Sahîhi Müslim*
 - *ed-Düreru'l-hisan fî'l-kelami ala leyleti'n-nısfî min Şaban*
57. Ahmed b. Abdillâh İbn Ebî Mahallî et-Tistâvutî el-Feylâlî (ö. 1022/1613)
- *el-Vadâh*
 - *el-Kıstâs.*
 - *el-Asliyet.*
 - *el-Hevdec*
 - *Münceniku's-Sahûr fî'r-Raddi alâ Ehli'l-Fücûr.*
58. Ahmed Baba et-Timbuktî (ö. 1037/1627)
- *ed-Dürri'n-Nedîr*
 - *Hamâilü'z-Züher*
 - *Neşru'l-Ubeyr.*
59. Ahmed b. Muhammed el-Makrî et-Tilemsânî (ö. 1041/1631)
- *Nefhu't-Tib min Ğisni'l-Endelüsi'r-Ratîb ve Zikri Vezîrihâ lisanüddin İbnü'l-Hatîb*
 - *Fethu'l-Muteâl fî Medhi'n-Nüâl,*
 - *İdâetü'd-Decnetü fî Akâidi Ehli's-Sünneti,*
 - *Ezhâr'l-Kumâmeti fî'l-İmâmeti,*
 - *Ezhârü'r-Riyâz fî Ahbâri'l-Kadı İyâz.*
 - *Katfu'l-Muhtesır fî Ahbâri'l-Muhtasar,*
 - *İthâfü'l-Muğri fî Tekmüli Şerhi's-Suğrâ,*
 - *Arafü'n-Nişk fî Ahbâri Dimaşk,*
 - *el-Ğassü ve's-Semîn ve'r-Rassü ve's-Semîn,*

- *Ravzatü'l-Âs el-Âtıratü'l-Enfâs fî Zikri men lekıytuhû min A'lâmi Merâkeş ve Fes,*
 - *el-Cenâbiz,*
 - *ed-Durrü's-Semîn fî Esmâi'l-Hâdî'l-Emîn,*
 - *el-Bedetü ve'n-Neşetü.*
60. Ahmed b. Ali es-Sûsî el-Bûsaîdî el-Heştûkî (ö.1046/1636)
- *Bezlu'l-menâsıhati fî fi'li'l-musafehati*
 - *İşrâku'l-bedri fi't-tarıfî bi-ehli Bedr.*
 - *Vuslatü'z-zulfa tekarruben bi-sualî'l-Mustafa*
 - *Taksimü ehli'l-hususıyyeti.*
 - *Tezyîlun li-te'lifîn fî vefeyâti badi a'yâni's-sahabeti.*
 - *Esmâu ehli'l-hulyeti li-Ebi Nuaym.*
 - *Zeylu't-tarih.*
61. Muhammed b. Ahmed İbn Melîh es-Serrâc (ö. 1047/1637)
- *Ünsü's-Sârî ve's-Sârîbi min Aktârî'l-Mağribi ilâ Münteha'l-Âmâl ve'l-Meârib Seyyidü'l-Eâcim ve'l-Eârib*
62. Ahmed b.Ali b.Muhammed el-Bûsaîdî el-Heştûkî es-Sûsî (ö. 1046/1637)
- *Bezlu'l-menâsıhati fî fi'li'l-musafehati*
 - *İşrâku'l-bedri fi't-tarıfî bi-ehli Bedr.*
 - *Vuslatü'z-zulfa tekarruben bi-sualî'l-Mustafa*
 - *Taksimü ehli'l-hususıyyeti.*
 - *Tezyîlun li-te'lifîn fî vefeyâti badi a'yâni's-sahabeti.*
 - *Esmâu ehli'l-hulyeti li-Ebi Nuaym.*
 - *Zeylu't-tarih.*
63. Muhammed Arabi İbn Ebi'l-Mehâsin b. Yusuf Ebi'l-Mehâsin el-Fâsî (ö.1052/1642)
- *Mirâtu'l-Mehâsin min ahbâri's-Şeyh Ebi'l-Mehâsin*
 - *Şezeru'z-zeheb fî hayrin neseb*
 - *et-Tarfetu fî nazmi elkabi'l-hadis*
 - *Ukdu'd-dürer fî nazmi'l-fıkr*
 - *Merâsidü'l-mutemid fî mekasidi'l-mu'tkid.*
 - *Manzumetun fi'z-zekâti.*
 - *Şerhu Delâili'l-hayrât.*
 - *Telkihu'l-ezhân ve tenkihu'l-burhân.*
 - *Takyîdü feyzi'l-ferec bade's-şiddeti.*
 - *Müferricu'l-kerb ve kâbilu'l-kurb*
 - *el-İsâbetu fî hikemi Tabeti*
64. Muhammed el-Arabî el-Fâsî (ö. 1052/1642-3)
- *Mirâtu'l-Mehâsin min ahbâri's-Şeyh Ebi'l-Mehâsin*
 - *Şezeru'z-zeheb fî hayrin neseb*
 - *et-Tarfetu fî nazmi elkabi'l-hadis*
 - *Ukdu'd-dürer fî nazmi'l-fıkr*

- *Merâsidu'l-mutemid fi mekasidi'l-mu'tkid.*
 - *Manzumetun fi'z-zekâti.*
 - *Şerhu Delâilî'l-hayrât.*
 - *Telkihu'l-ezhân ve tenkîhu'l-burhân.*
 - *Takyidü feyzi'l-ferec bade's-şiddeti.*
 - *Müferricu'l-kerb ve kâbilu'l-kurb*
 - *el-İsâbetu fi hukemi Tabeti*
65. Ahmed İbn Süleyman el-Cezûlî er-Rasûkî (ö.1070/1659)
- *Şerhu'l-amel bi'z-zâyirce li-Ebi'l-Abbas es-Sebt*
66. Muhammed b. Said el-Merğisî es-Sûsî (ö. 1087/1676)
- Astronomi ilmine dair *el-Mukni'* isimli eser ve bu eserine iki ayrı şerh yazmıştır.
 - *el-İşaratü'n-Nasihatü li-men Talebe'l-Velâyete's-Salihate,*
 - *el-Müsteân fi Ahkâmî'l-İzân*
 - el-Ya'murî'nin siyere dair eseri üzerine yaptığı muhtasar bir çalışma.
67. Ebû Sâlim el-Iyâşî Abdullah b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 1090/1679)
- *er-Rihletu'l-Iyâşî*
 - *İthâfu'l-ahlâi bi-esânîdi'l-eclâi* isimli küçük bir fihrist.
 - *Mesâliku'l-hidâyeti ilâ meâlimi'r-râviyeti*
 - *el-Müselsilâtu'l-aşeratu'l-muntebezetu.*
 - *Mâu'l-mevâid* isimli iki cilt halinde Fes'te 1316/1898 yılında basılan bir seyahatname.
 - *Tahmîsu'l-Bürde.*
 - *Şevku'l-arûs ve unsu'n-nüfûs.*
 - *İrşâdu'l-müntesib ila Fehmi meûneti'l-muktesib.*
 - *Meûnetu'l-muktesib ve buğyetu't-tâciri'l-muhtesib.*
 - *Vesiletu'l-ğarik fi-eimmeti't-tarik.* 300 beyit halinde meayiha tevessül üzerine yazılmış manzum bir eserdir.
 - *el-Hükemu bi'l-adli ve'l-insâfi'd-dâfi' li'l-hulâfi fima beyne fukahai Sicilmase mine'l-ihtilaf.*
 - *Mecmûatu mine'l-edâhi'n-Nebeviyyeti.* Bu manzum eseri 1073/1662 yılında Medine-i Münevvere'de tanzim etmiştir. 42 Kasideden müteşekkil bu eser Muhammed Menûnî Kütüphanesinde bulunmaktadır.
 - *İktifâu'l-eser bade zihâbi ehli'l-eser.*
 - *Meâricu'l-vusûl ilâ usûli evveli'l-usûl.* Ahmed Zerruk'un tarikatına dair esasları ele alan 133 beyitlik manzum bir eserdir. Muhammed b. Kasım Cesûs tarafından şerh edilmiştir.
 - *Tenbîhu ehli'l-himemi'l-âliyeti ale'z-zühdi fi'd-dünya'l-fâniyeti.*
68. Abdülkadir b. Ali el-Fâsî (ö. 1091/1680)
- *en-Nevâzilü'l-kübrâ*
 - *el-Fıkhiyye.*
 - *Hâşiyetü Sahihî'l-Buhari.*

- *Risâle fi'l-imameti'l-uzma.*
 - *Fihristü'ş-Şeyh Abdilkadir el-Fâsî.*
 - *el-Akide.*
 - *en-Neticetü'l-mahmûde fi'r-red alâ zaimi milkiyyeti Vâdi'l-Mesmûde.*
69. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Fâsî el-Merâkeşî (ö. 1094/1686)
- *el-Cem'u beyne'l-kütübi'l-hamseti ve'l-Muvatta,*
 - İbnü'l-Hümmam'ın *Usûlü'l-Hanefiyye'sine dair kaleme aldığı Muhtasaru't-Tahrîr'i.*
 - *Muhtasaru Telhîsi'l-Mefâtiḥ.*
 - Heyet ilmîne dair *el-Muhtasar.*
 - *el-Hâşiyetü ale't-Teshîl.*
 - *el-Hâşiyetü ale't-Tevdî'*
 - Fikirlerini ve şeyhlerini tanıttığı *Sılatü'l-Halef bi-Mevsûlis-Selef* isimli eser.
70. Ebû Ali Hasan Mesud el-Yûsî (ö.1102/1690)
- *Tefsiru'l-Fatiha*
 - *el-Budûru'l-levâmî' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'.* Eser üzerine Abdülkerim b. Ali el-Yâzeğî'nin bir haşiyesi bulunmaktadır. Muhammed b. Kasım el-Kâdirî tarafından şerh edilmiştir.
 - *Urcûzetun fi ferâidi'd-dîn*
 - *Takyîdu fima yecibu ale'l-mükellefi.*
 - *Şerhu'l-akideti's-suğra li's-Senûsî.*
 - *Neylu'l-emânî fi şerhi't-tihâmî*
 - *Kânûnu ahkâmi'l-ilmi ve ahkâmi'l-alimi ve ahkâmi'l-müteallimi.*
 - *Risaletun fi'l-Mantık.*
 - *el-Muhâdarât*
 - *el-Kavlu'l-faslu fi temyizi'l-hassati fi'l-fîl*
 - *Takyîdu raddin fihi ala Abdîlmelik b. Muhammed*
 - *Fihrist*
 - *Râiyetu'l-Yûsî.* 100 beyitlik manzum bir eserdir. Muhammed b. Muhammed el-Bekrî e-Dellâî tarafından şerh edilmiştir.
 - *Rihle.* Oğlu Muhammed tarafından 1101/1689 yılında derlenmiştir.
 - *Risaletun fi edebi'l-müridi's-sadık*
 - *Meşrabu'l-âm ve'l-has fi kelimâti'l-ihlas.*
 - *Risaletun fi'n-nisbeti'l-hukemiyyeti beyne't-tarafeyni'l-mevdu ve'l-mahmul.*
 - *Ahzu'l-cenne an eşkâli naimi'l-cenneti.*
 - *Nefâisu'd-dürer fi havâşî'l-Muhtasar.*
 - *Manzumetun fi't-tevvessül.*
 - *Risaletun fi't-tasavvuf.*
 - *el-Vasyyetu bi't-takva.*
 - *Vasyyetu Ebi Ali li-evladihi.*
 - *Risaletun havle ahzi's-sadekati ve'l-hedâyâ mine'l-müridin.*
 - *Divâne fi'l-edebi.*

- *Risaletan ile's-sultan Mevlay İsmail.*
 - *Haşiyetun ala Umdeti ehli't-tevfik ve't-tesdid.*
 - *Risaletun fi semai'l-hadrati.*
71. Muhammed İbn Aysûn eş-Şurât b. Muhammed (ö.1109/1697)
- *er-Ravdu'l-âtrî'l-enfâs bi-ahbâri's-sâlihîn min ehli Fes.* Yusuf b. Taşfin'in torunlarından biri olan Muhammed İbn Ahmed el-Lumtûnî *er-Ravd'*ı ihtisar etmiştir.
 - *et-Tenbîhu ala men lem yeka' bihi min fudelâi Fes tenvihi.* Bu eser *er-Ravdu'l-âtr'*ın zeyli mesabesindedir. Bir nüshası Mektebetu'l-Fâsiyye'de başka bir nüshası ise Mektebetu İdris İbni'l-Mâhî'de bulunmaktadır.
72. Abdüsselam İbnü't-Tayyib b. Abdirrahman el-Kâdrî (ö.1110/1698)
- *el-Arafu'l-âtr fimen biFes min ebnâi'ş-Şeyh Abdilkadir*
 - *el-Eşrâf ala nesebi'l-aktâbi'l-erbeati'l-eşrâf (el-Geylânî, İbn Meşiş, Şazilî ve Cezûlî).*
 - *Nazmu muhtasaru's-Senûsî fi'l-mantık*
 - *er-Raczu'l-muhtevî ala mesâili muhtasari's-Senûsî*
 - *İhkâmu'l-maruf min ihkâmi'z-zurûf*
 - *Nazmu kavâidi'l-i'râb*
 - *Edâu'l-hukûki fi ebdâi'l-furûk*
 - *Tadmînu'l-efrâh bitenîmi'l-ervâh*
 - *Neylu'l-kurubât liehli'l-ukubât*
 - *el-Maksadu'l-Ahmed fi't-ta'rifi bi-seyyidina İbn Abdillah Ahmed.* 1352/1933 yılında Fes'te taşbaskısı yapılmıştır.
 - *Menâhîlu'l-lehfân ila esânîdi ulî'l-irfan*
 - *Mu'temidu'r-râvî bi-menâkibi Sidi Ahmed eş-Şâvî.* Eserini tamamlayamadan vefat etmiştir. Eser torunu Muhammed İbn Tayyib tarafından tamamlanmış *el-Kevâkibu'd-dâvî fi ikmâli mu'temidi'r-râvî*
 - *İltimâsu'l-bereketi min ecvibeti Sidi'l-Hâc Ali Bereke.*
 - *ed-Durru's-senîyyi fi badin min Fes min ehli'n-nesebi'l-husna.*
 - *Takyîdun fi't-ta'rifi bi'ş-şurefâi'l-cütyyin.*
 - *Arcûzetun fi nesebi'l-Kadiriyyin ve şeceratihim*
 - *Neylu'l-âmâl fi ziyaratin -Eşrafu nuâl-* 1335/1917 yılında basılmıştır.
 - *Fihrist*
 - *Tuhfetu'n-nebih bi-nesebi Beni Tahir ve Beni'ş-Şebih.* 160 beyitlik eser olan bu kitap el-Hızanetu'l-Fasiyyede bulunmaktadır.
 - *Dîvan.* Torunu Muhammed Tayyib tarafından onun adına derlenmiş bir manzumedir.
 - *Mesâbihu'l-iktibâs fi midâhi Ebi'l-Abbas.*
73. Muhammed Mehdî el-Fâsî (ö. 1109/1698)
- *el-Mumti'u'l-esmâ fi zikri'l-Cezûlî ve'd-Debbâğ ve mâ lehumâ mine'l-etbâ'*
74. Ahmed b. Abdilhay l-Halebî el-Fâsî (ö.1120/1708)
- *el-Huleu's-sundüsiyyetu fi'l-makamati'l-Ahmediyyeti ev fi'ş-şemâilî'l-Muhammediyyeti.*

- *Divan*
 - *ed-Durru'n-nefis ve'n-nuru'l-enis fi menakibi İdris b. İdris*
 - *Maksuratun fi'l-medihî'n-Nebevi.*
 - *Keşfu'l-lüsâm an arâisi niamillahi Teâlâ ve niami rasulihî aleyhi's-salatu ve's-selam.*
 - *es-Seyfu'l-meslul fi kitai' evdâci'l-fîlusi'l-mahzûl*
 - *el-Kunûzu'l-mehtumetu bi's-seadeti'l-maksumeti lihazihî'l-ummeti'l-mahrumeti.*
 - *Reyhânu'l-kulûb fima li's-şeyh Abdillâh el-Bernâvî min esrârî'l-guyûb.*
 - *Fethu'l-fitâh ala merâtii'l-ervâh*
 - *Ravdatu'l-ezhâr fi medhî'l-fudelâi'l-ahyâr.*
75. Ahmed b. Abdilhay el-Halebî (ö. 1120/1709)
- *el-Hilelu's-sundüsiyyetu fi'l-makamati'l-Ahmediyyeti ev fi's-şemâilî'l-Muhammedî.*
 - *Divanü fi'l-emdâhi'n-nebeviyye*
 - *ed-Durru'n-nefis ve'n-nuru'l-enis fi menakibi İdris b. İdris*
 - *Maksuratun fi'l-medihî'n-nebevi.*
 - *Keşfu'l-lüsâm an arâisi niamillahi Teâlâ ve niami rasulihî aleyhi's-salatu ve's-selam.*
 - *es-Seyfu'l-meslul fi kitai' evdâci'l-fîlusi'l-mahzûl*
 - *el-Kunûzu'l-mehtumetu bi's-seadeti'l-maksumeti lihazihî'l-ummeti'l-mahrumeti.*
 - *Reyhânu'l-kulûb fima li's-şeyh Abdillâh el-Bernâvî min esrârî'l-guyûb.*
 - *Fethu'l-Fettâh ala merâtii'l-ervâh*
 - *Ravdatu'l-ezhâr fi medhî'l-fudelâi'l-ahyâr.*
 - *Mî'râcü'l-vusûl fi's-salâti alâ ekrami nebiyyin ve'r-rusûl.*
 - *Menâhilü's-safâ fi cemâli zâti'l-Mustafa.*
 - *Menâhilü's-şifa fi ru'yeti'l-Mustafa.*
 - *er-Ravdü'l-bisâm fi ru'yâ gayrihî aleyhi's-selâm.*
 - *Merâtibu'l-ervâh fi kelimâti'l-fettâh.*
 - *es-Seyfü's-sakîl fi'l-intisârî li-medhi'r-Rabbi'l-Celil.*
76. Ahmed b. Muhammed Ahzi'l-Heştûkî (ö. 1127/1715),
- *Kura'l-acilât ala icâzeti'l-ehibbeti ve'l-ihvan*
 - *Înâratü'l-Besâir fi Zikri Menâkibi'l-İmam İbn Nasır ve etbâihî'l-ekâbir.*
77. Ahmed b. Muhammed ed-Der'î (ö. 1129/1717)
- *el-Ecvibe*
78. Abdüsselam b. Abdirrahman es-Safrâvî (ö.1131/1719)
- *Şerhu'l-ğanimeti'n-Nasriyye*
 - *el-Fethu'l-mubin fi şerhi uddeti'l-husni'l-hasin*
 - *Tarihu duveli veahdâsi'l-Mağrib*
 - *Tabakatun fi't-terâcimi*
 - *Tarihu'l-verâkât*

79. Muhammed İbn Zikrî b. Abdirrahman el-Fâsî (ö.1144/1731)
- *el-Elmâm ve'l-î'lâm min buhûri ilmin ma tedammenathu salatu'l-Kutbi Abdisselam*
80. Muhammed İbn Hamdûn b. Abdisselam el-Bennânî (ö.1163/1750)
- *Fihrist*
 - *Meânî'l-vefâ bi-meânî'l-iktifâi*. Bu eser Kelâî'nin *İktifâ'*sının şerhidir.
 - *Şerhu'l-hızbi'l-kebir li'l-İmamî's-Şâzilî*
 - *Şerhu's-salâti'l-Meşîyye*.
 - *Muhtasarı şerhi şifâi İyâz li-Şihâbiddin Efendi Ahmed b. Hüseyin b. Reysilan er-Rumeli*.
81. Ahmed b. Abdilkadir et-Tastâvutî (ö. 1167/1754)
- *Nüzhetu'n-nâzir ve behcetü'l-hâtiri'l-gaddi'n-nâzir*
 - *Akdü cevâhiri'l-meânî fi menâkibi's-Şeyh Abdilkadir Geylânî*
 - *Divan*
82. Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh el-Cezûlî el-Mulûkî (ö.1189/1775)
- *Şerhu Nasihati Zerrûk*
83. Ahmed b. Hamdûn et-Tâhirî el-Cevtî (ö.1191/1777)
- *Tuhfetu'l-ihvan bi-ba'dı menâkibi şurafâi Vezzân*. 1324/1906 yılında Fes'te yayınlanmıştır. Eserin bu baskısının hamişinde Muhammed b. Hamza el-Miknâsî'nin *el-Kevkebû'l-esad fi menakibi seyyidina ve Mevlay Ali b. Ahmed* de yer almaktadır.
84. Muhammed b. Ahmed el-Hadîkî el-Cezûlî (ö. 1189/1775)
- el-Busayrî'nin *el-Hemziyye'sine* yazdığı şerh.
 - İbn Ebî Zeyd'in *er-Risale'sine* yazdığı iki ciltlik bir şerh.
 - *Şerhu Bâbeti's-Said*.
 - *Şerhu Kitabi Hilyeti'l-Envâr fi Ahbâri Dâri'l-Karâr*.
 - *el-Ġanimetü'n-Nâsriyye* isimli esere yazdığı haşiye.
 - *Şerhü's-Şifa, Şerhu't-Tarafe, İhtisâru'l-İsâbe* isimli eserler üzerine yazdığı birer haşiye.
 - *Fihrist*.
85. Muhammed Bensevde b. Talib (ö.1029/1795)
- *Fihrist ve zeyl aleyha*: Kendisinin tanıştığı Salih zatlardan bahsettiği bir eserdir. 1182/1768 yılında tamamlanan bu eser üç kitap halinde hazırlanmıştır.
86. Muhammed b. Ahmed Muhtar (ö.1212/1797)
- *Raczun fi mehdi seyyidina Hamza*
 - *Raczun fi'l-medi'n-Nebevi*
 - *Raczun fi medhi bazı sulehai'l-Mağribi*
87. Muhammed b. Abbas el-Cezûlî (ö. 1221/1806)
- *el-Mevâhibü'l-Kutsiyyetü fi Esânîdi bazı'l-Meşâyihî's-Süfiyyeti maa bazı-Kütübî'l-Behiyeti ve'l-Müselselâti'n-Nebeviyyeti*

88. Muhammed b. Abdisselam İbn Nasır ed-Der'î (ö. 1239/1824)
 - *el-Mezâyâ fîmâ Hadese mine'l-Bide'i bi-ummi'z-Zevâyâ*
 - *er-Rihletü'l-Hicaziyye.*
89. Muhammed İbn Kadûr el-Mağribî (ö.1270/1853)
 - *Mevridu'z-zamân li-şerhu mevlidi Seyyid Veledi Adnan*
90. Muhammed İbn Sevde b. Allâl (ö.1285/1868)
 - *Manzumetun fi't-tarikati's-sufiyyeti*
91. Ebû Bekr b. Muhammed el-Bennânî (ö. 1284/1868)
 - *Medâricü's-sülûk ilâ mâliki'l-mülûk*
92. Muhammed Emin b. Abdillâh el-Haccâcî (ö. 1295/1878)
 - *el-İrticâl*
93. Muhammed b. Mu'tî es-Serğitî (ö.1296/1878)
 - *Kunâşe*
 - *Hadikatu'l-ezhâr fi zikri mutemidi mine'l-ahbâr*
 - *Kasidetun fi't-tevessuli bi-meşâhîri Hamrâi Merakeş*
94. Muhammed b. Ahmed et-Tenğurâsî (ö. 1297/1880)
 - İbnü'lArabî'nin *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye'sini* şerh edip anlaşılması zor hususlara açıklamalar yapmıştır.
95. Muhammed b. Muhammed el-Merâkeşî el-Fecîcî (ö.1300/1882)
 - *Şerhu kitâbi'l-insani'l-kamili li'l-Cîli*
 - *Şerh-i Hikemi'l-Ataiyye*
96. İdris b. Ali es-Senânî (ö. 1303/1885)
 - *Nüzhetü'l-A'yân ve Tebsiratü'l-İhvân*
 - *eş-Şihâbü'l-Kâvî li-Ehli't-Temeşdüki ve'd-Deâvî*
 - *Dîvan*
 - *Te'nîsü'l-Mescûnîn ve Tenfisü'l-Mahzûnîn*
97. Muhammed b. Ebî Bekr en-Nâsırî (ö. 1304/1886)
 - *el-Fihristü'l-Mecmua*
98. Muhammed b. Ali el-Adlûnî ed-Dimnâtî (ö. 1306/1888)
 - *Şerhu'l-Bürde*
 - *Şerhu ale'l-Ebyâti'l-Meşhura*
 - *Kitâbetün ale's-Senüsüyye*
99. Muhammed b. et-Tihâmî el-Vezzânî (ö. 1311/1894)
 - *Hatmetü Muhtasarı'ş-Şeyh Halil*
 - *Takyîdün fi İmani'l-Mukallid.*
100. Muhammed İbn Mübarek el-Merâkeşî (ö. 1313/1895)
 - *el-Mefâhürü'l-Aliyyetü fi'ş-Şemâili'l-Mehdiyyeti:* Şeyhi Mevlây Mehdi ed-Darkavî hakkındadır.

- *Gunyetü'l-Miskîn fi Şerhi'l-Mürşidi'l-Maîn.*
 - *el-Mesâlikü's-Seniyyetü*
 - *el-Kevâkibü'z-Zahir.*
 - *İsmedü'l-Mekal.*
 - *el-Mevâhibü'l-Kuddüsiyyetü: Senüsiyye akidesinin şerhidir.*
 - *Şerhu's-Salâti'l-Bekriyyeti.*
 - *Hulelü'l-Arûs fi Tezkiyeti'n-Nüfûs.*
101. Hasan el-Feylâlî (ö. 1313/1895)
- *Şerhu's-Salâti'l-Meşîşyye,*
 - *Şerhu'l-Hızbü'l-Kebir*
 - *Şehu Mukaddemeti İbn Âcrûm.*
102. Muhammed İbnü'l-Mübarek el-Heştûkî ed-Darkavî el-Merâkeşi (ö. 1313/1895)
- *el-Mefâhurü'l-Aliyyetü fi's-Şemâilil-Mehdiyyeti: Şeyhi Mevlây Mehdi ed-Darkavî hakkındadır.*
 - *Gunyetü'l-Miskîn fi Şerhi'l-Mürşidi'l-Maîn.*
 - *el-Mesâlikü's-Seniyyetü*
 - *el-Kevâkibü'z-Zahir.*
 - *İsmedü'l-Mekal.*
 - *el-Mevâhibü'l-Kuddüsiyyetü: Senüsiyye akidesinin şerhidir.*
 - *Şerhu's-Salâti'l-Bekriyyeti.*
 - *Hulelü'l-Arûs fi Tezkiyeti'n-Nüfûs.*
103. Allâl b. Abdillâh b. Meczûb el-Fihri el-Fâsî (ö. 1314/1896)
- *Îkâzu's-sükârâ'l-muhtemin bi'n-Nasârâ ev el-veylu ve's-suburu li-men ihtemâ bi'l-busur*
104. Muhammed İbnü'l-Medenî el-Merâkeşi (ö.1315/1897)
- *Lu'lliü'l-envâr ve kalâidu'l-cevher ve riyâdu'l-ezhâr fi's-salati ala'n-Nebiyi'l-Muhtar. Daha hayattayken 1315/1897 yılında Fes'te basılmıştır.*
105. Ahmed b. Halid en-Nâsırî es-Selvâ (ö. 1315/1898)
- *el-İstiksâ li-Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*
106. Talib Ahmed Mustafa İbn Tuveyri'l-Cenneti es-Sahrâvî et-Teşîfî (ö. 1318/1900)
- *Feyzü'l-Mennân fi'r-Raddi ala Mübtediati haze'z-Zaman*
 - *Rihletü'l-Mennâ ve'l-Minneti li-Camiühâ ve Münşihâ't-Talib Ahmed Mustafa b. Tuveyri'l-Cenneti*
107. Ahmed b. Talib İbn Sevde el-Murrî (ö. 1321/1903)
- *Tahrîru'l-Makâl min gayri İ'tisâf fi'r-Raddi alâ men yenbesilü fi'l-farzi Teverruan mine'l-Hilâf*
 - *Tekmilü Tahrîri'l-Makâl fi'l-Besmeleti li-Hasmi Maddeti'l-Kîli Kâl fi'l-Meseleti*

108. Muhammed b. Abdilkebir el-Kettânî (ö. 1327/1909)

- *Rûhu'l-Füsûs*
- *el-Keşfü ve't-Tıbyânü fi kavli Teâlâ* “*ما كنت تدري ما الكتاب ولا الايمان*”
- *el-Lemehâtü'l-Kutsiyyetü fi Müteallikâti'r-Rûhi bi'l-Külliyeti*
- *el-Mevâkifü'l-İlahiyyetü fi't-Tasavvurâti'l-Muhammediyyeti*
- *ed-Dürratü'l-Beydâu fi Mana's-Salâhillezi Tetlühühü'l-Enbiyâü*
- *es-Sırru's-Samedânî*
- *Hayâtü'l-Enbiyâi*
- *el-Bahru'l-Hıdam fi Şurâtı'l-İctimâi bi'n-Nebiyyi'l-A'zam*
- *ed-Divâniyyetü fi Vakti Sübûti'l-Fethi li'z-Zâti'l-Muhammediyyeti*
- *Tavâliu's-Suûd*
- *el-İstibâkât ilâ Hudûri'l-Hakki li'l-Mevcûdâti*
- *Keşfü'l-Lüsâm fi Setri's-Sıyâm*
- *el-Menâzilât*

109. Muhammed b. Muhammed el-Mu'tî es-Serğîni (ö.1329/1911)

- *Divanu fi'l-medhi'n-Nebevi*

110. Şair Muhammed b. Muhammed es-Serğîni (ö.1329/1911)

- *Hallu't-talasıim fi şerhi salati'l-Kasım*
- *Şerhu'l-hukemi'l-Ataiyye*
- *Şerhu'l-enmuzeciyye*
- *Divanu fi medhi'n-Nebevi*
- *Ravdu'l-cinân fima li-şeyhi mine'l-hususıyyeti ve'l-irfan.*
- *el-Menhatu'l-utufıyyetu fi cevazi'r-raksi li's-sufıyyeti*

111. Ahmed b. Hac el-Abbâs eş-Şerâyibî el-Müftî (ö.1329/1911)

- *ed-Delâilu'n-Nebeviyyetu ve'l-mekârimu'l-Muhammediyyetu fi's-salati ale'n-Nebiyyi sallelallahu aleyhi ve sellim. İki cilt.*
- *er-Rimâhu fi beyani temelluki'l-havânîti'lleti lilhabsi bi'l-bey' ve's-şirai*

112. Muhammed Mânî es-Sanhâcî (ö.1333/1914)

- *el-Beşâratu'lleti fi hadisin la tuzalu taifetun min ummeti zahirin*

113. Abdülkebir b. Muhammed el-Kettânî (ö. 1333/1915)

- *el-Meşrabü'n-Nefs fi Tercemeti Mevlânâ İdris b. İdris*

114. İbn Cafer Muhammed b. İdris el-Kettânî (ö.1345/1926)

- *en-Nebzetu'l-yesiratu'n-nafiatu:* Bu eser Kettâniyye sülalesine dair haberleri toplayan bir çalışmadır. Kettaniyye tarikatı erbabının hallerinden bahseden eserdir.
- *el-Ezhâru'l-âtratu'l-enfâsu bi-zikri bazı mehâsini Kutbi'l-Mağribi ve Tâci Medineti Fes. 1307/1889, 1314/1896 veya 1324/1906 yıllarında Fes'te basılmıştır.*
- *Selvetu'l-enfâs ve muhadaratu'l-ekyâs bi-men akbaara mine'l-ulemai ve's-sulehai bi-Fes. 1316/1898 yılında üç cilt olarak basılmıştır.*
- *Nusratu zevi'l-irfan fima ahdesuhu fi zikri'l-heyleleti cemaatin mine't-tubu ve'l-elhân.*

- *Nasihatu ehle'l-İslâm*. 1326/1908 yılında Fes'te taşbaskı yapılmıştır.
 - *Ta'cîlu'l-beşâratı li-müridi'l-istihareti* Bir mukaddime, üç bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır.
 - *İsâfu'r-râğbi's-şâyik bi-haberi viladeti minberi'l-evliyai ve seyyidi'l-halâiki*. Fes'te hem taşbaskı hem matbaa baskısı yapılmıştır.
 - *el-Yemnu ve'l-isâdu bi-mevlidi hayri'l-ibadi*. Rabat matbaa baskısı, Fes'te taşbaskısı yapılmıştır.
 - *Bulûğu'l-kasd ve'l-merâm bi-beyani ma tunfiru anhu'l-melaiketu'l-kirâm*, 1321/1903 *Şifâu'l-eskâm* ile birlikte taşbaskısı yapılmıştır.
 - *Cilâu'l-kulûb mine'l-esdâi'l-ğaybiyyeti ve beyanun ehâtathu salallahu aleyhi ve sellim bi'l-ulumi'l-kevnîyyeti*.
 - *İrtişâfâtu mine's-südâ'l-Muhammedî*.
 - *Mukâbelâtun ve takyidatun ala kitabi's-semâ' li-Ebi'l-Fadl Muhammed b. Tahir b. Ali el-Mukaddesi el-maruf bi-İbn Kayserânî* (ö.507/1113). Rabat'taki Hızanetu Muhammed Nasır el-Kettânî'de 70 varak halindedir.
115. Ahmed eş-Şerif es-Senûsî (ö. 1352/1933)
- *ed-Dürretü'l-ferdiyye fi beyâni mebni't-tarikati's-Senûsiyyeti'l-Muhammediyye ve menşei meşâyihî'l-ilmîyyeti'l-muttasile bi menbei'l-hayr ve'l-cûd*.
 - *el-Envârü'l-kudsiyye fi mukaddimeti't-tarikati's-Senûsiyye Bûğyetü'l-müsârid fi ahkâmi'l-mücâhid fi'l-hâss ale'l-cihâd*
 - *Kevâkibü'z-zâhir*.
116. Ahmed b. Muhammed b. Hasan er-Rahûnî (ö.1373/1953)
- *Nazmun fi ulemai ve sulehai ehli medineti Titvan*. Şerif Muhammed b. Beşir b. Allâl er-Reysûnî (ö.1358/1939)'nin ricası üzerine telif ettiği 300 beyitlik bir eserdir.
117. Hüseyin b. Ömer b. Mazur el-Fâsî (ö.1376/1956)
- *es-Suyûfu'l-mühennidetu's-sinan li-mustamili'l-tebai mine'l-ihvan ve'l-huleli'l-Zelcefurîyye ala'l-Burdeti'l-Busiyye*
 - *Takyidu fi's-şehiyy an iğlâkı'l-mutaciri yevme'l-cum'ati*
 - *İthâfu'l a'yân* isimli şeyhlerinin fihristi vardır.
118. Ahmed Habib b. Muhammed el-Yakûbî er-Reşîdî
- Ebû Yusuf Yakub el-Vamğârî el-Hasenî hakkında 110 beyitlik bir kaside.
 - *el-İlmam bi-mesâili'l-a'lam*.
119. Abdullah b. Muhammed Tahir et-Tâzî (ö. ?)
- *Kurratu'l-ayn fi ru'yeti'n-Nebîyyi yekazaten*
 - *Ta'liku'l-hamâil fima ağfelehu şurâhu's-şemâil*
120. Muhammed b. İbrahim et-Tekrûr (ö. ?)
- *Nebzetun biesiratun fi't-tarifi*
 - *Tekâyîdu fi'l-ensâb*
 - *İkametu'hucceti fi vadhi'mehacceti*

121. Muhammed b. Abbas el-Cezûlî el-Fâsî (ö. ?)
• *el-Mevâhibu'l-kudsiyye fi esânîdi bazı'l-meşâyihu's-sufiyyeti*
122. Muhammed b. Muhammed el-Vâverğatî (ö. ?)
• *Sılatu'l-halef bi-mevsuli's-selef*

2. Delâilü'l-Hayrât Türü Eserler

1. Kadı İsmail el-Mâlikî'nin eseri.
2. Ebû Bekr b. Âsım'ın eseri.
3. Ebû Abdillâh eş-Şiblî'nin eseri.
4. *el-İlâm bi-Fadlî's-Salâti ale'n-Nebiyi aleyhi's-salâtü ve's-selâm.*
5. Cüneyd'in *es-Salâtü'l-Kübrâ'sı*.
6. Ebû Muhammed Ceber'in *el-Mülâd ve'l-İ'tisâm'ı*.
7. İbn Kayyım'ın *Cilâü'l-Efhâm fi's-Salâti ve's-Selâm alâ Hayri'l-Enâm.*
8. Mevlânâ Abdüsselâm'ın *es-Salâtü'l-Meşîşiyye'si*.
9. Ebû Hafs Ömer el-Mâlikî'nin *el-Fecru'l-Munîr'i*.
10. Fâkihî'nin *Hüsnü't-Tevessül'ü*.
11. Ebü'l-Kâsım el-Kuraşî el-Mâlikî'nin *Fazlî's-Salâti ve't-Teslimi ale'n-Nebiyi'l-Kerîm'i*.
12. Ebû Cafer Ahmed b. Ebi'l-Kâsım'ın *Envâru'l-Muhtessa bi'n-Nebiyi'l-Muhtâr ve li-Mehâti'l-Envâr ve Nefehâti'l-Ezhâr'ı*.
13. İbn Ebi Hacle'nin *Defu'n-Nukmeti fi's-Salâti alâ Nebiyi'r-Rahmeti*.
14. *Kâmus* sahibi Mecdi'nin *es-Salâtü ve'l-Buşeru fi's-Salâti alâHayri'l-Beşer'i*.
15. Ebü'l-Hasan b. Fâris, İbn Hayân Hâfız ve Ebû Musa el-Medâinî'nin eserleri.
16. Halife b. Abdillmelik'in *el-Kurbetü ilâ Rabbi'l-Âlemîn'i*.
17. Makdisî'nin *ed-Diyâ'ı*
18. Ebû Muhammed ed-Diyâfî, el-Ya'merî, Muhibbü't-Taberî'n esere.
19. et-Tecibî de eserinde konuyla ilgili kırk hadise yer vermiştir.
20. Ebü'l-Berekât et-Tilimsânî'nin *Müntehi'l-Âmâl ve's-Sev'l'i*.
21. Seyyid et-Tihâmî Kanon'un eserinde de konuyla ilgili kırk hadise yer verilmiştir.
22. Ebû Abdillâh b. Ömer'in *A'mâlü's-Safâ'sı*.
23. Süyûtî'nin *en-Ni'me'si*.
24. Sidi Ahmed el-Arûsî'nin *Sübülü'l-Mütevessilîn fi's-Salâti alâ Seyyidi'l-Murselîn'i*.
25. Sidi Abdülcelîl'in *Tenbihu'l-Enâm'ı* ve muhtasarı.
26. el-Kayrevânî'nin *Tezkiratü Ehli'l-İslâm fi's-Salâti alâ Hayri'l-Enâm'ı*.
27. es-Sehâvî'nin *el-Kavlü'l-Bedi' fi Fazli's-Salâti ale'l-Habibi's-Şefî'i*.
28. Süyûtî'nin *el-Havzü'l-Menba'ı*.
29. Kastalânî'nin *Tuhfetü'l-Ahyâr fi's-Salâti ale'n-Nebiyi'l-Muhtâr'ı*.

30. Tilmisânî'nin *Mesâlikü'l-Hunefâi* ve *Te'lîfü'l-Mevsî'si*.
31. Sidi Ahmed Baba es-Sûdânî'nin *ed-Dürrü'n-Nazîrî*.
32. Sidi Ahmed b. Nâsır ed-Der'î'nin *Hamâilü'z-Züher fî Keyfiyeti's-Salâti alâ Seyyidi'l-Beşer, Neşru'l-Abîr fî's-Salâti ale'l-Beşîri'n-Nedîr, Ğaliyyetü'l-Abdi'l-Münibî*.
33. Ebü'l-Mevâhib'in *er-Rahmâtü'l-Âmmetü's-Şerifetü fî's-Salâti ale'z-Zâti'l-Muhammediyyeti'l-Latifeti, Meâricü'l-Vüsûl fî's-Salâti ale'r-Resûl'ü*.
34. Muhtar b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kuntî'nin *Nefhu't-Tayyib fî's-Salâti ale'n-Nebiyi'l-Habibi* isimli eseri. Bu eser avam ve havas arasında elden ele dolaşan çok meşhur bir eserdir.
35. er-Rasa' et-Tunusî'nin *Tuhfetü'l-Ahyâr fî's-Salâti ale'n-Nebiyi'l-Muhtarî*.
36. Mustafa Bekrî'nin *ez-Zehîratü'l-Mâhiyetü li'l-Esâm'ı*.
37. Abdülkadir Geylânî'nin *ez-Zerru'l-Fâik fî's-Salâti alâ Eşrafi'l-Halâiki, Beşâiru'l-Hayrât'ı*.
38. el-Merğîşî'nin *el-Envâru'l-Müterâkimetü* isimli eseri.
39. Sidi Muhammed Arabî'nin *Tuhfetü'l-Muhayyerî*.
40. Ahmed b. Sâbit el-Mağribî'nin *Nezilü'l-Medineti'l-Münevverâti ve't-Tefekkür ve'l-İtibâr'ı*.
41. el-Halebî eş-Şâfiî'nin *Riyâdü'l-Muhibbîn ve Ticâratü'l-Ârifîn ve Silsiletü'l-Envâr ve Zeynü'l-Ahyâr fî's-Salâti ve't-Teslîm ale'n-Nebiyi'l-Muhtâr'ı*.
42. İbn Fuâd el-Mısrî'nin *es-Salevâtü'l-Bedriyyetü ve't-Teveşşülâtü'l-Envâriyyetü* isimli eseri.
43. Şeyh Hasan İbn Mahmud'un *es-Salevâtü'l-Celilletü alâ Eşrafi'l-Halki Habibuhu ve Halîluhu* isimli eseri.
44. Hâşim b. Abdillâh'ın *Salâtü'l-Eserî*.
45. *Salâtü'l-Bakâlî*.
46. *Salâtü't-Tercümânî*.
47. *Salâtü'l-Mesûd*.
48. *Salâtü'l-Mismâr fî's-Salâti ale'n-Nebiyi'l-Muhtâr*.
49. Ziyâuddin eş-Şîrâzî'nin *Muhtasar'ı*. Eserinde Peygamberimizin faziletine dair elli hadise yer vermektedir.
50. *Salâtü'l-İmami't-Tahşubî*.
51. *Salevâtü'l-Fahrî'r-Râzî*.
52. *Salevâtü'l-Kalyûbî*.
53. *Salevâtü Sidi Ahmed Bedevî*.
54. *Salevâtü's-Şeyhi'l-Ekber Mevlânâ Abdülkadir*.
55. Şeyh Dahlân'ın *Kitabü Hafîlî*.
56. Muhammed ed-Dimeşki'nin *Fethu'l-Müyesser fî's-Salâti ale'n-Nebiyi'l-Mübeşşerî*.
57. ed-Dimeşki'nin *es-Salâtü'l-Fâhîratü bi'l-Ehâdisi'l-Mütevâsîrati* isimli eseri.

58. Abdülgani Nablûsî'nin *Kitâbü Kevkebi'l-Mebânî ve Mürakkebü'l-Meânî'si*.
59. Nureddin Şûnî'nin *Misbâhu'z-Zülâm fî's-Salâti Hayri'l-Enâm'ı*.
60. Sidi Ahmed b. Mülûk'un *Levâmiu'l-Emniyyeti fî's-Salâti alâ Aynir-Rahmeti ve'l-Minneti bi-Esmâillahi'l-Hüsnâ elletî men Ahsâhâ Dehale'l-Cennete, el-Ğavru'l-Mülûkiyyetü fî's-Salâti alâ Hayri'l-Beriyyeti Mümtezcen bi-Esmâi men lâ lehü Evveliyyetün* isimli eserleri.
61. Âmir b. Hüseyin el-Hasenî'nin *Levâmiu'l-Esrâr ve'n-Nûru's-Sâtî' fî's-Salâti alâ Eşrafi Şâfi'* isimli eseri.
62. Sidi Mustafa el-Bekrî'nin *es-Salâtü'n-Nebeviyye ile es-Salevâtü'l-Hâmiatü li-Muhabbeti'l-Hulefâi'l-Câmiati* isimli eseri.
63. Şinvânî'nin *el-Fevâidü's-Seniyyetü fî Zikri's-Salâti alâ Hayri'l-Beriyyeti* isimli eseri.
64. es-Sâvî'nin *es-Salevâtü'd-Dırdıriyyetü* isimli şerhi.
65. Şeyh Ahmed en-Nakşibendî'nin *Kitâbü Müferricü'l-Kurûb fî's-Salâti ale'n-Nebiyi'l-Muhibbi'l-Mahbûb'u*.
66. Sidi Abdullah el-Hayyât el-Hârûşî'nin *Kunûzü'l-Esrâr, el-Fethu'l-Mübîn fî's-Salâti ve's-Selâmi alâ Seyyidi'l-Murselîn, Mehâsinü'l-Ahyâr fî's-Salâti ale'n-Nebiyi'l-Muhtâr* isimli eserleri.
67. Ebü'l-Hasanî'l-Bekrî el-Mısrî'nin *Akdü'l-Cevâhiri'l-Behiyyeti fî's-Salâti alâ Hayri'l-Beriyyeti* isimli eseri.
68. Ebü'l-Mehasin Yusuf Ermûnî'nin *Zehîratü'l-Muhtâç fî's-Salâti alâ Sâhibi'l-Livâ* isimli eseri.
69. Mu'tî b. Sâlih'in *et-Tâc'ı*.
70. Ebü'l-Mehâsin Sidi Yusuf en-Nebhânî'nin *Câmiu's-Salevât, Salevâtü's-Senâ, Seâdetü'l-Esrâr, Efdalü's-Salevât, Salevâtü'l-Esmâi'n-Nebeviyyeti, Mecla'l-Esrâr ve'l-Hakâik fî's-Salâti alâ Hayri'l-Halâik* isimli eserleri.
71. Ahmed b. Memûn el-Belğîsî'nin *Mecla'l-Hakâik ve'l-Esrâr'ı*.
72. Muhammed b. Medenî'nin *Lü'lüü'l-Envâr'ı*.
73. Abdülkadir b. Musa'nın *Sünenü's-Seâdeti'l-Esnâ fî't-Tevessüli ilallahi Teâlâ bi's-Salâti alâ Habîbihî ve Esmâihî'l-Hüsnâ'sı*.
74. 74 Ahmed b. Mufdil el-Fâsî (ö. 03 Zilhicce 1329/24 Kasım 1911)'nin *Tezkiratü'l-Muhibbîn'i*.
75. *Nûru'l-Basar fî's-Salâti alâ Hayri'l-Beşer*.
76. *Fethu'r-Rahmân fî't-Tevessüli ilallahi Teâlâ bi's-Salâti alâ Habîbihî ve Suveri'l-Kur'ân*.
77. *Saadetü'd-Dünya ve'd-Din fî's-Salâti alâ Hâtemi'l-Murselîn*.
78. *Müferrihu'l-Kulûb ve Müferricü'l-Kurûb*.
79. *Fî's-Salâti ale'l-Habîbi'l-Mahbûb*.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁹ Muhammed İbn Abdisselâm, *Bulûğu'l-âmâl*, s. 163-166.

3. Sûfi Şairler ve Manzumeleri

1. Abdurrahman b. Hatib el-Merâkeşi (ö.581/1186)
 - *er-Ravdu'l-ünf*
 - *Sehilun karibetun kurbe malikatin*
2. Musa b. İmran el-Mirtâli (ö.603/1206)
 - *ez-Zehîretu's-seniyye* isimli zühde dair bir divanı vardır.
3. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Halef eş-Şerbişi es-Selâvî (ö.641/1243)
 - *Envâru's-serâir ve serâiru'l-envâr*. Seyr u süluka dair 139 beyitlik manzumedir. Eserin dört ayrı nüshası vardır.
4. Muhammed İbnü'l-Arabî el-Hâtemî (ö.638/1248)
 - *Zehâiru'l-'a'lâk şerhu tercemâni'l-eşvâk*
 - *Manzûmetun fi 'ilmi'l-hurûfi mensûbetun lehu aleyha şerhun li-ba'di'müşarikati*. Eserlerinin içerisinde serpilmiş çok sayıda beyitleri bulunmaktadır.
5. Sare binti Ahmed b. Osman b. Salahi'l-Fâsiyye (ö.685/1286)
 - Şair sufi kadınlardandır. Merakeş'te vefat etmiştir. Mustansır el-Hafsî'ye elçi olarak gönderilmiştir. Kasidesi ile sultanı övmüştür. Ebû Yusuf b. Abdilhak el-Merînî hakkında da bir şiir yazmıştır.
6. Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman b. Yusuf es-Sâhilî (ö.735/1334)
 - *Kasidetun râiyetun fi'l-ekâr*
 - *Durretu'l-hicâl*
 - *Cennetu'l-ibâd*
 - Oğlu Muhammed (ö.750/1349) tarafından hakkında *en-Nefhatu'l-kudsiyyetu fi'l-ahbar's-Sahliyyeti* ismiyle bir manakıbname kale alınmıştır.
7. İbn Cezzî Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillah el-Kelbî (ö.741/1340)
 - Medh-i Nebeviyyeye dair bi Kasidesi bulunmaktadır.
8. Muhammed b. Yahya el-Bâhilî (ö.744/1343)
 - *Nazmu ferâidi'l-cevâhiri fi mucizâti Seyyidi'l-evâili ve'l-evâhiri*.
9. Fes Kadısı Muhammed b. Muhammed el-Mukrî (ö.758/1357)
 - *Lemhatu'l-âruz li-tekmileti elfiyeti İbni'l-Fâriz*.
10. Ebû Fâris Abdülaziz b. Ebi'l-Hasen el-Merînî (ö.774/1372)
 - İbn Ahmer *Nesiru'l-cemân*'da babasının şiirlerini tebcil etmektedir.
11. Muhammed b. Ahmed b. Cabir el-Hevârî (ö.780/1378)
 - *el-Hilyetu's-sirau fi medhu hayri'l-verâ*. Bu eser Ahmed b. Yusuf er-Raîni (ö.779/1377) tarafından *Atrâzu'l-hilyeti ve şifau'l-ğilleti* adıyla şerh edilmiştir.
12. İbn Câbir Muhammed b. Yahya el-Ğassânî el-Miknâsî (ö.827/1424)
 - Rûya tabirine dair bir manzumesi bulunmaktadır.
 - Ebû Nuaym el-İsfahanî'nin *Hilyetu'l-evliya*'sını manzum olarak kaleme almıştır.

13. Muhammed b. Ahmed b. Merzuk et-Tilmisânî (ö.842/1439)
 - *Ferrâcetu'l-kurûb ve meniyyetu'l-matlûb*
14. Muhammed İbn Merzûk el-Kefif (ö.901/1496)
 - *Kasidetun fi't-tevessül*. Bu esere Muhammed b. Tayyib el-Vânûgî eş-Şerif tarafından bir tahmis yazılmıştır.
15. Muhammed b. Abdirrahman et-Tâzî (ö. 920/1514)
 - *el-Munferice*. Muhammed b. Ali ve Muhammed b. Mübarek tarafından şerh edilmiştir.
 - *Kasâidu fi medhi'l-İmam Muhammed b. Yusuf es-Senûsî*
16. Ahmed Arûsî (ö. 949/1543)
 - *Rubaiyyât*
17. Rıdvan b. Abdillâh el-Cenevî (ö.991/1583)
 - *Kasidetu fi'l-medhi'n-nebevi*
 - *Nazmu'l-hulyeti li-Ebi Naim*
18. Ebû Ali el-Yûsî (ö.1102/1590)
 - *Kasidetun Dâliyetun mea şerha fi medhi's-şeyh Muhammed b. Nasır ed-Der'î*
 - *es-Seyfu's-sarim fi kita'i habli'z-zalim* isimli tevessül konusunda yazılmış manzum eser.
 - *Raiyetun fi ehli'd-Dellâ*. 100 beyittir.
 - *Divanu fi'l-emdahı'n-nebeviyye*.
19. Merakeş müftüsü Abdülvahid b. Ahmed b. Muhammed el-Alevî (ö.1003/1595)
 - el-Mansuru's-Sa'dî'nin meclisinde Resulullahın mevlidi üzerine söylediği 22 beyitlik bir kasidesi vardır.
20. Muhammed b. Muhammed et-Tetvânî (ö.1003/1597)
 - Tasavvufa dair şiirleri vardır. Sidi Arabi el-Fâsî ve Sidi Abdurrahman el-Fâsî *Mumtiu'l-esma li'l-Mehdi el-Fâsî* adıyla şiirlerini şerh etmişlerdir.
21. Ahmed b. Ebi'l-Kasım el-Herevî ez-Zemrânî (ö.1013/1604)
 - *Netâicu'l-efkâr. Hikem-i Ataiyye* üzerine recez bahrinde yazılmış 1000 beyitlik bir manzum eserdir.
 - *Vesiletu's-sadik yesilu bihi li-Kabeti't-tahkik*.
 - *Miftâhu's-saade*. On makamın beyanı üzerine yazılan bu eserin bin beyit halinde zeyli yapılmıştır.
 - *el-Ulemau'l-a'lâm ve erbabu't-tasavvuf ehlul makam*
 - *Nasihatu'd-dai'î'r-rağib fi zirveti'l-munif*
22. Ahmed Habib b. Muhammed b. Ali er-Rundî el-Fâsî (ö.1013/1605)
 - *Ercûzetân fi şukri'n-niami*
 - *Lamiyetun fi't-tasavvufi*
23. Abdullâh b. Abdirrezzak b. Abdilazim el-Osmânî el-Miknâsî (ö.1027/1618)
 - *Manzumetun fi's-şuhedai*. 48 beyit.

24. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim el-Fiştâlî (ö.1031/1621)
 - *el-Müvellidât*
 - *Kasru'l-bedi'*
25. Yahya b. Abdillâh et-Tennânî (ö.1035/1625)
 - *Kasidetun li-defl'l-mekarih*
26. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya et-Tilmisânî (ö.1041/1632)
 - *Kasidetu fi'l-medihî'n-nebevi*
 - *İdâetu'd-decine fi akaidi ehli's-sünneti*
 - *Zehretu'l-Kimameti fi'l-imameti*. 305 beyit.
27. Abdullâh b. Ebi'l-Hasen b. Yusuf b. Ali es-Sicilmâsî (ö.1045/1635)
 - Medh-i nebeviyeye dair bir divanı vardır.
28. Said b. Abdillâh et-Tilmisânî (ö.1088/1657)
 - *el-Kasidetu'l-Akikiyye*. 302 beyitlik medh-i nebeviyeye dair manzumedir. Fransızca tercümesi ile birlikte Cezâyir'de basılmıştır. Ebû Ras b. Ahmed b. Nasır er-Râşidî tarafından *el-Âdâbu'r-rekika fi şerhi'l-akika* adıyla şerh edilmiştir.
29. Muhammed Mufaddal b. Ahmed el-Mursî b. Muhammed eş-Şarkî (ö.1071/1660)
30. Muhammed b. Muhammed b. Nasır (ö.1085/1674)
 - *Manzumetun fi'l-ibâdât*. Kızları içi kaleme aldığı bir eserdir.
 - *Murşidu'l-ihvan li-marifeti ma huve vacib ala'l-a'yân*
 - *Seyfu'n-nasr ala kulli zi bağyyin ve mekrin*
31. Muhammed b. Muhammed el-İyâşî (ö.1090/1679)
 - *Raiyetun fi medhi's-şeyhi'l-Miklâtî*
32. Ebû Salim el-'İyâş Abdullâh b. Muhammed (ö.1090/1679)
 - *Tahmîsu'l-Bürde*
 - *Vesiletu'l-ğarik fi eimmeti't-tarik*. Bu eser şeyhlerine duyduğu tevessül anlayışı ortaya koyan 300 beyitlik bir manzumedir. Fes'teki Hızanetu'l-Ahmediyyetu's-Sevdiyye'de bir nüshası bulunmaktadır.
 - *Mecmuatu'l-emdâhi'n-nebeviyye*. Eserin bir nüshası Zaviyetu'l-Hamzaviyyede bulunmaktadır.
 - *İstiğasetun bi-ehli Bedrin*. Tunus'taki Mektebetu Hasan Hasanî Abdulvehhab'ta bulunmaktadır.
 - *Meâricu'l-vusûl ilâ usûli evveli'l-usûl*. Ahmed Zerruk'un tarikat usulüne dair 133 beyitlik bir eserdir. Muhammed b. Kasım Cesûs tarafından şerh edilmiştir.
33. Abdüsselam İbnu't-Tayyîb el-Kâdirî (ö.110/1689)
 - *Menâhilu'l-lehfân ilâ esânidi uli'l-irfân*. 617 beyitlik manzum bir eserdir. Şeyhleri Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh Mean ve Kasım Hassâsî'nin şeyhleri ile kendisinin tanıştığı Cezûliyye ve Şaziliyye tarikatlarının şeyhleri, Zerruk, Ebû Meyden, Cüneyd ve Hasan-ı Basrî'den bahsetmektedir.

- *Ercûze fi nesebi'l-Kâdiriyyîn ve şeceratihim.*
 - *Nîlu'l-âmâl fi ziyareti eşrefi niâl.* Fes şerifleri ve Şeyh Muhammed Ben-sevde'nin yanında bulunan Peygamberimizin ayakkabalarını ziyaret edişinden bahsettiği bir manzum eserdir.
 - *Tuhfetu'n-nebih bi-nesebi Ben-i Tahir ve Ben-i Şebih* (160 beyit olup Fes'teki el-Hızanetu'l-Fâsiyyede bulunmaktadır.)
34. Muhammed Mehdi b. Ahmed el-Fâsî (ö.1109/1698)
- *İsfâru'l-Bedr an ricâli ehl-i Bedr*
35. Ahmed b. Abdulhay el-Halebî eş-Şafî el-Fâsî (ö.1120/1708)
- *Dîvânu meyturi't-tarafeyn* Hızanetu Muhammed İbrahim el-Kettânî'de bizzat müellifin hattıyla yazılmış kalın bir cit halinde bulunmaktadır.
 - *Arâisu'l-efkâr fi medâihi'l-Muhtar*
 - *Ravdatu'l-ezhâr fi medh'ul-fudelai'l-ahyâr*
 - *el-Hulelu's-sündüsiyye fi medhiş-şemali'l-Muhammediyye*
36. Ali b. Ahmed b. Kasım b. Musa (ö.1125/1713)
- *Urcuzetun fi nesebi Mevlay Abdisselam b. Meşiş ve eşrafi'l-ilm*
 - *Lamiyetun fi menakibi ibn Meşiş li-Ahmed Zerruk*
37. Ahmed b. Abdülkadir b. Muhammed b. Mübarek et-Tistavetî (ö.1129/1716)
- *Tâiyetun fi menakibiMevlay Abdilkadir el-Geylânî*
 - *Nazmu Kitabi't-Teşevvüf ila ricali't-tasavvuf.* 173 beyit.
 - *Nazmu mumtiu'l-esma mea şerhuhi.* Aslı 152 beyit olup sonradan 400 beyit ilave edilmiştir.
38. Ahmed b. Muhammed b. Nasır (ö.1129/1717)
- *Menasiku'l-hac.* 100 beyit
39. Muhammed Salih b. MuhammedMutî eş-Şarkî (ö.1139/1726)
- *Kasidetu fi Sidi Ali b. İbrahim el-Berberî el-Amrî*
40. Muhammed b. Muhammed Merînî (ö.1143/1730'dan sonra)
- Sidi Ahmed Benasır ed-Derî'nin talebesidir. tasavvufi işaretlere, manevi irfana, kaside ve şiirlere yer erdiği müstakil bir divanı ardr.
41. Muhammed b. Abdurrahman el-Fâsî (ö.1144/1731)
- *Kasidetu Ârız bihâ Hemziyyetu'l-Bûsirî* (511 beyittir).
 - Muhammed b. Mekkî es-Sentîsî el-Miknâsî (ö.1333/1915) *Hidâyetu'l-minhâc fi şerhi kifâyeti'l-muhtâc* adıyla şerh etmiştir. Eser Meknes'teki Hizânetu'z-Zeydaniyyede iki ciltlik bir nüsha halinde bulunmaktadır.
42. Ahmed b. Abdülvehhab el-Veziru'l-Gassânî (ö.1146/1733)
- Mevlay İsmail'in İspanya elçisi Muhammed Vezir'in kardeşidir.
 - *Manzumetu fi'ş-şurefati'l-Kadiriyye*
 - *Maksurateu'l-menakıb.* 200 beyit.
 - *Tuhfetu't-talib bi-şerhi maksurati'l-menakıb.* Fes'teki Hızanetu'ş-Şeyh Arabi b. Ahmed el-Harbeşi'de müellifin kendi hattıyla yazılan nüshası bulunmaktadır.

43. Muhammed b. Nâsır el-Mekkî b. Musa ed-Der'î (ö.1158/1738)
 - *el-Berku'l-mâtur fî şerhü'n-nesîmi'l-âtur*. Bu eser Sidi Ahmed b. Nâsır'ın mehdi hakkında yazılmış bir kasidedir.
44. Rabat ve Sellâ müftüsü el-Hâşimî b. Muhammed (ö.1170/1756'dan sonra)
 - Ebû Muhammed Salih hakkında bir kasidesi bulunmaktadır.
45. Ahmedu's-Şeyh b. Abdilaziz b. Reşid es-Sicilmâsî (ö.1175/1761)
 - *Kasidetu fî'tevessülü ilallahi bi-esmaihi'l-husna*. 36 beyitten oluşan bu eseri Muhammed Habib *el-Kabsu'l-Esnâ fî beyani tarafîn min meânî nazmi esmailahi'l-husna* isimli eserinde şerh etmiştir.
 - *Kasidetun fî'n-nasaih*. ahreti arzulayanlar için hikmet ve öğütleri içeren 129 beyitlik bir eserdir. Tarihi bilinmemekle birlikte Fes'te basılmıştır.
46. Ahmed b. Kadı (ö.1180/1766)
 - Şeyh Muhammed b. Ebû Bekr ed-Dellâî'nin mürididir.
47. Ahmed b. Vennân b. Muhammed et-Tevâtî (ö.1187/1773)
 - Kadiriye şerifleri hakkında bir manzumesi bulunmaktadır. Benzeri çalışmalar Ahmed b. Abdulvehhab el-Vezir el-Gassânî ve Muhammed Tayyib b. Mes'ud el-Merînî tarafından da yapılmıştır.
48. et-Tihâmî b. Muhammed el-Fârûkî el-Asafî (ö.1195/1780)
 - *Nazmu mumtiu'l-esmâ*. 400 beyit daha ilave etmiş ve kendi şeyhlerinden de bahsetmiştir.
49. Muhammed b. Tayyib es-Sukayric el-Fâsî (ö.1194/1780)
 - *Kasidetun Dâliyetun fî medhi'l-veli Sidi Bu Ali*
50. Abdullah b. Azûzî'l-Abbâsî er-Rahmânî es-Sûsî es-Sûfî (ö.1204/1789)
 - *Kasidetun fî't-tasavvuf*.
51. et-Tihâmî b. Abdillâh el-Alevî (ö.1210/1795)
 - *Ercûzetu fî'n-nisbeti'l-aleviyyeti ve furûi'l-aleviyyin ve usûlihîm*. 400 beyit
52. Muhammed b. Ebi'l-Kasım b. Muhammed b. Abdilcelil et-Tâdilî (ö.1214/1799)
 - *Kasidetun tevessüliyyetun bi-ehli Bedrin*. 300 beyit.
53. Ahmed el-Acîbe (ö.1224/1809)
 - *Kasidetu fî ismillahi'l-müfred ve ma fîhi mine'l-esrar*
 - *Kasidetun fî'l-muhabbei*
54. Muhammed b. Ahmed el-Bûzîdî el-Gumârî (ö.1229/1813)
 - *Manzumetun fî sülûki tarîki's-sûfiyyeti*. Ahmed b. Acîbe tarafından *el-Âdâbu'l-merdiyyeti li-sâliki tarîki's-sûfiyyeti* adıyla şerh edilmiştir.
55. İbnu'l-Hâc Hamdûn b. Abdurrahman el-Fâsî (ö.1232/1817)
 - Busîrî'nin *Bürde*'sine benzer bir tarzda siyer-i Nebiye dair 4000 beyitlik bir manzumesi bulunmaktadır. Beş kitap halinde de şerhini yapmıştır.
 - *Hikem-i Atâiyye* üzerine manzum bir çalışma.
 - Aralarında Ahmed et-Ticânî'nin de bulunduğu bazı Fes ulemasını met-heden bir divan.

- Oğlu Muhammed b. Hamdûn b. el-Hâcc'ın ise *Nazmu'd-dürer ve'l-luâl min şurefâi Ukbe b. Savâl* isimli eseri ile medh-i Nebeviye dair bir Kasidesi bulunmaktadır.
- 56. Muhammed b. Abdisselam er-Rabâtî (ö.1233/1818)
 - *Ravdatu'l-uşşâk* isminde medh-i nebeviyeye dair kaside. Diğer kasidelerinde ise Bu Şuayb ve diğer meşayihü yad etmektedir.
- 57. Rabat Kadısı Muhammed b. Muhammed Kalun (ö.1234/1818)
 - Sella ve Rabat şairleri arasındaki çekişmeleri ortaya koyan şiirleri bulunmaktadır.
- 58. Ahmed b. Tahir Bengelûn (ö.1234/1818)
 - Mekke-i Mükerreme'nin medhi hakkında yazılmış mevzun ve melhun kasideleri vardır.
- 59. İbn Baba b. Ahmed Bîb b. Osman eş-Şenkîti (ö.1260/1844)
 - *Meniyyetu'l-mürîd* isimlerin sahibidir.
 - Ticâniye tarikatı hakkında uzun bir destan yazmıştır. Eserin tercümesi Sidi Arabi İbnu's-Sâih tarafından 1304/1886 yılında Kahire'de basılan *Bağiyyetu'l-mustefâd* içerisinde yayınlanmıştır.
- 60. Muhammed b. Muhammed el-Harrâk el-Hasenî (ö.1261/1845)
- 61. Muhammed b. Muhammed ez-Zemûri (ö.1254/1847)
 - *Kasidetun fi medhi şifâi'l-Kadı İyâz*. 46 beyit.
 - *Kasidetun fi mehdi sebati ricalin bi-Merakeş*. 31 beyit.
- 62. İbn İdris Muhammed b. Muhammed el-Umrâvi el-Fâsi (ö.1264/1847)
 - Kadı İyâz'ın *Şifa*'sını medheden kırk altı beyitlik bir *Kaside*'si vardır.
 - Sebati Ricali medheden otuz bir beyitlik bir diğer *Kaside*'si vardır.
- 63. Abdülkadir b. Muhammed b. Ahmed el-Alemî (ö.1266/1849)
 - *Kasâidun fi'l-melhûn*
 - *el-Kasidetu'l-İdrisiyye*
 - *Zâyilu'l-a'yân*
- 64. Ahmed b. Muhammed Emin b. Fadıl er-Rudânî el-Fâsi (ö.1271/1855)
 - *el-İlâm bi-vefeyâti'l-'alâm*. 1000 beyit
- 65. Merakeş ve Fes Kadısı Muhammed Tlib b. Haldun Belhac (ö.1274/1857)
 - *Kasidetun fi medhi'n-nebevi*
- 66. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Fâsi er-Rabâtî (ö.1284/1867)
 - *Hediyyetu'l-mürîd*
 - *el-Cevheratu fi mehdi men câe bi'l-hakkı ve şehrihi*
- 67. Muhammed b. Muhammed b. Allâl -İbn Sevde- (ö.1285/1868)
- 68. Ahmed b. Tayyib es-Süfyânî el-Fâsi (ö.1286/1869)
 - *Manzumetun fi't-tariki's-süfyye* (100 beyit)
- 69. Muhammed b. Ahmed el-Caferî (ö.1294/1877)

70. Muhammed Emin b. Abdillâh el-Huccâcî el-Caferî (ö.1295/1878)
 - *Kasidetun lâmiyetun fî'l-medihî'n-nebevi*
71. Muhammed b. Mu'tî b. Ahmed es-Serğînî (ö.1296/1878)
 - *Kasidetun fî't-tevessüli bi-meşâhîri hamrâi Merakeş*
72. Muhammed b. Ahmed es-Sanhâcî (ö.1309/1891)
73. et-Tihâmî b. Mehdi el-Mizvâr (ö.1310/1892)
 - Mevlid-i Nebevi üzerine kasideleri vardır.
74. Ali b. Muhammed es-Sûsî es-Simlâlî el-Fâsî (ö.1311/1893)
 - Bûsirî'nin *bürdesini* örnek alan bir kasidesi vardır.
75. Muhammed b. Ahmed (ö.1311/1893)
 - İbn Aysûn'un *er-Ravd'*ını *el-Lu'luu'l-meknûn* adıyla ihtisar etmiştir.
76. Muhammed b. Fâtımî b. Hüseyin es-Sakalî (ö.1311/1893)
 - *Tencîsu'l-kalâidi'n-nahriyyat fi tahmisi'l-akaidi'l-veteriyyat*. Fes'te 93 sayfa halinde basılmıştır. *Veterât* Muhammed b. Ebi Bekr b. Reşid el-Bağdâdî'nin (ö.662/1263) *el-Vetirâtu fi medhu efdali'l-kâinât* isimli eseridir. İbnu'l-Verrak adıyla tanınan Huccetuddin Muhammed b. Abdilaziz el-İskenderî'nin de bu esere dair bir tahmisi bulunmaktadır.
 - *Kasidetu fi mehdi Mevlana İdris*
 - *Tahmisu kasideti'l-bukra fî's-şevki ile'l-Medineti'l-Münevverâti ve ricâliha*
 - *Kasidetun fi medhu ceddihî Ahmed es-Sakalî defn Fes*.
77. Abdülhâdî b. Ömer b. Abdilhâdî (ö.1314/1896)
 - *Hediyyetu'l-muhtâc*. 300 beyitlik bu eserinde Mağrib sultanları ve velilerinden bahsetmektedir.
78. Muhammed b. Nasır (ö.1316/1898)
 - Ehl-i beyti metheden bir kasidesi bulunmaktadır.
79. Merakeş Kadısı Abdülvahid b. Muhammed (ö.1318/1900)
 - *Kasidetu fi medhi'n-nebevi*.
80. İdris b. Ali es-Sennânî (ö.1319/1901)
 - *er-Ravdu'l-fâih bi-ezhâri'n-nesib ve'l-medâih*
 - *Nuzhetu'l-'a'yân ve tabsıratu'l-ihvân fî't-tasavvuf ve ma ğafele anhu fu-karau'z-zaman*
 - *eş-Şihâbu'l-kâvi li-ehli't-temeşduk ve'd-deâvi*.
81. Ahmed b. Muhammed er-Reşîdî el-Miknâsî (ö.1319/1902)
 - *Kasidetu'n-Nebeviyye*
 - *Mersiyyetu fi şeyhihi Ebi Abdillâh b. Mevlay el-Vezzânî*
 - *Kasidetu fi medhu'l-kutb Ebi Yusuf Yakub el-Vamğârî*. 100 beyit.
82. Abdullah Kâmil b. Muhammed b. Abdillâh b. Tahir el-Alevî (ö.1321/1903)
83. et-Tihâmî b. Ali b. Abdillâh el-Batâverî (ö.1325/1907)
 - Resulullahı yad eden şiirleri bulunmaktadır.

84. Muhammed b. Abdilkerim el-Kettânî (ö.1327/1909)
- *Kasidetun tâiyyetun an a'mâli ricali't-tasavvufi*. Fes'te taş baskı olarak basılmıştır. Fes'te basılan başka kasideleri de bulunmaktadır.
85. Muhammed b. Muhammed b. Abdisselan Kanun (ö.1328/1910)
- *ed-Durru'l-manzum fi nusrati'l-kutbi'l-mektum*
 - *en-Nutku'l-mefhum fi halli müşkilati'd-durri'l-manzum*
86. Maalayneyn Muhammed Mustafa b. Muhammed Fadıl (ö.1328/1910)
- *el-Kıbrîtu'l-ahmer*. Fes'te basılan tasavvufa dair bir manzumedir.
 - *Davu'd-duhûr*. Fes'te basılmış ve 636 beyittir.
 - İki Takıyyuddin b. Şeyh tarafından nazmedilen Maalayneyn hakkında birçok kaside yazılmıştır:
 - *el-Ebharu'l-mâniyyetu fi badi emdahi'l-Maayniyyeti*. 520 kasidenin toplandığı iki ciltlik bir eserdir.
 - *Mesiraru kulli sarin li-sirati'l-varisi'l-Muhtar*
 - *Kasidetun fi medhihi li'n-nîmeti Muhammed el-Ğavs b. Şeyh Maalayneyn*
 - *Kasidetun fi medhihi li-Muhammed b. Abdillâh Tekrur*
 - *Silsiletu nesebi Maalayneyn li-Ahmed b. Abdillâh el-İlmî el-Yemlehî*. 55 beyit.
87. Süleyman b. Muhammed el-Murteza el-İmrânî el-Merâkeşî (ö.1329/1911)
- Tasavvufa dair mevzun ve melhun kasideleri bulunmaktadır.
88. İbn Dâni Muhammed İbn Ahmed el-Merâkeşî en-Nedrûmî (ö.1331/1912)
- *Dîvânuu fi'l-emdâhi'n-nebeviyyeti ve emdâhi's-sâlihîn ke-İbni'l-Arif ve Lâleti Azizeti's-Süksâviyye*.
89. Abdülkadir Lebrîs (ö.1332/1913)
90. Muhammed b. Yahya Belameynu (ö.1333/1914)
91. et-Tihâmî b. Abdillâh et-Tihâmî el-Vezzânî (ö.1339/1920)
- *Kasaidu fi'l-melhun*
92. Muhammed b. Abdillâh b. İdris el-Bidrâvî (ö.1347/1928)
- Busuri'nin tTaiyesi'ne benzer tarzda tasavvufi şiirleri vardır.
93. Abdülkadir Ganîmî es-Selâvî (ö.1353/1934)
- Medh-i nebeviyeye dair yazma bir divanı vardır.
94. Muhammed b. Yahya es-Sakalî (ö.1354/1935)
- *Neylu'l-emânî bi-teştîri kasideti Ummi Hânî*
95. Ahmed b. Ayaşî Sukayric (ö.1363/1943)
- *en-Nefehatu'r-rabbaniyyetu fi'l-emdâhi't-Ticaniyyeti*. 1333/1915 yılında Fes'te basılmıştır.
 - *Davu'z-zulam fi medhi hayri'l-enam*. Fes'te iki ayrı baskısı yapılmıştır.
 - *el-Verdetu fi tahmisi'l-bürdeti*. Fes'te iki ayrı baskısı yapılmıştır.
 - *es-Sihru'l-halâl fi medhi seyyidi'r-ricâl*. Fes'te basılmıştır.
96. Muhammed Salim b. Abdilfettah es-Sahrâvî (ö.1364/1944)
- *Kasidetun mimiyyetun*. 120 beyitlik bir manzume olup 1348/1929 yılında Sella'da *Mecmau'l-irfan fi medhi ben-i Adnan* adıyla basılmıştır.

97. Abdurrahman İbn Zeydân (ö.1365/1945)
- *Fevâsılu'l-cemân li-Muhammed el-Mufaddıl Ğarîf*
 - *Bağyyetu'l-mustehâm fi medhu hayri'l-enâm*. 1326/1908 yılında Fes'te basılan bu eserinde İmam Bûsîrî'nin *Bürde*'sini örnek almaktadır. Fes Kadısı Muhammed b. Ahmed el-Alevî bu eseri iki cilt hâlinde şerh etmiştir. Eserin bir nüshası Meknes'teki Hizânetu'z-Zeydaniyyede bulunmaktadır.
98. Ahmed b. Ali Okâşid et-Tenânî el-Kâşitî (ö.1376/1956)
- *Divanu fi medhu'r-resul aleyhi's-selam ve's-Şeyh Sidi Ahmed Ticânî*
 - *Kasidetu fi cihadi Hâha zudde'l-istimari'l-Fransi*
99. Muhammed b. Arabi el-Mistârî (ö.1377/1957)
- *Ercuzetun havle evliyai Mistâreti ve'l-menâtuku'l-mücviratü mislu Vezzân*
100. Ahmed b. Muhammed ez-Zeydî er-Rabâtî (ö.1380/1961)
- *Kasidetu fi'l-medihî'n-nebevi*
101. Abdurrahman Emzil el-Haddad (ö.1410/1990)
- Sidi Ahmed et-Ticânî'nin mehdi ve tevessül üzerine kasideleri bulunmaktadır.
102. İbrahim b. Yakub el-Kanemî el-Esved
103. İbnu'l-Bennâ Ahmed b. Muhammed b. Yusuf et-Tecîbî
- İlk 473 beyti manzum olan *el-Mebâhusu'l-asliyye an cümleti't-tarikati's-sufiyye* isimli eserin sahibidir.
104. İbn Huccâc Muhammed b. Ahmed b. İsa el-Lahmî
- *Nazmu'd-düreri's-seniyye fi mucizâti seyyidi'l-beriyye*.
105. İbnu'l-Hatîb es-Selmânî
- Şiirinde Asafî'de medfun Ebû Muhammed Salih'in torunu Ahmed b. Yusuf'u methetmektedir.
106. İbn Zâkûr Ebû'l-Fadl Abdülkerim b. Abdüsselam
- *es-Sirâcu'l-vehhâc bi-medhi sâhibi't-tâc ve'l-mi'râc*
 - Üç ciltlik *Divan*.
 - *Levâihu'l-envâr fi medhu's-salâti ale'n-Nebiyi'l-Muhtâr*.
 - *Kasâidu fi mehdi Mevlây Abdisselâm b. Meşîş ve'l-Mu'tî b. Salih eş-Şarkî ve evliyai Titvân*.
107. Muhammed b. Kasım b. Ömer b. Abdillâh el-Merâkeşî
- *Nefâdatu'l-cevâb li-İbni'l-Hatîb*
108. Ahmed İbn Futûh et-Tâzî
- *Maksûratun fi şeyhiEbi'l-Ca'd Muhammed li-Şerkâvî ve Ebî Ubeyd ve İbni'l-Mu'tî nekkale anha sahibu'l-Fethi'z-zehebî*
 - *Maksûratun uhrâ fi nesebi Ebi'l-Kasım b. Muhammed ez-Ze'rî*.
109. İbn Hâşim el-Kebir el-Kettânî
- *Zehrâtu'l-âs fi buyûtâti Fes*. Üç kitap halinde 600 beyitlik bir eserdir.

110. İbn Vedîati'l-Muhtâr
- Şeyh Sidi Ahmed et-Ticânî'nin mehdi hakkında iki ayrı kasidesi vardır. Her ikisi de 23 beyitten oluşmaktadır.
111. Ebû'l-Feth Muhammed İbn Vefâ b. Muhammed eş-Şâzîlî el-İskenderî
- *el-Gavsîyye* (510 beyit)
 - *Kasidetun Daliyyetun fi't-tasavvufi* (647 beyit)
112. Ebû Bekr b. Cezzî
- Ebû Annân el-Merîni'nin kurduğu zaviyeler üzerine yazdığı şiirler ile meşhurdur.
113. Ebû'l-Bekâ Abdolvâris el-Yelsûtî
- Kabilesi arasında yayılan bid'atlara karşı yazdığı *Kasidetun Zeclîyyetun*
 - Taife-i Yusufiyye gibi bid'at ehli sufler hakkında yazılan *el-Mesleku'l-karibu'l-musil ila hadrati'l-habib*.
114. Ebû Ali b. Ebî Saîd Osman el-Merîni
- Sicilmase'nin işgal edilmesi üzerine kardeşi Ebû'l-Hasan'a durumdan manzum olarak bahsetmiştir.
115. Ebû Annân el-Merîni
- Çok sayıda zaviye kurmuş *Cezve* sahibi kendisi için şiir yazmıştır. Yazdığı şiirden etkilenen bir şahıs Fes'teki konutunu tamir etmiştir.
116. Ebû Fâris Abdülaziz b. Ebi'l-Abbâs b. Ebî Sâlim el-Merîni
- 796/1393 yılında babasının yerine iktidara gelmiştir. İbn Haldun'un döneminde saltanat sürmüştür. Yağan yağmurlara şükran üzere şiirler yazmıştır.
117. Ebû Fâris Abdülaziz b. Muhammed el-Fiştâlî
- Mevlid-i Nebevi amacıyla düzenlenen merasimde Mansur Sadi'nin huzurunda şiir söylemiştir. Kasidesi 111 beyittir.
118. Ebû'l-Kasım b. Ali eş-Şâtübî
- Mevlid-i Nebevi amacıyla düzenlenen merasimde Mansur Sadi'nin huzurunda şiir söylemiş bir Kadıdır. Kasidesi 37 beyitlidir.
119. Ahmed b. Salih ed-Devî
- *Ukudu'n-necvâ fi't-tahziri min ehli'l-bidai ve'd-da'vâ*. 107 beyitlik manzum bir eserdir.
120. Ahmed Mansur es-Sa'dî
- Ehl-i beyt şairlerinden bahsettiği bir *Divanı* vardır. Binden fazla şairin terceme-i hali ve şiirinden bahsetmektedir.
121. İdris b. Vezir Muhammed b. İdris
- Sidi Ali b. Vefa'nın beyitlerini tahmis etmiştir.
122. Ummu'n-Nisa Bintu Abdilmumin
- Fesli bir tacirin kızıdır. Mağribli şair kadınlardandır. Muhyiddin İbnü'l-Arabi döneminde yaşamıştır.
123. Muhammed b. Muhammed el- Harrâk

124. Hasan b. Mesud el-Yûsî
125. Süleyman b. Hâc el-Melûkî
- *Muhtasarü mukniü'l-muhtac* ismiyle kabilesinin içerisinde bulunduğu bidatlardan rahatsızlığını beyan eden kasidesi vardır.
126. Sağır b. Muhammed el-Ahdarî
- *Urcûzetü'l-Kudsiyye* isminde sahih tasavvufa dair ve bid'atlardan sakındırmaya yönelik kasideleri vardır. Kendisi Ahmed Zerruk'un öğrencisidir.
127. Talib b. Arabi el-Lubâr
- Sidi Ahmed et-Ticânî'yi medh u sena eden bir kasidesi vardır. Diğer kasideleri ile birlikte bu kasidenin tamamı da Sukayric'in *Keşfu'l-hicab*'ında bulunabilir.
128. Mağrib Sultanı Abdülaziz b. Mevla'l-Hasani'l-Evvel
- *Nefâihu'l-ezhâr fi etâyibi'l-eşâr*. Resulullah yadedilmektedir. 1331/1913 yılında Medine-i Münevvere'de Matbaatu'l-İlmiyyede basılmıştır.
 - *Kasidetun fi medi's-şeyh Sidi Ahmed et-Ticânî*.
129. Abdurrahman b. Haldun Şihabuddin el-Merâkeşî
- Ebü'l-Abbas es-Sebtî'nin *Zeyracetu's-şehrur fi izhari'l-umur*'unu nazmetmiştir.
130. Abdurrahman b. Mesud
- Sûs'un uzak kesimlerinde yaşayan Antaka kabilesindedir. Sidi Abdurrahman Meczub gibi Sûs lehçesi ile şiirler yazmıştır.
131. Abdurrahman b. Zeydan
- Tasavvufa dair ve maneviyat önderlerini tebcile dair çok sayıda kasideleri bulunmaktadır. *el-İthaf* benzeri eserlerinde bunları derlemiştir.
132. Abdülaziz el-Mağrâvî
- Şeceretu'l-kelam lakabıyla tanınmaktadır. Mirac üzerine kasidesi bulunmaktadır.
133. Abdülkadir b. Ebî Ceyyide el-Fâsî
- Tasavvuf erbabının ilmüne dair çok sayıda manzumeleri vardır.
 - *Ayniyyetu'l-Cilî* üzerine tamamlanmamış tahmisi bulunmaktadır.
134. Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir
- *el-Füyûzâtu'l-vehbiyyetu fi mevlidi hayri'l-beriyyeti*
135. Abdullah b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Fâsî
- *Enîsetu'l-mesâkin bi-zikri evlâdi's-şeyh Ebi'l-Mehâsin*.
136. Abdülvâhid b. Âşir
- Mücahid Muhammed b. Ahmed el-'ÿyâşî'nin medhedildiği bir kasidesi vardır. Ahmed Dağûğî'yi yad eden bir başka kasidesi bulunmaktadır.
137. Abdülvaris b. Muhammed b. Ahmed b. Abdilvaris el-Beslûtî
- *Kasidetun fi't-tasavvuf*
 - *Kasidetun fi'z-zikri mine'l-melhun*
138. Abdülvahid b. Arabî el-Fâsî el-Fihri

- *Kasidetun mimiyetun fi medhi'z-zaviyeti'd-dellaiyye*

139. Ali b. Mansur eş-Şiyâzımî

- el-Mansuru's-Sa'dî'nin meclisinde okuduğu mevlid-i nebiye dair 27 beyitlik bir kasidesi vardır.

140. Ali er-Rahûnî (ö.6/13. yy. ortaları)

- *Nazmu'd-dürer bi-âyi Ahmed ecelle'l-beşer. Ebû Hafs Ömer el-Murteza el-Muvahhidi'yi de takdim ettiği bir beyit vardır.*

141. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkerim el-Bâzeğî

- *Hadâiku'l-ezhâri'n-nediyyeti fi't-tarifi bi-ehli'z-zaviyeti'd-Dellaiyyeti'l-Bekriyyeti. 273 beyit.*

142. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdirrahman el-Merâkeşî

- Peygamber Efendimizin ve Salih zatların hayırla anıldığı büyük bir divanı vardır.

143. Muhammed b. Ahmed el-Miklâtî

- Mücahid Muhammed b. Ahmed el-Iyâşî 1049/1639 yılında Portekizlilere karşı zafer kazanınca, katip Muhammed b. Ahmed el-Miklâtî bu gazveyi metheden, Mücahidle ordusunun üstünlüğünü beyan eden bir şiir yazmıştır.

144. Muhammed b. Tuka'l-İdrîsî ez-Zarhûnî

- Mevlay İdris b. Abdillâh Kamil hakkında iki meşhur kasidesi vardır. Muhammed Şarkî eş-Şerkâvî'nin kasidesi ile birlikte Rabat'ta basılmıştır.

145. Muhammed b. Abdillâh el-Merâkeşî

- *Bürde'ye yazdığı tahmisi bulunmaktadır. Tahmisu'd-durreti's-seniyyeti fi mehdi hayri'l-beriyyeti* ismiyle Ebû Abdillâh Muhammed el-Merâkeşî'ye nisbet edilmiştir.

146. Muhammed b. Abdilvahid b. Hasan en-Nazîfî

- *Kasidetun fi't-tahriz ala salati'l-fatih. Fes'te taşbaskısı yapılmıştır.*

- *el-Utletu'l-kenziyye*

- *Bülğatu't-tihanî fi tamisi kaside em hani*

147. Muhammed Gazi b. Arabî (ö.11/17. yy.)

- *el-Hemziyyetu fi medhu hayri'l-beriyyeti.*

4. Vefat Yerlerine Göre Mağrib Sûfilerinin Dağılım Çizelgesi

4.1. Ağmât u Rîke

Sûfiler	Tasavvufî Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Abdülcelîl b. Veyhlân, Ebû Muhammed	Zâhid, Soruşturmaya tabi tutulan sufi	Fıkıh Âlimi, Müderris	Ağmât u Rîke	541/1146
el-Bâğânî, Ebû Muhammed Abdülaziz İbn Muhammed	Salihlerden	-	Ağmât u Rîke	Muvahhidler Dönemi
Ebû İbrahim İshak İbn Viyzzân	Tasmâtat Ribatı şeyhi	Seyyah sufilerden	Ağmât	Muvahhidler Dönemi
Ebû Zeyd el-İmam	Miras hukukunun imamı	Fakih	Ağmât u Rîke	Muvahhidler Dönemi
el-Endelûsî, Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh	İbn Hirzihim müridi	Kelâmcı	Ağmât u Rîke	604/1207
el-Endelûsî, İbn Yâbü Hasan b. Abdillâh	İbn Hirzihim müridi	Hadis	Ağmât u Rîke	604/1207
el-Eylânî, Ebû Muhammed Abdülqafûr İbn Yusuf	Zâhid	Fıkıh	Ağmât u Rîke	586/1190
el-Hevârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail	İmam Gazâlî takipçisi		Ağmât u Rîke	581/1185
el-Hevârî, Ebû'l-Hasan Ali İbn Abdirrahman	Hüzün ehli	İş Adamı	Ağmât u Rîke	Muvahhidler Dönemi
el-Hezmîrî, Ebû Zeyd Abdurrahman	Ağmâtiyye-i Hezmîriyye	Gazali takipçisi, Melami	Ağmât u Rîke	Muvahhidler Dönemi
el-Hezmîrî, Muhammed b. Abdülkerim	Ağmâtiyye-i Hezmîriyye Tarikatının kurucusu	Kelâm, Usul, Hadis, Fıkıh	Ağmât u Rîke	678/1279
el-Kayrevânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'dûn	Müellif sufi	Fıkıh, Kelâm	Ağmât u Rîke	485/1092
el-Melîcî, Ebû Muhammed Abdullâh	Gazâlî takipçisi		Ağmât u Rîke	540/1145
es-Sanhâcî, Ebû Yahya Ebû Bekr b. Mahyû	Zâhid	Seyyah	Ağmât u Rîke	605/1209
es-Sanhâcî, Ebû Zekeriya Yahya İbn Yisûlân	Riyazet ehli	Müderris	Ağmât	Muvahhidler Dönemi
Sâyurî, Fakih Lokman	İmam	Fıkıh, Kelâm, Hadis	Ağmât u Rîke	Murabıtlar Dönemi
es-Sifâkasî, Ebû't-Tayyib	Zâhid	Fıkıh	Ağmât u Rîke	Muvahhidler Dönemi
es-Sifâkasî, Muhammed	Zâhid	Fıkıh	Ağmât u Rîke	Muvahhidler Dönemi
es-Sifâkasî, Muhriz	Zâhid	Fıkıh	Ağmât u Rîke	Muvahhidler Dönemi
et-Tûnusî, Abdülaziz	Müderris sufi	Fıkıh, Hadis	Ağmât u Rîke	486/1093

4.2. Akka

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Akkavî, Am'hammad u'M'barak	Akka Ribat ve Zaviyesi	Fıkıh, Cihat Önderi	Akka	924/1518

4.3. Asafi

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Mağîrî, Ebû Muhammed Sâlih	Salihîyenin pîri	Hac organizesi	Asafi	631/1234
el-Yîrsicî, Ebû Said Osman	Münzevi		Sirnu (Asafi)	590/1194

4.4. Azmûr

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Azmûrî, Ebû Şuayb Eyyub es-Sâriye	Nuriyye/Şuaybiyye ekolünün kurucusu	Müderres, Siyasi takibata maruz kalan sufi	Azmûr	561/1166
ed-Dükkâlî, Muhammed Hara-be	Darkaviyye tarikatı	Çiftçi	Azmûr	1309/1892
el-Müsattâsî, Ebû Ali Mansûr İbn İbrahim	Zâhid		Azmûr	540/1145
el-Müşnizâî, Ebû Vuzâğâr Teyfâvut İbn Ali	İtâb isyanını başlatan sufi	Şehit sufi	Azmûr	603/1206
es-Sanhâcî, Ebû Ali Mansur İbn Safiye	Seyyah	Müderres	Vurtusuf (Azmûr)	Muvahhidler Dönemi
es-Sanhâcî, Ebû Hafs Ömer İbn Kurrâm	Mücadele ehli		Teysarsam (Azmûr)	615/1218
es-Sanhâcî, Ebû Hafs Ömer İbn Meâd	Uzlet ehli sûfilerden	Avcı	İfğul (Azmûr)	561/1166
es-Sanhâcî, Ebû İsa Vezcic İbn Velvûn	Zâhid	Fıkıh	Eygyûr (Azmûr)	540/1145
es-Sanhâcî, Ebû İshak İbrahim İbn Abdîssamed	Nuriyye/Şuaybiyye ekolü	Sefahat alemin-den velayet sırrına	Füdüle (Azmûr)	590/1194

4.5. Bulat

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Hâc Arabî	Vezzâniyye tarikatı	Siyasilerle yakın ilişki içerisinde olan sufi	Bulat	1266/1850

4.6. Cezîratü'l-Hadra

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Absî, İbrahim b. Tarif	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi			Cezîretü'l-Hadra

4.7. Dellâ

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Ahmed b. Abdullah	Dellâiyye şeyhi	Sürgün edilen isim	Dellâ	Sa'dîler Dönemi
ed-Dellâî, Muhammed b. Ebî Bekr es-Sanhâcî	Müderriis	Tefsir, Hadis	Dellâ	1040/1631
Muhammed b. Ebî Bekr	Dellâiyye tarikatı şeyhi	Sa'dî sultanların şeyhi	Dellâ	1046/1637
ez-Zemmûrî, Ebû Bekr b. Muhammed b. Said b. Ahmed	Dellâiyye tarikatı	Fıkıh, Müderriis	Dellâ	1021/1612

4.8. Der'a

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Ahzi'l-Heştûkî, Ahmed b. Muhammed	Nâsriyye tarikatı	Müellif	Tamekrût (Der'a)	1127/1715
el-Cürâvî, Ebû Muhammed Salih b. Vumlîl	Şehit sûfi		Der'a Vadisi	540/1145
ed-Der'î, Ahmed b. Muhammed Edfâl	Müderriis	Seyyah	Der'a	1023/1614
ed-Der'î, Ahmed b. Muhammed	Ebdâlden Nâsriyye tarikatı	Astronomi, Kıraat, Hadis, Tefsir, Arap Dili Usuliddin	Der'a	1129/1717
ed-Der'î, Ebû'l-Hasan Ali İbn Ömer	Mücadele ehli	Fıkıh	Der'a	608/1212
ed-Der'î, Hasan b. Ali b. İbrahim	Nâsriyye tarikatı	Salih, Zâhid, verâ sahibi	Der'a	979/1572
ed-Der'î, Hüseyin b. Muhammed el-Eğlânî	Müderriis	Fıkıh, kelâm, nahiv, hadis	Der'a	1091/1680
ed-Der'î, Muhammed b. Abdisselam İbn Nasır	Nâsriyye tarikatı, Seyyah, İstanbu'fa gelen isim	Fıkıh, Hadis, Edebiyat	Der'a	1239/1824
ed-Der'î, Musa b. Muhammed İbn Nâsır	Nâsriyye tarikatı	Teşkilatçı kimliğe sahip	Tamekrût (Der'a)	1142/1729
İbn Nâsır, Muhammed b. Muhammed	Nâsriyye tarikatı	Hisab, Hendese, Hüsn-i hat	Tamekrût (Der'a)	1126/1714
Muhammed b. Nasır	Nâsriyye tarikatı	Kıraat, Müderriis	Der'a	1085/1674

Muhammed Hanefi b. Muhammed	Nâsiriyye tarikatı	Siyasilerle yakın temas kuran isim	Der'a	1325/1907
en-Nâsîrî, Abdullah b. Ali Sadîk	Nâsiriyye tarikatı	Hapsedin sûfi	Der'a	1281/1864
en-Nâsîrî Muhammed b. Ebî Bekr	Nâsiriyye tarikatı	Seyyah	Tamekrût (Der'a)	1304/1886
Sidi Said	Nâsiriyye tarikatı	Fıkıh, Hadis, Kıraat, Edebiyat, Seyyah	Der'a	1114/1702
es-Simlâlî, Muhammed b. Ali	Nâsiriyye tarikatı	Nahiv ve hadis, Müderris	Tamekrût (Der'a)	1310/1893
Yusuf b. Muhammed el-Kebir	Nâsiriyye tarikatı	Siyasilerle yakın ilişki kuran sufi	Der'a	1197/1783

4.9. Dimnât

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
ed-Dimnâti, Muhammed b. Ali el-Adlûnî	Darkaviyye tarikatı	Fıkıh, Müderris	Dimnât	1306/1888

4.10. Dükkâle

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Bircî, Tünfit	Efrâd		Dükkâle	540/1145
ed-Değûğî, Ebû Hafs Ömer İbn Meyksût	Zâhid		Taffernût (Dükkâle)	546/1151
ed-Değûğî, Ebû Muhammed Abdülhalik İbn Yasin	Efrâddan	Fıkıh	Dükkâle	571/1175
ed-Değûğî, Ebû Muhammed Tilci İbn Musa	Rabat Şakir şeyhiltâb isyanına katılanlardan	Vaiz	Benî Değûğ (Dükkâle)	605/1208
ed-Dükkâlî, Ebül-Abbâs Ahmed b. Abdisselâm	Ebû Ya'za'nın müridi	Fıkıh	Dükkâle	Muvahhidler Dönemi
ed-Dükkâlî, Ebû Velcût Veğânîm İbn Vâbût	Uzlet ehli sufilardan		Dükkâle	Muvahhidler Dönemi
ed-Dükkâlî, Ebû Vezcîc Yifrâks İbn Yesûlâl	Ahrâr		Dükkâle	540/1145
ed-Dükkâlî, Ebû Yennûr Abdul-lah İbn Vekrîs			Dükkâle	Murabitlar Dönemi
Ebû Mehdi İbnü's-Selâme İbn Cildâsin	Efrâddan	Sürgün edilen sufi	Benî Değûğ (Dükkâle)	560/1164
Ebû Mehdi Veynû's-Selâme İbn Celdâsin	Efrâd	-	Benî Değûğ (Dükkâle)	560/1165
el-Emgâr, Ebû Abdilhâlik Abdülâzîm b. Ebî Abdillâh	Emgâriyye tarikatı	Siyasilerle yakın temas içerisinde bulunması	Dükkâle	614/1217
el-Emgâr, Ebû Cafer İshak b. İsmail	Emgâriyye Tarikatı	Fıkıh, Kelam	Dükkâle	475/1083

Emgâr, Ebû İbrahim İsmail b. Saîd el-	Tîtu'n-Fitr Ribât'ının kurucusu	Salihlerden	Dükkâle	Muvahhidler Dönemi
el-Esved, Ebû Ali Vissinen İbn Abdillâh el-Berdeî	Salihlerden		Dükkâle	580/1184
el-Esved, Ebû Vekîl Meymûn İbn Tikrit el-Verîkî	Zamanın İmam-ı Malikî	Fıkıh	Seke (Dükkâle)	Muvahhidler Dönemi
el-Eylânî, Ebû Hadev Kasım	Tamesmât Ribatı şeyhi	Müderriş	Yifiskâven (Dükkâle)	540/1145
el-Hazrecî, Ebû Muhammed Zemmûr İbn Yîlâ	Tânûten Tahîr Ribatı Şeyhi		Bilâd-ı Ahmer	555/1160

4.11. Dükkâle

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
İbn Abdillâh, Ebû Yahya Ebû Bekr	Ebû Mehdi ed-Değûğî'nin müridi	-	Dükkâle	Muvahhidler Dönemi
el-Meğîti, Ebû Muhammed Abdülhakkk b. Ebî Tahîr	Meczip		Dükkâle	
el-Muhâsibî, Ebû Yakub Tesûlî İbn Vâbüskat	Efraddan	Özürü (Âmâ)	Muhâsibîn / Dükkâle	Muvahhidler Dönemi
el-Yîrsicî, Ebû Ali Yiğmûr İbn Hâlid	Münzevi	Fıkıh	Tasûfîtat / Dükkâle	570/1174
ez-Zeyyâbî, Muhammed Kutup	Darkaviyye tarikatı		Dükkâle	1274/1858

4.12. Enmây

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Rahhâlû'l-Kuş	Ebdâlden, Cezûliyye	Seyyah	Enmây	1015/1606

4.13. Ensâ

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Mâdîdî, Ebû Hafîs Ömer İbn Harun	Münzevi, Bekar		Ensa	590/1194

4.14. Eylân

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
ed-Darîr, Ebû Abdillâh Mâlik b. Mervân el-Lecûsî		Müderriş	Tifkunt (Eylân)	581/1185
Ebû Muhammed Salih b. Ömer		Siyasilerden	Adûz (Eylân)	Muvahhidler Dönemi
el-Eylânî, Ebû Zeyd Abdülhalim İbn Tûnart	Haşyetullah	-	Tamsurt (Eylân)	Muvahhidler Dönemi
es-Sâyuvî, Ebû Ali Mansur İbn Abdîrrahman	Salihlerden	Fıkıh	Tâhüvvert (Eylân)	597/1201

4.15. Fes

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Abdullah İbn Tahmast	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Ebdâlden, Kabz ehli, Melâmî	Fes	608/1212
Abdülaziz b. Zeydan	İbnü'l-Arabî'nin müridi	Nahiv, Şair	Fes	624/1227
Abdüsselâm İbn Meşîş	Eş-Şâzilî'nin pîri	Şehit sufi	Fes	625/1227
el-Amrî, Muhammed	Cezûliyye Tarikatı	ed-Debbâğ'ın hocası	Fes	918/1512
el-Beyyânî, Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdilmelik	Ebu Ya'za'nın Müridi	Özürlü (Âmâ)	Fes	Muvahhidler Dönemi
el-Cemâl, Ali b. Abdirrahman	Darkaviyye Tarikatı	Siyasilerle mücadele içerisinde olan isim	Fes	1194/1780
el-Curâvî, Ebû Muhammed Yusker b. Musa	Riyazet ehli Siyasilerin destek verdiği sufi	Fıkıh, Hatip, Nuriye/ Şuaybiyye ekolü	Fes	598/1201
ed-Darkavî, Ebû Hâmid Mevlâ el-Arabî	Darkaviyye tarikatının kurucusu	Hapsedilen sufi	Fes	1239/1823
ed-Dekkâk, Ebû Abdillâh	Melâmî, Seyyah, Müderris	Fıkıh, Hadis Siyasi takibata maruz kalan sufi	Fes	Murabıtlar Dönemi
Derrâs b. İsmail	Salihlerden Evtâddan	Fıkıh	Fes	357/968
ed-Düveyrî, Muhammed b. Abdilvahid	Havetiyye (Sakaliyye) tarikatı	Fıkıh, Müderris, Kadi, İsyana katılan, hapsedilen sufi	Fes	1302/1885
Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sâlim	Tefekkür ehli sufilerden	-	Fes	Muvahhidler Dönemi
Ebü'l-Fazl İbnü'n-Nahvî	Gazâlî takipçisi, sürgün edilen sufi	Müderris, Fıkıh, Hadis, Kelâm	Fes	513/1119
Ebü Cebel Ya'î	Ebdâlden	Seyyah, Kasap	Fes	503/1109
Ebü'l-Hasan Ali İbn Hırzihim	Melâmî, Muhasibi ve Gazâlî takipçisi	Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kelâm Hapsedilen sufi	Fes	559/1164
Ebü'l-Hasan Ali İbn Muhammed	İbn Kettânî ashâbından	Kelâmcı	Fes	604/1208
Ebü Hazer Yahlifu'l-Evrabî	-	Fıkıh	Fes	572/1176
Ebü Muhammed Salih b. Muhammed b. Abdillâh b. Hırzihim	Gazâlî takipçisi	Fıkıh, Kelâm İmam	Fes	505/1112
el-Endelûsî, Ahmed Şakrûn el-Fehhâr	Fâsiyye Tarikatı		Fes	1028/1619
el-Esam, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ömer	Melâmî	Hapsedilen ve suikasta maruz kalan sufi	Fes	542/1147

el-Esam, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ömer	Şehit Süfi		Fes	542/1147
el-Evsâ, İbrahim b. Yusuf b. Muhammed b. Dehâk		Hadis, Fıkıh, Kelâm	Fes	611/1214
el-Fâsî, Abdülkadir b. Ali	Fâsiyye Tarikatı	Fıkıh, Hadis, Müderris,	Fes	1091/1680
el-Fâsî, Ahmed İbn Ebîl-Mehâsin el-Hâfız	Fâsiyye Tarikatı	Müellif	Fes	1021/1612
el-Fâsî, Allâl b. Abdillâh b. Meczûb el-Fihri	Fâsiyye tarikatı		Fes	1314/1896
el-Fâsî, Ebû İmrân Musa b. İsa İbn Ebîl-Hâc	Salihlerden, Müderris	Tefsir, Kelâm, Hadis, Fıkıh	Fes	430/1039
el-Fâsî, Ebû'l-Mehâsin	Fâsiyye tarikatı, Portekizlilere karşı savaşan sufi	Kıraat, Nahiv, Fıkıh, Müderris	Fes	1013/1604
el-Fâsî, Muhammed el-Arabî	Fâsiyye tarikatı	Müellif	Fes	1052/1642-3
el-Fâsî, Muhammed Mehdî	Fâsiyye tarikatı	Tabakat müellifi, Tüccar	Fes	1109/1698
el-Fezâzî, Ebû Yezid el-Fezâzî		Şair	Fes	627/1230
el-Haccâcî, Muhammed Emin b. Abdillâh	Muhtâriyye tarikatı	Tabakat müellifi, Seyyah, Siyasilerle yakın temas kuran sufi	Fes	1295/1878
el-Halebî, Ahmed b. Abdilhay	Nâsiriyye tarikatı	Müellif	Fes	1120/1709
el-Hassar, Muhammed	İbnü'l-Arabî'nin yol arkadaşı	Seyyah	Fes	632/1235
el-Heskûrî, Ebû Abdilhalik Abdüssamed İbn İshak	Ribât-ı Bîr Şeyhi		Fes	591/1195
el-Heskûrî, Ebû Muhammed Abdülhamîd İbn Sâlih	Riyazet ehli	İbn Hirzihim'in müridi	Fes	653/1255
el-Hevârî, Ebû Muhammed Abdullâh İbn Mahsûd	Salihlerden	Kadı	Fes	401/1010
İbnü Hamîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed		Tefsir, Hadis, Kelâm, Edebiyat	Fes	614/1217
İbn Reysûn, Muhammed b. Ali	Cezûliyye	Fıkıh, Müderris	Fes	1018/1609
el-Kassâr, Muhammed b. Kasım	Zâhidlerden	Hadis, Fes müftüsü, Karaviyyin Cami Hatibi	Fes	1012/1603
el-Kettânî, bdülke-birb. Muhammed	Kettâniyye tarikatı	Hadis, Siyer	Fes	1333/1915
el-Kettânî, Abdülkebir b. Muhammed	Kettâniyye tarikatı	Hadis, Siyer	Fes	1333/1915
el-Kubâb, Abdullâh b. Hüseyin	Nâsiriyye		Fes	1045/1635
el-Lüvâtî, Ebû İshak İbrahim	Salihlerden	Müderris, Fıkıh	Fes	513/1119
el-Me'afirî, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî	Kelâmcı Süfi	Hadis, Kelâm ve Hukuk	Fes	543/1149

el-Mehdevî, Ebû Abdillâh	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Fıkıh Vakıf ehli sufi, Melâmî, eh-lül-iştîyak	Fes	595/1198
el-Merâkeşî, Ebû Bekr	Meczub sûfilerden		Fes	1271/1855
el-Mesîlî, Ebû Cafer Ahmed b. Hallûf	Salihlerden		Fes	393/1002
el-Mişenzâî, Ebû Velcût Tûnârt	Abdülhâlik b. Yasin'in müridi	-	Fes	Muvahhidler Dönemi
el-Muallim, Ebû Abdillâh et-Tâvudî	Efrâddan	Müderriş	Fes	580/1184
el-Muaskerî, Ebû Zeyyân b. Ahmed el-Garîsî	Darkaviyye	Tabakat müellifi	Fes	1270/1853
Muhammed İbnü'l-Kettânî	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Kelâmcı	Fes	597/1209
el-Murâdî, Ebû Yakup Yusuf b. Yakup İbn Mümin	Salihlerden	İmam	Fes	Muvahhidler Dönemi
el-Müneccira, İdris b. Muhammed	Seyyah sufi	Arap Dili, Kıraat	Fes	1137/1725
er-Rakrâkî, Ebû Ali Vetbîr İbn Yezican	Münzevi	Fakih	Fes	612/1215
es-Sabbâğ, Ebû Abdillâh Muhammed	Vird ehli	Musikişinas	Fes	Muvahhidler Dönemi
es-Sakalî, Ahmed b. Muhammed	Hıfniyye tarikatı, Attar ve müderriş	Kıraat	Fes	1177/1764
es-Sanhâcî, Süleyman b. Abdırrahman	Zâhid		Fes	579/1183
es-Senânî, İdris b. Ali	Darkaviyye tarikatı	Edebiyat, Şiir	Fes	1303/1885
es-Süfi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hamîs	Muhâsibî takipçisi	Fıkıh, Kelâm, Müderriş	Fes	Murabıtlar Dönemi
es-Sûsî, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Bûsâidî el-Heştûkî		Fıkıh, Arap Dili, Kıraat	Fes	1046/1637
es-Sûsî, Muhammed b. Yusuf et-Tâmulî	Siyasî nüfuzu güçlü sufi	Belagat, Kıraat	Fes	970/1562
es-Süfyânî, Ahmed el-Hârisî	Cezûliyye şeyhi	Fıkıh	Fes	910/1504-5
eş-Şarkî, Muhammed Arabî b. Muhammed	Hıfniyye tarikatı	Kelâm, Kıraat, Hadis, Tefsir, Nahiv, Mantık	Fes	1234/1819
et-Tâdilî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed İbn Abdırrahman	Melâmî	Fıkıh	Fes	576/1180
et-Tedâjî, Muhammed b. Ali	Darkaviyye tarikatı		Fes	1326/1908
et-Temîmî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed	Salihlerden		Fes	501/1107
et-Temîmî, Muhammed İbn Kasım	İbnü'l-Arabî'nin hırka şeyhi	Hadis, Tabakat yazarı	Fes	604/1207-8
et-Trablusî, Muhammed b. Ali el-Harûbî	Zerrûkiyye	Hatip, Elçi Müellif	Fes	962/1555

et-Tûnusî, İbrahim b. Ahmed b. Âşir			Fes	1202/1788
el-Usûlî, Ebû Amr Osman İbn Abdîlah es-Selâicî	İbn Hîrzihim'in müridi	Felsefe, Kelâm	Fes	564/1167
el-Vehrânî, Ebû İshak İbrahim b. Yusuf b. Edhem b. Bâdis	İbnü'l-Arif'in müridi	Hüsn-i Hat, hadis, fıkıh, kelâm	Fes	569/1172
el-Yakûbî, Muhammed b. Habîbillah	Nâsiriyye tarikatı	Siyasilerle yakın ilişki kuran isim	Fes	1198/1784
el-Yeslûti, Ebû Abdillâh Muhammed İbnü'l-Hasan	Riyazet ehli	Tüccar	Fes	595/1198
el-Yezgî, Ebû Ceydâ İbn Ahmed	Salihlerden, Evtâddan	Hadis, Tefsir, Fıkıh	Fes	369/978
ez-Zemmûrî, Ahmed b. Ali es-Sanhâcî	Müderres	Kıraat, Tefsir, hadis, edebiyat ve Arap dili	Fes	1001/1593
ez-Zenâcî, Saîd b. Halef el-Basrî	Salihlerden	Fıkıh	Fes	5/11. yüzyılın ortaları
ez-Zenâtî, Muhammed b. Muhammed İbn Atiye	Cezûliyye tarikatı	Kıraat, Fıkıh, Kelâm, Hadis	Fes	1052/1643
ez-Zevâdî, İbrahim b. Ahmed	Arûsiyye, Zerrûkiyye		Fes	961/1554
ez-Zeytûnî, Muhammed	Kadiriye tarikatı	Ebu Medyen takipçisi, hac organizatörü	Fes	900/1494-5

4.16. Hebt

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
ez-Zervâlî, Ahmed b. Câmî'	Cezûliyye Tarikatı		Hebt	1011/1602

4.17. Heskûre

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Esved, Ebû Yılbaht Yaliltan	Ebû Ya'za müritlerinden		Heskûre	602/1206
el-Heskûrî, Ebû Mehdi Mutkûd İbn Ali	Salihlerden	-	Emşkâd (Heskûre)	Muvahhidler Dönemi
el-Heskûrî, Ebû Muhammed Ebû'l-Emân İbn Yilârz	Hikem Ribatı şeyhi	Fıkıh	Heskûre	540/1145
el-Mistâvî, Ebû Zekerîya Yahya İbn Salih	Emgâriyye Tarikatı, Özürlü (Âmâ)	Fıkıh	Tavercîn (Heskûre)	Muvahhidler Dönemi
ez-Zenâtî, Ebû'l-Hasan	Salihlerden	-	Benî Mustâv (Heskûre)	Muvahhidler Dönemi

4.18. Kasr-ı Kutâme

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Fatıma el-Endelûsiyye	Ebû Medyen müridesi	Kadın sufi	Kasr-ı Kutâme	Muvahhidler Dönemi
el- Kureşî, Ebû'l-Hasen Ali b. Galib	İbnü'l-Arif'in müridi, Ebû Medyen'in şeyhi, melâmî sûfi	Hadis	Kitâme Kasrı	568/1172

4.19. Kasûr

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Merâkeşî, Muhammed b. İdris el-İmrânî	Darkaviyye tarikatı	Siyasilerle yakın ilişkisi olan sufi	Kasûr	1237/1821
et-Tâdilî, Muhammed b. Muhammed el-Geylânî	Darkaviyye tarikatı	Fıkı, Hadis, Attar	Kasûr	1302/1885
et-Tâdilî, Muhammed b. Kebîr	Darkaviyye tarikatı	Hüsn-i Hat, Kıraat, Edebiyat, Şiir,	Kasûr	1317/1899

4.20. Lumta

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Lumtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer	Virdi tilavet olan sufi	Kurra	Esrîr (Lumta)	Muvahhidler Dönemi
el-Lumtî, Vakkâk ibn Zallû	Salihlerden, Dâru'l-Murabîtîn'in kurucusu	Fıkıh, Kelâm	Sanhâce	445/1053-54

4.21. Mâsse

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
İbn Hüd	Mâsse ribatı şeyhi Şehit sufi	İbn Hüd ayaklanmasının elebaşısı	Mâsse	542/1174

4.22. Meknes

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Esved, Ebû Temîm Abdül-vâhid	Ebû Ya'za'nın müridi	Tabip	Meknes	Muvahhidler Dönemi
el-İmrânî, Mehdi b. Muhammed	Darkaviyye tarikatı	Müderriş	Meknes	1308/1891
el-Meknesî, Muhammed b. İsa el-Muhtârî	Cezûliyye Tarikatı	Sürgün edilen sufi	Meknes	Vattâsiler Dönemi
er-Reşîdî, Ahmed b. Muhammed	Kettâniyye tarikatı	Fıkıh, Nahiv ve Edebiyat Müderriş	Meknes	1320/1902

es-Süfyânî, Muhammed b. İsa el-Kebir el-Fehdî	İseviyye tarikatının pîri		Meknes	1040/1631
et-Tastâvutî, Ahmed b. Abdil-kadir	Hapsedilen sufi	Şair	Meknes	1167/1754

4.23. Merâkeş

Süfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Ağmâtî, Haccâc b. İbrahim et-Tecîbî	Merâkeş Kadısı	Fıkıh, Hadis, Kelâm	Merâkeş	572/1176
el-Azefî, Ebû'l-Ahmed İbn Muhammed	Bela ve hastalıklara sabreden sufi	Riyazet ehli	Merâkeş	603/1207
el-Azefî, Ebû Harun Abdüsselâm İbn Velkût	Haşyet ehli, gözü yaşlı		Merâkeş	601/1205
el-Bâdisî, Abdülhak İbn İsmail	Tabakat müellifi		Merâkeş	722/1322
el-Belfikî, İbrahim b. Muhammed es-Sülemî el-Mirdâsî	Efraddan	Kıraat, Hadis, Belagat	Merâkeş	616/1219
el-Bennânî, Ebû Bekr b. Muhammed	Darkaviyye tarikatı	Vaiz	Merâkeş	1284/1868
el-Bennânî, Hasan b. Ahmed b. Muhammed	Ticâniyye tarikatı, Müderris, İmam	Nahiv, Mantık, Beyan	Merâkeş	1271/1855
el-Cenevî, Rıdvan b. Abdillâh	Cezûliyye tarikatı		Merâkeş	991/1583
el-Cezûlî, Ahmed b. Musa es-Simlâlî	Cezûliyye	Sultan Abdullah Galib'in şeyhi	Merâkeş	971/1563
el-Cezûlî, Ebû Abdillâh Muhammed İbnü'l-Emân	Zâhidlerden	Müderris	Merâkeş	Muvahhidler Dönemi
el-Cezûlî, Muhammed b. Süleyman	Cezûliyye pîri, Sebatü Rical	Fıkıh, Hadis, Siyer	Merâkeş	869/1465
el-Cübâb, Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Abdirrahman es-Sanhâcî	Salihlerden	Kelâm	Merâkeş	592/1196
ed-Darîr, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Musa el-Kelbî		Sarf, Nahiv, Hadis, Kelâm	Merâkeş	520/1126
ed-Darkavî, Muhammed Tayyib b. el-Arabî	Darkaviyye Tarikatı	Ümmi	Emkût (Merâkeş)	1287/1870
ed-Debbâğ, Ebû Fâris Abdülâziz b. Abdülhak el-Harrâr	Cezûliyye tarikatı	Fıkıh, Tüccar, Marangoz	Merâkeş	914/1508
el-Eczem, Ebû Asfûr Ya'la b. Veyn Yûfen	Ebû Ya'zânın öğrencisi		Merâkeş	583/1187
el-Emevî, Ebû Amr b. Ahmed Emin el-Kastalânî	Cezûliyye	Cezbe ve uzlet ehli	Merâkeş	974/1566
el-Kirâm, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Müferrec	Münzevi, Riyazet ehli		Merâkeş	601/1205
el-Esved, Ebû İmrân el-Heskûrî	el-Ğâr Ribatı şeyhi	Gözü yaşlı sufi	Merâkeş	590/1194
el-Esved, Ebû İmrân Musa İbn İsa ed-Derî	Zâhid		Merâkeş	594/1198
el-Esved, Ebû İsmail el-Emân	Ebû Ya'za müridi		Merâkeş	616/1220

el-Esved, Ebû Lokman Yircân İbn Yakup	Nuriyye/Şuaybiyye ekolü	Tabip	Takâyütât (Merâkeş)	570/1174
el-Esved, Ebû Muhammed Ab- dühalim İbn İsmail el-Eylânî	Salihlerden	Vaiz	Merâkeş	593/1197
el-Esved, Ebû Muhammed Ab- dülvâhid İbn Tumart el-Heskûrî	Salihlerden	Şehit sufi	Merâkeş	591/1195
el-Eylânî, Ebû Tûnart Velcût İbn Vemrîl	Tamesmât Ribatı Şeyhi	Fıkıh	Merâkeş	540/1145
el-Eylânî, Ebû Velcût Tûnart İbn Ali	Uzlet ehli	Fıkıh	Merâkeş	571/1175
el-Fehhâr, Ebû Ali Ömer İbn Kâmil	Salihlerden	İmam-Hatip	Merâkeş	592/1196
el-Feylâî, Hasan	Darkaviyye tarikatı	Nahiv, Fıkıh	Merâkeş	1313/1895
el-Fihri, Ebû's-Sabr Eyüp İbn Abdillah	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Hadis, Şehit sufi	Merâkeş	609/1212
el-Gazvânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Accâl	Cezûliyye tarikatı	Direnîş ve ıslahat önderi Hapsedi- len isimlerden	Merâkeş	935/1528
el-Girnâti, Ebû'l-Hasan Ali İbn Muhammed	Melâmî	Tefsir	Merâkeş	577/1181
el-Hâhî, Abdülkerim b. Ömer el-Fellah	Cezûliyye Tarikatı	Cömertliğı ile meşhur sufi	Merâkeş	933/1526
el-Hakim, Ebû Yakub Yusuf b. Ahmed b. Hasan	Riyazet ehli	Tabip	Merâkeş	605/1208
el-Hazrecî, Ebû Ali Ömer b. Ali İbn Abdilaziz	Salihlerden	Kurra	Merâkeş	592/1196
el-Hazrecî, Ebû İbrahim İshak İbn Muhammed	Efrâddan		Merâkeş	581/1185
el-Hezmîri, Ebû Ali Malik İbn Temâcürt	Ebû Ya'za müridi	Fıkıh	Merâkeş	612/1215
İbn Asker, Muhammed b. Ali	Cezuliyeye tarikatı	Fıkıh, Tıp, Kelâm, Kadı, Şehit sûfi	Merâkeş	986/1578
el-İlmî, Muhammed b. Ahmed Serrûh el-İdrîsi	Nâsiriyye tarikatı	Müderriis	Merâkeş	1308/1891
el-İşbîlî, Ebû Zekeriya Yahya İbn Vâsıl	Âbid		Merâkeş	580/1184
Kadı İyâz	Sebatu Ricâldendir	Hadis, Kadı	Merâkeş	544/1149
el-Kâmilî, Ahmed b. Muham- med	Ticâniyye tarikatı, Seyyah, Müderriis	Kıraat Hadis, Arap Dili ve ede- biyatı, Şiir	Merâkeş	1315/1898
el-Kazûlî, İsa b. Abdilaziz Yel- baht	Zâhid	Müderriis, Vaiz	Merâkeş	607/1210
el-Kuraşî, Ebû Sehl	Tasmâtat Ribatı şeyhi	Kitap Koleksi- yoncusu	Merâkeş	Muvahhidler Dönemi
el-Kurtubî, Muhammed b. İsa		Belensiye ve Mürsiye Kadısı	Merâkeş	620/1223

el-Kûş, Rahhâl	Cezûliyye Tarikatı	Şeyh Gazvânî'nin rakibi	Merâkeş	950/1543
el-Lahmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed		Vaiz, Şair	Merâkeş	614/1217
el-Lumtûnî, Ebû Abdülmelik Mervan İbn Abdülmelik	Melâmî	Hisbe Dairesi memuru	Merâkeş	571/1175
el-Mahzûmî, İbrahim b. Câbir	İbn Hirzihim'in öğrencisi	Vaiz	Merâkeş	641/1243
el-Merâkeşî, Ahmed Abbas b. Ahmed es-Sûsî	Fâsiyye tarikatı	Teşkilatçı kimliğe sahip	Merâkeş	1151/1738
el-Merâkeşî, Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed el-Ezdî	Ekberiyeye ekolü		Merâkeş	730/1330
el-Merâkeşî, Ahmed b. Ali el-Medâsî es-Sûsî	Fâsiyye tarikatı	Seyyah sufi	Merâkeş	1130/1718
el-Merâkeşî, Ahmed b. İbrahim el-Attâru'l-Endelusî	Müderres	Fıkıh, Kıraat, Tıp	Merâkeş	1115/1704
el-Merâkeşî, Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Ezdî	Ağmatiyeye-i Hezmiriyeye tarikatı	Astronomi, Edebiyat, Hadis, Fıkıh	Merâkeş	721/1321
el-Merâkeşî, Ebû Bekr b. Yusuf es-Sektânî	Zâhid, Seyyah	Kıraat	Merâkeş	1063/1653
el-Merâkeşî, Hasan Şerif	Aşk ve cezbe ehli	Müderres	Merâkeş	1296/1879
el-Merâkeşî, Muhammed	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Sohbet ve sabır ehli	Merâkeş	597/1201
el-Merâkeşî, Muhammed b. Abdillâh el-Hamrî	Nâsriyye tarikatı		Merâkeş	1123/1711
el-Merâkeşî, Muhammed b. Ahmed	Muhtariyye tarikatı	Kıraat	Merâkeş	1318/1901
el-Merâkeşî, Muhammed İbn Mübarek	Darkaviyye tarikatı		Merâkeş	1313/1895
el-Merâkeşî, Muhammed b. Muhammed el-Mâssî	Kettâniyye tarikatı	Kıraat, Müderres, Seyyah	Merâkeş	1334/1916
el-Merâkeşî, Mübarek İbn Ta'lût	Cezûliyye		Merâkeş	1040/1630
el-Mişenzâî, Ebû Hafs Ömer b. Ebî Yakup Tesûlî b. Vâbüsket	Salihlerden		Merâkeş	595/1198
el-Mitmâtî, Ebû Vakkâk Affân İbn İsmail	Kabz ehli	Tefsir, Kıraat	Merâkeş	604/1208
el-Muallim, Ebû İmrân Musa b. İshâk el-Verîkî	Melâmî	Vakıf insan	Merâkeş	592/1196
Muhammed Kâmil İbn Ebî Amr	Cezûliyye Tarikatı	Fıkıh, Kelâm, Edebiyat, Şiir	Merâkeş	997/1589
el-Mukad, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahman el-Cebbâb	Melâmî	Terzi	Merâkeş	592/1196
el-Mübtelî, Ebû Yakub Yusuf b. Ali	Sebatü Rical	Cüzam Hastası	Merâkeş	593/1197

el-Müezzin, Ebû Muhammed Abdullah İbn Ahmed	Sosyal hizmetlerde gayretli		Merâkeş	590/1194
Müneyye Bintü Meymûn	Efraddan, Ribat Şakir	Kadın sufilere	Merâkeş	595/1199
es-Sahrâvî, Beşir b. Abdilhay el-Berbûşî	Muhtâriyye tarikatı	Seyyah	Merâkeş	1290/1873
es-Sanhâcî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Abdillâh b. Osman	Haşyet ehli	Sefahat alemin-den velayet sırrına	Merâkeş	599/1203
es-Sanhâcî, Ebû Muhammed Abdullah İbn Osman	Salihlerden	Fıkıh	Merâkeş	612/1215
es-Sanhâcî, Ebû Yahya Ebû Bekr İbn Cildâsin	Zâhid		Merâkeş	590/1194
es-Sebtî, Ebü'l-Abbâs	Sebatü Rical, Siyasilerle yakın temas içerisinde olan sufi	Müderriş	Merâkeş	601/1205
es-Serîfi, Hasan	Cezûliyye tarikatı		Merâkeş	Sâ'dîler Dönemi
es-Serrâc, Muhammed b. Ahmed İbn Melîh		Seyyah	Merâkeş	1047/1637
es-Simlâlî, Hasan b. Ali	Hanedanlığın itibar ettiği sufi	Tefsir	Merâkeş	1080/1670
Sûdânî, Muhammed	Muhtariyye tarikatı	Fıkıh ve kıraat, Müderriş	Merâkeş	1308/1891
es-Süheyli, Ebü'l-Kasım Abdurrahman	Sebatü Ricâlden, İbnü'l-Arabî'nin hadis hocası, Özürlü (Âmâ)	Tefsir, Hadis, Kelâm	Merâkeş	581/1186
eş-Şebûkî, Muhammed b. Hâlef el-Lahmî	Hapsedilen sufi	Zahiriyye Mezhebi - Fakih	Merâkeş	529/1134
eş-Şirâdî, Ahmed b. Abdillâh b. Mübarek ez-Zürârî el-Kadâî	Nâsiriyye tarikatı		Merâkeş	1160/1747
eş-Şirâdî, Muhammedü'z-Zevîn b. Muhammed	Nâsiriyye tarikatı	Kıraat, Hadis	Merâkeş	1324/1906
et-Tâdilî, Ebû Yakub Yusuf b. ez-Zeyyât	Kuşeyri takipçisi	Tabakat Müellifi	Merâkeş	628/1230-1
et-Tenğürâsî, Ahmed b. el-Arabî	Darkaviyye şeyhi	Tecrit ehli	Merâkeş	1319/1902
et-Tenğürâsî, Muhammed b. Ahmed	Şâziliyye tarikatı	İbn Arabî takipçisi	Merâkeş	1297/1880
et-Teynmulî, Ebû İshak İbrahim İbnü'l-Kasım	Zâhid		Merâkeş	592/1196
et-Tuveymî, Muhammed b. Abdinnebi	Kettâniyye tarikatı	Fıkıh	Merâkeş	1318/1901
el-Yâburî, Ali b. Muhammed el-Fehmî	Kütüphane sahibi	Müderriş, Kurra	Merâkeş	618/1221
Yusuf b. Taşfin	Murabıtlar Devletinin Kurucusu		Merâkeş	500/1106

ez-Zenâti, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Temîm	Salihlerden		Merâkeş	607/1210
ez-Zenâti, Ebû Zekerîya Yahya b. Ebi Bekr	Gözü yaşlı zâhid	Kurra	Merâkeş	614/1217

4.24. Rakûne

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
er-Rakûni, Ebû Muhammed Celdâsin İbn İshak	Efrâddan, Evcdâm Ribatî şeyhi	Özürlü (Eli kesik)	Rakûne	570/1174

4.25. Rekrâke

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Cezûli, Ebû Muhammed Yericân İbn Muhammed	Özürlü (Âmâ sufi)	Maliki Fakihî, Kelamcı	Vümâse (Rekrâke)	Muvahhidler Dönemi
el-Esved, Ebû İmrân Musa İbnür-Rakrâki	Hamîs b. Ebi Zerc’in müridi	Sehavet ehli sûfi	Rakrâke	Muvahhidler Dönemi
el-Esved, Ebû Muhammed Hamîs b. Ebi Zerc er-Rekrâki	Ebdâlden		İmîtir (Rekrâke)	Murabıtlar Dönemi
el-Melîci, Ebû Zekerîya Yahya b. Musa	Ebdâlden	Ümmî	Melîce (Rekrâke)	Murabıtlar Dönemi
er-Rakrâki, Ebû Abdillâh	Salihlerden		Rekrâke	Murabıtlar Dönemi
er-Rakrâki, Ebû Abdillâh Yülâsef İbn Yağdıyûn	Salihlerden	Müderriş	Rekrâke	Muvahhidler Dönemi
er-Rakrâki, Ebû İbrahim İsmail İbn Vecmâtin	Evtâddan	Fakih	Rekrâke	575/1179
er-Rakrâki, Ebû Osman Sa’d b. Mîmûnâsin	Salihlerden	Fakih	Rekrâke	Muvahhidler Dönemi
er-Rakrâki, Ebû Zekerîya Yahya İbn Lâl-Ezâ	Salihlerden		Rekrâke	Murabıtlar Dönemi

4.26. Safru

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Ezkâni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Musa	Efrâddan		Safru	590/1194

4.27. Sebte

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Abdullah el-Hacerî	İbnü’l Arabî’nin şeyhi	Hadis	Sebte	591/1194
Ebû Ali el-Hasanü’n-Nahvi b. Hureyre	Salihlerden	Nahiv	Sebte	501/1107

<i>Ebû Muhammed Abdülcélil İbn Musa</i>	<i>Sürgün edilen sufi</i>	<i>Hadis</i>	<i>Sebte</i>	<i>613/1216</i>
<i>Ebû Muhammed Abdullah b. Sâid</i>	<i>Velayet kokusu hissedilen sufi</i>	-	<i>Sebte</i>	<i>Muvahhidler Dönemi</i>
<i>el-Kirâm, Ebü'l-Hüseyn Yahya İbn Muhammed</i>	<i>Zâhid, Melâmî</i>		<i>Sebte</i>	<i>600/1204</i>
<i>el-Hacerî, Abdullah b. Muhammed b. Abeydillah</i>	<i>Huzur dersleri veren sufi</i>	<i>Muhaddis, Hatip, İmam</i>	<i>Sebte</i>	<i>591/1194</i>
<i>İbnü's-Saiğ</i>	<i>İbnü'l-Arabî'nin şeyhi</i>	<i>Kibrî-i ahmer derecesine ulaşan sufi</i>	<i>Sebte</i>	<i>600/1203</i>
<i>el-Kemmâd, Ebû Abdillâh el-Beygî</i>	<i>Vird ehli</i>	<i>Özürlü (Topal)</i>	<i>Sebte</i>	<i>Muvahhidler Dönemi</i>
<i>el-Kettâmî, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. el-Acûz</i>	<i>Salihlerden</i>	<i>Fıkıh, Fetva Emiri</i>	<i>Sebte</i>	<i>448/1056</i>
<i>Reyhânü'l-Esved</i>	<i>Efrâd</i>		<i>Sebte</i>	<i>540/1145</i>
<i>es-Sadeî, Muhammed b. Halef b. Ebî Müslim</i>	<i>Salihlerden, Kadı, Fakih</i>	<i>Fıkıh</i>	<i>Sebte</i>	<i>443/1051</i>
<i>es-Sebtî, Ebü'l-Hasan Ali eş-Şârî</i>	<i>Sûfi medrese kurucusu</i>	<i>Müderris</i>	<i>Sebte</i>	<i>649/1251</i>
<i>el-Vâiz, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed eş-Şârikî</i>	<i>Salihlerden</i>	<i>Müderris, Vaiz</i>	<i>Sebte</i>	<i>500/1106</i>

4.28. Sellâ

Sûfiler	Tasavvufî Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
<i>el-Abderî, Ebû Yahya Ebû Bekr İbn Fâhir</i>	<i>Tecrit ehli sufilerden</i>		<i>Sellâ</i>	<i>559/1164</i>
<i>el-Bekkâyî, Ebû Ali eş-Şerîşî</i>	<i>Allah korkusundan dolayı çok ağlayan sûfi</i>	-	<i>Sellâ</i>	<i>Muvahhidler Dönemi</i>
<i>ed-Dükkâlî, Ebû Musa</i>	<i>Melâmîlerden</i>	<i>Seyyar satıcı</i>	<i>Sellâ</i>	<i>Muvahhidler Dönemi</i>
<i>Ebü'l-Abbâs Ahmed İbn Muhammed</i>	<i>Zâhid</i>		<i>Sellâ</i>	<i>540/1145</i>
<i>el-Emevî, Ebü'l-Hasan Necn Abdillâh</i>	<i>Zâhid, Melâmî</i>		<i>Sellâ</i>	<i>595/1198</i>
<i>el-Kirâm, Ahmed İbn Âşir</i>	<i>et-Tâifetü'l-Hâhiyyûn şeyhi</i>	<i>Muhasibî takipçisi</i>	<i>Sellâ</i>	<i>764/1362</i>
<i>el-Muallim, Ebû Muhammed Abdullah İbn Salih</i>	<i>Efraddan</i>	<i>Müderris</i>	<i>Sellâ</i>	<i>570/1174</i>
<i>el-Mualim, Ebû Yahya Ebû Bekr el-Veryağlî</i>		<i>Müderris</i>	<i>Sellâ</i>	<i>540/1145</i>
<i>es-Selvâ, Ahmed b. Halid en-Nâsirî</i>	<i>Tarihçi, müellif</i>	<i>Tarih, Kıraat, Fıkıh, Arap Dili ve Edebiyatı, Şiir,</i>	<i>Sellâ</i>	<i>1315/1898</i>

		Nahiv, Mantık, Usul, Meânî, Si- yer		
es-Selvâ, Ahmed b. Muham- med	Ticâniyye tarikatı	Nahiv, Mantık, Hadis, Fıkıh, Sarf, Beyan, Kelâm	Sellâ	1328/1910

4.29. Semâile

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
ez-Zenâtî, Ebû Muhammed Abdullah İbn Zîrî	Rafrûfî'nin müridi	Fakih	İvîrân (Semâile)	567/1171

4.30. Sicilmâse

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
ed-Dükkâlî, Ebû Zekeriya Yah- ya	Emgariyye Tarikatı	-	Sicilmâse	570/1174
Ebü'l-Abbâs Ahmed İbn Mu- hammed Abdillâh	Teshir gücü yüksek sufî		Sicilmâse	Murabitlar Dönemi
Ebü Amr Osman İbn Ali b. Ha- san	Kur'an ehli		Sicilmâse	542/1148
Ebü'l-Fazl b. Ahmed	Siyasi baskıya maruz kalan sûfî		Sicilmâse	542/1147
Ebü Muhammed Abdullah b. Abdirrahman	Şerif	Fıkıh	Sicilmâse	612/1215
el-Esved, Ebû Abdillâh Mu- hammed el-Berdeî	Haşyetullah	-	Sicilmâse	Muvahhidler Dönemi
el-Feylâfî, Ahmed b. Abdillâh İbn Ebî Mahallî et-Tistâvutî el- Abbâsî	İsyân önderi, Savaşta öldürülen sufî	Fıkıh	Sicilmâse	1022/1613
el-Messûfî, Ebû İshâk Bârân İbn Yahya	Mücadele ehli		Sicilmâse	570/1174
es-Sicilmâsî, Ahmed Habib b. Muhammed Sadîkî	Uzlet ehli	Kıraat	Sicilmâse	1165/1751
es-Sicilmâsî, Ebü'l-Kasım	Cezûliyye tarikatı		Sicilmâse	1296/1879
es-Sûsî, Ebû Ali Sâlim İbn Selâme	Zâhid	Fakih	Sicilmâse	590/1194
et-Tenûhî, Ebû Abdillâh Mu- hammed b. Abûd	Salihlerden	Kadı	Sanhâce	Murabitlar Dönemi
el-Verîvî, Ebû Said Osman İbn Münğifâd	Efraddan		Sicilmâse	615/1218

4.31. Sictâne

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Emgârî, İbrahim b. Ahmed b. Abdillâh	Fütüvvet ehli	Fıkıh	Sictâne	1072/1662

4.32. Sûs

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Esved, Ebû Muhammed Salih İbn Vandelûs es-Sûsî	Efraddan	Seyyah sufilere	Sûs	590/1194
el-Kansûsî, Muhammed b. Ahmed	Ticaniye tarikatı	Teşkilatçı isim	Sûs	1295/1877
en-Nazîfî, Muhammed	Ticâniye tarikatı	Teşkilatçı isim	Sûs	Filâfililer Dönemi
es-Sûsî, Abdülaziz	Salihlerden	Fıkıh	Sûs	476/1083
es-Sûsî, Muhammed b. Said el-Mergîsî	Ehlibeyt sevgisi	Hadis, Siyer	Sûs	1087/1676
Vâcâc b. Zillül-Lumtî	Dâru'l-Murabîtin şeyhi	Müderres, Kurrâ	Sûs	607/1210

4.33. Şifşâven

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Alemî, Hasan İbn Cum'a	Benî Reşid Ribatı	Fıkıh, Cihat önderi	Şifşâven	888/1483
Ali İbn Reşid	Benî Reşid Ribatı	Fıkıh, Cihat önderi	Şifşâven	917/1511-12

4.34. Şiyazma

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Muğtî, Amr İbnü's-Seyyâf	Cezûliye tarikatı	Müfrit isimlerden	Şiyazma	890/1485

4.35. Tâdile

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Attâr, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Musa	Vuslat ehli	İmam	Tâdile	Muvahhidler Dönemi
el-Cürâvî, Ebû'l-Hasan Ali İbn Ahmed İbn Yusuf b. Hasan	Takva ve verâ ehli	Fakih	Tâdile	572/1176
el-Cürâvî, Ebû Süleyman Davut İbn Yahya	Zâhid		Dây	580/1184
el-Cürâvî, Ebû Vekîl Meymûn İbn Sahnûn	Celvet ehli	Muhaddis	Tâdile	Muvahhidler Dönemi
el-Fiştâlî, Ebû Musa	Kitap düşkünü sufilere	Edip	Tâdile	Muvahhidler Dönemi

el-Merâsinî, Ebû Zekerîya Yahya b. Muhammed el-Cürâvî	Ebdâlden		Tadile	Murabıtlar Dönemi
el-Müezzîn, Ebû Yakup Yusuf İbn Ali	Tüccar sûfi (attar)	Müezzîn	Dây	557/1162
er-Refrûfî, Ebû Musa İsa b. Süleyman	Ebdâlden	Fakih	Tenkît (Tâdile)	Muvahhidler Dönemi
el-Esved, Ebû Cafer Muhammed İbn Yusuf es-Sanhâcî	Ebû Ya'za müridi		Tağzût (Tâdile)	608/1211
el-Esved, Ebû'l-Hasan Ali İbn Zekerîya	Tefekkür ehli	Sanatkâr	İfricân (Tâdile)	Muvahhidler Dönemi
el-Esved, Ebû'l-Hayr Mesud el-Eylânî	Salih, Zâhid		Tâdile	604/1207
el-Heskûrî, Ebû Salih Abdülhalim İbn Harun b. Saîd	Efraddan		Tâdile	593/1196
Musa b. Muhammed el-Kebir	Nâsırıyye tarikatı	Teşkilatçı kişiliğe sahip	Tâdile	1135/1723
es-Sadîni, Ebû Yhlû	Ebû Ya'za müritlerinden		Tâdile	602/1206
es-Siddîkî, Ebû Abdilhalim Yakup İbn Harun	Salihlerden	Fıkıh	Dây (Tâdile)	559/1164
et-Tâdilî, Ebû Zekerîya Yahya İbn İbrahim b. Abdilllah	Zâhid, Münzevi		Tâdile	582/1186
ez-Zenâti, Ebû Muhammed Maallah İbn Yahya	Efraddan		Nazir (Tâdile)	530/1129

4.36. Tafilalt

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Midigrî, Abdullah İbn Ömer	Midigra Ritbat ve Zaviyesi şeyhi	Fıkıh, Cihat Önderi	Tafilalt	927/1521

4.37. Tafuğldâşt

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
er-Rakûni, Ebû Abdilaziz	Keşf ehli		Tafuğldâşt	Muvahhidler Dönemi

4.38. Tagmadert

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
ez-Zeydânî, Muhammed İbn Abdurrahman	Tagmedert Zaviyesi şeyhi	Fıkıh, Cihat Önderi	Tagmadert	923/1517

4.39. Tağıyye

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
---------	-------------------	----------------	------------------	--------------

Ebû Ya'zâ Yelnûr b. Meymûn	Nuriye/Şuaybiyye ekolü, Melâmî, Fütüvvet	Sorgulanan ve tutuklanan sûfi	Tağiyye	572/1177
----------------------------	--	-------------------------------	---------	----------

4.40. Talemenke

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
et-Talemanî, Ahmed İbn Muhammed İbn Karlümân	Salihlerden	Kelâm, Fıkıh	Talemenka	429/1038

4.41. Tanca

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Abdüsselam b. el-Arabî	Vezzâniyye tarikatı		Tanca	1310/1892

4.42. Taroudant

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
et-Tidesî, Berekât İbn Muhammed	Tidsî Ribat ve Zaviyesi şeyhi	Fıkıh, Cihat Önderi	Taroudant	917/1511

4.43. Tâze

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
et-Tâzî, Muhammed İbn Yeg-gabş	Kadiriye Tarikatı	Fıkıh, Şiir, Cihat önderi	Tâze	920/1514

4.44. Temakduşt

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Makduşî, Hasan b. Ahmed b. Muhammed	Darkaviyye tarikatı	Hadis, Tefsir	Temakduşt	1296/1879

4.45. Testâvut

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
ez-Za'îrî, Muhammed b. Mübarek	Cezûliyye Tarikatı	Ümmî	Testâvut	1006/1598

4.46. Timbuktu

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
et-Timbuktî, Ahmed Baba		Nahiv, Tefsir, Hadis, Usul, Arap Dili, Beyan	Timbuktu	1037/1627

4.47. Titvan

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Virzâzi, Ahmed b. Muhammed	Verâ sahibi	Siyasileri eleştiren isim	Titvan	1189/1775

4.48. Vezzân

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Abdullah b. İbrahim eş-Şerif	Vezzâniyye pîri	Fıkıh	Vezzân	1089/1678
Ahmed b. Tayyib	Vezzâniyye tarikatı	Siyasilerle yakın ilişki kuran isim	Vezzân	1194/1780
Ali b. Ahmed	Vezzâniyye tarikatı	Siyasilerle yakın ilişki kuran isim	Vezzân	1226/1811
el-Cezûli, Muhammed b. Abbas	Vezzâniyye tarikatı		Vezzân	1221/1806
Muhammed b. Abdillâh eş-Şerif	Sidi Muhammed Zaviyesi şeyhi	Siyasi takip altında bulunan sufi	Vezzân	1120/1708
Muhammed b. Abdüsselam	Vezzâniyye tarikatı	Teşkilatçı kişiliğe sahip	Vezzân	1313/1895
Tayyib b. Muhammed	Vezzâniyye tarikatı	Siyasilerle yakın duran isim	Vezzân	1181/1767
et-Tihâmî b. Muhammed	Vezzâniyye tarikatı	Teşkilatçı kimliğe sahip	Vezzân	1122/1715
el-Vezzânî, Muhammed b. et-Tihâmî	Muhtâriyye tarikatı	Nahiv, Mantık, Beyan, Fıkıh ve Kelâm, Müderris	Vezzân	1311/1894

4.49. Cezâyir

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Bu Tiba, et-Tahir	Ticâniye tarikatı	Teşkilatçı isim	Tilemsen	1296/1878
Ebü Abdillâh et-Tartûsî	İbn'l-Arabî'nin şeyhi		Tilemsen	
Ebü Meyden Şuayb el-Kirâm	Melâmet, fütüvvet, Medyeniyenin pîri	Fıkıh, Hadis, Tefsir, Kelâm, Soruşturmaya tabi tutulan sufi	Tilemsen	594/1198
Ebu Yezid el-Fazâzî	İbnü'l-Arabî'nin dostu	Mutasavvıf şair	Tilemsen	627/1230
el-Fihri, Ukbe b. Nafi	Sahabi, Şehit	İfrakiyye valisi	Biskra	63/682
el-Hallâc, Ebü İmrân Musa İbn Yedrâsin	Ebü Medyen'in müridi	Pamuk Tüccarı	Bicâye	Muvahhidler Dönemi
el-Harrâz, Ebül-Abbâs Ahmed İbn Abdilaziz es-Selâlicî	Mücadele ehli, seyyah		Bicâye	600/1204
İbn Kunfûz, Ahmed b. Hasan İbnü'l-Hatîb el-Kusantîni	Tabakat yazarı	İmam, Hadis, Fıkıh, Kadı, Seyyah	Konstantin	810/1407
el-İşbilî, Ebü İshak İbrahim b. Yissûl	Kurân tilavetini vird edinen sûfi	Müderris, Kıraat ilmi	Tilemsen	Muvahhidler Dönemi

Muhammed el-Hac b. Muhammed	Dellâiyye şeyhi	Siyasî otorite sahibi şeyh	Tilemsen	1082/1671
Ebû Zekerîya Yahya İbn Yügân es-Sanhâcî	Emirlikten dervişliğe yönelen isim	Zâhid, Seyyah	Tilemsen	527/1139
et-Tävuntî, Ebû Abdilâh Muhammed b. Hasan	Efraddan	Tilemsen Valisi	Tilemsen	Muvahhidler Dönemi
et-Tûnusî, Abdüsselâm	Salihlerden, haksızlıklara tavır koyan sufi	Müderriş, Fıkıh	Tilemsen	537/1139
et-Tûnusî, Ebû't-Tahir İsmail İbn İbrahim	Zâhid	Fıkıh	Tilemsen	608/1211

4.50. Endülüs

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Belâvî, Abdurrahman İbn Ebî'r-Recâ	Gazâlî ekolüne mensup	Kur'ân Hafızı	Gırnata	545/1150-51
el-Berberî, Salih el-Adevî	Ariflerden	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	İşbiliye	Muvahhidler Dönemi
Ebû Abdillâh Muhammed İbn Kassûm	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Melâmî, Muhasibî	İşbiliye	606/1209
Ebû Abdillâh Muhammed b. Hamîs es-Sûfî	Muhasibiyye ekolünden	Hadis	Endülüs	Murabıtlar Dönemi
Ebû Bekr b. Haccâc b. Sâlih	Riyazet ehli	Fıkıh	Kurtuba	Murabıtlar Dönemi
el-Kirâm, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Gazzal	İbnü'l-Arif takipçisi	Meriye'nin Şeyhi	Meriye	Muvahhidler Dönemi
İbn Kasîy, Ebû'l-Kasım Ahmed b. Hüseyin	Şehit sufi	İbn Kasîy ayaklanması elebaşı	Mürsiye	546/1151
İbn Mücahid	Melâmî	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	İşbiliyye	574/ 1178
İbn Safvân, Ahmed b. İbrahim		Şiir, Felsefe, Fıkıh	Mâlîka	763/1362
İbnu's-Sıgâr, Ebû'l-Velid Yunus b. Abdillâh b. Muhammed b. Mağîs el-Kurtubî	Salihlerden	Fıkıh, Hadis, Kadı	Kurtuba	429/1038
İbn Tümert, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Mehdî	Muvahhidler Devleti'nin kurucusu	Gazâlî takipçisi		524/1129
İbn Zerkûn	İbnü'l-Arabî'nin fıkıh hocası	Fıkıh	İşbiliyye	586/1190
el-İlbîrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed	Salihlerden	Kelâm, Fıkıh, Felsefe, Şiir	Gırnata	429/1037-38
el-İşbilî, Abdülhak el-Ezdî	İbnü'l-Arabî'nin hadis hocası	Hadis, Fıkıh	İşbiliyye	581/1185
el-Karavî, Ebû Bekr Muhammed el-Murâdî b. Hasan el-Hadramî	Salihlerden	Fıkıh, Kelâm, Kadı	Arkun	489/1096

el-Kastalânî, Takiyyüddin Abdurrahman b. Ali et-Tavzerî	İbnü'l-Arabî'nin Hırka Şeyhi	Hadis	İşbiliye	Muvahhidler Dönemi
el-Kattân, Ebû Muhammed Abdullah	İbnü'l-Arabî'nin hocası	Siyasileri sert bir dille eleştiren isim		Muvahhidler Dönemi
el-Kumnî, Ebû Yakup Yusuf	Medyeniyye Tarikatı	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	İşbiliye	
el-Lahmî, Ebû Bekir Muhammed b. Halef	İbnü'l-Arabî'nin Kıraat hocası	Kıraat	İşbiliyye	585/1189
el-Malekî, Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim	Fütüvvet ehli	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Tarif	Muvahhidler Dönemi
el-Merînî, Ebü'l-Abbas	Mağrib sülâhîlerin reisi	Seyyah Sufilerden	Meriye	Muvahhidler Dönemi
el-Mevrûrî, Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Üstad	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi, Medyeniyye	Fıkıh, Kelâm, Usul, Müderris	İşbiliye	Muvahhidler Dönemi
el-Mirtûlî, Ebû İmrân Musa b. İmrân	Muhasibiyye	İbn Arabî'nin şeyhi	Mirtule	604/1207
Mursî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Sade	Endülüs'ün şeyhi	Tefsir, fıkıh, kelâm	Mürsiye	566/1170-71
er-Rundî, Muhammed b. Eşref	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Ebdalden		593/1197
es-Selâvî, Ebû Ahmed	Medyeniyye Tarikatı	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	İşbiliye	
eş-Şekkâz, Ebû Ali Hasan	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Bekar, Hüzün ehli, Derici Şakacı	İşbiliye	577/1181
eş-Şekkâz, Ebû Muhammed Abdullah el-Bağî	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Verâ, haşyet ehli	Gırnata	600/1204
eş-Şerefî, Ebû Abdillâh Muhammed	Abid	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	İşbiliye	

4.51. Hicaz

Süfîler	Tasavvufî Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Azmûrî, Muhammed b. Ahmed	Muhtârîyye tarikatı	Fıkıh, Hadis,	Medine	1284/1867
el-Cezûlî, Ebû Muhammed Abdullah İbn Musa			Mekke	580/1184
ed-Debbâğ, Mesut b. Tayyib	Senûsiyye tarikatı		Mekke	1311/1894
el-Fâsî, Ahmed b. İdris	İdrisiyye tarikatı	Tefsir, Hadis, Fıkıh	Sabya	1253/1837
el-Gazî, Ebû Yahya Ebû Bekr	Seyyah		Mekke	580/1184
el-Merâkeşî, Muhammed b. Abdillâh es-Sûsî	Zerrûkiyye tarikatı	Tefsir - Hadis, Hapsedilen sufi	Mekke	1077/1667
el-Murrî, Ahmed b. Talib İbn Sevede	Senûsiyye tarikatı Müderris, Kadı	Hadis, Tefsir, Kelâm, Fıkıh ve Arap dili	Mekke	1321/1903

Musa b. Nusayr	Ifrikiyye ve Mağrib valisi		Medine	97/715
er-Rakrâkî, Ebû Muhammed Abdülhak İbnü'l-Hayr	Üveysî	Mücvir sufilere	Mekke	Muvahhidler Dönemi
es-Sanhâcî, Ebû Ali Vâdîf İbn Tunart	Emgariyye Tarikatı		Medine	614/1218
es-Sârivî, Ebû İmrân Musa	Münzevi yaşam süre sufilere	Mücvirlerden	Mekke	Muvahhidler Dönemi
es-Senûsî, Ahmed eş-Şerîf	Senusiyye tarikatı Direniş hareketi lideri	Fıkıh, Hadis, Tefsir, Kıraat	Asir	1352/1933
es-Sûsî, İbrahim b. Muhammed	Müderres	Fıkıh, Matematik, Astronomi	Mekke	1077/1667
el-Vizrevâlî, Muhammed b. Abdurrahman	Zerrûkiyye tarikatı	Fıkıh	Mekke	Sa'dîler önemi

4.52. Libya

Süfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Belavî, Zuheyr b. Kays	Sahabi, Şehit	Kayrahan komutanı	Berka	76/695
es-Sanhâcî, Ebû'l-Hasan Ali ez-Zâhid	Zahitlerden	Bekçi	Trablus-garp	Muvahhidler Dönemi
es-Senûsî, Muhammed b. Ali	Senûsiyye tarikatı piri	Fıkıh, Hadis, Kıraat, Kelâm	Cağbûb	1275/1859
es-Senûsî, Muhammed Mehdi	Senûsiyye tarikatı	Fıkıh, Hadis, Kelâm	Cağbûb	1320/1902
ez-Zerrûk, Ahmet	Zerrûkiyye tarikatı	Kıraat, Fıkıh, Kelâm, Hadis	Misrata	899/1493

4.53. Mısır

Süfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmi Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
Ahmed b. Maadd b. İsa	İbnü'l-Arif'in öğrencisi	Hadis, Fıkıh, Dil	Said (Mısır)	550/1155
el-Bedevî, Ahmed b. Ali	Bedeviyye	Aktab-ı Erbaa	Tanta (Mısır)	675/1276
Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Abdurrahman	Tecrid ehli	Seyyah sufilere	Mısır	610/1214
el-Müezzin, Ebû Ali Hasan İbn Ali el-Matğarî	Riyazet ehli	Müezzin	İskenderiye (Mısır)	603/1207
er-Rabâtî, Ali b. Abdillâh el-Endelûsî	Seyyah	Müellif süfi, şair	Dimyat	668/1269
et-Teymî, Ahmed b. Muhammed el-Kuraşî		Kelâm, Fıkıh, Tıp	Feyyûm (Mısır)	641/1243
et-Tilemsânî, Ahmed b. Muhammed el-Makrî	Fetva emiri	Kelâm, Tefsir, Hadis, Edebiyat, Münazara, Beyan	Mısır	1041/1631

4.54. Suriye

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Gumârî, Ali İbn Meymûn el-İdrîsî	Ekberiyye	Direnîş sergileyen sufi	Şam	917/1511
el-Merâkeşî, Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Fâsî	Anadolu'ya gelen sufi	Tefsir, hadis, fıkıh, heyet, tencim, hisab ve mantık	Şam	1094/1686
ez-Zâhid, Ebû Zeyd Abdurrahman		Tasavvufa meyleden siyasi	Kudûs	613/1216

4.55. Tunus

Sûfiler	Tasavvufi Kimliği	İlmî Şahsiyeti	Vefat Ettiği Yer	Vefat Tarihi
el-Belevî, Ebû Zem'a	Sahabi	Şehit Makberetu'l-Beleviyye	Kayravan	45/665
Ebü'l-Muhacir Dinar	Sahabi Şehit	Ifrikiyye valis	Tehûda	63/682
el-Gassânî, Hassan b. el-Nu'man	Sahabi	Ifrikiyye ve Mağrib valisi		
el-Hevârî, Ahmed b. Abdillâh İbn Arûs	Arûsiyye Ebdalden Seyyah	Kur'ân ilimleri Fıkıh	Tunus	868/1463
el-Hevârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mahyû	İmam Gazâlî takipçisi	Çiftçi	Tunus	560/1165
el-Kinânî, Ebû Muhammed Cerrâh İbn Hamis	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Cerrah	Tunus	590/1193-94
el-Mehdevî, Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ebî Bekr el-Kureşî	Evtaddan	İbnü'l-Arabî'nin şeyhi	Tunus	Muvahhidler Dönemi
Muaviye b. Hudeyc	Sahabi	Kayravan'ın kurucusu		

